DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

XIII.-XVI. y.y. Arası

Osmanlı Müfessirleri

DR. ZİYA DEMİR

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

ENSAR NEŞRİYAT

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

OSMANLI MÜFESSİRLERİ ve TEFSİR ÇALIŞMALARI

(Kuruluştan X/XVI. Asrın Sonuna Kadar)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ENSAR NEŞRİYAT
Ticaret Anonim Şirketi
© Eserin Her Türlü Basım Hakkı Anlaşmalı Olarak Ensar Neşriyat'a Aittir.
ISBN : 975-6794-95-X

Kitabın Adı
Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları

Yazarı
Dr. Ziya DEMİR

Yayına Hazırlayanlar
Betül DEMİR
Dr. Mehmet Akif DEMİR

Kapak Düzeni
Erhan AKÇAOĞLU

Mizanpaj
Ensar

Baskı-Cilt
Kahraman Ofset

1. Basım
Ocak 2007
İsteme Adresi
Ensar Neşriyat Tic. A.Ş.
Süleymaniye Cad. No: 13 Süleymaniye / İstanbul
Tel : (0212) 513 43 41 – 527 15 39
Faks : (0212) 522 46 02
www.ensarnesriyat.com.tr

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

OSMANLI MÜFESSİRLERİ ve TEFSİR ÇALIŞMALARI

(Kuruluştan X/XVI. Asrın Sonuna Kadar)

Merhum Dr. Ziya DEMİR

İstanbul 2006

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ziya DEMİR

Ziya Demir 1941'de Adana – Çeyhan / Isırganlı Köyü'nde doğmuştur. İlkokulu ve Adana Yağ Camiî, Hafız Kur'ân Kursu'nda başladığı hafızlık eğitimini köyünde tamamlamıştır. 1963'te Adana İmam-Hatip Lisesi'nden mezun olup, aynı yıl girdiği Yüksek İslâm Enstitüsü'nü 1967'de bitirmiştir. Osmaniye İmam-Hatip Lisesi'nde başlayan öğretmenlik hayatını, İstanbul'da çeşitli okullarda öğretmen ve idareci olarak devam ettirmiştir. 1984 yılından itibaren Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'ne "Uzman (Tefsir Anabilim Dalı Yardımcı Öğretim Görevliliği)" kadrosu ile geçmiştir. Fakülte kütüphanesindeki yöneticiliği esnasında tasnif ve kataloglama çalışmalarını takdire şâyan bir emek ve titizlikle yürüterek, kütüphanenin işlerlik kazanmasını sağlamıştır. 1986-87'de yüksek lisans tezini "İstanbul Kütüphanelerindeki Mevcut Matbu ve Yazma Fatiha Tefsirleri" başlığı altında tamamlamıştır. İlmî çalışmalarını devam ettiren Ziya Demir, "X/XIV. Asırda Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları" isimli hacmi geniş, kaynak eser niteliğindeki doktora tezini 1994'te bitirmiştir. Bu çalışması kuruluşundan itibaren 16. asra kadar olan dönemde Osmanlı'daki tefsir faaliyetlerini aydınlatmaya yönelik olmuştur. Yakın çevresinde gayretkâr ve idealist olarak bilinen müellif Ziya Demir, sahasındaki verimliliğini devam ettireceği bir dönemde yakalandığı elim bir hastalık sebebiyle 1997 yılında Hakk'ın rahmetine kavuşmuştur. Kendisine Allahtan rahmet diliyoruz.

Demir, Ziya

Osmanlı müfessirleri ve tefsir çalışmaları (Kuruluştan X/XVI. Asrın sonuna kadar) / Ziya Demir .– 1.bs .—İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007

569. s.; 23.5 cm.

ISBN: 975-6794-95-X

1. Müfessirler; 2. İslâm Dini_Bibliyografya; 3. Osmanlı Devleti_Bibliyografya

922.97 DC20

Bibliyografik niteleme Anglo-American Rules 2 (AACR2)'ye göre yapılmıştır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 13
TRANSKRİPSİYON İŞARETLERİ 17
KISALTMALAR 19

GİRİŞ

A- TEFSİR ve TARİHÇESİ 21
a- Tefsirin Tarifi 21
b- Tefsirin Çeşitleri 22
1- Rivayet Tefsiri (et-Tefsir bi'l-Me'sûr veya et-Tefsir bi'l-Menkûl) 22
2- Dirayet Tefsiri (et-Tefsir bi'r-Re'y veya et-Tefsir bi'l-Ma'kûl) 23
B- Hz. PEYGAMBER'İN TEFSİRDEKİ YERİ 24
C. SAHABE DEVRİNDE TEFSİR 25
a- Bu Devirde Tefsir Faaliyeti 25
b- Tefsir Okulları 26
D- EMEVÎLER'DEN OSMANLILAR'A KADAR YAPILAN TEFSİR ÇALIŞMALARININ KISACA İNCELENMESİ 29
a- Tâbiîler Devrinde Tefsir ve Mevâlî 29
b- Tebe-i Tâbiîn Devrinde Tefsir, Tedvin ve Müteakip Devirlerde Tefsirde Yenilik 32
c- Abbâsîler Devri (133-656/750-1258) Tefsir Faaliyeti ve Bazı Tefsirler 36
d- Endülüs Emevîleri Devrinde (138-423/756-1031) Tefsir Faaliyeti ve Bazı Tefsirler 40
e- Eyyûbîler Devrinde (569-648/1174-1250) Tefsir Faaliyeti ve Bazı Tefsirler 41
f. Memlûkler Devrinde (648-923/1250-1517) Tefsir Faaliyeti ve Bazı Tefsirler 43
g- Sâmânoğulları Devrinde (261-390/874-999) Tefsir Faaliyeti ve Bazı Tefsirler ... 48
h- Karahanlılar Devrinde (226-607-9/840-1210-12) Tefsir Faaliyeti ve Bazı Tefsirler 50
i- Gazneliler Devrinde (351-583/962-1187) Tefsir Faaliyeti ve Bazı Tefsirler 53
k- Harizmşahlar Devrinde (490-629/1097-1231) Tefsir Faaliyeti ve Bazı Tefsirler. 55
l- Selçuklular Devri (432-552/1040-1157 ve 440-670/1048-1271) Tefsir Faaliyeti ve Bazı Tefsirler 58
m- Timûrîler (Timuroğulları) Devri (772-911/1370-1505) Tefsir Faaliyeti ve Bazı Tefsirler 65
n- Anadolu Selçukluları (470-708/1077-1308) ve Beylikler Devrinde Tefsir Faaliyeti, Tercüme ve Türkçe Tefsir Çalışmalarının Ağırlık Kazanması ve Bazı Tefsirler 69

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

I. BÖLÜM
KURULUŞUNDAN HİCRÎ X. ASRIN SONUNA KADAR (M.1592) OSMANLILAR'DA TEFSİR ÇALIŞMALARINA GENEL BAKIŞ

I- Medreseler ve Osmanlı Medreselerinde Tefsirin Yeri 79
1- Osmanlılar'da Medrese 82
2- Osmanlı Medreselerinde Tefsir 88
3- Osmanlı Medreselerinde Dil 88
II- Osmanlılar'da Tefsir Hareketine Tesir Eden Kaynaklar ve Osmanlı Müfessirlerinin Hâşiyeye Ağırlık Vermesi 88
1- Osmanlı Tefsir Çalışmasına Etki Eden Kaynaklar 89
a- İşârî Metodla Yazılan Tefsirlerin Tesiri 89
b- Rivayet ve Dirayet Metoduyla Yazılan Tefsirlerin Tesiri 90
c- Zemahşerî, Eseri ve Tesiri 90
d- Fahruddin er-Râzî, Eseri ve Tesiri 91
e- Kâdî el-Beydâvî, Eseri ve Tesiri 92
f- Osmanlı Müfessirlerine Tesir Eden Diğer Kaynaklar 93
2- Osmanlı Ulemâsının Hâşiye Çalışmaları ve Sebepleri 93
3- Osmanlılar'da Tefsir Çalışmalarının Başlangıcı ve Huzur Derslerinde Tefsir .. 96
a- Medreselerdeki Tedrisler 99
b- Huzurda Yapılan Tefsir Takrirleri (Huzur Dersleri) 99
c- Camilerle İrşad Meclislerinde Vaazlar ve Yapılan Derslerde Tefsir 102
III- Osmanlılar'da Tefsir Tercümeleri ve Türkçe Tefsir Çalışmaları 103

II. BÖLÜM
TEFSİR TÜRLERİ ve MÜELLİFLERİ

I. FASIL
MÜSTAKİL TAM TEFSİR YAZANLAR 109
1- ŞEYH ŞİHABÜDDİN es-SİVASÎ 109
2- HACI PAŞA el-AYDINÎ 114
3- KUTBÜDDİN el-İZNİKÎ 119
4- MUSANNİFEK 122
5- MOLLA GÜRANÎ 128
6- el-BİTLİSÎ HÜSAMÜDDİN 134
7- NAHCİVANÎ 138
8- EBUSSUUD EFENDİ 142
9- MUHAMMED b. BEDRÜDDİN MÜNŞÎ 152
10- ASAM (SAĞIR) el-KARAMANÎ 157

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

II. FASIL

TEFSİRİ EKSİK OLANLARLA SÛRE ve AYET TEFSİRİ YAZANLAR 165
1- İBN MELEK 165
2- ŞEYH BEDRÜDDİN es-SİMAVÎ 168
3- SAFER ŞAH el-HANEFÎ 173
4- MOLLA FENARÎ 176
5- FETHULLAH ŞİRVANÎ 183
6- ALÂÜDDİN ALİ es-SEMERKANDÎ 186
7- el-KÂFİYECİ 193
8- ÇELEBİ HALİFE (CEMAL HALVETÎ) 198
9- MOLLA LÜTFİ 203
10- BAYEZİD HALİFE (BAYEZİD-İ RUMÎ) 207
11- en- NİKSARÎ M. b. İBRAHİM 211
12- TABLBÂZ 217
13- KÜÇÜK AHMEDZÂDE 219
14- PAŞA ÇELEBİ 221
15- CEMAL HALİFE 224
16- MOLLA ARAB 230
17- VEFAÎ MUHYİDDİN EFENDİ el-MUĞLAVÎ 234
18- İBN KEMAL PAŞA 238
19- HACI AHMED el-BİGAVÎ 246
20- SUN'ULLAH el-HALİDÎ 251
21- KARAHİSARÎ M. b. NECİB 255
22- BÂLÎ EFENDİ 258
23- TAŞKÖPRÎZÂDE AHMED EFENDİ 261
24- TÂCÜDDİN EFENDİ 269
25- ÜMMÜ VELEDZÂDE 273
26- İMAM BİRGİVÎ 276
27- NURUDDİNZÂDE 281
28- MU'ÎDZÂDE 289
29- ABDÜLMECİD b. NASUH 292
30- MÜDERRİS MAHMUD EFENDİ 303
31- SUUDÎ EFENDİ 306
32- İBRAHİM el-KIRÎMÎ (TATAR İBRAHİM EFENDİ) 308
33- HÜSAMZÂDE 311
34- KARA ÇELEBİ 315

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

III. FASIL

TAM HÂŞİYE YAZANLAR 321
1- İBN TEMCİD 321
2- SA'DÎ ÇELEBİ 324
3- ŞEYHZÂDE el-KOCAVÎ 330
4- MOLLA İVAZ 335
5- RÛŞENÎ DEDE ÖMER 339
6- SAMSUNÎZÂDE 343

IV. FASIL

HÂŞİYESİ EKSİK OLANLARLA SÛRE TEFSİRLERİNE HÂŞİYE YAZANLAR 347
1- EKMELÜDDİN el-BÂBERTÎ 347
2- CEMALÜDDİN AKSARAYÎ 354
3- MUHAMMED ŞAH el-FENÂRÎ (FENÂRÎZÂDE) 360
4- HAYÂLÎ ŞEMSÜDDİN AHMED EFENDİ 363
5- HAMZA el- KARAMANÎ 367
6- el-TARSUSÎ 371
7- KIRÎMÎ AHMED EFENDİ 374
8- MOLLA HÜSREV 378
9- HATİBZÂDE MUHYİDDİN MUHAMMED EFENDİ 385
10- AHÎZÂDE (AHÎ ÇELEBİ) 389
11- HACI HASANZÂDE (CÂMÎ) 393
12- BİRGİVÎZÂDE MUSLİHİDDİN MUSTAFA 397
13- KARA KEMAL 400
14- KARABÂĞÎ MUHYİDDİN MUHAMMED EFENDİ 402
15- el-ATÛFÎ 406
16- KÖPRÜCÜKZÂDE 411
17- SÜRÛRÎ EFENDİ 414
18- ARABZÂDE 422
19- BOSTAN EFENDİ (BOSTANZÂDE) 425
20- KINALIZÂDE (HINNÂVÎZÂDE) 430
21- MUHAŞŞÎ SİNAN EFENDİ 437
22- KADIZÂDE AHMED EFENDİ (KADIZÂDE EFENDİ) 442

V. FASIL

TÜRKÇE SÛRE ve AYET TEFSİRİ YAZANLAR 447
1- MUSTAFA b. MUHAMMED (MUHAMMEDÎ) el-ANKARAVÎ 447
2- HIZIR BEY es-SİVRİHİSARÎ (es-SEFERÎHİSARÎ) 452
3- LÂLÎ AHMED ÇELEBİ 459

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

VI. FASIL

TEFSİR TERCÜMESİ YAZANLAR 463
a- Tam Tefsir Tercümesi Yazanlar 463
1- AHMED-İ DÂÎ 466
2- MUSA el-İZNİKÎ 472
3- İBN ARABŞAH 474
4- EBU'L-FADL el-BİTLİSÎ 478
5- VELİ EFENDİZÂDE 481
b- Sûre ve Ayet Tercümesi Yazanlar 484
1- MERDÜMÎ b. ALİ ÇELEBİ 484
KAYNAKLARDA TEFSİRE DAİR ÇALIŞMALARININ VARLIĞI BELİRTİLDİĞİ HALDE ESERLERİ BULUNAMAYANLAR 489
a- Eksik Tefsirle Sûre ve Ayet Tefsiri Yazanlar 489
b- Eksik Tefsirle Sûre ve Ayet Tefsirlerine Hâşiye ve Ta'lîka Yazanlar 492
TEFSİRDE TAM BİLGİ ve MAHARET SAHİBİ OLDUKLARI HALDE BU ALANDA ESER VERMEYENLER 499

SONUÇ 503

BİBLİYOGRAFYA 507

DİZİN 525

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

"Osmanlının gizli kültür zenginliğinin ilim dünyasına kazandırılabilmesi için aklî ve naklî bütün ilim dallarında yapılan çalışma ve verilen eserleri ayrı ayrı incelemenin gerekliliği açıktır."

Müellifin yukarıda idealize ettiği doğrultuda; vefatına sebep olan hastalığın teşhis ve tedavisinde gecikmeye sebep olacak kadar azamî gayret sarf ederek oluşturduğu bu eser, tefsir ilmi sahasında çalışan akademisyenler ve konuya merakı olanlar için bir kaynak hüviyetindedir.

Yaklaşık yüz elliden fazla ismin hayatı, ilmî şahsiyeti, eserlerinin metod ve muhtevası üzerinde yoğunlaşılan çalışmanın çerçevesi; yazarın bizzat kaleme aldığı "önsöz"de ayrıntılı biçimde ifade edilmiştir. Yayıma hazırlarken eserin orijinal şekline müdahale edilmeyerek imlâ birlikteliği sağlamaya çalışılmış, muhtevanın niteliği doğrltusunda özel bir dizin ilâve edilmiştir.

Yayınlanması; vefatının 10. yıl dönümüne nasip olan bu eserde yazarın "önsöz"de belirttiği emeği geçen isimlerin yanı sıra, basımını sağlayan Ensar Neşriyat'a da teşekkür ediyoruz.

Sözlerimizi; eserin sahibi muhterem ve merhum babamızın sağlığında bir yerlere kaydettiği şu ifadeyle tamamlamak isteriz: "Muhtemel hata ve eksikleriyle beraber, elden gelen gayretimi sarf ettiğime de inancımdan dolayı huzur duyduğum bu çalışmanın istifade kaynağı ve hayır dualara vesile olmasını niyaz ederim."

Niyazın kabulü ile...

Betül DEMİR

Dr. Mehmet Akif DEMİR

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ÖNSÖZ

Osmanlı, geniş bir coğrafî alan ve oldukça karışık bir etnik gruba sahip olmasına rağmen, en uzun hâkimiyet ve İslâm'a en parlak hizmet süresine sahip bir devlet olma vasfıyla tarihe mâlolmuştur. Buna rağmen kültürel zenginliğinin bütün cepheleriyle ilimler tarihine mâledilememesi, kültür ve medeniyet tarihinin gerçek veçhesiyle yazılamamış olması esef vericidir. Osmanlı tarihine ilgi duyan yerli ve yabancı ilim adamlarının ortak kanaati budur.[1]

Halen Osmanlı'nın bilinen kültürel zenginliği, gizli kültür zenginliğine nispetle oldukça yetersiz ve doyurucu olmaktan uzaktır. Çünkü kaynaklarda varlığına işaret edilen pek çok eserden kütüphanelerimizde pek azına rastlayabilmekteyiz. Kanaatimizce bunun sebebi, sahip olduğumuz kültür değerlerimizin ciddî bir araştırmaya tâbi tutulamamış ve ciddi bir tespit ve tasnifle hizmete sunulamamış olmasıdır. Bundan daha mühimi ise, ilmî, kültürel ve medeniyet potansiyelimizi büyük çapta destekleyeceğine inandığımız özel koleksiyonların araştırmacılara açık olmaması, bunların âdeta atıl vaziyette bulunmasıdır. Bu sebeple diyoruz ki, resmî ve özel kaynak zenginliklerimiz topyekün hizmete amade kılınmadığı sürece, bu büyük devletin ilim, kültür ve medeniyet zenginliğini ve seviyesini tespit mümkün olmayacak, iyimser

---

1 bk. A. Zeki Velidî Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1946; C. F, Beckingham Gabrieli, "The Legacy of İslâm", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, London 1973, III, s. 641.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

veya kötümser yaklaşımlarla söylenenler, kuru bir medhiye veya karalamadan öte bir mana ifade etmeyecektir. İzaha çalıştığımız bu gizli kültür zenginliğimize Ertaylan şöyle bakmaktadır: "Türklerin tarih alanına atıldıkları andan beri bilime, şiire, sanata, kısaca medeniyete hizmetleri apaçıktır. Bunu, değil kendi tarihî belgelerimiz, insaf ve hakkı elden bırakmayan Avrupalı bilginlerin eserleri de açıkça göstermektedir. Tarih boyunca yapılagelen savaşlar, devrimler, baskınlar ve yangınlar sonucudur ki, atalarımızın yaratageldikleri eserlerin bir çoğu yok olup gitmiştir. Fakat İstanbul'da olsun, Anadolu'da olsun, kütüphanelerin unutulmuş köşelerinde bugüne kadar varlıklarını koruyagelmiş ve bazı ilim sever kimselerin ellerine geçerek derin bir saygı ile saklanmış öyle değerli eserler vardır ki, bunlar vakit vakit gözlerimizin önüne çıkıvererek, çevremizi kuşatan yanlış ve kuru iddiaları çürütüp atmaktadır."[2] Ertaylan'ın bu yaklaşımı, "kitap anbarı" olarak tavsif edilen İstanbul'da bile, araştırmacıların karşılaştığı en ciddi bir engel olarak hâlâ geçerliliğini korumaktadır.

Mevcut imkânlar çerçevesinde yaptığımız çalışmada, her tabakanın daha önceki tefsir çalışmalarıyla yakın ilgisini dikkate alarak ve tefsirin tarihî seyrini özetleyerek, konuyu Osmanlı dönemi tefsir faaliyetine bağlamaya çalıştık. Çalışmamızın asıl konusunu teşkil eden bu safhada, araştırma kapsamına giren ilk dönem Osmanlı tefsir faaliyetlerini ortaya koymak, böylece müstakil müfessir ve tefsir çalışmalarına zemin hazırlamak istedik.

Yukarıda da temas ettiğimiz gibi, Osmanlı'nın gizli kültür zenginliğinin ilim dünyasına kazandırılabilmesi için, aklî ve naklî bütün ilim dallarında yapılan çalışma ve verilen eserleri ayrı ayrı incelemenin gerekliliği açıktır. Fakat Osmanlı'nın hayatı çok uzun olduğu için, her ilim dalını bir şahsın inceleyebilmesi zordur ve hatta imkânsızdır. Bu bakımdan incelemeleri belirli zaman kesitlerine ayırmada zaruret vardır. Bundan dolayı "Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları" olarak adlandırdığımız bu çalışmayı, kuruluştan itibaren H.X/M. XVI. asrın sonuna kadarki süreyle sınırladık. Buna rağmen çalışmamızın kolay ve rahat olduğunu söyleyemeyeceğiz. Çünkü araştırmamızda demirbaş kayıtlarının tam ve sağlıklı yapılmamış olması,

---

2 bk. Yusuf Meddah, *Varaka ve Gülşah*, haz. İsmail Hakkı Ertaylan, İstanbul 1945, önsöz.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

yapılanlarda da pek çok kayıt hatalarının ve yanlış nispetlendirmelerin bulunması, çalışmamızın önemli engellerini teşkil etmiştir. Bir diğer problem ise, aslen Arap veya Acem olup Osmanlı topraklarında hizmet verenlerle, aslen Osmanlı olup Osmanlı toprakları dışında yaşayan ve hizmet verenlerin Osmanlı müfessiri sayılıp sayılamayacağının tespiti kararı olmuştur. Kaynaklarımız bu hususta standardı yakalayamamıştır. Bu itibarla biz ortak kararları gözönünde bulundurduk ve kaynaklarımızın ekserisine göre Osmanlı kabul edilenleri de çalışmamıza uygun gördük.

Araştırma sahamıza giren müfessirlerden, hakkında akademik çalışma yapılmış Molla Güranî, İbn Kemal Paşa, Ebussuud Efendi ve benzerleriyle, makalelerle tanıtılan Şeyh Şihabüddin Sivasî, Nahcivanî vb. müfessirlerin eserleri üzerinde fazla durulmamış, bu grubun dışındakiler ise çalışmanın kapasitesi ölçüsünde incelenmeye çalışılmıştır. Müfessirlerimiz genelde, *a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti, b- Eserleri, c- Tefsiri, d- Metod ve Muhtevası* şeklinde dört alt başlık içinde tanıtılmış ve bulundukları yerlere kısmen işaret edilmiştir. Birden fazla çalışması olanların ise, her bir eseri ayrı ayrı ele alınmıştır.

Bu genel çerçeve içinde eser, giriş ve iki bölümden teşekkül etmiştir.

Giriş geniş tutulmuş ve burada tefsirin Osmanlı dönemine kadar geçirdiği safahat işlenmiştir.

Birinci bölümde, Osmanlı'nın kuruluşundan hicrî onuncu asrın (miladî 16. asır) sonuna kadar Osmanlı'daki tefsir faaliyeti, bu faaliyetin genel karakteri ve müfessirlerimize tesir eden kaynaklar izaha çalışılmıştır.

İkinci bölüme gelince burada, tespit edebildiğimiz Osmanlı müfessirleri belirtilen şıklar doğrultusunda ele alınmış ve yaptıkları çalışmanın özelliğine göre bunlar altı fasıl içinde tetkik edilmiştir. Nihayet bu bölümün sonunda eseri bulunamayanların tamamıyla, tefsirde maharet sahibi olduğu halde eser vermeyenlerden önemli gördüğümüz bazı isimler örnek olmak üzere zikredilmiştir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Şahıslar incelenirken her faslı oluşturanlarda kronolojik sıra takip edilmiştir.

Osmanlı tefsir faaliyetinin hicrî onuncu asrın sonuna kadarki dönemini aydınlatmaya matuf bu çalışmada desteği görülen Ar.Gör. Mustafa Altundağ ile Ar. Gör. değerli öğrencim Gülgün Uyar'a bu vesileyle şükranlarımı arzederim.

Ziya DEMİR
İstanbul 1994

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

TRANSKRİPSİYON İŞARETLERİ

Sesli Harfler:

Med İşareti	=	^	ـَـ	=	a, e
ـُـ	=	u, ü	ـِـ	=	ı, i

Sessiz Harfler

ء	=	'	ض	=	d
ب	=	b	ط	=	t
ت	=	t	ظ	=	z
ث	=	s	ع	=	'
ج	=	c	غ	=	ğ
ح	=	h	ف	=	f
خ	=	h	ق	=	k
د	=	d	ك	=	k
ذ	=	z	ل	=	l
ر	=	r	م	=	m
ز	=	z	ن	=	n
س	=	s	هـ	=	h
ش	=	ş	و	=	v
ص	=	s	ي	=	y

Not :

1- Harf-i ta'rif ile gelen kelimelerin başındaki şemsî ve kamerî harflerin okunuşu belirtilmiştir. *el-Bulğa, es-Suyûtî* gibi.

2- İ'râb 'alâmetleri gösterilmiştir. *Şerhu 'Uyûni'l-İ'râb* gibi.

3-Terkib halindeki isim ve lâkapların cüzleri bitişik yazılmıştır. *'Abdulmuhsin, Fahruddîn* gibi.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

KISALTMALAR

a.g.bibl.	= adı geçen bibliyografya
a.g.e.	= adı geçen eser
a.g.ktp.	= adı geçen kütüphane
a.g.md.	= adı geçen madde
a.g.m.	= adı geçen makale
a.g.muk.	= adı geçen mukaddime
a.g.t.	= adı geçen tez
a.g.yzm.	= adı geçen yazma
AÜİFD	= Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi
A.	= Ansiklopedi, Ansiklopedisi
AİL	= Ansiklopedik İslâm Lügati
ATA. ÜİFD	= Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi
ATA. ÜİİFD	= Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi
a.c.	= aynı cilt
a.e.	= aynı eser
a.yz.	= aynı yazar
a.y.	= aynı yer
ayr.	= ayrı, ayrıca
ayr. bk.	= ayrıca bak
ayr. bs.	= ayrı basım
bk.	= bak, bakınız
bs.	= basım
Bey. Ktp.	= Beyazıt Kütüphanesi
b.	= İbn, bin
bl.	= bölüm, bölümü
Crh.	= Carullah
c.	= cilt
çev.	= çeviren
Derg.	= Dergi, Dergisi
D. Derg.	= Diyanet Dergisi
DİA	= bk. TDVİA
Doç. Tez.	= Doçentlik Tezi
DGBİT	= Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi
Dok. Tez.	= Doktora Tezi
DEÜİFD	= Dokuz Eylül Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi
Ed.	= Edebiyat
Ef.	= Efendi
Enst.	= Enstitü, Enstitüsü
EÜİFD	= Erciyes Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi
Fak.	= Fakülte, Fakültesi
GAL	= Geschichte der Arabischen Litteratur
GAS	= Geschichte des Arabischen Schrifttums
H.S.A. Ktp.	Hacı Selim Ağa Kütüphanesi
hk.	= hakkında
H. A.	= Hayat Ansiklopedisi
haz.	= hazırlayan
Hz.	= Hazreti
İlm. Sâl.	İlmiye Salnâmesi

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İA	İslâm Ansiklopedisi
İÜEFİTED	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi
EFTDED	= Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi
İÜ. Ktp.	= İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi
Köp. Ktp.	= Köprülü Kütüphanesi
Ktp.	= Kütüphane, Kütüphanesi
md.	= madde, maddesi
m.	= makale
MÜİF. Ktp.	= Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Kütüphanesi
Mec.	= Mecmua, Mecmuası
Mez. Tez.	= Mezuniyet Tezi
mm.	= milimetre
M. Ktp.	Millet Kütüphanes
M.	= Muhammed
M. G.	= Molla Güranî
NOSM. Ktp.	= Nuruosmaniye Kütüphanesi
Osm.	= Osmanlı
ODİT	= Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı
Öğ. Üy. Tez.	= Öğretim Üyeliği Tezi
r.a.	= radıyallahu anh (anha)
Rşd.	= Reşid
RTM	= Resimli Tarih Mecmuası
s.	= sayfa
st.	= satır
sy.	= sayı
SÜİFD	= Selçuk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi
Siyeru Alâm	= Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ
Suppl.	= Supplementband
S. Ktp.	= Süleymaniye Kütüphanesi
Ş. Sami	= Şemseddin Sami
şrh.	= şerh, şerh eden
thk.	= tahkik, tahkik eden
thr.	= tahriç, tahric eden
TOEM	= Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası
ts.	= tarihsiz
Tbl.	= Tebliğ
trc.	= tercüme, tercümesi, tercüme eden
TSM. Ktp.	= Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi
TA	= Türk Ansiklopedisi
TDAD	= Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi
TDAY – Belleten	= Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten
TDEA	= Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi
TTE. Mec.	= Türk Tarih Encümeni Mecmuası
TDVİA	= Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
UÜİFD	= Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi
Ü.	= Üniversite
Vak. Derg.	= Vakıflar Dergisi
vb.	= ve bunun gibi, ve benzeri
vd.	= ve devamı
ve diğ.	= ve diğer, ve diğerleri
v.	= varak
Yay.	= Yayınları
yk.	= yaprak
yy.	= yayın yeri yok
yzm.	= yazma
Y. Lis. Tez.	= Yüksek Lisans Tezi

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

GİRİŞ

A- TEFSİR ve TARİHÇESİ

a- Tefsirin Tarifi

Lügat yönünden, keşfetmek, beyan etmek ve izah etmek gibi manalara gelen tefsir, ıstılahta önemli görülen özelliklerine bakılarak çeşitli şekillerde tanımlanmıştır[1]. Her ne kadar bunları bir tarifte toplamak mümkün ise de, biz iki tanesini zikredeceğiz.

1- "Tefsir, elfâz-ı Kur'âniyyenin keyfiyet-i nutkundan, medlûlât-ı lügaviyye ve ıstılahiyyesinden, ahkâm-ı efradiyye ve terkibiyyesinden, hâl-i terkibde elfâz-ı mezkûreyi mahmul olan maânî-i sâneviyyesinden, marifet-i neshten, esbâb-ı nüzûlden, mübhemi, muvaddıh kıssalardan bahseyler bir ilimdir"[2].

2- "Tefsir, beşerin anlama gücü nispetinde Allah Teâlâ'nın muradına delâlet açısından Kur'ân-ı Kerim'in ahvalini inceleyen bir ilimdir.[3]" Birinci-

---

1 Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn*, Beyrut 1396/1976,I, s. 14 vd.

2 Sırrı Paşa el-Giridî, *Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn*, İstanbul 1312, s. 4.

3 Muhammed Abdül'azîm ez-Zerkânî, *Menâhilü'l-'İrfân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut ts., I, s. 471. Ayr. bk. Saçaklızâde M. b. Ebî Bekr el-Mer'aşî, *Tertîbü'l-'Ulûm*, Beyrut 1408/1988, s. 163; Bergamalı Cevdet Bey, *Tefsir Tarihi*, İstanbul 1927, s. 26; Taşköprîzâde Ahmed b. Mustafa, *Mevdûâtü'l-'Ulûm*, çev. Kemaleddin M. Efendi, İstanbul 1313, II, s. 227; Hasan İbrahim Hasan, *Târihu'l-İslâm es-Siyasî ve'd-Dînî ve's-Sekâfî ve'l-İctimâî*, Beyrut 1964, I, s. 502; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Çağ Yay. İstanbul 1989, III, s. 397; Ömer Nasuhi Bilmen,

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

sinde açıkça görüldüğü gibi tariflerden vardığımız netice şudur: Tefsir, naklî ilimlerden bir türdür. Kur'ân lafızlarının gerek kelime, gerekse terkip olarak hakikî veya mecazî manalarını açıklar. Nüzul sebeplerini, nâsih ve mensuh olanlarını, mücmel ve müphemini, işaret ve nüktelerini öğretir. Mantığın iki temel unsuru olan tasavvur ve tesdik[4] prensiplerinden hareketle lafızların delâlet ve işaret cihetlerinin ne olup olmadığını ortaya koyar. Onların zapt ve eda keyfiyetini, hangi şartlarda okunup okunmayacağını belirtir. Kur'ân'ın mahluk olup olmadığı gibi kelâmî konulara, müteşabihâtı ve diğer lafızlardan Allah'ın muradının ne olduğunu kesin olarak bilmenin zarar vermeyeceğine işaret eder. Velhâsıl tefsir, kıraat, usul, sarf, nahiv, ma'ânî, beyân, bedi' gibi kavaid, lügat ve vad' ilimlerinden pek çok unsurları öğreten bir ilimdir.[5]

b- Tefsirin Çeşitleri

Kur'ân-ı Kerim öteden beri iki şekilde tefsir edilmiştir. Birisinde rivayet, diğerinde dirayet hâkimdir. Bunları kısaca açıklayalım:

1- Rivayet Tefsiri (et-Tefsir bi'l-Me'sûr veya et-Tefsir bi'l-Menkûl)

Tefsirde en makbul olan yol, rivayet metodudur. Bu metodda Kur'ân Kur'ân'la, Kur'ân hadisle ve Kur'ân ashabdan gelen sahih rivayetlerle tefsir edilir. Ashabdan gelen tefsir rivayetlerinin en sağlam ve en meşhur kaynağı Abdullah İbn Abbas (ö. 68/687)'dır. Bundan tefsir rivayet edenlerin başında da Ali b. Ebî Talha el-Hâşimî (ö. 143/760) gelmektedir. Rivayet ettiği tefsir sahifesi, tefsir tarihinin en kıymetli kaynağı kabul edilmesine rağmen maalesef zamanımıza kadar gelememiştir.[6]

---

a.g.e., Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakâtü'l-Müfessirîn, İstanbul 1973, I, s. 79; Mennâ'u'l-Kattân, *Mebâhis fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, Kahire 1408/1988, s. 318 vd.; Bedrüddin M. ez-Zerkeşî, *el-Bürhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. M. Ebu'l-Fadl, Beyrut 1391/1972, II, s. 147 vd.; es-Sâbûnî M. Ali, *et-Tibyân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, Dımaşk 1408, s. 102; Mehmed Sofuoğlu, *Tefsire Giriş*, İstanbul 1981, s. 249; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, Ankara 1988, s. 215 vd.; Ebû Hayyân el-Endelûsî, *el-Bahru'l-Muhît*, Riyad ts., I, s. 13-14.

4 Fikrî yönden doğru bir sonuca varmak için önce zihnî düşünce ve tasarımları oluşturmak ve sonra bunları bir takım mantık esaslarına oturtarak kesin neticeye erdirmektir.

5 bk. ez-Zerkânî, *a.g.e.*, I, s. 471-472; Celâlüddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es- Suyûtî, *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, İstanbul 1978, II, s. 221 vd.

6 bk. Cerrahoğlu, "Ali b. Ebî Talha'nın Tefsir Sahifesi", *AÜİFD*, Ankara 1971, XVII, s. 56.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ali b. Ebî Talha'nın sahifesinde kullandığı sened zinciri, İbn Abbas'tan tefsir naklinde kullanılan rivayet tariklerinin en sağlamı olup, İmam Buharî (ö. 256/870) de *"Sahih"*inde bu senede itimad etmiştir.[7] Rivayet tefsirlerinde en önemli husus, rivayetlerin sağlam olup olmadığıdır. Şayet rivayet zayıf veya uydurma veyahut Kur'ân ve hadisle çelişiyorsa asla itibar edilmez.

İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/922)'nin *"Câmi'u'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân"*ı, İbn Kesîr (ö. 774/1372)'in *"Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm"*i ve Celâlüddin es-Suyûtî (ö. 911/1505)'nin *"ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr"*u bu türün önemli örneklerindendir.

2- Dirayet Tefsiri (et-Tefsir bi'r-Re'y veya et-Tefsir bi'l-Ma'kûl)

Kur'ân'ın tefsiri için gerekli bilgilere sahip olan ve şartları yerine getiren bir kimsenin rivayetten de yararlanarak ictihad sûretiyle yaptığı tefsirdir. Çünkü mücerred re'y ile Kur'ân'ı tefsir menedilmiştir.[8] Dinî meselelerin çoğalması sebebiyle sahabe devrinde de başvurulan bu tefsir türü, tâbiîler devrinde özellikle Mücahid (ö. 103/721 veya 103/722)'de ortaya çıkmış[9] ve hicrî II. asırda başlayan tedvin devriyle birlikte tefsir tarihindeki önemli yerini almıştır. Fahruddin er-Râzî (ö. 606/1209)'nin *"Mefâtîhu'l-Gayb"*ı, Kâdî el-Beydâvî (ö. 685/1286 veya 685/1287)'nin *"Envâru't-Tenzîl ve Esraru't-Te'vîl"*i, Ebu'l-Berekât en-Nesefî (ö. 701/1301)'nin *"Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl"*i, el-Hazin (ö. 701/1301)'in *"Lübâbü't-Te'vîl fihi Me'âni't-Tenzîl"*i, Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344)'nin *"el-Bahru'l-Muhît"*i ve Ebussuud Efendi (ö. 982/1574)'nin *"İrşâdu'Akli's-Selîm ilâ Mezâyâ el-Kitâbi'l-Kerim"*i dirayet tefsirinin meşhur örneklerindendir.[10]

Bir mezhebin görüşleri çerçevesinde yapılan tefsirler (mezhebî veya fırka tefsirleri)[11], sûfîlerin bir takım işaret, sezgi ve ilhamlara dayanarak yaptık-

---

7 bk. Sırrı Paşa, *a.g.e.*, s. 6-7.

8 bk. ez-Zerkeşî, *a.g.e.*, II, s. 161-162; el-Kattân, *a.g.e.*, s. 354 vd.; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Ankara 1988, II, s. 236.

9 Orhan Karmış, 'Tefsir Tarihinin Büyük Siması İmam Mücâhid", *SÜİFD*, Konya 1985, sy. I, s. 18.

10 bk. ez-Zehebî, *a.g.e.*, I, s. 289.

11 bk. ez-Zehebî, *a.g.e.*, II, s. 3 vd. Not: Keşşâf Tefsiri, usulcülerin çoğu tarafından dirayet tefsiri örneklerinin başında sayılmakla beraber biz onu mutezilî tefsirlerin içinde göster-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ları tefsirler (tasavvufî veya işârî tefsirler)[12], felsefî açıdan yapılan tefsirler (felsefî tefsirler)[13], keza Kur'ân-ı Kerim'i değişik açılardan ele alan tefsirler (ilmî, edebî, ictimaî, fıkhî, nahvî... tefsirler)[14] dirayet tefsirlerinden sayılmaktadır. Ancak dirayet tefsirlerinin bir kısmı bu çeşit tefsirde aranan şartları hâiz olmadığı için makbul değildir.

B- Hz. PEYGAMBER'İN TEFSİRDEKİ YERİ

Bilindiği üzere Kur'ân'ın tefsirinde sünnetin önemli bir yeri vardır. Hz. Peygamber, "Dikkat edin, bana Kur'ân ve onunla birlikte bir benzeri verildi..."[15] diyerek kendi sünnetini kasdetmiştir. Bu habere göre ilk müfessir Hz. Peygamber'dir ve esasen tefsir onun peygamberlik görevleri[16] arasında yer almaktadır.

Hz. Peygamber'in Kur'ân'ın tamamını tefsir edip etmediği hususu âlimler arasında ihtilaflı bir konudur.[17] Biz burada bu ihtilaflı yönü bir tarafa bırakarak, sünnetin Kur'ân tefsirindeki yerini belirtmeğe çalışacağız.

Hz. Peygamber'in tefsiri şüphesiz ilâhî vahye dayanmaktadır. "O, kendiliğinden konuşmamaktadır. Onun konuşması ancak vahy iledir."[18], "Doğ-

---

dik. bk. ez-Zehebî, *a.g.e.*, I, s. 429 vd.; İbn Haldun, Veliyyüddin Ebû Zeyd Abdurrahman b. M. b. Haldun el-İsbilî, *Mukaddime Fasl-ı Sâdisinin Trc.*, çev. Ahmet Cevdet Paşa, İstanbul 1277, s. 33.

12 bk. ez-Zehebî, *a.g.e.*, II, s. 337; Abdülbaki Turan, "el-Kuşeyrî ve Letâifü'l-İşârât İsimli Tefsiri", *SÜİFD*, Konya 1991, sy. 4, s. 35 vd.; Cerrahoğlu, *a.g.e.*, II, s. 380 vd.

13 ez-Zehebî, *a.g.e.*, II, s. 418 vd.; Cerrahoğlu, *a.g.e.*, II, s. 33 vd.

14 ez-Zehebî, *a.g.e.*, II, s. 432 vd., 474 vd.; Cerrahoğlu, *a.g.e.*, II, s. 46 vd., s. 352 vd.; Cerrahoğlu "Asrımızda Tefsir Hareketlerine Umumî Bakış I-II", *D. Derg.*, Ankara 1969, VIII, s. 86-89; Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.*, IV, s. 442 vd.

15 Ebû Davud Süleyman b. Eş'as b. İshak b. Beşîr es-Sicistanî, *Sünen*, İstanbul 1981, es-Sünne, s. 6.

16 el-Bakara 2/129; en-Nahl 14/44, 64; Cerrahoğlu, "Kur'ân-ı Kerim'in Tefsirine Duyulan İhtiyaç", *D. Derg.*, Ankara 1962, I, sy. 5, s. 7.

17 bk. Suat Yıldırım, *Peygamberimizin Kur'ân Tefsiri*, İstanbul 1983; Mehmet Zeki Duman, "Kur'ân Tefsirinde Sahabenin İhtilafı", *EÜİFD*, Kayseri 1985, sy. 2, s. 292 vd.; ez-Zehebî, *a.g.e.*, I, s. 48 vd.; Sakıp Yıldız, *Fatih'in Hocası Molla Güranî ve Tefsiri* (Doç. tezi), İstanbul ts., s. 183; Cerrahoğlu, *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller* (Dok. tezi), Ankara 1968, s. 11 vd.; a.yz., *Tefsir Tarihi*, I, s. 64 vd.; Takıyyüddin İbn Teymiyye, *Mukaddimetü't-Tefsir*, yy., 1398, XIII, s. 331 vd.

18 en-Necm 53/3-4.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

rusu o vahyolunanı kalbine yerleştirmek ve onu sana okutturmak bize düşer. Biz onu Cebrail'e okuttuğumuz zaman onun okumasını dinle. Sonra onu sana açıklamak bize düşer."[19] Buna dayanarak diyoruz ki, Hz. Peygamber özellikle Kur'ân hakkında vahyin dışında herhangi bir bilgi ile Allah'ın kelamını tefsir etmemiştir.

Ashab kendi dili ile gelen Kur'ân'ı anlamakta fazla güçlük çekmiyordu. Bununla beraber inceliğine nüfuz edemedikleri yerleri Resûlüllah'a iletiyorlar, o da müşkillerini hallediyordu[20] Buna göre Hz, Peygamber'in tefsirini genel hatlarıyla şu şekilde özetleyebiliriz: Resûlüllah Kur'ân'ın tamamını değil, sahabenin anlamakta güçlük çektiği ayetlerle, itikad, ibadet ve muamelâta dair ayetleri ve bunların mutlak, mukayyed, umum, husus, nâsih ve mensuh olanlarını yeteri derecede tefsir ederken, kevnî ayetleri tefsir etmemiştir.[21] Böylece Hz. Peygamber tefsiri dondurmamış ve kıyamete kadar bu ayetlere yeni yeni anlamların verilmesi imkânını sağlamıştır.[22] Hz. Peygamber'in yaptığı tefsirlerin tamamını "câmî" nitelikli hadis kaynaklarında özel bölümler halinde görebilmekteyiz.

C. SAHABE DEVRİNDE TEFSİR

a- Bu Devirde Tefsir Faaliyeti

Emanetlerin en büyüğü Kur'ân'ı Resûlüllah'tan devralan sahabe, onun tefsiri konusunda çok titiz, dikkatli ve temkinli davranmış, bilhassa ilk dönemlerinde Hz. Peygamber'den öğrendiklerini nakletmenin dışına çıkmamışlardır. Halbuki Kur'ân'da karşılaşılan müşkülleri halletmek hususunda Kur'ân ve sünnetten sonra şu sebeplerle üçüncü derecede bir konumda bulunmaktaydılar: Her şeyden önce Kur'ân'ı Hz. Peygamber'den öğrenmişler ve öğretmekle de vazifeli kılınmışlardı. Vahyin gelişine ve nüzul sebeplerine bizzat şahit olmuşlardı. Tefsir mesleğinde önemli bir yere sahip nâsih ve

---

19 el-Kıyâme 75/17-19.

20 bk. el-Kattân, *a.g.e.*, s. 329; Bergamalı, *a.g.e.*, s. 27-28.

21 bk. Yıldız, "Osmanlı Tefsir Hareketine Toplu Bakış", *UÜİFD*, sy. 2, s. 1 vd.; Cerrahoğlu, *a.g.e.*, I, 64; a.yz., *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu...*, s. 42 vd.; a.yz., Tabiîlerin Tefsir İlmine Hizmetleri", *D.Derg.*, Ankara 1972, XI, sy. 3, s. 152; Celal Kırca, "İslâm'a Göre Bilgi Vasıtaları ve Tefsire Olan Etkisi", *EÜİFD*, Kayseri 1987, sy. 4, s. 114 vd.

22 Yıldırım, *a.g.e.*, s. 71.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

mensuhu, muhkem ve müteşabihi, mücmel ve mübeyyin gibi hususları Hz. Peygamber'den öğrenmişlerdi. Aralarında Hz. Peygamber'in duasına mazhar olmuş[23] ve "Tercümânü'l-Kur'ân" unvanını kazanmış Abdullah b. Abbas (ö. 68/687) gibi meşhurlar vardı. Bunların yanında sağlam imanları sebebiyle Allah onlara mükemmel bir idrak, seziş ve nüfuz kabiliyeti bahşeylemişti.[24] Kur'ân'ın dilini ve dilin edebî inceliklerini çok iyi bilmeleri de önemli hususiyetlerdendi.[25] Bu mümtaz vasıflar ve sorumluluklar ilk bakışta ashabın daha çok tefsir yapmaları gerektiği düşüncesini doğuruyorsa da, özellikle ilk dönemlerde onların Kur'ân'ın tefsiri hususunda çok temkinli hatta çekingen davrandıklarını görüyoruz. Çünkü belirtilen özeliklerine rağmen bazı lafızlardaki nüktelere nüfuz edemedikleri hatta anlamını dahi bilemedikleri kelimelerin bulunduğu bilinmektedir.[26] Bu durum muvacehesinde ashab Hz. Peygamber'den çok iyi öğrendiklerinin dışında tefsir yapmamayı tercih etmişlerdir.[27]

Kur'ân'ın tefsiri karşısındaki tutumlarına kısaca işaret ettiğimiz sahabe müfessirlerinin önde gelenlerini Suyûtî şöyle sıralamaktadır: "Sahabeden pek azı tefsirde şöhret olmuştur. Bunlar Hulefâ-i erba'a, Abdullah b. Mes'ud, Abdullah b. Abbas, Übey b. Ka'b, Zeyd b. Sabit, Ebû Musa el-Eş'arî ve Abdullah b. Zübeyr'dir.[28]"

Ashab-ı kiram devrinin son yarısında İslâm dünyasının coğrafi sınırları genişlemiş, müslümanların nüfusu dinin yayılmasına paralel olarak büyümüştür. Arap ırkının dışından İslâm dünyasına dahil olanlar ve bilhassa Farslar Kur'ân'ı okumak ve anlamakta sıkıntı çekmektedirler. Yeni hayat şartları, yeni gelenekler, halli gereken meseleler doğurmuştur. Bunlar ashabın Kur'ân'ın tefsiri hakkındaki tutumlarında değişikliği zarurî kılmış, iyi bilinmesi ve doğru okunması için Kur'ân hakkındaki çalışmalar artmış ve

---

23 bk. Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccac el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, İstanbul 1981, Fedâilü's-Sahâbe, s. 30.

24 bk. ez-Zerkeşî, *a.g.e.*, II, s. 176.

25 bk. Bergamalı, *a.g.e.*, s. 33 vd.; İbn Haldun, *a.g.e.*, s. 30.

26 bk. ez-Zerkeşî, *a.g.e.*, II, s. 174-175.

27 el-Kattân, *a.g.e.*, s. 329; Bergamalı, *a.g.e.*, s. 27-28.

28 bk. Es-Suyûtî, *a.g.e.*, II, s. 239.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ictihad kapıları aralanmaya başlamıştır. Böylece ashabın müfessirleri Kur'ân'ın özünden ve Hz. Peygamber'in sünnetinden asla taviz vermeden naklî bilgilerine, ictihad güçlerine, Ka'bu'l-Ahbâr (ö. 34/654), Abdullah b. Selâm (ö. 43/664), Vehb b. Münebbih (ö. 110/728) ve Abdülmelik b. Abdilaziz b. Cüreyc (ö. 150/767)[29] gibi müslüman olmuş ehl-i kitaptan edindikleri sağlıklı haberleri de katarak, müslümanları itikad, ibadet ve muamelât yönünden rahatlatmaya çalışmışlardır.[30]

Hz. Peygamber'den sonra tefsirde ilk temsilciler olan sahabe devri tefsir faaliyetinin önemli özelliklerini söyle sıralamak mümkündür:

1- Kur'ân'ın tamamı tefsir edilmemiş, edilen kısımlarda da sûre ve ayet sırası gözetilmemiştir.

2- Müfessirler arasında tefsir ihtilafı oldukça azdır.

3- Tefsirde tafsilata rağbet edilmemiştir.

4- Lügavî manalarla yetinilmiş, kesin bilgi bulunmayan yerlerde sükût edilmiştir.

5- Henüz mezhepler zuhur etmediğinden fıkhî hüküm istinbatları azdır.

6- Tefsir hadisin bir cüz'ü halindedir, tedvin edilmemiştir.

7- Açılan tefsir okulları devrin önemli faaliyetlerindendir.[31]

b- Tefsir Okulları

Merkezden uzakta bulunan müslümanların hem idareleri, hem de dinî müşküllerinin halli için dört bir yana dağılan ashab, aynca Kur'ân öğretmenliği görevini de ifa etmişlerdir. Bu durum tefsirde ilk müesseseleşmeyi ortaya çıkarmış, meşhurları Mekke, Medine ve Irak'ta (Kûfe) olmak üzere ilk tefsir okulları kurulmuştur. Buralarda görevi üstlenenler, Hz. Peygamber'den öğrendiklerine ve bilgi güçlerine istinaden bir yandan Kur'ân'ın ihtiyaç duyulan yerlerini tefsir etmişler, diğer yandan da açtıkları okullarda tâbiîlerden meşhur müfessirler yetiştirmişlerdir.

---

29 bk. ez-Zehebî, *a.g.e.*, I, s. 184 vd.; Régis Blachére, *el-Kur'ân Nüzûluh, Tedvînuh, Tercemetuh ve Te'sîruh*, çev. Rıda Sa'âde, Beyrut 1974, s. 116; Corci Zeydan, *a.g.e., Medeniyyet-i İslâmiyye Tarihi*, çev. Zeki Megamiz, İstanbul 1329, s. 119-120.

30 bk. ez-Zehebî, *a.g.e.*, I, s. 37.

31 bk. a.yz., *a.g.e.*, I, s. 97 vd.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

1- Mekke Okulu: Abdullah b. Abbas (ö. 68/687)'ın kurduğu bu okulda yetişen tâbiî müfessirlerin hemen tamamı mevâlîdir[32] ve meşhurları şunlardır: Sa'îd b. Cübeyr (ö. 95/714), Mücahid b. Cebr el-Mekkî (ö. 103/721 veya 104/722), İkrime Mevlâ İbn Abbas (ö. 105/723), Tâvûs b. Keysân el-Yemânî (ö. 106/724) ve Atâ b. Ebî Rebâh (ö. 114/732).

2- Medine Okulu: Übey b. Ka'b (ö. 30/650)'ın kurduğu bu okulda yetişen tâbiîler arasında en çok tanınan isimler şunlardır: Ebu'l-'Âliye Refî' (Rüfey') b. Mihrân (ö. 90/708 veya 93/711), M. b. Ka'b el-Kurazî (ö. 118/736) ve Zeyd b. Eslem (ö. 136/753).

3- Irak (Kûfe) Okulu: Abdullah b. Mes'ud (ö. 32/653)'un kurduğu bu okulda yetişen meşhur tâbiîn müfessirler ise şunlardır: Alkame b. Kays (ö. 61/680 veya 62/681), Mesrûk b. el-Ecda' (ö. 63/682), el-Esved b. Yezîd (ö. 74/693 veya 75/694), Mürre b. Şürâhîl el-Hemedânî (ö. 76/695 veya 90/709), İbrahim en-Neha'î (ö. 95/714), Âmir b. Şürahbil eş-Şa'bî (ö. 103/721 veya 109/727), el-Hasan el-Basrî (ö. 110/728) ve Katâde b. Di'âme (ö. 117/735). Bu okulun diğerlerinden farklı tarafı, şer'î delilin bulunmadığı konularda re'y ve kıyas yoluyla hüküm verme serbestisinin bulunmasıdır, İbn Mes'ud'un tefsirde re'ye fazla yer vermesi, söylenen serbestinin tatbikatı olmalıdır, İbn Mes'ud'u buna yönelten en önemli âmil, Irak bölgesinde Şiîlik cereyanının yaygın ve ortaya çıkan müşküllerin farklı olması denilebilir.[33]

---

32 bk. a.yz., *a.g.e.*, I, s. 102; Zeydan, *a.g.e.*, III, s. 91.

33 Bk, ez-Zehebî, *a.g.e.*, I, s. 99 vd.; ez-Zerkânî, *a.g.e.*, I, s. 487 vd.; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, s. 20 vd. 140; M. Zeki Duman, Tâbiûn Döneminde Tefsir Faaliyeti (Meşhur Müfessirler, Kaynakları ve Bu Tefsirin Değeri)", *EÜİFD*, Kayseri 1987, sy. 4, s. 213 vd.; a.yz., *"Kur'ân Tefsirinde,..."*, *EÜİFD*, sy. 2, s. 296 vd.; ez-Zerkeşî, *a.g.e.*, II, s. 158; es-Sâbûnî, *a.g.e.*, s. 117 vd.; es-Suyûtî, *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, Mısır 1317, II, s. 189; İbn Teymiyye, *a.g.e.*, s. 368 vd.; el-Kattân, *a.g.e.*, s. 337 vd.; Sırrı Paşa, *a.g.e.*, s. 9 vd.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

D- EMEVÎLER'DEN OSMANLILAR'A KADAR YAPILAN TEFSİR ÇALIŞMALARININ KISACA İNCELENMESİ

a- Tâbiîler[34] Devrinde Tefsir ve Mevâlî

Bu devir[35], Emevîlerle (41-132/661-750) Abbâsîler'in (132-656/750-1258) ilk dönemlerini içine almaktadır. Emevîlerle birlikte İslâm devleti bütün üniteleriyle teşekkül etmiş, fetihlerle genişleyen sınırlar Arap Yarımadası, Mısır, Kuzey Afrika, Endülüs, Suriye, Irak, İran ve Orta Asya'ya kadar uzanmıştır. Bu fetihlerle Fars, Türk, Hind, Mağribli vs. çeşitli kavimler müslüman olmuş, İslâm toplumu arasına girerken kültür, medeniyet anlayışı, benlik, hars,örf ve birçok alışkanlıklarını da birlikte getirmişlerdir. Bunlar genellikle okuma-yazma bilme ve kültür düzeylerinin yüksek oluşu sebebiyle ashabdan dinî ilimleri alıp neşreden tâbiîlerin büyük çoğunluğunu oluşturmuşlardır. Bu itibarla bu zümreyi tanımak, tâbiîler döneminde tefsir çalışmalarını iyi değerlendirebilmek bakımından yararlı olur kanaatindeyiz.

Fetih vs. yollarla esir edilip sonra azad edilen bu köleler zümresine "mevâlî = azadlılar" adı verilmektedir. Kelime "mevlâ"nın çoğuludur.[36] Efendisi ne ile iştigal ediyorsa mevlânın da aynı işi yapması örf gereğidir. Bu bakımdan mevâlî arasında sanat, ticaret ve askerî hizmet alanında yer alanlar olduğu gibi, efendisi ilimle uğraştığı için ilme intisab etmiş olanlar da az değildir. Hatta tâbiîler arasında tefsir, hadis, fıkıh, özellikle usul ve dilbilimde temayüz edenler, bunlar olmuştur.[37]

Mevâlî içinde farklı özellikleri ve ilme hizmette ön plânda yer almaları hasebiyle Fars kökenlilere bilhassa işaret etmek istiyoruz. Bunlar okumayazma bilmeleri, zekî ve ilme yatkın olmaları sebebiyle kültür seviyeleri

---

34 "Tâbiîn" ve "Tebe-i tâbiîn" için bk. Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1992, a.g.md.

35 Hadis ilmiyle meşgul olanlara göre tâbiîler devri 180/796'da sona ermektedir ve son temsilcisi Halef b. Halîfe (ö. 180/796)'dir. Bu devrin sona erdiğini savunan bir diğer görüş daha varsa da hadiscilerce tercih edilen ilk görüştür.

36 bk. Ebu'l-Fadl Cemalüddin M. b. Mükrim b. Manzur el-İfrikî el-Mısrî, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut, ts., "Veliye" md.; M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1971, "Mevâlî" md.; Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.*, II, s. 320 vd.; Uğur, *a.g.e.*, s. 223 vd.

37 bk. Zeydan, *a.g.e.*, III, s. 91.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

yüksek kimselerdir. Bunlar hakkında Hz. Peygamber, "Eğer ilim Süreyya yıldızına asılmış olsaydı, Fars neslinden bir kavim onu elde ederdi." buyurmuştur.[38] Buna rağmen bu dönemde dinî ilimlerin dışına pek çıkılmadığını, üzerinde en fazla çalışılan dalların başında tefsirin yer aldığını görüyoruz. Çünkü Kur'ân ilmi olan tefsir, dinî ilimlerin aslı kabul edilmektedir.[39]

Tâbiîler döneminde daha çok mevâlînin ilimle meşgul olmasına sebep olarak, Arap neslinin kendilerini devleti idare etmek ve korumakla birinci derecede vazifeli saymaları ve ilmî faaliyete ayıracak fazla zamanlarının olmaması gösterilmektedir. "Emevîler'in devr-i hâkimiyetinde müslümanlar ilme vakfedecek çok zaman bulamamışlar, harp ve siyasetle iştigal etmişlerdir... İkinci asr-ı hicrîdedir ki, müslümanların edebî ve ilmî faaliyetleri bihakkın başladı. Bunun en mühim saiklerinden biri Araplar'ın şehirde tavattun etmeleridir. O zamana kadar Araplar fethettikleri memleketlerin ahalisinden ayrı olan karargâhlarda yaşıyorlardı... Araplar'ın ekseriyeti, askerî işlerle meşgul idiler".[40] Ayrıca okuma-yazmalarının nispeten zayıf olması, yerleşik düzene sair ırklara nispetle daha geç geçmeleri ve netice itibarıyla kültür ve medeniyet düzeylerinin pek elverişli olmaması da onları ilimle fazla meşguliyetten uzaklaştıran diğer sebepler olmuştur. Emevîler daha sonraki dönemlerde ilimden daha da uzaklaşmışlar, hatta ilimle uğraşmayı zül addeder olmuşlardır. Buna mukabil mevâlî hem ilme yatkınlığı sebebiyle, hem de girdikleri yeni dini öğrenme ve yayma iştiyakiyle ilme sarılmışlar, çeşitli bölgelerde tefsir okulları açan ashabın gözde öğrencileri olmuşlardır.[41]

Tâbiîlerin ilk döneminde tefsir faaliyetinin genel seyri, sahabe döneminden pek farklı değildir. Bu dönemde de rivayete bağlılık geleneği devam etmiş, re'y ve ictihada fazla iltifat edilmemiş ve bu yüzden de ictihadı gerektiren pek çok mesele cevapsız bırakılmıştır. Nitekim Sa'id b. el-Müseyyeb (ö. 94/712)'e Kur'ân'ın bir ayeti sorulmuş o da cevaben, "Biz Kur'ân hakkında

---

38 Abdurrauf el-Münâvî, *Feydu'l-Kadir Şerhu'l-Câmiu's-Sağîr*, Mısır 1356, V, s. 323.

39 bk. M. Fuad Köprülü, "İslâmî İlimler Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelâm ve Felsefe, Tarih ve Coğrafya", *Belgelerle Türk Tarihi Derg. Dün/Bugün/Yarın*, İstanbul 1986, sy. 12, s. 21 vd.

40 Emir Ali, *Rûh-i İslâm Müslümanlığın ve İslâm Mefkurelerinin Tarih-i Tekâmülü*, çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul 1341, s. 247 vd.

41 bk. Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, Mısır 1364/1945, s. 152 vd.; Cerrahoğlu, *a.g.e.*, I, s. 113 vd.; ez-Zehebî, *a.g.e.*, I, 100; Duman, *a.g.m.*, s. 230.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

bir şey demeyiz." demiştir.[42] Açıktır ki, bunda henüz mezhebi ve ırkî taassupların, kültür ve medeniyet farkından doğan fikrî çatışmalarla, itikadî münakaşaların fazla olmamasının tesiri büyüktür. Ancak daha sonraları Kur'ân'ın tefsirinde gösterilen bu titizliğin zayıfladığını ve hatta Hz. Peygamber ve ashabının tefsir ettiği bir ayetin bile çeşitli tarzlarda tefsir edilebildiğini görüyoruz.[43]

Hz. Peygamber ve ashabının devrinden uzaklaşılmasına muvazi olarak halli gereken meselelerin artması, çeşitli kültür, medeniyet, örf ve âdet iklimlerinden insanların tefsirde kendi kültür birikimlerinden yararlanma temayülü göstermeleri, itikadî ayrılıkların ortaya çıkması, ayetlerin inançlara mesnet kılınacak şekilde kasıtlı tefsire kalkışılması, rivayet zincirlerinin zayıflaması hatta önemini kaybetmeye başlaması ve bu çerçevede tefsire isrâilî her türlü haberin artarak girmesi, tâbiîlerin son dönemlerindeki tefsir faaliyetlerinin önemli özelliklerinden sayılmaktadır. Kayda değer diğer özellikleri ise şöyle sıralamak mümkündür.

1- Artan dinî meselelerin halli için Kur'ân'ın daha tafsilatlı tefsirine teşebbüs edilmiştir.

2- İctihada farklı olarak yönelinmiş ve fıkhî istinbatlar artmıştır.

3- Âyetlerdeki kapalılıkları belirli ölçüde açmak için sarf, nahiv vb. tahlillere başlanmıştır.

4- Tefsir rivayetleri hadisten ayrı olarak tedvine başlanmıştır.

5- İtikadî düşünce ve kanaatler tefsire tesir etmeye başlamıştır.[44]

Goldziher,[45] Mücahid b. Cebr el-Mekkî'nin tâbiîn müfessirlerinin en meşhurlarından biri olduğunu, tefsirinde dirayet ve re'yin ağır bastığını söylemektedir ki, genel kanaatte bu doğrultudadır.[46]

---

42 İmâdüddin Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesir el-Basrî ed-Dımaşkî, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-'Azîm = Tefsir-i İbn Kesîr*, Beyrut 1385/1966, I, s. 11; Ebû Cafer M. b. Cerir et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân = Tefsiru't-Taberî*, (thk. Mahmud M. Şakir, thr. Ahmed M. Şakir), Mısır ts., I, s. 28.

43 bk. Suyûtî, *a.g.e.*, II, s. 190.

44 bk. ez-Zehebî, *a.g.e.*, I, s. 131.

45 Ignac Goldziher, Macar doğu araştırmaları bilgini (ö. 1340/1921).

46 bk. Goldziher, *Mezâhibü't-Tefsiri'l-İslâmî*, Kahire 1955, s. 129 vd; Cerrahoğlu, "Tefsirde Mücahid ve Ona İsnad Edilen Tefsir", *AÜİFD*, XXIII, s. 31.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

b- Tebe-i Tâbiîn Devrinde Tefsir, Tedvin ve Müteakip Devirlerde Tefsirde Yenilik

Bilindiği üzere tefsirde aslolan rivayettir ve bu asla sadakat, gösterilen hassasiyet ve titizlik tebe-i tâbiîne kadar korunmuş, ictihada ancak istisnaî hallerde başvurulmuştur. Bu hususta şöyle bir yol takip edilmiştir: Halli gereken meseleler için önce Kur'ân'a, sonra sünnete, daha sonra sahabe kavillerine müracaat edilmiştir. Şayet bu yolla müşkül halledilememişse o takdirde re'y ile yani şartları[47] belirlenmiş dirayet metodu ile güçlük ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Görülmektedir rivayetten dirayete sağlıklı ve tedricî bir geçiş vardır. Bu usulü sağlıklı şekliyle tatbik eden ve kendilerine "etbau't-tâbiîn" veya "etba'" denilen bu zümreyi genelde muhaddisler teşkil etmişlerdir. Bu sebeple devrin "tebe-i tâbiîn müfessirleri" unvanı da bunlara aittir. Kısaca bunlar, ashab ve tâbiîlerin nakillerini derleyip uygun şekilde tevhid eden kimseler olarak tanınırlar.

Dönemin tefsir faaliyetine tesiri büyük olmuş önemli birkaç hususa işaret etmek istiyoruz. Kanaatimizce bunların başında Şam Emevîleri'nin son döneminde başlayıp, Irak Abbâsîleri'nin (133-656/750-1258) ilk döneminde özellikle halife Me'mun zamanında (198-218/813-833) iyice hız kazanan tercüme faaliyeti gelmektedir[48] Bu faaliyetle eski Yunan felsefesi başta olmak üzere mantık, tıp, hendese gibi "ulûm-i dahîle" adı verilen aklî ilimler gündeme gelmiş, felsefî düşüncelere mukabil olarak da İslâm kelâmî doğmuş, mantık, muhakeme ve tenkit usulleri güç kazanmış ve Kur'ân'ın çizgisinde cereyan etmeyen düşüncelere karşı bu yollardan hareketle mühim eserler verilmiştir.[49]

Dönemin en belirgin özelliği, tefsir rivayetlerinin derlenmesi[50] ve tedvin edilmesidir diyebiliriz. Bunu zarurî kılan sebepler ise rivayet kaynaklarının

---

47 bk. ez-Zehebî, *a.g.e.*, I, s. 265; Subhi Salih, *Mebâhis fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut, 1972, s. 292; Sofuoğlu, *a.g.e.*, s. 242.

48 bk. Ülken, Hilmi Ziya, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, İstanbul, 1935, s. 96 vd.

49 bk. Barthold, W.-M. Fuad Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara 1973, s. 142 vd.

50 bk. Asım, Mustafa, "Ehl-i İslâm ve 'Ulûm", *Beyânü'l-Hak Mec.* İstanbul 1327, II, sy. 45, s. 975 vd.; Hüseyin Avni Çelik, "Ebû Hayyân el-Endelûsî ve Tefsirdeki Metodu", *ATA.ÜİFD*, Erzurum 1990, sy. 9, s. 157 vd.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

azalmaya yüz tutması, sened zincirlerinin zayıflaması, naklî bilgilerin zaafa uğratılması, kendi itikadî düşüncelerine mesned yapmak için ayetleri te'vil şartlarına hiç de uygun olmayan biçimde tefsire kalkışılması şeklinde özetlememiz mümkündür. Belirtelim ki bu tedvin işleminin, Kur'ân'ın tam bir tefsiri ve tefsir ilminin de tamamen ortaya konması şeklinde anlaşılmaması gerekmektedir. Çünkü bu hususu kesin olarak belirleyecek müdellel ve mevsuk bilgilere sahip değiliz. Söz konusu rivayetleri toplayanların en meşhurları şunlardır Şu'be b. el-Haccâc (ö. 160/776), Vaki' b. el-Cerrah (ö. 197/812), Süfyan b. 'Uyeyne (ö. 198/813), Ravh b. 'Ubâde el-Basrî (ö. 205/820), Yezid b. Harun es-Selemî (ö. 206/821), el-Ferrâ Ebû Zekeriyya Yahya b. Ziyad ed-Deylemî (ö. 209/824), Abdürrezzak b. Hemmam (ö. 211/826), Âdem b. Ebî İyâs (ö. 220/835), Ali b. Ebî Talha (ö. 243/857) ve Abd b. Humeyd (ö. 249/863).[51]

Dönemin bir başka özelliği, tedvin döneminin hemen akabinde ilk yazılan tefsirin kime ait olduğudur. Bu hususta üzerinde en çok durulan eser el-Ferrâ (ö. 207/823)'nın *"Ma'âni'l-Kur'ân"*ı olmakla beraber, ez-Zehebî bu hususta karar vermenin zor olduğunu söylemekte, ikinci bir isim olarak Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ'nın *"Mecâzü'l-Kur'ân"*[52]ından da bahsedildiğini ifade etmektedir.[53] Cerrahoğlu sözü edilen ilk tefsirin halife Abdülmelik b. Mervan (ö. 87/705)[54]'ın isteği üzerine Sa'îd b. Cübeyr tarafından yazılmış olduğunu söylerken,[55] M. Zeki Duman şu kanaati belirtmektedir: "İhtilaflı olmakla beraber ilk yazılan tefsir Rebi' b. Enes (ö. 139/756)'in naklettiği Ebu'l-'Âliye (ö. 90/708)'nin tefsiridir. Daha sonra sırasıyla Mücahid, Ata b. Ebî Rebah ve M. b. Ka'b el-Kurazî'nin tefsir nüshaları yazılmıştır".[56] Kur'ân'ın ilk tam tefsiri hakkında Cerrahoğlu'nun tespiti şudur: "Kur'ân'ı

---

51 bk. ez-Zehebî, *a.g.e.*, I, s. 141; ez-Zerkânî, *a.g.e.*, I, s. 496; el-Kattân, *a.g.e.*, s. 338; Suyûtî, *a.g.e.*, İstanbul 1978, II, s. 243; Bilmen, *a.g.e.*, I, s. 190-191; Sırrı Paşa, *a.g.e.*, s. 15; Bergamalı, *a.g.e.*, s. 90-91.

52 bk. ez-Ziriklî, *a.g.e.*, Hayruddin, *el-A'lâm*, Beyrut 1969, VIII, s. 191.

53 bk. ez-Zehebî, *a.g.e.*, I, s. 142 vd.; İbn Nedim Ebu'l-Ferec M. b. İshak el- Bağdadî, *el-Fihris*, Mısır 1348, s. 98 vd.

54 bk. *TDVİA* "Abdülmelik b. Mervan" md.

55 bk. Cerrahoğlu, 'Tâbîlerin Tefsir İlmine Hizmetleri", *D. Derg.*, Ankara 1972, XI, sy. 3, s. 194.

56 Duman, *a.g.m.*, s. 238.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

bir bütün olarak baştan sona kadar tefsir edene gelince şu anda elimizde bulunan delillere göre bu işi yapan Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767)'dır. Onun bugün elimizde yazma olarak bulunan tam bir Kur'ân tefsiri mevcuttur.[57] İleride araştırmalar ve bulunacak yeni delillere göre bu tarih belki daha küçültülebilir. Şimdilik Mukâtil'in tefsirini Kur'ân'ın tamamını ihtiva eden ilk tefsir olarak kabul debiliriz."[58]

Bu dönem için önemli diğer bir özellik ise tefsirin yazılmasının niçin bu asra kadar gecikmiş olduğudur. Bu soruya, müstensihlerin küçük bir dikkatsizlikle yazılan eser ve zaptedilen bilgide çeşitli eksiklik, kayıp, karışıklık ve bozulmalara sebep olabilecekleri, halbuki nakilde bu ihtimalin çok zayıf olduğu bu sebeple ilmi yazmaktan ziyade ezberleyerek muhafazasının daha emin bir yol olacağı şeklinde cevap verilmiştir. Corci Zeydan ashab ve tâbiîlerin bu konuda hassasiyet gösterdiklerini şöyle anlatmaktadır: "Sahabe-i kiramdan ammizâde-i Nebî İbn Abbas yazı ile ilmin tedvinini men ederek, "Sizden evvel yazı ile tedvin-i 'ulûm eden akvam hep doğru yoldan çıkmıştır" dediği mervîdir. Bir gün bir zat müşârunileyhe müracaat eyleyerek, "Bir kitap yazdım, size göstermek isterim" demiş ve kitabı kendisine göstermişti, İbn Abbas ise kitabın yazısını su ile bozmuştur. Müşârunileyhten, "Niçin böyle yaptınız?" diye vâki olan suale, "İlim yazı ile intişar ederse yazıya itimad edilir ve hıfz terkolunur. Kitaplar bir arızaya uğrayabilir. O halde de ilim zayi olur" cevabını verir. Bundan maada o zamanın fikrine göre kitaplarda fazla eksik şeyler vuku bularak esas tağayyür eder. Mahfuzatta ise tağayyür vukuu mümkün değildir. Bu itikad sahabe ve tâbiînce hüküm fermâ idi.[59]" Buna okuma-yazmanın yetersiz olduğu, İslâm coğrafyasının henüz küçüklüğü sebebiyle herhangi bir bilgi için kaynaklarına ulaşmanın çok zor olması da ilave edilebilir. Ancak zaman içinde çeşitli menfi gelişmeler bilginin zaptını zarurî kılmış ve bu dönemden itibaren bilgilerin yazıya geçirilmesi, onların kaybedilme ve bozulma tehlikelerinin önüne geçilmesi bakımından tek çare haline gelmiştir.

---

57 bk. Süleymaniye Ktp., Hamidiye b., no. 58.

58 Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, s. 175.

59 Zeydan, *a.g.e.*, III, s. 93.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Dönemin sonu ile dördüncü asrın başında tamamen müstakil hale gelen tefsir İbn Cerîr et-Taberî ile yepyeni bir duruma kavuşmuş,[60] tefsir tarihinde yeni bir çağın kapıları aralanmış ve gerçek kurtuluşa medar olacak önemli tefsirler birbirini takip etmeye başlamıştır. İbn Cerîr'in tatbikatıyla başlayan farklı tefsir faaliyetinin hem rivayet, hem de dirayet açısından mükemmel noktalara gelmesi, şüphesiz tarihî seyr içinde oluşan değerli ilmî, fikrî ve itikadî gelişmelerle mümkün olmuştur. Bu önemli gelişmeye *"Garîbu'l-Kur'ân"*, *"Müfredâtü'l-Kur'ân"*, *"Mecâzü'l-Kur'ân"* ve *"Müşkilü'l-Kur'ân"* gibi lügat, iştikak ve edebî sanatlarla ilgili eserlerin yazılması da büyük çapta yardımcı olmuştur. Böylece dirayet metodu, dördüncü asrın daha başlarından itibaren başlı başına bir sistem ve yepyeni bir muhteva ile sağlam temeller üzerine oturtulmuş ve yeni bir tefsir tarzı olarak ortaya çıkmıştır. Bu tarzın önemli temsilcilerinden dördüncü asırda yaşamış birkaçını şöyle sıralayabiliriz: İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/922), Ebû İshak ez-Zeccâc (ö. 311/923),[61] İbnü'l-Münzîr en-Nîsâbûrî (ö. 318/930), İbnü Ebî Hatim (ö. 327/938), Ebû Cafer en-Nahhâs (ö. 338/949), Ebû Bekr en-Nakkâş (ö. 351/962 veya 355/965) ve İbnü Hibban (ö. 369/979).[62]

Dördüncü asırdan sonra tefsire yeni bir muhteva daha kazandırılmıştır. Bu, müfessirlerin mütehassıs oldukları ilim dallarına dair bilgilerin eserlerinde birinci plânda yer almış olmasıdır. Bu özellik müteakip dönemlerdeki müfessirlere de tesir edecek ve konu ağırlıklı[63] muhtelif tefsirler telif edilecektir. Gerçekten zaman içinde bu mahiyette pek çok tefsir yazılmış, bu eserlerde ayetlerin klâsik tefsiri âdeta bir kenara itilerek müellifin ihtisas alanına giren bilgiler tefsirin yerine ikame edilmiştir. Nitekim Zehebî açılan bu çığırla asıl maksattan uzaklaşıldığını, tâli derecede birçok bilgilerle tefsirlerin

---

60 bk. es-Sübkî, Abdüllatif M. , M. Ali es-Sâyis ve M. Yusuf el-Berberî, *Târîhu Teşrî'i'l-İslâmî*, Kahire 1357/1939, s. 211; el-Kattân, *a.g.e.*, s. 338; Bergamalı, *a.g.e.*, s. 92; Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s. 284 vd.

61 Bu zatın *"Ma'âni'l-Kur'ân"*ı, nahve ait meseleleri tahkikte Zemahşerî'ye kaynak olmuştur. bk. Bergamalı, *a.g.e.*, s. 92.

62 bk. ez-Zehebî, *a.g.e.*, I, s. 141 vd.; el-İtkân, İstanbul 1978, II, 243; el-Kattân, *a.g.e.*, s. 334-335 ve 338; Sırrı Paşa, *a.g.e.*, s. 19, 22; Bilmen, *a.g.e.*, I, s. 191 vd.

63 Günümüzde konu ağırlıklı tefsir denemeleri yapılmakta, belirli konularla ilgili ayetler toplanarak tefsirleriyle birlikte hedef edinilen konu işlenmektedir. Ancak bunlar bahse konu ettiğimiz tefsirlere göre daha özel ve dar çerçevelidir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

doldurulduğunu, bu sebeple de ayetin tefsirine dair bilgiye ulaşmanın imkânsız hâle geldiğini ifade etmiştir.[64] Suyûtî de konuya dikkat çeker, örnek olarak ez-Zeccâc (ö. 311/923)'ın tefsirinin[65] i'râb, Ebû İshak es-Sa'lebî (ö. 427/1035)'nin tefsirinin[66] tarihî haberler, Fahruddin er-Râzî (ö. 606/1209)'nin tefsirinin[67] kelâm-felsefe ve Ebû Hayyân (ö. 745/1344)'ın tefsirinin[68] ise i'râb ve kıraat vecihleriyle ilgili bilgilerle dolu olduğunu beyanla, Râzî'nin tefsiri için, "onda tefsirden başka her şey var" denildiğini haber verir.[69]

c- Abbâsîler Devri (133-656/750-1258) Tefsir Faaliyeti ve Bazı Tefsirler

Emevîler'in son dönemlerinde tercüme faaliyetiyle başlayan ilmî inkişaf, Abbâsî halifelerinden Mansur (137-159/754-775)'un iradesiyle hız kazanmış ve bu faaliyet halife Me'mun döneminde (198-218/813-833) doruk noktasına ulaşmıştır.[70] Şehir âdeta akademiler, külliyeler ve medreselerle dolmuştur. Halifeler tarafından her tarafa gönderilen görevliler, bir köşede unutulmaya terkedilmiş eserleri toplayıp Bağdat'a getirmişler ve bu eserlerle zenginleşen kütüphaneler önemli araştırma yerleri olmuştur.[71] Böylece büyük bir ilim merkezi haline gelen Bağdat, İslâm ülkelerinden tedris ve tahsil için seyahata çıkan âlim ve talebelerin uğrak yeri olmuş ve pek çok ilim yıldızı burada parlamıştır. Aklî ve naklî ilimlerden her bir dalın kendi konu ve gayesi doğrultusunda sistemleştirilerek aslî hüviyetine kavuşturulduğu bu devrin başlarında tefsir de tamamen müstakil bir ilim dalı haline getirilmiştir.

Abbâsîler'in ikinci asrından itibaren tefsir faaliyetlerinin müstakil tefsir çalışmaları niteliğine kavuştuğunu ve gelişen ilmî faaliyetler içinde tefsir alanında da peşpeşe eserler verilmeye başlandığını görüyoruz. Ayet ayet

---

64 bk. ez-Zehebî, *a.g.e.*, I, s. 146.

65 bk. 61 nolu dipnot

66 "el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsiri'l-Kur'ân"

67 "Mefâtihu'l-Gayb = et-Tefsiru'l-Kebîr"

68 "el-Bahru'l-Muhît"

69 bk. el-İtkân, İstanbul 1978, II, s. 243 vd. Ayrıca bk, ez-Zehebî, *a.g.e.*, I, s. 147-149; el-Kattân, *a.g.e.*, s, 335; Abdüllatif es-Sübkî (ve diğerleri) , *a.g.e.*, s. 212; Bilmen, *a.g.e.*, I, s. 184-185; Celal Kırca, *a.g.m., EÜİFD*, sy. 4, s. 114-115.

70 bk. Emir Ali, *a.g.e.*, s. 251-252.

71 bk. a.yz., *a.g.e.*, 251-252.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

baştan sona Kur'ân'ın tam tefsiri olmamasına rağmen ilk tefsir sahibi olduğu hususunda üzerinde en fazla durulan el-Ferrâ (ö. 207/822)[72] ile birlikte üçüncü tabakayı teşkil eden büyük şöhreti hâiz diğer müfessirler, Abbâsîler devri erken döneminin tefsir faaliyeti öncüleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Hemen belirtelim ki, dördüncü asrın başlarında vefat ettiği için dördüncü tabaka müfessirlerin başlarında yer alan İbn Cerîr et-Taberî, bu devrin yetiştirdiği en önemli ve mümtaz bir müfessirdir. Cerrahoğlu dönemi şöyle değerlendirmektedir: 'Taberî'nin yaşadığı asırda (224-310/838-922) tefsir, kıraat, hadis, fıkıh gibi dinî ilimler usul ve füru' bakımından en yüksek derecesine ulaşmıştı. Dört fıkhî mezhep istikrar bulmuş ve bu sahada eserler meydana gelmeye başlamıştı. Hadiste "Kütüb-i Sitte" tamamlanmış, kıraat gayesine ulaşmış, doğuda ve batıda naklî tefsirlerle, re'y tefsirleri birbiriyle müsabaka halindeydiler...".[73]

Âlimlerin hangi devletin mensubu olduğunu, bunun doğduğu yere göre mi, yoksa yetiştiği ve daha çok ilmî faaliyet gösterdiği yere göre mi tayin edileceğini kesin çizgilerle ayırmanın zor olduğu açıktır. Bu itibarla biz daha ziyade yetiştikleri ve hizmet gördükleri yerleri dikkate alacak ve müfessiri, hayatının büyük kısmını yaşadığı devlete nispet edeceğiz. Ancak biyografi ve tabakat kitaplarında yer alan bütün müfessirleri değil, meşhur olmuş ve kendisinden sonra gelenler için metod ve muhteva açısından tesir icra etmiş belli başlı isimlere örnek olmak üzere yer vereceğiz. Bu ölçüye göre Irak Abbâsîler'i devrinde yetişen ve tefsirde öncü olma vasfını hâiz olan bazıları şunlardır:

1- *"Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm"*, Sehl et-Tüsterî el-Ahvezî el-Basrî (ö. 283/896)[74]

2- *"Câmi'u'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân"* veya *"Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vili âyi'l-Kur'ân"*, et-Taberî Ebû Cafer M. b. Cerîr b. Yezîd b. Halid b. Kesîr el-Âmulî et-Taberistanî el-Bağdadî (ö. 310/922)[75]

---

72 bk. İbn Nedîm, *a.g.e*, s. 98 vd.; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, s. 175.

73 Cerrahoğlu, "Muhammed b. Cerîr et-Taberî ve Tefsiri", *AÜİFD*, Ankara 1970, XVI, s. 79 vd.; a.yz., *Tefsir Tarihi*, II, s. 136 vd.

74 bk. ez-Zehebî, *a.g.e.*, II, s. 380-383; Cerrahoğlu, *a.g.e.*, II, s. 14-22.

75 Bağdat'ta yetiştiği ve ömrünün çoğunu burada ilme hasrettiği için Abbâsîler dönemi müfessirleri arasında gösterilmiştir. Ancak kültürel ve ilmî kudretinden Sâmânoğulları'nın da payı büyüktür. bk. Cerrahoğlu, *a.g.e.*, II, s. 136-160; a.yz., "Muhammed b. Cerîr et-Taberî ve Tefsiri", *AÜİFD*, XVI, s. 79-101; Yıldız, *a.g.m.*, s. 4; ez-Zehebî, *a.g.e.*, I, s. 205 vd.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

3- *"Ma'âni'l-Kur'ân"*, Ebû İshak ez-Zeccâc el-Bağdadî (ö. 310/922)[76]

4- *"Ma'âni'l-Kur'ân"*, Ebu'l-Hasan el-Eş'arî el-Basrî el-Bağdadî (ö. 324/935)[77]

5- *"Şifâü's-Sudûr"*, Ebû Bekr en-Nakkâş (ö. 355/966)[78]

6- *"Ahkâmu'l-Kur'ân"*, el-Cessâs Ahmed b. Ali b. Ebî Bekr M. er-Râzî el-Bağdadî el-Hanefî (ö. 370/981)[79]

7- *"el-İstiğnâ fi Tefsîri'l-Kur'ân"*, el-Udfuvî Ebû Bekr M. b. Ali b. M. (Ahmed) el-Mısrî (ö. 388/998)[80]

8- *"en-Nüket ve'l-'Uyûn = Tefsîru'l-Mâverdî"*, el-Mâverdî Ebu'l-Hasan Ali b. M. b. Hubeyb el-Basrî el-Bağdadî (ö. 450/1058)[81]

9- *"Zâdü'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr"*, İbnü'l-Cevzî Ebu'l-Ferec Abdurrahman el-Bağdadî (ö. 597/1200)[82]

10- *"Buğyetü'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân"*, Şihabüddin es-Sühreverdî el-Bağdadî (ö. 632/1234)[83]

Miladî X. asrın başlarında siyasî ve sosyal sıkıntıya giren Abbâsîler'i, İran'da 320/932'de kurulan Şiî Büveyhîler'in Irak'a sarkarak hâkimiyetleri altına aldığını görüyoruz. Bu siyasî değişme, ilmî faaliyeti özellikle sünnîler arasında ciddi bir durgunluğa mahkum etmiştir. Çünkü Büveyhîler şiîlikte ileri derecede taassup göstermiş, Bâtınıyye, Kerrâmiyye, Cehmiyye, Kırmıtî, Yezidî ve Mazdekî gibi batıl itikadî mezheplerin yayılmasını himaye ederken, sünnîlere sindirme politikası uygulamışlardır. Bu yüzden belirtilen asrın ilk yarısında İran, Irak ve Suriye bölgelerinde sünnî cephede ilmî faaliyet tamamen durmamakla beraber hissedilir derecede zayıflamıştır. Buna mu-

---

76 bk. Bergamalı, *a.g.e.*, s. 92; Bilmen, *a.g.e.*, I, 369.

77 bk. Bilmen, *a.g.e.*, I, s. 374 vd.

78 bk. a.yz., *a.g.e.*, I, s. 382.

79 bk. ez-Zehebî, *a.g.e.*, II, s. 438 vd.; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, s. 67 vd.; İsmail Paşa el-Bağdadî, *Hediyyetü' l-Ârifin Esmâü'l-Müellifin ve Âsâru'l-Musannifin*, İstanbul 1951, I, s. 66-67.

80 bk. Katip Çelebi, (Hacı Halife) Mustafa b. Abdillah el-İstanbulî, *Keşfü'z-Zünûn 'an Esâmi'l-Kütüp ve'l-Fünûn*, İstanbul 1941, I, s. 79; *Hediyye*, II, s. 56; Bilmen, *a.g.e.*, I, s. 395; Yâkûtü'l-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, Beyrut, ts., I, s. 126; İbnü'l-'İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zeheb fi Ahbari Men Zeheb*, Beyrut, ts., III, s. 130.

81 bk. Bilmen, *a.g.e.*, I, s. 417-420; İbnü'l-'İmâd , *a.g.e.*, III, s. 285-287; *Hediyye*, I, s. 689.

82 bk. Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 483-485.

83 bk. a.yz., *a.g.e.*, II, s. 503.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

kabil Büveyhîler'in himayesinde şöhrete ulaşan müfessirlerin büyük çoğunluğu şiî ve mutezilî'dir. Önemlileri şunlardır:

1- *"et-Tefsîr"*, er-Rammânî Ebu'l-Hasan Ali b. İsa el-Bağdadî el-Mutezilî (ö. 384/994)[84]

2- *"Ma'âni'l-Kur'ân"* ile *"Mecâzâtü'l-Kur'ân = Hakâiku't-Tenzîl"*, Şerif er-Râdî el-Bağdadî eş-Şiî (ö. 406/1015)[85]

3- *"Tenzîhu'l-Kur'ân 'ani'l-Metâin"* ile *"Tefsîru'l-Kur'ân"*, Kâdî Abdülcebbar b. Ahmed el-Hemedânî el-Mutezilî (ö. 415/1024)[86]

4- *"el-Emâlî"* yahut *"Gurerü'l-Fevâid ve Dürerü'l-Kalâid"*, eş-Şeref el-Mürteda el-Bağdadî el-Mutezilî (ö. 436/1044)[87]

Büveyhîler'in baskısıyla Bağdat'ta sünnî ulemâ arasında baş gösteren suskunluk, Selçuklular'ın Horasan bölgesinde iyice güçlenip, Abbâsîler'in siyasî korunmalarını üstlenerek Büveyhîler'in sultasına 1055'te son vermelerine kadar devam etmiştir. Ancak Abbâsîler'e iade edilen huzur dönemi Sultan Sancar'ın 552/1157'de ölümü ve Büyük Selçuklu'nun dağılmasıyla tekrar zaafa uğramış ve artan Moğol istilâsı korkusu ile dağılan ilim adamları için huzur ve sükûn sahibi Endülüs ve Mısır birer sığınak olmuştur.[88]

İslâm ülkelerinde yer yer görülen bu huzur ortamı değişimleri içinde tefsir faaliyeti, güçlü ülkelerin basiretli, dirayetli ve hamiyetli idarecilerinin sundukları hizmetlerle her tarafa yayılmaya başlamış ve sürekli bir artışla varlığını devam ettirmiştir. Biz tefsirin yayılması hususunu coğrafî bölgelere göre özetlemeyi planladığımız için kronolojik sıraya bakmayacak, batıdan başlayarak Orta Doğu, doğu, kuzey ve nihayet Anadolu'da konuya kısa temaslarla sözü Osmanlı'ya getireceğiz.

---

84 bk. a.yz., *a.g.e.*, s. 394; ez-Zehebî, *a.g.e.*, I, s. 389.

85 bk, Bilmen, *a.g.e.*, I, s. 401.

86 bk. ez-Zehebî, *a.g.e.*, I, s. 391-403; Cerrahoğlu, *a.g.e.*, I, s. 327 vd.; *Hediyye*, I, s. 498-499.

87 ez-Zehebî, *a.g.e.*, I, s. 403 vd.

88 bk. Günaltay, M. Şemseddin, "Selçuklular'ın Horasan'a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Sosyal, Siyasî, Ekonomik ve Dinî Durumu", *Belleten*, 25. sy'dan ayr. bs., Ankara 1943, s. 82 vd.; Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.*, IV, s. 420-421.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

d- Endülüs Emevîleri Devrinde (138-423/756-1031) Tefsir Faaliyeti ve Bazı Tefsirler[89]

Endülüs ve Mağrip'te ya yeni bir metod ve muhteva ile veya önceki sistemlerle tefsire hizmeti geçmiş, meşhur pek çok müfessirler yetişmiştir. Bunlardan bazıları tahsilini tamamladığı ve tedrisle meşgul olduğu yerlere nispet edildiği gibi,[90] bazıları da kendi yurdunda ilim için müsait ortamın olmaması sebebiyle hicret edip, ikamet ettiği devlete nispet edilmiştir.[91] Meselâ birinci duruma örnek olmak üzere Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin Mısır Memlûkleri'ne, ikinci duruma örnek olmak üzere de Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin Şam'a nispet edildiğini söyleyebiliriz. Önemlerine binaen bu durumda olanlardan aşağıda geçen el-Kurtubî ile Ebû Hayyân'ı hem aslen mensup oldukları devlete ait müfessirler arasında ve hem de sonradan yerleştikleri devletin müfessirleri arasında gösterdik. Endülüs ve Mağrib'de doğup yetişen müfessirlerden tefsir sahibi bazıları şunlardır:

1- *"et-Tefsîru'l-Celîl"*, Bakı' b. Mahled el-Endelüsî (ö. 276/889).[92]

2- *"Ahkâmu'l-Kur'ân"* ve *"en-Nâsih ve'l-Mensûh"*, Kasım b. Üsbuğ (Asbağ) el-Kurtubî (ö. 340/951).[93]

3- *"Ahkâmu'l-Kur'ân"* ve *"Envâru'l-Fecr fî Tefsîri'l-Kur'ân"*, Ebû Bekr b. el-Arabî el-Ma'âfirî el-İşbilî el-Mağribî (ö. 543/1148).[94]

4- *"el-Muharrerü'l-Vecîz lî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz"*, İbn 'Atıyye el-Müteahhir el-Endelüsî el-Mağribî (ö. 546/1151).[95]

5- *"et-Tefsîru'ş-Şerîf"* ve *"et-Tefsîru's-Sağîr"*, Muhyiddin İbnü'l-'Arabî et-Tâî el-Endelüsî (ö. 638/1240).[96]

---

89 Endülüs'te yetişen müfessirler hakkında geniş bilgi için bk. Mustafa İbrahim el-Müşeynî, *Medresetü't-Tefsir fi'l-Endelüs*, Beyrut 1306/1889, s. 83 vd.; M. Kemal Atik, "Endülüs ve Kur'ân İlimlerindeki Yeri", *EÜİFD*, Kayseri 1985, sy. 2, s. 265-288.

90 bk. Yiğit, İsmail, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi -Memlûkler-*, İstanbul 1981, s. 253.

91 Kehhâle, *a.g.e.*, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-Müellifin Terâcimü Musannifi'l-Kütübi'l-Arabiyye*, Dımaşk 1960, XI, s. 40-42.

92 bk. ez-Zerkânî, *a.g.e.*, I, s. 498-499.

93 bk. Bilmen, *a.g.e.*, I, s. 379-380.

94 bk. ez-Zehebî, *a.g.e.*, II, s. 448-456.

95 bk. a.yz., *a.e.*, I, s. 238-242.

96 bk. a.yz., *a.e.*, II, s. 400-416.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

6- *"el-Cami' li Ahkâmi'l-Kur'ân ve'l-Mübeyyin limâ Tedammenehû mine's-Sünne ve Âyi'l-Furkân"*, Ebû Abdillah M. el-Kurtubî (ö. 671/1272).[97]

7- *"Fütûhu'l-Ğayb fi'l-Keşf 'an Kınâ'i'r-Reyb"*, Şerefüddin Hasan et-Tîbî el-Mağribî (ö. 743/1342).[98]

8- *"el-Bahru'l-Muhît"* ve *"en-Nehrü'l-Mâd mine'l-Bahr (Muhtasaru'l-Bahri'l-Muhît)"*, Ebû Hayyân Esîruddin Ebû Abdillah M. b. Yusuf b. Ali en-Nahvî el-Gırnâtî el-Endelüsî (ö. 745/1344).[99]

e- Eyyûbîler Devrinde (569-648/1174-1250) Tefsir Faaliyeti ve Bazı Tefsirler

Eyyûbî Devleti en parlak devrini Salahaddin Eyyûbî zamanında (569-589/1174-1193) yaşamıştır. Devletin ilmî ve kültürel durumu şöyle anlatılmaktadır: "Eyyûbîler dönemi, ilmî hayat bakımından İslâm tarihinin en canlı devrelerinden biridir. Nureddin ve Salahaddin ile başlayan bu bölgedeki ilmî hayat Eyyûbîler devri boyunca devam etmiştir. Bu devirde ilmî faaliyetlerin en önemli merkezleri medreselerdi. Tefsir ve kıraat sahalarında önemli eserler yazılmıştır. Mecdüddin b. el-Esîr (ö. 607/1210) tarafından kaleme alınan *"el-İnsâf ve'l-Cem' beyne'l-Keşf ve'l-Keşşâf"* ile M. b. Hızır b. Teymiyye (ö. 622/1225) tarafından rivayet metodu ile yazılan tefsir kitabı (*Tesiru'l-Kur'ân*)[100] en önemlilerindendir. İbn el-Esîr *"el-İnsâf"* adlı eserinde Zemahşerî (ö. 538/1144)'nin *"el-Keşşâf"* adlı tefsiriyle, es-Sa'lebî (ö. 427/1035)'nin *"el-Keşf (ve'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân)"* adlı tefsirindeki bilgileri tamamlayarak yeniden kaleme almıştır."[101]

Memlûkler döneminde tefsirde yeni bir çalışma modeli olarak iyice yoğunluk kazandığını göreceğimiz şerh ve hâşiye usulünü tefsirde ilk uygulayan şahıslar tespit edebildiğimiz kadarıyla Karahanlılar dönemi müfessirle-

---

97 bk. a.yz., *a.e.*, II, s. 457-464; Cerrahoğlu, *a.g.e.*, II, s. 116-128.

98 bk. Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 549.

99 bk. ez-Zehebî, *a.g.e.*, I, s. 317-321; Çelik, *a.g.m.*, s. 143-164.

100 bk. Şeşen, Ramazan, Salahaddin Devrinde Eyyûbîler Devleti (569-589/1174-1193), İstanbul 1983, doçentlik tezi olarak hazırladığı eserin 273. sayfasında anılan eser için, bu devirde yazılan tefsirlerin en önemlisi ve 30 ciltten fazla tutan bu eserin hanbelîler arasında çok yaygın bir kaynak olduğunu belirtmektedir.

101 *DGBİT.*, VI, s. 412-413.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

rinden Alâuddin Ebû Bekr M. b. Abdilhamid el-Esmendî es-Semerkandî (ö. 563/1168) ve Mecdüddin b. el-Esîr olmuştur.

Ramazan Şeşen, dönemin tefsir faaliyeti için "Bu devirde tefsir yazan âlimler esas itibarıyla başka konularla uğraşmışlar, tefsiri bir yan çalışma olarak yapmışlardır."[102] dedikten sonra dirayet ve rivayet metodlarıyla eser veren müfessirleri ve tefsirlerini şöyle sıralamaktadır:[103]

Dirayet metodu ile tefsir yazanlar ve eserleri

1- Neşvân b. Sa'îd el-Hımyerî (ö. 573/1177), *"et-Tibyân fi Tefsîri'l-Kur'ân"*

2- Alâüddin el-Kâsânî, *"Te'vilâtü'l-Kur'ân"*

3- el-Esîr b. Bunân, *"Tefsîru'l-Kur'ân"*

4- ez-Zâhir en-Nu'mânî, *"Tefsîru'l-Kur'ân* (Bakara, 253'e kadar)"

5- İbn Ya'îş, *"Tefsîru'l-Müntehâ min Beyâni İ'râbi'l-Kur'ân"*

6- Hatîbü Dâreyyâ Ebû Bekr Ali b. Abdillah el-Vahrânî (ö. 615/1218), *"Tefsîru'l-Kur'ân"*

7- Kemâlüddin Musa b. Yunus el-Mevsılî (ö. 639/1242), *"Keşfü'l-Müşkilât ve İdahu'l-Mu'dılât fi Tefsîri'l-Kur'ân"*

8- Alemüddin es-Sehâvî (ö. 643/1245), *"Tefsîru'l-Kur'ân* (Kehf e kadar)"

Rivayet metodu ile tefsir yazanlar ve eserleri

1- İbn Şehrâşûb, *"Müteşâbihü'l-Kur'ân"* ve *"Esbâbü'n-Nüzûl"*

2- eş-Şerîşî, *"Müteşâbihü'l-Kur'ân"*

3- Ebu'l-Kasım Hîbetullah b. Ali el-Busırî (ö. 598/1201), *"en-Nâsih ve'l-Mensûh"*

4- İbn Zerkâlât el-Hamevî (ö. 622/1225), *"el-Envâru'l-Vâdıha fi Ma'âni'l-Fâtiha"*

5- Abdüllatif el-Bağdadî (ö. 622/1225), *"el-Vâdıha fi İ'râbi'l-Fâtiha"*

6- Cemâlüddin Ebû M. el-Mu'afî (el-Mu'afâ) b. İsmail el-Mevsılî (ö. 630/1233), *"Nihâyetü'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân"*

7- Nâsıhuddin b. el-Hanbelî (ö. 634/1236), *"el-Mürûk fi't-Tefsîr"*.[104]

---

102 Şeşen, *a.g.t.*, s. 272.

103 Dönemin en meşhur ik müfessiri Mecdüddin b. el-Esîr ve M. b. Teymiyye yukarıda zikredildikleri için sıralanan müfessirler arasında tekrar edilmemiştir.

104 bk. Şeşen, *a.g.t.*, s. 272-273.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

f. Memlûkler Devrinde (648-923/1250-1517) Tefsir Faaliyeti ve Bazı Tefsirler

Devletin sosyal, kültürel ve medenî yapısı ana hatlarıyla şöyle anlatılmaktadır: "Memlûkler devrinde Mısır geniş bir ilmî harekete sahne olmuştur. Bu devirden kalan muazzam edebî eserler, her biri ciltler tutan tarih kitapları, dinî ilimlerle ilgili dev eserler ve ansiklopediler bunun en güzel örnekleridir. Mısır'da Memlûkler'de görülen bu ilmî uyanışın, Abbâsî hilâfetinin Mısır'da ihyasının bir neticesi olduğunu söyleyenler olduğu gibi, bunu Moğol istilâsı neticesinde diğer İslâm âleminden pek çok âlimin Mısır'a göç etmesiyle alâkalı görenler de vardır. Her iki görüş de birer hakikati ifade etmekle birlikte, Memlûk sultanlarının ilim ve ulemâyı teşvikleri olmasaydı elbette bu netice alınamazdı..."[105] Aynı konuda İsmail Yiğit de şunları kaydetmektedir: "Hulefâ-i Râşidîn döneminden itibaren İslâmî ilimlerin en önemli merkezleri arasına giren Kahire ve Dımaşk şehirleri yaklaşık 2,5 asır süren Memlûkler zamanında sadece bu devletin değil, bütün İslâm dünyasının en büyük iki kültür merkezi idi. Moğol istilâsı ve haçlı seferleri sebebiyle İslâm dünyasının tarihte gördüğü en önemli krizi yaşadığı bir sırada kurulan ve Mısır'la Suriye'yi bu iki düşmandan kurtaran Memlûk sultanlığı, himayesine sığınan tüm müslüman mültecilere kucak açmıştı. Bu mülteciler arasında doğu ve batı İslâm dünyasının en mümtaz ilmî şahsiyetleri de bulunuyordu. Moğol taarruzlarını durdurarak müslümanları ve İslâm medeniyetini kurtaran Memlûk devletinin başşehri Kahire, kısa süre içinde Abbâsî başkenti Bağdat'ın yerini almıştı. Moğollar tarafından ortadan kaldırılan Bağdat Abbâsî hilafetine ve diğer müslüman devletlere tâbi topraklarda yetişmiş pek çok âlim orada bir araya geldi..."[106]

Memlükler dönemi, ilmî faaliyet açısından çeşitli özelliklere sahiptir. Bunların önemlilerini şöyle özetliyebiliriz:

1- İslâm dünyasında büyük önemi hâiz genel ansiklopedi telifi bu dönemde gerçekleşmiş, âdeta bir ansiklopedi çağı yaşanmıştır. İbn Hallikan (ö. 681/1282)'ın *"Vefeyâtü'l-A'yân"*ı, en-Nüveyrî (ö. 733/1332)'nin *"Nihâyetü'l-Ereb*

---

105 *DGBİT*, VII, s. 41.

106 Yiğit, *a.g.e.*, s. 243.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

fî Fünuni'l-Edeb"i, ez-Zehebî (ö. 748/1347)'nin *"Tezkiretü'l-Huffâz"*ı, el-Ömerî (ö. 749/1348)'nin *"Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Ensâr"*ı, el-Kalkaşendî (ö. 821/1418)'nin *"Subhu'l-A'şâ"*sı, el-Makrizî (ö. 845/1441)'nin *"el-Hıtat"*ı, İbn Tağriberdî (ö. 874/1469)'nin *"en-Nücümü'z-Zâhire"*si ve es-Suyûtî (ö. 911/1505)'nin *"Hüsnü'l-Muhâdara"*sı bunlara sadece birkaç örnektir.[107]

2- Şerh, hâşiye, ta'likât, takrîrât ve telhîs (ihtisar) en yaygın şekliyle bu devirde başlamıştır. VII. asır, gerek Memlûkler'de gerekse diğer İslâm ülkelerinde müstakil eserlere şerh vs. yazılmasının ve hacimli eserlerin ihtisar edilmesinin yoğunluk kazandığı asırdır. Müstakil telif eser çalışmalarıyla beraber bu çalışma sistemi de ilmî faaliyetin ana unsurlarından biri olmuştur.[108]

3- İlmî faaliyetlere nakilcilik ve ezbercilik hâkimdir. Bundan dolayı verilen eserlerde yeni fikir ve farklı düşünce üretkenliği zayıftır.

4- Araplar'a Türk dilini öğretme gayesine yönelik telif denemeleri yapılmıştır. Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin *"el-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk"* adlı eseri buna güzel bir örnektir.[109] Bu ve benzeri çalışmaları, Anadolu ve Orta Asya'dan gelen ilim erbabı ile Arap ilim adamlarının rahat anlaşabilmelerini temin için önemli bir deneme kabul edebiliriz.

---

107 bk. a.yz., *a.g.e.*, s. 253.

108 bk. a.yz., *a.g.e.*, s. 252. Ansiklopedik lügatlerde bu kelimeler hakkında özetle şu bilgiler verilmektedir: Telhis, teriminin dışındaki şerh ve diğerleri için birbirine çok yakın tarifler kullanılmıştır. Buna göre şerh, muhtelif ilim dallarında yazılmış eserlerin izaha muhtaç yerlerinin daha rahat anlaşılabilmesi için yazılan açıklamalardır. bk. el-Firuzâbâdî, *el-Okyanûsü'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît*, çev. Mütercim Asım Ahmed Efendi, İstanbul 1305, I, s. 484; M. Ali et-Tehânevî, *Keşşâfü Istılâhâti'l-Fünûn*, Kalküta 1862, II, s. 734-735; *TA*, "Şerh" md.; *İA.*, "Şerh" md.; *Meydan Larausse Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, İstanbul 1978, "Şerh" md.; İbrahim Alaeddin Gövsa, *Resimli Yeni Lügat ve Ansiklopedi*, ts., "Şerh" md.
Hâşiye şerhe çok yakın bir anlamda kullanılmakla beraber, Pakalın, bir sayfanın kenarındaki boşluğa (marj) metindeki muğlak yerlerin izahlarının yazılması ve şerhin şerhine de hâşiye dendiğini ilave etmektedir. bk. Pakalın, *a.g.e.*, "Hâşiye" md.; Meydan Larausse, "Hâşiye" md.
Ta'likât ve takrîrât kelimelerinin de yine metindeki kapalı manaları açmak için yapılan açıklamalar hakkında kullanılır tabirler olduğu kaydedilmektedir. bk. Pakalın, "Ta'lîkât" md.
Telhîs (ihtisar) terimi ise , hacimli eserleri daha rahat okunur ve taşınır hale getirmek için asıl manaya zarar vermeden yapılan özettir. bk. *Ansiklopedik İslâm Lügati*, Tercüman yay. İstanbul 1982, s. 699-700.

109 Yiğit, *a.g.e.*, s. 252-253.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Memlûkler döneminde tefsire yeni muhteva ve metod kazandıran öncü ve meşhur müfessirler de yetişmiştir. Meselâ kıraat vecihlerini tefsirinde ana malzemelerden biri olarak kullanan ve Endülüs müfessirleri içinde zikri geçen Ebû Hayyân bunların meşhurlarındandır. Yiğit konuya şöyle işaret etmektedir: "Memlûkler zamanında tefsir sahasında da büyük simalar yetişti. Hiçbir zaman elden düşmeyecek kıymetli tefsirler yazıldı. Bu dönem müfessirleri, ilmî çalışmalarını önceden yazılmış tefsirler üzerinde yoğunlaştırmışlardı. Onlardan bazıları ciltler tutan eserlerin hazırlandığı bu ansiklopedi çağında mufassal tefsirler yazdılar. Bazıları da aynı dönemde görülen hadis külliyatını bir araya toplama faaliyetine benzer bir çalışmaya girerek, önceki tefsirleri cemeden çok geniş tefsir hazırladılar. Nitekim rivayet edildiğine göre İbn Nakîb el-Makdisî (ö. 698/1298)[110] böyle bir çalışmaya girmiş, elli tefsiri bir araya toplayıp cilt sayısı yetmiş ile yüz arasında gösterilen mufassal bir tefsir ortaya koymuştur.

Bu dönemde önceki tefsirleri ihtisar faaliyeti de yaygındı. Nitekim bu dönemde yazılan *"Celâleyn"* tefsiri, muhtasar tefsirlerin en mükemmel örneği olmuş ve bütün tefsirler arasında en çok yayılan tefsir özelliğini kazanmıştır. Aynı dönemde önceki tefsirlere yazılan hâşiyeler ve sûre tefsirleri yanında *"Garîbu'l-Kur'ân"*, *"Esbâbu'n-Nüzul"*, *"en-Nâsih ve'l-Mensûh"*, *"Müteşâbihü'l-Kur'ân"* gibi Kur'ân ilimlerine dair eserler de yazılmıştır.[111]

Memlûkler döneminde her biri ayrı bir müracaat kaynağı olma özelliğine sahip önemli tefsir ve müfessirlerinden birkaç örnek:

1- *"el-Câmi' li-Ahkami'l-Kur'ân ve'l-Mübeyyin limâ Tedamenehû mine's-Sünne ve Âyi'l-Furkân"*, el-Kurtubî Ebû Abdillah M. b. Ahmed el-Endelüsî (ö. 671/1272).[112]

---

110 Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 538.

111 Yiğit, *a.g.e.*, s. 262.

112 Endülüs müfessirleri arasında da yer verilen bu zat aslen Endülüs ulemâsındandır. Ömrünün sonu ve en verimli çağını Memlûklerde geçirdiği ve burada da büyük hizmetlerde bulunduğu için Memlûkler döneminde de zikredilmiştir. Bkz. ez- Zehebî, *a.g.e.*, II, s. 457 vd.; Cerrahoğlu, *a.g.e.*, II, s. 116 vd., *Hediyye*, II, s. 139, Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 538.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

2- *"et-Tahrir ve't-Tahbîr li-Akvâli Eimmeti't-Tefsîr fi Ma'ani Kelâmi's-Semîi'l-Basîr"*, İbn Nakîb Cemâlüddin Ebû Abdillah M. b. Süleyman el-Belhî el-Makdisî (ö. 698/1298).[113]

3- *"el-İşârâtü'l-İlâhiyye ve'l-Mebâhisü'l-Usûliyye"* ve *"İdâhu'l-Beyân 'an Ma'nâ Ümmi'l-Kur'ân"*, et-Tûfî (et-Tûhî) Necmüddin Ebü'r-Rebi' Süleyman b. Abdilkavî el-Bağdadî (ö. 710/1310).[114]

4- *"Tefsîru Sûreti'l-İhlas"*, *"Tefsîru'l-İsti'âze ve'l-Besmele"*, *"Tefsîru Ayeti'l-Kürsî, 'Tefsîru'l-Kâfirûn"*, *"Tefsîru Sûreti Lem Yekün"*, *"Tefsîru Sûreti'l-Mâide"*, *"Tefsîru Sûreti'n-Nûn ve'l-Kalem"*, *"Tefsîru Sûreti Tebbet ve'l-Muavvizeteyn"*, İbn Teymiye Şeyhülislâm Takıyüddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Abdilhalim el-Harrânî ed-Dımaşkî (ö. 278/892).[115]

5- *"Lübâbü't-Te'vîl fi Ma'âni't-Tenzîl"* ve *"Telhisu Ma'âlimi't-Tenzîl"*, el-Hazin Alâüddin Ali b. M. el-Bağdadî (ö. 741/1340).[116]

6- *"el-Bahru'l-Muhît"* ve *"en-Nehrü'l-Mâd mine'l-Bahr (Muhtasaru'l-Bahri'l-Muhît)"*, Ebû Hayyân Esîruddin Ebû Abdillah M. b. Yusuf b. Ali en-Nahvî el-Gırnatî el-Endelüsî (ö. 745/1344).[117]

7- *"ed-Dürrü'l-Lakît mine'l-Bahri'l-Muhît (Muhtasara'l-Bahri'l-Muhît)"*, İbn Mektûm Tâcüddin Ebû M. Ahmed b. Abdilkadir b. Ahmed b. Mektûm el-Kaysî (ö. 749/1348).[118]

8- *"Envâru'l-Hakâiki'r-Rabbâniyye fi Tefsîri'l-Letâifi'l-Kur'âniyye"*, el-İsfahanî Şemsüddin Ebü's-Senâ Mahmud b. Abdirrahman b. Ahmed ed-Dımaşkî el-Mısrî (ö. 749/1348).[119]

9- *"Tefsîru'l-Fatiha"*, *"Tefsîru Esmâi'l-Kur'ân"* ve *"et-Tibyân fi Aksâmi'l-Kur'ân"*, İbn Kayyım el-Cevziyye Şemsüddin Ebû Abdillah M. b. Ebî Bekr b. Eyyûb ed-Dımaşkî (Şeyhülislâm İbn Teymiyye'nin öğrencisi) (ö. 751/1350).[120]

---

113 bk. *Hediyye*, II, s. 139; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 538.

114 bk. *Hediyye*, I, s. 400; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 542.

115 bk. *Hediyye*, I, s. 105-107; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 544-546.

116 Bu zat tahsilini Şam'da ikmal etmiştir. Burada "es-Simîsâtıyye" hankâhı kitaplarının muhafızlığını yaptığı için "el-Hâzin" lakabıyla meşhur olmuştur. bk. ez-Zehebî, *a.g.e.*, I, s. 310-316.

117 Bu zata da 112 nolu dipnotta belirtilen gerekçeyle Memlûkler dönemi müfessirleri arasında yer verilmiştir. Bkz. ez-Zehebî, *a.g.e.*, I, s. 317-321; Çelik, *a.g.m.*, s.143-164.

118 bk. Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 559; *Hediyye*, I, s. 110.

119 bk. Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 560-561.

120 bk. Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 562-563; *Hediyye*, II, s. 158-159.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

10- *"el-Kavlü'l-Vecîz fi Ahkâmi'l-Kitâbi'l-'Azîz"*, *"Tefsîru'l-Kur'ân"* ve *"ed-Dürrü'l-Masûn fi 'İlmi'l-Kitâbi'l-Meknûn (İ'râbü'l-Kur'ân)"*, es-Semîn Şihabüddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yusuf b. M. el-Halebî (ö. 756/1355).[121]

11- *"Tefsîru İbn Nakkaş (es-Sâbiku'l-Lâhık)"*, İbn Nakkaş Şemsüddin Ebû Ümâme M. b. Ali b. Abdilvahid ed-Dekkâlî el-Mağribî el-Mısrî (ö. 763/1361).[122]

12- *"et-Ta'lîku'l-Vecîz 'ale'l-Kitâbi'l-'Azîz = (ez-Zehîra fi Tefsîri'l-Kur'ân)* (Âl-i 'İmrân'ın sonuna kadar)", İbn 'Akîl Bahaüddin Abdullah (veya M.) b. Abdirrahman b. 'Akîl el-Hemedânî el-Mısrî (ö. 769/1367).[123]

13- *"Hâşiye 'ale'l-Keşşâf"*, Ekmelüddin el-Babertî M. b. M. b. Mahmud b. Kemaliddin Ahmed er-Rumî el-Bağdâdî (ö. 786/1384).[124]

14- *"el-Celâleyn = Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm"*, Celâlüddin el-Mahallî (ö. 864/1460) ve Celâlüddin es-Suyûtî (ö. 911/1505) (el-Kehf ten Kur'ân'ın sonuna kadar el-Mahallî'nin, Bakara'dan İsrâ'nın sonuna kadar es-Suyûtî'nindir).[125]

15- *"Tefsîru'l-Bülkînî = Tefsîru'l-Kur'ân"*, el-Bülkînî Alemüddin Salih b. es-Sirac Ömer Reslen b. Nusayr el-Askalanî el-Mısrî (ö. 868/1463).[126]

16- *"ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sur"* ve *"Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Kâdî = Nevâhidü'l-Ebkâr ve Şevâridü'l-Efkâr"*, es-Suyûtî Celâlüddin Abdurrahman b. Ebî Bekr el-Mısrî (ö. 911/1505).[127]

---

121 bk. Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 563 vd.; *Hediyye*, I, s. 111; Kehhâle, *a.g.e.*, II, s. 211; Ziriklî, *a.g.e.*, I, s. 260.

122 bk. Kehhâle, *a.g.e.*, XI, s. 25-26; Carl Brockelmann, Geschicte der Arabischen Litterature = GAL, Leiden 1937, S.II, s. 95-96; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 567; *Hediyye*, II, s. 162.

123 bk. Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 568-569; *Hediyye*, I, s. 467; Kehhâle, *a.g.e.*, VI, s. 70.

124 İlmi, vakarı, şahsî otorite ve nüfuzu sayesinde Memlûklü devlet ricaline müessir, halkın da büyük teveccühüne mazhar olmuş meşhur bir âlimdir. Uzun süre Şeyhûniye medresesi müderrisliğinde bulunmuş, aralarında Osmanlı ulemâsından Molla Fenarî, Bedreddin Simavî, Molla Güranî, Hacı Paşa vb. meşhurların bulunduğu pek çok âlim yetiştirmiştir. bk. İbn Tağriberdî Cemalüddin Ebu'l-Mehasin Yusuf b. Abdillah ez-Zâhirî el-Hanefî, *en-Nücûmü'z-Zâhire fi Mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, Mısır, ts., XI, s. 302 vd., Kehhâle, *a.g.e.*, *a.g.e*, XI, s. 298 vd.; *Hediyye*, II, s. 171; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 572-573.

125 bk. *Tefsiru'l-Kur'âni'l-'Azîm = Celâleyn*, Mukaddime, Mısır 1302, I, s. 2; ez-Zehebî, *a.g.e.*, I, s. 333 vd.; Süleyman Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul 1988, I, s. 57.

126 bk. Kehhâle, *a.g.e.*, VIII, s. 311; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 596-597; *Hediyye*, II, s. 202; İbnü'l-'İmâd , *a.g.e.*, VII, s. 303-304.

127 bk. ez-Zehebî, *a.g.e.*, I, s. 251-252; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 624-627.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Orta Doğu ve batıda gelişen tefsir hareketini bütünlüğe kavuşturmak üzere şimdi de doğu ve kuzey İslâm ülkelerindeki tefsir çalışmalarına kısaca göz atalım.

Bilindiği üzere İran ve Orta Asya'ya İslâm'ın yayılması, Hz. Ömer (ö. 23-644) zamanına kadar uzanmaktadır. İslâm'ın bu topraklarda yerleşmesiyle birlikte Sâmânoğulları, Karahanlılar, Gazneliler, Harizmşahlar gibi İran ve Türk asıllı bir takım devletlerle birlikte muhtelif şubeleriyle Selçuklular ve nihayet Anadolu'da kültür ve medeniyete büyük hizmetler verilmiştir, İlmî faaliyetler arasında tefsir alanında da önemli çalışmalar yapılmış, kaynak niteleğini hâiz büyük müfessirler yetişmiştir. Bu cümleden olmak üzere Sâmânoğulları'ndan başlayarak adı geçen devletlerde tefsir çalışmalarına kısaca temas edecek, örnek olmak üzere bazı meşhur tefsirlerle müfessirlerini ismen belirteceğiz.

g- Sâmânoğulları Devrinde (261-390/874-999) Tefsir Faaliyeti ve Bazı Tefsirler

Başkent Buhara olmak üzere Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinde yaşayan İran asıllı bu devlet şiîdir. Taassuptan uzak olmaları, İran'ın millî kültürünün yanında İslâm kültürünün de gelişmesi ve Kur'ân'ın tanınmasına büyük imkân tanımıştır. Nitekim, "Kur'ân'ın ilk defa Farsçaya tercümesini bir devlet işi olarak ele olan zat Sâmânoğulları emirlerinden Emir Mansur b. Nuh (350-365/961-976)'tur".[128] Tanınan fikrî hürriyetten ehl-i sünnet mensupları da büyük çapta yararlanmış, Mâturîdî mezhebi bu dönemde ve bu topraklarda yayılmıştır.[129] Osman Turan dönemin ilmî faaliyetini şöyle aktarmaktadır: "Türkistan'ın müsbet ilimler yanında yetiştirdiği tefsir, hadis, fıkıh, kelâm âlimleri de İslâm medeniyetinde müstesna bir mevki işgal eder. Eski birçok din ve kültürlerin kaynaştığı Mâverâünnehir'de büyük din âlimleri sayesinde İslâmiyet ve İslâm medeniyeti kuvvetleniyordu. Büyük Türk-İslâm hukuk âlimi Özkentli Ahmed b. Tayyib es-Serahsî (ö. 286/899) bunların başında gelir. Ebû Mansur Mâturîdî (ö. 333/944) Mâverâünnehir'de yapılan

---

128 İnan, Abdülkadir, *Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Tercemeleri Üzerine Bir İnceleme*, Ankara 1961, s. 8.

129 bk. Günaltay, *a.g.m.*, s.84 vd.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

şia, mûtezile ve mutaassıp müslüman olan kerrâmîlere karşı sünnîliğin müdafaasını yapıyordu. Semerkandlı Ebu'l-Leys (ö. 373/983 veya 383/993) de büyük din alimlerinden idi. İlk İslâm devrinden beri ilmî büyük mevkii bulunan âlimler ile dolu olan ve bu sebeple de Bağdat ile mukayese edilen Buhara, bu hüviyeti dolayısıyla "Kubbetü'l-İslâm" lakabını taşıyordu".[130]

Bu dönemin meşhur tefsir ve müfessirlerinden birkaçını yukarıda zikredilenlerle birlikte şöyle sıralayabiliriz:

1- *"Ma'âni'l-Kur'ân"*, İbnü'l-Hayyât Ebû Bekr M. b. Ahmed es-Semerkandî (ö. 320/932).[131]

2- *"et-Tefsîr"*, İbn Ebî Hatim Ebû M. Abdurrahman b. Ebî Hâtim b. İdris et-Temîmî el-Hanzalî er-Râzî (ö. 327/938).[132]

3- *"Te'vîlatü Mâturîdiyye = Te'vilâtü'l-Kur'ân"*, Ebû Mansur el-Mâturîdî es-Semerkandî (ö. 333/944).[133]

4- *"Tefsîru Kebîr"*, İbn Ebî Osman Ebû Sa'îd Ahmed en-Nisâbûrî (ö. 353/964).[134]

5- *"Tefsîru İbn Hibban"* müellifi, Ebû Hatim M. b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî el-İsfahanî (ö. 369/979).[135]

6- *"Tefsîru Ebi'l-Leys = Tefsîru'l-Kur'ân"*, Ebu'l-Leys Nasr b. M. es-Semerkandî (ö. 373/983 veya 383/993).[136]

7- *"Tefsîru Sûreti'l-İhlas"*, *"Tefsîru'l-Mu'avvizeteyn"*, *"Tefsîru Sûreti'l-A'lâ"* ve *"Tefsîru Ayeti'n-Nûr"*, İbn Sina eş-Şeyhu'r-Reîs Ebû Ali el-Hüseyn b. Abdillah el-Buharî (ö. 438/1046).[137]

---

130 Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara 1965, s. 359.

131 bk. Bilmen, *a.g.e.*, I, s. 371.

132 bk. a.yz., *a.e.*, I, s. 375-376; Cerrahoğlu, *a.g.e.*, II, s. 160-170.

133 bk. Eroğlu, Muhammed, *Ebû Mansur el-Mâturîdî ve Te'vîlâtü'l-Kur'ân* (Basılmamış Öğ.Üy.Tez.), İstanbul 1971.

134 bk. Bilmen, *a.g.e.*, I, s. 381.

135 bk. a.yz., *a.e.*, I, s. 387-388; Cerrahoğlu, *a.g.e.*, II, s. 170-180.

136 Türkçeye tercüme edilen tefsirlerin başında gelir. bk. Bilmen, *a.g.e.*, I, s. 391-392; ez-Zehebî, *a.g.e.*, I, s. 224 vd.

137 Tefsirleri felsefî tefsirlere en güzel örnektir. bk. *Hediyye*, I, s. 308-309; ez-Zehebî, *a.g.e.*, I, s. 408-410.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

h- Karahanlılar Devrinde (226-607-9/840-1210-12)[138] Tefsir Faaliyeti ve Bazı Tefsirler

Fergana ve Mâverâünnehir'de hüküm süren Karahanlılar, İslâm dinini Sâmânoğulları'ndan öğrenerek müslüman olan ve Abdülkerim adını alan Satuk Buğra Han (ö. 344/955)'ın liderliğinde resmî ilk İslâm-Türk devletini kuran boydur. Yaşadıkları süre içinde bilhassa Kaşgar'ı bu dinin yayılmasında ve ilmî faaliyetlerde önemli bir merkez yapmışlardır.

Karahanlılar döneminde başta fıkıh olmak üzere hadis, tefsir vb. dinî ilimler alanında önemli çalışmalar yapılmıştır. Pek çok ilim adamı yetişmiş ve özellikle Abdülkerim Han'ın torunlarından Harun Buğra Han (ö. 382/992) gibi devlet adamları,[139] yapılan çalışmalarda büyük rol oynamışlardır. Harun Buğra Han'ın ulemâyı teşviki şöyle anlatılmaktadır: "Buğra Han, dindar, bilgi severdi... Her Cuma günü bilginleri toplardı. Kendisi de aralarında bulunduğu halde onlara toy verirdi.[140] Keza İbrahim Tamgaç Han hakkında da şöyle denilmektedir: "İbrahim Tamgaç Han Türk memleketlerindeki vergi sistemini İslâm'a uydurmuştur. Tamgaç Han kayıtlara göre fukahadan fetva almadan halktan herhangi bir vergi ve mal almamakta idi".[141]

Karahanlılar'da diğer dinî ilimlerin yanında[142] tefsir alanında da önemli çalışmalar yapılmıştır.[143] Sâmânoğulları'nın başlattığı Farsça Kur'ân tercümesi faaliyetine katkıda bulunan çok sayıdaki Türk âlimler Karahanlılar sülalesine mensup kimseler olmalıdırlar. Kur'ân'ın ilk Türkçe tercümesi de bu dönemde yapılmış olmalıdır. Çünkü bu dönemlerde Mâverâünnehir'e Karahanlılar hâkim bulunmaktaydı ve miladî X. yüzyılın ortalarına kadar da Kur'ân-ı Kerim Türkçeye tercüme edilmemişti. Bunun için diyoruz ki, ilk

---

138 bk. *İA.*, "Karahanlılar" md.; *DGBİT.*, VI, s. 137 vd.; Yusuf Ziya Kavakçı, *XI. ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mavera al-Nahr İslâm Hukukçuları* (Dok.Tez.), Ankara 1976, s.l vd.; Müneccimbaşı Şeyh Ahmed Dede, *Karahanlılar ve Anadolu Selçukluları*, çev. Necati Lügal, İstanbul 1940, s. 3.

139 bk. Kavakçı, *a.g.t.*, s. 1, vd.

140 Müneccimbaşı, *a.g.e.*, s. 3.

141 Kavakçı, *a.g.t.*, s .3.

142 bk. Kavakçı, *a.g.t.*

143 bk. Yazıcı, İshak, *Karahanlılar Döneminde Orta Asyadaki Tefsir Çalışmaları* (Basılmamış Dok.Tez.), Samsun 1988.

Türkçe Kur'ân tercümesinin bu dönemde yapılmış olması büyük ihtimal dahilindedir.[144]

Dönemin tefsir çalışmaları hakkında İshak Yazıcı'nın tezi kâfi derecede bilgi vermektedir. Bu bakımdan biz, kendilerinden sonrakilere kaynak olmuş önemli birkaç tefsir ve müellifine yer vermekle yetineceğiz.

1- *"et-Tefsîr"* veya *"Tefsîru'l-Kur'ân"*, en-Nesefî İbrahim b. Ma'kıl b. el-Haccac b. Harraş el-Hanefî (Kâdı-i Nesef) (ö. 295/908).[145]

2- *"et-Tefsîr"*, es-Semerkandî Ebü'n-Nasr M. b. Mes'ud b. M. b. el-Ayyaş es-Sülemî (ö. 320/932).[146]

3- *"Tefsîru'l-Kur'ân"*, eş-Şâşî Ebû Bekr M. b. Ali b. İsmail b. Kaffâl eş-Şâfiî (ö. 366/976).[147]

4- *"Hakâiku'l-Tefsîr"*, es-Sülemî Ebû Abdirrahman M. b. el-Hüseyn b. Musa el-Ezdî el-Horasanî en-Nisâbûrî (ö. 412/1021).[148]

5- *"et-Tefsîr"*, el-Cüveynî Ebû M. Abdullah b. Yusuf b. Abdillah (Rüknü'l-İslâm) (ö. 438/1046).[149]

6- *"Tefsîru'l-Kur'ân = Keşfü'l-Estâr"*, el-Pezdevî Fahru'l-İslâm Ebu'l-Hasan Ali b. M. b. el-Hüseyn b. Abdilkerim el-Keşşî en-Nesefî es-Semerkandî (ö. 482/1089).[150]

7- *"Tefsîru'l-Kur'ân"*, es-Semerkandî Ebû Hamid Alâüddin M. b. Abdirreşid b. el-Hasan el-Esmendî (el-Üsmündî) (ö. 488/1095).[151]

8- *"et-Tefsîr"*, İbnü's-Sem'ânî Mansur b. Ahmed b. Abdilcebbar el-Mervezî el-Horasanî (ö. 489/1096).[152]

---

144 bk. İnan, *a.g.e.*, s.7 vd.

145 bk. ez-Zehebî, Şemsüddin, *Tezkiretü'l-Huffâz*, Haydarâbâd 1333, II, 231; Kehhâle, *a.g.e.*, I, s. 115; *Hediyye*, I, s. 4; Ziriklî, *a.g.e.*, I, s. 70.

146 Bk, Kehhâle, *a.g.e.*, XII, s. 20.

147 bk. *Hediyye*, II, s. 48.

148 bk. Bilmen, *a.g.e.*, I, s. 403 vd.; ez-Zehebî, *a.g.e.*, II, s. 384-389.

149 bk. el-Leknevî, *a.g.e.*, Ebu'l-Hasenât M. Abdülhay el-Hindî, *el-Fevâidü'l-Behiyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*, Mısır 1324, s. 120.

150 bk. Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 435 vd.; Kavakçı, *a.g t.*, s.49,52; el-Leknevî, *a.g.e.*, s.124,125; *Hediyye*, I, s. 693.

151 bk. el-Leknevî, *a.g.e.*, s.176; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 436,437.

152 bk. Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 437-439.

9- *"Medâricü'l-İfhâm ve'l-İfrâc fi Tefsîri Semâniyete Ezvâc"* (Farsça), en-Nesefî Abdülaziz b. Osman b. İbrahim b. M. b. M. b. Cafer el-Esedî el-'Ukaylî (Kâdı-i Nesef ve Kâdı-i Buhara) (ö. 533/1138).[153]

10- *"et-Teysîr fi't-Tefsîr"* ve *"el-Ekmelü'l-Etvâl fi Tefsîri'l-Kur'ân"*, en-Nesefî Necmüddin Ebû Hafs Ömer b. M. b. Ahmed b. İsmail b. M. b. Ali es-Semerkandî (ö. 537/1142).[154]

11- *"Tefsîru'l-Kur'ân"*, el-Beyhakî Ebu'l-Mahâsin Ahmed b. Mes'ud b. Ali es-Suvânî (ö. 544/1149).[155]

12- *"Tefsîru'l-Kur'ân"*, ez-Zâhid Ebû Abdillah M. b. Abdirrahman b. Ahmed el-'Alâî el-Hanefî (ö. 546/1151).[156]

13- *"Tefsîru'l-Kur'ân"* ve *"Şerhu't-Te'vilât li'l-Mâturîdî"*, es-Semerkandî Alâüddin Ebû Bekr M. b. Abdilhamîd b. el-Hasan b. Hamza el-Esmendî (el-Üsmündî) (ö. 552/1157 veya 563/1168).[157]

14- *"Tefsîru'l-Kur'ân"*, el-Kâşânî Dıyâüddin Ebü'r-Rıda Fadlullah b. Ali b. Ubeydillah el-Hüseynî er-Râvendî eş-Şiî (ö. 570/1174).[158]

15- *"Tefsîru'l-Kur'ân = Tefsîru'l-Attâbî"*, Zahidüddin Ebû Nasr (Ebu'l-Kasım) Ahmed b. M. b. Ömer el-Buharî el-Hanefî (ö. 586/1190).[159]

16- *"el-Beyân fi Garîbi'l-Kur'ân"*, el-Fergânî Ebû Abdillah M. b. Ebî Bekr b. Yusuf (591/1195'te yaşıyordu).[160]

17- *"Matla'u'l-Ma'ânî ve Menbe'u'l-Mebânî"*, es-Semerkandî Hüsamüddin M. b. Osman b. M. el-'Ulyâbâdî (628/1231'de yaşıyordu).[161]

---

153 bk. *Hediyye*, I, s. 578-579; el-Leknevî, *a.g.e.*, s.96.

154 bk. Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 463-464; *Hediyye*, I, s. 783; Kavakçı, *a.g.t.*, s.89-93.

155 bk. Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 475-476.

156 bk. Kehhâle, *a.g.e.*, X, s. 133; el-Leknevî, *a.g.e.*, s.176.

157 bk. Kehhâle, *a.g.e.*, X, s. 130; *Hediyye*, II, s. 92.

158 bk. Kehhâle, *a.g.e.*, VIII, s. 75; *Hediyye*, I, s. 821.

159 bk. Kehhâle, *a.g.e.*, II, s. 140; *Hediyye*, I, s. 87; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 481; Kavakçı, *a.g.t.*, s.119; el-Leknevî, *a.g.e.*, s. 36.

160 bk. Kehhâle, *a.g.e.*, IX, s. 120; *Hediyye*, II, s. 104.

161 bk. Kehhâle, *a.g.e.*, X, s. 286; *Hediyye*, II, s. 112.

i- Gazneliler Devrinde (351-583/962-1187)[162] Tefsir Faaliyeti ve Bazı Tefsirler

Gazneliler'in bilhassa Sultan Mahmud (388-422/988-1030) ve oğlu Sultan Mesud (422-432/1030-1040)'un siyasî kudretleri yanında ilim ve kültür hayatları da oldukça parlak geçmiştir. Sultan Mahmud, din ve vatan gayreti yüksek, inancı sağlam bir kimsedir. Seferlerden elde ettiği gelirlerle memleketi büyük çapta imar etmiştir ki, bu faaliyet Selçuklular'a ilham kaynağı olmuştur. Önemli bir ilim merkezi haline gelen Gazne'de büyük bir medrese kurmuş, sünnîliğin daima müdafii olmuştur. Gazneli Mahmud aynı zamanda yüksek bir edebî terbiye ve ilim aşkına sahiptir. Bunun neticesidir ki, yerli ve yabancı ilim adamlarını, şair ve edibleri sarayına toplamış, onlara büyük imkânlar bahşetmiştir. Bundan dolayı Bursalı, "Sultan Mahmud Gaznevî'nin himaye-i ulemâ ve hukemâ hususundaki ahval-i kıymetşinâsânesi âdeta destan hükmündedir" der.[163]

İlim ve irfana duyulan bu yüksek ilgi neticesi Gazneliler devrinde de önemli şahsiyetler yetişmiştir. Meselâ Ferrûhî-i Sistânî (ö. 430/1038), Minuçehrî (ö. 432/1040) gibi edib ve şairler, İbn Hassûl (ö. 450/1058) ve Utbî (ö. 428/1037) gibi tarihçiler, Harizm topraklarında yetişmiş ve buranın işgaliyle Gazne'ye getirilerek kendisinden uzun süre istifade edilmiş Ebû Reyhan el-Bîrûnî (ö. 440/1048) gibi filozoflar ile, "*Mes'ûdî fi Fürû'ı'l-Hanefiyye*" adlı eserini Sultan Mes'ud'a hediye eden Ebû M. b. Abdillah en-Nâsıhî (ö. 447/1055) gibi İslâm hukukçuları bu cümledendir.[164] Dönemin tefsir faaliyetlerine gelince, Gazneliler Türkmenistan, İran ve Hindistan toprakları üzerinde hayat sürdüklerine göre, dinî hayatın âdeta aynası durumunda olan tefsir çalışmalarında bu topraklardaki hayatın şüphesiz tesisi olmak gerekir. Genel metodlarla beraber bu çerçevede sürdürülen dönemin tefsir çalışmalarına örnek olmak üzere ismen tespitlerimiz şunlardır:

---

162 Türkler arasında İslâm dinini millet olarak ilk önce Gazneliler kabul etmiş, resmî devlet dini olarak ilân eden ilk Türk devleti ise Karahanlılar olmuştur. bk. Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devlet Tarihi*, Ankara 1989; *İA.*, "Gazneliler" md.; *TA.*, "Gazneliler" md.

163 Bursalı Mehmed Tahir b. Rifat, *Türkler'in 'Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, İstanbul 1314, s. 5.

164 bk. Merçil, *a.g.e.*, s. 93.

1- *"Câmiu't-Te'vîl fi Tefsîri'l-Kur'ân"*, er-Râzî Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Faris b. Zekeriya el-Kazvinî eş-Şafiî el-Malikî (ö. 395/1004).[165]

2- *"el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân"*, es-Sa'lebî = (es-Seâlibî) Ebû İshak Ahmed b. İbrahim en-Nisâbûrî (ö. 427/1035).[166]

3- *"Dıyâü'l-Kulûb fi Tefsîri'l-Kur'ân"*, er-Râzî Ebu'l-Feth Süleym b. Eyyûb b. Süleym eş-Şafiî (ö. 447/1055).[167]

4- *"Câmi'u't-Te'vîl li-Muhkemi't-Tenzîl"*, Ebû Müslim M. b. Ali b. Mihrized b. Bahr el-İsbahânî el-Mutezilî (ö. 457/1064 veya 459/1067).[168]

5- *"et-Tibyân fi Tefsîri'l-Kur'ân = (et-Tibyân el-câmi' li-'Ulûmi'l-Kur'ân)"*, et-Tûsî Ebû Cafer M. b. el-Hasan b. Ali eş-Şiî (ö. 460/1068).[169]

6- *"Hadâiku zâte Bahceh fi Tefsîri'l-Kur'ân"*, el-Kazvinî el-Kâdî Ebû Yusuf Abdüsselâm M. b. M. b. Yusuf b. Bendâr el-Mutezilî (ö. 488/1095).[170]

7- *"Tahkiku'l-Beyân fi Te'vîli'l-Kur'ân"* ve *"Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân"*, Ragıb el-İsfahânî Ebu'l-Kasım el-Hüseyn b. M. b. el-Mufaddal (ö. 502/1108).[171]

8- *"Cevâmi'u'l-Câmi' fi't-Tefsîr = (el-Veciz)"*, *"Mecma'u'l-Beyân fi (ma'ânî) Tefsîri'l-Kur'ân = (el-Vasît)"* ve *"el-Kâfü'ş-şâf 'ani'l-Keşşâf (Muhtasaru'l-Keşşâf)"*, et-Tabersî Emînüddin Ebû Ali el-Fadl b. el-Hasan b. el-Fadl et-Tûsî el-Meşhedî es-Sebzvârî eş-Şiî (ö. 538/1143 veya 548/1153).[172]

9- *"Ravdu'l-Cinân ve Rûhu'l-Cenân fi Tefsîri'l-Kur'ân"*, er-Râzî Ebu'l-Fütûh el-Hüseyn b. Ali b. M. en-Nisâbûrî eş-Şiî (ö. 560/1164).[173]

10- *"'Aynü'l-Ma'ânî fi Tefsîri's-Seb'i'l-Mesânî = (Tefsîru'l-Fâtiha)"* ve *"İnsan 'Aynü'l-Ma'ânî = (Muhtasaru 'Ayni'l-Ma'ânî...)"*, es-Secâvendî (İbn Tayfur)

---

165 bk. Kehhâle, *a.g.e.*, II, s. 40; Bilmen, *a.g.e.*, I, s. 397.

166 bk. *Hediyye*, I, s. 75; Bilmen, *a.g.e.*, I, s. 406-407; ez-Zehebi, *a.g.e.*, I, s. 227 vd.

167 bk. İbn Hallikân Şemsüddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. M. b Ebî Bekr, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zaman*, (thk.M. Muhyiddin Abdülhamid), Mısır 1367/1948, II, s. 133 vd.; Şemsüddin ez-Zehebî Ebû Abdillah M. b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz el-Farukî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* (thk. ve thr. Şuayb el-Arnavut, Beyrut 1402/1982, XVII, s. 645.

168 bk. *Hediyye*, II, s. 71; Kehhâle, *a.g.e.*, XI, s. 49.

169 bk. *Hediyye*, II, s. 72; Kehhâle, *a.g.e.*, IX, s. 202; Ziriklî, *a.g.e.*, VI, s. 315; *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1602.

170 bk. *Hediyye*, I, s. 569; Kehhâle, *a.g.e.*, V, s. 231.

171 bk. *Hediyye*, I, s. 311; Kehhâle, *a.g.e.*, IV, s. 59; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 441-443.

172 bk. *Hediyye*, I, s. 820; Kehhâle, *a.g.e.*, VIII, s. 66; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 477; ez-Zehebi, *a.g.e.*, II, s. 99 vd.

173 bk. *Hediyye*, I, s. 312; Kehhâle, *a.g.e.*, IV, s. 35.

Siracüddin Ebû Tahir (Ebû Abdillah) M. b. M. b. Abdirreşid el-Gaznevî el-Hanefî (ö. 600/1203).[174]

11- *"Takşîru't-Tefsîr"*, el-Gaznevî Nasıruddin Ebû Ali b. İbrahim b. İsmail el-Hanefî (ö. 582/1186).[175]

k- Harizmşahlar Devrinde (490-629/1097-1231)[176] Tefsir Faaliyeti ve Bazı Tefsirler

Tâbî devlet döneminde Kâht (Kas)[177] ve Gürgenç (Ürgenç = Cürcânîye),[178] daha sonraki dönemlerde de Semerkant'ın başkentlik yaptığı Harizmşahlarda ilim ve kültür faaliyetleri, Kutbüddin Muhammed Harizmşah zamanında (ö. 522/1128) başlamış ve devamlı yükselen bir grafik çizmiştir. Bunda Ürgenç'in önemli bir ticaret merkezi olması sebebiyle sürekli büyümesinin de elbette rolü olmuştur. Böylece Ürgenç büyüyüp gelişerek Horasan'ın meşhur ilim merkezleriyle rekabet edebilecek bir ilim ve sanat merkezi haline gelmiştir. Ayrıca bu hususta Sultan Atsız (ö. 551/1156) çok iddialı olmuş, Ürgenç'in Sultan Sancar (ö. 552/1157)'ın başşehri Merv ile boy ölçüşecek hale gelmesi için Horasan seferlerinden dönüşünde (536/1141) pek çok ulemâyı ülkesine davet etmiş ve bu davete filozof Herâkî (ö. 541/1146), Ebu'l-Fadl el-Kirmânî (ö. 545/1150), vaiz Ebû Mansur el-Abbâdî (ö. 547/1152), Kâdî Hüseyn el-Arsâbendî (ö. 548/1153) gibi meşhur âlimler icabet ederek Harizm'e yerleşmişlerdir. Kezâ filozof Ebü'r-Reyhan el-Birûnî (ö. 443/1051), meşhur müfessir ve lügat âlimi ez-Zemahşerî (ö. 538/1143), fakihlerden Abdülgafur el-Kerderî (ö. 562/1166), Ahmed b. İsmail et-Timurtâşî (ö. 601/1204) ile sonradan Harizm'e yerleşen kelâm ve tefsir âlimi Fahruddin er-Râzî (ö. 606/1209) de Harizm'de yaşamış ve meşhur olmuş ilim adamlarındandır.[179]

---

174 bk. *Hediyye*, II, s. 106; Kehhâle, *a.g.e.*, X, 112; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 487; Ziriklî, *a.g.e.*, VII, s. 48; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcîm fi Tabakâti'l-Fukahâi'l-Hanefiyye*, Bağdat 1962, s. 57.

175 bk. Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 481; Kehhâle, *a.g.e.*, V, s. 52-53; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 466.

176 bk. *İA.*, "Harizmşahlar" md.; Kafesoğlu, İbrahim, *Harzemşahlar Devleti Tarihi* (485-617/1092-1220), Ankara 1956.

177 bk. *İA.*, "Kâs" md.; *TA.*, "Gürgenç" md.

178 bk. *TA.*, "Gürgenç" md.; *İA.*, "Gürgânç = (Cürcânîye)" md., Yâkûtü'l-Hamevî, *a.g.e.*, IV, s. 452; "Ürgenç" için ayr. bk. *İA.*, "Harizm" md.

179 bk. *İA.*, "Harizm" ve "Harizmşahlar" md.; *TA.*, "Harezm" ve "Hârezmşahlar" md.; Kafesoğlu, *a.g.e.*, *DGBİT.*, IX, s. 60-61; Cerrahoğlu, *a.g.e.*, I, s. 314 vd.

1- *"Câmiu't-Te'vil fi Tefsîri'l-Kur'ân"*, er-Râzî Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Faris b. Zekeriya el-Kazvinî eş-Şafiî el-Malikî (ö. 395/1004).[165]

2- *"el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân"*, es-Sa'lebî = (es-Seâlibî) Ebû İshak Ahmed b. İbrahim en-Nisâbûrî (ö. 427/1035).[166]

3- *"Dıyâü'l-Kulûb fi Tefsîri'l-Kur'ân"*, er-Râzî Ebu'l-Feth Süleym b. Eyyûb b. Süleym eş-Şafiî (ö. 447/1055).[167]

4- *"Câmi'u't-Te'vîl li-Muhkemi't-Tenzîl"*, Ebû Müslim M. b. Ali b. Mihrized b. Bahr el-İsbahânî el-Mutezilî (ö. 457/1064 veya 459/1067).[168]

5- *"et-Tibyân fi Tefsîri'l-Kur'ân = (et-Tibyân el-câmi' li-'Ulûmi'l-Kur'ân)"*, et-Tûsî Ebû Cafer M. b. el-Hasan b. Ali eş-Şiî (ö. 460/1068).[169]

6- *"Hadâiku zâte Bahceh fi Tefsîri'l-Kur'ân"*, el-Kazvinî el-Kâdî Ebû Yusuf Abdüsselâm M. b. M. b. Yusuf b. Bendâr el-Mutezilî (ö. 488/1095).[170]

7- *"Tahkiku'l-Beyân fi Te'vîli'l-Kur'ân"* ve *"Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân"*, Ragıb el-İsfahânî Ebu'l-Kasım el-Hüseyn b. M. b. el-Mufaddal (ö. 502/1108).[171]

8- *"Cevâmi'u'l-Câmi' fi't-Tefsîr = (el-Veciz)"*, *"Mecma'u'l-Beyân fi (ma'ânî) Tefsîri'l-Kur'ân = (el-Vasît)"* ve *"el-Kâfü'ş-şâf 'ani'l-Keşşâf (Muhtasaru'l-Keşşâf)"*, et-Tabersî Emînüddin Ebû Ali el-Fadl b. el-Hasan b. el-Fadl et-Tûsî el-Meşhedî es-Sebzvârî eş-Şiî (ö. 538/1143 veya 548/1153).[172]

9- *"Ravdu'l-Cinân ve Rûhu'l-Cenân fi Tefsîri'l-Kur'ân"*, er-Râzî Ebu'l-Fütûh el-Hüseyn b. Ali b. M. en-Nisâbûrî eş-Şiî (ö. 560/1164).[173]

10- *"'Aynü'l-Ma'ânî fi Tefsîri's-Seb'i'l-Mesânî = (Tefsîru'l-Fâtiha)"* ve *"İnsan 'Aynü'l-Ma'ânî = (Muhtasaru 'Ayni'l-Ma'ânî...)"*, es-Secâvendî (İbn Tayfur)

---

165 bk. Kehhâle, *a.g.e.*, II, s. 40; Bilmen, *a.g.e.*, I, s. 397.

166 bk. *Hediyye*, I, s. 75; Bilmen, *a.g.e.*, I, s. 406-407; ez-Zehebî, *a.g.e.*, I, s. 227 vd.

167 bk. İbn Hallikân Şemsüddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. M. b Ebî Bekr, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zaman*, (thk.M. Muhyiddin Abdülhamid), Mısır 1367/1948, II, s. 133 vd.; Şemsüddin ez-Zehebî Ebû Abdillah M. b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz el-Farukî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* (thk. ve thr. Şuayb el-Arnavut, Beyrut 1402/1982, XVII, s. 645.

168 bk. *Hediyye*, II, s. 71; Kehhâle, *a.g.e.*, XI, s. 49.

169 bk. *Hediyye*, II, s. 72; Kehhâle, *a.g.e.*, IX, s. 202; Zirikli, *a.g.e.*, VI, s. 315; *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1602.

170 bk. *Hediyye*, I, s. 569; Kehhâle, *a.g.e.*, V, s. 231.

171 bk. *Hediyye*, I, s. 311; Kehhâle, *a.g.e.*, IV, s. 59; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 441-443.

172 bk. *Hediyye*, I, s. 820; Kehhâle, *a.g.e.*, VIII, s. 66; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 477; ez-Zehebî, *a.g.e.*, II, s. 99 vd.

173 bk. *Hediyye*, I, s. 312; Kehhâle, *a.g.e.*, IV, s. 35.

Siracüddin Ebû Tahir (Ebû Abdillah) M. b. M. b. Abdirreşid el-Gaznevî el-Hanefî (ö. 600/1203).[174]

11- *"Takşîru't-Tefsîr"*, el-Gaznevî Nasıruddin Ebû Ali b. İbrahim b. İsmail el-Hanefî (ö. 582/1186).[175]

k- Harizmşahlar Devrinde (490-629/1097-1231)[176] Tefsir Faaliyeti ve Bazı Tefsirler

Tâbî devlet döneminde Kâht (Kas)[177] ve Gürgenç (Ürgenç = Cürcânîye),[178] daha sonraki dönemlerde de Semerkant'ın başkentlik yaptığı Harizmşahlarda ilim ve kültür faaliyetleri, Kutbüddin Muhammed Harizmşah zamanında (ö. 522/1128) başlamış ve devamlı yükselen bir grafik çizmiştir. Bunda Ürgenç'in önemli bir ticaret merkezi olması sebebiyle sürekli büyümesinin de elbette rolü olmuştur. Böylece Ürgenç büyüyüp gelişerek Horasan'ın meşhur ilim merkezleriyle rekabet edebilecek bir ilim ve sanat merkezi haline gelmiştir. Ayrıca bu hususta Sultan Atsız (ö. 551/1156) çok iddialı olmuş, Ürgenç'in Sultan Sancar (ö. 552/1157)'ın başşehri Merv ile boy ölçüşecek hale gelmesi için Horasan seferlerinden dönüşünde (536/1141) pek çok ulemâyı ülkesine davet etmiş ve bu davete filozof Herâkî (ö. 541/1146), Ebu'l-Fadl el-Kirmânî (ö. 545/1150), vaiz Ebû Mansur el-Abbâdî (ö. 547/1152), Kâdî Hüseyn el-Arsâbendî (ö. 548/1153) gibi meşhur âlimler icabet ederek Harizm'e yerleşmişlerdir. Kezâ filozof Ebü'r-Reyhan el-Birûnî (ö. 443/1051), meşhur müfessir ve lügat âlimi ez-Zemahşerî (ö. 538/1143), fakihlerden Abdülgafur el-Kerderî (ö. 562/1166), Ahmed b. İsmail et-Timurtâşî (ö. 601/1204) ile sonradan Harizm'e yerleşen kelâm ve tefsir âlimi Fahruddin er-Râzî (ö. 606/1209) de Harizm'de yaşamış ve meşhur olmuş ilim adamlarındandır.[179]

---

174 bk. *Hediyye*, II, s. 106; Kehhâle, *a.g.e.*, X, 112; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 487; Ziriklî, *a.g.e.*, VII, s. 48; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcîm fî Tabakâti'l-Fukahâi'l-Hanefiyye*, Bağdat 1962, s. 57.

175 bk. Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 481; Kehhâle, *a.g.e.*, V, s. 52-53; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 466.

176 bk. *İA.*, "Harizmşahlar" md.; Kafesoğlu, İbrahim, *Harzemşahlar Devleti Tarihi* (485-617/1092-1220), Ankara 1956.

177 bk. *İA.*, "Kâs" md.; *TA.*, "Gürgenç" md.

178 bk. *TA.*, "Gürgenç" md.; *İA.*, "Gürgânç = (Cürcânîye)" md., Yâkûtü'l-Hamevî, *a.g.e.*, IV, s. 452; "Ürgenç" için ayr. bk. *İA.*, "Harizm" md.

179 bk. *İA.*, "Harizm" ve "Harizmşahlar" md.; *TA.*, "Harezm" ve "Hârezmşahlar" md.; Kafesoğlu, *a.g.e.*, *DGBİT.*, IX, s. 60-61; Cerrahoğlu, *a.g.e.*, I, s. 314 vd.

İslâmî ilimler içinde özellikle fıkıh alanında önemli şahsiyetlerin parladığı Harizmşahlar dönemi, tefsir alanında da dirayet tefsiri türünün tamamen kendisini kabul ettirdiği devir olmuştur. Çünkü bu tefsir türü karakteristik metod ve muhtevasına bu dönemde kavuşmuş, alanında örnek ve kaynak eserler bu dönemde ortaya çıkmıştır. Bu yeni çığırın iki önemli kutup insanı ez-Zemahşerî ile Fahruddin er-Râzî'dir. Bunlar hakkında şu değerlendirme yapılmıştır: Taberî (ö. 310/922)'den yaklaşık iki asır sonra bazı değişikliklerle yeni bir tefsir akımı başlamıştır. Rahmetli Ömer Nasuhi Bilmen'in, "Türk zekâsının en mükemmellerinden biri" diye tanıttığı Zemahşerî'nin *"Keşşâf"* adlı eseri rivayet tefsiri yönüyle geçmişe bağlı olmakla beraber dirayet tefsirine bir canlılık getirmiş, icaz ve belâğat konusundaki açıklamalarıyla müfessirlere örnek olmuştur. Tefsirde mutezilî fikirleri şiddetle savunduğu için ehl-i sünnet müfessirlerince tenkit edilmesine rağmen ayetleri açıklarken belirttiği isabetli görüş ve tahlillerden dolayı İslâm âleminde, özellikle Osmanlılar'da uzun süre ders kitabı olarak okutulan bu eser olmuştur.

Zemahşerî gibi Türkler'in bulunduğu bölgede dünyaya gelen, Harzemşahlar devleti sultanı Alâeddin Harzemşah'tan büyük ilgi gören, Horasan ve Gazne gibi şehirlerden ilmî faaliyette bulunduktan sonra Herat'ta vefat eden Fahruddin Râzî, *"Mefâtîhu'l-Gayb"* adlı eseriyle tefsirde yeni bir çığır açmış, metod ve muhtevasına yeni bir anlayış ve sistem kazandırmıştır. Bu sûretle günümüzde de geçerli olan ilmî tefsirin temellerini atan Fahruddin Râzî, aklî ilimlerin değişik disiplinlerini ayetlere uygulayan ilk müfessir olmuştur. Tefsire kazandırdığı ilmî görüşün uzun süre yeri doldurulamamıştır. Ayetleri belli konulara ayırmak sûretiyle tefsir eden Râzî, sistematik bir tefsir hareketi sergilemiş, felsefe, mantık, kelâm ve astronomi gibi ilim dallarından faydalanarak akılcı görüşü Kur'ân tefsirine en iyi biçimde uygulamıştır. Türkler'in büyük katkılarıyla üç asırdan beri tefsir hareketinde görülen yenilikler, *"Mefâtîhu'l-Gayb"*dan sonra hissedilir ölçüde azalmış, önceki eserlere yapılan telhîs, şerh ve hâşiyelerle tefsir hareketinde durgunluk dönemi başlamıştır".[180]

---

[180] Yıldız, *a.g.m.*, s. 4-5.

Harizmşahlar devri ilim ve kültür hayatı çerçevesi içinde örnek olmak üzere tespit ettiğimiz tefsirler ve müellifleri şunlardır:

1- *"el-Keşşâf 'an Hakâiki't-Tenzîl ve 'Uyûnü'l-Akâvîl fi Vücûhi't-Tenzîl"*, ez-Zemahşerî Ebu'l-Kasım Carullah Mahmud b. Ömer el-Harizmî (ö. 538/1144).[181]

2- *"Şemârîhu'd-Dürer fi Tefsîri'l-Ây ve's-Süver = (Tefsîru'l-Kur'ân)"*, Ali el-Harizmî İbnü'l-'Irak Huccetü'l-Efâdıl Ebu'l-Hasan Ali b. M. b. Ali el-'Imrânî el-Mutezilî (ö. 560/1165).[182]

3- *"Kitabü't-Tefsîr = et-Terâcim bi-Lisâni'l-E'âcim* (Farsça)", *"et-Tenbîh 'alâ İ'câzi'l-Kur'ân"*, ve *"Misbâhu't-Tenzîl fi't-Tefsîr"*, el-Bakkâlî el-Âdemî Zeynü'l-Meşâyih Ebu'l-Fadl M. b. M. el-Harizmî (ö. 576/1180).[183]

4- *"el-Beyân fi Garibi'l-Kur'ân"*, el-Fergânî Ebû Abdillah M. b. Ebî Bekr b. Yusuf (591/1195'te yaşıyordu).[184]

5- *"Mefâtîhu'l-Ğayb = et-Tefsîru'l-Kebîr"*, *"Tefsîru Sûreti'l-İhlâs"*, *"Dürretü't-Tenzîl ve Gurretü't-Te'vîl fi'l-Âyâti'l-Müteşâbihât"* ve *"Mefâtîhu'l-'Ulûm fi Tefsîri'l-Fâtiha"*, İbn Hâtibi'r-Rey Fahruddin Ebû Abdillah M. b. Ömer er-Râzî et-Taberistânî (ö. 606/1209).[185]

6- *"Te'vi'lâtü'n-Necmiyye"* müellifi, Necmüddin el-Kübrâ Ebu'l-Cennâb Ahmed b. Ömer b. M. el-Hıyûkî (el-Hıyvâkî) el-Harizmî (ö. 618/1221).[186]

---

181 bk. el-Leknevî, *a.g.e.*, s.209 vd.; ez-Zehebî, *a.g.e.*, I, s. 429-482; *Hediyye*, II, s. 402; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 464-471; İbn Kutluboğa, *a.g.e.*, s.71 vd.

182 bk. Kehhâle, *a.g.e.*, VII, s. 215; *Hediyye*, I, s. 693; Ziriklî, *a.g.e.*, V, s. 150; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 471-472; es-Suyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât fi Tabakâti'l-Lügaviyyîn ve'n-Nuhât*, (thk.M. Ebu'l-Fadl İbrahim), Beyrut, ts., II, s. 195; Leknevî, *a.g.e.*, s.123.

183 bk. Kehhâle, *a.g.e.*, XI, 137; *Hediyye*, II, s. 98; Bilmen, *a.g.e.*, II, 4s. 80; el-Leknevî, *a.g.e.*, s.161 vd.

184 bk. Kehhâle, *a.g.e.*, IX, s. 120; *Hediyye*, II, s. 104; İsmail Paşa el-Bağdâdî, *İdâhu'l-Meknûn fi'z-Zeyl 'alâ Keşfi'z-Zünûn*, İstanbul 1972, I, s. 206.

185 bk. ez-Zehebî, *a.g.e.*, I, s. 290-296; *Hediyye*, II, s. 107-108; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 488-496; *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XXI, s. 500 vd.; Cerrahoğlu, *a.g.e.*, II, s. 237 vd.; a. yz., "Muhammed el-Fadl İbn Âşûr et-Tefsîr ve Ricâlüh", *AÜİFD*, Ankara 1970, XVI, 203-211; Süleyman Uludağ, *Fahrettin Râzî*, Ankara 1991.
Not: Fahruddin er-Râzî, Gazneliler ve bilhassa 583/1187'de Gaznelilerin varlığına son veren Gûrîler devleti sultanlarının büyük himaye ve desteğini görmüş, mutaassıp kerrâmîlere rağmen Herat'ta kendisi için kurulan medresede uzun süre müderrislik yapmıştır. bk. Turan, *a.g.e.*, s. 335 vd.

186 bk. Bilmen, *a.g.e.*, II,s. 497-499; *Hediyye*, I, s. 90; *Siyeru A'lâm...*, XXII, s. 111-114.

I- Selçuklular Devri (432-552/1040-1157 ve 440-670/1048-1271) Tefsir Faaliyeti ve Bazı Tefsirler

Emevî ve Abbâsîler'den sonra İslâm dünyasının üçüncü büyük devleti, adını kurucusu olan Dukak'ın oğlu Selçuk Bey (ö. 400/1009)'den alan Selçuklu Devletidir.[187] Bu devlet, İslâm medeniyetinin içine düştüğü buhranların önüne set çekmiş, ona yeniden ivme kazandırmış ve ebedî meş'aleyi bütün parlaklığı ile tekrar alevlendirmiştir.[188] Selçuklular'da gördüğümüz ve Osmanlılar'da daha da ileri derecelerde göreceğimiz bu yüce gayretin kaynağı şüphesiz Kur'ân olmuştur. Onu varlıklarına yegâne rehber edinen[189] ve onun sayesinde engin bir sevgi ve tükenmez bir enerjiye sahip olan Selçuklular, merkezde siyasî otoriteyi tesisten sonra İslâm'a hizmet olan aslî gayeleri istikametinde fütuhata başlamış ve, "Hazar'ın kuzey batısından başlayıp, güneyde Bağdat'a, batıda ise bugünkü Anadolu topraklarına kadar uzanan bölgelerin hâkimi durumuna gelmişler, İslâm kültürünün gelişmesinde rol oynamışlardır."[190] İşte bu kutlu doğuş ve teşekkülle âlem-i İslâm'da hüküm süren zaaf, düzensizlik ve huzursuzluk sona ermiş, safvet ve şevket avdet etmiştir. Kahire, Şam, Bağdat, Rey, İsfahan, Nîşâbûr, Şiraz, Herat, Buhara, Semerkant vb. yerleşim bölgeleri yeniden ilme merkez ve ulemâya makar kılınarak eski parlak günlerine tekrar kavuşturulmuştur.[191]

432/1040'ta kurulup, Sultan Sancar'ın ölümüyle (552/1157) dağılan Büyük Selçuklu Devleti, bünyesinden doğan küçük devletlerle uzun süre Kur'ân ve sünnet çizgisinde İslâm'a hizmet etmiş, Anadolu Selçukluları'nın yıkıldığı (717/1318)'e kadar bu hizmetini devam ettirerek tarihî misyonunu tamamlamış ve bu şerefli nöbeti Osmanlılar'a teslim etmiştir.

---

187 bk. Turan, *a.g.e.*, s. 40 vd.; Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, İstanbul 1972, s. 11 vd.; M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi -I- Kuruluş Devri*, Ankara 1979, s. 36 vd.

188 bk. Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul 1971, s. 16 vd.; Günaltay, *a.g.m.*, s. 87; Tahir Harimi Balcıoğlu, *Türk Tarihinde Mezhep Cereyanları*, İstanbul 1940, s. 57 vd.

189 bk. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Döneminde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 215.

190 Yıldız, *a.g.m.*, s. 2-3. Ayr. bk. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. XIII.

191 Günaltay, "İslâm Dünyasının İnhitatı Sebebi Selçuk İstilâsı mıdır?" *Belleten*, 5-6. sy.dan ayr. bs., İstanbul 1938, s. 85 vd.

Sahip oldukları bazı özellik ve yerleşim bölgeleri sebebiyle Anadolu Selçuklular'ı ve beylikler istisna edilirse, Selçuklu devletlerinin gerek homojen bir yapıya sahip oluşları, gerekse yaşadıkları tarih ve coğrafî konumları sebebiyle birbirinden kesin çizgilerle ayrılmaları güçtür. Bu sebeple Selçuklular'da ilmî ve kültürel faaliyetlere bir bütün halinde bakma zarureti vardır. Bunun için ilk kuruluştan Anadolu Selçukluları'na kadarki süre içinde gelişen ilmî faaliyetleri bir bütün olarak ele alacak, bu meyanda konumuz olan tefsir hareketini de ana hatları ve mahdut örnekleriyle belirtmeye çalışacağız.

İşaret edilen Selçuklu devletlerinin başlıcaları şunlardır:

1- Kirman Selçuklular'ı (440-582/1048-1186).[192]
2- Suriye Selçuklular'ı (471-511/1078-1117).[193]
3- Dımaşk Atabeyliği = (Tuğtekinliler + Böriler) (498-549/1104-1154).[194]
4- Irak Selçuklular'ı (510-590/1117-1194).[195]
5- Musul Atabeyliği = (Zengîler) (521-631/1127-1234).[196]
6- Erbil Atabeyliği = (Begtekinliler) (527-630/1132-1232).[197]
7- Azerbaycan Atabeyliği = (İldenizliler) (541-622/1146-1225).[198]
8- Salgurlular = (Fars Atabeyliği) (543-670/1148-1271).[199]

Hanefî mezhebi mensubu olan Selçuklu sultanları bu mezhebin yaygınlaşması arzusunu taşımakla beraber, hâkim oldukları topraklar üzerinde tam bir inanç özgürlüğünün yaşanmasına daima taraf olmuşlardır. Gazneliler ve Harizmşahlarda da olduğu gibi Selçuklular döneminde de bütün bölgelerde belirgin bir düşünce özgürlüğü vardır ve ilmî, itikadî münazaralar yaygındır. Tehlikeli boyutlara varmamak kaydıyla[200] gerek idareci, gerekse halk kelâmî münazaralara alışkındır ve sıcak bakmaktadır. Arzu edilen istikamet-

---

192 bk. Merçil, Erdoğan, *Kirman Selçukluları*, İstanbul 1980.

193 bk. Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Ankara 1965; *DGBİT*, VII.

194 bk., *DGBİT.*, a.c.

195 bk. a.e., a.c.

196 bk. Muhammed Mahir Hamâde (Hammâde), *el-Vesâiku's-Siyâsiyye ve'l-İdâriyye li'l-'Uhûdi'l-Fâtımiyye ve'l-Atabekiyye ve'l-Eyyûbiyye*, Beyrut 1400/1980; *DGBİT.*, a.c.

197 bk. *DGBİT.*, a.c.

198 bk. *a.e.*, a.c.

199 bk. *a.e.*, a.c.

200 bk. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 139.

te tahsil ve hususuyla ilmî seyahatler tam bir güvence altındadır. Yöneticiler bu konularda fevkalâde anlayışlı, müteyakkız ve hassastır. Nitekim mutezilî ulemânın gözde bir mevkiye sahip olmaları bunun güzel bir örneğidir. Ancak gösterilen bu alaka yöneticilerdeki teyakkuz ve hassasiyete asla perde olmamış, ehl-i sünnetle aralarındaki anlayış farkının husumete dönüşmesi hali, birliğin ve devlet nizamının korunması sebebiyle idarecilerin derhal müdahalesine sebep olmuştur. Meselâ Tuğrul Bey (ö. 455/1063)'in mutezilî veziri Amîdülmülk Ebû Nasr el-Kündûrî (ö. 459/1066)'nin[201] eş'arîlere karşı beslediği husumet, bu yüzden işlenen cinayetler ve sünnî âlimlerin memleketi terke mecbur olmaları gözardı edilmemiş, Sultan Alp Arslan tahta geçer geçmez (455/1063) itikadî zaaf sahibi veziri cezalandırarak hiçbir aşırılığa müsamaha gösterilemeyeceğini kararlılıkla ortaya koymuştur.[202] Selçuklular Kur'ân'ın ahkâmına uymada, kulluk görevlerini îfâda, İslâm'ın ve ilmin yücelmesine hizmette de aynı dikkat ve hassasiyeti göstermekten geri kalmamışlardır. Tuğrul Bey'in çok sadaka vermesi, aynı zamanda ilmin de tahsil edildiği mescid inşasına bilhassa itina göstererek, "Ben bir ev yapıp onun yanına bir mescid bina etmemekten dolayı Allahu Te'alâ'dan utanırım" sözünün gereğini ifası... sultanların bu cephelerini yeteri derecede izah etmektedir.[203] Bu gayret-i diniyyeyi devam ettiren Alp Arslan (456-465/1063-1072), oğulları Melikşah (465-485/1072-1092) ve Sancar (512-552/1118-1157), ilim, kültür ve medenî faaliyetleri, icranın güçlü, dirayetli ve bilgili büyük veziri Nizâmülmülk (ö. 485/1092)'ün gayret, aşk, iman ve yüksek dehasıyla emsaline az rastlanır bir seviyeye ulaştırmışlardır. Böylece bâtınî, râfızî ve aşırı şiî akımların tahribatına karşı etkili mücadele yapılabilmesi için, sünnî ulemâya büyük imkânlar tanınmış, tefsir, kelâm, özellikle fıkıh ve hadîs alanlarında şöhret sahibi pek çok ilim adamı yetiştirilerek, büyük ve kudretli bir manevî güç cephesi teşkil edilmiştir.[204]

Osmanlı'ya kültür, medeniyet, toplumbilim ve siyaset alanlarında mükemmel bir altyapı hazırlayan Selçuklular'daki bu kültürel faaliyet ve sosyal

---

201 bk. Sadruddin Ebu'l-Hasan Ali el-Hüseynî, *Ahbâru'd-Devleti's-Selçûkıyye*, çev. Necati Lügal, Ankara 1943, s. 16 vd.

202 bk. Balcıoğlu, *a.g.e.*, s. 62 vd.

203 bk. Sadruddin Ebü'l-Hasan, *a.g.e.*, s. 16, 20-21; Turan, Osman, *a.g.e.*, s. 253.

204 bk. *DGBİT*, VII, 208-211; Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 158-159.

yapı, aynı karakter çizgisinde Anadolu Selçukluları'na kadar devam etmiştir. Bilindiği üzere kâinatta cereyan eden hâdiselerin temel kanunlarından birisi de etki-tepki (Stimulu-response) münasebetidir. Hemen her hâdisenin temelinde bu fizik kanunu vardır. İlmî ve fikrî eserlerde öteden beri cari olan "müsâdeme-i efkâr", bu kanunun güzel bir ifadesi olmalıdır. Nasıl eşya ezdâdiyle kaimse çeşitli fikir mahsulleri de karşı düşüncelerin varlığına bağlıdır. Bu bakımdan fikirlerin mücadelesi, hayat devam ettiği sürece kesilmeyecek, müsbet-menfi eserler daima vücut bulacaktır. Selçuklular'daki tefsir faaliyeti de işte bu genel kanun doğrultusunda cereyan etmiş, aşırı olmamak kaydıyla fikrî hürriyet, dönemin tefsir çalışmalarına zemin hazırlayan önemli unsurlardan olmuştur. Bunun neticesidir ki, bu dönemde de ehl-i sünnet ve mutezile ulemâsından müfessirler kıymetli çalışmalar yapmış, büyük vukuf ve fikrî dirayetle meydana getirilen tefsirler, mutaassıp mezhebî cereyanlara karşı ehl-i sünneti müdafaa sedleri olmuştur. Bu bakımdan müfessirler çalışmalarında dirayet metodunu da kullanmakla beraber daha ziyade ictihadî tefsir mesleğini tercih etmişlerdir. Çünkü aklın prensipleri ve mantık ilkelerinden hareketle gayeleri istikametinde ayetleri yorumlayarak mefsedetlerine devam eden aşırı zümrelere karşı en müessir mukabele şüphesiz aynı metodu uygulamaktı. Bu bakımdan dirayet tefsirine meyil artmış, bu ortam ve gelişmeler, devlet ricali nezdinde mutezilî müfessirlere ehl-i sünnet müfessirleri gibi yakınlık kazandırmıştır.

Selçuklular'da tefsir çalışmalarına zemin hazırlayan iki önemli zümreye de burada işaret etmemiz gerekmektedir. Bunlardan birisi muhaddislerdir. Rivayetlerin temel kaynağı olan hadis ilminin büyük temsilcileri bu topraklardan çıkmış ve ilmin ilk dönemleri itibarıyla bu alanda çok değerli çalışmalar yapmışlardır. Yine bunlar bu topraklarda rivayet tefsiri çalışmalarının ilk öncüleri olmak bakımından da büyük önemi hâizdirler. Horasan bölgesinden çıkan Buharî (ö. 250/865), Dârimî (ö. 255/869), Tirmizî (ö. 279/892) ve Neseî (ö. 303/915) gibi Türk olan[205] bu müstesna simalar, Selçuklular dönemi tefsir hareketinin de temel kaynaklarından olmuşlardır.[206]

---

205 bk. Bursalı, *a.g.e.*, s. 15 vd.

206 bk. Yıldız, Sakıp, a.g.m., s.4.

Sözü edilen zümreden bir diğeri ise sufilerdir. Bu dönemde kuvvetli bir akım olarak faaliyet göstermiş olan bu meslek mensupları da yaptıkları çalışmalarla zamanın tefsir hareketini büyük ölçüde yönlendirmişlerdir. Ebu'l-Kasım el-Kuşeyrî (ö. 465/1073) kıymetli tefsiri ile dönemin işârî tefsir öncüsü olmuştur. Bu meslek erbabı, itikadî yönden zararlı olan faaliyetlere karşı ehl-i sünnet mensuplarının nezih itikadlarını takviye ve ruhlarını tezyin yolunu tercih etmiş seçkin zümredir. Dönemin bu zümre açısından zenginliğine Nuri Topaloğlu şöyle işaret etmektedir: "Selçuklular zamanında onbir kadar gayr-i sünnî tasavvufî tarikat yanında, sünnî tarikatlar sayılamayacak kadar çoktu. O devrin en meşhur tarikat şeyhleri şunlardır: Abdülkadir Geylanî (ö. 561/1166), Ahmed Yesevî (ö. 561/1166), Necmüddin Kübrâ (ö. 638/1240), Şihabüddin Sühreverdî (ö. 632/1235), Muhyiddin İbn Arabî (ö. 638/1240), Sa'düddin Ferganî (ö. 650/1252), Necmüddin Dâye (ö. 654/1256), Mevlânâ Celâleddin Rûmî (ö. 672/1273), Sadreddin Konevî (ö. 673/1274), Fahruddin Irakî (ö. 688/1289)..."[207] Belirtilen bu isimlerden bir kısmı aynı zamanda tefsir sahibidir.

Selçuklular devri tefsir hayatının genel karakteri hakkında yaptığımız bu değerlendirmeyi, örnek olarak belirlediğimiz şu tefsir ve müelliflerinin isimleriyle tamamlayacağız.

1- *"Tefsîru'l-Kur'ân"* ve *"Fedâilü'l-Kur'ân"*, İbn es-Semmâk Ebû Zer Abd b. Ahmed b. M. b. Abdillah b. Gufeyr el-Herevî (ö. 431-4/1039-43).[208]

2- *"Fedâilü'l-Kur'ân"*, el-Müstağfırî Ebu'l-Abbas Cafer b. M. el-Mu'tez en-Nesefî (ö. 432/1041).[209]

3- *"el-Bostân fi Tefsîri'l-Kur'ân"*, İbnü's-Semmân Ebû Sa'd(Sa'îd) İsmail b. Ali b. el-Hüseyn er-Râzî eş-Şiî el-Mutezilî (ö. 445/1053).[210]

4- *"Ahkâmü'l-Kur'ân"*, el-Beyhakî Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali el-Husrevcirdî (ö. 458/1065 veya 481/1089).[211]

---

207 Topaloğlu, Nuri, *Selçuklu Devri Muhaddisleri* (Dok. Tez.), Ankara 1988, s. 32.

208 bk. *Hediyye*, I, s. 437 vd.; *Siyeru A'lâm*, XVII, s. 554; Topaloğlu, *a.g.t.*, s. 53 vd.

209 bk. *Hediyye*, I, s. 252; *Siyeru A'lâm*, XVII, s. 564; Topaloğlu, *a.g.t.*, s. 48; İbnü'l-'İmâd , *a.g.e.*, III, s. 249 vd.; el-Leknevî, *a.g.e.*, s. 57.

210 bk. *Hediyye*, I, s. 210; *Siyeru A'lâm*, XVIII, s. 55; Topaloğlu, *a.g.t.*, s. 73 vd.; İbnü'l-'İmâd,*a.g.e.* III, s. 273; Kehhâle, *a.g.e.*, II, s. 281; İsmail Paşa el-Bağdâdî, *İdâhu'l-Meknûn*, İst. 1972, I, s. 181.

211 bk. İbn Hallikân, *a.g.e.* I, s. 57 vd.; *Hediyye*, I, s. 78; *Siyeru A'lâm*, XVIII, s. 163; Topaloğlu, *a.g.t.*, s. 57 vd.

5- *"el-Basît"*, *"el-Vasît"*, *"el-Vecîz"* ve *"Esbâbü Nüzûli'l-Kur'ân"*, el-Vâdidî Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed b. M. b. Ali en-Nisâbûrî (ö. 460-8/1067-75).[212]

6- *"Letâifü'l-İşârât"* ve *"et-Teysîr fi 'İlmi't-Tefsîr = et-Tefsîru'l-Kebîr"*, el-Kuşeyrî Ebu'l-Kasım Abdülkerim b. Hevazin en-Nisâbûrî (ö. 465/1073).[213]

7- *"Tefsîru'l-Kur'ân"*, el-Cüveynî İmâmü'l-Haremeyn Ebu'l-Me'âlî Dıyâüddin (Zeynüddin) Abdülmelik b. Abdillah b. Yusuf en-Nisâbûrî (ö. 478/1085).[214]

8- *"Fevâidü'l-Basâir fi'l-Kur'ân = İdâhu'l-Vücûh ve'n-Nezâir"*, ed-Dâmgânî Kâdî Ebû Abdillah el-Hasan b. M. b. İbrahim (ö. 478/1085).[215]

9- *"Tefsîru'l-Kur'ân"*, Şeyhülislâm el-Ensârî Abdullah b. M. b. Ali el-Herevî (ö. 481/1089).[216]

10- *'Tefsîru'l-Kur'ân"*, en-Nisâbûrî Ali b. el-Hasan b. Ali Ebi'l-Muhsin es-Saydalî (es-Sandalî) (ö. 484/1091).[217]

11- *"el-Muknî fi Tefsîri'l-Kur'ân"*, el-Kâşgarî Ebû Abdillah el-Hüseyn (el-Hasan) b. Ali b. Halef b. Cibril el-Elma'î (ö. 484/1091).[218]

12- *"et-Tefsîr"*, es-Sekâfî Ebû Abdillah el-Kasım b. el-Fadl b. Ahmed b. Ahmed el-İsbahânî (ö. 489/1096).[219]

13- *"Ahkâmü'l-Kur'ân"*, Kiyâ el-Harrâsî İmadüddin Ebu'l-Hasan Ali b. M. b. Ali et-Taberî el-Âmulî el-Bağdâdî eş-Şafiî (ö. 504/1110).[220]

---

212 bk. Bilmen, *a.g.e.*, I, s. 425 vd.; *Siyeru A'lâm*, XVIII, s. 339; *Hediyye*, I, s. 692; Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 183; İbn Hallikân, *a.g.e.* II, s. 464 vd.; *Buğyetü'l-Vu'ât*, II, s. 145; Yusuf İlyan Serkis, *Mu'cemü'l-Matbûâti'l-Arabiyye ve'l-Muarrebe*, Mısır 1346/1928, s. 1095.

213 bk. Turan Abdülbakî, *a.g.m.*, s. 36; Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 172; *DGBİT*, VI, s. 52; Hasan İbrahim Hasan a.g.e., IV, s. 36; Bilmen, *a.g.e.*, I, s. 421 vd.; *Siyeru A'lâm*, XVIII, s. 227; İbn Hallikân, a.g.e. II, s. 375 vd., *Hediyye*, I, s. 606.

214 bk. Bilmen, *a.g.e.*, I, s. 429 vd.; Kehhâle, *a.g.e.*, VI, s. 184 vd.; *Siyeru A'lâm*, XVIII, s. 468; Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 175 vd.; *İA*, "Cüveynî" md.; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Mısır 1351/1932, XII, s. 128;.*Hediyye*, I, s. 626; İbn Hallikân, a.g.e. II, s. 341 vd.

215 bk. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 181; *Hediyye*, I, s. 310; *Siyeru A'lâm*, XVIII, s. 485.

216 bk. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 183; *Hediyye*, I, s. 452 vd.; *Siyeru A'lâm*, XVIII, s. 503; Topaloğlu, a.g.e., s. 62 vd.

217 bk. *Hediyye*, I, s. 693; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 436; Turan, *a.g.e.*, s. 234; Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 185; el-Leknevî, *a.g.e.*, s. 120.

218 bk. *Hediyye*, I, s. 310; *Siyeru A'lam*, XXIII, s. 148; Topaloğlu, *a.g.t.*, s. 52 vd.

219 bk. Topaloğlu, *a.g.t.*, s. 64 vd.; Ziriklî, *a.g.e.*, VI, s. 14; *Hediyye*, I, s. 827; *Siyeru A'lâm*, XIX, s. 8 vd.

220 bk. *Hediyye*, I, s. 694; Kehhâle, *a.g.e.*VII, s. 220.

14- *"Yâkûtü't-Te'vîl fi Tefsîri't-Tenzîl"* ve *"Cevâhiru'l-Kur'ân ve Dürerüh"*, el-Gazzâlî Huccetü'l-İslâm Ebû Hamid M. b. M. b. Ahmed et-Tûsî (ö. 505/1111).[221]

15- *"Mc'âlimü't-Tenzîl fi Tefsîri'l-Kur'ân"*, el-Bağavî (İbnü'l-Ferrâ) Muhyi's-Sünne Ebû M. Hüseyn b. Mes'ud el-Bağşûrî el-Horasanî (ö. 510-6/1116-22).[222]

16- *"Tefsîru'l-Kur'ân"*, el-Kuşeyrî Ebû Nasr Abdürrahim b. Ebi'l-Kasım Abdilkerim b. Hevazin eş-Şafiî (ö. 514/1120).[223]

17- *"Bahru'l-Mahabbe fi Esrâri'l-Mevedde fi Tefsîri Sûreti Yusuf"*, el-Gazzâlî Ebu'l-Fütûh Ahmed b. M. b. M. b. Mahmud et-Tûsî (ö. 520/1126).[224]

18- *"el-Câmiu'l-Kebîr fi Me'âlimi't-Tefsîr"*, *"İ'râbü'l-Kur'ân"*, *"el-İdâh fi Tefsîri'l-Kur'ân"*, *"el-Mu'temed fi't-Tefsîr"* ve *"el- Muvaddıh fi't-Tefsîr"*, et-Teymî Kıvâmü's-Sünne Nasıruddin Ebu'l-Kasım İsmail b. M. el-İsfahanî (ö. 535/1141).[225]

19- *"Tefsîru Sûreti Yusuf"*, eş-Şehristânî Ebu'l-Feth M. b. Ebi'l-Kasım Abdülkerim b. Bekr el-Mutezilî (ö. 548/1153).[226]

20- *"el-Beyan fi İ'râbi'l-Kur'ân"*, *"Garîbü İ'râbi'l-Kur'ân"* ve *"Cilâü'l-Evhâm ve Celâü'l-İfhâm fi Tefsiri Âyet-i "Ühille leküm leylete's-sıyâm"*, el-Enbârî Kemâlüddin Ebu'l-Berekât Abdurrahman b. M. el-Bağdadî (ö. 577/1181).[227]

21- *"el-Garâib ve'l-'Acâib fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm = 'Acâibü'l-Kur'ân"*, *"el-Bürhân fi Tevcîhi Müteşâbihi'l-Kur'ân bimâ fihi mine'l-Hucce ve'l-Beyân"* ve

---

221 bk. Turan, a.g.e., s. 235 vd; Emir Ali, *a.g.e.* s. 317; *Siyeru A'lâm*, XIX, s. 322 vd.; Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.* IV, s. 36; Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 177 vd; *DGBİT*, VI, s. 52; *Hediyye*, II, s. 79; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 443 vd.; *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 2048.

222 bk. Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.* IV, s. 36; Ali Eroğlu, *el-Bağavî Hayatı ve Tefsirindeki Metodu* (Basılmamış Dok. Tez.), Erzurum 1987; a. yz., *"Me'âlimü't-Tenzîl ve Tefsiru'l-Kur'âni'l-'Azîm" Tefsirleri Üzerine Bir Mukayese"*, *Ata.ÜİFD*, Erzurum 1990, sy. 9, s. 280 vd.; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 461 vd.; *Siyeru A'lâm*, XIX, s. 439; *Hediyye*, I, s. 312; es-Sübkî, Tâcüddin Ebû Nasr Abdülvehhab b. Ali b. Abdilkâfi, *Tabakâtü'ş-Şâfiiyyeti'l-Kübrâ*, Mısır 1383/1963, VII, s. 75 vd.

223 bk. *Hediyye*, I, s. 559; *Siyeru A'lâm*, XVIII, s. 227; Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 173.

224 bk. *Hediyye*, I, s. 83; İbn Hallikân, *a.g.e.* I, s. 80 vd.; Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 179.

225 bk. *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 211, 571; II, s. 1732-1733, 1904; *Siyeru A'lâm*, XX, s. 80; *Hediyye*, I, s. 211; Topaloğlu, *a.g.t.*, s. 84; Kehhâle, *a.g.e.*, II, s. 293.

226 bk. *DGBİT*, VI, s. 52; Turan, *a.g.e.*, s. 242 vd.; *Siyeru A'lâm*, XX, s. 286 vd.; *Hediyye*, II, s. 91; Yâkûtü'l-Hamevî, "Şehristân" md.; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 476 vd.; *Tabakâtü's-Sübkî*, II, s. 128 vd.

227 bk. *Hediyye*, I, s. 519 vd.; Kehhâle, *a.g.e.*, *a g.e.*, V, s. 183.

"Lübâbü't-Tefâsîr", Tâcü'l-Kurra el-Kirmanî eş-Şeyh Bürhanüddin Ebu'l-Kasım Mahmud b. Hamza b. Nasr eş-Şâfiî (ö. 500/1107'den sonra).[228]

22- *"et-Tefsîru'l-Kebîr"*, Zahiruddin Ebû Ali Hasan b. el-Hatîr b. Numan b. Münzir en-Numânî el-Bağdadî (ö. 599/1202).[229]

23- *"Arâisü'l-Beyân fi Hakâiki'l-Kur'ân"*, Rûzbihân el-Baklî Sadruddin Ebû M. b. Ebi'n-Nasr el-Baklî eş-Şirâzî eş-Şafiî (ö. 606/1209).[230]

24- *'Tefsîru'l-Kur'ân"*, Sıbtü İbni'l-Cevzî Şemsüddin Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Kızoğlu b. Abdillah et-Türkî el-Bağdadî (ö. 654/1256).[231]

25- *"et-Tabsıra fi't-Tefsîr"*, *"et-Telhîs (et-Tabsira) fi't-Tefsir"*, *"Tabsıratü'l-Mütezekkir ve Tezkiretü'l-Mütebassır* (fi tefsiri'l-Kur'ân)" ve *"Keşfü'l-Hakâik"*, el-Kevâşî Muvaffakuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yusuf b. el-Hüseyn el-Mevsılî (ö. 680/1281).[232]

26- *"Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl"*, el-Kâdî el-Beydâvî Nasıruddin Ebû Sa'îd Abdullah b. Ömer b. Ömer eş-Şirâzî (ö. 685/1286).[233]

m- Timûrîler (Timuroğulları) Devri (772-911/1370-1505) Tefsir Faaliyeti ve Bazı Tefsirler

Harizm, Deşt-i Kıpçak, Mâverâünnehir, Horasan, Herat, Azerbaycan, İran'ın Fars bölgesi ve Anadolu'da birçok yerlerin fethiyle geniş bir coğrafî bölge üzerinde varlığını sürdüren devlet, Timur (772-808/1370-1405), oğlu Şahruh (811-851/1408-1447) ve torunu Uluğbey (851-853/1447-1449) dönemlerinde siyasî, sosyal, ilmî ve mimarî en parlak devrini yaşamış ve nihayet 911/1505'te Özbek Hanlığı tarafından varlığına son verilmiştir.[234]

---

228 bk. Keşfü'z-Zünûn, II, s. 1197, 1541; I, s. 241; Kehhâle, *a.g.e.*, XII, s. 171; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 460 vd. Ayr. bk. Hasan Keskin, *Tâcü'l-Kurrâ el-Kirmanî ve Lübâbü't-Tefâsîr Adlı Tefsiri*, İstanbul 1993, (Basılmamış Dok. Tez.).

229 bk. Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 486.

230 bk. Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 496 vd.; *Hediyye*, I, s. 371.

231 bk. Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 519 vd.; *Hediyye*, II, s. 554 vd.

232 bk. *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 339, 480; II, s. 1489; *İdâhu'l-Meknûn*, I, s. 222; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 526 vd.; *Hediyye*, I, s. 98.

233 bk. *Hediyye*, I, s. 462 vd.; Kehhâle, *a.g.e.*, VI, s. 97 vd.; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 528 vd.; ez-Zehebî, *a.g.e.* I, s. 296 vd.; Mustafa Kılıç, *İbn Kemal Hayatı, Tefsire Dair Eserleri ve Tefsirdeki Metodu* (Basılmamış Dok. Tez.), Ata.ÜİFD, Erzurum 1991, s. 89 vd.; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, s. 295 vd.

234 bk.Aka,İsmail, *Timur ve Devleti*, Ankara 1991, s.7 vd.; *DGBİT.*, IX, s. 191 vd.; Emir Ali, *a.g.e.*, s.264.

Osmanlı tefsir hayatına, Selçuklular kadar müessir ve en yakın tesir kaynağıdır. Çünkü Osmanlı'daki ilim ve kültür hayatının şekillenmesinde ve tefsir çalışmalarında bu bölgede yetişmiş âlimlerin belirgin bir yeri vardır. Medreselerimizde okutulan ve üzerinde şerh ve hâşiye çalışmaları yapılan eserlerin büyük çoğunluğu bunlara ait olduğu gibi, Osmanlı ulemâsına bu tür çalışmalarda rehber olanlar da yine bunlar olmuştur.

Timuroğulları'ndaki tefsir faaliyetine öteden beri devam edegelen çalışmaların ve mezhep cereyanlarının önemli tesiri olduğu gibi, içinden çıktıkları İlhanlılar'da[235] yetişen ulemânın da mühim tesirleri olmuştur. Çünkü kendilerine en yakın ilim nesli bunlardır ve bir çoklarından da ilim almışlardır.

Tefsir çalışmalarında hedef kabul edilen husus, batınî tefsirlerin asılsızlığını ortaya koyma ve bir de mutezilî yorumlarda ehl-i sünnet itikadına uymayan noktaları tenkitle mü'minleri irşad etmedir. *Keşşâf* üzerinde yapılan çalışmaların yoğunluğu bu gerçeğin ifadesidir. Bunlara muvazi olarak kelâmî ve tasavvufî tefsir çalışmalarının yürütülmüş olduğunu da belirtmemiz gerekmektedir.

Ulemânın yetişmesinde ve mükemmel eserlerin hayata geçirilmesinde siyasî ve sosyal istikrar kadar, devlet adamlarının ilme ilgilerinin de önemli olduğunu biliyoruz. Bunun kayda değer örneklerinden birisi Timur Han (ö. 808/1405)'dır. Cengiz yasasına rağmen Semerkant'ı ilim, kültür ve medeniyet merkezi haline getiren[236] Timur'un meşâyih, ulemâ ve tebaaya yaklaşımı bu babta zikre değer bir hususdur. Devletin güçlü ve sağlam bir yapıya kavuşmasının, tebaanın sadakatinin kazanılmasıyla, bunun da meşâyih ve ulemânın teveccühleriyle mümkün olacağına inanan Timur, Yesi'deki Ahmed Yesevî (ö. 562/1166) türbesini sık sık ziyaret etmiş ve buraya dervişler ve ziyaretçiler için büyük bir imaret yaptırmıştır. Düşüncesinde yanılmayan Timur bununla hem meşâyih ve ulemânın teveccühünü, hem de tebaanın bağlılığını kazanmıştır. Timur'un zikre değer diğer bir yönü de ulemâya

---

235 bk. Göde,Kemal, "Çingizli/Cengizliler ve İlhanlılar'ın Anadolu'daki Hâkimiyetleri 1239-1318 Bibliyografyası", *EÜİFD*, Kayseri 1983 sy. 1.

236 bk. *DGBİT.*, IX, s. 281.

verdiği değer ve desteğin yanında, sahip olduğu ilmî hüviyetidir. Onun bu yönü ulemâyı devamlı çalışmaya ve bilgilerini sürekli zenginleştirmeye âdeta mecbur etmiştir. Ulemâ iyice inanmıştır ki, yetersiz bir muhteva ile onun sık sık teşkil ettiği ilim ve meşveret meclisinde barınabilmek mümkün değildir. Çünkü, "Mutlak hâkimiyete inanan Timur, kurultay müessesesine pek ehemmiyet vermezdi. O bir işi yapmak istediği takdirde kendisini haklı göstermek için Kur'ân-ı Kerim'den ayetler dahi nakledebilirdi Böyle bir hükümdar ile sohbet ederken ulemânın daima hazırlıklı ve dikkatli olması icabediyordu."[237] Kendisini küfürle itham edecek derecede cesaret sahibi ulemâ,[238] şüphesiz yanlış ve isabetsiz düşünce ve delillerine de itiraz edecek ve ona Kur'ân'dan getirdiği delilin isabetli olmadığını söylemekten çekinmeyecektir. İşte bu durum tabiatıyla her ilim erbabını kendi ilgi alanında güçlü olmaya zorlamış, netice itibarıyla tefsir ilminde de Osmanlı ilim çevresinde çok iyi tanınan ve örnek olan Teftâzânî gibi âlimler yetişmiştir.

Timurlular devrinde bilhassa Semerkant'ta ulemâ hem naklî, hem de aklî ilimlere büyük bir canlılık getirmiş ve verimlilik kazandırmıştır. Bunların arasında adı geçen Teftâzânî (ö. 793/1390) ile birlikte Seyyid Şerif Cürcânî (ö. 816/1413), Gıyâsüddin Cemşid el-Kâşânî (ö. 832/1429) Kadızâde-i Rumî (ö. 840/1436) ve Ali Kuşçu (ö. 879/1474) büyük değerler olarak sayılabilir.[239]

Osmanlılar'ın ilk dönemleriyle muasır olan bu devletin yetiştirdiği ilim adamları, Osmanlı ulemâsına hemen her alanda tesir etmekle beraber, tefsir, usul, kelâm, mantık, belâgat, astronomi, hendese gibi ilim dallarında bilhassa rehber olmuşlardır. Aynı zamanda bunlar, eserleri üzerinde şerh, hâşiye gibi çalışmaların yapıldığı müelliflerdir. Kanaatimizce bu tesirin bir başka sebebi de bölge yakınlığı ve İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429), Kadızâde-i Rumî ve Ali Kuşçu gibi ilim adamlarının her iki devletin himayesinde de ilmî faaliyet göstermiş olmalarıdır.

---

237 Aka,İsmail, *a.g.e.* s. 107.

238 Hafızuddin el-Bezzâzî (ö. 816/1413) şeriata rağmen Cengiz yasasından bazı kanunları uyguladığı için Timur'u tekfir etmiş dirayetli bir âlimdir. bk. Aka, *a.g.e.* s. 106.

239 bk. *DGBİT*, IX, s. 285; Aka, *a.g.e.*, s. 120.

Timurîler devri, ilim adamlarının pek çoğu daha önce de işaret ettiğimiz gibi içinden çıktığı İlhanlılar devri ilim adamlarından ders alarak yetişmişler, bunlardan öğrendiklerini daha da geliştirerek gelecek nesillere aktarmışlardır. Bu itibarla Timuroğullarında yetişen müfessirlere örnekler vermeden önce, kendilerine müessir olmuş ve hocalık etmiş İlhanlılar dönemi tefsir ve müfessirlerine birkaç örnek vermek istiyoruz ki, bunlar da bahsimize konu âlimler tarafından Osmanlı medreselerine taşınmış ve sürekli gündemde kalmış kimselerdir.

1- *"Fethu'l-Mennân fî Tefsîri'l-Kur'ân"* ve *"Müşkilâtü't-Tefâsîr"*, Kutbüddin eş-Şirâzî Ebu's-Sena Mahmud b. Mes'ûd el-Farisî (ö. 710/1310).[240]

2- *"Tahkîku't-Tefsîr fî Teksîri't-Tenvir"*, Kâdî Adudüddin Abdurrahman b. Rükniddin Ahmed b. Abdilğaffar el-İcî eş-Şirâzî (ö. 753-6/1352-5).[241]

3- *"Şerh 'ale'l-Keşşâf* (Enbiyâ'ya kadar)", *"Tuhfetü'l-Eşrâf fî Hâşiyeti'l-Keşşâf"* ve *"Dürretü'l-Asdâf 'ale'l-Keşşâf"*, Kutbüddin er-Râzî Ebû Abdillah M. b. M. et-Tahtânî el-Büveyhî (ö. 766/1364).[242]

Timuroğulları devrinde yetişen ve tefsir açısından da kayda değer önem taşıyan birkaç örnek de şunlardır:

1- *"Hâşiye 'ale'l-Keşşâf"*, el-Çârpördî Ebu'l-Mekârim Fahruddin Ahmed b. el-Hasan b. Yusuf et-Tebrizî (ö. 732/1331 veya 746/1345).[243]

2- *"Keşfü'l-Esrâr ve 'Iddetü'l-Ebrâr* (Farsça)" ve *"Hâşiye 'ale'l-Keşşâf"*, et-Teftâzânî eş-Şeyh Sa'düddin Mes'un b. Ömer el-Herevî (ö. 793/1390).[244]

---

240 Bu zatı Beylikler devrinde de göreceğiz. Çünkü hayatının önemli bir kısmını Candaroğulları Beyliği himayesinde geçirmiştir. Kastamonu'da oturmuş, hükümdar Muzafferüddin ve Candaroğlu Süleyman Paşa namlarına eserler yazmış, Sivas ve Malatya kadılıklarında bulunmuştur. bk. İbn Hacer el-Askalanî, *ed-Dürerü'l-Kâmine fiAyâni'l-mieti's-Sâmine*, Haydarâbâd 1348, IV, 339 vd.; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1973, s. 81, 91; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 541; *Hediyye*, II, s. 406 vd.; Ziriklî, *a.g.e.*, III, s. 65 vd.; Kehhâle, *a.g.e.*, XII, s. 202.

241 bk. Yılmaz, Nedim, *Adudüddin el-İlci ve Tefsirdeki Metodu* (Basılmamış Dok.Tez), İstanbul 1989; el-Askalanî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, II, s. 322 vd.; *Hediyye*, I, s. 527; İbnu'l-İmâd, *a.g.e.* VI, s. 174; Kehhâle, *a.g.e.*, V, s. 119; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 565 vd.

242 bk. *Hediyye*, II, s. 163; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 567 vd.

243 bk. *Hediyye*, I, s. 108; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 558.

244 bk. *Hediyye*, II, s. 429 vd.; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 574 vd.; Ziriklî, *a.g.e.*, VIII, s. 113 vd.; el-Leknevî, *a.g.e.*, s. 134 vd.; *ed-Dürerü'l-Kâmine*, IV, s. 350

3- *"Hâşiye 'alâ Evâili'l-Keşşâf* (Bakara, 2/26. âyete kadar)", *"Hâşiye 'alâ Envâri't-Tenzîl"*, *"Tefsîru'z-Zehrâveyn"* ve *"Risale fi Tefsîri Kavlihî Te'âlâ "Senürîhim Âyâtinâ"*, es-Seyyid eş-Şerif Ebu'l-Hasan Ali b. M. b. Ali el-Hüseynî el-Cürcânî (ö. 816/1413).[245]

4- *"Tenvîru'l-Mikbâs fi Tefsîri İbn Abbas"*, *"Basâiru Zevi't-Temyiz fi Letâifi Kitâbillâhi'l-'Azîz"*, *"Tefsîru Fâtihati'l-Enâb fi Tefsiri Fâtihati'l-Kitab = Şerhu'l-Fatiha"*, *"ed-Dürrü'n-Nazmü'l-Mürşid ilâ Makâsıdı'l-Kur'âni'l-'Azîm"* ve *"Şerhu Hıtbeti'l-Keşşâf*, el-Firuzâbâdî Mecdüddin Ebû Tahir M. b. Yakub b. M. eş-Şirâzî (ö. 816/1413 veya 817/1415).[246]

5- *"Kifâyetü'l-Elma'î fi Tefsîri Ayeti 'Yâ Ardu İble'î"'*, İbnü'l-Cezerî Şemsüddin Ebu'l-Hayr M. b. M. b. Ali b. Yusuf ed-Dımaşkî (ö. 833/1429).[247]

6- *"Cevâhiru't-Tefsîr li'z-Zehrâveyn"*, Ali Kuşçî (Kuşçu) Alâüddin Ali b. M. es-Semerkandî er-Rumî (ö. 879/1474).[248]

7- *"Tefsîru Molla Camî = Tefsîru'l-Kur'ân"*,[249] Molla Camî Nuruddin Abdurrahman b. Ahmed el-Camî el-Herevî (ö. 898/1493).[250]

n- Anadolu Selçukluları (470-708/1077-1308) ve Beylikler Devrinde Tefsir Faaliyeti, Tercüme ve Türkçe Tefsir Çalışmalarının Ağırlık Kazanması ve Bazı Tefsirler

Anadolu Selçuklular'ı diğer Selçuklu devletleri gibi Büyük Selçuklu devletine bağlı (vasal devlet) olarak Kutalmışoğlu Süleyman Şah (468-479/1075-1086) tarafından, önce İznik ve yıkılıncaya kadar da Konya başkent olmak üzere 468/1075'te kurulmuş, V. Kılıç Arslan devri (710-718/1310-1318) nihayetinde Moğol istilâsıyla tarihe karışmıştır.[251]

---

245 bk. *Hediyye*, I, s. 728 vd.; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 582 vd.; Ziriklî, *a.g.e.*, V, s. 159 vd.; el-Leknevî, *a.g.e.*, s. 125 vd.

246 bk. *Hediyye*, II, s. 180 vd.; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 579 vd.; Kehhâle, *a.g.e.*, XII, s. 118 vd.

247 bk. *Hediyye*, II, s. 187 vd.; el-Leknevî, *a.g.e.*, s. 139 vd.

248 bk. *Hediyye*, I, s. 736; el-Leknevî, *a.g.e.*, s. 214.

249 Ayasofya/405'deki nüsha Bakara, 2/9, 412'deki nüsha, Bakara, 2/22. ayete kadardır. *Keşfü'z-Zünûn*'da (I,444-45) ise adı geçen tefsirin Bakara, 2/41. ayete kadar olduğu belirtilmiştir.

250 bk. Günaltay, *"Selçukluların Horasan'a..."*, s. 96-Dipnot 69; *Hediyye*, I, s. 534; el-Leknevî, *a.g.e.*, s. 86 vd.

251 bk. Köymen Altay,*Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1989, s. 102 vd.; Turan, Osman *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s. 45; a.yz., *Selçuklular Tarihi*..... Ankara 1965, 198 vd.; Mahmut Gündüz, "İslâmda Kitap Sevgisi ve İlk Kütüphaneler", *Vak., Derg.*, Ankara,

XIII-XV. yüzyıllar arasında, çoğu Anadolu Selçukluları'ndan sonra kurulan ve "Tavâif-i Mülûk" da denen beylikler XIV. yüzyılın ilk yarısına kadar güçlü hâkimiyetlerini korumuş ve bu asrın ikinci yarısından itibaren birer birer Osmanlı hâkimiyeti altına girerek varlıkları sona ermiştir.[252]

Türkler'in Anadolu'ya gelişlerinde Moğol istilâları gibi bazı siyasî ve hayatî sebepler rol oynamışsa da bunlardan daha önemli ve asıl sebep, İslâm'ı bu topraklara taşıma ve bu coğrafî bölgeyi hakiki anayurt haline getirme ideali olmuştur. Turan, bu cümleden olmak üzere gösterilen gayreti şöyle anlatmaktadır: "Sultanlar, şarktan âlimler, hukukçular, tabipler, şairler ve sanatkârlar getirtmişler, onlara medreseler, zaviyeler ve hastaneler tesis etmişlerdir. Esasen Selçuk sultanlarının bu gayretleri yanında İslâm dünyasının şark ülkelerinden, bu hudut bölgesinde İslâmiyet'i kuvvetlendirmek gayesiyle pek çok din adamı da kendiliğinden geliyordu. Bu sûretle Anadolu nüfusuyla ve kültürüyle İslâmlaşıyor, fetih hareketi manen de ikmal ediliyordu. Bu inkişaf sayesinde XIII ve XIV. asırlarda artık Türkiye'de yetişen âlimler de başka İslâm ülkelerine gidip ilmî faaliyetlerde bulunuyorlardı".[253] Uzunçarşılı da, "Gerek Osmanlı âlimleri ve gerek ondan evvel Anadolu Selçukîleri âlimleri, çoğu zaman yüksek tahsillerini Suriye, Mısır, İran ve Orta Asya'daki medreselerde yaparlardı. Suriye ve Mısır'da dinî ve hukukî ilimlerle tefsir, hadis, tarih, edebiyat ve kavaide dair olan ilimler, İran ve Mâverâünnehir taraflarındaki medreselerde ise daha çok riyaziye, hey'et, kelâm ve felsefeye dair olan ilimler revaçta idi. Bu sûretle her iki cihetten tahsil gören veyahut o taraflardan Anadolu'ya gelen âlimler bu sûretle yetişerek Anadolu medreselerinde tedrisatta bulunmuşlardır." demektedir.[254]

Konya, Anadolu'da ilim ve kültür hayatının parladığı ilk önemli merkezdir. Sadruddin Konevî (ö. 672/1273) ve Celâlüddin Rumî (ö. 672/1273) bu merkezin ilk meşhurlarıdır. Meslek ve şöhretleri, dönemin ilmî faaliyetlerine

---

ts., sy. 11, s. 181; Kemal Göde, *a.g.m.*, s. 352 vd.; İbn Bibi Nasıruddin Hüseyn b. M., *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*, çev. M. Nuri Gençosman, notlar ilave eden: F. Nafiz Uzluk, Ankara 1941.

252 bk. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri...*, s. 86.

253 Turan, *a.g.e*, s. 260.

254 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara 1965, s. 227.

hâkim olan bu değerlerden Konevî aynı zamanda müfessirdir. Yazdığı Fatiha tefsiri sonraki devirlerin tasavvufî tefsirlerine de tesir etmiştir.[255] Anadolu Selçuklular'ı döneminde yaşamış olan müfessir âlimlerden bir diğeri ise Hubeyş b. İbrahim et-Tiflisî'dir ve hakkında şu bilgi verilmektedir: "Yegâne nüshası aşağıda tavsif edilecek olan *Vücuh al-Kur'ân*'ın müellifi Ebu'l-Fadl Hubeyş b. İbrahim b. M. et-Tiflisî, Anadolu Selçuklular'ı zamanında yaşamış ve eserleri bize kadar gelmiş en eski ve en mühim âlimlerden biridir... Bu müellifin *Vücuh al-Kur'ân*'ına gelince, bu kitap Kur'ân'daki kelimelerin dikkatli bir lügatçesinden ibarettir.. *Beyân al-Tasrîf* adlı eserini ikmal ettikten sonra Mukâtil b. Süleyman'ın *Vücuh al-Kur'ân*'ına bakmış... kendi sözüne göre pek muhtasar olduğu için beğenmemiş. Bundan dolayı al-Sa'lebî, Sûrâbâdî, Nakkaş, Şâpûr vb. müfessirlerin eserlerine bakarak ve İbn Kutayba'nın, *"Müşkil al-Kur'ân ve'l-Hadîs"*i ile Uzayrî'nin... *"Garîba'l-Kur'ân"* ındaki manaları ekleyerek, onları Farsça izah etmek sûretiyle bu eserini yazmıştır."[256] Makalede eserin müellif hattı olduğu ve Konya'da 558/1163'te yazıldığı beyan edilmektedir.

Selçuklularla Beylikler arasında zaman zaman el değiştiren yine bir takım yerleşim bölgeleri vardır ki, bunlar da tıpkı Konya gibi değerli âlimlerin yetiştiği ve kıymetli eserlerin verildiği önemli ilim merkezleri olmuşlardır. Meselâ Amasya bu önemli ilim merkezlerinden birisidir.[257] Medreselerinde üç aşamalı bir tedrisat sistemi uygulanmış, tefsirden *Envâru't-Tenzîl* okutulmuştur. Bu şehrin Osmanlı döneminde de aynı özelliğini koruduğunu, II. Murad ve Yavuz gibi dirayetli şehzadeler yetiştirdiğini görmekteyiz.[258]

Siyasî mücadele içinde olmalarına rağmen Anadolu Selçukluları ile Beylikler, aynı toprak parçası üzerinde müştereken yaşamış, aynı tarih ve kültürü paylaşmış, aynı gaye doğrultusunda hareketle Anadolu'nun "anayurt" olması için çaba harcamış topluluklardır. Bu itibarla Anadolu'nun bu sakinlerini birbirlerinden ayrı mütalaa etmek oldukça güçtür.[259]

---

255 bk. Gündüz, *a.g.m.*, s. 181.

256 Ateş,Ahmed, "Anadolu Kütüphanelerinde Mühim Yazma Eserler (Amasya)", *Tarih Vesikaları*, İstanbul 1955, Yeni Seri, I, sy. 1 (16), s. 163 vd.

257 bk. Amasyalı Abdizade Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, İstanbul 1328/1910

258 bk. Amasyalı Abdizade, *a.g.e.*, I, s. 270, 317.

259 bk. Ünver,Ahmed Süheyl, *Fatih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*, İstanbul 1946, s. 2.

Uzunçarşılı Anadolu Beylikleri'nin ilmî faaliyete verdikleri önemi şöyle anlatmaktadır : "Hükümet kurmağa başladıkları vakit, zamanlarının çoğunu memleketler elde etmeğe ve mücadelelere hasreden Anadolu beylerinin tarihî vaziyetleri tetkik edilirken, onların bu kadar siyasî gürültüler arasında bile ilim hareketlerinin başında bulunduklarını ve fikir adamlarını himaye eylediklerini takdirle görmekteyiz... XIV. asrın tamamı ile XV. asrın ilk yansında Konya, Kayseri, Niğde, Sivas, Kastamonu, Sinop, Kütahya, Birgi, Tire, Peçin (Milas kazasında), Ayasuluğ (Selçuk), Bursa, İznik, Lâdik (Denizli), Gülşehir (Arapsu), Kırşehir, Amasya gibi başlıca Anadolu şehirleri birer ilim merkezi olmuşlardı. Zaten bunlardan dört evvelkisi XIII. asırda Selçukîler zamanında da birinci derece ilim merkezi olan şehirlerden sayılmakta idiler... Anadolu beyleri ya bizzat ilmî ve edebî cereyanların başlarında bulunmak sûretiyle bu cereyanı teşvik etmişler veya ilim adamlarını himaye ederek irfan âlemine karşı vazifelerini yapmışlardır."[260] Sultanların ve beylerin âlim, ilim ve ilim müessesesi üçgenini himeyesi öyle bir yarış halini almıştır ki, bir âlim hoşnut olmadığı bir yeri terkedip, istediği herhangi bir yerde rahatça himaye görme şansına sahiptir, işte bu güzel ortam sebebiyle vakar ve ilmî şahsiyetlerini rahatlıkla koruyabilen ilim adamları her gittikleri yerde büyük hüsn-i kabul görmüşlerdir.[261]

Anadolu Selçuklular'ı ve Beylikler devri ilim ve kültür hayatı için de tefsir çalışmalarına iki önemli cereyanın hâkim olduğunu görüyoruz. Bunlardan en önemlisi tasavvufî cereyandır. Tasavvuf erbabına fevkalâde müsamahakâr ve müsait bir siyaset uygulandığı için, bunların meslekleri dönemin düşünce ve kültür hayatına ziyadesiyle hâkimdir. Tekkeler, zaviyeler, hânkahlar birer kültür ocağı hüviyetiyle mühim hizmetler yapmışlardır. Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240)'den feyz olan üvey oğlu Sadruddin Konevî (ö. 672/1273), Mevlânâ Celâlüddin Rûmî (ö. 672/1273), Necmüddin

---

260 Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 79.

261 Molla Fenarî (ö. 832/1429) bunlardan bir tanesidir. Yıldırım Han (ö. 806/1403)'a gücenerek Karamanoğlu II. Mehmed Bey (ö. 827/1423)'e gitmiş, bundan büyük mutluluk duyan Karamanoğlu, Molla Fenarî'ye günde bin, talebesine de beşyüz akçe tahsis etmiştir. Bu gördüğü 'alâka sebebiyle Molla Fenarî, *"Aynü'l-A'yan"* adlı Fatiha tefsirini bu Bey'e ithafen yazmıştır. bk. Mecdi Mehmed Efendi el-Edirnevî, *Hadaiku'ş-Şakâik*= Tercüme ve Zeyl-i Şakaik-i Numaniyye (haz.Abdülkadir Özcan)İstanbul 1409/1989, s. 50 vd.; Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri...*, s. 80.

Dâye (ö. 654/1256), Fahruddin el-Irakî (ö. 688/1289) vb. XIII ve XIV. asırlarda bu faaliyetin gözde simaları ve öncüleridir.[262] Devrin bu genel fikrî yapısı tefsir faaliyetine büyük çapta tesir etmiştir. Bu sebepledir ki, yazılan tefsirlerin ekseriyetinde tasavvufî yorum hâkimdir. İşte bu düşünce disiplini içinde irşad ve tefsir alanında yazılan kıymetli eserler, Anadolu'yu nüfusu ve kültürel yapısıyla bir bütün olarak İslâmlaştırmış ve maddî fetih yanında manevî fetih de tamamlanmıştır.[263]

Dönemin tefsir faaliyetine hâkim olan diğer özellik ise, yapılan çalışmalarda Türkçe'nin ön plânda yer almasıdır. Anadolu Beylikleri'nin hâkimiyeti ile birlikte Türkçe de ilim hayatında varlığını hissetirmeye başlamıştır. Ülken şöyle demektedir:"Moğol istilâsından sonra kuvvetle kendisini gösteren Harzem, Horasan tesirleri, dilde ve düşüncede Farisî yerine Türkçeyi koymakta idi. Anadolu Selçukîleri'nin edebiyat ve ilim dili Farisî olduğu halde şimdi Anadolu derebeylikleri'nde daha ziyade Türkçe eserler yazılıyor ve bilhassa İslâm medeniyetinin klâsikleri Türkçeye tercüme ediliyordu. Anadolu'da başlayan bu uyanış hareketine tam bir merkez göstermek kabil değildir. Fakat aynı zamanlarda Konya, Kastamonu, Sinop, Kırşehir, Bursa, İznik bu uyanış hareketine merkez vazifesi görüyordu. Anadolu Selçukîleri zamanında mahdut bir iki merkeze bağlı ve aristokratik kalan ilim hareketi şimdi bütün memlekete yayılmaya başlamıştı. Sivas'ta Kadı Burhaneddin, Kastamonu'da Candaroğulları, Sinop'ta Kızıl Ahmedîler, Konya'da Karamanoğulları, Manisa'da Aydınoğulları, Bursa ve İznik'te Osmanlılar bu yeni uyanış hareketini himaye ediyorlardı."[264] Uzunçarşılı da şunları kaydetmektedir: "Anadolu beyleri ya bizzat ilmî ve edebî cereyanların başlarında bulunmak sûretiyle bu cereyanı teşvik etmişler veya ilim adamlarını himaye ederek irfan âlemine karşı vazifelerini yapmışlardır. Çoğu Türkçe'den başka bir lisan bilmeyen beyler, yazılan eserlerin daha ziyade Türkçe olmasına itina etmek sûretiyle hem kendilerinin hem de tebaalarının istifadelerini göz önünde bulundurmuşlar ve millî lisanın inkişafına hizmet etmişlerdi. İşte bundan dolayıdır ki, ilmî eserlerden başka tefsir, hadis, ahlâk, tasavvuf, ke-

---

[262] bk. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 79, 80-81.

[263] bk. Ateş, Süleyman, *İşârî Tefsir Okulu*, Ankara 1974, s. 211 vd.; Köprülü, M. Fuad *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1976, s. 2; Turan, *a.g.e.*, s. 260.

[264] Ülken, *a.g.e.*, s. 203.

lâm, fıkıh, hey'et, riyaziye, tıp, tarih, siyaset, şiir ve edebiyat gibi muhtelif ilim şubelerine ait eserlerin bir asır evvelkine nispetle daha güzel ve daha vakıfâne Türkçe'ye çevirildikleri ve yine bir asır evvelki cereyana nazaran riyaziye, tıp ve hey'ete dair olan eserlerin daha mebzul olduğu görülmektedir."[265] Bu değerlendirmelerden hareketle diyoruz ki, Beylikler devri Kur'ân'ın Türkçe'ye tefsir ve tercümelerinde bir dönüm noktasıdır. Daha ziyade kısa sûreler üzerinde yoğunlaşan bu çalışmalarda da İhlâs, Yâsin ve Tebâreke gibi sûreler ilk sırada yer almaktadır.[266] Daha hacimli çalışmalar Osmanlı devrine aittir. Bu faaliyetlerin daha önceki tarihlerde fazla görülmemesini Köprülü şöyle değerlendirmektedir: "Selçuklular devrine ait eserler arasında Türkçe-Kur'ân tercümelerine rastlanmıyor. İslâm medeniyetinin kuvvetli tesiri altında, esasen büyük bir ilim ve sanat dili olan Arapça ve Farsça, Selçuklular'ın millî dili olan Türkçe'ye tahakküm ediyordu. Edebî ve ilmî eserler bu dille yazıldığı gibi devletin resmi dili de Farsça idi".[267]

Tefsirler içinde özellikle Osmanlı döneminde üzerinde en çok tercüme çalışması yapılan ve bu yönüyle dikkat çeken eser, Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin tefsiridir. Bunun sebebini izah sadedinde inan, bir yandan bu geleneğin Orta Asya'dan Anadolu'ya geldiğini, sosyal hayatı düzenleyici özellikler taşıması sebebiyle devam ettirilmesinin uygun görülmüş olabileceğini beyan ederken, diğer yandan da tahsil ve terbiyesini Semerkant medreselerinde ve Türkler arasında elde eden İbn Arabşah (ö. 854/1450)'ın bu tefsirin tercümesi geleneğini Anadolu'ya yaymış olabileceğini söylemektedir.[268] Eserin tasavvuf ağırlıklı olması, Anadolu'ya yerleşme ve bu diyarın İslâmlaştırılmasında sûfî mürşidlerin maksadlarına hizmeti kolaylaştırma açısından uygun düşmesi gibi özelliklerini de ilâve sebepler olarak zikretmek mümkündür.

Beylikler döneminde yazılan Türkçe tefsirlerin ilk ve en meşhuru, müellifi meçhul *"Cevâhiru'l-Asdâf"*dır. Açık ve sade bir Türkçe ile yazılmıştır. Bu

---

265 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 90.

266 Ateş, Ahmed "Burdur Havalisi Kitaplıklarında Bulunan Mühim Eserler", *EFTDED*, İstanbul 1948, II, sy. 3-4, s. 172.

267 Köprülü, M. Fuad, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1926, s. 239.

268 bk. İnan, *a.g.e.*, s. 16.

tercüme Anadolu'da dînî uyanışın mükemmel olduğuna da bir işarettir.[269] Eser, Kastamonu'yu merkez edinmiş Candaroğulları'ndan İsfendiyar Bey (787-844/1385-1440)'ın emriyle yazılmıştır. Yapılış tarihi tahminen 807/1404'tür.[270] Keza Hızır Beğ Gölbeği adına tefsir ve tercüme edilen müellifi meçhul *"Tebâreke Tefsiri"*,[271] Murad Aslanoğlu İshak Bey adına yazılan aynı sûre tefsiri[272] bilinen örneklerdendir. Bahsedilen eserlerin en belirgin özelliği satır arası kelime kelime tercüme edilmiş olmalarıdır. Bu usulü kuvvetli ihtimalle Orta Asya'dan Moğollarla birlikte Anadolu'ya gelen Harizmli ve Horasanlı bilginler getirmişlerdir.[273] Bu tercüme ve tefsirlerin bugün elde bulunan en eskileri Beylikler devrine aittir.[274]

Anadolu Beylikleri'nde görülen bilhassa kısa sûre tefsir ve tercüme çalışmalarının sebebini İnan şöyle izah etmektedir: "Özet olarak denebilir ki, Anadolu Beylikleri'nde ilk önce kısa sûrelerin tercümeleri, beyzade ve şehzadelere Kur'ân'la beraber Arap dilini öğretmek amacıyla sırf öğretim bakımından yazılmışlardır. İhtimalki satır arası tefsirsiz tercümeler de medrese talebelerine Kur'ân lügatini öğretmek için yazılmış olabilir."[275] Beylerin Türkçeye verdikleri önemin derecesini Uzunçarşılı'nın şu ifadelerinde daha net görmekteyiz: "İsmail Bey (Candaroğulları hükümdarı, 847-866/1443-1461) fıkıhtan *"Hulviyyât-ı Şâhî"* ismindeki yetmiş bablık büyük eserini Türkçe yazarken, etrafındaki ilim adamlarına da Türkçe eserler telif ve tercüme ettirmekte idi... Birbuçuk asırdan fazla bir zaman memleketlerinde gerek namlarına ve gerek müstakil olarak eserler yazılan Candaroğulları bu eserlerin bilhassa Türkçe olmasına ehemmiyet vermişlerdir."[276]

Beylikler dönemi tefsir çalışmalarında önemli bir yer tutan Kur'ân'ın Türkçe tefsir ve tercüme faaliyeti, tefsirin tarihî gelişimi içinde yeni bir hare-

---

269 bk. Ülken, s. 203 vd.

270 bk. İnan, *a.g.e.*, s. 15-16.

271 bk. İnan, *a.g.e.*, s. 15.

272 bk. İnan, *a.g.e.*, s. 20; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 81.

273 bk. İnan, "Kur'ân'ın Eski Türkçe ve Oğuz-Osmanlıca Çevirileri Üzerine Notlar", *TDAY. Belleten*, Ankara 1960, s. 88 vd.

274 bk. İnan, *a.g.m.*, s. 89.

275 İnan, *a.g.m.*, s. 90.

276 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 87.

ket tarzı olarak kendisini kabul ettirmiştir. Kısaca yansıtmaya çalıştığımız Anadolu Selçuklular'ı ve Beylikler dönemi tefsir faaliyetini birkaç örnek eser ve müellifini zikrederek tamamlamak istiyoruz.

1- *"Kitâbü'l-Vücûhi'l-Kur'ân"* ve *"Telhîsu 'ileli'l-Kur'ân"*, Kemalüddin Ebu'l-Fadl Hubeyş b. İbrahim b. M. et-Tiflisî (ö. 629/1231 veya 600/1203 civarı).[277]

2- *"Bahru'l-Hakâik ve'l-Me'ânî fî Tefsîri's-Seb'ı-Mesânî"*, Necmüddin Dâye Ebû Bekr Abdullah b. M. b. Şâhâver el-Esedî er-Râzî (ö. 654/1256).[278]

3- *"İ'câzü'l-Beyân fî Keşfi ba'dı Esrari Ümmi'l-Kur'ân = Te'vîlü Sûreti'l-Mübâreke = Tefsîru'l-Fâtiha"*, Sadruddin el-Konevî M. b. İshak b. M. b. Yusuf b. Ali el-Konevî (ö. 672-3/1273-4).[279]

4- *"Fethu'l-Mennân fî Tefsîri'l-Kur'ân"* ve *"Müşkilâtü't-Tefâsîr"*, Kutbüddin eş-Şirâzî Ebu's-Senâ Mahmud b. Mes'ud b. Muhlis el-Farisî (ö. 710/1310).[280]

5- *"Hâşiye 'ale'l-Keşşâf"* ve *"Şerhu Müşkilâti'l-Kur'âni'l-Kerim* (Farsça)", Cemalüddin el-Aksarayî M. b. M. er-Rumî eş-Şafiî (ö. 791/1388).[281]

6- *"Tercüme-i Tefsîr-i Ebu'l-Leys es-Semerkandî"* ve *"Vesîletü'l-Mülûk li-Ehli's-Sülûk* (Ayete'l-Kürsî Tefsir ve Tercümesi)", Ahmed-i Dâî Ahmed b. Abdillah el-Karamanî el-Aydınî el-Hanefî (ö. 810/1407 veya 820/1417).[282]

---

277 bk. Ateş, Ahmed *a.g..m.*, s. 163 vd.; *Hediyye*, I, s. 263; Kehhâle, *a.g.e.*, III, s. 189.

278 Müellif, Necmüddin Kübrâ'nın halifelerindendir. Tasavvuf hakkındaki *"Mirsâdü'l-'İbâd mine'l-Mebde' ve'l-Ma'âd"* adlı eserini Alâeddin Keykubad (ö. 635/1273)'a ithafen yazmıştır. bk. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 78; Hamid Algar, "Bahru'l-Hakâik ve'l-Mearî, *TDVİA.*, II, s.556 *Hediyye*, I, s. 461; Kehhâle, *a.g.e.*, VI, s. 122; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 224.

279 Konevî'nin şerhe muhtaç bu eserine Atpazarî Şeyhi Fadlı-i İlâhî Osman b. Fethillah eş-Şumnuvî (ö. 1102/1690), *"Mir'âtü'l-Esrâri'l-İrfân 'alâ İ'câzil-Beyân"* adıyla mühim bir şerh yazmıştır. Tam bir nüshası Ragıp Paşa Ktp. No. 120/162'de kayıtlıdır. bk. Ziya Demir, *İstanbul Kütüphanelerinde Mevcut Matbu ve Yazma Fatiha Tefsirleri*, İstanbul 1971, (Basılmamış Y.Lis.Tez.) s. 59 vd.; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 526 vd.; Kehhâle, *a.g.e.*, IX, s. 43; Cahit Baltacı (ve dgr.) *Türkiye Tarihi*, İstanbul 1977, s. 161.

280 Timuroğulları konu başlığı içinde İlhanlılar dönemi müfessiri olarak zikri geçmiş ve ilgili kaynaklar orada gösterilmiştir.

281 Fahruddin er-Râzî ahfadındandır. Hayatının büyük bir kısmını Karaman Beyliği'nde geçirdiği için Beylikler dönemi ulemâsından sayılmış ve burada zikredilmiştir. Ancak *Şakâik* gibi bilhassa Osmanlı meşhurlarını ithiva eden biyografik kaynaklar Osmanlı ulemâsından saydıkları için bu zat hakkında geniş bilgi Osmanlı müfessirleri arasında verilmiştir. bk. Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 569 vd.; el-Leknevî, *a.g.e.*, s. 191; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 85.

282 Germiyanoğlu II. Yakub Bey'in himayesinde yetişmiştir. bk. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 87; *Hediyye*, I, s. 119; *TDEA*, İstanbul 1977, I, s. 60; İsmail Hakkı Ertaylan, *Ahmed-i Dâî Hayatı ve*

7- *"Mecma'u'l-Envâr fî Cemî'i'l-Esrar"*, Hacı Paşa el-Aydınî Celâlüddin Hızır b. Hoca Ali b. Murad b. Hoca Ali el-Konevî el-Mısrî (ö. 820/1417).[283]

8- *"Tefsîr-i Kutbüddin"*, Kutbüddin el-İznikî M. b. M. (ö. 821/1418).[284]

9- *"Tefsîru Süver min Cüz'eyi'l-Mülk ve'n-Nebe'* (Farsça)", Hoca Pârsâ (Pârisâ) M. b. M. b. Mahmud el-Buharî en-Nakşibendî (ö. 822/1419 veya 865/1461).[285]

10- *"Hâşiye 'alâ Envâri't-Tenzîl"*, Kara Yakub Şerefüddin Yakub b. İdris b. Abdillah en-Niğdevî el-Karamanî (ö. 833/1429 ve 844/1440).[286]

11- *"Bahru'l-'Ulûm fi't-Tefsîr* (Mücadele'ye kadar)", Alâüddin el-Karamanî Alâüddin Ali b. Yahya es-Semerkandî el-Buharî el-Karamanî (ö. 860/1455).[287]

12- *"Taksîru't-Tefsîr = Hâşiye 'alâ Envâri't-Tenzîl fi'z-Zehrâveyn"*, Hamza el-Karamanî Nuruddin Hamza b. Mahmud er-Rumî (ö. 871/1466).[288]

13- *"Risale fi Defi't-Te'âruz beyne Kavlihî Te'âlâ 'İnnâ Lenensuru Rusülenâ ve beyne Kavlihî Te'âlâ ve Yaktülûne'n-Nebiyyîne bi-Gayri Hak"*, Sarı Yakub (Yakub el-Asgar) el-Karamanî (m. XV. asır ulemâsından).[289]

Eserleri (faksimile basımlarıyla), İstanbul 1956, s. 140-149 ve 188-191 Yazar Ahmed-i Dâî'nin Ebu'l-Leys tefsiri tercümesine yazdığı mukaddimenin tamamen kendisine ait olduğunu ve mükemmelliği sebebiyle müstakil eser sayıldığını beyan etmektedir.

283 Beylikler dönemi âlimlerinden de sayılan bu zat daha çok Osmanlı ulemâsından kabul edilmektedir. Bu sebeple hakkında geniş bilgi Osmanlı müfessirleri arasında verilmiştir. bk. Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 586 vd.; *Hediyye*, I, s. 345.

284 Anadolu Selçukluları ulemâsı arasında yetişmesine rağmen Osmanlı ulemâsından sayılan el-İznikî hakkında da geniş bilgi Osmanlı müfessirleri arasında verilmiştir. bk. Bilmen, *a.g.e.*, II, 587 vd.; *Hediyye*, II, s. 184; el-Leknevî, *a.g.e.*, s. 185; Kehhâle , *a.g.e.*, VIII, s. 133.

285 bk. Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 589 vd.; *Hediyye*, II, s. 183; Kehhâle, *a.g.e.*, XI, s. 300.

286 bk. Bilmen, *a.g.e.*, II, 590; *Hediyye*, II, s. 546; Kehhâle, *a.g.e.*, XIII, s. 241 vd.; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 86.

287 bk. Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 595 vd.; *Hediyye*, I, s. 733; Kehhâle, *a.g.e.*, VII, s. 261.

288 Hayatının büyük çoğunluğu Karamanoğulları Beyliği'nde geçmesine rağmen Osmanlı ulemâsından da sayıldığı için hakkında geniş bilgi Osmanlı müfessirleri arasında verilmiştir. Müellifin, *Hediyye*'de ayrı ayrı eserlermiş gibi verilen tefsir isimlerinin aslında tek eser olduğu sair kaynaklardan anlaşılmaktadır. bk. *Hediyye*, I, s. 733; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 650; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 190; Kehhâle, *a.g.e.*, IV, s. 81; el-Leknevî, *a.g.e.*, s. 190; Mecdi Efendi, *a.g.e.*, s. 120 vd.; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 86; *DGBİT*, V, s. 43.

289 Bu zat da Osmanlı ulemâsından sayıldığı için hakkında geniş bilgi Osmanlı müfessirleri arasında verilmiştir. bk. Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333, I, s. 341; Kehhâle, *a.g.e.*, XIII, s. 246; el-Leknevî, *a.g.e.*, s. 226.

I. BÖLÜM

KURULUŞUNDAN HİCRÎ X. ASRIN SONUNA KADAR (M.1592) OSMANLILAR'DA TEFSİR ÇALIŞMALARINA GENEL BAKIŞ

I- Medreseler ve Osmanlı Medreselerinde Tefsirin Yeri

Osmanlı medreselerinin kuruluşu ve tefsir açısından yeri hakkında bilgi vermeden önce ana hatlarıyla medresenin tarihine temas etmek istiyoruz.

İslâm'a inananlar bulundukları her yerde Kur'ân-ı Kerim'i rehber edinmek, onun tayin ve tespit ettiği çerçeveye göre yaşamak durumundadır. Bu sebeple Kur'ân'ın mahiyet ve muhtevasını öğrenmek ve öğretmek bir müslüman için öncelik arzetmektedir. Nitekim Hz. Peygamber'den bu yana yaşanan bütün sıkıntı ve engellere rağmen Kur'ân'ın tedrisatı inkıtasız sürüp gelmiştir. Bu anlamda Kur'ân'ın öğretilmeye başlandığı ilk mekân sahabeden Erkam'ın evidir.[1]

İslâm tarihinde ilk medrese -henüz bu isim verilmemiş olmakla beraber-Hz. Peygamber tarafından Mescid-i Nebî'nin sofasında faaliyete geçiri-

---

[1] bk. Köksal,Mustafa Asım, *İslâm Tarihi-Mekke Devri* İstanbul 1989, III, s. 163 vd.; Zirikli *a.g.e.*, I, s. 277.

len "Suffe"dir. Bu itibarla medrese İslâmiyetle birlikte doğmuştur diyebiliriz.[2]

Eğitim kurumları "medrese" adıyla faaliyete geçtiği döneme kadar iki ana grup halinde hizmet vermiştir. Bunlardan biri ve daha yaygın olanı halka açık kurumlardır. Evler, camiler ve mescidler bu gruba dahildir. İkincisi ise daha muayyen bir kesime hizmet veren hususî eğitim-öğretim kurumlarıdır. Saray okulları (Enderun), konaklar, kitapçı dükkânları, bilginlerin evleri, ilim ve irşad meclisleri de bu grupta yer alırlar. Mûtad ve resmî olan huzur dersleri de genellikle saraylarda yapıldığı için bu gruptan sayılabilir.[3]

Zaman içinde ilimlerin çoğalması ve öğrencilerin artması sonucu eğitim faaliyetlerinin belli bir düzen içinde yürütülmesi, bunun yanında cami ve benzeri yerlerin de aslî görevlerini daha rahat ifa edebilmeleri maksadıyla, "...ibadet yerleri dışında öğretim yapmak için ayrı binalar yapılmaya başlandı"[4] ve zamanla geliştirilerek çağımız üniversitelerinin fonksiyonlarını icra eden medreseler doğdu. Bu durumuyla ilk medresenin Büyük Selçuklu devrinde kurulduğu yaygın bir kanaat ise de "medrese" adıyla tesis edilen bilim ve öğretim kurumlarının daha önce kurulmuş olduğu tarihen sabittir. Kafesoğlu'nun tespiti şöyledir: "Nizâmülmülk (456-485/1063-1092) İslâm'da medresenin müessisi olarak tanınmıştır. Fakat Sübkî'nin verdiği bilgiye göre ilk medrese bu vezir tarafından kurulmuş değildir. Şafiî fakihi Ebû Bekr Beyhakî (ö. 458/1066) adına Nîşâbûr'daki "Medrese-i Beyhakıyye", keza Nîsabur'da Gazneli Mahmud'un biraderi Nasr'ın kurduğu "Medrese-i Sa'diyye" ile Ebû Said İsmail Esterâbâdî ve Ebû İshak İsferâyînî tarafından idare edilen Bağdat ve Nîşâbûr medreseleri hep Nizâmülmülk'ten evveldir."[5]

"Medrese" kelimesi kültür ve medeniyet literatürüne IX. yüzyılda girdiği halde bu kurum asıl icraatına X. asırda başlamış ve XI. asırdan itibaren

---

2 bk. Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.*, IV, s. 421.

3 bk. Öymen, Hıfzırrahman Raşit Mehmed Dağ, *İslâm Eğitim* Tarihi (I-IV/VII-VIII. yüzyıllarda), Ankara 1974, s. X; M. Tayyib Okiç, *Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler*, İstanbul 1959, s. 101.

4 Tekindağ, Şehabettin "Medrese Dönemi", *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi-1973*, İstanbul 1973, s. 4. Ayr. bk. Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984, s.2; Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul 1977, II, s. 375 vd.; Hüseyin Gazi Yurdaydın, *İslâm Tarihi Dersleri*, Ankara 1971, s. 63 vd.

5 Kafesoğlu, *Sultan Melikşah...*, s. 171. Ayr. bk. Mehmed Şerafeddin Yaltkaya, *İbn-i Esirler ve Meşâhîr-i 'Ulemâ*, İstanbul 1322, s. 56 vd.; Okiç, *a.g.e.*, s. 102; Zeydan, *a.g.e.*, III, s. 396.

İslâm dünyasının her tarafına yayılmıştır.[6] Adnan Sayılı şöyle demektedir: "..İslâm dünyasında yükseköğretim müessesesi olarak XI. asır ortalarında resmî bir hüviyetle ortaya çıkan medrese sisteminin bir Selçuklu öncesi gelişme evresine sahip olduğu görülmektedir..."[7] Ancak bu müesseselerin devlet tarafından himaye edilmesi, denetim ve gözetim altına alınması, eğitim-öğretim faaliyetlerinin belli bir sisteme bağlanması, hocalar ve talebeler için vakıf kanalıyla tedris ve tahsilin meccani olması Büyük Selçuklu'nun ortaya koyduğu sistemlerdir. Bu özellikleriyle ilk medrese Sultan Alp Arslan ve veziri Nizâmülmülk'ün teşebbüs, gayret ve destekleriyle Bağdat'ta Dicle kenarında "Nizamiye Medresesi" adıyla kurulmuş (459/1066) ve İsfahan, Rey, Nîsâbûr, Merv, Belh, Amûl, Herat, Musul, Şam, Mısır vb. ilim merkezlerinde "Nizamiye" veya çeşitli özel adlarla medreseler zinciri uzayıp gitmiştir. Tekindağ, Bağdat Nizamiyesi için şu değerlendirmeyi, yapmaktadır: "Avrupa'da benzer müesseselerin daha sonraki tarihlerde kurulduğu göz önüne alınacak olursa İslâm âleminin en büyük düşünürlerinden meşhur kelâmcı Gazzâlî (ö. 505/1111)'nin rektörlüğünü yaptığı Bağdat Nizamiyesi'ni yeryüzünde ilk üniversite saymak mümkündür. Doğu dünyasının en büyük ilim müesseselerinden biri olan bu medresede devrin bütün bilgileri okutulmaya başlandı. Uzak ülkelerden gelen birçok öğrencinin öğretim ve eğitimine önem verilerek öğrencilere öğrencilik süresince devam eden burslar sağlandı. Genellikle Büyük Selçuklular devrinde hükümdarlar ve devlet ileri gelenleri medrese ile ilgilendiler. Zira medreselerin devletin mülkî ve idarî kadrolarına görevli yetiştirmesi itibarıyla da büyük önemi vardı."[8] Bundan sonra kurulan ilim ve irfan yuvalarının büyük çoğunluğunda bu medrese örnek alınmış, kuruluş disiplini ve tedrisat sistemi büyük bir dikkat ve titizlikle tatbik edilmiştir. Artık Yemen'den Suriye'ye, Mısır'dan Kurtuba'ya, Kudüs'ten Irak'a, İran'dan Türkistan'a ve Anadolu'ya kadar İslâm'ın yaşadığı her yerde bu kurumlar resmî veya özel kuruluşlar halinde ilim, kültür ve medeniyet hizmetine devam etmişlerdir.[9]

---

6 bk. Tekindağ, *a.g.e.*, s. 4 vd.; Selahattin Parladır, "Medrese Hakkında Pedagojik Bir Değerlendirme", *DEÜİFD*, İzmir 1987, sy. 4, s. 177; Gündüz,Mahmut *a.g.m.*, s. 176 vd.

7 Sayılı, Adnan, *Ortaçağ Bilim ve Tefekküründe Türklerin Yeri*, Ankara 1985, s. 16.

8 Tekindağ, *a.g.m.*, s. 5.

9 bk. *TA.*, "Medrese" md.; *İA.*, "Medrese", md.; Turan, *Selçuklular Tarihi...*, s. 257; *DGBİT.*, VII, s. 208 vd.; Ziya Kazıcı, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 1991, s. 236 vd.; Gündüz, *a.g.m.*, s. 176 vd.; Şeşen, "Alp Arslan'ın Hayatı ile İlgili Arapça Kaynaklar", *Türkiyat Mec.*, İstanbul 1972, XVII, s. 112.

1- Osmanlılar'da Medrese

Osmanlı geçmişten aldığı ilhamla ilmi ve kurumlarını insanları madde ve manada yücelten, devletin kuruluş ve yaşayışını sağlam zeminlere oturtup ona süreklilik kazandıran temel müesseselerden saymıştır. Bu sebeple önemli bir altyapı örneği teşkil eden Bağdat Nizamiyesi ve diğerleri gibi medreseleri, devletin kuruluşuyla birlikte faaliyete geçirmiş, ilim, kültür ve medeniyetin menbaı bu kuruluşlara büyük ihtimam göstermiştir.[10] Bu haliyle medrese Osmanlı'nın gittiği her yerde ilk tesis edilen kurumlar arasında yer almış, camilerle bütünleşerek âdeta hükümranlığın sembolü olmuştur.

Bilindiği üzere Osmanlılar'da ilk medrese Orhan Gazi (725-764/1324-1362) tarafından İznik'te (731/1330) kurulmuş ve ilk müderris olarak Şerefüddin Davud b. Mahmud el-Kayserî (ö. 751/1350) tayin edilmiş,[11] bilâhare şer'î ve aklî ilimlerde aynı derecede şöhret sahibi Tâcüddin Kürdî kendisine halef olmuştur.[12] "İznik Orhaniyesi" adını da taşıyan bu medreseden sonra Rumeli Fatihi Süleyman Paşa (ö. 759/1357) yine İznik'te bir başka medrese yaptırmıştır ki, bu bugün bilinen en eski Osmanlı medresesidir.[13] İmparatorluğun kuruluşundan itibaren ikibuçuk asır içinde merdeselerin en önemlilerini İznik, Bursa ve Edirne'de görmekteyiz. Bunlarda öğrenim dereceleri hakkında kesin bilgiye sahip olmamakla beraber ağırlıklı olarak okutulan tefsir, hadis, fıkıh, kelâm gibi dinî ilimlerin yanında mantık, felsefe, riyaziye, hendese ve hey'et gibi aklî ilimlerin okutulduğu da anlaşılmaktadır. Çünkü resmen tayin edilen ilk müderris Davud-i Kayserî naklî ilimlerde olduğu kadar aklî ilimlerde de iyi yetişmiş bir âlimdir.[14] Kezâ Semarkant'a giderek rasathane müdürlüğüne kadar yükselen meşhur riyaziyeci ve astronom

---

10 bk. Tekindağ, *a.g.m.*, s. 11; Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul 1969, s. 114 vd.

11 bk. Mecdi Efendi, *a.g.e.*, s. 27 vd.; Bilge, *a.g.e.*, s. 6, 67; Gündüz, *a.g.m*, s. 182; Uzunçarşılı, *ODİT*, s. 1.

12 bk. Ahmed Hamid ve Mustafa Muhsin, *Türkiye Tarihi (İstanbul'un Fethinden Zamanımıza Kadar)*, İstanbul 1926, s. 516; Mecdi Efendi, *a.g.e.*, s. 27 vd.

13 bk. Tekindağ, *a.g.m.*, s. 10; Gökman, Muzaffer, *İstanbul'un Zaptının 500. Yıldönümüne Yakın Fatih Medreseleri*, İstanbul 1943, s. 7; Yurdaydın, *a.g.e.*, s. 98.

14 bk. el-İsfahanî, Hoca M. Sadeddin Efendi b. Hasan Can, *Tâcü't-Tevârih*, İstanbul 1280, II, s. 404; Mecdi Efendi, *a.g.e.*, s. 27.

Kadızâde-i Rumî Bursalı'dır ve memleketine dönerek müderrislik yapmıştır.[15]

Osmanlı İslâm'a hizmet anlayışında, san'atta, mimarîde, örfte, âdette ve cihan devleti olma mefkûresinde nasıl Selçuklular'ın devamı olmuş ve bu değerleri tevarüs ettiği şekilde yaşatmışsa medreselerin himayesi, yönetimi ve işletilmesinde de önceki uygulamaları geliştirerek devam ettirmiştir. Şöyle ki, her medresede bir sorumlu müderris bulundurulmakta azil veya ölüm sebebiyle yeri boşalmadıkça o medreseye aynı vasıfta ikinci bir müderris tayin edilmemektedir.[16] Nizamiye medreselerinden itibaren müderris olacaklarda aranan sahasında mütehassıs olma, yabancı dil bilme, vakar sahibi olma, tefsir, hadis, fıkıh, usul, nahiv, lügat, belâğat, edebiyat, şiir bilme, güzel yazı yazma, kendisini müdafaa edebilecek kadar silah kullanma, kitap derleme ve muhafaza merakına sahip olma gibi şartlar ve hasletler, Osmanlılar'da da gözönünde bulundurulmuştur. Kezâ okutulacak derslerin tayini hususunda Selçuklular döneminde uygulanan kurallar aynen uygulanmış, bu cümleden olmak üzere müderrislerin hangi kitapları ve hangi dersleri okutacakları, tefsir başta olmak üzere yüksek dereceli dersleri ancak liyakat ve ehliyet sahibi kimselerin okutabileceği vakfiyelerde beyan edilmiştir.[17] Medreselerde talebenin daha rahat ve verimli çalışmasına imkân verebilmek için yazlık, kışlık dershaneler açılarak zamanın şartlarına göre pedagojik yenilikler yapılmıştır.[18] Meselâ Cemalüddin Aksarayî, medresesinde her bir talebeye ayrı oda tahsis etmiş ve onların ders ve istirahat durumlarını bir programa bağlamış, zaman zaman yaptığı kontrollerle bu programın uygulanmasına özen göstermiştir.[19] Böylece talebeler bir yandan yerli ve yabancı[20] müderrislerden okurken, diğer yandan dinî ilimler için Mısır, Suriye ve Irak'a; aklî ilimler için de İran ve Orta Asya'daki meşhur ilim merkezlerine giderek kendilerini yetiştirmişlerdir.[21]

---

15 bk. Tekindağ, *a.g.m.*, s. 11.

16 bk. Bilge, *a.g.e.*, s. 19.

17 bk. Tekindağ, *a.g.m.*, s. 8 vd.; Katip Çelebi, *Mîzânü'l-Hak fi İhtiyâri'l-Ehak*, İstanbul 1306, s. 10.

18 bk. Rıza Nur, *Türk Tarihi Resimli-Haritalı*, İstanbul 1342, I, s. 164.

19 bk. Mecdi Efendi, *a.g.e.*, s. 56.

20 bk. Bilge, *a.g.e.*, s. 11; İlmiye Salnamesi, s. 642.

21 bk. Bilge, *a.g.e.*, s.29; Uzunçarşılı, *ODİT*, s. 227.

Tesisine ve Osmanlı'ya intikaline işaret ettiğimiz medrese, Osmanlı'nın kuruluşundan itibaren devamlı bir terakki çizgisi üzerinde seyretmiş, padişah ve devlet ricalinin direktifiyle günün şartlarına uygun gelişmeler içinde faaliyetini sürdürmüştür. Yapılan teşviklerin yardımıyla da dinî ve aklî ilimlerden pek çok eser üzerinde şerh, hâşiye, tercüme ve benzeri çalışmalar yapılarak hem ilmin neşri hem de yazılanların daha kolay anlaşılması sağlanmıştır. Böylece çalışmaların iyice yoğunlaştığı Fatih devrinde (855-886/1451-1481) ilmî faaliyet doruk seviyelere ulaşmıştır. O kadar ki, bu devirde medrese her tarafa yayılmış, eğitim-öğretim hizmeti kasaba ve köylere kadar götürülmüştür.[22] Fatih kendi devrindeki bu gelişmeyi, düzenlemeye memur ettiği vezir ve bilgin Mahmud Paşa[23] (ö. 879/1474)'nın başkanlığında Ali Kuşçu ve Molla Hüsrev'e yaptırttığı kanunlar[24] ve dinî ilimlerin yanında sosyal, nazarî ve tatbikî ilimlere ait müfredat programlarıyla gerçekleştirmiştir. Böylece Fatih'in kurduğu "Medâris-i Semâniye" bu hüviyetiyle bugünkü üniversitelerimizin temeli ve nüvesi olmuştur.[25] Bu devire Namık Kemal, "Eğer (medreselerimiz) Fatih'in keşfi üzerine idame ve ta'mim olunmuş olsaydı, İstanbul'un şimdi dahi kendi zamanında olduğu gibi marifetin nokta-i ictimaî ve medeniyetin merkez-i intişarı olmak mukarrerdi" kanaatiyle bakmaktadır.[26]

Osmanlı topraklarında ilmî faaliyetlerin parlamasını II. Murad devrinden itibaren (825-855/1421-1451) başlatmak mümkündür. Çünkü bu dönemden itibaren Osmanlı huzur ve istikrara kavuşmaya başlamış, bir yandan fetihler devam ederken bir yandan da ilmî ve kültürel hayata hız kazandırılmıştır.[27] Böylece Anadolu tahsil ve ilme hizmet etmek isteyenlerin rağbet

---

22 bk. Safvet, M. Mustafa, *Kostantiniyye Fatihi Fatih Sultan Mehmed*, çev. İsmail Ezherli, Ankara 1953, s. 127.

23 bk. *TA.*, "Mahmud Paşa-Veli" md.; M. Mustafa Safvet, *a.g.e.*, s. 127.

24 "Kavânîn-i Örfiye-i Osmânî" adlı kanunnamenin "Kanun-i Talebe-i 'Ulûm" kısmıdır ki, burada medreseler, hocaların görevleri, okutulacak dersler hakkında bilgi verilmiş ve temel prensipler tespit edilmiştir. bk. Tekindağ, *a.g.m.*, s. 29 vd.; Gökman, *a.g.e.*, s. 30 vd.

25 bk. Gökbilgin, M. Tayyib "Devlet Adamları, Vasıfları ve Tarihimizdeki Bazı Bilgin Devlet Adamları", *İÜEFİTED*, İstanbul 1971, IV, sy. 3-4, s. 24; Sinan Paşa, *Tazarruât*, İstanbul 1305, Mukaddime-i Ebüzziya, s. 4; İbnüttayyar Semahaddin Cem, "Doğunun ve Batının Büyük Hükümdarı Fatih", *Türk Yurdu*, İstanbul, Haziran-1965, IV, sy. 6 (yıl: 54, sy. 312), s. 40.

26 Namık Kemal, *Evrâk-ı Perişan*, İstanbul 1301, s. 246.

27 bk. Gökman, *a.g.e.*, s. 12 vd

ettiği emin ve huzurlu bir yer haline gelmiştir.[28] Anadolu'nun bu özelliği İstanbul'un fethiyle geniş boyutlara ulaşmış İran, Turan, Horasan, Dağıstan, Buhara, Hindistan, Haleb, Şam, Mısır ve Karaman gibi pek çok yerden gelen ilim adamları ve bunların verimli çalışmalarıyla devlet büyük bir ilmî zenginliğe kavuşmuş. Fatih ve Kanuni devirlerinde bilhassa İstanbul önemli ilim merkezleri arasına girmiştir.[29] Bu hususta Runyun ve Keskioğlu'nun tespitleri şöyledir: "Fatih İstanbul'u fethettikten sonra bu güzel şehri bir ilim merkezi, bihakkın mecma-i ulemâ yapmak için mümkün olan her şeyi sarfetmiş, maddî-manevî hiç bir fedakârlığı esirgememiştir."[30]

Medâris-i Semâniye'deki tahsil durumu *İlmiye Salnâmesi*'nde özetle şöyle anlatılmaktadır: İlim tahsil etmek isteyen bir kimse önce "Mekteb-i İbtidâiye" (ilkokul) mesabesindeki "İbtidâ-i Hâric" medresesinde temel dersleri okur. Burayı başarı ile tamamlayan talebe hocasının delalet ve referansıyla bir üst programın okutulduğu "Mekteb-i Rüşdiye" nin (Ortaokul) muadili "İbtidâ-i Dahil" medresesine girer. Burayı da tamamladıktan sonra "Mekteb-i İdâdî" (Lise) mesabesindeki "Tetimme medresesi" ne alınır. Burası "Sahn-ı Semân" medresesine hazırlayan bir program merhalesi olduğu için, "Mûsıle = Mûsıle-i Sahn" adıyla da anılmaktadır. Bir talebe eğer tahsilini son merhale olan ve "Dârülfünûn"un dengi bulunan "Sahn-ı Semân" da tamamlamayı plânlamışsa, "Mûsıle" de iken kendine bir ihtisas alanı seçmesi ve o alanda belirli bir seviyeye gelmesi gerekmektedir. Fakat "Sahn-ı Semân" da bir hücre sahibi olması yani en üst düzey öğretim kurumunda[31] okumağa hak kazanabilmesi için belli bir alanda derinleşmesi yeterli görülmemekte, bunun yanında adayın telif eserinin bulunması, örnek ahlâk sahibi, zekâ, takva ve fazilette mümtaz bir kimse olması gibi şartlar da aranmaktadır. Çünkü bu kimseler müderris olmanın yanında devletin yüksek idarî kademelerinde de görev alabilecek şahıslardır. Bu şartlara titizlikle riayet edildiği içindir ki, devlet ilim, irfan, adalet, merhamet, çalışkanlık, müsamaha ve

---

28 bk. Tayyarzâde Ahmed Ata, *Tarih-i Ata*, İstanbul 1293, I, s. 36; Rıza Nur, *a.g.e.*, I, s. 164, 166.

29 bk. Gökman, *Murad Molla Hayatı, Kütüphanesi ve Eserleri*, İstanbul 1943, s. 3; *Tarih-i Ata*, I, s. 213; Mansurîzâde Mustafa Nuri Paşa el-İzmirî, *Netâyicü'l-Vukûât*, İstanbul 1294, I, 71.

30 Runyun,Mustafa Osman Keskioğlu, *Fatih Devrinde İlim ve O Devirde Yetişen İlim Adamları*, Ankara 1953, s. 3; Ayr. bk. M. Mustafa Safvet, *a.g.e.*, önsöz.

31 bk. Lewis,Bernard, "Osmanlı İmparatorluğu ve İslâmiyet",çev. Şinasi Siber, *Türk Yurdu*, İstanbul, Şubat-1960, sy. 11 (yıl:50, sy. 281), s. 5 vd.

devlet ilim, irfan, adalet, merhamet, çalışkanlık, müsamaha ve hayırda temayüz etmiş kadroya sahip olmuş ve bu sayededir ki tarih sahnesine bir Osmanlı gerçeği çıkmıştır.[32] Bu oluşumda insanlarımızın kabiliyet ve şahsiyet yücelikleri yanında idarecilerin keyfiyetleri, ilmî yetenekleri, hassasiyet ve meseleye yaklaşım tarzlarının da şüphesiz büyük rolü olmuştur. Meselâ Fatih'in bu yönünü Ünver şöyle anlatmaktadır:[33] "İstanbul fethinin hemen akabinde Fatih ordusuyla şehre girerek o zamanın manevî harp madalyasını kazanan mücahid âlimlere, "hemen tedrisata koyulun" diyor. Onlar da papazlardan boşalan "Ayasofya" ve "Pantokrator" manastırı adalarına yerleşen talebeye ders vermeye başlıyorlar.[34] İşte bundan sonra Edirne'den emir üzerine İstanbul'a akın eden san'atkârlar ve âlimler ilim ve san'at yuvasını kuruyorlar. Fatih Sultan Mehmed haddi zatında âlim bir insandır. Bütün bu zevat ile ayrı ayrı akademik toplantı yapar. Bunlara o kadar kıymet vermiştir ki, huzurunda oturabilirler, serbestçe mübahase ve münakaşa ederler. Halbuki idareye geçen devlet adamlarıyla ordu erkânına huzurunda oturma hakkı dahi verilmemiştir."[35]

Fatih devrinde özel kanunlarla isim ve statüleri, vakfiyelerle nelerin okutulacağı belirtilen ve yukarıda adlarına işaret edilen medreselere 20'li, 30'lu, 40'lı, Haric 50'li, Dahil 50'li ve 60'lı[36] gibi isimler de verilmiştir. Bunlardan bazıları bilhassa okutulması irade edilen kitaplara izafeten de isim

---

32 bk. İlm. Sal., s. 643; Cahit Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri (Teşkilat-Tarih)* (Dok.Tez.), İstanbul 1976; Bilge, *a.g.e.*; Tekindağ, *a.g.m.*, s. 12 vd.; Ünver, Fatih Külliyesi..., s. 24; a. yz., *Fatih Devri İlim, San'at ve İçtimaî Tekamül Hareketlerine Umumi Nazar*, İstanbul 1953, s. 7; Ali Sevim-Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*, Ankara 1989, s. 250.

33 Kelimenin ansiklopedik manası için bk. *Meydan Larousse*, "Pantokrator" md. Bu manastırın tahvil edidiği "Kilise camii" için bk. Tahsin Öz, "Fatih Külliyesi İlk Türk Üniversitesi", *RTM.* , İstanbul, Mayıs-1953, IV, sy. 41, s. 2300; A.Hakkı Demir (ve dğr.), *Fatih Camileri ve Diğer Tarihi Eserler*, İstanbul, ts., s. 175.

34 Bu medreselerde görevlendirilen müderrislerin ilki Molla Muhammed Zeyrek (ö. 912/1506)'tir. bk. Öz, Tahsin *a.g.m.*, s. 2300; Mecdi Efendi, *a.g.e.*, s. 142.

35 Ünver, *Fatih Devri İlim...*, s. 5 vd. Ayr. bk. A. Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1946, I, s. 365; Mehmet İpşirli, "Anadolu Kadıaskeri Sinan Efendi Hakkında Yapılan Tahkikat ve Bunun İlmiye Teşkilatı Bakımından Önemi", *İÜEFİTED*, İstanbul 1984, VIII, sy. 1-4, s. 207; Turan, Osman *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi* İstanbul 1978, I, s. 384.

36 Bu rakamlar müderrislere ödenen yevmiye karşılığı akçe miktarlarıdır.

almıştır. Meselâ 20'li medresede Nâsıruddin et-Tûsî (ö. 672/1274)'nin *"Tecrîdü'l-Kelâm"*ına Seyyid Şerif el-Cürcânî (ö. 816/1414)'nin yazdığı hâşiye okutulduğu için *"Hâşiye-i Tecrîd Medresesi"* adı verilmiştir. Her biri ayrı programlara bağlanan medreselerde okutulan dersler, gerek metin gerekse şerh ve hâşiyeleri olmak üzere kıraat, tefsir, hadis, fıkıh, usul, kelâm, felsefe, mantık, lügat, nahiv, edebiyat, şiir, belâğat, hey'et, riyaziye, hendese, astronomi, fizik gibi "ulûm-i âliye" ve "ulûm-i âletiye" (yüksek ilimler ve alet ilimleri)dir.

Fatih'in kurduğu medrese kendisinden bir asır kadar sonra Kanunî (927-974/1520-1566) tarafından kurulan "Süleymaniye medreseleri" ile bir kere daha yenilenmiş ve zamanın ihtiyaçları doğrultusunda zenginleştirilerek büyük bir üniversite daha vücuda getirilmiştir. Çünkü bu medrese ile ilmî ve kültürel hayatta daha ileri adımlar atılmış bütün ilim dallarında çağın şartlarına göre ulaşılabilecek en üst düzeylere gelinmiş ve ilimde ihtisaslaşma tamamen belirgin bir hüviyete kavuşturulmuştur.[37]

Osmanlı'nın ilk dönemlerinin bu parlak görüntüleri XVI. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir. Bilhassa Fatih ve Kanunî dönemlerinde medreselerin müfredat mükemmelliği, müderrislerin ilmî seviyeleri, yapılan çalışmalar ve verilen eserlerle ulaştığımız kültür ve medeniyet seviyemiz şöyle anlatılmaktadır: "... Görülüyor ki, Türk kültür tarihi bakımından İstanbul'un zaptından sonraki devre çok mühimdir. XV. asır tedris hayatını hangi bakımdan tetkik edecek olursak olalım, Fatih medreselerinin yüksek bir kültür müessesesi olduğunu göğsümüz kabararak söyleyebiliriz. Bazı muharrirlerin uzun ve müz'iç olarak vasıflandırdığı medrese tahsili hiç de müz'iç değildir. Ne çareki Fatih ve Kanunî'den sonra gelenler bu eserin kıymetini ölçemedikleri gibi garbın ilerleyişini de gözönüne almaya lüzum görmemişler. Üniversitelerimizi daha 500 yıl evvel tesis etmiş bir vaziyette bulunuyorken, günün icaplarına göre terakkiyatı takip etmemiş olmamız, eserin kısa bir zamanda sönüp gitmesiyle neticelenmiştir."[38]

---

37 Altay, Hüseyin, "Medreselerin Islahatı", *AÜİFD*, Ankara 1981, XXV, s.l; a.yz., *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi (Medrese Programları-İcazetnameler-Islahat Hareketleri)*, İstanbul 1983, s. 77; Ünver, *Fatih Külliyesi...*, s. XX vd.; Uzunçarşılı, *ODİT*, s. 86 vd.; Baltacı, *a.g.t.*, s. 474.

38 Gökman, *İstanbul'un Zaptının...*, s. 45 vd. Ayr. bk. Tekindağ, *a.g.m.*, s. 29 vd.; Amasyalı Abdizâde, *a.g.e.*, I, 259; Ünver, *Fatih Külliyesi...*, s. 115 vd.

2- Osmanlı Medreselerinde Tefsir

Medrese tarihi incelendiğinde tefsir ilmi için özel medreselerin kurulmadığı görülecektir. Osmanlı'da da aynı durum yaşanmış olmakla beraber münferid de olsa yalnız tefsir ve hadis okutulması için bazı teşebbüslere rastlamaktayız. Bunun bir örneği İstanbul'da Sûfî Mehmed Paşa tarafından kurulmuş, müderrisliğine de Bedrüddin Mahmud el-Aydınî (ö. 950/1543) tayin edilmiştir.[39] Belirtelim ki bu, örneği fazla olmayan bir uygulamadır. Genelde Osmanlı medreselerinde de hâkim olan uygulama, yüksek ilimlerin okutulduğu her medresede tefsirin okutulmasıdır. Şöyle ki, Osmanlı medreselerinde tefsir ister programlı döneme geçildiğinde isterse daha önceki dönemlerde olsun daima en üst ve ona yakın kademelerde okutulmuştur. Ancak bu dersin tedrisiyle görevlendirilen müderrislerin tefsir ilminde tam bilgi ve maharet sahibi olmalarına bilhassa dikkat edilmiştir. Takip edilen kaynaklar ise umumiyetle *Keşşâf* ve özellikle de *Envâru't-Tenzîl* olmuştur.[40] Bunun sebeplerine ilerde temas edeceğiz.

3- Osmanlı Medreselerinde Dil

Selçuklular'da olduğu gibi Osmanlı medreselerinde de ilim dili ağırlıklı olarak Arapça'dır. Çünkü ihtiyaç sebebiyle Mısır, Suriye, Irak, İran ve Orta Asya'da tahsil yapan âlimlerimizle, buralardan gelen veya davetle getirtilen zevat yetiştikleri yerler itibarıyla Arapça okumuş, Arapça yazmış ve Arapça konuşmuşlardır. İşte bu sebepten dolayı medreselerimizde dersler geleneğe bağlı olarak bu dille yapılmış, yazılan eserler de hangi konuda olursa olsun Arapça ağırlıklı olmuştur.[41]

II- Osmanlılar'da Tefsir Hareketine Tesir Eden Kaynaklar ve Osmanlı Müfessirlerinin Hâşiyeye Ağırlık Vermesi

Osmanlı müfessirlerinin eski ve muasır müfessirlerden yararlanmaları ve etkilenmeleri, ilimdeki sürekliliğin tabiî bir neticesidir. Bu etkilenmede azlık-çokluk ayırımı yapılamayacağı gibi kaynakların Türk, Arap ve Acem

---

39 Mecdi Efendi, *a.g.e.*, s. 507.

40 bk. Tekindağ, *a.g.m.*, s. 26 vd.; Ünver, *a.g.e.*,s. 100; Gökman, *a.g.e.*, s. 43.

41 Ünver, *a.g.e.*, s. XX vd.

kökenli olmaları yönünden de bir ayırımın yapılabilmesi mümkün değildir. Çünkü Osmanlı ulemâsı çeşitli ülkelerde tahsil görmüş ve değişik bölge müderrislerinden yararlanmıştır. Kaldı ki ilim sınır ve milliyet de tanımamaktadır.

1- Osmanlı Tefsir Çalışmasına Etki Eden Kaynaklar

Osmanlı müfessirlerinin tefsir çalışmalarında işârî metodla rivayet ve dirayet metodunun daha çok müessir olduğunu görüyoruz.

a- İşârî Metodla Yazılan Tefsirlerin Tesiri

el-Kuşeyrî (ö. 465/1073) ve İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240)'nin önceliğe sahip olduğu bu metodda kendisinden sonrakilere önemli ölçüde tesir eden mutasavvıf -müfessir, el-Kuşeyrî'dir. Aynı mahiyet ve muhtevada tefsir yazan hemen her müfessire, *"Letâifü'l-İşârât"*[42] adlı tefsiri kaynak olmuştur.[43] el-Kuşeyrî Osmanlı müfessirleri üzerinde de müessir olmuş bir kimsedir. Osmanlı'da bunun izlerini taşıyanların başında *"Tefsîru'l-Kur'ân"* (Tefsîru Kutbiddin) adlı eseriyle Kutbüddin el-İznikî (ö. 828/1424)[44] ve *"Aynü'l-A'yân fi Tefsîri'l-Kur'ân"* adlı Fatiha tefsiriyle de Molla Fenarî (ö. 834/1431) gelmektedir.[45] Simavna Kadısıoğlu Şeyh Bedrüddin Simavî (ö. 823/1420) de ondan etkilenenlerdendir. Buna dayanarak diyoruz ki, onun eserleri arasında zikredildiği halde kütüphanelerde bulamadığımız *"Nûrü'l-Kulûb"*[46] adlı tefsirinin *"Letâifü'l-İşârât"*tan bir takım izler taşıması büyük ihtimal dahilindedir.

İşârî tefsir yönünden tesiri görülen ve bilhassa vahdet-i vücud düşüncesiyle Osmanlı ulemâsının düşünce yapısına yerleşen ikinci önemli şahıs İbnü'l-Arabî'dir. Onun fikirlerini Anadolu'ya ilk getiren şahıs, üvey oğlu Sadruddin el-Konevî (ö. 672/1274), Osmanlı topraklarına yayan kimse ise

---

42 Keşfü'z-Zünûn, II, s. 1551.

43 Turan, Abdülbaki, "Kuşeyrî ve Letâifü'l-İşârât İsimli Tefsiri", *SÜİFD*, Konya 1991, sy. 4, s. 38.

44 bk. Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 587 vd.; *Hediyye*, II, s. 184.

45 bk. *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1181; SakıpYıldız, "Osm. Tefsir Hareketine...", s. 7; ZiyaDemir, *a.g.t*, s. 1 vd.

46 bk. *Osmanlı Müellifleri*, I, s. 39; *Hediyye*, II, s. 410.

onun *"Fusûsu'l-Hikem"*ine yazdığı *"Şerhu Fusûsu'l-Hikem"*[47] adlı eseriyle Sadruddin el-Konevî'nin ekolünden sayılan Davud-i Kayserî (ö. 751/1351) olmuştur.[48] Böylece XIII. asırdan itibaren Necmüddin el-Kübrâ (ö. 618/1221), İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240), Necmüddin Dâye (ö. 654/1256), Mevlânâ Celâlüddin er-Rûmî (ö. 672/1274), Sadruddin el-Konevî (ö. 672/1274), Fahruddin el-Irakî (ö. 680/1281 veya 688/1289) gibi Anadolu'da mühim izler bırakan sûfiler, bir yandan Anadolu'ya yerleşmede önemli hizmetler görürken diğer yandan da eser sahibi olanlar eserleriyle, olmayanlar da fikir ve halleriyle Osmanlı müfessirlerine önemli ölçüde tesir etmişlerdir.

b- Rivayet ve Dirayet Metoduyla Yazılan Tefsirlerin Tesiri

Osmanlılar'a gelinceye kadar bu metodlarla yazılan bütün tefsirlerin müfessirlerimize tesir ettiği bilinen bir husus olmakla beraber konuya daha sağlıklı yaklaşabilmek için fikir plânında ve Kur'ân'ın tefsirinde tesirleri farklı olan âlimleri ve kaynakları ayrı ayrı bahis mevzuu etmek istiyoruz.

Bu kaynakların başında kendilerinden sonra pek çok müfessir gibi Osmanlı müfessirlerinin de büyük ölçüde yararlandığı ez-Zemahşerî (ö. 538/1143), Fahruddin er-Râzî (ö. 606/1209) ve Kâdî el-Beydâvî (ö. 685/1286) gelmektedir.[49]

c- Zemahşerî, Eseri ve Tesiri

Zemahşerî'nin *"Keşşâf"* adlı eserinin mutezilî tefsirlerin başta gelenlerinden biri olması, ehl-i sünnete karşı mezhebî düşünceleri kuvvetle müdafaa etmesi şüphesiz onun önemli bir yönüdür.[50] Biz eserin bu tarafını bir kenara bırakıp onu dirayet konusunda zirveye oturtan ve en önemli müracaat kaynağı olmasını sağlayan özelliklerine kısaca temas edeceğiz.

Zamanına kadar yazılan tefsirlerden de yararlanılarak meydana getirilen eser vasat hacimdedir. Dil zenginliğine, fıkıh ve kıraata dair bilgilere

---

47 bk. *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1262; *Hediyye*, I, s. 361.

48 bk. Adıvar,A. Adnan,*Osmanlı Türklerinde* İlim, İstanbul 1982, s. 16.

49 bk. Bilge, *a.g.e.*, s. 43 vd.

50 bk. İbn Haldun, *Mukaddime Fasl-ı Sâdisinin Terc.*, s. 33.

sahiptir. Kelâmî ayetlerin tefsirinde sem'î delilleri kullanmakla beraber hür iradeyi esas almış, aklî delillerle, nazar ve istidlâl unsurlarını bilhassa kullanmıştır. Bu özellikler tefsirin Osmanlı müfessirlerini en çok ilgilendiren yönünü teşkil etmiştir. Bu yönüyle onu itikadî meselelere bakışta Mâturîdî'nin terviç ettiği akılcılığa daha uygun bulmuşlardır. Zemahşerî tefsirde akla da büyük ehemmiyet ve geniş yer vermiştir. Ona göre sünnet, icma' ve kıyas aklî delillere dayandığı için akıl onlardan üstün bir yere ve önceliğe sahiptir. Bu sebeple ayetleri tefsir ederken zahirî manasıyla yetinmez, aklını azamî ölçüde kullanarak ayetlerin derununa nüfuz etmeye çalışır.[51] Bu özelliklerle beraber *Keşşâf'ın* şöhretini artıran esas vasfı, Kur'ân'ın i'caz özelliklerinin ortaya konulması için ondaki belâğat ve fesahat unsurlarının geniş boyutlarıyla ilk defa ele alınması ve eserin bu hususta çok kıymetli bilgi zenginliğine sahip kılınmış olmasıdır.[52] İşte bu farklı vasıflarıyla *Keşşâf* ka'bına erişilmez bir şöhretin sahibi olarak gerek Osmanlı gerekse sâir müfessirlerin elinden düşmeyen müracaat kaynağı olmuştur.

d- Fahruddin er-Râzî, Eseri ve Tesiri

Fahruddin er-Râzî Osmanlı müfessirlerine kelâm, felsefe ve ilmî tefsir yönünden kaynak olmuş önemli müfessirlerdendir. Aynı zamanda o icazetnamede bir ekoldür ve asıl itibarıyla Huccetü'l-İslâm el-Gazzalî (ö. 505/1111)'ye varan hocalar zincirinin inkıtasız son halkasını teşkil eder. et-Teftâzânî (ö. 791/1389) ve el-Cürcânî (ö. 816/1414)'nin tesirleri olmakla beraber Osmanlı ulemâsının icazetnamede bu ekolün senedini tercih etmeleri, er-Râzî'nin Osmanlı ulemâsına tesir yakınlığının bir diğer cephesini teşkil eder.[53] Ancak belirtelim ki, *"Tefsîr-i Kebîr"* adıyla anılan *"Mefâtîhu'l-Gayb"*ın mufassal bir tefsir olması, "içinde tefsirden başka her şey var"[54] dedirtecek kadar geniş konulara yer verilmesi, ibaresinin açık olması, anlamakta güçlük çekilmemesi, *Keşşâf* ve *Envâru't-Tenzîl* ölçüsünde okutulmamasına ve üzerinde fazla çalışma yapılmamasına sebep teşkil etmiştir. Bu tefsirin Osmanlı-

---

51 bk. Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, s. 361; Uzunçarçılı, *ODİT*, s. 22, 28.

52 bk. Cerrahoğlu, *a.g.e.*, I, s. 358, 383 vd.; Bilmen, *a.g.e.*, I, s. 126 vd.; Yıldız, "Osm. Tefsir Hareketine...", s. 5.

53 bk. Uzunçarşılı, *ODİT*, s. 76.

54 bk. ez-Zehebî, *a.g.e.*,I, s. 296; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 493.

lar'daki durumu da pek farklı değildir. Belli başlı çalışma II. Murad devri (824-855/1421-1451) âlimlerinden "Ayasulug Çelebisi" ismiyle maruf M. b. Kâdı-i Ayasulug (ö. ?)'un yer yer kanaatlerini de ilave ettiği telhisi ile tefsirin aslından üçüncü cildine yazdığı hâşiyedir.[55]

e- Kâdî el-Beydâvî, Eseri ve Tesiri

Kâdî el-Beydâvî, *"Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl"* adlı tefsirinde *Keşşâf*'ın ehl-i sünnet itikadına muhalif yönlerini tam bir ilmî liyakat, dikkat ve titizlikle ortaya koyan meşhur bir müfessirdir. *Keşşâf*'ın tenkitli bir muhtasarı diyebileceğimiz *Envâru't-Tenzîl*'i hazırlarken müellif kelâmî konularda Fahruddin er-Râzî'den, belâğat, i'caz, dil hususlarında da *Keşşâf*'dan yararlanmıştır. Ayrıca Ragıb el-İsfahânî (ö. 503/1109)'den de telhislerde bulunmuştur.[56] Tefsirinin önemli özelliklerinden birisi de ilmî tefsir hususunda daha ileri adımlar atmış, bazı kevnî ayetlerin tefsirinde devrinin ilmî seviyesi ve kendi kudreti ölçüsünde bazı yaklaşımlar ortaya koymuş olmasıdır.[57] Rivayet tefsirine de yer verilmekle beraber dirayet metodunun kemal derecesine ulaştığı el-Beydâvî'nin bu tefsiri kısa ve özlüdür.[58] Bu yüzden muğlak, müphem ve izaha muhtaç yönleri çoktur. Binaenaleyh hem mükemmel bir metod ve muhtevaya sahip olması, hem *Keşşâf*'ın itikadî yorumlarının mukabili görüşler taşıması ve hem de şerhe ihtiyaç gösteren yönlerinin fazla olması sebebiyle Osmanlı müfessirleri tarafından da çok rağbet edilen ve üzerinde en fazla çalışma yapılan kaynak olmuştur. İkiyüz elli'ye yaklaşan şerh, hâşiye ve ta'lika türü çalışmaların altmışa yakın kısmı Osmanlı ulemâsına aittir.[59] Bedrüddin Münşî (ö. 1001/1592) bu eserin önemini şöyle vurgulamaktadır: "Akıl sahipleri okunan Kur'ân'ın örtüsünü açabilecek bir şey getiremedi. Ancak el-Beydâvî'nin sönmeyecek bir yed-i beyzası vardır."[60]

---

55 bk. Mecdi Efendi, *a.g.e.*, s. 117. Ayr. bk. Yıldız, *a.g.m.*, s. 4-5; Cerrahoğlu, *a.g.e.*, II, s. 237-294.

56 bk. Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 529; ez-Zehebî, *a.g.e.*, I, s. 298.

57 bk. Ülkümen, Lütfü, *Modern İlim ve İslâm*, Erzurum 1970, s. 10 vd.

58 bk. Cerrahoğlu, *a.g.e.*, II, s. 298; Uzunçarşılı, *ODİT*, s. 23, 28.

59 bk. Cerrahoğlu, *a.g.e.*,II, s. 295; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 530.

60 *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 187.

f- Osmanlı Müfessirlerine Tesir Eden Diğer Kaynaklar

Osmanlı tefsir hareketine tesir eden kaynaklardan birisi de Memlûkler döneminde (648-923/1250-1517) yetişen, Osmanlı ve Timuroğulları ulemâsından bir kısım meşhurlara da müderrislik yapan zümredir. Osmanlı ulemâsı bilhassa hâşiye türü çalışmalarda bu ülke ulemâsının büyük çapta tesirinde kalmışlardır. Bunların başında aslen Türk olan Ekmelüddin M. b. Mahmud el-Bâbertî (ö. 786/1385) gelmektedir.[61]

Osmanlı müfessirleri üzerinde müessir olmuş kaynaklardan bir başkası ise İlhanlılar ve Timuroğulları topraklarında yetişen et-Teftâzânî (ö. 791/1389), el-Cürcânî (ö. 816/1414), Molla Camî (ö. 898/1493) ve Celâlüddin ed-Devvânî (ö. 908/1503 veya 918/1513) gibi âlimlerdir. Bunlar XV. asırda eserleri, düşünceleri ve metodlarıyla Osmanlı medreselerine iyice yerleşmişler, bilhassa et-Teftâzânî ve el-Cürcânî şerh türü çalışma usullerine ulemâyı yönlendirmede büyük rol oynamışlardır.[62] Çünkü bunların *Keşşâf* ve *Envâru't-Tenzîl*'e-az da olsa- yazdıkları hâşiye Osmanlı müfessirleri arasında rağbet görmüş, eserleri medreselerimizde okutularak[63] metod ve ilmî dehalarından büyük çapta istifade edilmiştir.

Osmanlı'ya gelinceye kadar gerek metinlerinin kolayca anlaşılabilmesi gerekse *Keşşâf*'a karşı ehl-i sünnet itikadının korunması için *Keşşâf* ve *Kâdî tefsiri* üzerinde asla müstağni olamayacağımız pek çok çalışma yapılmıştır. Bunlardan yararlanan Osmanlı müfessirleri de yaptıkları yoğun çalışmalarla bu hizmeti devam ettirmişler, devirlerinin ilim, kültür ve düşünce seviyesine göre söylemeye muktedir olabildikleri hemen her şeyi söyleyerek bu çalışmaları kemal derecesine erdirmişlerdir. İlk çalışma Fahruddin er-Râzî ahfadından Cemalüddin el-Aksarayî (ö. 771/1369 veya 779/1388)'nin *Keşşâf*'a yazdığı hâşiye ile başlamıştır. Müderrislik yaptığı Karaman'da büyük ihtimalle *Keşşâf*'ı okutmuş olduğunu zannediyor ve hâşiye çalışmasını buna karine sayıyoruz.

---

61 bk. Yiğit, *a.g.e.*, s. 250 vd.; *Osm. Müellifleri*, I, s. 221 vd.

62 bk. Uzunçarşılı, *ODİT*, s. 77; Kılıç, *a.g.t*, s. 92 vd.

63 Taşköprîzâde (ö. 968/1561) Sahn medresesinde el-Cürcânî'nin Keşşâf Hâşiyesini okutmuştur. bk. Mecdi Efendi, *a.g.e.*, s. 526.

2- Osmanlı Ulemâsının Hâşiye Çalışmaları ve Sebepleri

Yukarıdaki değerlendirmemiz de göstermektedir ki, Osmanlılar'da diğer pek çok ilim dallarında olduğu gibi tefsir çalışmalarında da hâşiyecilik geleneği hâkimdir. Çünkü İslâm âleminde genelde ilmî çalışma ve eser üretim tarzı budur. Tabiatıyla Osmanlı âlimleri bu geleneğin dışına çıkamamıştır. Bu değerlendirmemiz merhum Aydemir'in şu ifadeleriyle güç kazanmaktadır: "Osmanlı imparatorluğu hudutları dahilinde asırlar boyunca büyük ilmî ve edebi faaliyetler kaydedilmiştir. Bu arada tefsirle meşgul olan bilginlerin büyük sayıda mevcut olduğu görülmektedir. Ancak Kur'ân-ı Kerim'in tefsirini tam olarak yazanlar azdır. Büyük ekseriyet daha evvelki asırlarda yazılmış tefsirlere hâşiye ve talikat vücuda getirmişlerdir.[64]" Bu durum ister istemez akla şu soruyu getirmektedir: "İlmî seviye yüksek olmasına rağmen Osmanlı ulemâsı niçin ilmî mesaisinin büyük kısmını müstakil telif değil de hâşiye türü çalışmalara hasretmiştir?" Enteresandır ki, zihinleri fazla meşgul eden bu melhuz soruya doyurucu cevap niteliğinde akademik bir çalışma yapılmamıştır. Bu sebeple konu üzerinde yapılmasını ümit ettiğimiz kapsamlı çalışmalara biz tefsir açısından kısa birkaç tespitimizle iştirak etmek istiyoruz.

a- Bilindiği üzere Hz. Ebû Bekr'den bu tarafa Kur'ân'ın tefsiri hususunda rivayetin ve doğruluğu ittifak gücüne kavuşmuş ictihadî yorumların dışında bir yoruma gitmek ulemâyı daima korkutmuştur. Bunun sebebi, "Allah'ın muradına muhalif bir söz söyler de hataya düşerim" endişesidir. Kur'ân'a karşı sonsuz saygı besleyen ulemâya bu endişe asırlar boyu hâkim olmuştur. Osmanlı'nın Kur'ân ve dinî değerler karşısında ki hassasiyeti bilinmektedir. Binaenaleyh bu endişe Osmanlı müfessirlerine de hâkimdir. Bu yüzden rivayet ve dirayet tefsiri dışında yeni bir metod ve muhteva ile müstakil tefsir telifi yerine, yazılmış tefsirlerin izaha muhtaç yerlerini tavzih çalışmalarına ağırlık vermişlerdir. Bu sûretle hem muhtemel hatadan kurtulmuş, hem de yazılmış tefsirlerden ilgi duyduklarındaki bilgileri günün şartları çerçevesinde yenilemeye çalışarak nesiller boyu istifade edilmelerini kolaylaştırmışlar, aynı zamanda üzerinde çalıştıkları eserlerin bir köşede unutulup kalmasını önleyen önemli bir hizmet yapmışlardır.

---

[64] Aydemir,Abdullah, *Ebussuud Efendi ve Tefsirdeki Metodu*, Ankara, ts., s. 23.

b- Medreselerimizde tefsire göre alt kademe programını teşkil eden âlet ve yüksek ilimlerin tahsili, belirli seviyede bilgi birikimi ve ilmî tecrübenin artırılması tefsir için nasıl önemli ve şart ise uzun bir süre hâşiye çalışmalarıyla tefsir telif etme mümaresesi de aynı derecede gerekli ve şarttır. Böyle bir hazırlık safhasından geçmeden kıymetli eserler telif etmek mümkün değildir. Bütünüyle alt yapıyı oluşturan bu çalışmalar belki birkaç kuşak sonra tamamlanacak ve müteakip nesillerden çıkacak ilim adamı namzetleri müstakil ve mükemmel eser verebilecektir. Bunun için istikrarlı hayat, idare ve sürekli çalışmanın büyük önemi vardır. II. Murad'a kadar böyle bir neslin zuhuruna imkân verecek ortam tam olarak doğmamıştır. Bu yüzden bu dönemlerde müfessir sayısı pek kabarık değildir. Ancak II. Murad'dan itibaren XVI. asrın sonlarına kadar yaşanan huzur ortamına kavuşulması sebebiyle genel ilmî ve kültürel zenginliğimiz artmış, buna muvazi olarak tefsir ilmiyle uğraşan ulemânın sayısında da büyük artışlar meydana gelmiştir. Fakat bu müfessirlerin büyük kısmı hâşiye ile meşgul olmuşlar, bununla da daha sonraki nesillerin tefsire dair bilgi ve tecrübelerini artıracakları ve müstakil tefsir yazma gücüne sahip olacakları alt yapıyı hazırlamayı hedeflemişlerdir. Kanaatimiz odur ki, devletin bu parlak durumu devam edebilmiş olsaydı bu hazırlık çalışmaları mutlaka beklenen meyvelerini verecek ve pek çok Molla Fenarî'ler, Molla Güranî'ler, İbn Kemal'ler ve Ebussuud'lar yetişecekti.

c- Tefsirde hâşiye türü çalışmaya ağırlık verilmesinin diğer bir sebebi de zamanla ilgilidir. İlim adamı hayatının büyük bir kısmını tefsir ilminde söz sahibi olabilmek için alt kademelerdeki âlet ve yüksek ilimlerin tahsiline hasreder. Çoğu müfessirin hayatında da görüldüğü gibi bu süre sonunda yaş kemale ermiş olur. Bu itibarla müfessirlerimizden pek çoğu ismini ebedîleştirecek bir eser vermeye niyetlenmiş ve fakat ya ömrü vefa etmediği için telifini tamamlayamamış veya "tamamlayamam" düşüncesiyle herhangi bir sûre veya ayet tefsiri yazmayı tercih etmiştir. Osmanlı müfessirleri arasında bunların örneği çoktur. Büyük çoğunluğunun çalışmasını ise *Keşşâf* ve *Envâru't-Tenzîl*'e yazdıkları hâşiyelerle talikalar teşkil etmektedir. Bu hususta araştırmamıza göre Osmanlı müfessirleri bilhassa *Envâru't-Tenzîl*'den "Zehrâveyn",[65] sonra "En'âm" ve sâir sûre ve ayetler üzerinde, fazlaca hâşiye ve talika çalışmaları yapmışlardır.

---

[65] el-Bakara ve Âl-i 'İmrân sûreleri.

d- Osmanlı'da tefsir faaliyetinin hayatiyet kazanması, İslâm âleminde ilim hayatına şerh ve hâşiye türü çalışmaların tamamen hâkim ve âdeta moda olduğu devreye rastlamaktadır. Osmanlı müfessirleri de tabiatıyla bu tarzdan uzaklaşamamışlardır. Çünkü şöhret olmuş âlim ve müfessirlerimizden bir kısmı bu ilmî çalışma tarzının en çok yaygın olduğu Memlûkler devletinde okumuş[66] ve buradaki umumî temayülü ülkelerine taşımışlardır. Keza bu etkilenmede İbnü'l-Hâcib, et-Teftâzânî, el-Cürcânî, Molla Camî ve ed-Devvânî gibi âlimlerle, eserlerinin de rolü büyük olmuş ve Osmanlı müfessirleri arasında bu geleneğe rağbet oldukça yüksek düzeylere ulaşmıştır.

e- Osmanlı müfessirlerine gelinceye kadar çeşitli tefsir metodlarıyla kıymetli pek çok eser verilmiş ve ilmî tefsir hariç söylenebilecek hemen her şey söylenmiştir. Bu metodlarla eser telif etme tefsir ilmine orijinal bir keyfiyet kazandıramayacağı için Osmanlı müfessirleri mevcut tefsirlerden *Keşşâf* ve özellikle *Envârü't-Tenzîl*'e hâşiye ve benzeri çalışma yapmayı yeğlemiş, tam veya kısmî pek çok eserle bu ilme değerli hizmette bulunmuşlardır.

Bu sebeplerden dolayı Osmanlı müfessirleri arasında hâşiye türü çalışma yapanlara oranla müstakil tefsir telif edenlerin sayısı oldukça azdır. Bunlardan Ebussuud gibi bazısı *Keşşâf* ve *Envâru't-Tenzîl* başta olmak üzere çeşitli kaynaklardan yararlanarak müstakil tam tefsir yazarken, Nahcivânî gibi bazısı da müstakil tam tefsirini tamamen kendi birikimiyle ortaya koymuştur.[67]

3- Osmanlılar'da Tefsir Çalışmalarının Başlangıcı ve Huzur Derslerinde Tefsir

Osmanlı genelde takip ettiği sosyal-siyaset, ruh ve düşünce yapısı itibarıyla sâir milletlere örnek olmuş büyük bir toplumdur. Onu böyle bir konuma oturtan özellikler, şüphesiz gerçekleştirmeyi hedef edindiği idealleridir. O, seleflerinden tevarüs ettiği anlayışla varlığını ilây-ı kelimetullah, devlet-i ebed-müddet, cihan hâkimiyeti ve nizâm-ı âlem gibi yüce ideallere adamış, bunları gerçekleştirmeyi varlığının hikmeti saymıştır.

---

[66] bk. Yiğit, *a.g.e.*, s. 252.

[67] bk. "İrşâdü'l-Akli's-Selîm" ve "el-Fevâtihu'l-İlâhiyye" adlı tefsirlerin mukaddimeleri.

Osmanlı kesinlikle inanmıştır ki, devlet kılıçla kurulur ama kalemle yani inanç, ilim ve irfanla idare edilir İşte bunun için o, devleti kurma çabalarıyla birlikte toplumun ictimaî, iktisadî ve siyasî hayatını Kur'ân'ın temel prensipleriyle tanzime koyulmuş, madde ve ruh dünyasını, düşünce ve emellerini terbiyeye başlamıştır. İhlâs ve samimiyetle Kur'ân'a sarıldığı içindir ki, Kur'ân bu necib milletin düşünen aklı, yöneten beyni, gören gözü, duyan kulağı, tutan eli, söyleyen dili velhâsıl yegâne hayat felsefesi, ilham ve güç kaynağı olmuş, netice itibarıyla küçük bir aşiretten muazzam bir devlet vücut bulmuştur.

Osman Gazi (680-725/1281-1324)'nin oğlu Orhan Gazi (725-764/1324-1362)'ye hayatının son demlerinde yaptığı vasiyet, Kur'ân'ın rehberliğini yaptığı sırât-ı müstakîmin âdeta kilometre taşları gibidir. Vasiyette şöyle denmektedir: "Cenâb-ı Hakk'ın buyruğundan gayri iş işlemeyesin. Bilmediğim şeriat ulemâsından sorup anlayarak, "İnsanların en hayırlısı onlara en faydalı olan kimsedir"[68] sırrına mazhar olasın, iyice bilmeyince bir işe başlamayasın. Sana itaat edenleri hoş tutasın. Askerine ve teb'ana in'âmı, ihsanı eksik etmeyesin ki, insan ihsanın kulcağızıdır. Âlemi adaletle şenlendir. Cihadı terketmeyerek beni şadet. Ulemâya riayet eyle ki, şeriat işleri nizam bulsun. Nerede bir ilim ehli duyarsan ona rağbet, ikbal ve hilim göster. Askerine ve malına gurur getirip şeriat ehlinden uzaklaşma. Bizim mesleğimiz Allah yolu ve maksadımız Allah'ın dinini yaymaktır. Yoksa kuru kavga ve cihangirlik davası değildir, sana da bunlar yaraşır. Daima herkese ihsanda bulun. Memleket işlerini noksansız gör."[69] Osmanlı'nın hayatı boyunca yaşamak ve yaşatmak istediği bu veciz nasihat, Nizâmülmülk (ö. 485/1092)'ün *"Siyasetnâme"*[70] sinde devlet ricaline yaptığı tavsiyelerle tam bir benzerlik içindedir. Onda da devlet ricalinin din âlimlerine hürmet göstermeleri, haftada bir veya iki defa onlarla görüşmeleri gerektiği, çünkü Allah'ın emir ve yasaklarının ancak bunlardan öğrenilebileceği, Kur'ân'ın tefsiri ve Hz. Peygamber'in haberleriyle adil padişahların menkıbelerinin sağlıklı olarak bunlardan dinlenebileceği öğütlenmektedir. Şayet bu tavsiyelere dikkat edilirse

---

[68] es-Suyûtî, *el-Câmi'u's-Sağîr fî Ehâdisi'l-Beşîri'n-Nezîr*, Mısır 1321, II, s. 8.

[69] *TİA.*, II, s. 408. Ayr. bk. Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, İstanbul 1309, I, s. 34.

[70] *İA.*, "Nizam al-Mülk" md.

tedbir ve kararda kusur edilmeyecek, kötülerin tuzağına düşülmeyecek, netice itibarıyla güçlü bir idare mekanizması kurularak hem millet hem de kendileri mutlak saadete ereceklerdir.[71] Fatih bu duygu ve düşünceyi şöyle ifade etmiştir: "İlây-ı kelimetullah ve ihyâ-i minnet-i Resûlüllah itmeğe makdurumu sarfeyleyem. Ta dünyada mucib-i zikr-i cemîl ve ukbâda bâis-i ecr-i cezîl ola."[72]

Osmanlı'yı bu ruh yapısına sahip kılan kılavuz Kur'ân ve onun yorumcuları olduğundandır ki, kuruluşta bu zümre diğer ulemâ ve sûfilerle birlikte kılıçtan daha fazla hizmet ifa etmiştir. Çünkü bunlar Kur'ân'ı Allah'ın muradına en uygun şekliyle anlayan, onu yaşayan ve tebliğini de kendilerine görev bilen kimselerdir.[73] Bu mümtaz şahısların başında Şeyh Edebâlî (ö. 726/1325)'yi görmekteyiz. Bu ilk irşad ve nasihat faaliyetleriyle Osmanlı hanedanı ve tebaası sadece ruhlarını terbiye ve tezyin etmemiş, aynı zamanda devletin güçlülüğünün belgesi olan şu temel kazançları da elde etmiştir: "Osmanlı imparatorluğu üç esaslı temel üzerine kurulmuştu. Bu esaslar şunlar idi: Ahlâkî fazilet, fikrî kuvvet ve maddî kuvvet. Bu üç temeli tespit ve Osman Gazi'ye telkin eden o devrin büyük hocası Şeyh Edebâlî idi."[74]

Osmanlılar'da Şeyh Edebâlî ile başlayan Kur'ânî telkin nesilden nesile artarak ve kökleşip sistemleşerek devam etmiş, bu çalışmalar daha sonraki nesillerin kaleminde eserlere dönüşmeye başlamıştır. Devlet ricalinin bu hususta verdiği destek ve gösterdiği rağbetin derecesini, kendilerine ithafen yazılmış veya istinsah edilmiş tefsirlerin çokluğundan rahatlıkla anlayabilmekteyiz.[75]

Osmanlı'nın özellikle ilk dönemlerine ait tefsir çalışmaları hakkında sahip olabildiğimiz bilgiler *Şakâik-i Numâniye, Tarih-i Vâsıf, Tarih-i Râşid, Tarih-i Atâ, Tarih-i Alî Efendi, Tarih-i Enderun* gibi genel Osmanlı tarihleri, saray sır

---

71 Köymen, M. Altay, *Alp Arslan ve Zamanı*, II, Ankara 1983, s. 62.

72 İbnüttayyar, *a.g.m.*, s. 39.

73 bk. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti*, s. 350 vd.; Paul Wittek, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, çev. Güzin Yalter, İstanbul 1971, s. 57.

74 Ezherli,İhsan, "Osmanlı Medreseleri ve Eğitim Metodları", *D. Derg.*, Ankara 1968, VII, sy. 70-71, s. 64 vd. Ayr. bk. *İlmiye Salnamesi*, s. 314.

75 bk. Uzunçarşılı, *ODİT*, s. 176 vd.; Gökbilgin, *a.g.m.*, s. 22; Bergamalı, *a.g.e.*, s. 126 vd.

kâtiplerinin zabıtnameleri, kanunnnameler, fermanlar, vakfiyeler, tahrîrat ve mühimme defterleri gibi kaynaklarla, Ebu'l-Ulâ Mardin'in *"Huzur Dersleri"* gibi eserlere dayanmaktadır. Ancak bu kaynaklar tefsir faaliyeti hakkında hususî bölümler içermediklerinden, verilen sınırlı bilgiler daha ziyade protokolla ilgili şeklî haberler olmakta dolayısıyla de tefsir faaliyetinin boyutları hakkında zengin bilgilere sahip olamamaktayız.[76] Bununla beraber mevcut haberlerden elde ettiğimiz netice şudur: Osmanlı ulemâsından tefsir ilminde derinleşmiş olanlar tefsir faaliyetlerini üç ayrı mekânda sürdürmüşlerdir. Bunlar,

a- Medreselerdeki tedrisler
b- Huzurda yapılan tefsir takrirleri (Huzur Dersleri)
c- Camilerle irşad meclislerindeki vaazlar ve yapılan derslerdir

Şimdi bunlar hakkında kısa bilgiler vermeye çalışalım.

a- Medreselerdeki Tedrisler

Bu konuda daha önce "Osmanlı Medreselerinde Tefsir" başlığı altında kısaca bilgi verilmiştir.

b- Huzurda Yapılan Tefsir Takrirleri (Huzur Dersleri)

Osmanlı saraylarında özel mahiyette yapılan bu takrirler Osmanlı'da tefsir çalışmalarının önemli bir şeklini teşkil eder. Bu şeklin mahiyetini iyice anlamak için "huzur dersleri" nin ne olduğunu bilmemiz gerekmektedir.

Huzur dersi şöyle tanımlanmaktadır: "Ramazan'ın ilk gününden başlamak ve sekiz derste sona ermek üzere sarayda padişah huzurunda "mukarrir" adı verilen zamanın tanınmış âlimleri tarafından takrir olunan derslere verilen addır. Buna "Huzur-i Hümâyûn Dersleri" de denilirdi. Tefsirden ibaret olan bu derslerin başlangıcını tarihler Osman Gazi'ye kadar çıkarıyor, Orhan Gazi zamanında ise daimî sûrette icra edildiğini kaydediyor."[77] Bu derslerde ekseriyetle takip edilen tefsir *Envâru't-Tenzîl*'dir.[78] Huzur dersle-

---

[76] Ebu'l-Ulâ Mardin, *Huzur Dersleri*, İstanbul 1951, I, s. 67.

[77] Pakalın, *a.g.e.*, "Huzur Dersleri" md. Ayr. bk. Tahsin Paşa, *Abdülhamid ve Yıldız Hatıraları*, İstanbul 1931, s. 129; Uzunçarşılı, *ODİT*, s. 215 vd.

[78] bk. Pakalın, *a.g.e.*, I, s. 861; *Tarih-i Ata*, I, s. 213; Küçük Çelebizâde İsmail Asım Efendi, *Tarih-i Asım Efendi (Tarih-i Çelebizade Efendi = Zeyl-i Tarih-i Raşid)*, İstanbul 1282, s. 557;

rinde takrir için bilhassa bu tefsirin seçilmesinin, metod ve muhtevası itibarıyla Osmanlı'nın itikad ve fikir yapısına uygunluktan kaynaklandığını düşünmekteyiz.

Huzur derslerinin hassaten tefsir takrirlerine inhisar eden bir faaliyet olmasına rağmen, zaman zaman hadis takrirlerinin yapıldığını da öğreniyoruz.[79]

Huzur dersleri yekdiğerine göre bazı farklılıklar gösteren iki ayrı tarzda cereyan etmiştir. Birbirine karıştırılmaması gereken bu derslerden ilki yukarıda da belirtildiği gibi Osman Gazi'ye kadar uzanan ve bu sistemin lağvedilmesine kadar sürekli yapılan, bu sebeple de adına "Mûtad Huzur Dersleri" denen tefsir faaliyetidir. Ramazan aylarında yoğunluk kazanan bu usul zamanla kayıtlı olmayıp, padişahın iradesine bağlıdır. Derste takrir edilecek sûre ve ayeti zamanın şartları ve zuhur eden ihtiyaçlar belirlemektedir. Bu ders subjektif olduğu kadar objektif bazı maksatlar da taşımaktadır. Çünkü padişahlar bu dersleri dinleyerek bir yandan manevî haz elde edip ruhlarını tezyin ederken diğer yandan da Kur'ân'ın ahkâmıyla idare ve adalet duygularını güçlendirmekte ve sosyal-siyaset hususunda ilâhî gerçeklere uygunluk kazanmaktadırlar.

Mûtad huzur derslerinin daha da eskilere dayandığını Ebu'l-Ulâ Mardin şöyle nakletmektedir: "Ramazanlarda tefsir ilmi ile tevağğul (sürekli uygulama) Sadr-ı İslâm'dan beri müslümanlar arasında anane halinde riayet olunur müstahsen âdetlerden olduğu gibi, Osmanlı devleti saraylarında da sûret-i mahsusada tayin olunan saray hocaları tarafından daima tefsir dersleri verilegelmiş ve sâmî olarak padişahların da iştirak ettiği bu dersler usulün resmen kabulünden sonra da devam eylemiştir."[80]

Tarihlerle rûznamelerin daha detaylı bilgi verdiği resmî huzur derslerine gelince bu, özel konumu içinde devam ettirilen ve mûtad olan tefsir takrirlerinden farklı olarak Sultan III. Mustafa (1171-1189/1757-1775) tarafından

---

Ebu'l-Ulâ Mardin, *a.g.e.*, I, s. 19; Mustafa Sabri Efendi, "Huzur-ı Hümâyun Dersleri", *Beyânü'l-Hak Mec.*, İstanbul 1326, yıl: I, sy. 2, s. 3.

79 Uzunçarşılı, *ODİT*, s. 215.

80 Ebu'l-Ulâ Mardin, *a.g.e.*, I, s. 66 vd.; *İlmiye Salnamesi*, s. 314.

1172/1758'de özel kanun ve usuller içinde icraya konulan tarzdır. Zamanı, ders süresi, tefsiri yapılan sûre ve ayetlerin seyri, mukarrirle muhatapların tayin ve tespiti ve dersteki fonksiyonları hazırlatılan kanunla belirtilmiştir ki, bunlar aynı zamanda onu mûtad olan huzur derslerinden ayıran farklılıklardır.[81]

Huzur derslerinden hangisi olursa olsun bazen ders takrirleri dinleyicilerin ilmî seviyelerine uygun olarak akademik ağırlık kazanır, ayetlerin derin manaları, kelâmî nükteleri sorulur, araştırılır, tamamen ilmîlik hüviyeti içinde meseleler halledilirdi. Nitekim Fatih'in huzurunda ders takrir eden Ümmü Veledzâde Hüsamüddin Hüseyin b. Hasan b. Hamid el-Henefî (Kâdı-i Rum) (ö. 950/1543)'ye Nisa, 4/136. ayetin tefsiri ile ilgili olarak, "Mü'minlere iman ile emretmenin manası nedir?" sorusu yöneltilmiş, Fatih'in mukarrire "bunu hallet" emri üzerine mesele derinliğine tetkik ve tartışma sûretiyle dinleyiciler bilgilendirilmişlerdir.[82]

Osmanlı'nın son dönemlerinde huzur dersleri mukarrirlerinden takrirlerini ve yapılan mübahaseleri derleyip neşredenler olmuştur. Debreli Vildan Faik Efendi[83] bunlardan bir tanesidir ve eserinin adı, *"el-Mevâ'ızu'l-Hisân fî mâ Kurrire beyne yedeyi's-Sultan"* dır.[84]

Hakkında özet bilgi vermeye çalıştığımız bu dersler, 29 Receb 1342/6 Mart 1924'te yürürlüğe konan "Hilâfetin ilgası ve hanedan-ı Osmanî'nin Türkiye Cumhuriyeti memâliki haricine çıkarılması" na dair olan 341 sayılı 26 Receb 1342 ve 3 Mart 1340 tarihli kanunun yürürlüğe girmesiyle nihayet bulmuştur."[85]

---

81 bk. Uzunçarşılı, *Osm. Devletinin...*, s. 213 vd.; Pakalın, *a.g.e.*, I, s. 860; Ebu'l-Ulâ Mardin, *a.g.e.*, I, s. 62 vd.; *Tarih-i Ata*, I, s. 212.

82 bk. Mecdi Efendi, *a.g.e.*, s. 210 vd.

83 Bu zat "Üsküdarlı Vildan Efendi" adıyla meşhur olmuş ve 1343/1924'te vefat etmiştir. bk. Ebu'l-Ulâ Mardin, *a.g.e.*, II, s. 140.

84 bk. Ebu'l-Ulâ Mardin, *a.g.e.*, II, s. 140.

85 a. yz., I, s. 62.

c- Camilerle İrşad Meclislerinde Vaazlar ve Yapılan Derslerde Tefsir

Tefsirde bu takrir ve uygulama şekline gelince, bu hususlaki bilgilerimiz daha da sınırlı olup, bilhassa İstanbul'un fethinden sonra müderrislik görevlerine ilaveten Ayasofya, Zeyrek, Fatih vb. bazı camilerde vaazla görevlendirilen hoca efendilerin biyografilerinden elde ettiğimiz haberlerden ibarettir. İdarî işlere karışmayan bu zümre, şeriatla tarikatı, hal ile kâli, derunî dünya ile madde âlemini mezcederek Kur'ân'ın özünü tasavvufî zevk ve aklın ışığında halka aktaran, hak ve hakikati tebliğle görevli mümtaz şahsiyetlerdir. Ömürlerini zikir, irşad ve ilim meclislerinde din, devlet ve millete hizmetle geçiren bu gönül eri âlimlerden bir kısmı irşad faaliyetlerini görevlendirildikleri camilerde vaaz ve nasihatla sürdürmüşlerdir.[86] Gerek camilerdeki seri vaazlarda, gerekse irşad meclislerindeki nasihatlarda çoğunlukla takibedilen ve yararlanılan tefsir yine *Envâru't-Tenzîl* olmuştur.[87] Camilerdeki vaazlarda bu tefsirin bazı hoca efendiler tarafından baştan sona hatmedildiğini görmekteyiz. İrşad meclislerinde ise adı geçen tefsir baştan sona takibedilmemiş, Yâsin, Rahman, Duhâ, Hümeze vs. sûrelerin tefsiri çeşitli hâşiyeleriyle diğer bir takım tefsirlerden alıntılarla, keza hikemî bilgiler, menkıbeler, hikâyeler ve bazı fevaidle takviye edilerek sohbet halkasında bulunanlara aktarılmıştır. Ümmi Sinanzâde (ö. 1082/1671)'nin *"el-Mecâlisü's-Sinâniyye"*si gibi *"Mecâlis"* ve benzeri adlarla yazılan bu eserlerle de Osmanlı ulemâsı tefsir ilmine hizmet etmiştir.[88]

Kuruluşundan itibaren Osmanlı'da tefsir alanındaki çalışmaları şöyle bir hükümle bağlamak istiyoruz: Osmanlı müfessirleri arasında en çok kullanılan, metod ve muhtevasından en fazla yararlanılan ve kendisine de yapılan hâşiye çalışmalarıyla aynı ölçülerde hizmet edilen tefsir el-Beydâvî'nin *"Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl"*i olmuştur.

---

[86] bk. *DGBİT*, XI, s. 36.

[87] Geniş bilgi için bk. "Tefsirde Tam Bilgi ve Maharet Sahibi Olduğu Halde Eser Vermeyenler" konusu.

[88] Köprülü, M. Fuad, *Türk Edebiyatında...*, s. 2.

III- Osmanlılar'da Tefsir Tercümeleri ve Türkçe Tefsir Çalışmaları

Anadolu Selçuklular'ı ve Beylikler dönemi tefsir faaliyetleri konusu işlenirken Kur'ân'ın ve çoğunlukla da bazı kısa sûre tefsirlerinin tercümeleriyle Türkçe sûre tefsirlerinin yazıldığına temas etmiştik. Osmanlı'da bu tür tercüme ve tefsir faaliyetinin arttığını tam tefsirle Kur'ân, sûre ve ayet tercümeleri yapılarak[89] Allah kelâmının daha çok kimse tarafından anlaşılmasına ve istifadesine imkân hazırlandığını görüyoruz. Şöyle ki, önceki dönemlerde Tebâreke, Ayete'l-Kürsî, Fatiha ve İhlâs sûrelerinin tercümesiyle, müellifi meçhul *"Cevâhiru'l-Asdâf"* gibi tam Türkçe tefsir çalışmaları yapılmışken, Osmanlı'nın hayatı boyunca bazı tefsir tercümeleriyle adı geçen sûrelere ilâveten Yâsin, Rahman, Asr, Kâfirûn, Nasr ve benzeri sûre ve bazı ayetlerin müstakil olarak ya doğrudan tercümesi veya tefsirlerinin tercüme çalışmaları nisbeten artış göstermiştir.[90] Cunbur, Türkler'in bir yandan sahip oldukları dinin dilini öğrenecek lügat kitabı ile İslâm ve Türk ahlâkını mezceden edebî ve ictimâi eserler hazırlarken diğer yandan da bu yüce dinin kaynağından bazı sûrelerin Türkçe tercüme ve tefsirlerini yapmaya başladıklarını kaydediyor ve şöyle diyor: "...Bu ilk Fatiha tefsirini XI ve XII. yüzyıllarda Kur'ân-ı Kerim'in Türk diline kelime kelime, cümle cümle yapılmış tercümeleri takip etmiştir. Kelime kelime, cümle cümle yapılan ilk Türkçe Kur'ân tercümelerinin yerini XIV ve XV. asırlarda daha geniş izahlı tefsirler almaya başlamıştır.[91]

Osmanlı döneminde kısa sûre tefsirlerinden tarihi tayin edilebilen en eskisi 730/1333'te Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Bey (ö. 759/1357) için yazı-

---

89 Ebu'l-Leys'in *"Tefsîru'l-Kur'ân"*ının İbn Arabşah Şihab Ahmed (ö. 854/1450) tarafından tercümesi (bk. Bilmen, *a.g.e.*, I, s. 392; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 441) ile Hüseyin el-Kâşifî (ö. 900/1494 veya 910/1504)'nin "el-Mevâhibü'l-Aliyye"sinin Ebül-Fadl M. b. İdris-i Bitlisî (ö. 982/1574) tarafından tercümesi (bk. *Keşfü'z- Zünûn*, I, s. 446; M. Hamidullah ve Macit Yaşaroğlu, *Kur'ân-ı Kerim Tarihi ve Türkçe Tefsirler Bibliyografyası*, çev. M. Sait Mutlu, İstanbul 1965, s. 114) bahse konu tefsir tercümelerinin meşhur örneklerindendir.

90 bk. İnan, *a.g.e.*; Osman Keskioğlu, "Vakıflar Genel Müdürlüğü İhtisas Kitaplığındaki Eski Kur'ân Tercümeleri", *Vak. Derg.* Ankara 1962, V, s. 157 vd.; M. Hamidullah ve Macit Yaşaroğlu, *a.g.e.*, s. 99 vd.; Abdülkadir Erdoğan, "Kur'ân Tercümelerinin Dil Bakımından Değerleri", *Vak. Derg.*, Ankara 1938, I, s. 47 vd.

91 Cunbur,Müjgan, "Kur'ân-ı Kerim'in Türk Dilinde Basılmış Tercüme ve Tefsirleri", *D. Derg.*, 1961, Ankara 1962, s. 123 vd.

lan Tebareke tefsiridir.[92] Bu devirde Süleyman Bey adına Mustafa b. Muhammedî Türkçe bir Yâsin sûresi tefsiri yazmış, bu yüzden de büyük iltifat ve himayeye mazhar olmuştur.[93]

Türkçe büyük tefsirlerin tercümeleri XV. yüzyılın sonlarında başlamıştır. İstanbul ve Anadolu kitaplıklarında bu tercüme tefsirlerden nüshası en çok olanlar Musa b. Hüseyin el-İznikî (ö. 833/1429) ile İbn Arabşah Şihabüddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. M. ed-Dımaşkî el-Acemî er-Rumî (ö. 854/1450)'ye ait olanlardır. Bu şahısların ve Ahmed-i Dâî (ö. 831/1427) gibi daha başkalarının tercümesine en çok çalıştıkları tefsir, Ebu'l-Leys Nasr b. M. es-Semerkandî (ö. 373/983)'nin *"Tefsîru'l-Kur'ân* (Tefsîru Ebi'l-Leys es-Semerkandî) adlı eseri olmuştur. İbn Arabşah'ın Edirne'de Çelebi Sultan I. Mehmed (815-825/1412-1421) için onun hizmetinde iken yaptığı bu tefsirin tercümesi ile[94] hicrî IX. (M. XV) asrın en büyük mütercimi Musa b. Hüseyn el-İznikî'nin *"Tercüme-i Tefsîru Ebi'l-Leys"*i ve el-Hazin el-Bağdaî (ö. 741/1341)'nin *"Lübâbü't-Te'vîl"*ine *"Enfesü'l-Cevâhir"* adıyla yaptığı tercümesi, bunların meşhur örneklerindendir.[95] "Prof. Richard Harttman'a göre, Araplar arasında hiç de rolü olmayan Ebu'l-Leys tefsirinin Türkler arasında rağbet kazanması dikkate değer bir olaydır. Bu olay Anadolu'ya Kur'ân-ı Kerim tefsir ve tercüme geleneğinin Orta Asya'dan gelmiş olmasıyla izah edilebilir."[96]

Osmanlı'nın ilk dönemleri genelde tercüme faaliyetleri için bir uyanış devri kabul edilmektedir.[97] Orhan Gazi döneminde başlayan Kur'ân'la ilgili tercüme faaliyetleri huzur ve istikrar dönemlerine muvazi olarak artış göstermiştir. Nitekim II. Murad devrinde (825-855/1421-1451) bu rağbet artmış, müelliflerden bir kısmı eserlerini Türkçe yazmışlardır. Bunlardan birisi Geli-

---

92 bk. Ateş, *"Burdur Havalisi..."*, s. 172; İnan, *a.g.e.*, s. 20.

93 bk. Bilge, *a.g.e.*, s. 8; Hasan Fehmi Turgal (Ün), "Hızır b. Gölbeği", *Ün Derg.*Isparta 1937, IV, sy. 37, s. 517 vd.

94 bk. *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 441; M. Hamidullah ve Macit Yaşaroğlu, *a.g.e.*, s. 107; İnan, *a.g.m.*, s. 79 vd.; *İA.*, "İbn Arabşah" md.

95 bk. *Osm. Müellifleri*, II, s. 14; M. Hamidullah ve Macit Yaşaroğlu, *a.g.e.*, s. 107; Ülken, *a.g.e.*, s. 344 vd.

96 İnan, *a.g.e.*, s. 16.

97 bk. Ülken, *a.g.e.*, s. 203 vd.

bolulu Yazıcızâde Mehmed Efendi (ö. 855/1451)'dir ve Fatiha sûresi tefsirini yazmıştır.[98] Osmanlı'nın son dönemlerinde bu faaliyetin daha da arttığı şöyle ifade edilmektedir: "Osmanlı devletinde ilim hayatının en yüksek seviyeye ulaştığı, bütün ülke, medrese mezunları ve ulemâ ile dolup taştığı devirde bile "ehl-i salât azizler" namazda okunan kısa sûrelerin Türkçeye çevrilmesini istemişlerdir. Halkın bu ricası âlimlerden Mehmed Niksarî (ö. 1225/1810)'ye ulaşmış, o da İhlâs sûresinin tercüme ve tefsirini yazmıştır."[99]

Ana hatlarıyla bahse konu ettiğimiz tercüme faaliyetinin tahsil derecesi yüksek olmayan halk tabakasının namazda okuduğu bazı sûrelerin manasını anlaması, inandığı yüce Kitab'ını kısmen de olsa tanımasına yardımcı olması yönünden büyük önem taşıdığı muhakkaktır. Kur'ân ve tefsir tercümesinin bunun kadar önemli olduğuna inandığımız bir diğer özelliği de Türk dilinin zenginliğinin, Kur'ân'daki kelime ve terkipleri rahatlıkla karşılayabilecek keyfiyete sahip olduğunun kıymetli bir vesikası olmasıdır.[100]

---

98 bk. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti...*, 1978, s. 345; *Osm. Müellifleri*, I, s. 195.

99 İnan, *a.g.e.*, s. 21.

100 bk. Erdoğan, a.g.m. Ayr. bk. Hidayet Aydar, *Kur'ân-ı Kerîm'in Tercümesi Meselesi*, İstanbul 1993, (Basılmamış Dok. Tezi).

II. BÖLÜM

TEFSİR TÜRLERİ VE MÜELLİFLERİ

Bu bölümde çalışmamıza konu olan müfessirlerin kısaca hayatlarıyla tefsirleri incelenmiştir. Şayet müellifin tefsire dair çalışması birden fazla ise tamamını veya bir kısmını saydığımız diğer eserleriyle birlikte bunlar da ismen kaydedilmiş; müfessirin tefsirdeki metodu ve düşünce yapısı en çok tanınan eserinde açıklığa kavuşmuş olacağından dolayı sadece birinci derecedeki eseri tanıtılmıştır. Bu ölçü içerisinde incelediğimiz müfessirlerin önce hayatları, arkasından da tefsirlerinin fizik ve muhteva tanıtımı yapılmıştır.

I. FASIL

MÜSTAKİL TAM TEFSİR YAZANLAR

1- ŞEYH ŞİHABÜDDİN es-SİVASÎ

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Şeyh Şihabüddin Ebu's-Senâ Ahmed b. Mahmud, Beylikler dönemi müfessirlerinden sayıldığı gibi,[1] Yıldırım Bayezid devrinde (792-805/1389-1402) Beylikler'in bir kısmının ilhak edilmesi, bir kısmının da tâbî devlet haline getirilmesi sebebiyle Yıldırım devri Osmanlı ulemâsından da sayılmıştır.[2] Biz ikinci görüşü tercih ederek Sivasî'yi Osmanlı müfessirleri arasında gösterdik. Bu tercihimizin bir diğer sebebi de Sivasî'nin hâşiye tarzında eser verme geleneğinden kurtulup müstakil tefsir telif etmesi ve Osmanlı tefsir hareketinde bu faaliyetin öncüsü kabul edilmesidir.[3]

es-Sivasî, Eretna ve Yıldırım'ın varlığına son verdiği Kadı Burhaneddin Beyliği döneminde yaşamış[4] Sivaslı bir zatın azatlı kölelerindendir.[5] İlme

---

1 Arslan, Şükrü, "Şihabüddin es-Sivasî ve 'Uyûnü't-Tefâsir'deki Metodu", *Ata.ÜİFD*, Erzurum 1990, sy. 9, s. 189.

2 *Şakâik* (tahkikli), s. 31; Yıldız, *a.g.t*, s. 142.

3 Yıldız, *a.g.t.*, s. 142; Arslan, *a.g.m.*, s. 196.

4 Arslan, *a.g.m.*, s. 190.

5 bk. Ş. Sami, *a.g.e.*, IV, s. 2886; *TA*, "Şihabeddin Sivasî" md.; *Sic. Osmanî*, III, s. 176; Helmuth Ritter, "Ayasofya Kütüphanesinde Tefsir İlmine Ait Arapça Yazmalar", *Türkiyat Mec.* İst.1946, VII-VIII., cüz. 2, s. 59-60.

olan istidat ve aşkı sebebiyle daha çocuk yaşlarında okumaya başlamış ve tahsilini devrinin meşhur âlimlerinden yapmıştır. Bilhassa şer'î ilim dallarında belirli bir seviye kazandıktan sonra tasavvufa yönelmiş,[6] Zeynüddin el-Hâfî'den tasavvuf ilmini ve tarikat adabını öğrenerek Zeyniyye tarikatı şeyhleri arasına girmiştir.[7] Bir müddet sonra el-Hâfî'nin halifesi Şeyh Muhammed'e bağlanarak onunla Ayasuluğ'a[8] gitmiş,[9] yörenin hâkimi Aydınoğlu Mehmed Bey'den büyük iltifat ve ikram gördüğü için buraya yerleşerek[10] vefatına kadar tedris, vaaz ve irşadla meşgul olmuştur.[11] Devlet ricali ve halkın büyük teveccühlerine mazhar olan Sivasî'nin kabri önemli ziyaretgâhlardandır.[12]

Sivasî'nin vefat tarihi hakkında farklı rakamlar verilmiştir. Bazı kaynaklar[13] onun 780/1378'de vefat ettiğini yazarken, bazıları[14] 803/1401, bazıları[15] 860/1455, Hoca Sadeddin Efendi ise[16] 880/1475'te vefat ettiğini zikretmişlerdir. Kronolojik sıralamada ikincisini esas aldığımız vefat tarihindeki bu farklı görüşler onun hayatı hakkında yeterli bilgi ve belgelere sahip olamadığımızdan kaynaklanmaktadır. Ş. Arslan onun hayatı ve ilmî gücü hakkında bu yetersizliği şöyle ifade etmektedir: "es-Sivasî'nin (ö. 803/1401) hayatının muhtelif safhaları gibi ilmî şahsiyeti hakkında da yeterli bilgi edinme imkânımız yoktur..." Yerinde işaret edildiği üzere müellifimiz Moğol istilâsının yaptığı sarsıntıdan sonra tekrar toparlanma döneminde yetişmiş, gelişme hareketinin içinde bulunmuştur. Gerek kaynaklardaki bilgilerden gerekse

---

6 bk. *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 415.

7 Ateş, *a.g.e.*, s. 215; *Osm. Müellifleri*, I, s. 90; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 484.

8 *İA*, "Ayaslug" ve "Aydın" md.; *TDVİA*, "Ayasuluk" md.

9 *Şakâik* (tahkikli), s. 31.

10 H.Ritter, *a.g.m.*, s. 59-60; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 571.

11 Nüveyhid, Adil, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, Beyrut 1409/1988, I, s. 78; *Osm. Müellifleri*, I, s. 90.

12 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 31; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 571.

13 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 31; Kehhâle, *a.g.e.*, IV, 309; Ş. Sami, *a.g.e.*, IV, s. 2886; Bursalı, *Türklerin 'Ulûm ve Fünuna Hizmetleri*, İstanbul 1314, s. 13.

14 bk. *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1185; Kehhâle, *a.g.e.*, II, s. 172; *Hediyye*, I, s. 118; *GAL*, II, s. 228.

15 Nüveyhid, Adil, *a.g.e.*, I, 78; *Osm. Müellifleri*, I, s. 90; Bursalı, *Aydın Vilayetine Mensup Meşayih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihin ve Etıbbanın Teracim-i Ahvali*, İzmir 1324, s. 17; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 484.

16 bk. *Tâcü't-Tevarih*, II, s. 415; Ayr. bk. Arslan, *a.g.m.*, s. 192.

tefsirinden çıkartılan sonuca göre o, zamanın önde gelen âlim ve mutasavvıflarındandır. Fakat kendi zaman sınırının ötesine taşacak, çağlar üstüne çıkacak nitelikte değildir. Tasavvufî yönü ilmî yönünden biraz daha ağırlıklı olabilir."[17] Kanaatimize göre Sivasî'nin tasavvufî gücü hakkında da kesin tespitler ortaya koymak mümkün değildir. Çünkü araştırıcılara kaynaklık yapacak bu eserlerinden pek azı günümüze kadar gelebilmiştir.

b- Eserleri

1- 'Uyûnü't-Tefâsîr li'l-Fudalâi's-Semâsîr - Tefsîr-i Şeyh
2- Risâletü'n-Necât min Şerri's-Sıfât
3- Cezzâbü'l-Kulûb
4- Şerhu Ferâidı's-Siraciyye
5- Şerhu'l-Misbâh
6- Riyâdu'l-Ezhâr fî Celâili'l-Ebsâr
7- 'Uyûnü't-Tevârih[18]

c- Tefsiri

Sivasî'nin tefsirinin adı "*'Uyûnü't-Tefâsîr li'l-Fudalâi's-Semâsîr*"dir. Kısaca "*'Uyûnü't-Tefâsîr*" denmekle beraber ilim erbabı arasında daha çok "*Tefsîr-i Şeyh*" adıyla tanınmakta,[19] bilhassa İstanbul kütüphanelerinde tam ve eksik olmak üzere pek çok nüshası bulunmaktadır. Arslan ellinin üzerinde nüsha tespit ettiğini, bunlardan kırk tanesini bizzat gördüğünü ve fakat müellif hattı bir nüshaya rastlamadığını söylemektedir.[20] Biz mevcut nüshalardan Hacı Selim Ağa/86 no da kayıtlı tek cilt halindeki nüshayı tanıtacak, metod ve muhteva özelliğinde ise ağırlıklı olarak Ş. Arslan'ın adı geçen makalesindeki değerlendirmelerinden yararlanacağız.

Eser tamir görmüş koyu vişne deri ciltlidir. Kapaklar ve mikleb aynı tarz gömme şemse ve salbekli, kenarlar zencirekli, şirazesi bozulmuştur.

---

17 Arslan, *a.g.m.*, s. 195-196.

18 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 31; *Tâcü't-Tevarih*, II, s. 415; Ş. Sami, *a.g.e.*, IV, s. 2886; *Osm. Müellifleri*, I, s. 90; *Hediyye*, I, s. 118; Kehhâle, *a.g.e.*, II, s. 172; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 484; *GAL*, II, s. 228; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 895, II, s. 1185, 1247, 1709; Bilmen, *a.g.e.*, II,s. 572.

19 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 31; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 572.

20 bk. Arslan, *a.g.m.*, s. 198.

Yapraklar sağlam, sarı renkli, yer yer oksitli, aharlı, orta incelikte ve çizgi filigranlıdır. 335x223, 235x135 mm. ebadında, 337 varak ve tamdır. Sayfalar kırmızı çizgi cedvelli ve 39 satırdır. Yazı orta kalınlıkta bir uç ve rahat okunabilen nesihle yazılmıştır. Eser 1142 h. de Ebu Bekr b. Abdirrahman tarafından istinsah edilmiştir. Baş ve sonunda vakfiye mührü bulunan eserin ilk üç sayfasında sûre ve bazı konu fihristiyle "Tefsîru'l-'Uyûn" ismi yer almaktadır. Sayfa kenarlarında yer yer hâşiyeler vardır. Serlevhasız esere doğrudan besmeleyle başlanmış, ayetler, sûre başlarındaki besmele ve sûre isimlerinde kırmızı, tefsir kısmında ise siyah mürekkep kullanılmıştır. Sûrelere ayrı başlık yapılmamış, önceki sûrenin bittiği yerden hemen bir sonraki sûreye geçilmiştir.

Başı:

الحمد لله الذي أنزل القرآن كلاما قيما لايحوم حوله عوج وجعله كتابا محكما بنظم معجز ناطق بالبينات والحجج...أما بعد فإن كتاب الله المجيد هو منبع الأصول الدينية ومجمع الأحكام الشرعية...ولكن كان الإطلاع لبعض طلاب العرب والعجم...أن أنتخب في التفاسير تفسيراً مختصرا...وسميته عيون التفاسير للفضلاء السماسير...

Sonu:

...عن رسول الله صلى الله عليه وسلم لقد أنزلت عليّ سورتان ما نزل مثلها وإن لن تقرأ سورتين أحب وأرضى عبدالله منهما وقال عثمان بن واقد سألت من محمد بن المنكدر عن المعوّذتين أهما من كتاب الله تعالى قال من لم يزعم أنهما من كتاب الله تعالى فعليه لعنة الله والملائكة والناس أجمعين.

Ferağ kaydı:

وقع الفراغ من تحرير هذا التفسير الشريف المبارك...بيد الفقير المحتاج إلى رحمة الله تعالى المسمى باسمه أبو بكر بن عبدالرحمن الترخالي ومخلصه البياضي... وكان اختتامه... سنة اثني وأربعين ومائة وألف. الحمد لله على التمام وللرسول فضيلة السلام وأستغفر الله عن جميع الآثام.

d- Metod ve Muhtevası

Sivasî tefsirini Sivas'ta iken yazmıştır. Eserin tasavvufî ağırlık taşımaması buna bir karine kabul edildiği gibi,[21] şu tespit de eserin Sivas'ta iken yazıldığının ispatı kabul edilmektedir: *'Uyûnü't-Tefâsîr*'in Süleymaniye kütüphanesinde bulunan Yeni Cami/59 nolu nüshasının sonuna müstensih tarafından konulan nottan, es-Sivasî'nin tefsirini Sivas'ta iken ve tasavvufla ilgilenmeden önce yazdığı anlaşılıyor. *'Uyûnü't-Tefâsîr*'de tasavvufla ilgili şeylerin bulunmaması bu bilgiyi teyid etmektedir."[22] Bu sebeple olmalı ki, Süleyman Ateş bu tefsire eserinde[23] fazla yer vermemiştir.

Tefsir rivayet ve özellikle dirayet metoduyla yazılmış, ibaresi kolay eserlerden derlemelerle meydana getirilmiştir. Buna ilaveten müellifin de sade ve rahatça anlaşılabilen bir ifadeyi bilhassa tercih etmesi, tefsire büyük kolaylıklar kazandırmıştır. Bir başka ifadeyle müellif eserinde tasannua kaçmamış, sözü uzatmamış ve sade bir üslûpla maksadını ortaya koymuştur.[24] Ancak eser hâşiye türü çalışmalardan uzaklaşarak telif edilen ilk müstakil tefsir denemesi olmasına rağmen Osmanlı tefsir hareketine önemli bir yenilik kazandırmamış ve fazla müracaat edilen bir kaynak hüviyetine kavuşamamıştır. Eserden belirli ölçüde İsmail Hakkı Bursavî'nin yararlandığının bilinmesi bu hükmü doğrular mahiyettedir.[25] Özetle tefsirin metod ve muhtevası şöyle anlatılmaktadır: *'Uyûnü't-Tefâsîr* klasikleşmiş bir dirayet tefsiri hüviyetindedir. Metod olarak öncekilerin yolunu izlemiş, kendini çok fazla ortaya koymamıştır. Metodu ana hatlarıyla şöyle hulâsa edebiliriz: Ayetlerin tefsirinde yer yer ayet, hadis, sahabe ve tabiûn kavillerinden istifade eder, nüzul sebeplerini, nasih-mensuhu, kıraat farklılıklarını belirtmeye çalışır. İsrailî hikâyelerle karakteristik vasfını ortaya koyar. Lügat ve iştikakları açıklamaya, sarf ve nahivle ilgili tahlillere ağırlık verir. Belâğî yönden mecaz, istiare, kinaye, istifham, hitap gibi hususları hatırlatmaya, ayetler ve bazen

---

21 bk. Ateş, *a.g.e.*, s. 215; Arslan, *a.g.m.*, s. 195.

22 Arslan, *a.g.m.*, s. 195.

23 bk. Ateş, *a.g.e.*, s. 215.

24 bk. Mukaddime-i 'Uyûnü't-Tefâsîr, Arslan, *a.g.m.*, s. 198; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 572.

25 bk. Yıldız, *a.g.t.*, s. 199; Kılıç, *a.g.t.*, s. 96.

sûreler arasındaki münasebetleri belirtmeye gayret eder. Fıkhî ve kelâmî konularda özlü bilgi vermeye, ayetlerdeki hikmetleri tebarüz ettirmeye çalışır. Tenkide yer vermez."[26]

Sivasî mukaddimesinde eserini çeşitli muhtasar tefsirlerden istifade ile yazdığını söylemesine rağmen, yararlandığı bu kaynakları belirtmemiştir. Ş. Arslan karşılaştırmalar neticesinde Sivasî'nin en çok *Keşşâf* ve *Hazin* tefsirinden yararlandığını ve fakat iktibasların oldukça muhtasar ve kapalı olmasının, kaynaklar hakkında sağlıklı bir karar vermeye engel olduğunu beyan etmektedir.[27] Sıkça rastlanılan hadislerin sıhhat dereceleri hususunda hassas davranılmamasını ve seçimlerinde titizlik gösterilmemesini de tefsirin önemli bir eksiği olarak söylemek mümkündür. Buna rağmen onun ilk müstakil tefsir oluşu ve güzel bir üslûpla yazılışı, kıymet ve özelliğini daima yaşatacak ve ilim dünyamızı aydınlatmaya devam edecektir.

2- HACI PAŞA el-AYDINÎ

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

İsmi, Celâlüddin Hızır b. Hoca Ali b. Murad b. Hoca Ali b. Hüsamiddin'dir ve Yıldırım Bayezid devri (792-805/1389-1402) âlimlerindendir. Aslen Konyalı olup sonradan yerleştiği Aydın'a nispetle "Hacı Paşa el-Aydınî" adıyla tanınmış,[28] Osmanlı ilmiye sınıfına mensup değerli bir âlimdir.

Tahsiline memleketinde başlamış ve tamamlamak üzere Davud-i Kayserî, Bedrüddin Simavî, Molla Fenarî ve bu dönemde Anadolu'ya gelmiş olan Seyyid Şerif Cürcânî ile birlikte Mısır'a gitmiştir.[29] Burada naklî ilimleri Ekmelüddin el-Babertî'den , aklî ilimleri ise el-Mantıkî Mübarekşah'tan o-

---

26 Arslan, *a.g.m.*, s. 196-197. Ayr. bk. Yıldız, "Osmanlı Tefsir Hareketine Toplu Bakış", *UÜİFD*, Bursa 1987, II, sy. 2, s. 7.

27 bk. Arslan, *a.g.m.*, s. 198.

28 bk. Adıvar, *a.g.e.*, s. 8; Bilmen, *a.g.e.*,586; Bursalı Mehmed Tahir, "Hacı Paşa", *Türk Yurdu Mec.* İstanbul 1329, IV, s. 477; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 203; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 133,172; *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1598-1599.

29 bk. Adıvar, *a.g.e.*, s. 8.

kumuş, her iki hocasının da itimat ve takdirini kazanmıştır.[30] Bu tahsil sırasında yakalandığı şiddetli bir hastalık onu tıp tahsiline yöneltmiş, bu alanda da mükemmel bir üstünlük ve liyakat kazandığı[31] için Mısır Dâru't-Tedavî (Mısır hastanesi) baştabipliğine getirilmiştir.[32] Bir müddet sonra yurduna dönmüş, Aydınoğlu Mehmed Bey'in isteği üzerine Birgi'de vefat ettiği 820/1417 tarihine kadar tedris ve telifle meşgul olmuştur.[33] Kehhâle, Hacı Paşa'nın 816/1413'te hayatta olduğunu söylemektedir.[34] Her nekadar bazı kaynaklar[35] onun 816/1413'te Mısır'da vefat ettiğini kaydetmişlerse de kronolojik sıralamada ilk verilen tarih esas alınmıştır.

b- Eserleri

1- Mecma'u'l-Envâr fî Cemî'ı'l-Esrar (fî Tefsîri'l-Kur'ân)
2- Hâşiye 'alâ Levâmi'i'l-Esrar Şerhi Metâli'ı'l-Envâr
3- Şerhu Tevâli'i'l-Envâr = Mesâlikü'l-Kelâm fî Mesâili'l-Kelâm
4- Şerhu Âdâbi'l-Bahs
5- es-Saade ve'l-İkbâl = el-Kümmü'l-Celâlî (fi't-tıb)
6- et-Teshîl fi't-Tıb
7- et-Te'âlîm fi't-Tıb
8- el-Ferîde fî Zikri Ağziyeti'l-Müfide
9- eş-Şifâü'l-Eskâm = Müntehabü' ş-Şifâ[36]

c- Tefsiri

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Hacı Paşa'nın eserlerinde ağırlığı tıp ve sağlıkla ilgili olanlar teşkil etmektedir. Tefsir hakkındaki tek eseri ise *Mec-*

---

30 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 52; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 586; Bursalı, *a.g.m.*, s. 477; Adıvar, *a.g.e.*, s. 8.

31 bk. *DGBİT*, XII, s. 417.

32 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 52; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 586; Bursalı, *a.g.m.*, s. 478 vd.; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 203.

33 bk. Adıvar, *a.g.e.*, s. 8 vd.; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 586; Yıldız, *a.g.t.*, s. 143; Bursalı, *a.g.m.*, s. 478; *Hediyye*, I, s. 345; *GAL*, II, s. 233; *Suppl.* II, s. 326.

34 bk. Kehhâle, *a.g.e.*, IV, s. 101.

35 bk. Adıvar, *a.g.e.*, s. 8; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 172.

36 bk. *Hediyye*; I, s. 345; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 586-587; Adıvar, *a.g.e.*, s. 8 vd.; Bursalı, *a.g.m.*, s. 478-479; Ş. Sami, *a.g.e.*, III, s. 1906; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 172; *Suppl.*, II, s. 326; *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1598-1599.

ma'u'l-Envâr fi Cemî'i'l-Esrar'dır. İstanbul'da iki ayrı kısmını tespit ettiğimiz tefsirin bir kısmı S. Ktp. Carullah/94 no'da, diğeri İ.Ü.Ktp. Arapça/1794 no'da kayıtlıdır. Gerek kaynakların işaretinden, gerekse tanıtacağımız her iki cildin muhtevasından bu tefsirin tam ve mufassal bir eser olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bulabildiklerimiz birinci ve onuncu ciltlir. Ciltlerin hacimlerinde benzerlik olmadığı için eserin kaç ciltte tamamlanmış olduğunu tespit etmemiz mümkün olmamıştır.

Carullah/94'teki nüsha

Tefsirin ilk cildi olan bu nüsha Fatiha sûresinden başlayıp, Âl-i İmran, 3/91. ayetinin tefsiriyle sona ermektedir. 250x175, 190x120 mm. ebadında yıpranmış ve miklebi kopmuş koyu kahve deri cilt. Kapaklar gömme şemse ve zencirekli. Yapraklar orta kalınlıkta, yer yer güve tahribatlı, oksitlenmiş, aharlı, nohudî renkli, filigransız ve 218 varaktır. Sayfalar cedvelsiz, kenarlar boş ve 25 satırdır. Rahat okunabilen nesih yazı ince bir uç ve siyah mürekkeple yazılmış olup, durak işaretleriyle ayetlerde kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Fihristi ve serlevhası bulunmayan eserin baş ve sonunda vakfiye mührü, zahriyesinde

هذا تفسير الحاجي باشا من أول القرآن ألى أثناء سورة البقرة

kaydı yer almaktadır. Fakat bu ibare cildin muhtevası iyice gözden geçirilmeden kaydedilmiş olmalıdır. Sûrelere ayrı başlıklar yapılmamıştır, ilk cüz "تمت"le bitirilmişken sonradan bu uygulama terkedilmiş ve tefsire müteselsil olarak devam edilmiştir.

Başı:

الحمد لله الذي هدانا بالقرآن فتح أبواب العبادات وأعطينا بخزانته كسب أسباب العادات ووفقنا بظواهره أداء أفضل الطاعات...أما بعد فهذا كتاب مشتمل على بعض رزقنا الله من التفاسير ليستفيد منه الطالبون... فجمعت هذا الكتاب في زمن... مراد خان بن محمد خان بايزيد خان مدا الله ظله علينا وعلى كافة المسلمين... وسماه مجمع الأنوار في جميع الأسرار...

Sonu:

إن الذين كفروا وضلوا في هذه النية وماتوا أي مات قلوبهم وهم كفار فلن يقبل... أي ملأ الأرض ذهبا من عذاب موت القلوب أولئك لهم عذاب أليم بموت القلب وفقد المعرفة وماهم من ناصرين على إحياء القلب بنور المعرفة كما أحيا الله تعالى قلب المؤمن بنور المعرفة كقوله أو من كان ميتا فأحييناه فجعلنا له نورا.

İ.Ü.Ktp. Arapça/ 1794'teki nüsha

Bu cilt Sebe' sûresinin başından (34/1) Fussılet sûresinin sonuna (41/54) kadarki kısmı ihtiva etmektedir. Eser, müellif ve cilt, zahriyede şu şekilde belirtilmiştir:

مجمع الأنوار في تفسير القرآن لخضر بن علي بن خطاب المعروف بالخاجي باشا المتوفى بعد سنة ثمان مائة وهو تفسير جليل كما في كشف الظنون وهو من علماء الدولة العثمانية المجلد العاشر من مجمع الأنوار.

Sırtı deri, mikleb ve kapakları ebru kaplı mukavva cilde sahip eser 265x190, 195x120 mm. ebadında ve 221 yk. dir. Varaklar orta kalınlıkta, sağlam, nohudî renkli, aharlı ve filigransızdır. Serlevhasız cildin sayfaları cedvelsiz ve kenarlarında bazı notlar yer almaktadır. Talik kırması yazı kalınca bir uçla yazılmış, ayetlerde kırmızı, diğer yerlerde siyah mürekkep kullanılmıştır. Tafsilat verilmek istenen kısımlar ise kırmızı çizgilerle belirlenmiştir. Ferağ kaydı yoktur.

Başı:

بسم الله الرحمن الرحيم بسم الله الذي خلق السموات والأرض آية كل عبد منيب الرحمن الذي يبسط الرزق لمن يشاء ويقدر من عدو وحبيب الرحيم الذي هو السميع القريب الملك الماجد المجيب وسورة السبأ مكية وهي خمس وخمسون آية وقيل أربع وخمسون...

Sonu:

ألا إنه بكل شيئ محيط لا يخرج عن إطاعته... ولاعين ولاذات في الحقيقة بل كل شيئ هالك إلا وجهه كما قال كل من عليها فأن ويبقى وجه ربك ذو الجلال والإكرام. تم الجلد العاشر بعون الله تعالى وحسن توفيقه وصلى الله على نبينا محمد وعلى آله.

d- Metod ve Muhtevası:

Eserde klâsik tefsir geleneği hâkim olduğu için dirayet metodunun yanında rivayet metodunun izleri de görülmektedir. Bu itibarla taşıdığı bir iki özellik dışında tefsir ilmine farklı ve önemli bir yenilik kazandırdığını söylemek güçtür. Esere uzunca bir mukaddime yazılmıştır. Hacı Paşa burada çeşitli tefsirlerden derlediği malumatla talebe ve ihlas sahibi kimselere imkân ölçüsünde faydalı olmak için II. Murad zamanında (825-855/1421-1451) yazdığı bu tefsirine *"Mecma'u'l-Envar..."* adını verdiğini belirttikten sonra maksada girmiş, çeşitli ayet, hadis ve haberlerle ilmin kıymeti ve cehlin zararları gibi bir takım fevaide yer verdikten sonra istiazenin tefsirine başlamıştır. Burada özellikle şeytanın ismi ve mahiyeti üzerinde durmuş, "şeytan" kelimesinin geçtiği ayetlerin tefsiri ve hadislerin yorumuyla okuyucuları intibaha davet etmiş ve bu hususta istiazenin önemini vurgulamıştır. Müellif fevaid mahiyetinde tafsilat vermek istediği konularda, "burada bazı hikmet ve nükteler var" diyerek "hikmet" ve "vecih" başlıkları altında faydalı bilgiler vermiş ve böylece eserine farklı bir boyut kazandırmak istemiştir. Tefsirin dikkat çeken bir başka özelliği de, baş tarafta tefsiri nispeten muhtasar tutulan besmelenin her sûrenin başında o sûrenin genel muhtevasına uygun olarak tamamen değişik ifadelerle kısa kısa tefsir edilmiş olmasıdır. Kezâ her sûrenin başında o sûrenin muhtevasını özetlemiş olması da bu eserin farklı özellikleri cümlesindendir. Tefsirde sık sık ayet ve hadislerden istifade edilmesi, sûrelerin ayet, kelime ve harf sayılarının verilmesi, sûreler arasındaki münasebetlerin açıklanması, az da olsa kıraat vecihlerinin incelenmesi tefsirin rivayet yönünü teşkil ederken, lügat, iştikak, sarf, nahiv, bedi'. ve beyan konularından yararlanma, kelâmî ve yer yer mezhep imamlarının görüşlerinden nakillerle fıkhî özet bilgi verme gibi hususlar da tefsirin dirayet yönünün önemli öğelerini oluşturmuştur.

Hacı Paşa tefsirinde kıssalara ve muhtelif kaynaklardan nakil sûretiyle tarihî hadiselere de yer vermiş ve izah ettiği konulan isabetli bulduğu sâir bilgi ve kendi kanaatleriyle teyide çalışmıştır. Ancak nakiller ve istifade ettiği kaynaklar hakkında yeterli işarette bulunmamıştır.

3- KUTBÜDDİN el-İZNİKÎ

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

İsmi, Kutbüddin Muhammed b. Muhammed el-İznikî er-Rumî olup, "Kutbüddin el-İznikî" adıyla meşhur olmuştur. Yıldırım devrinde (792-805/1389-1402) yetişmiş ulemâ ve meşayihin büyüklerindendir. Alaüddin Esved'in oğlu Hasan Paşa gibi zamanın kıymetli âlimlerinden okuyarak 795/1392'de tahsilini tamamlamış[37] ve şer'î ilimlerle tasavvufta devrinin meşhurları arasına girmiştir. Doğru bildiğini söylemekten asla çekinmeyen cesur bir kimsedir. Nitekim Timur Anadolu'ya geldiğinde onunla görüşmüş ve kendisine hayırlı bir icraat içinde olmadığını ağır bir üslûpla ifade ederek onu teşebbüs ettiği istila sevdasından vazgeçirmeye çalışmıştır.[38]

Kutbüddin âlim, fazıl, âbid, zahid, dinî yasaklardan tamamen uzak, daima iyinin ve doğrunun yanında, fevkalâde cesur, haksızlıkların daima karşısında bir kimsedir ve bu hasletleriyle de herkesin hürmet ve teveccühünü kazanmıştır.[39] Merhum doğum yeri olan İznik'te 821/1418'te vefat etmiştir.[40]

b- Eserleri

Kutbüddin'in kaynaklarda belirtilen birkaç eserinin aksine bilhassa İstanbul kütüphanelerinde kendisiyle ilgili pek çok kayıtlara rastlamaktayız. Bu bakımdan kendisine nispet edilen eserlerden bazılarının neslinden Muhammed b. Kutbüddin el-İznikî'nin (ö. 885/1480) eserleriyle karıştırılmış olduğuna dikkat çekmek istiyoruz.[41]

---

37 bk. Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 587; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 322.

38 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 34-35; Ateş, *a.g.e.*, s. 215.

39 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 35.

40 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 144; *Şakâik* (tahkikli), s. 34; Ş. Sami, *a.g.e.*, V, s. 3672; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 587; Mecdi Efendi, *a.g.e.*, s. 59; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 619; Kehhâle, *a.g.e.*, VIII, s. 133.

41 bk. Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 619.

Kaynakların Kutbüddin'e ait olmak üzere bildirdikleri Arapça ve Türkçe teliflerinden bazıları şunlardır:

1- Tefsîrul-Kur'ân = Tefsîru Kutbüddin
2- el-'Ikdü's-Semîn ve'l-Akdü'l-Yemîn
3- Mukaddimetü's-Salât
4- Râhatü'l-Kulûb
5- Zâdü'l-Ma'âd fi'l-Füru' ve'l-Ahlâk
6- Şerhu'l-Mesâbîh vd.[42]

c- Tefsiri

Süleyman Ateş'in yerinin bilinmediğini ifade ettiği[43] tefsirin ikinci cildi İ.Ü. Ktp. Arapça/1741 noda kayıtlıdır. Yaptığımız kütüphane araştırmalarında bunun dışında her hangi bir cilt ve nüshasını tespit edemediğimiz bu tefsir hakkında vereceğimiz bilgi de tabiatıyla bu ciltten yararlanabildiğimiz bilgilere bağlı kalacaktır.

Eser 295x220, 218x145 mm. ebadında ve 276 yk. dir. Sırtı kırmızı deri, kapakları ebru kâğıt kaplı mukavva cilt, miklebi kopacak derecede yıpranmıştır. Buna mukabil varaklar sağlam, kalın, nohudî renkli, aharlı ve filigransızdır. Sayfalar cedvelsiz, kenarlarda yer yer hâşiyeler vardır. Genelde noktalama işareti kullanılmayan ve zor okunabilen talik yazı, kalın bir uç ve tamamen siyah mürekkeple yazılmıştır. Kezâ ayetler de üzerlerine çekilen siyah mürekkep çizgilerle belirlenmiştir. Eserin son yarısında yazıların oksitlenmesi tefsirden yararlanma imkânını büsbütün zorlaştırmıştır. Eser zahriyesinde şöyle tanıtılmıştır:

الجلد الثاني من تفسير جدي مولانا قطب الدين الإزنيقي مات المرحوم المرقوم في ٨٨٥ وأنا الفقير صدرالدين مولانا مصلحي الدين لإزنيقي.

Numarasız yaprakta ise sûre fihristleriyle birlikte yine bu cildi tanıtan şu önemli not yer almaktadır:

---

42 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 144; Ş. Sami, *a.g.e.*, V, s. 3672; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 588; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 619; *Şakâik* (tahkikli), s. 35; Mecdi Efendi, *a.g.e.*, s. 59; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 322: *Hediyye*, II, s. 184; Ateş, *a.g.e.*, s. 215; Keşfü'z-Zünûn, *a.g.e.*, I, s. 457.

43 bk. Ateş, *a.g.e.*, s. 215.

المجلد الثاني من تفسير قطب الدين الإزنيقي قدس سره في هذا المجلد تفسير سورة النساء والمائدة بتمامها وهذا المجلد جميعه بخط حضرة المفسر المصنف المزبور عليه رحمة الغفور.

Tefsirin bu cildi Nisa sûresinin ilk ayetinden (4/1) başlamakta ve Maide sûresini son ayetinin (5/120) tamamlanmamış tefsiriyle sona ermektedir.

Başı:

بسم الله الرحمن الرحيم ياأيها الناس اتقوا ربكم الذي خلقكم من نفس واحدة وخلق منها زوجها وبث منهما رجالا كثيرا ونساء واتقوا الله الذي تساءلون به والأرحام إن الله كان عليكم رقيبا واعلم أن هذه السورة مشتملة على أنواع كثيرة من التكاليف وذلك لأنه تعالى أمر الناس في أول هذه السورة بالتعطف على الأولاد والنساء...

Sonu:

...وفيه لذة الدنيا وميله فلا يكون في حديث النفس صادقا ومن قال... أعظم واجب من الله مع أنه... ويكون استعماله فيه أكثر.

Eserin bu şeklide sona ermesini, onun sondan eksik olduğuna veya bir sonraki cilde bu cümleden itibaren başlandığına işaret sayabiliriz.

d- Metod ve Muhtevası

Eser mufassal bir dirayet ve rivayet tefsiri hüviyetine maliktir. En bariz özelliği sarf, nahiv, lügat ve belâğata ait tahlillerle bu tahlillerin değişik vecihlerine yeteri derecede yer verilmiş olmasıdır. Ayetlerin tefsirinde ilgili pek çok ayet, hadis ve haberlerden oldukça fazla yararlanılmıştır. Nitekim خلق منها زوجها âyetinin tefsirinde bu husus açık bir şekilde görülmektedir. Kezâ tefsirde sûrelerin isimleri, nüzul yerleri ve ayet sayıları başta olmak üzere ravileriyle birlikte kıraat vecihlerine, irabî tahlillere kelamî ve fıkhî meselelere gereken ölçüde yer verilmiş, bu meyanda tafsilata gerek duyulan yerlerde vecihler sıralanmak sûretiyle mufassal bilgiler verilmiştir. Müfessir tefsir açısından temas edilmesi gereken hemen her şeye gerek rivayet gerekse dirayet kaynaklarından yararlanarak geniş bir şekilde yer verdiği için ortaya mufassal bir tefsir çıkmıştır. Yararlanılan ve ismen zikredilen kaynakların

başında *Keşşâf*, *Tefsîr-i Kebîr* ve Necmüddin en-Nesefî'nin *et-Teysîr*'i gelmekle beraber, yer yer kullanılan قال المفسرون ifadesinden daha bir takım müfessirlerden de yararlanıldığı anlaşılmaktadır.

4- MUSANNİFEK

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

İsmi Alâüddin Ali b. Mecdîddin M. b. M. b. Mes'ud b. Mahmud er-Râzî el-Ömerî el-Bekrî el-Hanefî eş-Şâhrûdî[44] el-Bistamî[45] el-Herevî'dir.[46] Fahruddin er-Râzî'nin ahfadından olduğu için "er-Râzî", nesebi bir cihetten Hz. Ömer'e ulaştığı için "el-Ömerî", bir başka cihetten Hz. Ebû Bekr'e ulaştığı için "el-Bekrî" isimleriyle nispetlenmiş[47] ve çok genç yaşlarda eser yazmaya başladığı için de "Musannifek" lakabı verilmiş ve bununla tanınmıştır.[48]

Musannifek 803/1400'de Horasan'ın Bistam beldesine bağlı Şâhrûd kasabasında doğmuştur.[49] 812/1409[50] veya 823/1420[51]'de kardeşiyle birlikte tahsil için Herat'a gitmiş, edebî ilimleri Teftâzânî'nin öğrencisi Celâlüddin Yusuf ile, bu zatın öğrencisi Kutbüddin el-Herevîden, şafiî fıkhını Abdülaziz el-Ebherî'den, hanefî fıkhını Fasîhuddin Muhammed'den okuyarak aklî ve naklî ilimlerde üstün seviyelere ulaşmıştır. Bu arada tasavvufa meyleden Musannifek tasavvuf sahasında da tahsil yapmış, fıkıh, tefsir ve hadis başta olmak üzere zahirî ve batınî ilimlerde devrinin meşhurları arasında yer almıştır. İlmî gücü, mükemmel zekâsı ve yazma kabiliyeti sayesinde henüz 19-20 yaşlarında iken eser vermeye başlamış ve ilk olarak Teftâzânî'nin nahve dair "*İrşâdü'l-Hâdî*" adlı eserini şerhetmiştir.[52]

---

44 bk. Ş. Sami, *a.g.e.*, IV, s. 2837.

45 bk. Ş. Sami, *a.g.e.*, II, s. 1310; Yâkûtü'l-Hamevî, *a.g.e.*, I, s. 421-422.

46 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 162-163; *Şezerât*, VII, s. 319; Leknevî, *a.g.e.*, s. 193.

47 bk. Ş. Sami, *a.g.e.*, VI, s. 4312.

48 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 163; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 382; M. b. Ali eş-Şevkanî, *el-Bedrü't-Tâli'*, Beyrut, ts., I, s. 497.

49 bk. *Şezerât*, VII, s. 320; Ş. Sami, *a.g.e.*, VI, s. 4312; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 598.

50 eş-Şevkânî, *a.g.e.*, I, s. 497; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 382; *Şakâik* (tahkikli), s. 164; *Miftâhu's-Saâde*, I, s. 174.

51 bk. Leknevî, *a.g.e.*, s. 193; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 598.

52 bk. Şevkânî, *a.g.e.*, I, s. 497; Ş. Sami, *a.g.e.*, VI, s. 4312; Leknevî, *a.g.e.*, s. 193.

Musannifek, Herat'tan 848/1444[53] veya 850/1446'da[54] Anadolu'ya gelmiş ve ilmî kudretiyle büyük takdir toplayarak Konya'da tedrisata memur edilmiştir. Anadolu'ya geldikten sonra Farsça dört eser yazmış ve artık bu dille kitap yazmama kararı almış olmasına rağmen Fatih Sultan Mehmed Han'ın iradesiyle onun adına *"Muhammediyye"* isimli tefsirini yazmış ve mukaddimesinde "memur mazurdur" itizarında bulunmuştur.[55]

Musannifek, Konya'da bir müddet tedris ve telifle meşgul olduktan sonra Vezir Mahmud Paşa tarafından İstanbul'a davetle Fatih'e takdim edilmiş,[56] padişahın takdir ve iltifatlarına mazhar olan Musannifek'in bundan sonra İstanbul'da ikamet ve tedrisatla meşgul olmasına karar verilmiştir.

Musannifek velûd bir kaleme, güzel ve seri yazma kabiliyetine sahip bir kimsedir. Her gün birkaç risale yazar, öğrencilerine dersi yazarak anlatırdı.[57] Görülebilenleri otuzun üzerinde olan eserlerinin hemen tamamını 58 yaşına kadarki süre içinde yazmış, gerek bu eserlerini gerekse istinsah ve derleme sûretiyle meydana getirdiği kitaplarının öğrencilerine verilmesini vasiyet etmiş ve bu vasiyeti yerine getirilmiştir[58]. Belirtilen yaştan sonra ihtiyarlık, diline arız olan rekaket ve bunlardan kaynaklanan rahatsızlık kaleminin sür'atini oldukça etkilemiştir.[59] Bahse konu rahatsızlık ve olumsuzluklar onun tedris hayatının da noktalanmasına sebep teşkil etmiş, son olarak Semaniye'den birisinde iken Fatih'in iradesiyle yevmiye 80 akçe maaşla tekaüd olmuş ve 875/1470'te vefat ederek Eyüb Camii civarına defnedilmiştir.[60]

---

53 bk. Şevkânî, *a.g.e.*, I, s. 497; Leknevî, *a.g.e.*, s. 193; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 382; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 598; Ş. Sami, *a.g.e.*, VI, s. 4312.

54 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 164.

55 bk. *Miftâhu's-Saâde*, I, s. 174; Bergamalı, *a.g.e.*, s. 126; *Şakâik* (tahkikli). s. 165; Abdullah el-Eyyubî, *Risâle-i Hz. Ebû Eyyub el-Ensarî*, Yazma. M. Ü.İ.F. Ktp. Öğüt/1215-22. 128b.

56 bk. Ş. Sami; *a.g.e.*, VI, s. 4312.

57 bk. *Şezerat*, VII, s. 321.

58 bk. *ODİT.*, s. 6, dipnot no. 3.

59 bk. *Miftâhu's-Saâde*, II, s. 184 vd.; Leknevî, *a.g.e.*, s. 194; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 599.

60 bk. Şevkânî, *a.g.e.*, I, s. 497; *Hediyye*, I, s. 735; Leknevî, *a.g.e.*, s. 194; Ş. Sami, *a.g.e.*, VI, s. 4312; *Şakâik* (tahkikli), s. 165; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 494; *Sic. Osmanî*, III, s. 486; Bergamalı, *a.g.e*, s. 127.

b- Eserleri

1- el-Muhammediyye fî Tefsîri'l-Kur'ân = Mülteka'l-Bahreyn = Kitâbü'ş-Şifâ fi Tefsîri Kelâmillâhi'l-Münzel mine's-Semâ'.

2- Hâşiye 'ale'l-Keşşâf

3- el-Ahkâm ve'l-Hudûd = Hadûdü'l-Ahkâm

4- Şerhu'l-Hidâye

5- el-Vusûl fî İlmi'l-Usûl

6- Şerhu'l-Mesâbîh li'l-Bağavî

7- Şerhu'l-Mevâkıf

8- Şerhu'l-İrşâdi'l-Hâdî li't-Teftâzânî

9- Şerhu'l-Merah

10- Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Miftâh li'l-Cürcânî

11- Hâşiye 'alâ Levâmi'i'l-Esrâr Şerhu Metâli'i'l-Envâr

12- Tuhfetü's-Selâtîn (Farsça)

13- Şerhu'l-Mesnevî li-Celâliddin er-Rumî vd.[61]

c- Tefsiri

Musannifek'in *"el-Muhammediyye"*, *"Mülteka'l-Bahreyn"* ve *"Kitâbü'ş-Şifâ"* adlarıyla kaydettiğimiz tefsirleri hakkında değişik kanaatler ortaya konmuştur. Şöyle ki, Kâtip Çelebi ile İsmail Paşa el-Bağdadî ve Kâtip Çelebi'den naklen beyanda bulunan Adil Nüveyhid bu isimleri farklı tefsir olarak mütalaa etmişlerdir. Ancak Bilmen bunların ayrı tefsirler olmadığını şöyle beyan etmektedir: "....Bu tefsirin ismi *"Kitabü'ş-Şifâ fî Tefsîri Kelâmillâhi'l-Münzel mine's-Semâ"*dır. Buna "Muhammediyye" de denilmektedir. Bu tefsirde zahir ve gayr-i zahir hakikatler bahsedildiği için buna "Mülteka'l-Bahreyn" namı da verilmiştir. Binaenaleyh bu üç namıyla yadedilen tefsir müteaddid değil, birdir. Nitekim bu tefsirin mukaddimesinden de bu cihet anlaşılmaktadır. *Keşfü'z-Zünûn*'da ise "Tefsîr-i Muhammediyye" ile "Mülteka'l-Bahreyn" başka başka gösteriliyor, bu doğru olmasa gerek."[62] Bu tefsirin

---

61 *Hediyye*, I, s. 735; *Miftâhu's-Saâde*, I, s. 184-186; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 599-600; *Şakâik* (tahkikli), s. 164; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 493-494; Şevkânî, *a.g.e.*, I, s. 497; *Şezerât*, VII, s. 321; Kehhâle, *a.g.e.*, VII, s. 240; Ziriklî *a.g.e.*, VI, 161; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 382; *GAL*, II, s. 234; Suppl., II, s. 329; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 458, II, s. 1618-1619.

62 Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 599.

muhtevası hususunda da değişik görüşlere rastlamaktayız. Taşköprîzâde eserin iki cilt olduğunu, birinci cildin sadece Fatiha sûresini, ikinci cildin ise Nebe' sûresinden Nâs'a kadar olan kısmın tefsiri olduğunu söylerken,[63] Bergamalı eserin mufassal bir tefsir olduğunu, ilk cildi ile Zâriyat sûresinden Nâs'a kadarki kısmı ihtiva eden cildini okuduğunu söylemektedir.[64] Bizim tespitlerimiz de gerek tefsirin ismi, gerekse bütünlüğü itibarıyla Bilmen ve Bergamalı'yı doğrulamaktadır. Nitekim S. Ktp. Ayasofya/285, Esad Efendi/35, Reşid Efendi/54, Fatih/635-636, Hekimoğlu/51 ile Beyazıt Ktp. Beyazıt/396, Veliyyüddin/169, 260-261 numaralarda kayıtlı eserlerin bir kısmı benzer nüshalar olmakla beraber bir kısmı farklı sûrelerin tefsirini içermektedir. Nitekim kayıtlardan çoğu Mürselât-Nâs arası sûrelerin tefsiri iken, bir kısmı Bakara sûresinden birkaç ayeti, bir kısmı sadece Fatiha sûresinin tefsirini ve bazısı ise sûre ve ayet tertibine riayet edilmeden Tâhâ, Mâide, Kehf, Isra, Nisa, A'râf, İbrahim, En'âm, Tevbe, Sebe' ve Kasas sûrelerinden bazı ayetlerin muhteva uygunluğuna bakılmaksızın yapılan tefsirlerini içermektedir. Bu nüshalar tefsirin tam olduğu hakkındaki kanaati kuvvetlendirmekle beraber baştan sona tefsirin tam bir nüshasını bulmamız mümkün olmamıştır.

Tefsirin esas adının *"Kitâbü'ş-Şifâ"* olduğu, aynı zamanda buna *"Mülteka'l-Bahreyn"* de dendiği Fatih/636 noda kayıtlı nüshanın zahriyesinde beyan edilmektedir ki, bu ibare Bilmen'den yukarıda nakledilen değerlendirmeyi teyid etmektedir. Bazı kütüphane kayıtlarında eserin *"el-Muhammediyye"* adıyla geçmesi tefsirin Fatih Sultan Mehmed namına yazılmasından ve onun ismine izafe edilmesinden kaynaklandığını zannetmekteyiz. Çünkü incelediğimiz nüshalarda net olarak bu isme rastlanılmamıştır. Biz burada eserin ilk cildini teşkil ve Fatiha'nın tefsirini ihtiva eden nüshasını tanıtacak ve Nâs sûresinin hatimesini de tefsirin sonunu belirleme bakımından kaydedeceğiz.

Eser Farsça ağırlıklı olmak üzere yer yer Arapça'nın da kullanıldığı bir dille yazılmış olup, tefsirin Fatiha kısmını teşkil etmektedir ve müellif hattıdır. Ebadı 365x264, bbxbb mm. Dağılmış cildin sırtı meşin yamalı ve mukav-

---

63 bk. *Miftâhu's-Saâde*, I, s. 176.

64 bk. Bergamalı, *a.g.e.*, s. 17,126; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 458.

va kapaklar açık yeşil kâğıt kaplıdır. 142 yk. olan eserin varakları kalın, sarı ve nohudî renkli ve yer yer güve tahribatlıdır. Serlevha yoktur. Cedvelsiz sayfalarda hem ebad, hem de satır sayısı farklıdır. Talik kırması yazı kalın bir uç ve siyah mürekkeple yazılmış, اما بعد ile mebhas başlıkları daha kalın ve koyu siyah renkle, sıkça rastlanan اما ile bazı kelimeler ise kırmızı çizgilerle belirgin hale sokulmuşlardır. Sayfa kenarlarında bazı notlar ve konu başlıkları yer almaktadır.

Yazının okunaklı olmaması ve dil olarak çoğunlukla Farsça'nın kullanılması eserden rahatlıkla yararlanmayı zorlaştırmıştır. Zahriyede "Mülteka'l-Bahreyn", "Tefsîru'ş-Şifâ bil-Farisî Musannifek" ve "Kitâbü'ş-Şifâ fi Tefsîri Kelâmillâhi'l-Münzel mine's-Semâ'" isimleriyle birlikte şu ibare yer almaktadır:

وقد أفسح تأليفه العبد الفقير شيخ علي بن محمد الشاه رودي ثم البسطامي وفقه الله تعالى لما يحبه ويرضاه وحقق في الدارين جميع ما يطلبه... في أواخر جمادي الآخرة من شهور سنة اثنتين وستين وثمان مائة.

Ayrıca aynı sayfada Musannifek'in bu eserinin Edirne'de 864'te vakıf kaydı da yer almaktadır.

Musannifek Fatiha'nın tefsirini âdeta geniş bir mukaddime tarzında yazmış ve burada "faide" başlıkları altında tefsirin şeref, önem ve usûlüne dair kıymetli bilgiler vermiştir. Ayrıca İstiaze, Besmele ve Fatiha sûresiyle, tafsilat verme gereğini duyduğu şeytan, kıyamet, sırat, amin vb. konularda derli toplu malumat sunmuştur.

Başı:

الله نزل أحسن الحديث كتابا متشابها تشابه بعضه بعضا ووصل بسعادته بسعادة أشدايه يوما يعضون عليه بأضراسهم عضا خوشرين كلامي كه درميادين عبارت... تسابق فرسان فصاحت باشيد وبمتري مرامي كه در بساتين صريح وكنايت زمزمه، بلبلان... أما بعد جنين كه يد... محرر اين سطور...شيخ علي بن مجلد الدين الشاهرودي...

Sonu:

...قال الله تعالى إنما المؤمنون الذين آمنوا بالله ورسوله ثم لم يرتابوا وفي حديث سئل جبريل عليه السلام رسول الله صلى الله عليه وسلم عن الإيمان فقال أن تؤمن بالله وملائكته... فقال السائل إذا قلت هذا فأنا مؤمن قال نعم ولم يقل إن شاء الله وبالله التوفيق.

Nâs sûresi ise şöyle sona ermektedir:

...فإن الفضل بيد الله يؤتيه من يشاء... فقد امتاز كتابي هذا على ساير التفاسير بهذا الخصائص والجهات... وكل ذلك بميامن دولة السلطان... محمد بن مراد بن محمد خان... في شهر سنة ست وستين وثمان مائة بمقام دار السلطنة أدرنة... شيخ علي بن مجدالدين... ولاتلقوا بأيديكم إلى التهلكة زاد باشند همين بايد... بس تمام تا شود مقصود حاصل والسلام.

d- Metod ve Muhtevası

Eseri bazı tefsirlerde olduğu gibi plânlı bir inceleme içinde görmekteyiz. Şöyle ki, müellif her sûrede ayetlerin tefsir vüs'atine uygun olarak yan başlıklar halinde bir takım mebhasler açmıştır. Sıra sayılarıyla devam eden bu mebhasler her sûre ve ayette incelenmesi düşünülen konuların adedine bağlı olarak devam etmekledir. Her sûrenin ortak olarak incelenen nüzul yeri, nuzül zamanı ve ayet adedinin yanında, ayetler hakkında bu mebhas sayıları verilmesi uygun görülen bilgilere göre artmaktadır. Meselâ Mürselât sûresinin ilk altı ayetinde mebhasler şu şekilde sıralanmaktadır: 1. Mebhas: Kıraat vecihleri 2. Mebhas: Lügat 3. Mebhas: Sarf 4. Mebhas: Nahiv 5. Mebhas: Ma'ânî 6. Mebhas: Beyan 7. Mebhas: Fıkıh 8. Mebhas: Kelâm 9. Mebhas: Usul-i Fıkıh 10. Mebhas: İlm-i Tefsir 11. Mebhas: İlm-i Te'vil 12. Mebhas: Nükteler, latifeler ve işaretler. Eserde bu mebhaslerle birlikte ayetlerin tefsiri ile ilgili diğer malumat da toplu bir mebhas içinde verilmekte ve tefsirde sistem bu minval üzere devam etmektedir. Muhteva yönünden dikkatimizi çeken bir diğer husus da eserin Fatih'e ithafen yazılması münasebetiyle uygun yerlerde siyasetnamelerin içeriğine benzer bazı tavsiyelere yer verilmiş olmasıdır. Meselâ إن للمتقين مفازا ayetinin tefsiri bunun güzel bir örneğini teşkil etmektedir.

Tefsir her ne kadar dirayet metoduyla yazılmışsa da rivayete taalluk eden konularda bu metoddan da ihtiyaç nispetinde yararlanılmıştır. İbn Abbas ve İbn Mes'ud eserde en çok rivayette bulunulan iki önemli kaynağı teşkil etmektedir. Müellif bu iki kaynağın yanında bazı ashab, tâbiûn vs. den de istifade etmiş, ancak sadece nakille kalmayıp bunları gerektiği ölçüde tafsil cihetine de gitmiştir. Kısa geçtiği bazı irab ve belâğat tahlilleriyle kelâmî tetkiklerde *Keşşâf*'a yazdığı hâşiyeye atıfta bulunmuştur. Müellif *Kurtubî Tefsiri* gibi bazı kaynaklardan da istifade etmiştir.

Eserin metod ve muhtevası hakkında Bilmen ve Bergamalı da özet bilgi vermişlerdir.[65]

5- MOLLA GÜRANÎ

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

İsmi, Şemsüddin (Şerefüddin) Ahmed b. İsmail b. Osman b. Ahmed b. Reşid b. İbrahim et-Tebrizî el-Kahirî er-Rumî olup, "Molla Güranî" ismi ve "el-Güranî" nisbesiyle meşhur olmuştur. 813/1410'da Irak'ta Şehrezûr civarındaki Güran'da[66] doğmuş[67] ve tahsiline memleketinde Kur'ân'ın hıfzıyla başlamıştır. Sonra el-Kazvinî'den kıraat-i seb'a, ilm-i alet, ilm-i aruz ve Teftâzânî'nin hâşiyesiyle birlikte *Keşşâf*'ı okumuştur. Memleketinde benzer bir takım ilim adamlarından okuduktan sonra ilmî gücünü daha da artırmak için uzun süre seyahatlarda bulunmuştur. Bu cümleden olmak üzere önce Bağdat'a gelmiş, birçok âlimlerle ilmî mübahaselerde bulunmuş, buradan 30 yaşlarında iken Şam'a gitmiştir. Şam'da el-'Alâ el-Buharî'den çok istifade etmesine rağmen, Celâlüddin ed-Devvânî'yi bu hocasına daima tercih etmiştir. Bu yüzden Devvânî ile Kudüs'e gitmiş, ondan *Keşşâf*'ı bir kere daha okumuştur.[68] Sonra 35 yaşlarında İken Kahire'ye gitmiş, İbn Hacer el-Askalanî'den *Sahih-i Buharî* ile el-'Irakî'nin *Şerh-i Elfiye*'sini, İbnü'z-Zerkeşî'den *Sahih-i Müslim*'i ve Şirvanî'den de yine *Sahih-i Müslim* ile *eş-Şatıbiyye*'yi oku-

---

65 bk. Bilmen II, *a.g.e.*, s. 599-600; Bergamalı, *a.g.e.*, s 126.

66 bk. Yâkûtü'l-Hamevî, *a.g.e.*, IV, s. 444.

67 bk. Şevkânî, *a.g.e.*, I, s. 39; K. Ritter, *a.g.m.*, s. 64.

68 bk. Şevkânî, *a.g.e.*, I, s. 39-40.

muştur. Tahsilini üstün başarılarla tamamlayan Güranî icazetnamesini İbn Hacer'den almıştır.

Güranî yaptığı bu tahsili ile fıkıh, usul, kıraat-i aşere, alet ilimleri, hadis ve tefsirde tam bir otorite olmuş,[69] ilmi ve faziletiyle hem ulemâ hem de devlet ricalinin büyük takdirlerini kazanmıştır. Nitekim bu gücü ve şöhreti sayesinde Kahire'de Berkûkıyye medresesi fıkıh müderrisliğine tayin edilmiş ve bu önemli görevi bir süre başarı ile yürütmüştür.[70]

Güranî'nin Anadolu'ya gelişi hakkında Arap ve Osmanlı kaynakları farklı görüşlere yer vermektedir. Birincisine göre Hamîdüddin en-Nu'manî ile aralarında cereyan eden ilmî bir mübahase neticesi 844/1440'ta hapsedilmiş, sonra Kahire'den çıkartılarak Şam'a, oradan da Anadolu'ya gelmiştir.[71] İkincisine göre ise, hacdan dönen Molla Yegân Kahire'ye uğramış, Güranî ile görüşerek onu Edirne'ye getirmiş ve II. Murad'a hac hediyesi olarak takdim etmiştir.[72] İlmi ve ulemâyı çok seven II. Murad onunla bir müddet sohbet etmiş ve ona iltifatlarda bulunmuştur. Fazilet, ilmî dirayet ve idarî otorite özellikleri mükemmel bulunan Güranî önce Bursa'da Kaplıca medresesi ile Yıldırım Han'ın medresesine müderris tayin edilmiş, bu görevde liyakat ve dirayetini ispat eden Güranî'yi, II. Murad Manisa'da bulunan Şehzâde Mehmed'in eğitim ve öğretimine memur etmiştir.[73]

---

69 bk. Şevkânî, *a.g.e.*, I, s. 39; *Nazmü'l-'İkyân*, s. 38; es-Sehâvî, Şemsüddin M. b. Abdirrahman, ed-*Dav'ü'l-Lâmi'*, Mısır 1353, I, s. 241.

70 Yıldız, *a.g.t.*, s. 78; H. Ritter, *a.g.m.*, s. 64; Şevkânî, *a.g.e.*, I, s. 40; *Devha*, s. 10; *Şakâik* (tahkikli), s. 84; Sofuoğlu, *a.g.e.*, s. 362; Sehâvî, *a.g.e.*, I, s.241; Bergamalı, *a.g.e.*, s. 130; Yıldız, "Molla Gürânî ve İstanbul'un Fethindeki Rolü", *UÜİFD.* sayı 2, , s. 128; *İlmiye Salnamesi*, s. 334; Ş. Sami, *a.g.e.*, V, s. 3915; *Tâcü't-Tevarih*, II, s. 441; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 30.

71 bk. Sehâvî, *a.g.e.*, I, s. 242; Yıldız, *a.g.m.*, s. 128.

72 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 84; Leknevî, *a.g.e.*, s. 48; Ünver, *İlim ve Sanat Tarihimizde Fatih Sultan Mehmet*, İstanbul 1953, s. 4; *Devha*, s. 10; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 609; Yiğit, *a.g.e.*, s. 255; Sofuoğlu, *a.g.e.*, s. 362; *Tâcü't-Tevarih*, II, s. 442.

73 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 85; *Devha*, s. 10; Ş. Sami, *a.g.e.*, V, s. 3916; Tâcü't-Tevarîh, II, s. 442; Sofuoğlu, *a.g.e.*, s. 362; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 610; *İlmiye Salnamesi*, s. 334; Leknevî, *a.g.e.*, s. 48; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 30.

Fatih tahta geçtikten sonra yaptığı vezirlik teklifine karşı özür beyan etmiş ve isteği doğrultusunda kazaskerlik makamına getirilen Güranî tefsiriyle birlikte bazı mühim eserlerini bu görevde iken yazmıştır.[74]

İlmî gücüne, şahsî otoritesine, padişaha yakınlığına ve icraatının doğruluğuna kesin güveni, Güranî'yi bu makamda bazı şahsî tasarruflara sevketmiştir. Bu halin muhtemel sosyal ve siyasî huzursuzluğa sebep olabileceğini düşünen ve bu sebeple duruma müdahele gereğini duyan Fatih onu, Bursa'daki vakıf işlerinin teftiş ve tedviriyle görevlendirerek merkezden uzaklaştırmıştır. Bu görev değişikliğine gücenen Güranî Mısır'a gitmiş, Sultan Kayıtbay onu hüsn-i kabulle karşılamıştır. Fatih'in davetine rağmen Kayıtbay kendisinin Mısır'da kalması ricasında bulunmuş, ancak Güranî Sultan'a özür beyanında bulunarak, "Onunla aramızda baba ile evladı arasındaki bağa benzer bir sevgi bağı vardır" demiş ve ayrıca ricayı kabulünün iki sultanın arasının açılmasına sebep teşkil edebileceği endişesini belirtmiştir. Düşünceyi takdirle karşılayan Kayıtbay, Güranî'nin masraflarını karşılamış ve Fatih için de hazırlattığı kıymetli hediyelerle Güranî'yi İstanbul'a göndermiştir.[75]

862/1457'de İstanbul'a gelen Güranî, yevmiye 200 ve her ay için ayrıca 20.000 akçe maaşla Bursa kadılığına tayin edilmiştir. Böylece gençlik ve tahsil döneminde yaşadığı hayat sıkıntılarından[76] kurtulmuş ve müreffeh bir hayatın sahibi olmuştur.[77] Kavuştuğu bu zenginlik onu hayır ve hasenata yöneltmiş, İstanbul'da dâru'l-hadis, dâru'l-kurra ve medrese gibi ilmî müesseselerle bir de cami yaptırmıştır.[78]

Güranî bütün ömrünü ilmî tetebbuatla geçirmiştir. Mansıp sahibi olduktan sonra gündüzlerini fetva ve tedris çalışmalarıyla değerlendirmek, ge-

---

74 bk. Leknevî, *a.g.e.*, s. 48.

75 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 86; *Tâcü't-Tevarih*, II, s. 343; *Sic. Osmanî*, III, s. 161; Bergamalı, *a.g.e.*, s. 130; *İlmiye Salnamesi*, s. 334; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 610; H. Ritter, *a.g.m.*, s. 65; Sehâvî, *a.g.e.*, I, s. 242.

76 bk. Şevkânî, *a.g.e.*, I, s. 39.

77 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 86.

78 bk. Yıldız, *a.g.t.*, s. 71; Şevkânî, *a.g.e.*, I, s. 41.

celerini ise Kur'ân okuyarak ihya etmek hayatının ayrılmaz bir parçası olmuştur. Yetiştirdiği talebelerin sayısı oldukça kabarıktır.[79] Nihayet 885/1480'de şeyhülislâm olan ve sekiz sene müddetle bu görevi büyük bir titizlikle yürüten Güranî, yakalandığı hastalıktan kurtulamayarak 893/1487'de vefat etmiştir.[80]

b- Eserleri

1- Gâyetü'l-Emânî fî Tefsîri's-Seb'i'l-Mesânî

2- Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Kâdî

3- Risale fî Tefsîri Ayeti'l-Kürsî

4- ed-Dürrü'l-Levâmi' fî Şerhi Cem'i'l-Cevâmi[81]

5- Hâşiye 'alâ Şerhi'ş-Şâtıbiyye li'l-Ca'berî = el-'Abkarî Ta'lîka 'alâ Hırzi'l-Emânî li'ş-Şatıbî

6- Keşfü'l-Esrâr an Kıraeti Eimmeti'l-A'sar fî Şerhi Manzumeti'l-Cezerî

7- Şerhu Sahihi'l-Buharî = el-Kevserü'l-Cârî 'alâ Riyâdı'l-Buharî

8- Şerh 'alâ Sahihi İbn Temcid

9- el-Müreşşah Şerhul-Müveşşah = Hâşiye 'ale'l-Kâfiye

10- eş-Şâfiye fî 'İlmi'l-'Arûd vd.[82]

c- Tefsiri

Güranî'nin tefsir çalışmalarından yalnız *Gâyetü'l-Emanî* üzerinde duracağız. Çünkü bununla müellifin tefsirdeki metod ve üslûbu tamamen anlaşılmış olacaktır.

Henüz tab'edilmemiş *Gâyetü'l-Emânî*'nin yazma pek çok nüshası vardır. Biz bunlardan H.S.A./93 noda kayıtlı nüshayı tanıtacak, metod ve muhtevası

---

79 *Şakâik* (tahkikli), s. 89; *Devha*, s. 11; Leknevî, *a.g.e.*, s. 49.

80 *Şakâik* (tahkikli), s. 89; *Devha*, s. 10; Ş. Sami, *a.g.e.*, V, s. 3916; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 611; Leknevî, *a.g.e.*, s. 48; Şevkânî, *a.g.e.*, I, s. 41; *Nazmü'l-'İkyân*, s. 39; Sehâvî, *a.g.e.*, I, s. 243. Ayr. bk. Abdülkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ankara 1972, s. 8-9.

81 Güranî'nin ilkyazdığı eseridir ve memleketinde iken yazmıştır. bk. *Nazmü'l-'İkyân*, s. 38.

82 bk. Yıldız, *a.g.t.*, s. 90-92, 112-128; *Hediyye*, I, s. 135; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 611; *Osm. Müellifleri*, II, s. 3; *Devha*, s. 11; Bergamalı, *a.g.e.*, s. 131; Leknevî, *a.g.e.*, s. 48; *Nazmü'l-'İkyân*, s. 39; Şevkânî, *a.g.e.*, s. 41; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 30; *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1190.

hususunda özetle Sakıp Yıldız'ın bu tefsir hakkındaki doçentlik tezinden yararlanacağız.

Eser iki cildi bir arada tek mücellettir. Eski bir nüsha olan ikinci cilde sonradan istinsah edilmiş ilk cildin ilavesiyle tamamlanmıştır. Bu bakımdan ciltler arasında oldukça bariz farklılıklar göze çarpmaktadır. Cilt, miklebsiz, koyu kahve deri ile kaplıdır. Kapaklar yaldız basma salbek ve gömme güzel bir şemseye sahiptir. Şiraze ve varaklar sağlamdır. Ebadı 275x185, 197x112 mm.dır.Baş ve sonda vakıf mührü bulunan eserin ilk cildinin yaprakları nohudî renkli, aharlı ve filigransızdır. Genişçe bırakılan sayfa kenarları boştur. Yazı okunaklı bir nesihtir ve ince uçla yazılmıştır. Ayetlerin üzerine çekilen çizgilerle sûre isimleri ve besmelelerin bir kısmının yazımında kırmızı, diğer yerlerde ise siyah mürekkep kullanılmıştır. Varak sayısı 348, satır sayısı 25'tir. el-Hac Ahmed tarafından istinsah edilen esere kısa bir mukaddimeden sonra besmelenin tefsiriyle başlanmış ve Meryem sûresinin tefsiriyle sona ermiştir.

Eserin ikinci cildi sağlam ve temiz olmakla beraber bazısı kalın, bazısı ince, bir kısmı koyu, bir kısmı açık sarı renkli, aharlı ve filigransız yapraklardan meydana gelmiş eski bir nüshadır. Varak sayısı 299, satır sayısı 25'tir. Zahriyesinde الجلد الثاني من تفسير كوراني سماه غاية الأماني cümlesi yer alan bu cildin yazısı kalın bir uç ve rahat okunabilen nesihle yazılmıştır. Tefsir kısmında siyah, ayetlerin üzerindeki çizgilerle sûre isimlerinde kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Sayfa kenarlarında yer yer notlar vardır. Kehf sûresinden başlayan bu cilt ise Nâs sûresinin tefsiriyle tamamlanmıştır.

Başı:

الحمد لله المتوحد بالإعجاز في النظام المتفرد بالأزلية وقدم الكلام المقدس عن الشبيه في الأساليب والأحكام أنزل على عبده كتابا محكما آياته من لدن حكيم خبير... وبعد فإن من صرف نقد عمره في درك المعارف وسهر عاصيا على فرايد العوارف... وسميته خاضعا لله غاية لأماني في تفسير الكلام الرباني...

Sonu:

...وروي البخاري ومسلم وعائشة رضي الله عنها كان إذا أوى إلى فراشه كل ليلة جمع كفيه وقرأ قل هو الله أحد والمعوذتين ونفث فيها ثم مسح بهما ما استطاع من جسده هذا وأنا أعوذ من شر نفسي... هذا آخر ما أوردته من تفسير كلام الملك العلام... فرغ مؤلفه من تأليفه... في سنة سبع وستين وثمان مائة من هجرة النبوية.

d- Metod ve Muhtevası

Gâyetü'l-Emânî, müellifin bütün eserleri içinde en mühimlerindendir. Kâdî tefsirinden biraz daha hacimlidir. Edebî bir üslûp hâkimdir, rivayetlerinde genellikle sened zincirini zikretmektedir. Müellifin bu özellliği Buharî şerhinde de görülmektedir. Metod ve muhteva yönünden Zemahşerî ve Beydâvî'den farklı olmakla beraber bunlardan pek çok iktibasta bulunmuştur. Ancak gördüğü hata ve eksiklikleri düzeltmek ve daha isabetli gördüğü kanaatlerini ifadeyle onları tenkitten de geri kalmamıştır.[83] Hadis naklinde ve İsrâilî haber konusunda da oldukça titiz davranmıştır.[84] Buna rağmen klâsik tefsir anlayışının yani rivayet ve dirayet metodlarının dışına çakamamış, yeni bir metod ve muhteva örneği ortaya koyamamıştır.[85] Ayrıca bu tefsir ilim dünyasında pek meşhur da olamamıştır. Çünkü kendisinden sonra öğrencileri tarafından ciddi bir tanıtım çabası gösterilmemiştir.[86]

Güranî tefsirinde sarf, nahiv, belâğat, icaz, kıraat, fıkıh ve kelam konularına, ayet ve sûre aralarındaki tenasübe birçok tefsirlere oranla daha fazla yer vermiş, tefsirde hadislerle istişhadda bulunmuştur.[87] Ahkâm ayetlerini tefsir ederken bahse konu meseleyle ilgili mezhep imamlarının önemli görüşlerini belirtmiş ve yer yer tercihlerini ortaya koymuştur.[88]

---

83 bk. Yıldız, *a.g.t.*, s. 138, 222-223; Bergamalı, *a.g.e.*, s. 131-132.

84 bk. Yıldız, *a.g.t.*, s. 138.

85 bk. Yıldız, *a.g.t.*, s. 145; a. yz., "*Osm. Tefsir Har ketı.*", s. 5.

86 bk. a. yz., *a.g.t.*, s. 90.

87 bk. a. yz., *a.g.t.*, s. 236.

88 bk. a. yz., *a.g.t.*, s. 256, 272, 304.

Güranî tefsirinde kaynak olarak Zemahşerî ve Beydâvî'den başka Bağavî, Nesefî ve Nîsâbûrî'den de çok istifade etmiştir.[89] Kendisi ise Ebussuud Efendi ve İsmail Hakkı Bursavî gibi meşhur müfessirlerimize kaynak olmuştur.[90]

6- el-BİTLİSÎ HÜSAMÜDDİN

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Bitlisî'nin hayatı hakkında yararlanabildiğimiz eserler sayıca fazla olmadığı gibi, verilen bilgiler de oldukça sınırlıdır. Bu kaynakların başında *Osmanlı Müellifleri* ile bundan yararlanmış olan Bilmen'in *Büyük Tefsir Tarihi* gelmektedir. Kehhâle ve Bağdatlı İsmail Paşa'nın da çok kısa bilgi verdikleri Bitlisî'nin isim silsilesinde bazı farklılıklar görülmektedir. Müfessirin ismini bazısı[91] "Hüsamüddin Ali el-Bidlisî" şeklinde vermişken, bazısı[92] "Hüsamüddin Ali b. Abdillah el-Bitlisî el-Hanefî es-Sûfî", Kâtip Çelebi[93] ise "Hüsamüddin Ali b. el-Hüseyn el-Bitlisî şeklinde kaydetmişlerdir.

Müellifimiz meşhur *Heşt Behişt* müellifi İdris-i Bitlisî'nin babasıdır. Tahsil ettiği şer'î ilimler arasında bilhassa tefsirde temayüz etmiş olduğu anlaşılmakla beraber, tahsil için yaptığı seyahatleri, kimlerden okuduğu, kimlere kaynak olduğu bilinmemekle, tefsirinde de bu hususlara ışık tutacak bilgi bulunmamaktadır. Ancak ulemânın pek çoğunda gördüğümüz gibi bu zat da medrese tahsilini tamamladıktan sonra tasavvufa meyletmiş ve "Tarikat-ı Nurbahşî"nin kurucusu Seyyid M. Nurbahşî'ye intisab ederek elde ettiği liyakati sayesinde halifelik derecesine kadar yükselmiştir.[94] Buna rağmen tefsirinde işarî yorumlara fazla yer vermemiştir.

---

89 bk. a. yz., *a.g.t.*, s. 137.

90 bk. a. yz *a.g.t.*, s. 320.

91 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 58; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 618.

92 bk. Kehhâle, *a.g.e.*, VII, s. 131; *İdâhu'l-Meknûn*, I, s. 352.

93 bk. *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1514.

94 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 58; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 618.

Âlim, fazıl, âbid, zahid ve ehl-i hal sahibi bir kimse olduğu muhakkak olan Bitlisî, 900/1494 civarında vatanında vefat etmiştir.[95]

b- Eserleri

1-Câmi'u't-Tenzîl ve't-Te'vîl (fi Tefsîri'l-Kur'ân)
2- Şerhu Istılâhâti's-Sûfiyye li'l-Kâşanî
3- el-Kenzü'l-Hafi fi Beyani Makâmâti's-Sûfi
4- Şerh-i Gülşen-i Râz (Farsça)[96]

c- Tefsiri

Bitlisî'nin tefsiri kaynak ve kayıtlarda değişik isimlerle yer almaktadır. Bunlar, *"Cami'u't-Tenzîl ve't-Te'vîl"*,[97] *"Tefsîr-i Hüsam"*[98] ve *"İşaretü Menzili'l-Kitab"*dır.[99] Bursalı ve Bilmen bu tefsirin iki büyük cilt halindeki bir nüshasının Edirne Selimiye Kütüphanesi'nde bulunduğunu kaydetmektedirler.[100] Ancak yaptığımız araştırmada, bu nüsha bulunamamıştır. Burada Murad Molla Kütüphanesi numara 108'de Hüsamüddin Bitlisî adına kayıtlı 393 varaklı *"Cami'u't-Tenzîl ve't-Te'vîl"* adlı esere de kısaca temas etmemiz gerekmektedir. Bu, Fetih sûresinden Nâs'a kadar sûrelerin tefsiriyle ilgili bir eserdir. Müsecca ifadelerle kaleme alınmış mukaddimesinde II. Bayezid (886-918/1481-1512) adına yazıldığı ve kendisine takdim edildiği belirtilmektedir. Bunun dışında tefsirde ne eser ve ne de yazarının kim olduğuna rastlanılamamıştır. Yaptığımız karşılaştırmada Bitlisî'nin tanıtacağımız tefsiriyle de her hangi bir benzerliği görülmemiş ve neye istinaden böyle bir isimle kaydedildiği tesbit edilememiştir.

---

95 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 58; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 618; Osman Keskioğlu, *Kur'ân Tarihi ve Kur'ân Hakkında Ansiklopedik Bilgiler*, İstanbul, ts., s. 215; Kehhâle, *a.g.e.*, VII, s. 131; *Hediyye*, I, s. 738; *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1514.

96 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 58; *Hediyye*, I, s. 738; Kehhâle, *a.g.e.*, VII, s. 131; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 618; *İdâhu'l-Meknûn*, I, s. 352; *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1514; Keskioğlu, *a.g.e.*, s. 215.

97 bk. *İdâhu'l-Meknûn*, I, s. 352; *Hediyye*, I, s. 738 ve Ktp. kayıtları.

98 bk. Keskioğlu, *a.g.e.*, s. 215.

99 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 58; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 618.

100 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 58; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 618.

Bitlisî'nin tefsirinin dört ciltlik tam bir nüshası sadece S. Ktp. Şehid Ali Paşa/109-1 12 numaralarında kayıtlıdır. Ciltler ana hatlarıyla şu fizikî özellikleri taşımaktadır:

I. cilt: 283x200, 220x120 mm. ebadında 293 yk. dir. Koyu vişne deri cilde sahip eserin miklebi kopmuştur. Kapaklar gömme şemse ve salbeklerle süslüdür. Varaklar kalın sağlam, nohudî renkli, aharlı ve filigransızdır. Eserin baş ve sonuyla ilk iki sayfa kenarlarında vakfiye mührü ve numarasız ilk sayfada ise şu ibare yer almaktadır:

الجلد الأول من تفسير حسام الدين البدلسي من أول القرآن إلى قوله تعالى والسارق والسارقة من سورة المائدة.[101]

Serlevhası yoktur. 29 st. dan oluşan sayfalar cedvelsiz ve kenarları boştur. Rahat okunabilen nesih yazı kalın bir uç ve siyah mürekkeple yazılmıştır. Baş taraflarda tefsir edilen ayetlerde ve sûre başlıklarında kırmızı mürekkep kullanılmışken, son kısımlarda ayetler, üzerlerine kırmızı çizgi çekilmek sûretiyle belirlenmiştir.

II. cilt: 297x200, 212x133 mm. ebadında, 229 yk. ve 29 st. dır.

III. cilt: 298x205, 212x130 mm. ebadında, 241 yk. ve 29 st. dır.

IV. cilt.: 290x195, 215x130 mm. ebadında, 243 yk., 29 st. ve miklebi kopmuştur.

Erzurum valisi vezir Abdurrauf Paşa er-Rumî'nin isteği üzerine yazılan eserin ciltleri fizikî görünümleri itibarıyla aşağı yukarı birbirine benzemekte ve I. cilt baştan Mâide sûresinin 38. ayetine, II. cilt Mâide sûresinin 38. ayetinden Yusuf sûresine, farklı bir istinsah olan III. cilt Yunus sûresinden Tenzil (Secde) sûresinin 26. ayetine ve IV. cilt ise Tenzil sûresinin 26. ayetinden Nas sûresine kadar olan kısmı ihtiva etmektedir.

---

[101] El-Mâide, 5/38.

Başı:

الرحمن علم القرآن خلق الإنسان علمه البيان إجمالا وتفصيلا تشريفا وتفضيلا الحكيم الذي يدبر الأمر من السماء إلى الأرض... وبعد فيقول أقل الفقراء حسام الدين علي البدلسي عفى الله عنه إني كنت من آوان الصبي إلى زمان الكهولة مواظبا على تلاوة القرآن راغبا فى استكشاف أسرار حقايق مباني الفرقان... وسميته بإشارة منزل الكتاب وأمره بجامع التنزيل والتأويل...

Sonu:

...وأعلم أن الله تعالى ذكر في هذه السورة الناس في خمسة مواضع إشارة إلى العوالم الخمس وإلى عدد الأدوار الأربعة الإفرادية والجمعية وكذا إلى عدد الأكوار الربعة الإفرادية والجمعية وإنما ختم على الناس الذي هو الإنسان صورة ومعنى وليطابق...

Eserin ferağ kaydı yoktur.

d- Metod ve Muhtevası

Dirayet metodunun hâkim olduğu tefsirin mukaddimesinden anlaşıldığı kadarıyla eser şöyle meydana getirilmiştir: Bitlisî, küçük yaşlarında başlayan okuma ve araştırma zevkiyle olgunluk dönemine kadar tefsir ve te'vîlâtla ilgili pek çok eser mütalaa etmiş ve bunlardan aldığı cesaretle Kur'ân'ın esrar ve hakikatlerini ortaya koyan bir tefsir yazmaya karar vermiştir. Kâdî Beydâvî, Bagavî, Sa'lebî ve bazı hususlarda Zemahşerî gibi müfessirlerin tefsirleri, inceleyip yararlandığı kaynakların başında gelmektedir. Bu okuma ve inceleme safhasında Ankebût sûresine geldiği sıralarda Şihabüddin el-Hindî'nin tefsirine rastlamış, bundan da çok istifade etmiştir. Bu araştırma ve inceleme onun tefsir alanındaki ufkunu genişletmiş ve bunlardan tefsir ve te'vîle dair derlediği bilgilerin de yardımıyle yazdığı tefsirine *"Câmi'u't-Tenzîl ve't-Te'vîl"* adını vermiştir. Mukaddimesinin ilerleyen kısımlarında Bitlisî, her sûrenin başında yer alan besmelenin tekrarının, sebep ve taşıdığı anlama işaret etmiş, naklettiği tarihî bilgileri tam tespit için imkân bulabildiği yerlere gittiğini, nitekim bu sebeple bir müddet Mekke'de kaldığını, sonra Çelebi Mehmed'in (816-825/1413-1421) davetiyle Anadolu'ya gelerek onun himaye ve iltifatına mazhar olduğunu ve bitirdiği eserini ona takdim ettiğini

beyan etmiştir. Daha sonra Kur'ân'ın inzal ve tenzilini, vahyini, mahluk olup olmadığını kendi kanaatlerini de ilave ederek incelediği mukaddimesini tefsir ve te'vîlin izahıyla tamamlamıştır. Böylece besmelenin tefsirine başlayan müellif burada mukadder bir takım soruların cevabı yanında rivayetlere ve kendi görüşüne yer vererek besmeleyi mufassal bir tarzda tefsir etmiştir.

Bitlisî eserinde pek çok hadislere, haberlere, lügat ve istikaka dair bilgilere yer vermiş, bilhassa sarf ve nahivle ilgili tahlillerden oldukça fazla istifade etmiştir. Zaman zaman اعلم tenbihleriyle açtığı paragraflarda konunun dışına çakarak gerekli gördüğü irabî, tasavvufî ve kelâmî bilgilerle tefsirini zenginleştiren Bitlisî, yerine göre fıkhî, tarihî, hikemî konulara da temas etmiş ve te'vîle yönelik bilgilerle maksadına önemli açıklıklar kazandırmaya çalıştığı eserini bu metod ve muhteva doğrultusunda tamamlamıştır.

7- NAHCİVANÎ

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Fatih (855-886/1451-1481) ve II. Bayezid (886-918/1481-1512) devri meşhur âlim ve mutasavvıflarındandır. İsmi, Şeyh Baba Nimetullah b. Mahmud en-Nahcivanî el-Akşehrî el-Hanefî en-Nakşibendî'dir. "Ulvânü'l-Akşehrî" veya "Alvânü'l-Akşehrî" lakabıyla meşhur olmuştur.[102] Aslen Kafkasya hudutları içinde bulunan Azerbaycan'ın Nahcivan[103] beldesindendir. Çok zekî, ilme istidatlı ve nezih tabiatlı bir kimsedir. Tahsilini memleketinde yapmış ve devrinin âlimlerinden iyi bir öğrenim görmüştür. Başarı grafiği oldukça yüksek tahsili neticesinde aklî ve naklî ilimlerde ve özellikle tefsir, usul ve füru'da muasırlarının üstünde bir maharet sahibi olmuştur. Bundan sonra tasavvufa yönelerek nakşibendî tarikatına intisab etmiştir. Tasavvuf ilmini ve tarikat adabını da tahsilden sonra, inzivaya çekilmiş ve bir müddet nefis

---

[102] bk. Abdülbaki Turan, "Baba Nimetullah Nahcivanî ve el-Fevâtihu'l-İlâhiyye ve'l-Mefâtihu'l-Gaybiyye İsimli Tefsiri", *SÜİFD*, Konya 1985, sy. I, s. 61; *Tarih-i Ata*, I, s. 83; *Osm. Müellifleri*, I, s. 40; *Hediyye*, II, s. 497; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 703; *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1292. Not: Turan *a.g.m.* nin 61. sayfasında "Ulvan" kelimesini "Alvan" okumuş ve Nahcivanî'nin "Şeyh Alvan" veya "Alvanü'l-Akşehrî" lakabıyla meşhur olduğunu ifade etmiştir.

[103] bk. Ş. Sami, *a.g.e.*, VI, s. 4570; Yâkutü'l-Hamevî, *a.g.e.*, V, s. 276.

tezkiyesiyle meşgul olmuştur. Fakrı ve fenayı dünya nimetlerinden daima üstün tutan Nahcivanî ilâhî sırlar âlemine dalmış ve veliler zümresinden bir mümtaz şahsiyet olarak şöhreti memleketinin sınırlarını aşmıştır.[104]

Nahcivanî zahir ve batın ilimlerde kemal derecesine ulaştıktan sonra ilme ve irfana hizmet ve insanları irşad için 904/1498'de Tebriz'e, buradan 905/1499'da Orta Anadolu'ya gelmiş ve bu dönemlerde Karaman'a bağlı Akşehir'e yerleşerek vefatına kadar hizmetlerini burada sürdürmüştür. Halkın büyük takdir ve teveccühlerine nail olan Nahcivanî, Akşehir'in medar-ı iftiharı kabul edildiği için "Ulvânü'l-Akşehrî" veya "Şeyh Ulvan" ünvanıyla taltif edilmiştir.[105]

Kaynaklarda doğum tarihi, hocalarının kim olduğu ve kendisinin kimleri yetiştirdiği hususunda bilgi sahibi olamadığımız[106] Nahcivanî'nin, vefat tarihi hakkında da değişik tarihlerle karşılaşmaktayız. Çoğunluğun kabul ettiği ve kronolojik sıralamada esas aldığımız tarih 920/1514'tür.[107] Ancak bazı kaynaklar[108] bu tarihi 902/1496, bazısı[109] ise 918/1512 şeklinde kaydetmişlerdir. Akşehir'de vefat eden Nahcivanî'nin kabri halen önemli ziyaretgâhlardandır.[110]

---

104 Turan, "Baba Nimetullah", s. 61; *Şakâik* (tahkikli), s. 356; *Tacü't-Tevârih*, II, s. 594; *Tarih-i Ata*, I, s. 84; *Sic. Osmanî*, IV, s. 574; Ateş, *a.g.e.*, s. 225; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 628; Sofuoğlu, *a.g.e.*, s. 363; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 89.

105 *Şakâik* (tahkikli), s. 357; *Osm. Müellifleri*, I, s. 40; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 628; Ateş *a.g.e.*, s. 225; Sofuoğlu, *a.g.e.*, s. 364; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 703; Baba Nimetullah Nahcivanî, *el-Fevâtihu'l-İlâhiyye ve'l-Mefâtihu'l-Gaybiyye*, İstanbul 1325, I, (naşirin yazdığı biyografi); Turan, "Baba Nimetullah", s. 61.

106 Turan, "Baba Nimetullah", s. 62.

107 *Hediyye*, II, 497; Kehhâle, *a.g.e.*, XIII, s. 111; Ziriklî, *a.g.e.*, IX, s. 12; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 703; *Sic. Osmanî*, IV, s. 574; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 628; Ateş, *a.g.e.*, s. 225; Sofuoğlu, *a.g.e.*, s. 364; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 89; Turan, "Baba Nimetullah", s. 62.

108 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 40; Bergamalı, *a.g.e.*, s. 132 Not: Nahcivanî'nin 905/1499'da Akşehir'e geldiği sabit olduğuna göre 902/1496'da vefat kaydı bir zühul eseri olsa gerektir. Kaldı ki, *Keşfü'z-Zünûn*, II, 1292'de tefsirin 902/1496'da tamamlandığı belirtilmektedir.

109 bk. *Suppl.*, II, s. 32.

110 bk. *el-Fevâtihu'l-İlâhiyye*, I, (naşirin yazdığı biyografi); Turan, "Baba Nimetullah.",s. 62; Ateş, *a.g.e.*,s. 225; Sofuoğlu, *a.g.e.*, s. 364.

b- Eserleri

1 -el-Fevâtihu'l-İlâhiyye ve'l-Mefâtîhu'l-Gaybiyye
2- Hâşiye 'alâ Envâri't-Tenzîl li'l-Beydâvî
3- Hâşiye 'alâ Fususı'l-Hikem
4- Risâletü'l-Vücûd
5- Şerh-i Gülşen-i Râz
6- Hidâyetü'l-İhvân (fi't-Tasavvuf)[111]

c- Tefsiri

Nahcivanî'nin memleketinde yazmaya başlayıp, 902/1496'da tamamladığı[112] tefsirinin matbu ve yazma pek çok nüshası bulunmaktadır. Biz bunlardan baştan sona tek cilt halinde S. Ktp. Halet Efendi/17 numarada kayıtlı nüshayı tanıtacağız. Eser 300x190, 222x107 mm. ebadında 536 yk., sağlam, kahve deri ciltlidir. Kapaklar ve mikleb yaldız basma zencirekle süslü olup, yapraklar sarı, orta kalınlıkta, temiz, aharlı ve bazısı arma filigranlıdır. Baştaki beş adet numarasız beyaz yaprakta ya her hangi bir okuyucu ya da eseri bağışlayan şahsın, bu nüshayı bir başka nüsha ile mukabele etmek istediği halde buna muvaffak olamadığını ancak bir himmet ehlinin bu işi gerçekleştirmesini arzu ettiğini belirten bir temenni ibaresiyle kırmızı kare çizelgeler içinde eserin fihristi yer almaktadır. Ayrıca zahriyye ile son sayfada temellük mühürleri bulunan eser, müzehheb güzel bir serlevhaya sahiptir. 35 st. dan oluşan sayfalardan ilk ikisi siyah ve yaldız, diğer sayfalar ise kırmızı çizgi cedvellidir. Rahatlıkla okunan nesih yazı, ince bir uçla yazılmıştır. Sûre isimlerinde kırmızı, diğer yerlerde siyah mürekkep kullanılmış olup, ayetler kırmızı çizgilerle belirlenmiştir.

Başı:

سبحانك لا علم لنا إلا ما علمتنا إنك أنت العليم الحكيم سبحان من تجلى لذاته في ملابسه أسمائه وصفاته وتعزز بكبريائه عن أن يصفه ألسنة مظاهره ومصنوعاته جل جناب قدسه عن أن يكون شرعة كل قاصد...

---

111 *Hediyye*, II, s. 497; *Şakâik* (tahkikli), s. 357; *Osm. Müellifleri*, I, s. 40-41; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 629; Ateş, *a.g.e.*, s. 225; Turan, "Baba Nimetullah." s. 65-66; Kehhâle, *a.g.e.*, XIII, s. 111; Zirikli, *a.g.e.*, IX, s. 12.

112 bk. *Keşfü'z-Zünûn*, I, i 89.

Sonu:

...ربنا اهدنا إليك حسب ما قضيت لنا في لوح قضائك إذ لا معقب لحكمك ولامبدل لقولك تفعل ما تشاء وتحكم ما تريد لا يسئل عن فعلك إنك حكيم رشيد حميد مجيد الحمدلله على التمام والصلاة والسلام على سيد الأنام وعلى آله العظام وأصحابه الكرام وعلى العلماء الفخام.

Ferağ Kaydı:

كتبه الفقير الحقير... السيد الحافظ محمد الأمين الساكن بمدرسة شيخ الإسلام أسبق أسعد أفندي... وقد وقع الفراغ في شهر صفر الخير لسنة خمس وعشرين بعد المائتين والألف.

d- Metod ve Muhtevası

Te'vilât-ı Necmiyye üslûbunda kaleme alındığı beyan edilen[113] tefsire 16 sayfalık uzun bir mukaddime yazılmıştır. Bu mukaddimede Nahcivanî tasavvufî zevkin ağırlıkla hissedildiği bir üslûpla Allah'ı, Resulünü ve Kur'ân'ı medh ve tavsif ettikten sonra tasavvuf mesleği, seyr ve sülûkün merhaleleri, vahdet-i vücud ve şühud hakkında kıymetli bilgiler vermiştir. Nahcivanî büyük sûfilerden Bayezid-i Bistâmî ve İbnü'l-Arabî'ye ileri derecede bağlıdır. Bu itibarla tasavvufî yorum ve yaklaşımlarında özellikle İbnü'l-Arabî'nin görüşlerinden istifade etmiştir.[114] Nahcivanî ayrıca mutlak varlığı, kâinatın bu varlığın isim ve sıfatlarından ibaret ve insanın Allah'ın "rahman" sıfatının aynası olduğunu, peygamberlikle veliliğin manalarını, saadet ve selamet için beşeriyyetin kitaplara ve peygamberlere itibarının gerektiğini büyük bir vukuf ve maharetle anlatmıştır ki, bu hususlar tefsirin önemli bir özelliğini teşkil etmektedir.

Nahcivanî'nin, tefsirlerden istifade etmeyip, kalbine doğan ilhamların ışığı altında telif ettiğini söylediği bu tefsirini Sofuoğlu genel hatlarıyla şöyle tanıtmaktadır: Bu onun eserlerinin en meşhuru ve en büyüğüdür. Kendisi bunu diğer tefsir kitaplarına baş vurmadan meydana getirmiştir. Bu tefsir dinî hakikatlere uyularak tasavvuf diliyle yazılmıştır. Kısa oluşu, özelliği ve faidelerinin çokluğu itibarıyla bu üslûpta yazılmış olan eserlerin hemen hepsinden üstündür. Ona, insanların idrak etmekten aciz olacakları birçok ger-

---

113 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 40-41.

114 bk. Bilmen, *a.g.e.*, II,s. 629.

çekler ve incelikler de katmıştır.[115] Ateş ise şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "Nimetullah, Kur'ân'ın başından sonuna kadar her ayeti tam tasavvufi açıdan tefsir etmiştir. Ondan önce yazılan tasavvufi tefsirler her ayeti almazlar. Aldıklarının da tamamını değil bazı kelimelerini tefsir ederler, genel manası üzerinde dururlardı. Nahcivanî ise her ayeti kelime kelime tefsir etmiş, tefsir etmediği ayet bırakmamıştır."[116]

Eserin diğer özelliklerini kısaca şöyle sıralamak mümkündür: Her sûrenin başında besmeleyi o sûrenin genel mefhum ve muhtevasına uygun kelime ve cümlelerle tefsir etmiştir ki, bu özellik el-Kuşeyrî'nin *"Letâifü'l-İşârât"*ında da görülmektedir. Bu husus cüz'î de olsa eserin bazı kaynaklardan izler taşıdığına işaret sayılabilir. Her sûrenin tefsirine müstakil bir mukaddime mahiyetinde "Fatiha" başlığı altında başlamakta, irşad ve nasihat maksadına matuf bir "hatime" ile bitirilmektedir. Müellif bunlarla insan tefekkürünün, sûrenin mahiyet ve muhtevasına teksifini gaye edinmiştir. Ayrıca tefsire sâir tefsirlerde pek rastlamadığımız dipnotların konulmuş olmasını da farklı bir özellik olarak değerlendirmemiz mümkündür. Baştan sona müsecca ifadelerle dolu olan, yer yer kelime, terkip ve ayetler halinde yapılan tefsirler, kısa ve fakat özlüdür. Bu da tefsirin metod ve muhteva özelliklerindendir.[117]

8- EBUSSUUD EFENDİ

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

İsmi, Ebussuud M. (Ahmed)[118] b. Muhyiddin M. (Şeyh Yavsî) b. Mustafa el-İskilibî el-İmâdî er-Rumî el-Hanefî'dir.[119] Osmanlı şeyhülislâmları[120]

---

115 Sofuoğlu, *a.g.e.*, s. 363. Ayr. bk.*Şakâik* (tahkikli), s. 356-357; Bergamalı, *a.g.e.*, s. 132; *Tâcü't-Tevarih*, II, s. 594; *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1292.

116 Ateş, *a.g.e.*, s. 225.

117 Nahcivanînin tefsirinin metod ve muhteva açısından geniş bilgiler için bk. Turan, "Baba Nimetullah.", s. 66-76; Ateş *a.g.e.*, s. 225-230; Sofuoğlu, *a.g.e.*, s. 363-364; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 628-629.

118 bk. *Hediyye*, II, s. 253; Ş. Sami, *a.g.e.*, I, s. 722; Ali Cevad, *Memalik-i Osmaniye'nin Tarihi Coğrafya Lügati*, İstanbul 1314 IV, s. 1042; *Esâmî*, s. 35.

119 bk. Hediyye, II, s. 253; *Osm. Müellifleri*, I,s. 225; *İlmiye Salnamesi*, s. 376; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, s. 330; *Şezerât*, VIII, s. 398; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 625; Ali b. Bâlî,el-Ikdü'l-Manzûm fi Zikri Efâdilir-Rûm, Bulak 1299 II, s. 438.

120 Ebüssuud 952-982/1545-1574 yılları arasında görev yapmış 15. şeyhülislâmdır. bk. *TA*, "Şeyhülislâm" md. 14. Şeyhülislâm diyenler de olmuştur. bk.Abdullah Aydemir, 'Ebüssuud Efendi", *Diyanet Derg.*, Ankara 1973, XII, sy. 2, s. 100; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 539.

içinde önemli bir mevki ve şöhreti hâiz, "Sultanü'l-Müfessirîn", "Hatîbü'l-Müfessirîn", "Numan-i Sânî", "Ebû Hanîfe-i Sânî", "Hoca Çelebi" ve "Diyar-ı Rum'un Zemahşerîsi" gibi unvanlara sahip tek Osmanlı müfessiridir.[121]

Biyografi yazarlarının çoğu tarafından[122] İstanbul civarındaki "Müderris" köyünde doğduğu kabul edilmekte ise de, İskilip'te doğduğu da söylenmektedir.[123] Kezâ doğum tarihi hakkında verilen rakamlar da farklıdır. Bazısı[124] 893/1487 tarihini verirken bazısı[125] 896/1490, bazısı[126] 897/1491, bazısı[127] 898/1493, diğer bir kısmı[128] ise 900/1494 tarihlerini vermişlerdir. Ancak bunlardan 898/1493'ün tarihî kayıtlara daha uygun olduğu ifade edilmektedir.[129] Babası, devrin meşhur âlimlerinden olan Şeyh Yavsî Muhyiddin M. annesi ise meşhur riyaziyeci Ali Kuşçu'nun yeğeni Sultan Hatun'dur.[130] Her iki soydan da büyük ilim adamları yetişmiş bir aileye mensup olan Ebussuud zekî, istidatlı ve ilme büyük sevgi duyan bir kimsedir.

Ebussuud tahsiline babasından başlamış ve icazetnamesinde görüldüğü üzere bütün hâşiyelerini mütalaa ederek Cürcânî'nin *Tecrid* hâşiyesini, *Şerhu'l-Miftah*'ı ile *Şerhu'l-Mevakıf*'ını okumuştur.[131] Sonra sırayla Müeyyed-

---

121 bk. Atâî, *Hadai'ku'l-Hakâik fi Tekmileti's-Şakâik*, İstanbul 1409 I, s. 183; *Devha*, s. 23; Veli Ertan, *Tarihte Meşihat Makamı, İlmiye Sınıfı ve Meşhur Şeyhülislâmlar*, İstanbul 1969, s. 53; Bergamalı, *a.g.e.*, s. 141; Evliya Çelebi Mehmed Zıllî b. Derviş, Seyahatname, İstanbul 1314, I, s. 402.

122 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 183; *Osm. Müellifleri*, I, s. 225; *Devha*, s. 24; *et-Tefsir vel-Müf.*, I, s. 345; Aydemir, *a.g.m.*, s. 97; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 652; Suûd (Hattat Vahdeti Efendi Hafidi), "Şeyhülislâm Ebussuud Efendi Merhumun Terceme-i Hali", *Beyânü'l-Hak Mec.*, İstanbul 1327, II, sy. 42, s. 931 vd.; Peçevî İbrahim Efendi, *Tarih-i Peçevî*, İstanbul 1283, I, s. 52.

123 bk. *İA*, "Ebussuud" md.

124 bk. et-*Tefsir ve'l-Müf.*, I, s.345.

125 bk. Develioğlu, *a.g.e.*, s. 539; Ş. Sami, *a.g.e.*, I, s. 722; *İlmiye Salnamesi*, s. 376; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 652; Atâî, *a.g.e.*, I, s. 183; *Sic. Osmanî*, I, s. 179; *Hediyye*, II, s. 253; Mücteba Uğur, "Ölümünün 400.Yıldönümü Münasebetiyle Ebussuud Efendi ve Eserleri", *Diyanet Derg.*, XIII, sy. 4, s. 204.

126 bk. *Devha*, s. 24.

127 bk. Kehhâle, *a.g.e.*, XI, s. 310; Ziriklî, *a.g.e.*, VII, s. 59; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 625; *Şezerât*, VIII, s. 398; Ali b. Bâlî, *a.g.e.*, II, s. 438.

128 bk. Şevkânî, *a.g.e.*, I, s. 261.

129 bk. *İA*, a.g.md.

130 bk. Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, s. 331

131 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 183; Ali b. Bâlî, *a.g.e*, II, s. 438; *Şezerât*, VIII, s. 398; Leknevî, *a.g.e.*, s. 81.

zâde, Seyyidî Karamanî ve İbn Kemal Paşa gibi âlimlerden istifade etmiş,[132] ilmî keyfiyet ve kişiliğini çok takdir eden hocası Müeyyedzâde'ye damad olmuştur.[133] Ebussuud son olarak Sa'dî Çelebi'nin hizmetine girmiş ve tahsilini tamamlayarak mülazemet (stajiyerlik) payesini elde etmiştir.[134]

Ebussuud Efendi ilmî ihatasıyla hocası İbn Kemal'i geride bıraktığı, Arap ve Acem'de benzerinin olmadığı ve Osmanlı ulemâsı içinde İbn Kemal'den başka ona denk ikinci bir âlimin -mübalağalı da olsa- gelmemiş olduğu şeklinde medhedilen tek âlimdir.[135] Kezâ rahat bir tahsil görmesi için henüz öğrencilik döneminde II. Bayezid tarafından yevmiye otuz akçelik "Çelebi Ulûfesi"[136] ihsanına mazhar olan tek kimse de yine bu zat olmuştur.

Ebussuud Efendi şer'î ve edebî ilimlerde fevkalâde iyi yetişmiş, bilhassa fıkıh ve tefsirde şöhreti Arap ve Acem topraklarına kadar yayılmıştır. Şiirde fevkalâde yetenekli ve Arapça kasidelerde çok başarılı olmuştur. Nitekim *Kasîde-i Mîmiyye*'si ve Kanunî'ye yazdığı mersiyesi bu yeteneğin en güzel örneği kabul edilmiş ve onu Arap edebiyatında meşhur olanlar arasına oturtmuştur. Arapça yazdığı şiirleri derecesinde olmamakla beraber Türkçe ve Farsça şiirleri de önem taşımaktadır. Nasihat içerikli bu tür manzumelerine hayatının işlendiği pek çok eserde rastlamak mümkündür.[137]

Ebussuud Efendi'ye ilk görev 922/1516'da zamanın kudretli şeyhülislâmı İbn Kemal Paşa tarafından 25 akçe yevmiye maaşla Çankırı medresesinde verilmek istenmiş, ancak bunu kabul etmeyen Ebussuud Efendi, bir müddet sonra İnegöl'de İshak Paşa medresesinde ilk görevine başlamıştır. 939/1532'ye kadar bazı inkıtalarla birlikte Bursa ve ekseriyeti de İstanbul'da olmak üzere devamlı yükselen maaşlarla müderrislik yapmış belirtilen tarihte Bursa kadılığına, bir sene sonra da İstanbul kadılığına tayin edilmiştir. 944/1537'de Rumeli kazaskerliğine tayin edilen Ebussuud Efendi nihayet

---

132 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 184; *Devha*, s. 24; Ertan, *a.g.e.*, s. 53.

133 bk. Ali Cevad, *a.g.e.*, IV, s. 1042.

134 bk. *Şezerât*, VIII, s. 399; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 625.

135 bk. Leknevî, *a.g.e.*, s. 81; Bergamalı, *a.g.e.*, s. 140; Ş. Sami *a.g.e*, I, s. 722; Esâmî, s. 36.

136 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 184; *Devha*, s. 24; *İlmiye Salnamesi*, s. 376; Ali Cevad, *a.g.e.*, IV, s. 1042; Ş. Sami, *a.g.e.*, I, s. 722.

137 bk. Ş. Sami, *a.g.e.*, I, s. 722; *Osm. Müellifleri*, I, s. 226; *Devha*, s. 25; Esâmî, s. 36; Sofuoğlu, *a.g.e.*, s. 327.

952/1545'te Fenarîzâde Muhyiddin Efendi'nin yerine şeyhülislâm olmuş ve hayatının sonuna kadar bu makamda kalmıştır.[138] Bu görev, kaynakların büyük çoğunluğunun kaydettiğine göre ekserisi Kanunî (927-974/1520-1566) ve bir kısmı da II. Selim (974-982/1566-1574) devirlerinde olmak üzere yaklaşık otuz yıl sürmüştür ki, aralıksız bu kadar süre meşihat makamında kalma şerefi de Ebussuud Efendi'ye nasip olmuştur.[139]

Ebussuud Efendi uzun boylu, vakur görünüşlü ve heybetli bir fiziğe sahip olmasının yanında çok merhametli, hayırsever, âbid, zahid ve fazilet sahibi bir kimsedir.[140] Çok çalışır, çok okur ve çok yazar. Her üç dilde rahatlıkla okuma, yazma ve konuşma kabiliyetine sahiptir. Görevi gereği olsun, olmasın hiç bir müracaatı geri çevirmemiştir. Her soruyu sorulduğu dilde cevaplamaya bilhassa itina göstermiştir. Soruların çokluğu sebebiyle gerek evinde, gerekse meşihat makamında izdiham hiç eksik olmamıştır. Günlük fetva sayısı yüzler ve binlerle ifade edilmektedir. Hatta bir gün 1412 ve bir başka gün ise 1413 fetva yazıp imzalaması meşhurdur.[141] Fetva işlerinde gösterdiği bu itinayı tedris hayatında da aynen uygulamıştır. Meşguliyetinin böylesine kesafeti sebebiyledir ki, eser telifine yazık ki, fazla zaman bulamamıştır.[142]

Ebussuud Efendi siyasete hiç bulaşmamış, bütün hayatını ilmî faaliyet çerçevesi içinde yürütmeyi başarabilmiş ender şahsiyetlerdendir. Bu özelliği onu, Kanunî ve oğlu nezdinde büyük takdir ve ihtirama mazhar kılmıştır. Sahip olduğu bu büyük nüfuzunu dünyevî menfaatlere hiç bir zaman alet etmediği için her hangi bir siyasî tazyike muhatap olmamıştır.[143] Kanunî onu daima kendisine en yakın kimselerden saymıştır. Bu yakınlık ve dostluk,

---

138 bk. Atâî, I, s.184; *Devha*, s. 24-25; Ali Cevad, *a.g.e.*, IV, s. 1042; Ş. Sami, *a.g.e.*, I, s. 722 *İlmiye Salnamesi*, s. 376; *et-Tefsir ve'l-Müf.*, I, s. 345; *Mîzânü'l-Hak*, s. 120; Şevkânî, *a.g.e.*, I, s. 261; Leknevî, *a.g.e.*, s. 81; H. Ritter, *a.g.m.*, s. 78 vd., Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 625; *Şezerât*, VIII, s. 399.

139 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 185; *Osm. Müellifleri*, I, s. 226; Ş. Sami, *a.g.e.*, I, s. 722; *Devha*, s. 24; Leknevî, *a.g.e.*, s. 81; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, s. 331; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 653; Sofuoğlu, *a.g.e.*, s. 326; Ahmed Rifat,*Lügat-i Tarihiyye ve Coğrafiyye*, *İstanbul 1299* I, s. 59; Develioğlu *a.g.e.*, s. 539-540; Aydemir, *a.g.m.*, s. 100.

140 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 186; *Devha*, s. 26; Leknevî, *a.g.e.*, s. 81; *Sic. Osmanî*, I, s. 179.

141 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 185; *İlmiye Salnamesi*, s. 377; *Sic. Osmanî*, I, s.169.

142 bk. Ali b. Bâlî, *a.g.e.*, II, s. 448; *Şezerât*, VIII, s. 399; Atâî, *a.g.e.*, I, s. 185.

143 bk. *İlmiye Salnamesi*, s. 376-377; Sofuoğlu, *a.g.e.*, s. 326.

Zigetvar[144] seferine çıkarken (974/1566) ona yazdığı mektupta "halde haldaşım, sinde sındaşım, ahiret karındaşım, tarîk-i Hakta yoldaşım..." şeklinde hitabedecek derecede sıcak ve samimidir.[145]

Ebussuud Efendi nassa muhalif olmamak şartıyla umumun mesalihini daima göz önünde tutma, günün şartlarına göre fıkhî meseleleri yorumlama özelliğiyle de ulemâ arasında ayrı bir mevkiye sahiptir. Bu özelliğiyle devletin hukuk sistemini seri esaslarla telif etme gibi büyük bir maharet göstermiştir. İlmiye sınıfının sosyal keyfiyetinde de önemli iyileştirmeler yapmış ve bu cümleden olmak üzere dönemine kadar meşihat makamının günlük maaşı 200 akçe iken bu meblağın 500 akçeye çıkartılmasını sağlamış, dolayısıyla şeyhülislâmlık payesi Osmanlılar'da kullanılan en üst mansıplardan birisi haline getirilmiştir.[146] İlme, irfana, şer'-i şerîfe, devlet ve millete yoğun bir hizmet içinde geçen bu güzide hayatın sahibi, bulunduğu görevde ve 87 yaşlarında iken 982/1574'te vefat etmiştir. Merhumun namazını Muhşî Sinan Efendi kıldırmış ve Eyüb'de inşa ettirdiği mektebin civarına defnedilmiştir. Merhum için Kâbe-i Muazzama ve Ravza-i Mutahhara'da sayısız ulemâ ve halkın iştirak ettiği gaib namazı eda edilmiştir.[147]

b- Eserleri

1- İrşadü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâyâ el-Kitâbi'l-Kerîm

2- Hâşiye 'alâ Tefsîri Sûreti'l-Feth mine'l-Keşşâf = Ma'âkıdü't-Taraf fi Evveli Tefsîri Sûreti'l-Feth mine'l-Keşşâf

3- Mecmuatü'l-Fetâvâ = Fetâvâ-i Ebussuud

4- Hâşiye 'alel-'İnâye fi Evveli Kitabi'l-Bey' mine'l-Hidâye

5- Gamezâtü'l-Melîh fî Evveli Kasri'l-Âm mine't-Telvîh

6- Sevâkıbü'l-Enzâr fi Evâili Menâri'l-Envâr

7- Tuhfetü't-Tullâb (fi'l-münazara)

8- Bidâyetü'l-Mâdî fi's-Sükûk

---

144 bk. *TA*, "Sigetvar" md.

145 bk. Ertan, *a.g.e.*, s 55; Sofuoğlu, *a.g.e.*, s. 326.

146 bk. *İlmiye Salnamesi*, s. 377; Peçevî, *a.g.e.*, I, s. 52; Atâî, *a.g.e.*, I, s.186; *Devha*, s. 25; *Sic. Osmanî*, I, s. 169; Sofuoğlu, *a.g.e.*, s. 326-327.

147 bk. *Sic. Osmanî*, I, s.169; Atâî, *a.g.e.*, I, s. 185; *İlmiye Salnamesi*, s. 377; Bergamalı, *a.g.e.*, s. 142; *et-Tefsir ve'l-Müf.*, I, s. 346.

9- Risale fî Mevkı'i'l-Ukûl fî Vakfil-Menkûl
10- Kasîde-i Mîmiyye
11- Duâname
12-Mârûzât
13- Kanunnameler[148]

c- Tefsiri

Ebussuud Efendi'nin eserleri içinde şüphesiz en önemlisi *"İrşâdü'l-Akli's-Selîm"*dir. Çünkü müellif 16. asır Osmanlı İslâm Hukuku alanında nasıl büyük bir otorite kabul edilmişse, müstakil tefsir telifi yönünden de Osmanlı müfessirleri arasında aynı şekilde otorite kabul edilmiştir.[149] Tefsirinin İslâm âleminde ve özellikle İstanbul kütüphanelerinde tam ve noksan istinsah edilmiş pek çok nüshaları vardır. Bergamalı, müellif hattı, yazısı ve cildi fevkalâde güzel asıl nüshayı Fatih kütüphanesinde mütalaa ettiğini *Tefsir Tarihi*'nin 142. sayfasında beyan etmektedir. Gerek müstakil, gerek hamişte olmak üzere eserin matbu nüshaları da aynı şekilde pek çoktur. Biz bunlardan Hacı Selim Ağa/55-56 numaralarda kayıtlı nüshayı tanıtacağız.

Eser iki cilttir. Kahve deri ciltlerde kısmî yıpranmalar olmakla beraber her ikisi de sağlam ve dayanıklıdır. Kapaklar ve kopmamış olan ikinci cildin miklebi, nebati figürlerle süslü nefis gömme şemse, salbek, köşebend ve yaldız basma zencireklerle tezyin edilmiştir.

Birinci cilt 545, ikincisi 568 yk. olup, ebadları 310x180, 205x100 mm.dir. Yaprakları orta incelikte, sarı ve aharlıdır. Sayfalar, araları yaldızla doldurulmuş siyah çizgilerle cedvelli ve 25'er st. dır. ilk cilt talik, ikincisi nesihle yazılmıştır. Yazı karakterleri ve kullanılan uçların farklı oluşu, ciltlerin ayrı

---

148 bk. Aydemir, *a.g.t.*, s. 23 vd.; Nihal, Atsız, İstanbul Kütüphanelerine Göre Ebussuud Bibliyografyası, İstanbul 1967, s. 5 vd.; Altunsu, *a.g.e.*, s. 34; Mücteba Uğur, *a.g.m.*,s. 207-208; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 665; Cerrahoğlu, *a.g.e.*, II, s. 331-332; Atâî, I, 186; *Devha*, s. 25; *Sic. Osmanî*, I, s. 169; Ziriklî, *a.g.e.*, VII, 59; Kehhâle, *a.g.e.*, XI, s. 301; *Hediyye*, II, s. 253-254; *Suppl.*, II, s. 651; *Esâmî*, s. 36; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 65. Hayatı, eserleri ve kısa tanıtımları hk. geniş bilgi için bk. Atsız ve Uğur'un zikri geçen eser ve makaleleriyle, Aydemir'in a.g.t. ve Nimet Bostan (Bayraktar)'ın Ebussuud Efendi, Ecdadı, Evladı ve Akrabaları, İstanbul 1949-1950 (Basılmamış Mez. Tez.).

149 Gökbilgin, M. Tayyib "Ebussuud Fetvalarından ve XVI. Asır Şer'iye Sicillâtından İsbat ve Şahadet", *İÜEFİTED*, İstanbul 1959-1960, III, sy. 1-2, s. 177; Cerrahoğlu, *a.g.e.*, II, s. 351.

müstensih elinden çıktığı kanaatini güçlendirmektedir. Güzel ve okunaklı yazılarda asıl itibarıyla siyah, sûre başlıklarıyla ayetlerin üzerine çekilen çizgilerde kırmızı mürekkep ve besmelelerde yaldız kullanılmıştır. Her iki cilt de nefis birer serlevhaya sahiptir. İlk cilt, Fatiha'dan Yusuf sûresinin sonuna, ikincisi ise Ra'd'dan Nâs sûresine kadardır. Sayfa kenarlarında yer yer hâşiyeler bulunan tefsire gayr-i muntazam bir fihrist yapılmış ve fakat Müzemmil sûresinden sonraki sûrelerin ismi ve varak numaraları kaydedilmemiştir. Baş ve sonlarında vakfiye mührü bulunan ciltlerden birincisinin müstensihi ve istinsah tarihi yoktur. Farklı olduğunu belirttiğimiz ikinci cilt 981/1573'te Halep'de istinsah edilmiştir.

Başı:

سبحان من أرسل رسوله بالهدى ودين الحق وبين له من شعائر الشرائع كل ما حل ودق عليه أظهر بينات...قرآنا عربيا غير ذي عوج مصدقا لما بين يديه من الكتاب ليدبروا آياته وليتذكر أولو الألباب...فيقول العبد الفقير إلى رحمة ربه الهادي أبو السعود بن محمد العمادي أن الغاية القصوى من تحرير نسخة...

Sonu:

...وثبتني على مناهج الحق والهدى وأرشدني إلى مسالك البر والتقوى واجعل أعز مرامي ابتغاء رضاك وأشرف أيامي يوم القاك يوم يقوم الناس لرب العالمين فريقا فريقا واحشرني مع الذين أنعمت عليهم من النبيين والصديقين والشهداء والصالحين وحسن أولئك رفيقا.

Ferağ kaydı:

حررت هذه النسخة الشريفة برسم الإمام... مشايخ الإسلام وحيد الدهر وفريد العصر المولى الأجل زكريا بن بيرام... بجاه محمد خيرالدين وتمت بعون الله الكريم... وبه نرجو حسن الخاتمة وكمال التوفيق من شهور سنة ٩٨١ من الهجرة النبوية المحمية بحلب.

d- Metod ve Muhtevası

Ebussuud Efendi hayatının sonlarına yakın bir dönemde yazdığını ifade ettiği eserini, mukaddime kısmında özetle şöyle anlatmaktadır: "Kur'ân-ı Kerim'in tefsiri hakkında pek çok eser telif edilmiştir. Bunlar arasında *Keşşâf*

ile *Envâru't-Tenzîl*'in ayrı bir yeri vardır. Geçmiş günlerde bu iki kitabın mütalaasıyla meşgul olurken ihtiva ettiği değerli bilgilere, başka kaynaklarda bulduklarımla Allah'ın kalbime lütfettiklerini de ilave ederek güzel bir üslûp ve tertip içinde Kur'ân'ın şanına uygun bir eser meydana getirmeyi ve bunu da Sultan Süleyman Han'a takdimi düşünürdüm. Lakin aczim sebebiyle buna cesaret edemezdim. Çünkü iş büyük ve ağırdı. Ayrıca başarı hususunda tereddütlerim vardı. Bunun yanında çeşitli seferler, seyahatler ve meşguliyetimin kesafeti de ciddî bir engeldi... Aradan yıllar geçti... Ecel yaklaşıyor, hayat güneşi sönüyor ve fırsat elden gidiyordu. Artık meşguliyetimin çokluğuna bakmadan Allah'a sığınarak arzu ettiğim kitabı yazmaya başladım ve Rabbimin lütfu ile tamamlayarak ona *İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâyâ el-Kitabi'l-Kerîm* adını verdim."[150]

Ebussuud Efendi tefsirini ikamet ettiği Sütlüce'de yazmış,[151] Sâd sûresinin sonuna kadarki kısmını 972/1564'te Kanunî'ye takdim etmiştir. Hediyeden fevkalâde mütehassıs olan Kanunî büyük ihsanlarla müfessiri taltif etmiş[152] ve yukarıda da işaret edildiği üzere şeyhülislâmların 200 akçe olan günlük maaşları 300 akçe ilavesiyle 500 akçeye çıkarılmıştır. Merhum, eserini 973/1565'te tamamlayarak kalan kısmını da takdim etmiş ve maaşına 100 akçe daha ilave edilerek 600 akçeye yükseltilmiştir.[153]

Ebussuud Efendi'nin tefsiri esas itibarıyla dirayet metodu esasına dayanmaktadır.[154] Ancak o, yer yer rivayet metodundan da yararlanmıştır. Bu konuda Cerrahoğlu şunları söylemektedir: "...tefsirinde, tefsirin en mühim unsurlarından olan Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsiri, Kur'ân'ın hadislerle tefsiri, sebeb-i nüzul, nesh, kıssalar, fıkıh, kelâm, lügat ve nahiv, kıraat, isrâiliyyat, muhkem ve müteşabih, şiirle istişhad, belâğat ve i'caz, ayetler arasında mü-

---

150 bk. Ebussuud Efendi el-'İmâdî, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâyâ el-Kitâbi'l-Kerîm*, Mısır 1347, I, s. 3-4.

151 Cerrahoğlu, *a.g.e.*, II, s. 333; *Osm. Müellifleri*, I, s. 226; Mehmed Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, İstanbul 1928, II. Kitap, s. 227.

152 Şevkânî, *a.g.e.*, I, s. 261.

153 Atâî, *a.g.e.*, I, s. 186; *Devha*, s. 25; Peçevî, *a.g.e.*, I, s. 52; *İlmiye Salnamesi*, s. 377; *Sic. Osmanî*, I, s. 169; *et-Tefsir ve'l-Müf.*. I, 347; *Şezerât*, VIII, s. 399; Uğur, *a.g.m.*, s. 206.

154 bk. Cerrahoğlu, *a.g.e.*, II, s. 337; Aydemir, *a.g.t.*, s. 147.

nasebet ve insicam gibi yolları takip ederek tefsirini meydana getirmiş, başka bir deyimle bu hususlarda kendi görüşünün ne olduğunu belirtmiştir."[155] Selis bir ifade, güzel tasvir, manayı tam oturtma, nefis nükteler, lügavî tetkik ve tahliller de tefsirin diğer önemli özelliklerindendir.[156] Müellif hakkında tenkit yönünden dikkat çekilen en önemli taraf ise, sûrelerin sonunda bu sûreleri okuyanlara verilecek sevabı beyan sadedinde kaydettiği hadislerin büyük çoğunluğunun sahih olmamasıdır. Müdekkik ve mütehassıs bir zatın bu hususa dikkat ve titizlik göstermemesi bir zaaf olarak değerlendirilmektedir.[157]

Ebussuud Efendi'nin tefsirde esas kaynağı -daha önce de işaret edildiği gibi- Zemahşerî, Kâdî Beydâvî ve Fahruddin er-Râzî'dir.[158] Bunların dışında Bağavî[159] gibi pek çok müfessirlerden de istifade etmiştir. Tefsirini yazmak için yararlandığı aklî ve şer'î ilimlerin sayısının 3000'e, tefsirlerin sayısının ise 1700'e ulaştığı, bu bakımdan da ona muadil bir başka tefsirin vücuda getirilememiş olduğu mübalağalı bir tarzda anlatılmış,[160] hatta onu, asıl kaynağı olan Zemahşerî ve Kâdî Beydâvî'den bile üstün görenler olmuştur.[161] Çünkü Ebussuud bazılarına göre Kur'ân'ın belâğat ve i'caz yönlerini daha önce yazılmış tefsirlerde görülemeyecek mükemmellikte incelemiş, ehl-i sünnet akidesini en iyi şekilde tetkik edip değerlendirmiştir.[162] Tefsir böylesine üstün görülmekle beraber genelde kanaatler onun, Zemahşerî ve Kâdî Beydâvî'nin tefsirinden sonra üçüncü sırayı aldığı noktasında birleşmektedir.[163] Bütün bu özelliklerine ve Osmanlı topraklarında ilk en büyük müstakil tefsir olmasına rağmen medreselerimizde önemli bir mevki kazanamamış,

---

155 Cerrahoğlu, *a.g.e.*, II, s. 336 Ayr. bk. Aydemir, *a.g.t.*, s. 124 vd.

156 Bergamalı, *a.g.e.*, s. 141; Ali b. Bâlî, *a.g.e.*, II, s. 448; Leknevî, *a.g.e.*, *a.g.e.*, s. 82.

157 bk. Aydemir, *a.g.t.*, s. 165 vd.; İzmirli İsmail Hakkı, *Siyer-i Celîle-i Nebeviyye*, İstanbul 1332, s. 92; Bergamalı, *a.g.e.*, s. 141.

158 bk. Ebussuud, *a.g.e.*, I, s. 3; *et-Tefsir ve'l-Müf.*, I, s. 348, Cerrahoğlu *a.g.e.*,, II, s. 335; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 656; Sofuoğlu, *a.g.e.*, s. 327.

159 Cerrahoğlu, "Muhammed el-Fadl İbn Âşûr, et-Tefsir ve Ricâlüh", *AÜİFD*, XVI, s. 117vd.

160 bk. *Seyahatname*, I, s. 402.

161 bk. Bergamalı, *a.g.e.*, s. 141; *Seyahatname*, I, s. 402; Nişancı Ramazanzâde Mehmed Kudsî, *Mir'âtül-Kâinât*, Mısır 1258, II, s. 131.

162 bk. *et-Tefsir ve'l-Müf.*, I, s. 347; Subhi Salih,*Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut 1972,s. 293.

163 bk. *et-Tefsir vel-Müf.*, I, s. 347; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 326; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 65.

hatta sâir İslâm âleminde kavuştuğu şöhrete bile ulaşamamıştır. Bunun belli başlı sebeplerinden birisi, ulemânın çoğunun *Keşşâf* ve *Envâru't-Tenzîl* hâşiyeciliği alışkanlığından kurtulup öz kaynaklarına yönelememiş olmaları,[164] bir diğeri ise zikri geçen iki kaynağın tedrisinin medreselerimizde vaz geçilmez eserler olmasıdır. Halbuki, Ebussuud Efendi'nin hanefî olmasına rağmen eseri, Câmiatü'l-Ezher ve Libya üniversitelerinde ders kitabı olarak okutulmuştur.[165]

İrşâdü'l-Akli's-Selîm, Cemel, Alûsî, Reşid Rıza, Konyalı Mehmed Vehbi, M. Hamdi Yazır ve Ömer Nasuhi Bilmen gibi müfessirlere kaynak olmuştur.[166]

İrşâdü'l-Akli's-Selîm üzerinde yapılan çalışmalar da mahduttur ve başlıcaları şunlardır:

1- Zeyrekzâde M. b. M. el-Hüseynî (ö. 16. yy.ın başları), *Şerh 'alâ Dibâceti İrşâdi'l-Akli's-Selîm*

2- Ahmed el-Akhisarî (ö. 1041/1631), *Ta'lîka 'alâ İrşâdi'l-Akli's-Selîm min Sûreti'r-Rûm ilâ Sûreti'd-Duhân*

3- İbnü Abdillatif el-Kudsî, *Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beydâvî ve'l-Keşşâf ve Ebussuud el-Müftî*[167]

4- Halid el-'Aradî el-Halebî (ö. 1215/1800), *Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Mevlâ Ebussuud el-'İmâdî el-Müftî bi'd-Devleti'l-Osmaniyye*.[168]

---

164 bk. Aydemir, *a.g.t.*, s. 23.

165 bk. a. yz., *a.g.m.*, sy. 5, s. 293 vd.

166 bk. a. yz., *a.g.m.*, sy. 5, s. 295.

167 bk. a. yz. *a.g.t.*, s. 253 vd.

168 bk. el-Muradî, Ebu'l-Fadl M. Halil b. Ahmed b. M. Murad ed-Dımaşkî, *Silkü'd-Dürer fi A'yâni'l-Karni's-Sânî 'Aşer = Tarihu'l-Muradî*, Mısır 1291, II, 78.

9- MUHAMMED b. BEDRUDDİN MÜNŞÎ

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

İsmi, Muhyiddin M. b. Bedriddin b. Mahmud es-Saruhanî[169] el-Akhisarî[170] el-Mağnisî er-Rumî el-Hanefî'dir.[171] Daha çok "Münşî" lakabıyla bilinmektedir.[172] Manisa-Saruhan sancağına bağlı Akhisar'da doğmuştur.[173] Henüz erken yaşlarda öğrenime başlamış, ilk tahsilini Akhisar ve Manisa'da yapmıştır. Buralarda temel bilgileri elde ettikten sonra İstanbul'a giderek Ebu'l-Leys Alisi ve Cafer Efendiler'den okumuştur. Edebî, aklî ve naklî ilim dallarında tahsilini tamamlayarak 963/1555'te mülâzemet (stajiyerlik) payesini elde etmiştir.

Münşî Efendi bilhassa tefsir ve edebî ilimlerde büyük maharet kazanmıştır. Âlim, fazıl, edib, güzel konuşan, sözleri fevkalâde müessir ve feyizli bir kimsedir. Şiir ve inşâda Arapça, Farsça ve Türkçe eser verecek derecede güçlüdür ve bu vadideki telifleri nadir eserlerden sayılmıştır.[174] Bir müddet sonra tasavvufa yönelen Münşî Efendi, Nakşibendî tarikatına intisap etmiş, tasavvuf ilmini ve tarikat adabını da yüksek düzeyde öğrenerek bu tarikatın büyüklerinden birisi olmuştur.[175]

Münşî Efendi'nin hizmetini daha ziyade kâdîlik alanında görmekteyiz. Bu mesleği sevdiği ve tercih ettiği için, tahsilini tamamladığı yıl arzusu doğrultusunda Mısır'a kadı tayin edilmiş ve meslek hayatının uzunca bir kısmını bu görevde geçirmiştir.[176]

---

169 bk. Ahmed Rifat, *a.g.e.*, IV, s. 172; Ali Cevad, *a.g.e.*, II, s. 490.

170 bk. Ahmed Rifat, *a.g.e.*, I, s. 231-232; Ş. Sami, *a.g.e.*, I, s. 258.

171 bk. *Osm. Müellifleri*, II, 20; Bursalı M. Tahir, *Aydın Vilayetine Mensup Meşâyih...*, s. 103; H. Ritter, *a.g.m.*, s. 83; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 233; *Hediyye*, II, s. 260; Kehhâle, *a.g.e.*, IX, s. 99; Ziriklî, *a.g.e.*, VI, s. 275.

172 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 321; Kâtip Çelebi, *Fezleke*, İstanbul 1286, I, s. 7.

173 bk. *Fezleke*, I, s, 7; *Osm. Müellifleri*, II, s. 20; *Sic. Osmanî*, IV, s. 130; Bilmen, *a.g.e.*, s. 669.

174 bk. *Fezleke*, I, s. 7; *Sic. Osmanî*, IV, s. 130; *Aydın Vilayetine Mensup...*, s. 103-104.

175 bk. *Fezleke*, I, s. 7; *Osm. Müellifleri*, II, s. 20; *Sic. Osmanî*, IV, s. 130; *Aydın Vilayetine Mensup...*, s. 103; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 370.

176 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 321; *Osm. Müellifleri*, II, s. 20; *Aydın Vilayetine Mensup...*, s. 103; *Fezleke*, s. I, s. 7; Bergamalı, *a.g.e.*, s. 143; *Sic. Osmanî*, IV, s. 130.

Buradan hacca giden Münşî Efendi sonra memleketine dönmüş,[177] ilim ve irşad hizmetine bir müddet burada devam etmiştir. 981/1573'te başlayıp 982/1574'te tamamladığı tefsirini III. Murad'a takdim etmiş, bundan çok memnun olan Sultan, müellifi 982/1574'ün sonlarına doğru ısrarla arzu ettiği Haremü'n-Nebî şeyhliği ile taltif etmiştir.[178] Münşî Efendi hayatının son demlerini bu mücavirlik mutluluğu içinde geçirmiş ve bazı kaynaklara[179] göre 1000/1591, bazılarına[180] göre 1001/1592 ve Develioğlu'na göre ise 1006/1597'de[181] vefat ederek Cennetü'l-Bakî'ye defnedilmiştir. Kronolojik sıralamada bu tarihlerden 1001/1592 esas alınmıştır.

b- Eserleri

1- Tefsîr-i Şerif
2- Şerhu Manzumeti'l-Cezerî (fi'l-kırâe)
3- Usûlü't-Takrîb (fi'l-kırâe)
4- Risâletü'n Kalemiyye
5- Risâletü'l-Cinâs
6- Risâle-i Müsennâ, Müselles der Lügat-i Farîsî (Farsça'dan Türkçe'ye)
7- Tırâzü'l-'Ibre fî Şerhi Kasîdeti'l-Bürde
8- Şerhu Makâmâti'l-Harîrî
9- ed-Dürrü'l-Mendûd fi'l-Haberi'l-Mevrûd (tercüme-i hadis-i erba'în)
10- Sevâbiğu'n-Nevâbiğ (li'z-Zemahşerî fi'l-belâğa) gibi 14 tanedir.[182]

---

177 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 321.

178 bk. *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 459, II, s. 1950; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 634; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 669; *Osm. Müellifleri*, II, s. 20; *Aydın Vilayetine Mensup....*, s. 103; Ateş, *a.g.e.*, s. 230; *Fezleke*, I, s. 7; H. Ritter, *a.g.m.*, s. 83. Ayr. bk. M. b. Bedriddin Münşî, *Nezîlü't-Tenzîl fi't-Tefsîr mukaddimesi*.

179 bk. *Osm. Müellifleri*, II, s. 20; *Aydın Vilayetine Mensup...*, s. 103; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 669; *Sic. Osmanî*, IV, s. 130; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 459; Atâî, *a.g.e.*, I, s. 321; *Fezleke*, I, s. 7.

180 bk. *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1950; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 633; *Suppl.*, II, s. 651; Ateş, *a.g.e.*, s. 230; Bergamalı, *a.g.e.*, s. 143; Ziriklî, *a.g.e.*, VI, s. 275; Kehhâle, *a.g.e.*, IX, s. 99.

181 bk. Develioğlu, *a.g.e.*, s. 370 Not: Keskioğlu, *a.g.e.*, nin 215. sayfasında bu zatı muhtemelen *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 459, II, s. 1950'deki eser, memleket ve isim farklılığı sebebiyle ayrı kimseler zannederek *"Münşî Tefsîri"*nin müellifi M. Bedreddin Saruhanlı'nın vefatını 1000/1591, *"Nezîlü't-Tenzîl fi't-Tefsîr"*in müellifi M. Bedreddin Akhisarlı'nın vefatın da 1001/1591 olarak vermiştir.

182 bk. *Osm. Müellifleri*, II, s. 20; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 669; Develioğlu, s. 370; *Hediyye*, II, s. 260; *Suppl.*, II, s. 652; Kehhâle, *a.g.e.*, IX, s. 100; Ziriklî, *a.g.e.*, VI, s. 275.

c- Tefsiri

Münşî Efendi'nin tefsiri kaynaklarda farklı isimlerle yer aldığı için kütüphanelerde de farklı isimlerle kaydedilmiş olduğunu görmekteyiz. Bu cümleden olmak üzere bazı kaynaklar[183] ismi "Tefsîr-i Şerif" adıyla verirken, bazıları[184] "Tefsîr-i Münşî = Tefsîru'l-Münşî", bazıları[185] "Nezîlü't-Tenzîl" ve bazıları[186] ise "Tenzîlü't-Tenzîr" adıyla kaydetmişlerdir.

Kaynaklarda tefsirin nerede ve ne zaman yazıldığı hususunda da farklı bilgiler yer almaktadır. Bunlar arasında müelliften naklen bilgi veren Kâtip Çelebi'nin beyanı, gerçeğe en uygun haber niteliğinde görülmektedir. Bu habere göre Münşî Efendi III. Murad (ö. 1004/1595) namına yazdığı tefsirine Akhisar'da 981/1573 Ramazanın'da başlamış ve 982/1574'ün sonlarına doğru tamamlayarak zamanın âlimlerinin incelemesine sunmuştur. Eseri inceleyenler onu çok beğenmişler ve takrizler yazmışlardır.[187]

Tefsir, "Celâleyn" gibi muhtasar ve veciz bir eser olduğu için[188] "tefsirlerin özü ve özetidir"[189] övgüsüne layık görülmüştür. Tam ve eksik olmak üzere tefsirin özellikle İstanbul kütüphanelerinde yukarıda işaret ettiğimiz isimlerle kayıtlı yazma pek çok nüshaları vardır. Bunlardan S. Ktp. Ayasofya/282 no'daki nüshayı H. Ritter a.g.m.nde tanıtmış, aynı kütüphane Hamidiye/117 no da kayıtlı olan nüshayı da S. Ateş incelediğini beyan etmiştir.[190] Biz de tam olan nüshalardan Hacı Selim Ağa/ 10 1 noda kayıtlı olanı tanıtacağız.

---

183 bk. *Osm. Müellifleri*, II, s. 20; *Aydın Vilayetine Mensup...*, s. 104.

184 bk. *Osm. Müellifleri*, II, s. 20; *Aydın Vilayetine Mensup...*, s. 104; Keskioğlu, *a.g.e.*, s. 215; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 370; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 459.

185 bk. Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 669; Keskioğlu, *a.g.e.*, s. 215; Ateş, *a.g.e.*, s. 230; *Aydın Vilayetine Mensup...*, s. 104; *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1950; *Hediyye*, II, s. 260; *GAL*, II, s. 439; Ziriklî, *a.g.e.*, VI, s. 275; Kehhâle, *a.g.e.*, IX, s. 100.

186 bk. *Osm. Müellifleri*, II, s. 20; *Suppl.*, II, s. 652.

187 bk. *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 459, II, s. 1950.

188 bk. *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 459, II, s. 1950; Ateş, *a.g.e.*, s. 230.

189 Bergamalı, *a.g.e.*, s. 143.

190 bk. Ateş, *a.g.e.*, s. 231.

Eserin cildi tamir gördüğü için halen sağlamdır. Mikleb ve kapaklar yaldızlı gömme şemse ve yaldız zencirekle süslüdür. Ebadı 240x155, 170x90 mm., 352 yk. ve sayfalar 31 st. dır. Yapraklar sarı, ince, sağlam, aharlı ve filigransızdır. Baş ve sonda vakıf mühürleri var. Baş tarafta Âl-i İmran sûresinden Tekvîr sûresine kadar tefsirin fihristi yer almakla beraber, tefsir Fatiha'dan Nâs'a kadar bütün sûreleri ihtiva etmektedir. Güzel bir serlevhaya sahip olan eserin ilk iki sayfası mavi, siyah ve yaldız, diğer sayfalar ise kırmızı çizgi cedvellidir. Sayfa kenarları genellikle boştur. Rahat okunabilen nesih yazı orta kalınlıkta bir uçla yazılmış, sûre isimleriyle ayetlerde kırmızı ve mavi, diğer yerlerde ise siyah mürekkep kullanılmıştır. İbare kısmen harekelidir.

Başı:

الحمد لله الذي أنزل على عبده الكتاب والصلاة والسلام على نبي أمي فسره بالصواب وعلى آله وصحبه ومن يؤت الحكمة فقد أوتي خيرا كثيرا وما يذكر إلا أولوا الألباب. وبعد لهذا مادعى إليه طلب كل راغب ورغبة كل طالب من تفسير القرآن المبين... التقطه الفقير إلى الله الغني محمد بن بدرالدين المنشي تذكرة لنفسه... بدأت به مستعينا بالله مستزيدا لنواله... في وطني... بلدة أفحصار من أعمال صاروخان في مستهل رمضان لسنة إحدى وثمانين وتسعمائة... ووسمته نزيل التزيل وأسال الله نفعه الجزيل.

Sonu:

...اللهم كما ختمت ما ألهمتني من بدايع معاني لكتابك وأشممتني من فواتح فحاوى خطابك... وصل وسلم على فاتحة أصفيائك وخاتمة أنبيائك ومبلغ أنبائك سيد المرسلين ... وعلى آله الأطهار وصحبه الأخيار أجمعين آمين.

İstinsah kaydı:

تم تفسير القرآن العظيم على يد عبدالفقير المعترف بالعجز والتقصير الراجي عفو ربه الملك العلام عبد المجيد بن عبد السلام الكناني بلدا والمالكي مذهبا... وصلى الله على سيدنا محمد وآله وصحبه وسلم.

d- Metod ve Muhtevası

Müellif eserinin mukaddimesinde bu telifi hakkkında kısa bilgi vermekte ve ezcümle, Kur'ân'ın tefsirine rağbet eden kimselerin isteği üzerine bu eserini yazdığını, gerektiği yerlerde i'rabî tahliller yapmakla beraber, daha ziyade İmam Asım'ın ravisi Hafs'ın kıraat vecihlerine ihtisar yoluyla azamî ağırlığı verdiğini bilhassa belirtmiştir. Tefsirde kıraat vecihlerine bilhassa ağırlık verilmesine sebep olarak, Anadolu'da Asım kıraatinin meşhur ve mütedâvil olduğu gösterilmiş ve gerektiği ölçüde kıraat vecihleri tahlil edilerek ayetlerin zahirî tefsirinin bu doğrultuda yapıldığı ifade edilmiştir.[191] Böylece müfessir eserine farklı bir metod ve muhteva kazandırmıştır. Tefsire hâkim bu genel karakterin yanında maanî ve beyandan istifade edilmiş olması da, eserin metodunun bir diğer boyutunu teşkil etmektedir. Ancak bunların hemen hepsi kısa malumat şeklindedir. Bu konuda istifade edilen kaynağın başında da Zemahşerî'nin *"el-Esâsü'l-Belâğa"*sı gelmektedir. Hatta tefsirin başından sonuna kadar bu isme sık sık rastlanmaktadır.

Tefsirde büyük çoğunluğu itibarıyla kelimelerin kısaca manaları açıklanmıştır. Sık sık rivayet edilen haberlerle tefsir kabartılmamıştır. Tefsirde yine aynı üslûpla bazı sûrelerin nüzül sebebine, bazen mukattaa harfleri hakkında haberlere, bazen sûrelerin sonlarında o sûrelerin faziletiyle ilgili hadislere ve bazen da sûreler arasındaki münasebetlere yer verilmiştir. Kezâ fıkhî ve gerektiği yerlerde Tecrid'den yaptığı nakillerin dışında kelâmî konularda da fazla detaya girmemiştir. Bütün bu yaklaşımlarda ve ahbara taalluk eden konularda, hadis ve bilhassa İbn Abbas'tan nakillerde bulunarak meselelere açıklık kazandırmış, zaman zaman da İbn Cerîr, Ebû Hayyân ve Suyûtî gibi müfessirlerin görüşlerine yer vererek tefsirdeki kanaatini teyide çalışmıştır. Ancak Münşî Efendi nakşî şeyhlerinin büyüklerinden olmasına ve tasavvuf ilmine büyük ölçüde vâkıf bulunmasına rağmen tefsirinde tasavvufî yorumlara fazla yer vermemiştir.[192]

---

191 bk. Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 669; *Aydın Vilayetine Mensup...*, s. 104; Ateş, *a.g.e.*, s. 231; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 459, II, s. 1950.

192 bk. Ateş, *a.g.e.*, s. 231.

10- ASAM (SAĞIR) el-KARAMANÎ[193]

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Kanunî devri (927-974/1520-1566) âlimlerinden olan ve isim benzerliği sebebiyle bazı kaynak ve özellikle kütüphane kayıtlarında Hamza el-Karamanî (ö. 871/1466) ile karıştırılan[194] bu zatın adı, Ahmed b. Mahmud el-Asam (Sağır) el-Karamanî el-Lârendî'dir.[195] Meşhur olduğu nisbesi için bazı kaynaklar[196] "el-Lârendî", bazıları[197] ise "el-Karamanî" isimlerini kullanmışlardır. İşaret ettiğimiz karışıklığa meydan vermemek için bu zatı, "Asam el-Karamanî" ismiyle anmanın daha isabetli olacağı kanaatindeyiz. Çünkü bu zatın bazen isim ve eserinin, bazen de yalnız eserinin Hamza el-Karamanî ile karıştırıldığını ve yanıltıcı bilgiler verildiğini[198] gördük. Bu sebeple konuya daha dikkatli yaklaşmaya çalıştık ve Asam hakkında şu bilgileri tespit ettik:

Asam el-Karamanî Lârende'de doğmuş, memleketinde başladığı tahsilini tamamlamak için İstanbul'a gelmiştir. Burada bir takım hocalarda okuduktan sonra Pîrî Paşazâde'nin hizmetine girmiştir. Hem talebesi ve hem de ders yardımcısı olduğu hocasında tahsilini tamamlamış ve müderrislik icazetnamesini almıştır.

Asam, gerek zahirî, gerekse batınî ilimlerde kendisini çok iyi yetiştirmiştir. Bir çok ilim dalında söz sahibi olmasının yanında tasavvuf, fıkıh ve bilhassa tefsirde mütehassıs bir kimse kabul edilmiştir. Onun ilmiyle âmil, müttekî, faziletli oluşu da ilmî şahsiyetini tamamlayan güzel hasletlerdendir.

---

193 Eksik tefsir yazanlardan olduğu kanaatiyle daha önce incelenmeyen bu zatın eserinin sonradan tam tefsir olduğu tespit edilmiş ve I. faslın sonuna ilave edilmiştir. Ancak kronolojik sıralamada asıl yeri 8. sıradır. Çünkü çoğu kaynakların kabul ettikleri vefat tarihi 971/1564'tür.

194 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 225-dipnot

195 Lârend veya Lârende için bk. Ahmed Rifat, *a.g.e.*, VI, s. 128; Ş. Sami, *a.g.e.*, V, s. 3965; Atâî, *a.g.e.*, I, s. 43.

196 bk. *Sic. Osmanî*, I, s. 199; *Hediyye*, I, s. 145.

197 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 43; *Osm. Müellifleri*, I, s. 225; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 78.

198 bk. *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 467; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 650; *Osm. Müellifleri*, I, s. 225; Ateş, *a.g.e.*, s. 230.

O, namazlarını cemaatle kılmayı âdet edinmiş ve buna ömrü boyunca itina göstermiştir. Feyizli bir kimsedir. Güzel ve sakin konuşması ve nükte dolu sohbetleri dinleyiciler üzerinde büyük tesir icra etmiştir. Bu yüzdendir ki, bu zatın hem tefsir derslerinden ve hem de vaaz ve irşadlarından büyük-küçük pek çok insan istifade etmiştir.[199]

Asam ilk görevine yevmiye 15 akçe maaşla Ahaveyn Mescidi'nde vaaz yapmak ve Cuma günleri de Fatih Camii'nde hadis ve tefsir okutmakla başlamıştır. Ancak Kanunî'nin oğlu II. Selim (974-982/1566-1574) ile aralarında çıkan küçük bir anlaşmazlık sebebiyle memleketine dönmüştür. Çok kanaatkâr olan ve hiçbir kimsenin yardımını kabul etmeyen Asam, bu ayrılışta kendisine çok saygı duyan şehzade Bayezid'in gönderdiği 1000 filori[200] ile diğer yardım ve hediyelerini teşekkürle iade etmiştir.[201] Lârende'de tasavvufa meyli daha da artan Asam, Halvetî şeyhi Şeyh Cemalüddin Efendi'nin hizmetine girmiş ve bir müddet sonra şeyhinden aldığı inabe ve halifelik göreviyle irşad görevini memleketinde de sürdürmüş, sonunda görevini bırakarak uzlete çekilmiştir.[202] Bu devresini ibadet ve tefekkürle birlikle okuma ve telif çalışmalarıyla değerlendiren Asam, çoğu kaynaklara[203] göre 971/1564, bazılarına[204] göre ise 981/1574'te memleketinde vefat etmiştir.

b- Eserleri

Kaynaklar, Hamza el-Karamanî'nin tefsire dair eseriyle karıştırılan ve hatalı verilen tefsiriyle birlikte Asam el-Karamanî'ye ait üç eser ismi kaydetmektedir.

---

199 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 43; *Sic. Osmanî*, I, s. 199; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 650.

200 Filori, İtalya ve Batı memleketlerinde basılan altın paralara Osmanlılar'ın verdiği isimdir.

201 bk. Sic. *Osmanî*, I, s. 199.

202 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 43; *Osm. Müellifleri*, I, s. 225; *Sic. Osmanî*, I, s. 199; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 650; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 37; Ateş, *a.g.e.*, s. 230.

203 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 43; *Sic. Osmanî*, I, s. 199; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 456, II, s. 1074; *Hediyye*, I, s. 145; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 78; Keskioğlu, *a.g.e.*, s. 214.

204 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 225; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 650; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 37; Ateş, *a.g.e.*, s. 230.

Bunlar:

1- Tefsîru'l-Kur'ân (ilâ Sûreti'i-Mücadele)[205]

2- Tekmile li-Tefsîri's-Semerkandî[206]

3- Letâifnâme (Türkçe)[207]

c- Tefsiri

Asam el-Karamanî tefsirine, ilmi ve yaşı itibarıyla kemal derecesine erdikten sonra başlamış ve bütün maharetini ortaya koyarak mükemmel ve hacimli bir eser vücuda getirmiştir. Kaynaklar,[208] müellifin vefatı sebebiyle tamamlanamadığını ve Mücadele (58) sûresine kadar getirilebilmiş olduğunu yazdıkları tefsir -aşağıda da görüleceği gibi- galip ihtimalle tamdır ve mevcut olmayan kısımları kaybolmuş olmalıdır. Mevcutlara bakılarak bu tefsirin tam sayılması ihtimali büyük çapta güç kazanmaktadır. Çünkü gerek ciltler arası bağlantılar ve gerekse ilk cildin zahriyyesinde tefsirin tamamına dair verilen bilgiler de bu tefsirin tam olduğunu göstermektedir.

Hatalı tanıtılmış olduğunu ifade ettiğimiz bu eser, esas itibarıyla *"Tefsîru'l-Kur'ân"*, *"Tefsîru'l-Karamanî"*, *"Tefsîru'l-Asam"* ve *"Tefsîru Sağır Ahmed Çelebi"* adlarıyla anılmakta ve eserin bizzat kendisinde bu isimler kullanılmaktadır. Yukarıda işaret ettiğimiz birinci cildin zahriyyesinde verilen bilgide de görüldüğü gibi eserin yalnız ikinci cildi değil, sonuncu olduğunu tahmin ettiğimiz onbirinci cildi de kayıptır. Ayrıca S. Ktp. Carullah Efendi bağış kitaplarının müstakil kataloğunda tefsirin ciltlerinin tâdad edildiği hanelerin

---

205 Bilmen, *a.g.e.*, II, 650'de Hamza el-Karamânî'nin tefsirini, Asam'a nisbet etmiş, Bursalı da *Osm. Müellifleri*, I, s. 225'te tefsirin adında hataya düşmüştür.

206 Bu eserin, Alâüddin Ali es-Semerkandî'nin *"Bahrul-Ulûm"* adlı tefsirine tekmile olduğunu Bursalı, *Osm. Müellifleri* I, s. 225'te belirtmektedir. Halbuki diğer kaynaklar bu tekmilenin Ebu'l-Leys'in tefsirine olduğunu söylemektedir. Bunların yanılgıya düşmelerinin sebebi Bahru'l-Ulûm'un Ebu'l-Leys'e nisbetinden kaynaklanmış olmalıdır. Kütüphane araştırmalarında bu eserin kaydına rastlanmamaktadır.

207 Eserleri için bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 43; *Sic. Osmanî*, I, s. 199; *Osm. Müellifleri*, I, s. 225; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 650; *Hediyye*, I, s. 145; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 456, II, s. 1074; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 37; Ateş, *a.g.e.*, s. 230; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 78

208 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 43; *Osm. Müellifleri*, I, s. 225; *Sic. Osmanî*, I, s. 199; Ateş, *a.g.e.*, s. 230; *Hediyye*, I, s. 145: Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 58.

sonunda, Crh/118 kayıt hanesinin boş bırakılması ve mülâzahaî hanesine, "Evvelki fihristte iş bu numarada eser mukayyed değildir" ibaresinin yazılması da son cildin kayıp olduğunu doğrular mahiyettedir. Eserin tam veya eksik bir başka nüshası tespit edilememiştir.

Eserin mevcut nüshası, S. Ktp. Carullah Efendi bölümündedir. Cilt sayısı 9 dokuz dur. Ebadlarındaki ve yazı karakterlerindeki farklılıklar sebebiyle tefsiri iki grupta tanıtacağız.

Eserin bir müstensih tarafından yazılan ve ebadları itibarıyla büyük olan üç cildi, S. Ktp. Crh/109, 111 ve 112 numaralarda kayıtlıdır.[209] Ciltler takriben 260x170, 190x113 mm. ebadında, sırtları meşin, mikleb ve kapakları ebru kâğıt kaplıdır. Varaklar kaim, sağlam, nohudî renkli, aharlı ve filigransızdır. Rahat okunabilen talik yazı, orta kalınlıkta bir uç ve siyah mürekkeple yazılmış, sûre başlıkları, ayetler ve قوله kelimeleriyle bazı işaretlerde ise kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Sayfalar cedvelsiz, marjlar genellikle boştur. Ciltlerin zahriyyelerinde ihtiva ettikleri sûre fihristleriyle, bazılarında تفسير شريف للواعظ القرماني şeklinde eser ve müellif, bazılarında ise sadece müellif ismi kaydedilmiştir. Örnek olmak üzere aldığımız birinci cildin zahriyyesinde eser ve müellif ismi şöyle yazılmıştır:

المجلد الأول من تفسير الفاضل العالم الرباني المرحوم المغفور المعروف بصاغر أحمد جلبي القرماني من أول سورة الفاتحة إلى تفسير آية سيقول السفهاء.

Nüshanın bir başka müstensihin kaleminden çıktığı anlaşılan diğer ciltleri ise, S. Ktp. Crh/110, 113, 114, 115, 116 ve 117. numaralarda kayıtlıdır.[210] Ciltler, takriben 210x155, 160x95 mm. ebadında, koyu kırmızı meşin ciltlidir. Mikleb ve kapakları benzer gömme şemse ve çizgi zencireklerle tezyin edilmiştir. Varaklar kalın, sağlam, nohudî renkli, aharlı ve filigransızdır. Sayfalar cedvelsiz ve marjlar genellikle boştur. Rahat okunabilen talik yazı, kalın bir

---

209 Belirtilen demirbaş kayıt numaralarından 109'da birinci, 111'de üçüncü ve 112' de de beşinci ciltler bulunmaktadır.

210 Belirtilen demirbaş kayıt numaralarından 110' da dördüncü, 113'te altıncı, 114'te yedinci, 115'te sekizinci, 116'da dokuzuncu ve 117'de ise onuncu ciltler bulunmaktadır.

uç ve baştan sona siyah mürekkeple yazılmıştır. Sûre başlıkları ve ayetler ise üzerlerine çizilen siyah mürekkep çizgilerle belirlenmiştir.

Yukarıda kayıt numaraları verilen ciltlerin sûre muhtevaları şöyledir:

Crh/109: Birinci cilttir. Fatiha (1) sûresinden Bakara, 2/142. ayete kadar olan kısmı ihtiva eden bu cilt, 307 yk. ve 29 st. dır.

Crh/110: Dördüncü cilttir. A'raf (7) sûresinin başından Hûd (111) sûresinin sonuna kadar olan kısmı ihtiva eden bu cilt, 517 yk. ve 21 st. dır.

Crh/111: Üçüncü cilttir. Nisa, 4/113. ayetinden Enfâl (8) sûresinin sonuna kadar olan kısmı ihtiva eden bu cilt, 285 yk. ve 29 stdır.

Crh/112: Beşinci cilttir. Yusuf, 12/53. ayetinden Meryem, 19/79. ayete kadar olan kısmı ihtiva eden bu cilt, 278 yk. ve 29 st. dır.

Crh/113: Altıncı cilttir. Meryem, 19/1. ayetinden Nur (24) sûresinin sonuna kadar olan kısmı ihtiva eden bu cilt, 570 yk. ve 21 st dır.

Crh/114: Yedinci cilttir. Furkan (25) sûresinin başından Lokman (31) sûresinin sonuna kadar olan kısmı ihtiva eden bu cilt, 410 yk. ve 21 st. dır.

Crh/115: Sekizinci cilttir. Secde (32) sûresinin başından Zümer (39) sûresinin sonuna kadar olan kısmı ihtiva eden bu cilt, 647 yk. ve 21 st. dır.[211]

Crh/116: Dokuzuncu cilttir. Mü'min (Gâfir) (40) sûresinin başından Muhammed (47) sûresinin sonuna kadar olan kısmı ihtiva eden bu cilt, 496 yk. ve 21 st. dır.

Crh/117: Onuncu cilttir. Fetih (48) sûresinin başından Münafikûn, 63/8. ayete kadar olan kısmı ihtiva eden bu cilt ise 449 yk. ve 21 st. dır.

Yukarıda verilen dökümde de görüleceği üzere tefsirin Bakara, 2/142. ayetinden Nisa, 4/112. ayetine kadar olan kısmı ihtiva eden ikinci cildi ile Münafikun, 63/8. ayetinden Nâs (114) sûresine kadar olan kısmı ihtiva eden ve muhtemelen son cildi teşkil eden onbirinci cilt yoktur.

---

[211] Nüshanın sadece bu sekizinci cildinin sonunda 955/1548 tarihi yer almakta olup, bunun telif tarihi mi, istinsah tarihi mi olduğu hususunda açıklık yoktur.

Başı:

قوله سورة الفاتحة الكتاب فاتحة الشيء أوله فقيل في الأصل مصدر لمعني الفتح كالكاذبة بمعني الكذب أطلقت على أول الشيء تسمية المفعول بالمصدر لأن الفتح يتعلق به...

Sonu:[212]

d- Metod ve Muhtevası

Tefsir rivayet ve dirayet metoduyla yazılmıştır. Fatiha sûresinin geniş çapta Kâdî'den nakillerle tefsir edildiği bir başlangıçla[213] esere girilmiş, akabinde aynı tafsilatla besmele incelenmiş ve nihayet 22 a'dan itibaren tekrar Fatiha'nın tefsiriyle esere başlanmıştır. Bilhassa birinci ciltte *Kâdî*'den o kadar çok istifade edilmiş ve bazen uzun cümleler halinde o kadar fazla nakillerde bulunulmuştur ki, bu, ilk bakışta tefsirin *Kâdî*'ye bir hâşiye olduğu kanaatini doğurmaktadır. Ancak daha sonraki ciltlerde bu durumun ortadan kalktığını görmekteyiz.

Müellif fevkalâde mufassal bir tefsir yazmıştır. Hacmi ve muhteva zenginliği itibarıyla Osmanlılar'da tek eser olduğunu rahatlıkla söyleyebileceğimiz bu eserin daha önceleri yazılmış olan Taberî, Kurtubî, Ebû Hayyân, İbn Kesîr vb. müfessirlerle boy ölçüşecek mikyasta olduğunu söylememizin hatalı olmayacağı kanaatini taşımaktayız.

Müellifin bilhassa sarf, nahiv ve belâğat konularındaki tahlillerle, kelimelerin tefsiri tercümelerine genişçe yer vermesi, bu hususlarda pek çok görüş ve değerlendirmelerin nakline itina göstermesi, tefsirin son derecede mufassal bir eser olmasına sebep teşkil etmiştir. Yararlandığı ve nakillerde bulunduğu isimlerin başında Kâdî, Zemahşerî, İmam Halil, İbn Kemal vb. gelmektedir. Ancak bunlardan yaptığı nakillerde teslimiyetçi olmamış, gördüğü hata ve eksikliklere işaretle doğru olanları ifade etmiştir. Meselâ kelamî konularda bilhassa *Keşşâf*'tan nakillerde bulunmuş, ehl-i sünnete

---

212 Tefsirin son kısmı olmadığı için tanıtımda "sonu" kısmı boş bırakılmıştır.

213 Eserin başlangıcını kaydettiğimin tarzda başlaması, onun ilk satır veya sayfalarından da bir kısmın eksik istinsah edilmiş olduğunu düşündürmektedir.

uymayan görüşleri ayet, hadis ve ehl-i sünnet kelamcılarından nakillerle isabetli bulduğu görüşleri beyan etmiştir. Ayrıca sûrelerin isimleri, nüzülleri, birbirleriyle olan münasebetleri hakkında da sahabeden başlamak sûretiyle bütün müfessirlerden yararlanarak doyurucu bilgiler vermiştir. Tefsirde dikkatimizi çeken önemli bir başka hususiyet de her sûrenin başında o sûrede ağırlık taşıyan konuların tadat edilmiş olmasıdır ki, bu özelliği her tefsirde görmemekteyiz. Bu özellikler de içinde olmak üzere tefsiri ilgilendiren hemen her konuda mufassal bilgilerin yer aldığı eser, yukarıda da belirttiğimiz gibi Münafikun (63) sûresinin 8. ayetinin tefsirinde kalmıştır.

II. Eser: Tekmile li-Tefsîri's-Semarkandî

Bu çalışma, II. Faslın 6. sırasında tanıtmaya çalıştığımız Alâüddin Ali es-Semerkandî'nin, Kur'ân'ın başından Mücadele sûresine kadar yazabilmiş olduğu *"Bahru'l-Ulûm"* adlı eserinin Mücadele-Nâs arası için yazılmış tekmilesidir ve NOSM. Ktp./275 numarada kayıtlıdır.

Eser, 305x205, 249x157 mm. ebadında ve 295 yk. dir. Az da olsa güve tahribatı olmakla beraber, açık kahve meşin cilt, genelde sağlamdır. Kapaklar ve mikleb gömme şemse ve baskı zencirekle süslenmiştir. Varaklar, son on tanesindeki oksitlenme hariç, sağlam, nohudî renkli, aharlı ve filigransızdır. İlk varakın sayfa kenarında vakfiye ve temellük kaydı yer almaktadır. Baştaki numarasız 7 varaktan birine konu, bir diğerine de Mücadele-Nâs arası sûre fihristi kaydedilmiştir. Bu yapraklardan sonuncusunda ise Şakâik'ten naklen Alâüddin Ali es-Semerkandî'nin kısaca hayatı ile tefsiri hakkında bilgi verilmiş, ez cümle tefsirin 4 büyük cilt olduğu, ancak Mücadele sûresine kadar getirilebildiği beyan edilmiştir. Zahriyyede vakfiye ve temellük mührünün yanında eserin ismi تفسير سمرقندي تكملة تفسير جمال ibaresiyle verilmiştir ki, yukarıdaki aktarımı bu nisbenin yanlışlığına işaret saymakla beraber, bu ve ferağ kaydındaki hataya işaret etmemiz gerekmektedir. Eser, Alâüddin Ali es-Semerkandî'nin (ö. 860/1456) *"Bahru'l-Ulûm"* adını taşıyan ve Mücadele sûresine kadar olan tefsirinin tekmilesidir. Müellifi de, işaret edildiği gibi Cemalüddin Aksarayî (ö. 770-1/1368-9 veya 791/1388) değil, Asam el-Karamanî'dir.

Eser serlevhasızdır ve 30 st dan oluşan sayfaları kırmızı çizgi cedvelli olup vasat genişlikteki kenar boşluklarına çok az not kaydedilmiştir. Rahat okunabilen talik yazı, orta kalınlıkta bir uçla yazılmış, sûre başları, "fasıl" ve "beyit" gibi kelimelerde kırmızı, diğer kısımlarda siyah mürekkep kullanılmıştır. Ayetler ise kırmızı çizgilerle belirlenmiştir.

Başı:

سورة المجادلة ثنتان وعشرون آية كلها مدينة في المشهور وقيل العشر الأول مكية والباقي مدينة وروي على العكس والعلم عند الله تعالى....

Sonu:

...روي أن فرعون استغاث من جبريل مائة مرة في بحر... فلم يغثه قال الله ياجبريل إن فرعون استغاث واستعاذ بك مائة مرة فلم تغثه ولو استغاث واستعاذ بي مرة...

Ferağ kaydı:

تم كتابة عند قبر الشيخ جمال الدين الأقسرايي وأنا الفقير إلى الله الغني أحمد بن محمد البروسوي تم في شهور سنة سبع وتسعين وتسعمائة وقوبل وصحح بقدر الإمكان.

d- Metod ve Muhtevası

Eser, rivayet ve dirayet metodu ağırlıkta olmakla beraber yer yer işarî üslûptan da yararlanılan bir çalışmadır. Tefsirde ayetlerden, hadislerden ve bazı haberlerden istifade edilmiştir. Ebu'l-Leys es-Semerkandî, Zemahşerî, Kâdî, Fahr-i Râzî müellifin bu tefsirin de çok istifade ettiği kaynakların başında gelmektedir. Müellif, yer yer şiirle istişhadda bulunmuş, "fasıl" başlıkları altında kıraat vecihlerine dair rivayetlere yer vermiş, ayetlerde izaha ihtiyaç gösteren kelimeler hakkında lügavî, irabî ve belâğî tahliller yapmıştır. Kısaca Asam el-Karamanî bu tekmilede asıl tefsirin metod ve muhtevasına bağlı kalmaya bilhassa özen göstererek çalışmasını tamamlamıştır.

II. FASIL

TEFSİRİ EKSİK OLANLARLA

SÛRE ve AYET TEFSİRİ YAZANLAR

1- İBN MELEK

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

İsmi, 'İzzüddin Abdüllatif b. Abdilaziz b. Eminiddin el-Aydınî et-Tirevî er-Rumî olup, meşhur hanefî fakihlerindendir ve "İbn Melek", "İbn Ferişteh" ve "Ferištehoğlu" lakabıyla tanınmıştır.[1] Aydın vilâyetinin İzmir sancağına bağlı Tire[2] kasabasındandır. Hem müstakil beylik döneminde, hem de Yıldırım Bayezid (792-805/1389-1402)'in bu beyliği Osmanlı idaresine bağlamasından sonraki dönemde Tire'de yaşamıştır. Çocukluk ve tahsil dönemleri hakkında geniş bilgiye sahip olunamamakla birlikte onun çok zekî, hafızasının ve hıfzetme kabiliyetinin son derece güçlü olduğu ve ilmî liyakatinin üstünlüğü bilinmektedir. Bu kabiliyeti sayesindedir ki, okuduğu kitapların pek çoğunu ezberlemiştir. En zor ilim dallarında bile fevkalâde başarılı olmuş ve muasırlarına nispetle üstün bir ilmî kimlik kazanmıştır. Bilhassa fıkıhta sahip olduğu kariyer, avam-havas herkesin takdirine mazhar olmuş-

---

1 bk. Serkis, *a.g.e.*, s. 252-253; *Hediyye*, I, s. 617; Zirikli, *a.g.e.*, IV, s. 182; Kehhâle, *a.g.e.*, VI, s. 11; *Şezerât*, VII, s. 342; Leknevî, *a.g.e.*, s. 107; Sehâvî, *a.g.e.*, IV, s. 329; *Şakâik* (tahkikli), s. 45.

2 bk. Ş. Sami, *a.g.e.*, III, s. 1718-1719.

tur. Hasılı İbn Melek serî ilimlerdeki bu gücü yanında tasavvuf bilgisinde de temayüz etmiş bir mümtaz kimsedir.[3]

İbn Melek, Aydınoğlu Mehmed Bey'e hocalık etmiş ve onun Tire'de inşa ettirdiği Süleymanşah medresesinde müderris olup, bu havalinin Yıldırım Bayezid zamanında Osmanlılar'ın idaresi altına alınmasından sonra da yine orada dersine devam etmiştir[4] Okumayı, araştırmayı, ilme hizmeti ve halkı irşadı çok seven İbn Melek, adı geçen medresede ömrü boyunca önemli hizmetlerde bulunmuş ve değerli eserler telif etmiştir. Bilhassa İbnü's-Sââtî'nin hanefî fıkhı hakkında yazdığı ve pek çok ilim adamının şerh ettiği *"Mecma'ü'l-Bahreyn"* adlı eserine muhtelif ilavelerle yazdığı şerhi, başta Osmanlı olmak üzere bütün ulemâ arasında büyük alâka görmüştür. Kezâ tasavvuf hakkında yazdığı risale onun bu alanda da büyük bir maharete sahip olduğunu teslim ettirecek nitelikte görülmüştür.[5]

İbn Melek Tire'de vefat etmiş, ancak kaynaklar tarihi hakkında farklı rakamlar vermişlerdir. Bazıları[6] 801/1398 tarihini verirken, bazıları[7] 797/1394, bazıları[8] ise 885/1480 tarihinde vefat ettiğini kaydetmişlerdir. Tezdeki kronolojik sıralamada bunlardan 801/1398 esas alınmıştır.

b- Eserleri

1- Tefsîru Sûreti'l-En'âm
2- Menâfi'u'l-Kur'ân = Fevâidü'l-Kur'ân
3- Mebârikü'l-Ezhâr fî Şerhi Meşârıkı'l-Envâr li's-Sağânî
4- Şerhu Mecma'i'l-Bahreyn
5- Şerhu Mesâbihi's-Sünne
6- Şerhu Menâri'l-Envâr

---

3 bk. Leknevî, *a.g.e.*, s. 107; *ODİT*, s. 229; Serkis, *a.g.e.*, s. 253; *Şakâik* (tahkikli), s. 45; Kehhâle, *a.g.e.*, VI, s. 11; Ziriklî. *a.g.e.*, IV, s. 182.

4 *ODİT*, s. 229.

5 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 45; *Osm. Müellifleri*, I, s. 219; *ODİT*, s. 229; Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*...., s. 29; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 263; Serkis, *a.g.e.*, s. 253; *Hediyye*, I, s. 617; Leknevî, *a.g.e.*, s. 107; Şezerât, VII, s. 342.

6 bk. *Hediyye*, I, s. 617; Kehhâle, *a.g.e.*, VI, s. 11; Ziriklî, *a.g.e.*, IV, s. 182; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 263.

7 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 219; *ODİT*, s. 229; *Suppl.*, II, s. 315.

8 bk. Serkis, *a.g.e.*, s. 252; *Şezerât*, VII, s. 342.

7- el-Eşbâh ve'n-Nezâir
8- Nüyetü's-Sayyâdîn fî Ta'lîmi'l-İstıyâd ve Ahkâmih
9- Şerhu'l-Vikâye = Vikâyetü'r-Rivâye fi Mesâili'l-Hidâye
10- Şerhu Tuhfeti'l-Mülûk fî Fürû'i'l-Hanefî .
11-Risâle fi't-Tasavvuf
12- Şerhu Mukaddimeti'l-Fıkh li-Ebi'l-Leys
13- Manzum Kanun-i Lügat-i İlâhî = Lügat-i İbn Ferişteh[9]

c- Tefsiri

İbn Melek'in yukarıda tefsir hakkında kaydettiğimiz eserlerinden "Menâfi'u'l-Kur'ân = Fevâidü'l-Kur'ân"ı sadece Suppl., II, 315'te yer almaktadır. Ancak yaptığımız kütüphane araştırmalarında böyle bir eser kaydına rastlayamadık. Bu itibarla eserin mahiyet ve muhtevasına hiç temas etmeden sadece ismen kaydettik. En'am sûresinin tefsirine ait eser ise tek nüshadır ve yalnız S. Ktp. Ayasofya/403 numarada kayıtlıdır. Kaynaklarda rastlayamadığımız bu tefsir ya hata olarak İbn Melek'e nispet edilmiş veya bu zatın biyografisini yazanlarca bu eserine rastlanılmamıştır. Ancak bu ihtimal zayıf görünmektedir. Çünkü yaptığımız incelemede eserin İbn Melek'e ait olduğunu gösteren her hangi bir kayıt mevcut değildir. Ayrıca adı geçen sûre tefsirinin neye istinaden kütüphane fiş kaydının çıkartılmış olduğu da bizce meçhuldür. Bütün bunlara rağmen sadece kütüphane fiş kaydına dayanarak eseri tez kapsamına almayı ve böyle bir eserin varlığına işaret etmek bakımından da tanıtmayı tercih ettik.

Eser 203x145, 125x57 mm. ebadında koyu kahve meşin ciltli ve miklebsizdir. Sırtı tahribolmuş cildin kapakları yaldız çerçeveli kabartma şemse ve yaldız zencireklerle süslüdür. Yaprakları kalın, nohudî renkli, filigransız, sağlam ve aharlıdır. Kitap, ebadına uygun ve ortasında "Tefsîru Sûreti'l-En'am" yazılı müzehheb güzel bir serlevhaya sahiptir. Sayfaları yaldız ve siyah çizgi cedvelli olup, oldukça geniş bırakılan marjlar tamamen boştur. Güzel nesih yazıda orta kalınlıkta bir uç ve baştan sona siyah mürekkep kullanılmıştır. Bu sebeple de tefsir içinde ayetlerin temyizinde oldukça güçlük çekilmektedir. Kitabın zahriyyesinde temellük mührü ile vakfiye kaydı

---

[9] bk. *Osm. Müellifleri*, I, 219-220; *ODİT*, s. 229; *Şakâik* (tahkikli), s. 45; *Tâcü't-Tevarih*, II, s. 423; *Suppl.*, II, s. 315; *Şezerât*, VII, s. 342; Sehâvî, *a.g.e.*, IV, s. 329; Leknevî, *a.g.e.*, s. 107; *Hediyye*, I, s. 617; Kehhâle, *a.g.e.*, VI, s. 11; Zirikli. *a.g.e.*, IV, s. 182; Serkis, *a.g.e.*, s. 252.

ve numarasız ilk varakta ise "Yusuf ve Züleyha" kıssası hakkında muhtelif beyitler yer almaktadır.

Başı:

الحمد لله الذي خلق السموات والأرض أخبر بآية تعالى حقيق بالحمد ونبه على أنه المستحق له على هذا النعم...

Sonu:

...فمن قرأ الأنعام صلى عليه واستغفر له أولئك السبعون ألف ملك بعد كل آية من سورة الأنعام يوما وليلة.

d- Metod ve Muhtevası

Mukaddime yazılmayan risaleye doğrudan sûrenin tefsiriyle başlanmıştır. Ayet ayet yapılan tefsirde dirayet metodu ağırlık taşımakla birlikte rivayet metodundan da yararlanılmış, yer yer ayetlerin tefsirleri kendilerini açıklayan diğer ayet veya ayetlerle teyid edilmiştir. Dirayet metodunda ağırlığı nahvî tahliller teşkil etmektedir. Ayrıca ayetlerin işaret ettiği sema, arz, gece ve gündüz gibi kelimelerde aklî ilimlerden yararlanılarak o günkü bilgiler seviyesinde ilmî izahlar yapılmıştır. Müellif eserinde, hiçbir kaynağı işaret etmediği gibi, nakillerde bulunduğu hadis ve ahbarda da herhangi bir sened ve isim beyanında bulunmamış, sadece "rivayet edildiği üzere" ve "rivayet edilmiştir ki" gibi mücerred ifadeler kullanmıştır. Tefsirde sûrenin genel muhtevası itibarıyla kelamî konular, Allah'ın varlığı, birliği, melek, mucize ve ahiret hayatı hakkında kısa kısa bilgiler verilmiş ve çok seyrek olmakla beraber kıraat vecihlerine de tamas edilmiştir.

2- ŞEYH BEDRÜDDİN es-SİMAVÎ

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

İsmi, eş-Şeyh Bedrüddin b. Mahmud b. el-Kâdî İsrail b. Abdilaziz el-Hanefî es-Simavî'dir ve "İbn Kâdı-i Simavna" veya "Simavna Kadısı Oğlu" adıyla meşhur olmuştur.[10] Murad Hüdâvendigâr zamanında (764-792/1362-

[10] bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 49-50; Taşköprîzâde, *Miftâhu's-Saâde ve Misbâhu's- Siyâde*, Beyrut 1405/1985, II, s. 261; Leknevî, *a.g.e.*, s. 127; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 661.

1389) Simavna (Simav)[11]da doğmuştur, babası bu beldenin hem komutanı, hem de kadısı idi. Dedelerinden birisinin Selçukoğulları'nda vezirlik yaptığı rivayet edilen Simavî, devlet ve ilim adamı yetiştiren bir aileden gelmektedir.[12]

Simavî'nin doğum yeriyle, doğum ve ölüm tarihleri hakkında değişik görüşler ileri sürülmüştür. Bir kısmına göre[13] Kütahya'ya bağlı Simavna'da, bir kısmına göre[14] Edirne'ye bağlı Simavna'da, diğer bir kısmına göre[15] ise Kûfe ile Şam arasındaki es-Simâve[16] kasabasında doğmuştur. Tahsile babasında başlamış ve küçük yaşlarda Kur'ân'ı ezberlemiştir. Şâhidî ve Yusuf'tan sarf ve nahvi okuduktan sonra amcazâdesi Müeyyed b. Abdilmü'min ile Konya'ya gelerek dört sene kalmış, Molla Feyzullah'tan ilm-i nücum vs. okumuş ve hocasının ölümü üzerine Mısır'a gitmiştir, burada el-Cürcânî, Hacı Paşa vs. ile birlikte Mantıkî Mübârekşah ve Ekmelüddin el-Babertî'den aklî ve naklî ilimleri ileri seviyelerde okuduktan[17] sonra Mekke'ye giderek Şeyh Zeyleî'den tahsilini ikmal etmiştir. Tekrar Mısır'a gelen Simavî'nin ilmî hüviyeti devlet ricali ve ulemâ arasında hüsn-i kabul gördüğünden Melik Zahir Ferec b. Berkuk'a (802-815/1399-1412) öğretmen olmuştur[18] Bu sıralarda tasavvufa meyli artan Simavî, Şeyh Hüseyin Ahlatî'nin hizmetine girmiş ve bu ilimde de yüksek bir seviyeye ulaşarak hem zahirî ve hem de batınî ilim alanında mümtaz bir şahsiyet olmuştur. Bu özelliklerine ilaveten fıtrî olarak sahip olduğu mükemmel zekâ ve hür düşüncesi, onun bu ilmî kudretini doruk noktalara çıkarmıştır.

---

11 bk. Ş. Sami, *a.g.e.*, IV, s. 2625.

12 bk. *Miftâhu's-Sa'âde*, II, s. 261; *Şakâik* (tahkikli), s. 50; *Tacü't-Tevârih*, II, s. 420.

13 bk. *Miftâhu's-Sa'âde*, II, s. 261.

14 bk. Ateş, *a.g.e.*, s. 216; İbnüttayyar Semahaddin Cem, *İslâm İlahiyatında Şeyh Bedreddin*, İstanbul 1966, s. 7; *Meydan Larousse*, "Simavnalı Bedreddin" md.

15 bk. İbnüttayyar, *a.g.e.*, s. 7.

16 bk. *Mu'cemül-Büldân*, III, s. 245. Doğum tarihi hakkındaki farklı görüşler için bk. Bezmi Nusret Kaygusuz, *Şeyh Bedreddin Simavenî*, İzmir 1957, s. 33 vd.; M. Şerefeddin Yaltkaya, *Simavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin*, İstanbul 1341, s. 5-7.

17 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 39, Kaygusuz, *a.g.e.*, s. 23; İbnüttayyar, *a.g.e.*, s. 8.

18 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 50; *Osm. Müellifleri*, I, s. 39; Leknevî, *a.g.e.*, s. 127; Ş. Sami, *a.g.e.*, II, s. 1254; Ahmed Rifat, *a.g.e.*, II, s. 77; *Tâcü't-Tevarih*, II, s. 421; Yaltkaya, *a.g.e.*, s. 8 vd.

Simavî, şeyhinin emriyle irşad faaliyeti için Mısır'dan Tebriz'e gitmiş[19] burada İbnü'l-Cezerî tarafından Timur'a takdim edilmiştir. Timur'un huzurunda yapılan bir ilmî mübahasede yine İbnül-Cezerî'nin marifetiyle hakemlik görevi alan Simavî, verdiği hükümlerle Timur'un takdirini kazanmış ve değerli ihsanlarla taltif edilmiştir[20] Ancak Simavî bir müddet sonra Tebriz'den çıkmak zorunda kalmıştır. Gelişmeyi Ateş şöyle nakletmektedir: "... Timur huzuruna çıkan ve kimsenin çözemediği bir davayı, tarafları, verdiği hükme razı ederek halleden Bedrüddin'e kızını vermek istemişse de o bunlara aldırış etmeden gizlice kaçıp Mısır'a gitmiş ve şeyhinin hizmetine girmiştir. Şeyhi ölürken Bedrüddin'i yerine bırakmış, fakat Bedrüddin altı ay onun yerinde oturduktan sonra şeyhinin müridlerinden gördüğü hased dolayısıyla önce Şam'a, sonra Haleb'e gelmiş, oradan da Anadolu'ya geçmiştir. Anadolu'da büyük hürmet kazanmış, çok kimse ona bağlanmıştır. Yıldırım'ın oğlu Musa Çelebi onu kazaskerliğe tayin etmiştir."[21]

Fetret sonrası devletin dirlik ve düzenini temine çalışan Çelebi Mehmed (816-825/1413-1421) kardeşini bertaraf ettikten sonra birlik ve düzeni bozacağından endişe ettiği[22] Simavî'yi merkezden uzaklaştırarak İznik'te ikamete mecbur ve orada ilmî faaliyet ve irşada memur etmiştir. Ancak o bu emre uymamış, İznik'ten kaçarak Emir İsfendiyar'a sığınmış ve buradan da Emir'in tavsiyesiyle Zağra'ya gitmiştir. Burada etrafına pek çok insan toplanmış, gelişmeleri devletin selameti için tehlikeli bulan Çelebi Mehmed onu yakalatarak, Bürhanüddin Haydar el-Herevî ve Fahruddin el-Acemî gibi âlimlerin de yer aldığı bir hey'etin fetvasıyla Serez'de 823/1420'de idam et-

---

19 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 50-51; Yaltkaya, *a.g.e.*, s. 12-13; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 421; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 588; İbnüttayyar, *a.g.e.*, s. 7.

20 bk. Leknevî, *a.g.e.*, s. 127; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 421; *Şakâik (tahkikli) s. 51;* Yaltkaya, *a.g.e.*, s. 13-14; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 588; *Osm. Müellifleri*, I, s. 39; Ahmed Rifat, *a.g.e.*, II, s. 77; Ş. Sami, *a.g.e.*,II, s. 1254.

21 Ateş, *a.g.e.*, s. 216. Ayr. bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 51; Kaygusuz, *a.g.e.*, s. 66 vd.; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 421.

22 Çünkü Şeyh Bedrüddin son zamanlarında ulemânın tasvip etmediği bir düşünce takip etmeye, İslâmın ruhundan uzak bir inkılâp sevdasıyla hareket etmeye başlamış, dirlik ve düzeni zedeleyecek kötü emellere alet olabilecek bir kişiliğe bürünmüştür. bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 39; Kaygusuz, *a.g.e.*,s. 23; İbnüttayyar, *a.g.e.*, s. 8.

tirmiştir.[23] Çelebi Mehmed döneminin en ciddi isyan hareketi Şeyh Bedrüddin Simavî isyanıdır.[24]

b- Eserleri

1- Nûrü'l-Kulûb (fi't-tefsir)
2- Tefsîru Ayeti'l-Kürsî
3- Letâifü'l-İşârât
4-et-Teshîl fî Şerhi'l-İşârât
5- Câmi'u'l-Fusûleyn
6- Câmi'u'l-Fetâvâ
7- Meserretü'l-Kulûb
8- Vâridât-ı Kübrâ
9- 'Ukûdü'l-Cevâhir
10- Çerâğu'l-Fütûh[25]

c- Tefsiri

Eserlerinin, Simavî'nin ilmî kudretine şahid olduğu beyan edilmekle[26] beraber, onun bilhassa itikadî ve tasavvufî açıdan ciddi tenkitlere tabi tutulan, asılsız ve hatalı bir takım görüşlerinin bulunduğu da belirtilmektedir.[27]

Bursalı, Şeyh Bedrüddin'in Serez'deki dergâhında menakıbnamesinde 38 adet eserinin kaydedilmiş olduğunu söylemekte, B. N. Kaygusuz bu sayının kendisinde bulunan nüshada da bulunduğunu söyleyerek Bursalı'yı teyid etmekte, on tane isim saymakta[28] ve bu arada tefsiri hakkında şunları söylemektedir:"... ve tahminimizce İznik'te son olarak yazdığı, tefsirden

---

23 bk. *TA*, "Bedreddin Simavna Kadısıoğlu" md.; Ahmed Rifat, *a.g.e.*, II, s. 87-88; İbnüttayyar, *a.g.e.*, s. 8; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 588; Kaygusuz, *a.g.e.*, s. 102; *Şakâik* (tahkikli), s. 52; Ateş, *a.g.e.*, s. 216; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 422; Ş. Sami, *a.g.e.*, II, s. 1255; *Miftâhu's-Sa'âde*, II, s. 262; Abdülbaki Gölpınarlı, *Simavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin*, İstanbul 1966, s. 3; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 97; *Osm. Müellifleri*, I, s. 39.

24 bk. *DGBİT*, X, s. 177.

25 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 39; Ateş, *a.g.e.*, s. 217; Bilmen, *a.g.e.*, II. S. 589; *Hediyye*, II, s. 410; *Şakâik* (tahkikli), s. 51-52; Leknevî, *a.g.e.*, s. 127; *Miftâhu's-Sa'âde*, II, s. 262.

26 bk. Kaygusuz, *a.g.e.*, s. 109 vd.

27 bk. Yaltkaya, *a.g.e.*; İbnüttayyar, *a.g.e.*, .

28 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 39; Kaygusuz, *a.g.e.*, s. 104.

"Nûrü'l-Kulûb", yeteri derecede şöhret kazanmamıştır. Sebebi şu ki, onu görenler çok az olmuştur. Menkıbedeki şu satırlar bunu açıklıyor: "Şeyhin felakete uğraması üzerine *Nûrü'l-Kulûb* namındaki tefsirini dervişleri saklamışlardı. Şimdi çocukları tarafından gizli tutulmakta ve dışarıya verilmemektedir."[29] S. Ateş ise şu bilgiyi vermektedir: "Bedrüddin, *Nûrü'l-Kulûb* adlı tefsirini tamamlayınca bunu padişaha takdim etmek istiyordu. Fakat idam edilince dostları ve müridleri bu tefsiri gizlediler. Nerede olduğu belli değildir."[30] Bizim de yaptığımız kütüphane araştırmaları bu kanaatleri doğrular mahiyettedir. Çünkü bu tefsirle ilgili herhangi bir kayda rastlanılmamıştır. Bu bakımdan tefsirin mahiyet ve muhtevası hakkında bir kanaat beyanı mümkün olmamakla beraber, eserin işarî bir tefsir olduğunu, müellifin fikrî yapısı bilindiğine göre sâir işarî tefsirlere nispetle farklı yorumlar ihtiva etmekte olduğunu söylemek, pek hatalı olmasa gerektir. Nitekim müellifin *"Vâridât"*ı bu ihtimali kuvvetlendirecek bir mahiyet taşımaktadır. Çünkü bu eserinde Simavî bir takım itikadî meselelerde cumhurdan tamamen farklı düşünmekte, delil getirdiği ayetleri yorumlarken tamamen batınî te'vil üslûbunu tercih etmekte ve görüşlerini teyid için bu üslubu kullanmakta beis görmemektedir.[31] Süleyman Ateş de şeyhin tefsirini değerlendirirken *"Vâridât"*ını ölçü almış ve burada serdettiği fikirlerden hareketle tefsirinin mahiyet ve muhtevasını ortaya koymaya çalışmıştır.[32]

Simavî'nin tefsire dair mevcut olan tek eseri *"Tefsîru Ayeti'l-Kürsî"*sidir. Bunun da tespit edebildiğimiz tek nüshası Köprülü II/329 numarada kayıtlıdır ve şu özellikleri taşımaktadır. Risale 204x130,173x93 mm. ebadında bir risale mecmuası içinde 33. risaledir. Mecmua koyu kahve meşin ve ebru pembe mukavva cilt içindedir. Cilt tamir görmüş ve sağlamdır. Risalenin bulunduğu sayfa cedvelsiz ve 39 satırdır. Varak kalın, nohudî renkli, aharlı ve filigransızdır. Rahat okunabilen talik yazı orta kalınlıkta bir uç ve siyah mürekkeple yazılmış, ayetler kırmızı çizgilerle belirlenmiştir. Sayfa kenarlarındaki boşlukların çoğu kısmı bir takım hâşiyelerle doldurulmuştur. Sade

---

29 Kaygusuz, *a.g.e.*, s. 104.

30 Ateş, *a.g.e.*,s. 217.

31 bk. Kaygusuz, *a.g.e.*,*Varidat tercümesi*, s. 123.

32 bk. Ateş, *a.g.e.*, s. 217 vd.

bir e'ûzü besmele ile başlanan risale, varak 180 a'nın başından başlamakta ve 180 b'nin hemen başlarında sona ermektedir.

Başı:

الله لا إله إلا هو خبر لا محذوف أي في الوجود والمتـــنسني بدل من اسم لا...

Sonu:

...وبهذا علم أن أعلى العلوم مرتبة عند الله تعالى علم الكلام لأنه يبحث عن ذات الله تعالى وصفاته.

Hatime:

تم تفسير آية الكرسي للتحرير العلامة الشيخ بدرالدين السماوي قدس سره.

d- Metod ve Muhtevası

Dirayet metodunun hâkim olduğu risalesinde Şeyh Bedrüddin ağırlıklı olarak kelâmî konular üzerinde durmuş ve tefsirinin büyük kısmını teşkil eden sarf ve nahiv tahlillerini ve bazı kelimelerin lügat yönünden incelenmesini de yine kelâmî düşüncelerini ispat hususunda bir malzeme olarak kullanmıştır. Yorumlarında her ne kadar tasavvufî yaklaşımlar da yer almakta ise de, kelâmî izahlar daima ön planda tutulmuş ve tefsir edilen kelimelerin mahiyetleri hakkında isim vermeden birtakım görüşlere de yer vererek düşüncelerini teyide çalışmıştır. Yer yer bazı kıraat vecihlerinin de yer aldığı risale, Allah'ın zatı ve sıfatları, şefaat, kürsî hakkında kısa açıklamalar ve "Ayete'l-Kürsî"nin faziletine dair bir hadis ve Allah'ın zatı ve sıfatlarından bahsetmesi hasebiyle kelâm ilminin üstünlüğünü beyanla sona ermektedir.

3- SAFER ŞAH el-HANEFÎ

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Hayatı hakkında zengin bilgi sahibi olamadığımız müellif, Molla Fenarî'nin muasırı ve Yıldırım Bayezid devri (792-805/1389-1402) âlimlerindendir.[33] Aklî ve naklî pek çok ilim dalında, bahusus belâğat, hitabet, usul ve fürûda devrinin otoritelerindendir. Molla Fenarî gibi bir âlimin ilim ve irfa-

---

33 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 32; Ş. Sami, *a.g.e.*, IV, s. 2957

nına itimat etmesi, onun ilmî kudretinin seviyesini göstermesi bakımından önemlidir. Nakledilen bilgiye göre halledilmesi isteğiyle çeşitli konularda Molla Fenarî'ye arzedilen soruları, Molla Fenarî Safer Şah'a göndererek cevaplanmasını ister, o da bu müşkülleri hallederek ve tevazuundan dolayı da "memur olan mazurdur hükmü ile cevap verildi" diyerek Molla Fenarî'ye iade ederdi[34] Mehmed Mecdi Efendi *"Şakâik"* müellifinin, "Safer Şah'ın gayet makbul, muntazam ve beliğ hutbelerini gördüm" diyerek onun özellik ve değerine şahitlik ettiğini haber vermektedir.[35]

Safer Şah'ın vefatı hakkında birbirinden çok farklı iki tarihle karşılaşmaktayız. İsmail Paşa el-Bağdadî onun 834/1431'de vefat ettiğini söylerken,[36] Kâtip Çelebi müellifin sûre tefsirine ait risalesini 919/1513'te tamamladığını,[37] *Keşfü'z-Zünûn* ve *Hediyye*'den nakilde bulunan Adil Nüveyhid ise bu zatın 919/1513'te hayatta olduğunu, çünkü *Keşfü'z-Zünûn*'a göre eserini 929/1523'te tamamladığını, *Hediyye*'ye göre ise 834/1431'de vefat etmiş olduğunu ifade etmektedir.[38] Taşköprîzâde ile Ş. Sami onun ölümü hakkında tarih belirtmemekle beraber, Molla Fenarî ile bilgi alış-verişinde bulunduğunu ifade etmeleri *Hediyye*'deki tarihi kuvvetlendirmektedir. *Şakâik*'in tercüme ve zeyillerini neşreden Abdülkadir Özcan, *Şakâik* tercümesine yazdığı fihriste bu zatın Yıldırım Bayezid devri âlimlerinden olduğunu kaydetmiştir.

b- Tefsiri

Safer Şah'ın hayatından bahseden kaynaklar onun sadece *"Tefsîru Sûreti't-Tekâsür"* risalesini zikretmişlerdir.[39] Biz kütüphane araştırmalarımızda onun bir de kelâm hakkında bir risalesinin bulunduğunu tespit ettik. Tefsire dair eserinin tespit edebildiğimiz tek nüshası, Köprülü Mehmed Paşa-I. Kısım/1596 numarada kayıtlıdır ve şu özellikleri taşımaktadır: Risale, 180x130, 125x55 mm. ebadında açık kahve meşin ciltli, miklebsiz, sırtı yıpranmış, kapakları gömme şemse ve zencirekli, 428 varak hacminde pek çok risale ihtiva

---

34 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 32; Ş. Sami, *a.g.e.*,IV, s. 2957.

35 Mecdi Efendi, *a.g.e.*, s. 56. Ayr. bk. Ş. Sami, *a.g.e.*, IV, s.2957.

36 bk, *Hediyye*, I, s. 427.

37 bk. *Keşfü-z-Zünûn*, I, s. 450.

38 bk. Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s.234.

39 *Hediyye*, I, s. 427; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 450; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 234; *GAL*, II, s. 228.

eden bir mecmua içindedir ve 15 varaktan müteşekkildir. Başlıksız risalenin sayfaları cedvelsiz ve geniş bırakılan sayfa kenarlarının birkaç yerinde tashih notları ve muhtevaya ait olmak üzere iki yan başlık yer almaktadır. Varaklar orta kalınlıkta, aharlı, nohudî renkli, sağlam ve filigransızdır. Rahat okunabilen talik yazı orta kalınlıkta bir uçla yazılmış, ayetler, duraklar ve bazı kelimelerin üzerine çekilmiş çizgilerde kırmızı, diğer yerlerde siyah mürekkep kullanılmıştır. Risalesinde müellif ismini zikretmemiş ancak kendisine işaret ettiği yerin kenarında ismin, Safer Şah el-Hanefî olduğu tasrih edilmiştir.

Başı:

الحمد لله أنزل على عبده كتابا قيما لاتوى فيه عوجا وجعل بإلجائه إليه صدر من يعاديه ضيقا حرجا ونور قلوب من اقبل إلى قبول قوله فمهد له طريقا حقا... وبعد فيقول العبد السائل...

Sonu:

...اللهم إنا نسئلك أن تبصّرنا بنور اليقين وتحشرنا في زمرة المتقين بمحمد وآله وصحبه أجمعين آمين والحمد لله رب العالمين.

Ferağ Kaydı:

تمت هذه الرسالة بعون الله... سبع عشرة وسبعمائة المحمي بالبلدة الطيبة أدرنه... صعد الله بن عيسى أمير خان... والحمد لله وسلام على عباده الذين اصطفى... إلى قيام الساعة وساعة القيام.

c- Metod ve Muhtevası

Risale tamamen rivayet metoduyla kaleme alınmıştır. Dört sayfalık mukaddimede müellif Kur'ân hakkındaki medhiyesinden sonra maksada girmiş, kendi ismini kaydetmediği gibi, uzun uzun methettiği ve risalesini adına yazdığı devrin sultanının adını da belirtmemiştir.

Safer Şah bu sûre tefsirini, devrin sultanının isteği üzerine yazdığını belirttikten sonra, "bil ki" tenbihiyle sûrenin Mekke'de nazil olduğunu, sekiz ayet, yirmisekiz kelime ve yüzyirmi harften meydana geldiğini, içinde nâsih ve mensuh ayetin bulunmadığını ve sûrenin Abdi Menaf oğullarıyla Sehm oğullarının birbirine karşı nüfus çokluğu hakkındaki övünmeleri sebebiyle nazil olduğunu belirterek, ayet ayet sûrenin tefsirine geçmiştir. Müellif pek

çok hadis örnekleriyle ayetin muhtevasını açıklayarak sûrede geçen "na'îm", "ilme'l-yakîn", '"ayne'l-yakîn" gibi kelime ve terkipleri hakkında geniş bilgiler vermiştir. Tefsirinde Zemahşerî'nin قلت، ان قلت tarzını kullanan müellif, çok az irabî tahliller yaptığı tefsirini 9 ya'da tamamlamıştır. Risalenin bu noktasından itibaren müellif ikinci bir merhaleye geçmiş ve fevaid cümlesinden olmak üzere sûrede yer alan "na'îm", "ilme'l-yakîn" ve "'ayne'l-yakîn" kelime ve terkipleriyle ilgili bilgiler vermiştir. Müellif bu kelimelerden "na'îm"i sadece Zemahşerî'den nakilde bulunarak açıklamış, sonra da iki terkibi hadis, ahbar, mantıktan tasavvur ve tasdik metoduyla ve İbn Sina, İmam Kuşeyrî, Şeyh Şihabüddin (Sühreverdî), İbnü'l-Hüseyn es-Sevrî, Hallac-ı Mansur, Şeyh Şiblî gibi şahısların şeriat ve tarikat terkibinden müteşekkil görüşlerinden nakiller ve izahlarla risalesini tamamlamıştır.

4- MOLLA FENARÎ

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

İsmi, Şemsüddin M. b. Hamza b. M. el-Fenarî er-Rumî el-Hanefî olup, "Molla Fenarî", "Şeyhülislâm Molla Fenarî", "Fenarîzâde" veya "İbnü'l-Fenarî" lakaplarıyla meşhur olmuştur. Biyografisi ölümünden bir asır kadar sonra yazıldığı için[40] hayatı hakkında değişik rivayetler, farklı bilgi ve menkıbelerle karşılaşmaktayız. Nitekim 751/1350'de doğduğu kabul edilen Fenarî'nin doğum yerini bazı kaynaklar[41] Mâverâünnehir'in Fenâr köyü olarak verirken, bazıları da[42] bu yerin Bursa'nın Fenâr köyü olduğunu kaydetmişlerdir. Kezâ " Fenarî" nisbesi de farklı temellere dayandırılmıştır. Nitekim bazı kaynaklar[43] doğduğu köye nispetle ona "Fenarî" dendiğini kaydederken, yine aynı kaynaklar bir başka rivayete dayanarak ona bu nisbenin, babasının fenercilik zanaatiyle uğraşmasına izafeten verilerek "Fenarî" veya

---

40 bk. Hüseyin Hüsameddin, "Molla Fenarî", *T.T. Enc. Mec.*, İstanbul 1926, y. 16, sy. 13 (90), s. 368.

41 bk. *TA*, "Fenârî Mehmet Şemseddin" md.; Cunbur, "İlk Türk Osmanlı Şeyhülislâmı Molla Fenari", T. Yurdu, Ankara, Nisan 1960, II, sy. 1 (y. 50, sy. 283), s. 17; *Osm. Müellifleri*, I, s. 391; Ahmed Rifat, *a.g.e.*, V, s. 215; Veli Ertan, *Tarihte Meşihat Makamı...*, s. 29.

42 bk. *ODİT*, s. 228; Abdülkadir Altunsu, *a.g.e.*, s. 1.

43 bk. *Miftâhu's-Saâde*, II, s. 109; İsmail Beliğ Efendi, *Güldeste-i Riyâd-ı İrfan ve Vefeyât-ı Dânişverân-ı Nâdiredân = Tarih-i Bursa*, Bursa 1302, s. 239; H. Hüsameddin, *a.g.m.*, s. 369.

"Fenarîzâde" dendiğini ve bazıları[44] da Molla Fenarî'nin Emir Sultan'a hediye ettiği san'atkârâne tezyin edilmiş bir fener sebebiyle Emir Sultan'ın kendisine bu nisbeyi vermiş olduğunu haber vermişlerdir. Benzer değişikliklerle anlatılan Molla Fenarî'nin biyografisinin bazı kesitlerinde belirsizlikler dahi vardır. Meselâ onun Mâverâünnnehir'den Anadolu'ya ne zaman ve hangi şartlarda geldiği net olarak bilinmemekle birlikte onun tahsil çağının Anadolu'da geçtiği hususunda kaynaklar ittifak halindedirler. Buna göre Fenarî'nin tahsil çağı I. Murad zamanında (727-792/1326-1389), hayatının en parlak dönemleri ise, Yıldırım Bayezid (792-805/1389-1402), Çelebi Mehmed (816-825/1413-1421) ve II. Murad (825-855/1421-1451) devirlerinde geçmiştir.

Molla Fenarî âlim ve sûfi bir babanın oğludur. Aklî ve naklî temel bilgilerle tasavvufî bilgileri Sadruddin el-Konevî'nin müridi ve halifesi olan babasından almış[45] ve böylece başladığı tahsiline sırayla Bursa'da müderris Kemalüddin M. b. M. el-Ma'arrî, İznik'te Orhaniye medresesi müderrisi "Kara Hoca" lakabıyla meşhur Alâüddin Esved'den devam etmiştir. Bir ara Davud-i Kayserî'den de okuyan Fenarî son olarak Amasya'da hizmetine girdiği Cemalüddin Aksarayî'den tahsilini ikmal ederek icazetnamesini almıştır. Naklî ilimlerden kıraat, tefsir, hadis, usul ve kavaîdde kendisini iyi yetiştiren Fenarî, bilhassa belâğat ve mantıkta temayüz etmiş, fıkıhta ise asrının müctehidi sayılmıştır. Tasavvufî mahiyette yazdığı Fatiha tefsiri ile otuz senede tamamladığı fıkıh usulü hakkındaki *"Füsûlü'l-Bedâyi fi Usuli'ş-Şerâyi'"* adlı eseri, onun ilmî kudretine delil sayılmıştır. Babasından aldığı tarikat terbiyesini kemale erdirmek isteyen Fenarî bu ilim dalına yönelmiş, Abdüllatif b. Ganim el-Kudsî, "Somuncu Baba" lakabıyla meşhur Hüsamüddin Aksarayî ve bu sıralarda Bursa'da bulunan Ebû İshak Kâzerûnî'den tasavvuf ilmini bütün incelikleriyle tahsil ederek, zahirî ilimlerde olduğu gibi batınî ilimden de nasibini almış ve "zülcenâheyn" unvanına lâyık mümtaz bir kimse olmuştur.[46]

---

44 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 391; Ertan, *a.g.e.*, s. 30

45 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 24; *Güldeste*, s. 240; Leknevî, *a.g.e.*, s. 166; H. Hüsameddin, *a.g.m.*, s. 372.

46 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 22; *Güldeste*, s. 240; H. Hüsameddin, *a.g.m.*, s. 371-372; *Devha*, s. 3-4; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 413; Ş. Sami, *a.g.e.*, V, s. 3436; *Esâmî*, s. 250; *Osm. Müellifleri*, I, s. 390; *İlmiye Salnamesi*, s. 322; *Buğye*, I, s. 98; Leknevî, *a.g.e.*, s. 166-167; *Miftâhu's-Saâde*, II, s. 109; Cunbur, *a.g.m.*, s. 17; Ateş, *a.g.e.*, s. 222; Ertan *a.g.e.*,, s. 30; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 537.

Molla Fenarî I. Murad'ın iradesiyle Bursa'da Manastır medresesi başta olmak üzere birtakım ilim ve feyiz ocaklarında hizmet etmiş, Timur'un Bursa'yı istilâsına kadar (805/1402) fasılasız bu beldenin kadılığını yapmıştır.[47] Yıldırım döneminde bir müddet Bursa'dan ayrılarak Karamanoğlu Mehmed Bey'in himayesinden ilim ve irşad faaliyetini yürüten Fenarî, Bey'in, takdir ettiği yevmiye bin akçe maaşla rahat bir hayata kavuşmuş, gösterilen bu ilgi ve teveccühe mukabele olmak üzere Bey'e ithafen meşhur Fatiha tefsirini yazmıştır. Yıldırım'ın arzusu üzerine tekrar Bursa'ya avdet eden Fenarî İslâm âlemini tanımak, ulemâ ile tanışarak bilgi ve görgüsünü artırmak ve bu arada da hac görevini ifa etmek üzere Hacı Paşa ve Ahmedî Tâcüddin İbrahim ile birlikte Mısır'a giderek Ekmelüddin el-Bâbertî'nin hizmetine girmiştir. Ulemâ ile yaptığı mübahase ve münazaralarda ilimdeki kemalini göstererek, hocası da dahil olmak üzere herkesin büyük takdir ve saygısını kazanmıştır. Mısır Sultanı Müeyyed'e takdim edilen Fenarî iltifat ve ihsanlara nail olmuş ve sultanın isteği üzerine Şeyh Bedrüddin Simavî ile Kahire'de müderrislik yapmıştır. 822/1419'da hac farizasını edadan sonra tekrar Mısır'a gelen Fenarî, müderrislik görevini bir müddet daha sürdürdükten sonra Çelebi Mehmed'in daveti üzerine 823/1420'de Bursaya dönmüş, müderrislik ve kadılık görevini tekrar yürütmeye başlamıştır.[48] II. Murad tahta geçince Fenarî'yi iyice tanımak ve liyakatinden emin olmak için görevinden ayırmamış, bu denemede o ilmi, fazileti, dirayeti, idaredeki liyakati, adalet ve hakkaniyet ölçülerinden asla ayrılmaması, Allah ve kullarının haklarını gözetme ve korumadaki hassasiyet ve titizliği ile sultanın son derecede takdir ve güvenine mazhar olmuştur. Bunun üzerine II. Murad onu, 828/1424'te hem kendisine müşavir ve hem de ilk Osmanlı şeyhülislâmlık göreviyle, kemaline layık mansıp sahibi yapmıştır. Altı yıl boyunca müderrislik, müşavirlik ve şeyhülislâmlık görevlerini başarıyla yürüten Fenarî, ikinci defa gittiği hac seferinden Bursa'ya döndükten sonra 834/1431'de, 87 yaşlarında iken vefat etmiştir.[49]

---

47 H. Hüsameddin, *a.g.m.*, s. 376.

48 Ertan, *a.g.e.*,, s. 35.

49 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 22 vd.; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 411 vd.; *İlmiye Salnamesi*, s. 322-323; *Güldeste*, s. 240-241; *Devha*, s. 4-5; Ş. Sami, *a.g.e.*, V, 3436-3437; *Osm. Müellifleri*, I, s. 390; Altunsu, *a.g.e.*, s. 1-2; Cunbur, *a.g.e.*, s. 17-18; Adıvar A., *a.g.e.*, s. 3; Ateş, *a.g.e.*, s. 222; Ertan, *a.g.e.*, s. 31 vd.; Leknevî, *a.g.e.*, s. 165-167; İbn el-İmâd, *Şezerât*, VII, s. 209; *Buğye*, I, s. 97-98; *Miftâhu's-Saâde*, II, s. 109-110; *Suppl.*, II, s. 328.

Molla Fenarî zahirî ilim alanında olduğu gibi tasavvuf alanında da önemli faaliyetler göstermiş, "vahdet-i vücud" düşüncesini Anadolu'ya yayan Sadruddin el-Konevî ekolünün -Davud-i Kayserî gibi- önemli şahsiyetlerinden olmuştur.[50] İlim erbabı ve hâl ehli bir aileye mensup olan Fenarî'nin bu meziyet ve şöhreti neslinde de devam etmiş ve ahfadından, M. Şah el-Fenarî ve Yusuf Bâlî gibi[51] Osmanlı ilmiye sınıfının gözde simaları yetişmiştir. Böylece ilim ve feyzinden istifade ettiği Ekmelüddin el-Babertî'nin, "Sen dinî ilimlerde değerli bir âlim olacak ve ilme hizmet edeceksin" sözleri, hem kendisinde ve hem de neslinde gerçekleşmiştir.

Molla Fenarî yeterli bir servete sahipti. Servetinin gerektirdiği tarzda hareket eder, çok temiz ve güzel giyinirdi. Kılık-kıyafetinin mükemmelliği onun mehabetli görünüşünü daha da artırmasına rağmen o, bu görünüşünün aksine inceliği, zarafet ve tevazuu asla elden bırakmamış ve bu sebeple de halkın büyük sevgi ve teveccühünü kazanmıştır. Sokağa çıktığı zaman onu görebilmek için ciddi izdihamlar meydana gelirdi. Bu alaka da aynı şekilde onu asla gurura sevketmemiş ve tevazuundan hiçbir şey kaybettirmemiştir. Kezâ o, ilmî kudretini, mansıbını ve insanların teveccühünü asla dünyevî menfaatlerine alet etmemiş, maişetini babasından öğrendiği fenercilik zanaatinden elde ettiği gelirle karşılamayı daim tercih etmiştir[52] Servetinin büyük çoğunluğunu hayır, hasenat ve kitap toplamaya harcamıştır. Bursa'ya yaptırdığı cami ve medrese ile devre göre çok büyük bir koleksiyon sayılan onbin ciltlik kitaptan müteşekkil bir kütüphane bırakması, onun cömertliğine birkaç örnektir.[53]

b-Eserleri

Molla Fenarî, üstlendiği görevlerde gösterdiği üstün başarıyı, telif hususunda da göstermiştir. Eserlerinin sayısı yüzün üzerindedir.[54] Ancak kaynaklar bunun ancak dörtte biri kadarlık kısmını kaydetmektedirler. Nevar ki,

---

50 bk. *ODİT*, s. 229.

51 bk. *Güldeste*, s. 241-hamiş; *Osm. Müellifleri*, I, s. 392; Cunbur, *a.g.m.*, s. 18.

52 bk. *Güldeste*, s. 242; Ertan, *a.g.e.*, s. 37.

53 bk. Ş. Sami, *a.g.e.*, V, s. 3437; Altunsu, *a.g.e.*, s. 2; Esâmî, s. 250.

54 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 390.

müellif ilmî hayata hâşiye türü çalışma geleneğinin hâkim olduğu devirde yaşadığı için eserlerinin büyük çoğunluğunu bu tür çalışmalar teşkil etmektedir. Belirtelim ki, ifta ve tedris çalışmalarının kesafeti bu eserlerden bir kısmının müsvedde halinde kalmasına sebep teşkil etmiştir.[55] Yukarıda da naklettiğimiz gibi otuz yılda tamamladığı eserlerinin yanında, "Fenarî" ismiyle tanınmış *"İsagucî Şerhi"* gibi bir günde yazdığı eserleri de vardır ki bu, Fenarî'nin zekâ ve kalem gücünün derecesini gösteren önemli bir örnektir.[56] Aklî ve naklî ilim alanında yazdığı bu eserlerinden örnek olmak üzere seçtiğimiz bazıları şunlardır:

1- 'Aynü'l-A'yân fi Tefsîri'l-Kur'ân = Tefsîru Sûreti'l-Fatiha
2- Füsûlü'l-Bedâyi'l fi Usûli'ş-Şerâyi'
3- Şerhu Usûli'l-Pezdevî
4- Telhîsu'l-Füsûl ve Tarsîsu'l-Usul
5- Şerhu Telhîsı'l-Câmi'i'l-Kebîr fi'l-Füru'
6- Şerhu'l-Mevâkıf
7- Enmûzecü'l-'Ulûm
8- Risale fi Beyani Vahdeti'l-Vücûd
9- Esâsü't-Tasrîf
10- Şerhu'l-Misbah Fi'n-Nahv
11- Şerhu Telhîsı'l-Miftah fi'l-Ma'ânî
12- Fenarî = Şerhu İsagucî
13- Şerhu Ferâidı's-Sirâciyye
14- Hâşiye al Şerhi'ş-Şemsiyye li-Seyyid Şerif[57]

c- Tefsiri

Molla Fenarî'nin tefsire ait tek eseri Fatiha sûresi tefsiridir ve yukarıda da zikredildiği gibi *"Aynü'l-A'yan"* ismini taşımaktadır. Müellif bu tefsirini sûrenin taşıdığı özelliği sebebiyle semavî bütün kitaplara denk olduğuna

---

55 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 390; Ş. Sami, *a.g.e.*, V, s. 3437; *Devha*, s. 5.

56 bk. *Güldeste*, s. 242; Bergamalı, *a.g.e.*, s. 127.

57 bk. *Osm. Müellifleri*, , 391; *Hediyye*, II, s. 188; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 592; *Şakâik* (tahkikli), s. 24; *Devha*, s. 4-5; *Tâcüt Tevârih*, II, s. 412-413; Ş. Sami. *a.g.e.*, V, s. 3437; *İlmiye Salnamesi*, s. 323; *Güldeste*, s. 241-242; Altunsu, *a.g.e.*, s. 3; Cunbur, *a.g.m.*, s. 18; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 537; *ODİT*, s. 229; Leknevî, *a.g.e.*, s. 166; *Şezerât*, VII, s. 209; Ziriklî, *a.g.e.*, VI, s. 342; Kehhâle, *a.g.e.*, IX, s. 272; *Miftâhu's-Saâde*, II, s. 110; *Suppl*, II, s. 328-329; *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1181.

inandığı ve Hasan Basrî'nin sözüne gönülden bağlandığı için yazmıştır. Bu zata göre Allah yüzdört kitap indirmiş ve yüz tanesinin taşıdığı bilgileri dört kitaba koymuştur ki, bunlar Tevrat, İncil, Zebur ve Fürkan'dır. Bunlardan ilk üçünün taşıdığı bilgileri de Fürkan'a, bundaki bilgileri Mufassal'a, bunun ihtiva ettiği bütün bilgileri ise Fatiha sûresine koymuştur. Bu itibarla Fatiha'nın tefsirini bilen, Allah'ın indirdiği yüzdört kitabın tamamının tefsirini bilmiş olur.[58] Müellifin bu düşünceden hareketle kaleme aldığı tefsir, Sadruddin el-Konevî'nin *"İ'câzü'l-Beyân fî Keşfi Ba'dı Esrâri Ümmi'l-Kur'ân"* adlı Fatiha tefsirinin[59] şerhi durumunda olup, rivayet, dirayet ve işarî tefsir metodunun Osmanlı müfessirleri içinde ilk örneğini teşkil etmektedir.[60]

Eserin yalnız İstanbul'daki kütüphanelerde bile yazma ve matbu pek çok nüshaları vardır.[61] Yazmalardan müellif hattı olan nüsha Atıf Efendi/193 numarada kayıtlıdır. Matbu olanı, 376 sayfadır ve muhtelif baskıları yapılmıştır. Biz mevcut yazmalardan S. Ktp. Amcazâde Hüseyin Paşa/33 numarada kayıtlı olan nüshayı tanıtacağız.

Eser 250x162, 183x90 mm. ebadında 190 yk. ve 27 st. dır. Kahve deri ciltli, kapaklar gömme şemselidir. Miklebi kopmuş, şirazesi dağılmıştır. Varaklar orta kalınlıkta, nohudî renkli, aharlı ve filigransızdır. Tamamen dağılmış yapraklardan bazısı tamir görmüştür. Sayfalar cedvelsiz olup, normal genişlikteki kenarlarda yer yer notlar yer almaktadır. Rahat okunabilen nesih yazı orta kalınlıkta bir uç ve siyah mürekkeple yazılmıştır. "Fasl-ı hitab", "fasıl" ve "bab" gibi kelimelerle, nokta, virgül ve bazı özel işaretlerde ise kırmızı mürekkep kullanılmıştır.

Başı:

ربنا آمنا بما أنزلت واتبعنا الرسول فاكتبنا مع الشاهدين اللهم إنا نسئلك فهم النبيين وحفظ المرسلين... أما بعد فاعلموا معشر طلاب اليقين...

---

58 bk. Molla Fenârî, Şemsüddin M. b. Hamza, *'Aynü'l-A'yân*, İstanbul 1325, s. 8.

59 bk. *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 120; Demir *a.g.t.*, s. 36 vd.

60 bk. Yıldız, *a.g.t.*, s. 141.

61 bk. Demir, *a.g.t.*, s. 4-7.

Sonu:

...اللهم احشرنا معهم وفي زمرتهم واجعلنا من المحسوبين عليهم وامتعنا بشفاعتهم بل ومن جملتهم دون المغضوب عليهم ولاالضالين آمين وصلى الله على سيدنا ونبينا محمد.. والحمد لله رب العالمين.

d- Metod ve Muhtevası

İşarî tefsir metodunun Osmanlılar'da ilk örneğini teşkil ettiğini naklettiğimiz eser hakkında Ateş şu değerlendirmeyi yapmıştır: "Tefsirin geniş mukaddimesinde, müridin sülûkten önce tefsirin inceliklerini bilmesi gereğine dikkati çekerek dört bab içinde tefsirin tanımını, konusunu, faziletini, tefsire olan ihtiyacı ve tefsir ilminden nasıl istifade edileceğini izah eder. Bu tefsir vahdet-i vücudun, esma ve sıfatın beş mertebede tecellileri görüşünü işlemektedir. Önce zahir tefsiri yapar. Fahr-i Râzî'den, Keşşâf'tan, Teysîr'den, Kâdî'den parçalar aktarır. Kelâmî konulara değinir. Sonra batın manaya geçer. Şerh, dil ve mantık kurallarının fazlaca işlendiği bir devirde yazıldığından ifade kapalı ve ağdalıdır.[62]

Fihristsiz kitapta Ateş'in işaret ettiği bab ve fasıllar şu şekilde yer almıştır:

Birinci bab: Tefsir ilminin muhtevasına dair konular.

İkinci bab: Tefsir ilmine duyulan ihtiyaçla, Kur'ân okumanın ve okuyanların fazileti.

Üçüncü bab: Tefsir ilminin konusu. Bu bab içinde şu fasıllara yer verilmiştir:

Birinci fasıl: Kur'ân'ın tarifi.
İkinci fasıl: Kur'ân'ın küllî hükümleri.
Üçüncü fasıl: Kur'ân'ın cem'i.
Dördüncü fasıl: Kur'ân'ın isimleri.
Beşinci fasıl: Kur'ân'ın sûreleri, ayetleri, harfleri ve nüzül sebepleri.

Dördüncü bab: Tefsire duyulan ihtiyaç.

---

62 Ateş, *a.g.e.*, s. 223. Ayr. bk. Bergamalı, *a.g.e.*, s. 127-138; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 455.

Tefsirde belirtilen konuların işlendiği uzunca bir mukaddimeden sonra Fatiha'nın tefsiri yapılmıştır. Tasavvufî yorum ve yaklaşımların ağırlık taşıdığı eserde fıkhî konulara da gerektiği ölçüde yer verilmiştir. Bu cümleden olmak üzere Fatiha'nın namazda okunması, hataen veya kasden terkinin taşıdığı hükümler vs. hakkında ittifak ve ihtilaf edilmiş meseleler detaylıca ele alınmış, yerine göre irşada yönelik ahbar ve menkıbeler nakledilmiştir.

Sûrenin bizatihi tefsirinin tamamlanmasından sonra "tenbih" başlıkları altında şu fasıllar ele alınmıştır:

Birinci fasıl: Berzah âlemi.
İkinci fasıl: Haşir âlemi.
Üçüncü fasıl: Cennetteki hayat.

Dördüncü fasıl: Amel defterleri ve kaydedilenler. Nihayet eser, istiâze, besmele, Allah'a ibadet, namaz, tesbihât konuları ve bunların karşısında insanın tavır ve davranışlarının nasıl olması gerektiği hususlarının işlendiği hatime ile son bulmuştur.

5- FETHULLAH ŞİRVANÎ

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

İsmi, Fethullah b. M. Emin b. Saduddin eş-Şirvanî er-Rumî el-Hanefî'dir. Kısaca "Fethullah Şirvanî"[63] adıyla zikredilen bu zat, risalesinde kaydedildiği üzere "Sadruddinzâde" lakabıyla da anılmaktadır. İsmail Paşa bu zatın ismini, "eş-Şirvanî Fethullah b. Abdillah er-Rumî el-Hanefî" şeklinde kaydetmiştir.[64]

Şirvanî, Semerkant'ta yetişen âlimlerdendir. Ailesi ve Semerkant'taki hayatıyla ilgili bilgiler oldukça sınırlıdır. Bilindiği kadarıyla o, aklî ve naklî ilimleri et-Teftâzânî ile Seyyid Şerif el-Cürcânî'den tahsil ettikten sonra Semerkant'ta bulunan Kadızâde-i Rumî'nin öğrencisi olmuş, andan riyaziye ve astronomi ilimlerini okuyarak, istidat sahibi olduğu bu alanda temayüz

---

63 bk. Ş. Sami. *a.g.e.*, IV, s. 2853.

64 bk. *Hediyye*, I, s. 815.

etmiştir.[65] Şer'î ve özellikle aklî ilimlerde devrinin tanınmış âlimleri arasında yer alan Şirvanî, II. Murad devrinde (825-855/1421-1451) Anadolu'ya gelerek Emir İsmail'in yönetimi altında bulunan Kastamonu'ya yerleşmiştir.[66] İsmail Bey'den büyük ilgi ve iltifat gören Şirvanî, hayatının sonuna kadar burada tedrisat ve ilme hizmetle meşgul olmuş, kelâm ve mantığın yanında bilhassa riyaziye ve astronomi okutmuştur. Denebilir ki, Anadolu'da yüksek seviyede riyaziye ve astronomi öğretimi, bu zat ve tahsil arkadaşı Ali Kuşçu ile başlamıştır. Kendisinden ders almış olan meşhurların arasında Taşköprîzâde Mustafa b. Halil'in dayısı M. Niksarî gelmektedir. Bu zat da hocasının metodu ile başta Taşköprîzade Mustafa b. Halil olmak üzere pek çok kimseye *"Telvih"* ve *"Şerh-i Mevakıf"*ı okutmuştur.[67]

Şirvanî'nin vefatı hakkında kaynaklar farklı bilgiler vermişlerdir. Bunlardan en makul olanı onun, Fatih'in saltanatının (855-886/1451-1481) başlarında vefat ettiğini beyan eden ve fakat tarih belirtmeyen kaynaklardır[68] ki, bunları, söz konusu tarihin 857/1453 olduğunu söyleyen kaynaklar[69] doğrulamaktadır. Verilen diğer tarih ise 891/1486'dır[70] ki, bu tarih yukarıda belirtilen Fatih'in saltanatının başlarında vefat etmiş olduğu gerçeğine uymamakta, özellikle Kâtip Çelebi'nin vefatı hem 891/1486 olarak vermesi, hem de müellifin, Fatih'in saltanatının başlarında vefat etmiş olduğunu beyan etmesi,[71] verilen bu tarihin hatalı olduğunu ortaya koymaktadır. Şirvanî Kastamonu'da vefat etmiş ve burada toprağa verilmiştir.[72]

---

65 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 107; Ş. Sami, *a.g.e.*,V, s. 3340; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 459; Adıvar A., *a.g.e.*, s. 6; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 182; Leknevî, *a.g.e.*, s. 153; *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1819. Not: *Osm. Müellifleri*, I, s. 392'de verilen bilgilerin bir kısmı, belirtilen kaynaklardaki bilgilere uymamaktadır.

66 bk. Mecdi Efendi, *a.g.e.*, s. 125; Adıvar A., *a.g.e.*, s. 15; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 459; Ş. Sami, *a.g.e.*, V, s. 3340; Leknevî, *a.g.e.*, s. 153.

67 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 107-108; Adıvar A., *a.g.e.*, s. 15.

68 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 108; Ş. Sami, *a.g.e.*, V, s. 3340; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 459; *DGBİT*, XII, s. 417; Leknevî, *a.g.e.*, s. 153.

69 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 392; *Hediyye*, I, s. 815; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 182.

70 bk. Kehhâle, *a.g.e.*, XIII, s. 51; *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1893; *GAL*, II, s. 209.

71 bk. *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1893.

72 bk. Mecdi Efendi, *a.g.e.*, s. 125; *Tâcü't-Tevârih*, II, 459; *Osm. Müellifleri*, I, s. 392; Leknevî, *a.g.e.*, s. 153.

b- Eserleri

1- Ta'likat 'alâ Tefsîri badı'l-Âyât mine'l-Kâdî
2- Hâşiye 'ale't-Telvih li't-Teftâzânî
3- Ta'likat 'alâ Evâili Şerhi'l-Mevâkıf li'l-Cürcânî
4- Ta'likat 'alâ Şerhi Eşkâli't-Te'sîs li-Kadızâde-i Rumî
5- Ta'likat 'alâ Şerhi'l-Çağmînî li-Kadızâde-i Rumî
6- Şerhu İrşâdi'l-Hâdî li't-Teftâzânî (fi'n-nahv)[73]

c- Tefsiri

Kaynaklar bu zatın tefsire dair herhangi bir çalışması hakkında bilgi vermemektedirler. Ancak kütüphane araştırmalarımızda adına kayıtlı iki risale tespit ettik. Her ikisi de ayet tefsiriyle ilgili olan risaleler S. Ktp. Hacı Beşir Ağa/666 numarada kayıtlı bir mecmua içinde olup, doğrudan tefsirle ilgili olan A'râf, 7/172. ayeti, 67b-69b; tefsirden ziyade felsefecilerin Allah'ın varlığı hakkındaki düşüncelerini red hususunda delil edindiği ve işrakîlerin görüşlerini tenkit sadedinde kaleme aldığı Enbiyâ, 21/22. ayeti ise 56b-69b varakları arasındadır. Risalelerin belirtilen mahiyetleri dikkate alınarak, ilkini çalışmamızı doğrudan ilgilendirdiği için tam olarak tanıtacak, ikincisine ise kısaca temas edeceğiz.

Risaleler, 207x130,155x77 mm. ebadında, sırtı deri, kapakları ebru kağıt kaplı mukavva ciltli bir mecmuadadır. Miklebsiz cilt sağlam ve tamamı 212 yk. dır. Baş ve sondan beşer yaprak boş ve numarasızdır.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi çalışma kapsamına giren risale 67b-69b varakları arasında ve *"Ta'lika 'alâ Tefsîri Kavlihî Te'âla* واذا اخذ ربك" adını taşımaktadır. Varaklar orta kalınlıkta, sağlam, aharlı, nohudî renkli ve filigransızdır. Sayfalar 27 satır ve cedvelsizdir. Kenar boşluklarının büyük kısmı muhtelif notlarla doldurulmuştur. Rahat okunabilen talik yazı, orta kalınlıkta bir uç ve siyah mürekkeple yazılmıştır. "Feride" başlığı altında kırmızı mürekkeple yazılmış ayet, risaleye başlık yapılmıştır.

---

[73] bk. *Hediyye*, I, s. 815; Kehhâle, *a.g.e.*, VIII, 51; *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1819, 1893; *Şakâik* (tahkikli), s 108; Ş. Samî, *a.g.e.*, V, s. 3340; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 459; *Osm. Müellifleri*, I, s. 392, Adıvar, *a.g.e.*, s. 15; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 182; *GAL*, II, s. 209.

Başı:

قال القاضي في سورة الأعراف لحديث رواه عمر رضي الله عنه واعلم أن أصحاب الحديث رووا عن عمر رضي الله عنه أنه سئل عن قوله تعالى وإذ أخذ ربك من بني آدم من ظهورهم ذريتهم الآية...

Sonu:

...وهذه الآية أيضا عن قوله تعالى وإذ أخذ ربك الآية تذكير للمتذكر ولقد يسرنا القرآن للذكر فهل من مدكر صدر الدين زاده.

d- Metod ve Muhtevası

Ferağ kaydı olmayan ayet tefsiri, rivayet ve dirayet metodlarından hareketle risalede zikri geçen ayetle hadis arasındaki zahirî tearuzun telifi mahiyetinde yazılmış bir risaledir. Müellif ayetin tefsirinde *Kâdî* ve *Şerhu'l-Mesâbih* başta olmak üzere bazı kaynaklardan yararlanarak hadisin, ayetin zahirine muvafık düşmediği iddialarına cevap vermiş, bu arada kelâm ilmindeki gücünü ortaya koyarak felsefecilerin yaratılış hakkında nassa uygun olmayan görüşlerini de redde çalışmıştır. Görüşlerini müdafaa sadedinde aklî ve naklî birtakım delilleri de serdetmiş ve bu ayetin tefsiri vesilesiyle insanın yaratılışını, Allah'ın aldığı misakı, böylelikle de insanların sorumluluğu bizzat kabul ettiklerini mükemmel bir mantık dokusu içinde izah etmiştir.

Müellifin yukarıda zikrettiğimiz ikinci risalesi ise, işaret edilen ayetin doğrudan tefsiri olmayıp, ayetin manası ışığı doğrultusunda özellikle işrâkıyyûnun Allah'ın vahdaniyeti hakkındaki görüşlerini reddettiği kelâm konulu bir risaledir. Müfessirler ve sâir âlimlerin görüşlerinden hiçbir naklin yer almadığı bu risalesinde Şirvanî, aklî ve naklî delillerle Allah'ın varlık ve birliğini, İslâm felsefesinin sahih ve sağlam düşünceleriyle ispata çalışmıştır.

6- ALÂÜDDİN ALİ es-SEMERKANDÎ

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

İsmi, Seyyid Alâüddin Ali b. Yahya es-Semerkandî el-Larendî el-Hanefî'dir. Semerkant'ta doğup, yetişmiş ve Anadolu'ya gelerek ilme hizmet et-

miş değerli âlimlerdendir. Anadolu'ya hicretten sonra hayatını Karaman'ın Lârende[74] beldesinde geçirdiği için, "Alâüddin Karamanî" adıyla da anılmaktadır.[75]

Hayatı hakkında geniş bilgi sahibi olamadığımız Alâüddin, Semerkant'ta doğmuş, tahsilini burada yapmış, ilim ve irfana hizmet aşkı üstün zekâsı ve çalışkanlığı sayesinde aklî ve naklî ilimlerde bilhassa tefsir, fıkıh, kelâm ve mantık alanında yüksek seviyelere ulaşarak Mâverâünnehir'de büyük şöhret olmuştur. Hocaları arasında ilim ve feyzinden en fazla istifade ettiği zat, hanefî fakihlerinin ileri gelenlerinden Alâüddin el-Buharî (ö. 730/1330)'dir. Zahirî ilim tahsilini tamamladıktan sonra tasavvufa meyleden Alâüddin, bu ilmi de bütün incelikleriyle tahsil ederek, tarikatta önemli makam sahibi olmuş ve "Tarikat-ı Semerkandiyye"yi kurmuştur.[76] Sonra Anadolu'ya hicret etmiş, Karaman'ın Lârende beldesine yerleşerek, burayı ikinci vatan edinmiştir. Bu gelişin ne zaman ve hangi şartlarda gerçekleştiği net olarak bilinememekle beraber, II. Murad devri (825-855/1421-1451) âlimlerinden sayılmaktadır.[77]

Alâüddin Ali Lârende'de uzun yıllar tedris ve irşad hizmetinde bulunmuştur. İlmi ve irfanıyla, şöhret ve faziletiyle Osmanlı ulemâsı arasında önemli bir kimse olarak uzun bir ömür sürmüştür. Yüzelli veya ikiyüz yıllık ömre sahip bir şahıs olduğu rivayet edilen[78] müfessir, çoğu kaynaklara göre[79] 860/1455-6'da, bazı kaynaklara[80] göre 862/1457'de vefat etmiştir. Bursalı, *Osmanlı Müelliflerin*'de vefat tarihini 862/1457 olarak verdiği halde, *"Türkler'in 'Ulûm ve Fünûna Hizmetleri"* adlı eserinin 14. sayfasında vefatın 928/1521'de Ankara civarında vaki olduğunu kaydetmektedir ki, bilginin, benzer bir

---

74 bk. Ş. Sami, *a.g.e.*, V, s. 3644,3965.

75 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 33; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 595; Ateş, *a.g.e.*, s. 223; Kehhâle, *a.g.e.*, VII, s. 261; Ziriklî, *a.g.e.*, Beyrut 1990, V, s. 32; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 390; *Suppl.*, II, s. 278.

76 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 83; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 441; *Osm. Müellifleri*, I, s. 60-dipnot 1; *TDVİA*, "Bahrü'l-Ulûm" md.; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 595; Kehhâle, *a.g.e.*, VII, s. 261; Ziriklî, *a.g.e.*, Beyrut 1990, V, s. 32.

77 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 83; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 441.

78 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 83; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 441; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 595.

79 bk. Yıldız, *a.g.t.*, s 143; *TDVİA*, a.g.md.; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 595; Ateş, *a.g.e.*, s. 223; *Hediyye*, I, s. 733; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 225; Kehhâle, *a.g.e.*, *a.g.e.* VII, s. 261; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 390; *Suppl.*, II, s. 278.

80 bk. Keskioğlu, *a.g.e.*, s. 213; *Osm. Müellifleri*, I, s. 60-dipnot. 1.

isimle karıştırılmış olduğunu zannetmekteyiz. Ziriklî ise bu zatın biyografisinin başında 880/1475 civarı olarak belirttiği vefat tarihini, metnin içinde 860/1455-6 şeklinde vermektedir.[81]

b- Eserleri

1- Bahrü'l-Ulûm = Tefsîru'l-Kur'ân
2- Hâşiye 'alâ Şerhi'ş-Şemsiyye
3- Hâşiye' alâ Şerhi'l-Metâli'
4- Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Mevâkıf[82]

c- Tefsiri

Alâüddin Ali'nin tefsiri kaynaklarda *"Tefsîru'l-Kur'ân"* ismiyle geçtiği gibi, *"Bahrü'l-'Ulûm"* şeklinde de geçmektedir.[83] Yazma olan tefsirin belli başlı kütüphanelerin hemen hepsinde bir veya daha fazla nüshası vardır. Ancak fiş kayıtlarında yazar adında standart bir uygulama olmadığı için, isim değişik alfabetik gruplar arasında yer almaktadır. Bu itibarla eserin aranması durumunda bu hususu dikkatten uzak tutmamak icabetmektedir. Meselâ S. Ktp.nde isim "es-Semerkandî Alâüddin Ali..." olarak fişlendiği gibi, "Alâüddin Ali b. Yahya..." ve "Ali b. Yahya es-Semerkandî" şeklinde de fişlenmiştir.

Tefsir, Fatiha sûresinden başlamakta ve Mücadele sûresinin (58. sûre) 5. ayetinin başında sona ermektedir. Dört ciltlik bir eserdir. Bazı sûre eksiklikleriyle birlikte kütüphanelerde tam veya eksik ciltler halinde muhtelif nüshaları bulunmaktadır. İstanbul kütüphanelerinde tespit ettiğimiz nüshalardan değişik kayıt numaralarıyla bir nüshası Süleymaniye, bir diğeri Topkapı Sarayı Müzesi,[84] bir diğeri ise Köprülü kütüphanesinde bulunmaktadır. Biz

---

81 bk. Ziriklî, *a.g.e.*, Beyrut 1990, V, s. 32.

82 bk. *Hediyye*, I, s. 733; Ziriklî, *a.g.e.*, V, s. 32; Kehhâle, *a.g.e.*, VII, s. 261; *TDVİA*, a.g.md.; Ateş, *a.g.e.*, s. 223.

83 bk. *Hediyye*, I, s. 733; Kehhâle, *a.g.e.*, VII, s. 261; Ziriklî, *a.g.e.*, V, s. 32; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 390; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 225; *GAL*, II, s. 203; *Suppl.*, II, s. 278; *Osm. Müellifleri*, I, s. 60-dipnot. 1; Bursalı, *Türklerin Ulum...*, s. 14; *TDVİA*, a.g.md.; Yıldız, "Osm. Tefsir Hareketine Toplu Bakış" *Ata. ÜİİFD.*, s. 7; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 595.

84 Not: TSM. Ktp. Ahmed III/31 numarada kayıtlı nüshadaki mevcut nottan -Fehmi Edhem Karatay'ın da kaydettiği gibi- esere, Abdülvehhab b. M. b. Kemaleddin tarafından bir tekmile yazılmış ve tefsirin tamamlanmış olduğunu öğrenmekteyiz. bk. Karatay, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu, İstanbul 1962, I, s. 552-553.

bunlardan S. Ktp. Kılıç Ali Paşa/106,107,108 ve 109 numaralarda kayıtlı bulunan 4 ciltlik nüshayı tanıtacak, nüsha farklı istinsahlardan teşekkül ettiği için her bir cildi ayrı ayrı ele alacağız.

I. cilt: Kılıç Ali Paşa/106

273x177, 194x114 mm. ebadında, güve tahribatlı, yıpranmış ve miklebi kopmuş siyah deri cilt kapaklar gömme şemseli, 277 yk. ve 26 st., zahriyyede vakıf mührü ile birlikte, özetle belirteceğimiz eseri tanıtan şu ibare yer almaktadır: "Eserin müellifi Alâüddin Ali b. Yahya es-Semerkandî el-Karamanî, eş-Şeyh Alâüddin el-Buharî'nin talebesidir ve h. 860 civarında Lârende'de vefat etmiştir. Eser pek çok fevaidi ihtiva etmektedir. Muhtelif tefsirlerden derleme, irşad, nasihat ve mev'ızaya dair kendi müktesebatından da ilavelerle teşkil edilmiştir. Dört ciltten müşekkil olup, Mücadele sûresinde sona ermektedir." Varaklar orta kalınlıkta, nohudî renkli, aharlı ve filigransızdır. Sayfalar kırmızı çizgi cedvellidir. Rahatlıkla okunabilen nesih yazı, orta kalınlıkta bir uç ve siyah mürekkeple yazılmıştır. Sûre başlıklarıyla ayetleri belirleyen çizgilerde ise kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Genişçe bırakılan sayfa kenarlarında pek fazla olmayan notlar yer almaktadır. Serlevhasız kitaba beş sayfaya yakın bir mukaddime yazılmıştır. Besmele ve akabinde Fatiha'nın tefsiriyle başlayan bu cilt, Âl-i İmran, 3/152'de son bulmaktadır.

II. cilt: Kılıç Ali Paşa/107

253x174, 185x112 mm. ebadında, miklebi kopmuş olmakla beraber sağlam, kahve meşin ciltli eser, 377 yk. ve 27 st. dır. Kapaklar gömme şemse ve basma çizgi zencireklidir. Varaklar kalın, nohudî renkli, aharlı ve filigransız, sayfalar ise cedvelsizdir. Bir başka müstensihin kaleminden çıktığı anlaşılan cildin baş ve sonunda vakfiye mührü ile zahriyyesinde fihrist الجلد الثاني من تفسير على السمرقندي ibaresi yer almaktadır. Rahat okunabilen nesih yazı, orta kalınlıkta bir uç ve siyah mürekkeple yazılmış, ayetler ise kırmızı çizgilerle belirlenmiştir. Mâide sûresi, 5/13. ayetinden başlayan bu cilt, İsra sûresi, 17/1. ayetin başında sona ermektedir

III. cilt: Kılıç Ali Paşa/108

253x174, bbxbb mm. ebadında, sırtı deri, kapakları ebru kağıt kaplı mukavva, oldukça yıpranmış olan bu cilt, 322 yk. ve 27 st. dır. Varaklar orta incelikte, nohudî renkli, aharlı ve filigransızdır. Sayfalar cedvelsiz olup, bozuk bir nesih olan yazı, kalın bir uç ve siyah mürekkeple yazılmış, sûre başlıklarıyla ayetlerde ise kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Başta ve sonda kayıt mührü ve zahriyyede fihrist yer almaktadır. Cilde, Nahil sûresinden (16. sûre) başlanılmış ve Rum sûresinin son ayetinin (30/60) tefsiriyle nihayet verilmiştir. Son sayfasına kunut duasının kısmî tefsiri yazılan ciltte şu ferağ kaydı yer almaktadır:

تم الجزء الثالث بعون الله تعالى وحسن توفيقه على يد عبد الضعيف المذنب المحتاج إلى رحمة ربه علي بن يعقوب... في تاريخ سنة ست وخمسين وتسعمائة.

IV. cilt: Kılıç Ali Paşa/109

Bu son cildin ebadı 260x174, 190x120 mm. olup, sırtı bordo, gömme şemse ve basma zencireklerle müzeyyen kapaklar ve mikleb ise koyu kahve meşin ciltlidir. Varak sayısı 240, satır sayısı ise 27'dir. Hafif tahribata uğramış cildin baş ve sonunda vakıf mühürleriyle, zahriyyede القطعة الرابعة من تفسير الشيخ على السمرقندي ibaresi yer almaktadır. Varaklar kalın, sağlam, nohudî renkli, aharlı ve filigransızdır. Sayfalar cedvelsiz olup, orta kalınlıkta bir uçla yazılan ve rahat okunabilen nesih yazıda siyah, sûre başlıklarıyla ayetlerin yazımında ise kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Lokman sûresinden (31. sûre) başlayan cilt, Mücadele sûresi, 58/5. ayetin başında sona ermektedir.

Başı:

الحمد لله الذي أنزل الكتاب قرآنا عربيا مفصلا ونزله تبيانا منجما مفصلا وصيره مصدقا... أما بعد فإن العلم أشرف المآثر... أن أنشئ كتابا في علم التفسير والتأويل حاويا لحقائق التنزيل وعيون الأقاويل... فأنشأت هذا الكتاب المترجم ببحر العلوم في تفسير القرآن منطويا على فوايد شريفة...

Sonu:

...وتلك حدود الله التي لا يجوز تعديها وللكافرين ... عذاب أليم. إن الذين يحادون ...

d- Metod ve Muhtevası

Müellif eserine yazdığı mukaddimede tefsir ilmine ve eserine dair görüş ve düşüncelerini özetle şöyle ifade etmektedir: "Muhakkak ki ilim, eserlerin en şereflisi ve hazinelerin en büyüğüdür. Esrar ve gizlilikler onun ziyası, idrakler ve kalpler onun nuru ile aydınlanır. İlimler çoktur. Tamamını ihata etmek güçtür. Öyle ise akıl sahibine bütün gayretiyle en önemli ve en çok faydalı olanına yönelmesi yaraşır, bu da tefsir ilmidir. Çünkü dinî ve dünyevî menfaatlere kefil ve nazm-ı Kur'ân'ı açıklayan, bu ilimdir. Kur'ân'a has kılınan bu ilim, maanî ve beyanda, lisan ve gramerde, dilin kullanılışında usulde, kıyas ve istidlâlde üstad olmayı gerektirir. Ancak bu keyfiyete sahip olunmakla Kur'ân'ın icazı ve incelikleri daha iyi kavranabilir. O Kur'ân ki, sadece Hz. Peygamber'e verilen fesahat ve belâğat gücü eşsiz, ebedî bir mucizedir. Bu sebepledir ki, onun karşısında bütün fûsehâ susmuş, belâğatı karşısında ona muaraza edecek olanlar aciz kalmıştır. Lisana çok iyi vakıf olmalarına rağmen onun bir benzerini hatta bir ayetinin benzerini dahi ortaya koymaya cesaret edememişlerdir. Böyle bir kitabın Hz. Peygamber'e verilmesi, onun sâir peygamberlere faikiyyetinin delilidir. İşte bu Kur'ân'a sadakati elden bırakmadan ondaki esrar perdelerini açmaya, bunun için de ilimleri tetkike başladım. Rabbim lütfetti; tefsir ve te'vil ilmini, nüzülün sebep ve hakikatlerini, kavillerin en doğrusunu ve güzel nükteleri şamil olan bu kitabı telif ettim ve ona, *"Bahrü'l-Ulûm"* ismini verdim. Muhakkiklerin muhtasar geçtiği yerleri açıkladım. Birçok ince ilimleri, muhkem hüccetleri, ulemânın akideleri üzerine müesses delilleri göz önünde bulundurarak bu Tefsiri yazdım. Bilhassa maânî ve beyan, mantık ve kelâma önem verdim."

Mukaddimeden de anlaşılacağı üzere müellif eserini, birçok tefsirlerden derlediği bilgilere ve tefsir tevcihlerine kendi ilmî gücünden de ilaveler yapmak sûretiyle meydana getirmiştir.[85] Bu itibarla eser pek çok fevaidi ihtiva etmektedir. Bununla da müellif, okuyucuları çeşitli konularda başka kaynaklara müracaat külfetinden kurtarmayı hedeflemiştir. Bursalı bu yönüyle tefsiri, "... meyân-ı urafâ ve fud'alâda hırz-ı can edilmektedir"[86] ifadesiyle methetmiştir. Bu husus tefsirin özelliklerinden bir tanesidir. Diğer bir özelliği, sûrelerin baş ve sonlarında muhtevalarıyla ilgili yorumlara yer verilmiş olmasıdır ki, anlatımdaki sadelik, mükemmellik ve edebî zevk, dikkate şa-

---

[85] bk. Ateş, *a.g.e.*, s. 223.

[86] Bursalı, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, s. 14.

yan niteliktedir. Bunun neticesidir ki, ibare oldukça kolay ve üslûp fevkalâde akıcıdır.

Tefsirde ayetler ve kelimeler gerekli görüldüğü yerlerde kıraat, lügat, sarf, nahiv ve özellikle belâğat açılarından yeteri derecede tahlile tâbi tutulmuş ve bu konular, Basra ve Kûfeli nahivcilerin görüşleriyle takviye ve teyîd edilmiştir.

Süleyman Ateş'in muhtemelen tamamını nazar-ı itibare alarak işarî tefsir kabul etmediği[87] eserde, zaman zaman tasavvufî yorumlara da yer verildiğini görmekteyiz.

Müellif aynı zamanda güçlü bir fakih olduğu için ahkâm ayetlerinde fıkıh ve usul konularına girmiş ve gereken yerlerde imamların görüşlerini delil olarak kullanmıştır. Mukaddimede belirtildiği gibi bazı kelâmî meselelerin de incelendiği tefsirde *Keşşâf*'tan yararlanmanın yanında mutezilî görüşler cerhedilmiş ve bazı meselelerde de mutezile ile eş'arîlerin münakaşalarına yer verilmiştir. Meselâ besmelede "ism" kelimesinin "Allah" lafzından ayrı kullanılmasının caiz olup olmadığı hususunda zikri geçen mezheplerin tezleri nakledildikten sonra, "bize göre doğru olan şudur" diyerek kendi kanaatini ortaya koymuştur.

Tefsirin önemli özelliklerinden bir başkası ise büyük bir hacme sahip olmasıdır. Bu yönüyle eser, Osmanlı'nın ilk dönemlerinde yazılmış olan en geniş tefsir olma özelliğine sahiptir ve Ebussuud Efendi'ye gelinceye kadar geçen bir asırlık zaman içinde bu mikyasta bir tefsir vücuda getirilmemiştir.

Eserin, derleme olması hasebiyle önceki tefsirlerden pek çoğunun metod ve muhtevalarına ışık tutması, kendi yeteneklerini bunlara ilave etmesi cihetiyle de, devrinin tefsir ilmi karakter ve seviyesini ortaya koyması, tefsirin değer ve önemini bir kat daha artırmıştır.[88] Bu bakımdan tefsirin müstakil olarak incelenmeye değer bir kaynak olduğunu söyleyebiliriz.

---

87 bk. Ateş, *a.g.e.*, s. 223.

88 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 83; *Tâcü't-Tevârih*, II, 441; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 595 596; Yıldız, *a.g.t.*, s. 143-144; a. yz., ag.m., *Ata. ÜİİFD*, s. 7; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 225; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 390.

"Bahrü'l-'Ulûm", el-Ezher Fihristi, I, 178'de Ebu'l-Leys es-Semerkandî'ye nispet edilmiştir. Aynı iltibası M. Hüseyn ez-Zehebî'de de görmekteyiz[89] ki, bu bir hatadır.[90] İshak Yazıcı yazdığı maddede bu hatayı delilleriyle ortaya koymuştur.[91]

7- el-KÂFİYECİ

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

İsmi, Muhyiddin Ebû Abdillah M. b. Süleyman b. Sa'd b. Mes'ud er-Rumî el-Bergamavî olup, Mısır'da şöhret olan Osmanlı âlimlerinin büyüklerindendir. İbnü'l-Hâcib'in nahiv hakkında yazdığı meşhur *"el-Kâfiye"* adlı eseriyle çok meşgul olduğu için, "el-Kâfiyeci" lakabıyla şöhret olmuştur.[92] Bazı kaynaklar[93] onun Bergama'da doğduğunu söylerken, bazıları[94] da Saruhan beldesinin Kökçeki köyünde doğduğunu kaydetmişlerdir. İsmail Paşa ise onun aslen Bergamalı ve fakat doğum ve ölüm yerinin Mısır olduğunu belirtmiştir[95] Aynı şekilde Kâfiyeci'nin doğum tarihi hakkında da 788/1386,780/1378,781/1379 ve 801/1398 gibi değişik tarihler verildiğini görmekteyiz. Abdurrahman es-Sehâvî bunlardan sonuncusunun hatalı olduğunu söylemektedir.[96]

Kâfiyeci memleketinde başladığı tahsilini ikmal için çeşitli memleketlere seyahat etmiş, bu cümleden olarak Anadolu, İran ve Orta Asya'da dolaşarak pek çok ilim erbabıyla görüşmüş, sohbetlerine iştirak etmiş, Molla Fenarî, İbn Melek, eş-Şeyh Vacid, Abdülvahid el-Kütahî, Teftâzânî'nin talebelerinden Bürhanüddin Emir Haydar el-Herevî ve Hafızuddin el-Bezzâzî

---

89 Ez-Zehebî, *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn*, I, s. 224 vd.

90 bk. Ziriklî, *a.g.e.*, V, s. 32; Ateş, *a.g.e.*, s. 223.

91 bk. *TDVİA*, a.g.md.

92 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 64; Cerrahoğlu, "Muhyiddin el-Kâfiyeci ve et-Teysîr fi Kavâidi İlmi't-Tefsir Adlı Risalesi", *AÜİFD*, Ankara 1963, yıl 1962, X, s. 127; Leknevî, *a.g.e.*, s. 169; *Şezerât*, VII, s. 326; Şevkânî, *el-Bedrü't-Tâli'...*, II, s. 171.

93 bk. *Şakâik* (tahkikli),s. 64; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 432-433; *Osm. Müellifleri*, II, s. 4; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 602; *Şezerât*, VII, s. 326; es-Suyûtî, *Buğye*, I, s. 117; *Suppl.*, II, s. 140.

94 bk. Sehavî, *a.g.e.*, VII, s. 259; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 535.

95 bk. *Hediyye*, II, s. 208.

96 bk. Sehavî, *a.g.e.*, VII, s. 259. Ayr. bk. *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 433.

gibi âlimlerin bilgi ve görgülerinden istifade etmiştir. Bu tahsil devresi içinde kelâm, lügat, sarf, nahiv, belâğat, mantık, felsefe, hey'et vb. ilim dallarında büyük maharet kazanmış, bilhassa tefsir, usul, hadis ve hanefî fıkhında devrinin imamlarından sayılacak payelere ulaşmıştır.[97]

Acem diyarından Şam'a giderek burada bir müddet tedrisatla meşgul olan Kâfiyeci, buradan hacca gitmiş, sonra Kudüs'e[98] ve buradan da Melik Eşref Seyfüddin Baybars devrinde (826-842/1422-1438) Kahire'ye gelerek buraya yerleşmiştir.[99]

İlimde mahir, ibadet ve takvada örnek, ahlâk-ı hamide ve sağlam bir akide sahibi, fevkâlade cömert, müsamahakâr, affedici, Allah yolunda eza ve cefaya dayanıklı ve fazilet timsali bir kimse olan Kâfiyeci, bir müddet Berkûkıyye medresesinde görev almış, el-Bisâtî gibi âlimlerle yaptığı ilmî mübaheselerde kudret ve faziletini isbat ederek kısa zamanda Mısır'ın gözde âlimleri arasında yerini almıştır. Şöhreti her tarafa yayılan Kâfiyeci, devlet ricali ve halk arasında da büyük takdir ve teveccühe mazhar olmuştur. Nitekim Baybars onu bu şöhreti ve değeri sebebiyle İbnü'l-Hümam'dan boşalan Şeyhûniyye müderrisliğine getirmiş ve daha sonra da melikin türbe şeyhliğine tayin edilmiştir.[100] Kâfiyeci, Fatih'in de saygı ve takdirini kazanmış, yazdığı eserler sebebiyle Fatih kendisine her sene önemli ihsanlarda bulunarak, onu sürekli taltif etmiştir.[101]

Mısır'daki hayatı baştan sona tedrisat, ifta ve eser telifiyle geçen Kâfiyeci'den pek çok kimse istifade etmiştir. İlim talipleri her taraftan akın akın ona gelmiş, kapısında sürekli izdiham yaşanmıştır. Mısır'ın mutlak müftüsü

---

97 bk. Cerrahoğlu, *a.g.m.*, s. 127 vd.; *Şakâik* (tahkikli), s. 64; *Osm. Müellifleri*, II, s. 4; *Tacü't-Tevârih*, II, s. 433; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 602-603; *Buğye*, I, s. 117; Sehâvî, *a.g.e.*, VII, s. 259-260; Şevkânî, *a.g.e.*, II, s. 172; Muhammed b. Ahmed, *Bedâi'u'z-Zuhûr fi Vakâi'id-Dühûr*, tah. M. Mustafa, Mısır 1404/1984, III, s. 98; Leknevî, *a.g.e.*, s. 169; Şezerât, VII, s. 326-327.

98 bk. Sehâvî, *a.g.e.*, VII, s. 260.

99 bk. *Şezerât*, VII, s. 326; Şevkânî, *a.g.e.*, II, s. 172.

100 bk. *Şezerât*, VII, s. 326-327; *Buğye*, I, s. 117; *Bedâi'u'z-Zuhûr*, III, s. 98; Şevkânî, *a.g.e.*, II, s. 172; Sehâvî, *a.g.e.*, VII, s. 260; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 535; *Şakâik* (tahkikli), s. 64; *Osm. Müellifleri*, II, s. 4; Cerrahoğlu, *a.g.m.*, s. 127 vd.; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 603.

101 bk. Şevkânî, *a.g.e.*, II, s. 172.

kabul edilen[102] Kâfiyeci'nin ilim ve feyzinden istifade edenlerin başında Suyûtî gelmektedir.[103]

Kâfiyeci'nin aklî ve naklî ilimler alanında pek çok telifleri vardır. Büyük çoğunluğu risale halinde olan eser sayısının yüzün üzerinde olduğu haber verilmektedir.[104] Suyûtî, hocasına teliflerinin sayısını sorduğunu, onun ise bu sayıyı hatırlayamayacağını söylediğini beyan etmiştir.[105]

Kâfiyeci'nin otorite kabul edildiği ilim dallarından birisi sarf ve nahiv-dir. Suyûtî'ye, onun زيد قائم cümlesinin tahlilini sorduğu, Suyûtî'nin ise küçümsendiği zahabına kapılarak üzüldüğü, ancak hocasının, bu cümlede yüzonüç bahsin olduğunu söylemesi üzerine hayretler içinde kaldığı vakıası, Kâfiyeci'nin bu alanda ne ölçüde zengin malumata sahip olduğunun göstergesidir.[106]

Kâfiyeci, kaynakların[107] büyük çoğunluğuna göre 879/1474'te vefat etmiştir. Ancak bu tarihi bir kaynak[108] 899/1493, bir diğeri[109] 870/1465 ve bir başkası[110] ise 873/1468 olarak kaydetmiştir.

b- Eserleri

Kâfiyeci'nin yüzün üzerinde olduğunu naklettiğimiz eserlerinden *Hediyyetü'l-Arifin*'de 38, *Osmanlı Müellifleri*'nde ise 41 tanesi sayılmıştır. Biz bunlardan muhtelif konulara örnek olmak üzere sadece bazısını zikredeceğiz.

---

102 bk. *Bedâi'u'z-Zuhûr*, III, s. 98.

103 bk. Şevkânî, *a.g.e.*, II, s. 172; Cerrahoğlu, *a.g.m.*, s. 127 vd.; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 603.

104 bk. Şevkânî, *a.g.e.*, II, 172; Sehâvî, *a.g.e.*, VII, s. 260; Leknevî, *a.g.e.*, s. 169; *Osm. Müellifleri*, II, s. 4; Cerrahoğlu, *a.g.m.*, s. 127 vd.

105 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 64-65; Cerrahoğlu, *a.g.m.*, s. 127 vd.; *Buğye*, I, s. 117; Leknevî, *a.g.e.*, s. 169; *Şezerât*, VII, s. 327; Şevkânî, *a.g.e.*, II, s. 172.

106 bk. *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 433; *Osm. Müellifleri*, II, s. 4; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 603.

107 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 66; Cerrahoğlu, *a.g.m.*, s. 128; *Osm. Müellifleri*, II, s. 5; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 433; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 602: *Suppl.*, II, s. 140; *Şezerât*, VII, s. 328; *Bedâi'u'z-Zuhûr*, III, s. 98; Buğye, I, s. 118; es-Suyûtî, Hüsnü'l-Muhâdara fi Ahbâri'l-Mısr ve'l-Kahire, Mısır 1321, I, s. 264; Kehhâle, *a.g.e.*, X, s. 51; Ziriklî, *a.g.e.*, VII, s. 22; *Hediyye*, II, s. 208.

108 bk. Şevkânî, *a.g.e.*, II, s. 172.

109 bk. Âlî Efendi, Künhü'l-Ahbâr=Âlî Tarihi, H. S. A. Ktp./765 vr. 37 a-b.

110 bk. Leknevî, *a.g.e.*, s. 170.

1- Nüzhetü'l-İhvân fî Tefsîri Kavlihî Te'âlâ يالوط إنا رسل ربك

2- Neylü'l-Merâm fî Tefsîri Kavlihî Te'âlâ وما ربك بظلام

3- el-Bişâre fî Tefsîri Kavlihî Te'âlâ فأتوا بسورة من مثله

4- Risale fî Cevab fî Tefsîri Kavlihî Te'âlâ والنجم إذا هوى

5- Tefsîru Âyâti'l-Müteşâbihât[111]

6- et-Teysîr fî İlmi't-Tefsîr[112]

7- Risale fî Vücûhi'l-Kırâât

8- Envârü's-Saâde fî Şerhi Kelimeti'ş-Şahâde

9- Şerhu Kavâidi'l-İ'râb li-İbn Hişam

10- Şerhu Esmâi'l-Hüsnâ

11- Muhtasar fî İlmi'l-Hadis

12- Şerhu Akâidi'l-Adudiyye

13- Nüzhetü'l-Ervâh ve Gıbtatü'l-Eşbâh (fi't-Tasavvuf)

14- el-Muhtasaru'l-Müfid fî İlmi't-Tarih

15- Hallü'l-Eşkâl.....fi'l-Hendese..[113]

c- Tefsiri

Kütüphane kayıtlarında Kâfiyeci'nin bizatihi tefsire dair risalelerinden sadece *"Nüzhetü'l-İhvan"*ını bulabildik. S. Ktp. Ayasofya/413 numarada kayıtlı bu risale şu fizikî özellikleri taşımaktadır: Risale 273x185, 195x12 mm. ebadında, 48 yk., 15 st., koyu kahve, miklebi kopmuş, güve tahribatlı , şira-

---

111 Adı geçen eser Kâfiyeci'nin olmadığı halde S. Ktp. Ayasofya/178 numarada Kâfiyeci adına kayıtlıdır. Bu hata büyük ihtimalle eserin zahriyyesindeki قطعة من تفسير آيات متشابهات للكافيه جي ibaresinden kaynaklanmış olmalıdır. Çünkü daha sonra isimde tashih yapılmış ve aynı yere eserin "Tâcü'l-Kurrâ" adıyla bilinen Ebu'l-Kasım Mahmud b. Hamza el-Kirmanî'nin olduğu yazılmıştır. Mukaddimede eserin adının "Bürhanü'l-Kur'ân limâ fîhi mine'l-Hucceti ve'l-Beyan" olduğunun kaydedilmesi ve *Keşfü'z-Zünûn*'la *Hediyyetü'l-Ârifin*'de de eserin Tâcü'l-Kurra'ya aidiyyetinin beyanı bu hususu doğrulamaktadır. Bahse konu kitap, Osmanlı Müelliflerinde de Kâfiyeci'nin eserleri arasında zikredilmiştir ki, yukarıdaki bilgilere göre bu kayıtta da bir zühulün olduğunu düşünmekteyiz.

112 Bu eserini müellif 10 veya 14 yılda tamamlamıştır. bk. Leknevî, *a.g.e.*, s. 169; *Şezerât*, VII, s. 327. Eser, Cerrahoğlu tarafından tahkik ve tercüme edilmiş ve ikinci baskısı 1989'da neşredilmiştir.

113 bk. *Osm. Müellifleri*, II, s. 5-6; *Hediyye*, II, s. 208-209; Cerrahoğlu, *a.g.m.*, s. 127 vd.; *Şakâik* (tahkikli), s. 65; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 603-604; İsmail Paşa el-Bağdâdî, *İdâhu'l-Meknûn*... II, s. 635; Kehhâle, *a.g.e.*, X, 51; Ziriklî, *a.g.e.*, VII, s. 22; Leknevî, *a.g.e.*, s. 169; *Şezerât*, VII, s. 327-328; Şevkânî, *a.g.e.*, II, s. 172; *GAL*, II, s. 114; *Suppl.*, II, s. 140; Sehavî, *a.g.e.*, VII, s. 260; *Buğye*, I, s. 118; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 536.

zesi kısmen dağılmış, meşin cilt içindedir. Kapaklar yaldız ve mavi çizgilerden oluşan şemse, salbek ve zencireklerle süslüdür. Varaklar oldukça kalın, sağlam, nohudî renkli, aharlı ve filigransızdır. Sayfalardan ilk ikisi yaldız ve siyah çizgi cedvelli, diğerleri cedvelsizdir. Vasat genişlikteki marjlar boştur. Güzel ve kısmen harekeli olan nesih yazı kalın bir uçla ve kelimeler oldukça büyük ve seyrek yazılmıştır. Serlevhasız olan eserin adı, konu başlıkları, beyitler ve sayılarda kırmızı, yeşil, koyu kırmızı gibi çeşitli renkler, asıl metinde ise siyah mürekkep kullanılmıştır. Zahriyyede temellük mührü ve vakıf kaydıyla birlikte

كتاب نزهة غلإخوان تأليف سيدنا الشيخ... أبو عبدالله محمد الكافيه جي الحنفي...

ibaresi yer almaktadır.

Başı:

الحمد لله الذي نزل الفرقان تذكرة للعالمين وأرسل رسوله محمدا رحمة للعالمين... وبعد فهذه تحفة منّا إلى الإخوان والخلاّن أسعدهم الله تعالى في الدارين بالمجد والإحسان متعلقة بآية كريمة من القرآن...

Sonu:

...مثل قول من قال دع الدنيا ولاتركن إليها ومع من فرّ منها سل سبيلا عساك بتركها تحظى بها عين تسمى سل سبيلا.

Ferağ kaydı:

حصل الفراغ من ترتيب كتاب نزهة الإخوان بفضل الله الكريم... سنة تسع وستين وثمانمائة بالتاريخ... حسبنا الله ونعم الوكيل وصلى الله على سيدنا محمد...

d- Metod ve Muhtevası

Risalede daha ziyade dirayet metoduna ağırlık verilmekle beraber, rivayet metodundan da önemli ölçüde yararlanılmıştır. Bu konuda ayet ve hadisler baş vurulan ilk unsurları teşkil etmişlerdir. Ancak risale klâsik anlamda bir tefsir olmaktan ziyade ayetin geniş bir belâğat tahlili hüviyetinde görünmektedir.

Ayetin tefsiri üç bab üzerine oturtulmuştur. Bunlardan ikinci ve üçüncü bab üçer fasıl ve bu fasıllar da bir takım "nevî" ve "asıl" gibi başlıklar altında ele alınmıştır.

Birinci babda ayetin taşıdığı sırlar ve bunların tefsiri, ikinci babda meleklerin mahiyeti, üçüncü babda ise ayetin belâğat yönü üzerinde tafsilatlı bilgi verilmiştir. Bu cümleden olmak üzere müellif ilk bölümde bedî, beyan ve icaz nokta-ı nazarından bilgiler vermiş ve pek çok şiirle istişhadda bulunmuştur. Bu arada büyük bir ihtimalle tefsir usulü hakkındaki eserinden de bilgiler aktarmak sûretiyle, tefsirin iştikakı ve hadis ravileri için nasıl bir takım şartlar varsa, tefsir rivayet edecek kimseler için de birtakım şartların bulunduğunu beyan ederek müfessirin bilmesi gereken bilgilere temas etmiştir.

İkinci babta ayetin kelime kelime tefsiri yapılmıştır. Bu bölümde kelimeler sarf, nahiv ve kıraat vecihleri açısından tahlil edilmiş, bu arada mukadder birtakım sorulara cevap olmak üzere reyle tefsirin caiz olduğu belirtilmiş; melekler ve peygamberler hakkında bilgi verilmiş, ilgili yerlerde Sekkâkî, Zemahşerî ve Fahruddin er-Râzî'den yararlanılmıştır.

Üçüncü bab ise tamamen belâğate hasredilmiş ve burada sıralanan "vecih" ve "maksad" başlıklarıyla soru ve cevaplar halinde ayetin belâğat ve i'caz yönü yanında zühd ve takva gibi bazı tasavvufî ıstılahlar da açıklanmıştır.

8- ÇELEBİ HALİFE (CEMAL HALVETÎ)

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Müellifin ismini muhtelif kaynaklarda çeşitli şekillerde görmekteyiz. Bu cümleden olarak kaynakların bir kısmı[114] "Çelebi Halife eş-Şeyh M. el-Cemalî", bir kısmı[115] "Çelebi Halife M. Cemalüddin Halvetî", bir kısmı[116] "Cemalüddin Halvetî" ve diğer bir kısmı[117] da "Cemalüddin İsmail b. Abdil-

---

114 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 267; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 617.

115 bk. Ahmed Rifat, *a.g.e.*, III, s. 44.

116 bk. Develioğlu. *a.g.e.*, s. 119.

117 bk. Zirikli, *a.g.e.*, I, s. 315; Kehhâle, *a.g.e.*, II, s. 278.

lah er-Rumî es-Sufî el-Halvetî" şeklinde kaydetmişlerdir. *GAL* ve *Keşfü'z-Zünûn*'da bulamadığımız bu zatı, İsmail Paşa bir yerde[118] aynen Ziriklî ve Kehhâle'nin eserlerinde yer aldığı şekliyle verirken, bir başka yerde[119] de "Çelebi Halife eş-Şeyh M. b. M. el-Cemalî el-Bekrî er-Rumî el-Halvetî" ismiyle tanıtmış ve aynı zamanda vefat tarihini de farklı vermiştir. Adil Nüveyhid'in eserinde[120] de isim aynen *Hediyye*'de kaydedildiği gibidir. Ancak vardığımız kesin netice şudur ki, müellif kısaca "Cemal Halvetî" ismi ve "Çelebi Halife" ünvanıyla meşhur olmuştur .[121]

Çelebi Halife'nin biyografisini kaydeden eserlerin muhtasar olarak verdikleri bilgilere göre o, neseben Hz. Ebu Bekr'e kadar ulaşan Cemalüddin Aksarayî'nin ahfadındandır.[122] Aslen Karamanlı olup, Amasya'da doğmuştur.[123] Tahsiline memleketinde başlamış, henüz âlet ilimlerini bitirmeden tasavvufa meylederek Alâüddin Halvetî'nin halifelerinden Karaman'da ikamet eden Şeyh Abdullah Efendi'nin hizmetine girmiştir. Daha sonra Karaman'a gelen Alâüddin Halvetî'ye intisab etmiş, şeriat ve tarikatın inceliklerini öğrenme gayreti içinde iken, hem şeyhini hem de halifesini kaybetmesi, Çelebi Halifeyi, başka bir şeyh aramaya sevketmiştir. Çünkü o, sûfîliğin sadece hırka ve cübbe giymek olmadığına tam olarak inananlardandır. Bu düşünce ve arayış içine giren Çelebi Halife Tokat'a giderek meşhur sûfî İbn Tahir (Baba Tahir)'e intisab etmiş, riyazatta şeyhinin isteklerinin zorluğuna rağmen bu zatın emrinde kendisini iyice yetiştirme azim ve gayreti içinde olmuştur. Bu şeyhini de vefatı sebebiyle kaybeden Çelebi Halife Erzincan'a gitmiş Şeyh Yahya'nın halifesi "Şeyh Pîrî" adıyla meşhur Pir M. Bahaüddin el-Erzincanî'nin hizmetine girmiş, tasavvuf ilmi ve tarikat adabını yeteri derecede tahsil ederek şeyhinden irşad icazesi almaya hak kazanmıştır.[124] Bu zaman zarfında seri ilimlerin tahsilini de ikmal eden Çelebi Halife, devrinin

---

118 bk. *Hediyye*, I, s. 217.

119 bk. *Hediyye*, II, s. 212; İdâhu'l-Meknûn, II, s. 510.

120 bk. Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 91 ve II, s. 622.

121 bk. Ateş, *a.g.e.*, s. 224; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 617; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 119.

122 bk. Ahmet Rifat, *a.g.e.*, III, s. 44.

123 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 51; Ateş, *a.g.e.*, s. 224; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 617; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 119.

124 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 267-268.

âlimleri arasında da lâyık olduğu yere gelmiş, özellikle tefsir ve hadiste söz sahibi olmuştur.[125]

Şeyhi tarafından irşad göreviyle Anadolu'ya gönderilen Çelebi Halife, II. Bayezid'in (886-918/1481-1512) arzusu ile Vezir Koca Mustafa Paşa'nın (ö. 918-1512) daveti üzerine İstanbul'a gelmiş ve vezirin, ismiyle anılan semte yaptırdığı zaviyeye yerleşerek, irşad hizmetini bir müddet burada ifa etmiştir. Bu itibarla Çelebi Halife halvetiyye tarikatını İstanbul'a taşıyan ilk sûfî olmuştur.[126]

Çelebi Halife hizmetleri ve mükemmel şahsiyeti sayesinde başta II. Bayezid olmak üzere hem devlet ricalinin ve hem de halkın büyük takdir ve teveccühüne mazhar olmuştur. Nitekim II. Bayezid, Cem Sultan hadisesinden duyduğu üzüntü sebebiyle sık sık şeyhi ziyaret etmiş ve ondan dua istirhamında bulunmuştur.[127]

Çelebi Halife'den pek çok sûfî feyiz almış ve onun halifeleri arasına girmiştir. Sünbül Sinan bunların meşhurlarındandır ve şeyhinin vefatı üzerine onun görevini devralmıştır. Keza Şeyh Üveys Efendi de onun meşhur halifelerindendir.[128]

Çelebi Halife kaynakların ekseriyetinin kaydına göre[129] zikri geçen dergâhta görevde iken çıktığı hac yolculuğu esnasında Şam'a yakın "Tebük Korusu" denilen yerde 899/1493'te[130] vefat etmiş ve vasiyeti üzerine hacıların gelip-geçtiği yol üzerine defnedilmiştir.

---

125 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 51; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 617.

126 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 268; *Osm. Müellifleri*, I, s. 51; Ahmed Rifat, *a.g.e.*, III, s. 44; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 617.

127 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 268; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 617.

128 Bk. Ahmed Rifat, *a.g.e.*, III, s. 44.

129 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 51; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 617; Ateş, *a.g.e.*, s. 224; *Hediyye*, I, s. 217; Kehhâle, *a.g.e.*, II, s. 278; Ziriklî, *a.g.e.*, I, s. 315; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 91.

130 Bu tarihi İsmail Paşa ve Adil Nüveyhid 886/1481, Bilmen ise 912/1506 olarak vermişlerdir. bk. *Hediyye*, II, s. 212; *İdâhu'l-Meknûn*, II, s. 510; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 622; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 617.

b-Eserleri

Bursalı, Çelebi Halife'nin eserlerinin 21 kadar ve tamamının yazma olduğunu belirttikten sonra onun güçlü olduğu ilim dalları hususunda şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "Betahsis tefsir risalesiyle, hadis-i erba'în ve Sad kelime-i Hz. Ali şerhi, elhak muhakkikâne ve ârifânedir."[131] Müellifin derin bir vukufla kaleme aldığı eserlerinden bazıları şunlardır:

1- Tefsîr min Sûreti'd-Duha ilâ Âhiri'l-Kur'ân
2- Tefsîru Sûreti'l-Fatiha
3- Tefsîru Âyete'l-Kürsî
4- Şerhu Erbaî'lni'l-Hadisi'l-Kudsiyye
5- Şerhu Hadisi'l-Erba'în li'n-Nevevî
6- Ris3letü'l-Etvâr
7- Esrâru'l-Vudu'
8- Câmi'atü'l-Esrâr ve'l-Garâib
9- Mi'râcü'l-Ervâh
10- Risale-i Teşrîhıyye
11- Risale-i Kevseriyye
12- Cevâhiru'l-Kulûb[132]

c- Tefsiri

Bursalı'nın, müellifin ilmî gücünün göstergelerinden kabul ettiği tefsire dair eserlerinden *"Âyete'l-Kürsî"* nin kaydına rastlayamadık. Diğer ikisinin ise bir arada olmak üzere *"Tefsîru Sûreti ve'd-Duhâ ilâ Sûreti'n-Nâs"* veya *"Tefsîru Ba'dı Sürer-i Kur'âniyye"* adıyla muhtelif nüshaları mevcuttur.[133] Kezâ eserin Kanunî devri (927-974/1520-1566) âlimlerinden bir zatın yaptığı ve *"Sûre-i ve'd-Duhâ ile Bazı Süver-i Kur'âniyye'nin Tercümesi"* adıyla 15 s. halinde İstanbul 1339'da neşredilen tercümesine de bazı kütüphanelerimizde

---

131 *Osm. Müellifleri*, I, s. 52.

132 *Osm. Müellifleri*, I, s. 52; Ateş, *a.g.e.*, s. 224; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 617; Ahmed Rifat, *a.g.e.*, III, s. 44; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 119; *Hediyye*, I, s. 217 ve II, s. 212; *İdâh*, II, s. 510; Kehhâle, *a.g.e.*, II, s. 278; Ziriklî, *a.g.e.*, I, s. 315; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 91 ve II, s. 622.

133 bk. H.S.A. Ktp. Hüdai Ef/133; Belediye Ktp. O. Ergin-Yzm/71 ve 299.

rastlamaktayız.[134] Biz Arapça yazmalardan H.S.A. Ktp. Hüdai Ef/137 numarada kayıtlı olan nüshayı tanıtacağız.

Eser, 200x143, 166x112 mm. ebadında tek formalı bir defterin ortasındadır. Cedvelsiz olan sayfa adedi 34 ve her sayfa 19 satırdır. Güzel nesih yazı orta kalınlıkta bir uç ve siyah mürekkeple yazılmıştır. Sûre başlıkları yoktur. Her sûreye besmele ile başlanmış, farklı bir renk ve paragraf kullanılmadığı için sûrelere kolayca ulaşmak mümkün olmamaktadır. 1351/1932'de Receb b. M. el-Kızanluğî tarafından istinsah edilen eserin baş tarafında müstensih, Filibeli hattat Hoca Arif Efendi'den mezun ve Malkaralı Emin Efendi'den icazetli olduğunu kaydetmiştir.

Başı:

أعوذ بالله من الشيطان الرجيم أي اعتصم بالذات الأحدية بالإنسان الكامل الجامع المرتب الوجودية من كيد الجواهر الروحانية... فيقول الفقير الملقب بالجمال الحلوتي...

Sonu:

...أيها الإخوان خذوها معذورا من هذه الفقير الحقير الضعيف الناقص بين عباد الله وقولوا خيرا في حقه حتى يكون مقبولا عند الله.... بحرمة محمد وآله أجمعين.

Ferağ kaydı:

تمت في شعبان سنة ٣٥١ وكانون الأول سنة ٩٣٢.

d- Metod ve Muhtevası

Tefsire tamamen işarî metod hâkimdir. Önce istiaze ve besmelenin tefsiri, bu meyanda kelime ve harflerin işarî yorumları, sonra Fatiha sûresinin ve akabinde de Duhâ sûresinden Nâs'a kadar bütün sûrelerin tertib sırası üzere tefsirleri yapılmıştır. Eserde bilgi ağırlığı tasavvufa hasredilmiştir. Bu cümleden olmak üzere münasebet düşürüldüğü her yerde sûfîlik mesleği ile ilgili bilgiler verilmiş, hususiyle salikin nefs-i emmâre karşısındaki durum ve tutumunun ne olacağı, birtakım şeytanî tuzaklardan nasıl kurtulabileceği hususları derin bir vukufla izah edilmiştir.

---

134 bk. H.S.A. Ktp. Hüdai Ef/137; Belediye Ktp. O. Ergin-Yzm./914; Millet Ktp. Ali Emiri SRY/1330; S. Ktp. Halet Ef./805

9- MOLLA LÜTFİ

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

"Molla Lütfi", "Sarı Lütfi" ve "Beli Lütfi" isimleriyle bilinen bu zatın açık kimliği, Lütfullah b. Kutbiddin Hasan et-Tokadî er-Rumî el-Hanefî[135] olup, Fatih (855-886/1451-1481) ve II. Bayezid (886-918/1481-1512) devri âlimlerindendir.

Molla Lütfi memleketinde başladığı tahsilini, İstanbul'a gelerek meşhur Hızır Bey'in oğlu Sinan Paşa'da tamamlamış, seçkin kişiliği ve zekâsı sayesinde dînî ilimlerde olduğu kadar müsbet ilimlerde de istidatlı olduğunu göstermiştir. Bu parlak durumundan oldukça memnun kalan hocası, bu sıralarda Acem diyarından İstanbul'a gelen Ali Kuşçu'dan, talebesinin nazarî ilimleri de tahsil etmesini sağlamış, ondan riyaziyat ve astronomi ilimlerini okuyarak hem aklî ve hem de naklî ilimlerde muasırlarına nispetle büyük üstünlükler kazanmıştır. Molla Lütfi, Ali Kuşçu'dan öğrendiklerini hocası Sinan Paşa'ya nakletmek sûretiyle bir bakıma hocasına hocalık yapmış, hatta Sinan Paşa'nın bu alanlarda eser verecek seviyeye gelmesinde önemli hizmeti olmuştur.[136]

Şehzadeliğinden bu yana Fatih'e hocalık yapan Sinan Paşa vezirlik makamına getirildikten sonra çok takdir ettiği talebesini padişaha tavsiye etmiş, Fatih de onu kütüphanesinin hafız-ı kütüblüğüne tayin etmiştir. Bu görev, Molla Lütfi'nin bir çok nadir eseri tanıyıp incelemesi, dolayısıyla farklı pek çok bilgilerle mücehhez hale gelmesi gibi bir hayıra vesile teşkil etmiştir. Ancak Molla Lütfi bu kıymetli zenginliği yerinde kullanamamış, sahip olduğu bu üstünlük, fıtratında var olan alaycı nüktedanlığıyla birleşince merhum, muannid, fikrinde ısrarlı, düşünce ve tezlerine karşı çıkan herkese karşı korkusuzca dil uzatan bir kimse olmuş, alaycı, sözünü esirgemez, müba-

---

135 bk. *TA*, "Lütfi Molla" md.; Ahmed Rifat, *a.g.e.*, VI, s. 139; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 547; Adıvar A., *a.g.e.*, s. 34,46; Kastamonulu Latîfî, *Tezkire-i Latîfî*, İstanbul 1314, s. 295; Kehhâle, *a.g.e.*, VIII, s. 154; Ziriklî, *a.g.e.*, VI, s. 107; *GAL*, II, s. 235; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 478.

136 bk. TA, a.g.md.; *Şakâik* (tahkikli), s. 279; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 547; *ODİT*, s. 232; Ş. Sami, *a.g.e.*, V, s. 3993; *Osm. Müellifleri*, II, s. 11; Adıvar A., *a.g.e.*, s. 34-35; *Şezerât*, VIII, s. 23; *GAL*, II, s. 235.

hase ve münazaralarda fevkalâde kinci bir şahsiyete bürünmüştür. Bunun yanında hür düşünceye çok önem vermesi, düşünce ve yaşayışının hemen her safhasında bu doğrultuda hareket ve davranıştan çekinmemesi, saraya yakınlığının da verdiği gurur ve cesaretle sürekli artmış ve bu da etrafında daha muhafazakâr bir ulemâ kitlesinin hased çenberinin oluşması neticesini doğurmuştur. Özellikle Hatibzâde İbrahim Efendi ve Molla İzarî gibi âlimlerin tepkileri sert olmuş, bunların mehdîlik ve zındıklık gibi isnadlarına muhatap olmaktan kurtulamamıştır.[137]

Vezirlik görevinde iken padişahla arası açılan Sinan Paşa Seferihisar[138] (Sivrihisar)'a sürgün edildiğinde o hocasını yalnız bırakmamış ve büyük bir sadakat örneği göstermiştir. Hoca ve talebesinin İstanbul'dan bu uzak kalışları, II. Bayezid'in tahta geçmesiyle sona ermiştir.[139]

Molla Lütfi İstanbul'a döndükten sonra Bursa, Edirne, Filibe ve İstanbul'da muhtelif medreselerde müderrislik yapmış, Semâniye'den birinde iken yevmiye altmış akçe maaşla tekrar Bursa'da ilk görev aldığı Muradiye medresesi müderrisliğine getirilmiştir.[140] Gördüğü bu 'alâka onun yukarıda işaret ettiğimiz kişilik özelliklerini büsbütün artırmış, çevresinde cereyan eden bütün itiraz ve tenkitlere karşı onu âdeta sağırlaştırmıştır. Kendisine bir çeki-düzen vermemesi ve acımasız dilinin daha da uzaması, duyulan kin ve nefreti büsbütün kamçılamış, çevresinde oluşan hased çenberi iyice daralmış, zikri geçen isnadlardan dolayı muhakemesine karar verilmiştir. Hatibzâde İbrahim Efendi'nin riyaseti altında oluşturulan komisyonca mahkeme edilen Molla Lütfi, Efdalzâde gibi bir kısım ulemânın masumiyetine inanmalarına rağmen ekseriyetin aleyhte kararıyla katının mübah olduğuna hükmolunmuştur. Kaynakların belirttiğine göre, alınan karar hususunda Hatibzâde II. Bayezid'i ikna etmiş ve nihayet Molla Lütfi, ismi geçen zatın verdiği fetva ile 900/1494'te Atmeydanı'nda idam edilerek Eyüb'de "Yâvedûd" iske-

---

137 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 280; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 547-548; Tezkire-i Latifî, s. 296; *ODİT.*, s. 232; Adıvar A., *a.g.e.*, s. 46; *Osm. Müellifleri*, II, s. 11; Ziriklî, *a.g.e.*, VI, s. 107.

138 bk. Ş. Sami, *a.g.e.*, IV, s. 2582.

139 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 280, *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 547; TA, a.g.md.; *GAL*, II, s. 235.

140 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 280; *Tâcü't-Tevarih*, II, s. 547; Ahmed Rifat *a.g.e.*, VI, s. 139; TA, a.g.md.; *Şezerât*, VIII, s. 23.

lesi yakınına defnedilmiştir.[141] Molla Lütfi'nin ölüm tarihini, bu kaynaklardan İbnül-İmâd, Kehhâle ve Ziriklî 904/1498, Muallim Naci ise *Esâmî* adlı eserinde[142] 794/1391 şeklinde vermişlerdir. Ancak Muallim Naci'nin verdiği tarih hatalıdır. Çünkü o, eserinde bu ölüme tarih düşürülen ولقد مات شهيدا cümlesini kaydetmiş ve bunun karşılığının da 794 olduğunu ifade etmiştir. Oysa cümlenin tekabül ettiği rakam 900'dür. Kaldı ki, Molla Lütfi hatalı olduğunu söylediğimiz tarihten bir asır kadar sonra yaşamıştır.

b- Eserleri

1- Risale fî Tefsîri Kavlihî Te'âlâ وأتموا الحج والعمرة لله

2- Şerhu Câmi'i's-Sahih li'l-Buharî

3- Tercemetü'l-Ferec ba'de'ş-Şidde li-Ebî Bekr Abdillah el-Bağdadî

4- Ta'lîka 'alâ Evâili Hâşiyeti'l-Mevâkıf

5- Ta'lîka 'alâ Mukaddimeti't-Tevdîh

6- Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Metâli' li'l-Ürmevî

7- Telhîsu Telhîsı'l-Miftah

8- Hâşiye 'alâ Akâidi'n-Nesefî

9- es-Sa'âdetü'l-Fâhire fî Siyâdeti'l-Âhire (fî Mevdû'âtil-'Ulûm)

10- Ted'îfü'l-Mezbah[143]

c- Tefsiri

Molla Lütfi'nin tefsire dair çalışmasına, biyografisini veren hiçbir kaynakta yer verilmemiştir. Kütüphane araştırmalarımızda da sadece S. Ktp. Şehid Ali Paşa/2844 numarada kayıtlı bir risalesini tespit edebildik. Bakara sûresinin 196-200 arası ayetlerin tefsiri hakkındaki bu risale, zikri geçen numarada kayıtlı aşağıdaki özellikleri taşıyan bir risaleler mecmuası içinde bulunmaktadır.

---

141 bk. TA, a.g.md.; *Şakâik* (tahkikli), s. 280; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 547; Ş. Sami, *a.g.e.*, V, s. 2993; *Osm. Müellifleri*, II, s. 11; Ahmed Rifat, *a.g.e.*, VI, s. 139; *ODİT*, s. 232; Adıvar A., *a.g.e.*, s. 47; Zirikli, *a.g.e.*, VI, s. 107; *Şezerât...*, VIII, s. 23-24; *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 976; *GAL*, II, s. 235.

142 *Esâmî*, s. 303.

143 *Hediyye*, I, s. 839-840; *Şezerât*, VIII, s. 24; Kehhâle, *a.g.e.*, VIII, s. 154; Ziriklî, *a.g.e.*, VI, s. 107; *Şakâik* (tahkikli), s. 283; *Osm. Müellifleri*, II, s. 11; *GAL*, II, s. 235.

Mecmua 182x135, 130x70 mm. ebadında olup, sırtı ve miklebi kırmızı meşin, kapaklar ise ebru kaplı, yıpranmış mukavva ciltlidir. Bahse konu risale bu mecmuada dördüncü sırada yer almakta ve 42b-47b varakları arasında bulunmaktadır. Yapraklar kısmen güve tahribatlı, nohudî renkli, aharlı, ince ve filigransızdır. Sayfalar 21 st. olup, cedvelsiz ve kenar boşluklarında yer yer notlar bulunmaktadır. Okumakta güçlük çekilen nesih yazı kalın bir uç ve siyah mürekkeple yazılmış, duraklarda, ayetlerin başlarının yazımında ve metin içinde bazı başlıkların üzerine çekilen çizgilerde ise kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Risalenin ismi ve yazarı zahriyyede, كلمات متعلقة بآية الحج لمولانا لطفي المقتول شهيدا ibaresiyle belirtilmiştir.

Başı:

الحمد لله رب العالمين والصلاة والسلام على رسوله محمد وآله وصحبه أجمعين وبعد فلما ورد... سلاطين العرب والعجم مستحدم أرباب السيف والقلم... سلطان بايزيد بن محمد خان بمطالعة تفسير آيات الحج من الكشاف وحواشيه...

Sonu:

...أقول فيه بحث لأنه يجوز أن يعرض صفة الوجد للإفاضة بعد الإستقرار يعرفه فلا يكون الوقوف بها واجبا لأنه لا يتوقف عليه الواجب المطلق.

Ferağ kaydı yoktur.

d- Metod ve Muhtevası

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Bakara, 2/196, 197, 198, 199, 200. ayetlerin tefsirini kapsayan risalenin mukaddimesinde, eserin II. Bayezid'in isteği üzerine yazıldığı belirtilmekte ve ezcümle maksad şu şekilde ifade edilmektedir: Sultan, müelliften kurban bayramı günü hakkında bir araştırma yapmasını istemiş; müellif de *Keşşâf* ve hâşiyeleri başta olmak üzere pek çok eser mütalaa ederek konuyu aydınlatmak ve okuyucuların istifadesine sunmak üzere zikri geçen ayetlerin tefsirini yazmıştır. Dirayet metoduna ağırlık verdiği risalesini halis bir niyetle yazdığını ve varsa hatalarının hoşgörülmesini isteyen müellif, önce ayetlerin metnini yazmış bilâhare *Keşşâf*'tan, bazen قال صاحب الكشاف bazen ذكر صاحب الكشاف ifadeleriyle nakillerde bulunarak tefsi-

rine zenginlik kazandırmıştır. Ancak ehl-i sünnete uygun olmayan yerlerde hâşiyelerinden de yararlanarak mukabil görüşlerle, hatalı bulduğu hükümleri tenkid etmiştir. Bu minval üzere devam eden risalede hac mevsimi ve menasikinin fıkhî yönü incelenmiş, özetle verilen bilgiler İbn Ömer, İbn Abbas, Ebû Hanife ve İmam Şafiî'den yapılan nakillerle teyide çalışılmıştır.

Molla Lütfi risalesinde az da olsa nahvî tahlillere de yer vermiş, bu husta bilhassa Teftâzânî'den yararlanmıştır. Zaman zaman kıraat vecihlerine de temas eden müellif, zayıf bulduğu vecihlerde doğru olan kıraatlere dikkat çektiği risalesini dua edilmesi ümidiyle tamamlamıştır.

10- BAYEZİD HALİFE (BAYEZİD-İ RUMÎ)

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

"Bayezid-i Rumî" adıyla da anılan bu zatın açık künyesi, Bayezid Halife b. Abdillah el-Edirnevî er-Rumî'dir. İsmail Paşa'nın adı geçen hakkında "nezîlü Edirne" ifadesini kullanmasına[144] bakılırsa Bayezid Halife'nin asıl memleketinin Edirne olmadığı, misafireten bir başka yerden gelerek buraya yerleştiği anlaşılmaktadır. Biyografisinden bahseden eserler, müellifin asıl memleketi hakkında bilgi vermemektedirler. Ancak incelediğimiz eserinin mukaddimesinde asıl memleketinin Gelibolu, yetiştiği yerin Tire ve isminin de, "Bayezid b. Yusuf er-Rumî" olarak kaydedilmiş olduğunu görmekteyiz. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, kaynaklar bunlardan bahsetmemekte, sadece hayatının önemli bir kısmının Edirne'de geçtiğini haber vermektedirler.

Bayezid Halife, Cemal Halvetî'nin yetiştirdiği büyük halifelerinden[145] ve II. Bayezid devri (886-918/1481-1512) meşhur âlimlerindendir. Âlim, fazıl, âbid, zahid, gayret-i diniyye sahibi, irşad, nasihat ve tedriste son derece fa'al bir kimsedir. Zahir ve batın ilimlerde büyük maharet sahibidir. Mükemmel bir talakat ve ikna gücüne maliktir.[146] İfadeleri fevkalâde açık ve sadedir. Bu sebeple derslerinden ve nasihatlarından pek çok kimse istifade etmiştir.[147]

---

144 bk. *Hediyye*, I, s. 230.

145 bk. *Şakâik*, (tahkikli), s. 368; *Tâcü't-Tevârih*, II,s. 595; Atâî, *a.g.e.*, I, s. 69; *Osm. Müellifleri*, I, s. 40; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 618; Ateş, *a.g.e.*, s. 224; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 96; *Hediyye*, I, s. 230.

146 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 368; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 455.

147 bk. *Şakâik* (takikli), s. 368; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 595; *Osm. Müellifleri*, I, s. 40; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 618; Ateş, *a.g.e.*, s. 224.

Bayezid Halife'nin Edirne'de vefat ettiği ve buraya defnedildiğinde kaynaklar[148] arasında ittifak olduğu halde, vefat tarihi hususunda farklı tarihler verilmiştir. Buna göre bazı kaynaklar[149] onun 900/1494'te vefat ettiğini kaydederken, bazılarında[150] 900/1494'ten sonra, bazılarında[151] 905/1499, bazılarında[152] ise 910/1504'te vefat ettiği zikredilmiştir. Kronolojik sıralamada bunlardan ilk kaydettiğimiz tarih esas kabul edilmiştir.

b- Eserleri

Tamamı yazma olan eserlerinin içinde tefsir ve bilhassa tasavvuf konusunda yazılmış olanlar ekseriyeti teşkil etmektedir. Bazıları şunlardır:

1- Tefsîru'l-Fatiha = Secencelü'l-Ervah
2- Hâşiye 'alâ Envâri't-Tenzil
3- Beyanü'l-Esrar li'l-Ahyar...
4- Şerhu Fusûsı'l-Hikem
5- Şerhu'n-Nusûs li-Molla Camî
6- Risaletü'l-Vücûd
7- Tur-i Sina
8- Sırr-ı Cânân (divan)[153]

c- Tefsiri

Müellifin tefsire dair bilinen eseri *"Secencelü'l-Ervah"* adını verdiği Fatiha tefsiridir. Her ne kadar İsmail Paşa[154] ve buna istinaden Adil Nüveyhid,[155] bu zatın bir de *Kâdî*'ye hâşiyesinin varlığını kaydetmiş iseler de sâir kaynaklarda ve kütüphane araştırmalarımızda böyle bir eserine rastlanılmamıştır.

---

148 bk. *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 595; *Osm. Müellifleri*, I, s. 40; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 618; Ateş, *a.g.e.*, s. 224; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 105.

149 bk. *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1263; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 618.

150 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 40; Ateş, *a.g.e.*, s. 224.

151 bk. Kehhâle, *a.g.e.*, III, s. 38; *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1118.

152 bk. *Hediyye*, I, s. 230; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 105.

153 bk. *Hediyye*, I, s. 230; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 455, II, s. 980, 1118, 1263, 1975; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 618; Mecdi Efendi, *a.g.e.* s. 371; Ateş, *a.g.e.*, s. 224; *Osm. Müellifleri*, I, s. 40; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 105; Kehhâle, *a.g.e.*, III, s. 38; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 96. Not: Develioğlu eserlerin tamamının onbir adet olduğunu kaydetmiştir.

154 bk. *Hediyye*, I, s. 230.

155 bk. Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 105.

Bu itibarla biz, hâşiye ve hâşiyenin metod ve muhtevası hakkındaki tetkiki özel araştırma yapacaklara bırakarak, Fatiha tefsirini tanıtmaya çalışacağız.

Tefsiri aynı kaynaklardan bazısı farklı eserlermiş gibi mütalaa ederek bir yerde *"Tefsîru'l-Fatiha"*[156] ve bir başka yerde de *"Secencelü'l-Ervah"*[157] isimleriyle verirken, bazısı[158] sadece *"Secencelü'l-Ervah"* ve bazıları[159] ise bu adların aynı esere verilen ayrı isimler olduğunu ifade etmek için *"Secencelü'l-Ervah fi Tefsîri'l- Fatiha"* şeklinde kaydetmişlerdir. Yaptığımız incelemede son kaydın daha isabetli olduğu kanaatine vararak bu eseri tezimize *"Secencelü'l-Ervah fi Tefsîri'l-Fatiha"* ismiyle aldık.

Tefsirin tespit edebildiğimiz tek nüshası, S. Ktp. Halet Efendi İlavesi/3 numarada, "Bayezid Halife, Bayezid b. Yusuf" adına *"Tefsîru'l-Fatiha"* adıyla kayıtlıdır. Eser, 179x125, 130x83 mm. ebadında, kapaklarına ebru kâğıt yapıştırılmış kırmızı meşin ciltli, oniki adet risale ihtiva eden bir mecmuanın ilk risalesidir. Cilt miklebli ve sağlamdır. 3-36. varaklar arasında bulunan risalenin yaprakları sağlam, sarı, aharlı, orta incelikte ve filigransızdır. Sayfalar 17 st. olup, cedvelsizdir. Kenar boşluklarında metinle ilgili bazı notlar vardır. Rahat okunabilen talik yazı, orta kalınlıkta bir uç ve siyah mürekkeple yazılmıştır. Ayetlerle bazı kelimelerin üzerine çekilen çizgilerde ise kırmızı mürekkep kullanılmıştır. İlk sayfasının kenarında vakıf mührü bulunan tefsirin zahriyyesinde, müellif ve eseri hakkında şu kayıt yer almaktadır:

درويش بايزيد رومي سيد يحيي شروانينك أوجنجي خليفه سي علاء الدين رومي يه منتسبدر زيل شقايق صاحبي عطاينك جديدر زيلده مذكوره ر كندو خطيله در.[160]

Eserin mukaddimesinde görebildiğimiz kadarıyla müellif tefsirini, Tire'de Şeyh Muhyiddin'in zaviyesinde gördüğü başı ve sonu eksik, muhtasar ve fakat faydalı bir eser olduğuna inandığı bir tefsiri tamamlamak istemiş, ama sadece Fatiha sûresinin tefsirini yazabilmiştir. Fakat tamamlamaya te-

---

156 bk. *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 455; Mecdi Efendi, *a.g.e.* s. 371; Kehhâle, *a.g.e.*, III, s. 38.

157 bk. *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 980; Mecdi Efendi, *a.g.e.* s. 371.

158 bk. Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 618.

159 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 40; *Hediyye*, I, s. 230; Adil Nüveyhid, *a.g.e.* I, s. 105; Ateş, *a.g.e.*, s. 224.

160 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 63, 69.

şebbüs ettiği tefsirin ne ismi ve ne de yazarı hakkında bilgi vermemiştir. Sadece işaret edilen tefsirin tamamlanması halinde okuyucular için mükemmel bir kaynak olacağını beyan etmiştir.

Başı:

الحمد لله الذي أنزل القرآن على أكمل الإنسان وزين به أشجار بساتين قلوب العرفان حق ترنم على أغصانها بلابل الأشواق المطربة للقلب والبال...

Sonu:

...وهي ينقسم إلى نورانية وظلمانية فالنورانية فواتح السور أربعة عشر وأما الظلمانية فهي أربعة عشر ... فالعلوية سبعة... والسفلية سبعة... وليس في الفاتحة حروف منها وإنما تركبت من النورانية والعلوية فقط.

Ferağ kaydı yoktur.

d- Metod ve Muhtevası

Esere ağırlıklı olarak işarî tefsir metodu hâkimdir. Bununla beraber rivayet ve dirayet tefsir unsurlarından da yararlanılmıştır. Bu çalışmada sûrenin nüzülü, Kur'ân'ın vahyi, Fatiha'nın isim ve manaları, besmelenin fazileti, havassı, Fatiha'dan bir ayet olup olmadığı belirtilmiş ve işarî tefsiri yapıldıktan sonra sûrenin tefsirine geçilmiştir. Bu meyanda مالك gibi kelimelerin kıraat vecihleriyle ilgili görüşler serdedilmiş, "ibadet" ve "nimet" gibi kelimelerin izahları yapılmıştır. Verilen bilgilerle ilgili olmak üzere Hz. Ali, Ebû Hureyre, İbn Abbas vb. bir kısım sahabeden rivayet edilen hadislerle bilgiler teyide çalışılmıştır. Kısmen temas edilen fıkhî mevzularda imamların görüşlerine yer verilmiştir. Yer yer irabî tahlillerin de yapıldığı risalede *Tefsîr-i Kebîr, et-Teysîr, Keşşâf, Envaru't-Tenzîl* vb. tefsirlerden yararlanılmıştır. Nihayet eser, "âmin" kelimesinin tefsiri, akabinde sûrenin esrar ve havassı hakkında verilen bilgilerle son bulmuştur.[161]

---

[161] bk. Demir, *a.g.t.*, s. 111 vd.

11- en- NİKSARÎ M. b. İBRAHİM

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

İsmi, Muhyiddin M. b. İbrahim b. Hasan en-Niksarî er-Rumî el-Hanefî'dir. Sivas vilayetinin Tokat sancağına bağlı Niksar[162] kasabasında doğmuştur. Taşköprîzâde'nin dayısıdır.[163] Fatih (855-886/1451-1481) ve II. Bayezid (886-918/1481-1512) devirlerinde yaşadığı ve hizmet verdiği halde, II. Bayezid'in davetiyle İstanbul'a getirildiği ve hayatının sonuna kadar bu dönemde hizmetini sürdürdüğü için II. Bayezid devri âlimlerinden sayılmıştır.[164]

Niksarî ilk öğrenimine Tokat'ta Hüsameddin et-Tokadî'de başlamış ve dinî ilimlerin tahsilini Molla Fenarî'nin oğlu Yusuf Bâlî ve "Molla Yegân" adıyla maruf M. b. Armağan'dan tamamlamıştır. Bundan sonra Kadızâde-i Rumî'nin talebesi Fethullah eş-Şirvanîden de nazarî ilimleri okumuştur. Bu arada tasavvufa meyleden Niksarî gerekli tahsili yaparak kariyerini tamamlamış, bilhassa tefsir ve kıraatte tam bir maharet kazanarak fazileti müsellem bir âlim sıfatıyla devrinin meşhurları arasında yerini almıştır. O, bütün kıraat vecihleriyle birlikte Kur'ân'ı hıfzeden enderlerdendir. İlme ve hizmete aşık, güzel ahlâk, zühd, takva ve s'alâh-ı hal sahibi bir kimse olarak şöhret bulmuştur. Sürekli nefsini tezkiyeyle meşgul olmuş,[165] fevkalâde kanaatkâr bir hayat sürmüştür. Onun bu hâl ve yaşayışını çok takdir eden Kastamonu emiri İsfendiyaroğlu İsmail Bey bu ilim, hilm ve hizmet erbabı zat için Kastamonu'da bir medrese yaptırmış, ilme hevesli herkesin istifadesi kaydıyla tefsir, hadis ve fıkıh gibi dinî ilimlerde aklî ilimlere dair 300 kadar da nadir eser vakfetmiştir.[166] Bu medresede bir süre müderrislik yapan Niksarî'yi, II. Bayezid tahta oturduktan sonra İstanbul'a davet etmiş, tefsir ve kıraatteki liyakatinden dolayı yevmiye 50 akçe maaşla Ayasofya Camii'nde tefsir dersi

---

162 bk. Ş. Sami, *a.g.e.*, VI, s. 4638-4639; *TA*, "Niksar" md.

163 bk. Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 621; Ateş, *a.g.e.*, s. 225.

164 bk. Âlî Efendi, a.g.yzm., yk. 200 b; *Şakâik* (tahkikli), s. 273; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 545; Şerafeddin Gölcük, "Bursalı Mehmed Tahir'in Osmanlı Müellifleri'nde İsmi Geçen Tokatlı Âlim ve Şairler", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*, 2-6 Temmuz 1986, Ankara 1987, s. 489; *Osm. Müellifleri*, II, s. 16.

165 bk.*Şakâik* (tahkikli), s. 274.

166 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 273; Tâcü't-Tevârih, II, s. 545.

yapmak üzere görevlendirmiştir. Cuma günleri ekseriyetle Ayasofya Cami-i'nde bazen de Fatih Camii'nde tefsir takririne başlayan Niksarî'yi özellikle Ayasofya Camii'nde zaman zaman padişah da dinlemiştir. Nihayet Kur'ân'ın baştan sona tefsirini tamamlayan Niksarî cemaate, "Ey insanlar, ben Allah'tan Kur'ân'ın tefsirini tamamlayıncaya kadar bana zaman (ömür) ihsan etmesini niyaz etmiştim. Bu tefsir nakli Allah'ın izniyle tamamlandı. Şimdi ise bu hatmin sonunda bana hüsni hatime nasibolmasını niyaz ediyorum" şeklindeki duasına cemaat âmin demiş, ilk duası gibi bu da kabul olmuş ve evine gelen Niksarî 901/1495'te vefat etmiştir.[167]

b- Eserleri

Tamamı yazma olan[168] eserlerinin belli başlıları şunlardır:

1- Tefsîru Sûreti'd-Duhân
2- Tefsîr-i Sûre-i İhlâs (Türkçe)
3- Havâşî 'alâ Şerhi Envâri't-Tenzîl = Ta'lîkât 'alâ Tefsiri'l-Beydavî
4- Şerhu 'Umdeti'l-'Akâid li'n-Nesefî
5- Şerhu Kasîdeti'l-Emâlî
6- Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Vikâye
7- Hâşiyetü'l-İdâh = el-İşâh (fi'l-Ma'ânî)
8- Hâşiye 'ale'l-Mülâhhas (fi'l-hey'e) li'l-Çağmînî
9- Şerhu Fevâidi Hâssa li-Kadızâde-i Rumî[169]

---

167 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 273-274; Âlî Efendi, a.g.yzm., yk. 200 b; *Sic. Osmanî*, IV, s. 340; Gölcük, a.g.m., s. 499; *Osm. Müellifleri*, II, s. 16; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 621-622; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 350; Ateş, *a.g.e.*, s. 224; Keskioğlu, *a.g.e.*, s. 214; *Şezerât*, VIII, s. 9; Leknevî, *a.g.e.*, s. 155; *Hediyye*, II, s. 218; Kehhâle, *a.g.e.*, VIII, s. 169; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 450; İdâhu'l-Meknûn, I, s. 142.

168 bk. *Osm. Müellifleri*, II, s. 16.

169 bk. *Osm. Müellifleri*, II, s. 16; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 545; *Şakâik* (tahkikli), s. 274; Âlî Efendi, a.g.yzm., yk. 200 b; *Sic. Osmanî*, IV, s. 341; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 622; Gölcük, a.g.m., s. 489; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 350; Kehhâle, *a.g.e.*, VIII, s. 196; *Şezerât*, VIII, s. 9; *Hediyye*, II, s. 218; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 450, II, s. 1168; İdâhu'l-Meknûn, I, s. 142; *Suppl.*, I, s. 865. Not: Yazarın hayatı ve eserlerinin tetkiki hakkında geniş bilgi için bk. Hasan Gökbulut, *Muhyiddin Mahammed b. İbrahim Niksarî*'nin (ö. 901) Hayatı ve Duhan Sûresi Tefsîrinin Tetkiki, Y. Lis. Tez., İstanbul 1993.

c- Tefsiri

Niksarî'nin tefsir konusundaki vukuf ve yetenek derecesine yukarıda temas etmiş ve çoğunluğu Ayasofya Camii'nde geçen tefsir alanındaki vüsatinin bir örneği olarak zikretmiştik. *Kâdî tefsiri* ve hâşiyeleri başta olmak üzere meşhur tefsirlerden yararlanarak yaptığı bu derslerin öneminin büyüklüğü de ortadadır. Bu takrirlerin derlenip derlenmediğini bilemiyoruz. Her ne kadar kaynaklar müellifin *Kâdî tefsiri*ne bir hâşiyesinin varlığından bahsetmekte iseler de, kütüphane araştırmalarımızda böyle bir eser kaydına rastlayamadık. Bu bizde, ya kaynakların zikri geçen tefsir derslerine işaret olmak üzere böyle bir eserden bahsetmiş olmaları veya gerçekten var olan eserin günümüzde kaydı mevcut olmayan gizli kültür hazinelerimizden olduğu kanaatini vermektedir. Bu bakımdan bahse konu takrir hakkında ancak şunu söyleyebiliriz: Kur'ân'ın tefsirinde *Kâdî tefsiri* ve hâşiyelerinden bilhassa istifade etmiş olması ve bu arada mütalaa ettiği kaynaklardaki müşkilleri de halle çalışması,[170] bu takrirlerinin büyük bir kıymeti hâiz olduğunun göstergesi sayılabilir.

Müellifin Türkçe telif ettiği *"Tefsîr-i Sûre-i İhlâs"*ı S. Ktp. Ayasofya/386 numarada kayıtlıdır ve şu özellikleri taşımaktadır: Eser, 120x85, 65x47 mm. ebadında hacmi küçük bir kitap olup, 32 yk. dir. Şiraze çevreleri kısmen yıpranmış olmakla beraber sağlamdır. Miklebi ve kapakları, aynı tarzda yaldız basma şemse ve zencirekle süslü siyah deri ciltlidir. Varaklar kalın, sağlam, aharlı, nohudî renkli ve filigransızdır. Serlevhasız kitaba başlık olarak yaldızla güzel bir besmele yazılmıştır. Başta 2, sonda ise 6 adet boş ve numarasız yaprak vardır. İlk boş yaprağa sadece ...إخلاص تفسير سورهء şeklinde eserin ismi kaydedilmiştir. Zahriyyede vakıf mührü yer almaktadır. Sayfalar cedvelsiz, genişçe bırakılan marjlar boştur. Harekeli ve güzel olan nesih kalınca bir uç ve siyah mürekkeple yazılmıştır. Sûrenin yazımında ise daha kalın bir uç ve yaldız kullanılmıştır.

---

170 bk. Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 622.

Başı:

شكر أول الله كه قرآني رسولنه إنزال اتدي تاكه مؤمنلره بشيرأولب وكافرلره نذير أوله أما بعد... بعض أهل صلاة أولن عزيزلردن برسي... بو سوز داعي فقير حقير كه محمد نكساري دمكله معروفدر سمعنه يتشدي...

Sonu:

...بس هر كمسنه كه بو سورهء إعتقاد إيله أوقوسه لا إله إلا الله دمش أولر.

Niksarî'ye ait olduğu açık olan bu eseri, kimin ve ne zaman istinsah ettiği belli değildir.

İhlâs sûresinin genişçe bir tefsiri tercümesi olan eserin mukaddimesinde müellif önce Kur'ân'ın ayet ayet ve sûre sûre 23 yılda Hz. Peygamber'e inzal edildiğini ve bu hidayet kaynağına hizmet etmiş ashabın faziletini ifadeden sonra namaz kılanlardan bir zatın, namazda okunan sûrelerden birinin tercümesinin yapılması ve manasını tefekkürle huzur içinde namazın kılınmasının iyi olacağı haberinin kendisine ulaştığı, bu ve aşağıda belirtilen özellikleri sebebiyle İhlâs sûresinin tercümesine karar verildiği beyan edilmiştir.

Müellife göre sûreler içinde havas ve fazilet açısında en zengin sûrelerden birisi de İhlâs sûresidir. Çünkü bu sûreyi bir defa okumak Kur'ân'ın üçte birini, iki defa okumak üçte ikisini, üç defa okumak ise Kur'ân'ın tamamını okumaya muadil sayılmıştır. Bu beyanlardan sonra müellif hayır dualar ümidiyle sûrenin tefsirine geçmiştir. Tercümeye Fahr-i Râzî'den nakille sûrenin fazileti hakkında yukarıda temas edilen hadisin metniyle sûrenin okunması karşılığı verilecek ecri belirten hadislerin metnini vermiş ve tercümesini yapmıştır. Bu minval üzere sûrenin faziletiyle ilgili bir takım hadislerin de metin ve tercümelerini verdikten sonra sûrenin nüzül sebebini anlatmıştır. Bilâhare sûrenin ayet ayet tercümesini yapan müellif, ağırlıklı olarak kelâmî ve işarî bilgilerle tercümesini zenginleştirmiş nihayet sûrenin meşhur isimlerinden sekiz tanesini mana ve işaretleriyle açıklayarak tercümeyi 23 a'da tamamlamıştır.

Müellif 24b'den itibaren اعلم başlığı altında Şihabüddin es-Sühreverdî'nin *"Avârifü'l-Ma'ârif"*inden nakille, İhlâs dahil bazı sûrelerin havas ve faziletine yer vermiş, bu meyanda sabah namazının fazileti, okunan sûreler, sünneti ile farzının arsında okunması tavsiye olunan uzunca bir duadan sonra Nisa 4/80. ayetin tercümesiyle eserini tamamlamıştır.

Çalışmamıza konu olan "Duhan" sûresi tefsirine gelince: Yaptığımız araştırmada bu tefsirin iki ayrı isimle kayıtlı iki ayrı nüshasını tespit edebildik. Bunlardan bir tanesi Bey. Ktp. Veliyyüddin Ef./269 numarada kayıtlı *"Tefsîru Sûreti'd-Duhan"* isimli nüshadır ki, Gökbulut'un Y. Lis. tezi olarak üzerinde çalıştığı esas nüsha budur. İkinci nüsha ise S. Ktp. Ayasofya/421 numarada kayıtlı *"Tefsîru Sûreti'l-Vird"* isimli nüshadır. Üzerinde duracağımız bu nüshayı H. Ritter, bir zühul eseri Muslihiddin Mustafa Niksarî'ye (ö. 969/1561) nispet ederek tanıtmıştır.[171] *GAL*, II, 438'de Mustafa Niksarî'nin *"Tefsîru Sûreti'l-Vird"* adında bir eserinden bahsedilmesi ve zikri geçen nüshanın zahriyyesinde de *"Tefsîru Sûreti'l-Vird"* isminin bulunması Ritter'in zühulüne sebep teşkil etmiş olmalıdır. Halbuki nüshada tefsirin ismi تفسير سورة الورد وهو سورة الدخان şeklindedir. Kaldı ki, *GAL*'in dışında hiçbir kaynakta Mustafa Niksarî'nin ne bu isimde bir tefsirinin ve ne de başka bir eserinin varlığına rastlanılmamıştır. Zayıf bir ihtimal de olsa H. Ritter'i yanıltan bir diğer sebep de tanıtacağımız bu nüshanın başında müstensih tarafından ilave edildiğini tahmin ettiğimiz iki varaklık mukaddimedir. Müstensihin, müfessirin torunlarından Abdurrahim en-Niksarî olduğu aşağıda vereceğimiz hatimeden anlaşılmaktadır. Genel hatlarıyla "hâmim"lerin faziletinden bahsedilen bu mukaddimede müstensihin kendi adını sadece "en-Niksarî" olarak vermesi ve *"Tefsîru Sûreti'l-Vird"* adlı bu eseri II. Bayezid'in oğlu Selim Şah'a (918-927/1512-1520) hediye etmek üzere istinsah beyan etmesi bu yanılgıya sebep teşkil etmiş olmalıdır. Bahse konu mukaddime şöyle başlamakta ve belirtilen hususlar bu mukaddimede şu şekilde yer almaktadır:

الحمد لله الذي أنزل الكتاب هاديا وبشيرا على عباده ليكون للعالمين نذيرا... أما بعد فإن الله تعالى فصل كتابه على آيات بينات... أراد الفقير النكساري أن يكتب تفسير سورة الورد ليكون فضلها مزيدا تحفة لحضرة السلطان سليم شاه بن سلطان بايزيد...

171 bk. H. Ritter, *a.g.m.*, s. 77.

Mukaddimeden sonra başlanan tefsir "Duhan" sûresinin tefsiridir ve bu tefsir kaynakların belirttiğine göre I. Selim'e değil, II. Bayezid'e ithafen yazılmıştır.[172]

Yaptığımız araştırmada "Duhan" sûresinin "el-Vird" şeklinde bir başka isminin varlığını tespit edemedik. Ancak faziletine binaen Hz. Peygamber'in okunmasını tavsiyesi[173] sûreye rağbeti artırmıştır. Bu da sûreye bir dua, bir vird niteliği kazandırmıştır. Bu bakımdan müstensihin bu sûreye "el-Vird" adını vermiş olabileceğini düşünmekteyiz.[174]

Eser, 170x120, 125x60 mm. ebadında, sağlam, bordo meşin ciltli olup, mikleb ve kapakları küçük yaldız basma şemse ve zencirekle süslüdür. Varaklar orta kalınlıkta, sağlam, aharlı, nohudî renkli ve filigransızdır. Zahriyyesinde vakfı kaydı ve mührü bulunan eserin ilk iki sayfası yaldız cedvelli, diğerleri cedvelsizdir. Geniş bırakılan sayfa kenarlarında az miktarda hâşiye kayıtları yer almaktadır. Güzel olan ve rahat okunabilen talik yazı, kalın bir uçla yazılmış, sûre adı ile ayetlerde kırmızı, diğer kısımlarda siyah mürekkep kullanılmıştır.

Başı:

الحمد لله الذي أنزل الكتاب هاديا وبشيرا على عبده ليكون للعالمين نذيرا... سورة الدخان مكية... "حم" اعلم ان للناس في قول حم ويشبهه من الفواتح قولان...

Sonu:

...و قيل نزلت في مشركي مكة ومعناه فانتظر هلاكهم يوم بدر فإنهم منتظرون موتك وقيل نسخت الآية بآية القتال المذكور في موضعه والله أعلم.

---

172 bk. *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 450; *Şakâik* (tahkikli), s. 274; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 545; Gökbulut, *a.g.t.*, s. 83; Ateş, *a.g.e.*, s. 225.

173 bk. et-Tirmizî, Ebû İsa M. b. Îsa b. Sevre es-Sülemî, *Sünen* (el-Câmi'u's-Sahih), tah. İbrahim Atve İvaz, Çağrı Yay., İstanbul 1401/1981, Tefsiru'l Kur'ân, s. 46.

174 Ayr. bk. a.g.muk.

Ferağ kaydı:

تم تفسير سورة الدخان... لقدوة الواعظين وزبدة المفسرين مولانا محمد بن إبراهيم بن حسن النكساري... على يد العبد الضعيف... عبد الرحيم بن عبد اللطيف بن مولانا محمد المفسر المذبور... سنة تسع وأربعين وتسعمائة في محروسة قسطنطينية كتبته وقابلته من نسخة المفسر المذبور عليه رحة الملك الشكور.

d- Metod ve Muhtevası

Rivayet, dirayet ve yer yer işarî tefsir metodlarının hemen bütün unsurlarıyla, başta Zemahşerî olmak üzere Fahr-i Razî ve Kâdî'den yararlanarak yazılan tefsirin metod ve muhtevası hakkında geniş bilgi, Gökbulut'un bu tefsir hakkında yaptığı tezinde verilmiştir.[175] Bu bakımdan ayrıca incelemeye gerek görülmemiştir.

12- TABLBÂZ

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Hayatı hakkında geniş bilgiye sahip olmadığımız Muhyiddin M. et-Tablbâzî er-Rumî el-Hanefî, II. Bayezid devri (886-918/1481-1512) âlimlerindendir. Ulemâ arasında "Tablbâz" lakabıyla meşhur olmuştur.[176] Tahsilini devrinin âlimlerinden ikmal ettikten sonra Bursa'da Sultan Bayezid ve Edirne'de Üç Şerefeli medreselerden birinde bir süre müderrislik yapmıştır. Buradan İstanbul'da Semâniye medreselerinden birine tayin edilen Tablbâz, bu görevde iken 906/1500'de vefat etmiştir.[177]

Tablbâz ilme ve ibadete fevkalâde düşkün, görevinin dışındaki hemen bütün vaktini okuma, araştırma ve ibadetle geçiren mümtaz bir kimsedir. Mantık yapısı ve talakatta güçlü, maksadını ifadede mahir, üslûbu akıcı, konuşması güzel, zekî ve kabiliyetlidir. Pek çok talebe yetiştirmiştir.[178]

---

175 bk. Gökbulut, *a.g.t.*, s. 71 vd

176 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 332.

177 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 332; Mecdi Efendi, *a.g.e.* s. 343; *Hediyye*, II, s. 223; Kehhâle. *a.g.e.*, X, s. 103, XII, s. 207; *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1116.

178 bk. Mecdi Efendi, *a.g.e.*, s. 343.

b- Eserleri

Tablbâz'ın nakle çalıştığınız ilmî kudretinin kaleme yansıması, aynı ölçüde parlak olmamıştır. Biyografisini veren mahdut sayıdaki kaynaklar onun sadece Kâdî Beydâvî'nin kelam konusundaki *"Tavâli'u'l-Envâr"*ına yazdığı şerhini kaydetmektedirler.[179] Biz kütüphane araştırmalarımızda bu zat adına kayıtlı tefsir ve kelâm hakkında müşterek yazılmış iki risalesini tespit ettik. Bunlardan birisi S. Ktp. Bağdatlı Vehbi Ef. 12052 numarada kayıtlı *"Risale fi't-Tefsîr ve'l-Kelâm"*, diğeri ise S. Ktp. H. Hüsnü Paşa/1239 numarada kayıtlı *"Risale fi Tefsîri'l-Âyât"*tır.

c- Tefsiri

Yukarıda isimlerini kaydettiğimiz risalelerden birincisi birkaç ayet farkıyla, ikinci risalenin bir diğer nüshası niteliğindedir. Tanıtacağımız *"Risale fi Tefsîri'l-Âyât"* şu fizikî özellikleri taşımaktadır: Risale 173x130, 130x80 mm. ebadında, miklebsiz, mukavva ciltli bir mecmuanın içindedir. Zahriyyesinde "Muhyiddin Tablbâz mine't-tefsir" ibaresi kayıtlıdır. Varakları kalın, aharlı, sağlam, nohudî renkli ve filigransız olup, 42b - 57a yaprakları arasındadır. Serlevhası yoktur. Sayfaları kırmızı çizgi cedvellidir. Rahat okunabilen nesih yazı siyah mürekkeple yazılmış, durak işaretleri, ayetler ve bazı kelimelerde ise kırmızı mürekkep kullanılmıştır

Başı:

باسمك اللهم يامن له الحمد والثناء وله العز والعظمة والكبرياء... ثم الصلوة على أفضل الأنبياء محمد وعلى صحبه الأصفياء... وبعد...قد جرت عادة العلماء في كل زمان وأوان وفي كل قرون وأحيان...

Sonu:

...يجب تنزيه الله تعالى عنه مما لايليق أن يسمع فضلا عن أن يقبل والله الهادي إلى سواء السبيل.

---

179 *Şakâik* (tahkikli), s. 332; *Hediyye*, II, s. 223; Kehhâle, *a.g.e.*, X, s. 103, XII, s. 208; *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1116.

d- Metod ve Muhtevası

Risalesine yazdığı kısa mukaddimesinde müellif, bütün zaman içinde âlimlerin melik ve sultanlara ilmî kudretlerini, hangi düşünce ve görüşlere ne ölçüde sahip olduklarını göstermek maksadıyla eserler ithaf ettiklerini beyandan sonra kendisinin de aynı maksatla bu risalesini II. Bayezid'e hediye olarak yazdığını ifade etmektedir. Risalenin muhtevası hakkında ise özetle şöyle demektedir: Tefsirle kelâm, konuları itibarıyla birbirini tamamlayan iki ilim dalıdır. Bu itibarla her ikisi de çok önemlidir. Müellif bu görüşünü açıklamak üzere Bakara sûresinin 25. ayetinin boş kısmıyla 38. ayetini, Âl-i İmran sûresinin ise 7. ayeti ile 181. ayetini te'vil esasları doğrultusunda tefsir etmiştir. Bu vesileyle bilhassa Zemahşerî'nin tercih ettiği mutezilî görüşleri ve yorumları gündeme getirmiş, tefsir ve kelâm ilimlerinden yararlanarak bu görüşleri redde çalışmıştır. Ortaya koyduğu kanaatlerini ise ayrıca Kâdî'den de yararlanmak sûretiyle güçlendirmiştir.

48. varaktan itibaren Seyyid Şerif'in *"Mevâkıf"* şerhinde ilimlerin birbirine karşı üstünlüğü hakkındaki görüşlerini de yer yer tenkit eden müellif, işaret edilen ayetlerden hareketle, tefsir ilmi ile kelâm ilminin netice itibarıyla şeriatın aslını, ahkâmını ve akide esaslarını ortaya koyduklarını bu incelemesiyle ispata çalışmıştır.

Risalede her ne kadar birkaç ayetin tefsiri yapılmışsa da bu telif, klâsik manada bir tefsir niyetiyle kaleme alınmış değildir. Müellif burada tefsir ilmi ile kelâm ilminin ortak yönlerine işaret etmek ve özellikle kelâm ilmini ilgilendiren konuların incelenmesinde, tefsir ilminden hangi ölçüde yararlanılabileceğini göstermek istemiştir.

13- KÜÇÜK AHMEDZÂDE

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Hayatı hakkında kaynaklardan herhangi bir bilgi edinemediğimiz, sadece incelediğimiz risalesinden "Küçük Ahmedzâde" adıyla maruf olduğunu öğrendiğimiz bu zatın açık künyesi, Ebû Bekr Muhammed Mes'ud el-Kârî el-Hanefî'dir. Kütüphane fiş kayıtlarında vefatı 910/1504 olarak verildi-

ğine göre müellifin II. Bayezid devri (886-918/1481-1512) âlimlerinden olduğunu ve ilmî faaliyetlerinin büyük çoğunluğunu bu devirde icra ettiğini söyleyebiliriz. Müellifin ilmî cephesi hakkındaki kısmî bilgiyi ise işaret ettiğimiz risalesine yazdığı mukaddimesinden öğrenmekteyiz. Buna göre o tefsir, hadis, usul ve fıkıhta iyi yetişmiş, özellikle kelâm, sarf ve nahiv konularında ise.büyük maharet kazanmıştır.

b- Eserleri

Müellifin eserleri hakkındaki bilgimiz, kütüphane kayıtlarıyla sınırlı kalmıştır. Bu yoldan hareketle müellifin ancak iki eserini tespit edebildik ki, bunlardan birisi kelâm hakkında *"Risale fi'l-Müteşâbihât"*,[180] diğeri ise *"Tefsîru Ayete'l-Kürsî"* dir.

c- Tefsiri

Müellifin "Âyete'l-Kürsî"ye yazdığı tefsirinin tespit edebildiğimiz tek nüshası, İ.Ü. Ktp. Arapça/1981 numarada kayıtlıdır ve şu fizikî özellikleri taşımaktadır: Risale 218x165,160x85 mm. ebadında 28 yk. ve 19 st. dır. Kabartma şemse ve salbeklerle süslü kapaklar açık, sırtı ise sonradan geçirilmiş koyu kahve meşin ciltli, miklebsiz ve sağlamdır. Varaklar ince, sarı ve nohudî renkli, aharlı ve sağlam olup, sarı renkliler çizgi filigranlıdır. Müzehheb bir serlevhası vardır. Sayfalar yaldız ve siyah çizgi cedvellidir. Güzel olan nesih yazı orta kalınlıkta bir uç ve siyah mürekkeple yazılmıştır. Ayetler ve "ve ba'd" gibi bazı kelimelerin yazımıyla, birtakım kelimelerin üzerine çekilen çizgilerde kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Genişçe bırakılan sayfa kenarlarından sadece 1b'de talikle, risalenin el-Hac Yusuf Ziya Paşa'ya ithaf yazısı, 2a'da ise yamuk cetvel içinde kısa bir hâşiye yer almaktadır.

Başı:

نحمدك يا من أنزل على صفيه برهانا باقيا وتبيانا راقيا الذي تقتبس في أنواره... وبعد فإن أفقر... إلى الغني الودود حفيد كوجك أحمد زاده محمد مسعود منحهم الله بالحسني والسعود...

---

180 bk. İ. Ü. Ktp. Arapça/1490, S. Ktp, İbrahim Efendi/191.

Sonu:

...قد استوى عمر على العراق من غير سيف ودم مهراق وجاء ربك أي أمره وإليه يصعد الكلم الطيب أي ترضيه فإن الكلم عرض يمتنع عليه الإنتقال وعليه فقس البواقي.

Ferağ kaydı yoktur.

d- Metod ve Muhtevası

Müellif yazdığı mukaddimede, Ebû Ümâme'nin rivayet ettiği bir hadise[181] göre, Bakara, Âl-i İmran, ve Taha sûrelerinden birisinde bulunan ve kendisiyle dua edildiğinde, duanın müstecab olacağının haber verildiği "ism-i a'zam" duasından dolayı bu tefsiri yazdığını belirtmiştir. Müellife göre Ebû Ümâme zikri geçen duayı aramış ve onun Bakara sûresindeki "Âyete'l-Kürsî" de olduğunu tespit etmiştir.

Müellif bu önemli ayeti tefsir ederken sarf, nahiv ve belâğat kurallarıyla kelâm ilminden çok yararlanmıştır. Cümleler halinde yaptığı tefsirde ayrıca Fahr-i Râzî başta olmak üzere Kâdî vs. müfessirlerle, eş'arî ve mâturîdî kelâmcılarından, İmam Halil ve Sibeveyh gibi nahivcilerden, usulcülerden, fukahadan, irabî tahlillerde bilhassa Teftâzânî'den çok istifade etmiştir. Bu arada "ism-i a'zam"ın hangi kelimelerde olduğu hususunda seleften pek çok nakillerde bulunmuş ve nakillerin mevsuk olup olmadıklarına dikkat etmiş, ilgili ayet, hadis ve ahbardan yararlandığı tefsirini bazı fevaidle tamamlamıştır.

14- PAŞA ÇELEBİ

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

İsmi Gıyâsüddin olup, Akşemseddin'in kardeşi Alâüddin Efendi'nin oğludur. II. Bayezid devri (886-918/1481-1512) âlimlerindendir ve "Paşa Çelebi" unvanıyla meşhur olmuştur.[182] Medrese tahsilini el-Hayâlî, Hocazâde vb. âlimlerden tamamladıktan sonra tasavvufa yönelen Paşa Çelebi, devrinin

---

[181] bk. Tirmizî, De'avât, s. 64.

[182] bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 328; *Güldeste*, s. 280; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 571; Ş. Sami, *a.g.e.*, V, s. 3317; *Sic. Osmanî*, III, s. 620; *Şezerât*, VIII, s. 154.

değerli sûfilerinden de bu ilmi ve tarikat adabını hakkıyla öğrenerek, zahir ve batın ilim dallarında salahiyet sahibi bir kimse olmuştur.

Paşa Çelebi'nin ilk görev yeri, İstanbul'da Molla Güranî medresesidir. Daha sonra bu müderrislik görevini Beypazarı, Ankara, Amasya, Edirne ve Bursa gibi çeşitli vilayetlerde sürdürmüş ve tekrar İstanbul'a dönen Paşa Çelebi, Semâniye'den birinde görevlendirilmiştir. Bir süre burada hizmetini liyakatle ifa etmesi, devlet ricali nezdinde itibarını iyice artırmıştır. Bu sebeple önce arzu ettiği Eyüb medresesine, buradan da yine arzusu üzerine Amasya müftülüğüne tayin edilmiştir. Müftülük göreviyle birlikte müderrislik görevini de başarıyla ifa eden Paşa Çelebi dinlenme ihtiyacını duymuş ve görevden affını isteyerek yevmiye 70 akçe maaşla tekaüd olmuştur.

Günlerini ilim ve ibadetle değerlendiren müellif tekrar vazifeye dönme arzusu duymuş ve Kudüs müderrisliğine tayinini istemiştir. İsteği doğrultusunda emir çıkmış, ancak göreve başlayamamış ve 927/1520'de vefat etmiştir.[183] Kehhâle bu tarihi 928/1522 şeklinde vermiştir.[184]

b- Eserleri

Kaynaklar, Paşa Çelebi'nin çeşitli alanlarda pek çok risale telif ettiğini ve fakat müsvedde halindeki bu çalışmalar kitap haline getirilemediği için hiçbirisinin günümüze gelemediğini kaydetmişlerdir.[185] Kütüphane araştırmalarımızda biz bu zata ait olmak üzere sadece bir ayet tefsiri tespit edebildik.

c- Tefsiri

Yukarıda işaret ettiğimiz çalışma, Enbiya, 21/57. âyetin tefsiri olup, "*Paşa Çelebi Giyâsüddin, Risale fi't-Tefsîr*" adıyla İ.Ü. Ktp. Arapça/1568 numarada kayıtlıdır ve şu özellikleri taşımaktadır: Risale 178x125, bbxbb mm. ebadındadır. Sırtı meşin, kapakları kâğıt kaplı ve yaldız basma zencirekli mukavva

---

183 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 328; Mecdi Efendi, *a.g.e.*, s. 340; Tâcü't-Tevârih, II, 571;. Ş. Sami, *a.g.e.*, V, 3317; *Sic. Osmanî*, III, s. 620.

184 bk. Kehhâle, *a.g.e.*, VIII, s. 43.

185 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 328; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 571; Ş. Sami,*a.g.e.*, V, s. 3317; *Sic. Osmanî*, III, s. 620; *Şezerât*, VIII, s. 154; Kehhâle, *a.g.e.*, VIII, s. 43.

ciltli bir mecmuanın başında yer almaktadır. Kitabın miklebi kopmuş ve şirazesi kısmen dağılmıştır. 9 risale ihtiva eden mecmuanın tamamı 146 yk. dir. İlk üç varak numarasız olup baştakine risalelerin fihristi kaydedilmiştir. Bu fihristte bahsimize konu çalışma, *"Risâle-i Mevlânâ Gıyâsüddin eş-Şehîr bi-Paşa Çelebi"* şeklinde verilmişken, risalenin zahriyyesinde sadece *"li-Mevlânâ Gıyâsüddin el-Müştehir bi-Paşa Çelebi"* denilmiştir. Varaklar orta kalınlıkta, sağlam, nohudî renkli, aharlı ve çizgi filigranlıdır. Cedvelsiz sayfalar 21 st. dır. Risale 1b-3a varakları arasındadır. Rahatlıkla okunabilen talik yazı, kalınca bir uç ve baştan sona siyah mürekkeple yazılmıştır.

Başı:

الحمد لوليه والصلوة على نبيه قال الله تعالى وتا الله لأكيدن أصنامكم بعد أن تولوا مدبرين...

Sonu:

...فيرفع رجل من أهل النصرانية الصليب فيقول غلب الصليب فيغضب رجل من المسلمين... الروم ويجمع للملحمة تمت.

Ferağ kaydı yoktur.

d- Metod ve Muhtevası

Kütüphane kaydında, *"Risale fi't-Tefsîr"* şeklinde yer alan bu çalışma, yukarıda da belirttiğimiz gibi Enbiya sûresinin 57. ayetinin tefsiridir. Müellif, ekseriyetle Kâdî ve Zemahşerî'den yararlandığı çalışmasında daha ziyade ayetin belâğat yönüne eğilmiş, bu arada İmam Gazzâlî'nin *"el-Müstasfa"* sından örneklerle bu ayetteki iltifat san'atını izaha çalışmıştır. Kezâ Şemsü'l-Eimme el-Kerderî, Teftâzânî, Seyyid Şerif, "Tecrid" sarihlerinden el-İsbahânî, *"Mesâbîhu's-Sünne"* müellifi Bağavî de Paşa Çelebi'nin bu çalışmada istifade ettiği kaynaklardandır.[186]

---

[186] Ayetin tefsiri, genel görünümü itibarıyla Kur'ân'da belağat ve i'caz sanatına dair yazılmış bir eserin "iltifat" ve "hazif" konusuna örnek bir bölümünden alıntıya benzemektedir. Ancak risalede bu hususta herhangi bir işaret yoktur.

15- CEMAL HALİFE

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

İsmi, Cemalüddin İshak b. M. el-Hanefî es-Sûfî el-Karamanî'dir. "Cemal Halife" adıyla şöhret bulmuştur. Tahsile küçük yaşta başlamış, ilme kabiliyeti sayesinde kısa zamanda muasırları arasında temayüz etmiştir. Birçok ilim erbabından istifade etmekle beraber, aklî ve naklî ilimlerde daha ziyade yararlandığı hocaları Kadızâde ve özellikle Muslihiddin Kestelî'dir.[187] Tefsirde devrinin otoritelerinden sayılmıştır. Ayrıca güzel ve süratli yazı yazmada da mahir bir kimsedir. İbnü'l-Hâcib'in *"Kafiye"* adlı eserini yazarak Fatih'e takdim emiş, çalışmayı çok beğenen ve bu hediyeden dolayı memnun olan Fatih'in ona bu çalışmasının mükâfatı olmak üzere, bazı ihsanla beraber hac masrafını karşılayacak miktarda nakit bağışı, bu zatın hüsn-i hattaki gücüne örnek gösterilmiştir.[188]

Cemal Halife hac dönüşü mükemmel bir yazı örneği olan Kur'ân'ını alması için hocası Kestelî'ye götürmüştür. Fiatını fazla bulan hocasının, istenen miktarın çok daha fazlasını ödeyerek birkaç at satın alması Cemal Halife'yi çok üzmüş ve bu tutum onun ilmiye sınıfından ayrılıp sûfîlik mesleğine intisabına sebep teşkil etmiştir. Zaten fıtratı itibarıyla da bu mesleğe çok yatkın olan ve ilgi duyan müellif, Yahya eş-Şirvanî'nin halifelerinden halvetî şeyhi Habib el-Karamanî'nin hizmetine girerek şeriat, tarikat ve hakikat esasları çerçevesi içinde kendisini iyice yetiştirmiş, şeyhi tarafından vaaz ve irşad hususunda kendisine icazet verilmiştir. Karaman'da bir süre icraatta bulunduktan sonra İstanbul'a gelen Cemal Halife, Pîrî Paşa'nın kendisi için yaptırdığı zaviyeye yerleşerek hayatının sonuna kadar burada irşad ve ilim neşretme gayreti içinde olmuştur.[189] Cemal Halife vaaz ve derslerinde ekseriyetle tefsir nakletmiştir. Duygu yüklü konuşmaları, nasihatları sırasında samimî ağlayışları, vecd ve istiğrak içinde coşkun feryadları, dinleyenler üzerinde fevkalâde müessir olmuş, hatta kendisini bir defa bile dinleyen fasık, facir kim olursa olsun hakka yönelmiştir. Taşköprîzâde, tesadüfen ko-

---

187 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 370; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 595; *Osm. Müellifleri*, I, s. 51; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 631; *Suppl.*, II, s. 641; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 119.

188 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 370; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 595.

189 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 370; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 596; *Sic. Osmanî*, II, s. 82.

nuşmasını dinleyen bir gayr-i müslimin derhal camiye girerek müslümanlığı kabul ettiğine şahit olduğunu nakletmiştir.[190]

Cemal Halife ilme ve ibadete düşkün, son derecede takva ehli, güzel ahlâk sahibi ve mütavazi bir kimsedir. Gecelerinin büyük bir kısmını ibadet ve Allah'a tazarru ile geçirmeyi adet edinmiştir. Onun nezdinde insanlar Allah'a lâyıkıyla kul olabildikleri ölçüde değerlidir. Tasavvufî hayatın behemahal şeriat çizgisinde yaşanmasını ve yaşatılmasını daima savunagelmiştir. Cahil sûfilerden uzak durulması, onun azamî ölçüde hassasiyet gösterdiği hususlardandır. Ömrünü bu anlayış ve tavırlar içinde geçiren Cemal Halife'nin vefat tarihi hakkında kaynaklar farklı rakamlar vermektedir. Bu cümleden olmak üzere bazısı[191] 923/1517'yi verirken, bazısı[192] 930/1524, bazısı[193] 933/1527 ve bazısı[194] ise 940/1533'ü vermişlerdir. Mezarı Sütlüce'de olan merhum için kronolojik sıralamada bu tarihlerden 933/1527'yi tercih ettik.

b- Eserleri

Cemal Halife'nin daha ziyade tefsir ve tasavvuf alanında yoğunlaşmış olan teliflerinden başlıcaları şunlardır:

1- Tefsîr-i Cemalî = Tefsîr-i Cemal Halife = Tefsîru'l-Kur'ân (Mücadele sûresinden Nâs'a kadar)

2- Hâşiye 'alâ Envâri't-Tenzîl

3- Şerh-i Hadis-i Erbaîn (bi-ebyâtın Türkî)

4- Risale fî Etvâri's-Sulûk

5- Risale fî Devrâni's-Sûfiyye = Risale fî Cevazi Raks ve'd-Devran

6- en-Nevâbiğ (fi's-sarf)

7- Risale fî Vahdeti'l-Vücûd[195]

---

190 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 371. Ayr. bk. *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 596.

191 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 51; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 119.

192 bk. *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 445; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 631; Kehhâle, *a.g.e.*, II, s. 236; *Suppl.*, II, s. 630.

193 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 371; *Tâcü't-Tevarih*, II, s. 597; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 631; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 189; *Hediyye*, I, s. 202; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 86; *Suppl.*, II, s. 641.

194 bk. *Sic. Osmanî*, II, 82.

195 bk. *Hediyye*, I, s. 202; *Osm. Müellifleri*, I, s. 51; *Sic. Osmanî*, II, s. 82; *Şakâik* (tahkikli), s. 371; Mecdi Efendi, *a.g.e.*, s. 374; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 632; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 189; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 119; Kehhâle, *a.g.e.*, II, s. 236; *Suppl.*, II, s. 630, 641.

c- Tefsiri

Cemal Halife'nin tefsire dair iki çalışması vardır. Bunlardan birisi Mücadele (58) sûresinden Nâs'a (114) kadar olan *"Tefsîru'l-Kur'ân"*ıdır. Yaptığımız kütüphane araştırmalarında bu tefsirin iki nüshasını tespit ettik. Birisi çalışmamıza aldığımız ve İ.Ü. Ktp. Arapça/2248 numarada kayıtlı 155 yk. lik nüshadır ve Nebe' (78) sûresi ile Beyyine (98) sûreleri arasını ihtiva etmektedir. Diğeri Millî Ktp. Yazmalar/121 numarada kayıtlı 319 yk.lik nüshadır. Bunun, tefsirin tam nüshası olma ihtimali kuvvetlidir.

Müellifin diğer eseri, Nisa (4) sûresinden Nâs (114) sûresine kadar *Kâdî* tefsirine yazdığı hâşiyesidir. İnceleyeceğimiz hâşiyenin tam nüshası, S. Ktp. Lâleli/266-269 numaralarda kayıtlıdır ve dört ciltlik bir tefsirdir. Tespit edebildiğimiz diğer nüshalar eksiktir. Bunlardan birisi Nisa (4)- Tâhâ (20) sûreleri arasını ihtiva eden nüshadır ve H.S.A. Ktp./131 numarada, bir diğeri Fatır (35)-Nâs sûreleri arasını ihtiva eden nüshadır ve S. Ktp. Lâleli/270-271 numaralarda, hâşiyenin diğer nüshalar da dikkate alındığında tam bir hâşiye olduğu ihtimalini kuvvetlendiren bir başka kayıt S.Ktp. Hacı Mahmud Efendi/101 ve 127 numaralara da fişlere sehven Zenbilli Ali Cemâli adına kaydedilmiş olan ciltlerdir. Bunlardan 127 numarada kayıtlı ve zahriyyesinde Cemalüddin Halife'ye ait olduğu yazılan cilt 389 yk. olup, Bakara sûresinin 24. ayetinden Nisa sûresinin 22. ayetine, 101 numarada kayıtlı ve zahriyyesinde aynı isim yazılı cilt ise 339 yk. olup, Enbiya (21) sûresinden Nâs sûresine kadar olan kısmı ihtiva etmektedir. Bir başkası ise yine S. Ktp. Hacı Beşir Ağa/23 numarada kayıtlıdır. Diğer iki nüsha da S. Ktp. Hacı Mahmud Efendi/101 ve 127 numaralarda kayıtlı olanlardır. Bunlardan 127 numaradaki nüsha sehven Zenbilli Ali Cemâli adına kaydedilmiştir ve Bakara 2/24. ayetten Nisa 4/22. ayetin hâşiyesine kadardır. 101 numarada kayıtlı nüsha ise Enbiya (21) sûresinden Nâs'a kadar olan sûrelerin tefsir hâşiyelerini ihtiva etmektedir.

Kısaca inceleyeceğimiz eserlerin fizik ve muhtevaları söyledir:

1- Tefsîru'l-Kur'ân

Eser 178x130, 140x83 mm. ebadında yıpranmış siyah meşin ciltlidir. Kapaklar ve mikleb güzel bir gömme şemse ve çizgi zencireklerle tezyin edilmiştir. 155 adet olan varaklar orta kalınlıkta, yer yer güve tahribatlı, nohudî renkli, aharlı ve filigransızdır. Sonda muhtemelen istinsahın tamamlanması için ilave edilmiş numarasız 10 adet beyaz yaprak vardır. Daha sonra asıl varaklara benzer 3 adet yaprak daha vardır ki, bunlardan ikisine yarımşar sayfalık fevaid kaydedilmiştir. Eserin ilk sayfası cedvelsiz, diğerleri mavi çizgi cedvelli olup, her biri 19 st. dır. Bozuk bir nesih olan yazı, ince bir uç ve siyah mürekkeple yazılmıştır. Sûre başlıklarıyla "fasıl"larda ise kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Zahriyyesinde ...للشيخ جمال الدين إسحق القرماني ibaresi yer alan tefsirde ayetler hem harekelenmiş ve hem de üzerlerine kırmızı çizgi çekilmiştir.

Başı:

سورة النبأ مكية وهي أربعون آية عن ابن عباس رضي الله عنهما قال قال أبو بكر يارسول الله شبت قال شيبتني هو والواقعة والمرسلات وعم وإذا الشمس كورت...[196]

Sonu:

...ومن قرأ ثلث مرات حشره الله في محشرالأنبياء... نرجو الله أن ينظر إلى من يحسن الظن به ينظر عنايته سورة لم يكن وقيل مدنية وهي ثماني آيات بسم الله الرحمن الرحيم.[197]

Görüldüğü üzere bu nüsha doğrudan Nebe' (78) sûresinin tefsiriyle başlamakta ve Kadir (97) sûresinin tefsirinden sonra Beyyine (98) sûresinin başlığının yazımıyla sona ermektedir. Bu durum elimizdeki nüshanın hem baştan ve hem de sondan eksik olduğunu göstermektedir. Yukarıda kaydına işaret ettiğimiz Millî Ktp. deki nüshanın 319 yk. oluşu tefsirin Mücadele- Nâs arası tam nüshasının olabileceği kanaatini güçlendirmektedir.

---

196 bk. Tirmizî, Tefsir, 56, 6.

197 Yaptığımız araştırmada hadis bulunamamıştır.

Metod ve Muhtevası

Mukaddimesini inceleme imkânını bulamadığımız eserin mevcut nüshasından anlayabildiğimiz kadarıyla tefsire dirayet metodu hâkim olmakla beraber, rivayet metodunun ayet ve hadis unsurları da dikkat çekecek ölçüde kullanılmıştır. *Celâleyn tefsiri*'nden daha hacimli görünen tefsirin bariz özelliklerinden birisi, her ayeti onar vecihle tevcih etmesidir.[198] Kayda değer diğer özellikleri ise sarf, nahiv tahlilleriyle, kısmen kıraat vecihlerine yer vermiş olmasıdır. Ayrıca kelâmla ilgili bazı konularda mutezilenin görüşlerine yer verilmesi ve bunların ehl-i sünnete uymayan yönlerinin tenkit edilmesi de zikre değer hususiyetlerindendir. Müellif işaret ettiğimiz özellikler konusunda başta Kâdî olmak üzere Zemahşerî, Nesefî ve Fahr-i Râzî gibi müfessirlerden yararlanmıştır. Yine bu kaynaklardan da nakillerle "fasıl" başlığı altında sema, bulut, yağmur, esma-i hüsnâ, ittikâ, kerem, tezkiye-i nefs, gurur, nesh vb. kelimeleriyle izahı, Zilhicce, Muharrem, Ramazan gibi aylar ve leyle-i Kadir'in fazileti, nafile namazlardan istihare, teşbih, Reğâib, Berât, vâlideyn ve tevbe namazları, gibi çeşitli konularda bilgiler vererek, tefsirine yer yer zenginlik kazandırmıştır.

2- Hâşiye 'ale'l-Kâdî

Kâdî tefsirine yazılan muhtevalı hâşiyelerden biri sayabileceğimiz eserin 1., 2. ve 4. ciltleri 275x185, 203x110, 3. cildi ise 253x180, 190x110 mm. ebadında olup, meşin ciltli 1. cilt ile ebru kaplı mukavva 3. cildin kapakları kopmuş, deri olan diğer ciltler ise sağlamdır. Varaklar kalın, filigransız, nohudî renklidir. Hiçbirisinde serlevha yoktur. Rahat okunabilen talik yazı kalınca bir uçla yazılmıştır. Sûre başlıklarıyla قوله kelimelerinde kırmızı, diğer yerlerde siyah mürekkep kullanılmıştır.

Başı:

الحمد لله الملك العليم القادر الهادي رب العالمين باللطف الخفي والكرم البادي... وبعد فلما رزقني الله الفتاح بمنه العلي وفضله القوي مطالعة تفسير الفاضل الحبر البحر القاضي البيضاوي...

---

198 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 51; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 632.

Sonu:

...عن النبي صلى الله عليه وسلم من قرأ المعوذتين فكأنما قرأ الكتب التي أنزلها الله تعالى لما أن خلاصة الجميع الإقرار بربوبية الله تعالى وملكيته ومعبوديته تأمل تعرف الباقي إن شاء الله تعالى.

Ferağ kaydı:

تمت الكتاب بعون الله الملك الوهاب وإليه المرجع والمآب في شهر شعبان المبارك سنة سبع وثمانين وتسعمائة.

Metod ve Muhtevası

Müellif hâşiyesine, Fatiha sûresini tefsir ettiği bir mukaddime ile başlamıştır. Burada müellifin bu hâşiyeyi yazmaktaki maksadını özetle şöyle görmekteyiz: *Kâdî tefsiri* mükemmel özellikler taşımaktadır. Her ilim erbabı gibi Cemal Halife de bu eserden çok istifade etmiştir. Ancak bu istifadenin kolaylaştırılması için eserin üzerinde çalışma yapmak ve dostlarının da bu vadide vaki isteklerine cevap vermek arzusu ile bu hâşiyeyi yazmaya karar vermiştir. Bu kararla yazdığı hâşiyede, tefsirdeki derin manaları ve ince nükteleri izah etmek sûretiyle tefsiri daha rahat anlaşılır hale getirmiştir. Bunun yanında müellif, tefsirde gördüğü tutarlı mantık ve fikrî intizam, az kelimeyle çok mana ifade etme, fasih ve beliğ ibare ve latif işaretler sebebiyle de bu eseri üzerinde çalışmaya değer bulmuştur. Hâşiyesinde bu tefsir hakkında yazılmış pek çok eserlerden yararlanmak sûretiyle, hedeflediği kolaylığı azamî ölçülere çıkarmaya çalışmıştır. Yine mukaddimeden anlaşıldığına göre müellif, üzerinde çok çalışma yapıldığı için Zehrâveyn sûrelerinin tahşiyesinin temize çekilmesini sonraya bırakmıştır. Ancak son zamanlarında içine düştüğü maişet sıkıntısı ve kaybettiği çocuğunun acısıyla bu sûreler müsvedde halinde kalmış ve dolayısıyla da Nisa sûresi hâşiyesinin başlangıcı olmuştur.

Rivayet ve dirayet metodunun hemen bütün unsurlarını kullandığı hâşiyesinde müellif, bu tefsire yazılan bütün hâşiyelerden yararlandığı gibi, *Keşşâf*'a yazılan önemli pek çok çalışmalardan da yararlanmıştır. Müellifin bu hâşiyede müracaat ettiği kaynaklardan Teftâzânî'nin hâşiyesiyle *Lühâbü't-Te'vil*'in de önemli bir yeri vardır. Gerek *Keşşâf*, gerekse *Kâdî tefsirinde* tespit

ettiği eksiklik ve zühuller hakkında kanaatini belirtmeyi ihmal etmemiştir. Pek çok fevaidi ihtiva eden[199] hâşiyesinde müellif özellikle irabî tahlillere ağırlık vermiş, gerekli gördüğü ölçüde fıkhî ve kelâmî meseleleri de işlemiştir.

Kısaca ciltlerin muhtevaları şöyledir:

I. Cilt: 218 yk. ve 29 st. olup, Nisa sûresinin başından A'raf (7) sûresinin 88. ayetine kadar olan kısmı,

II. Cilt: 245 yk. ve 25 st. olup, A'raf sûresinin 88. ayetinden Furkan (25) sûresinin sonuna kadar olan kısmı,

III. Cilt: 220 yk. ve 25 st. olup, Şu'arâ (26) sûresinin başından Secde (Fussilet) (32) sûresinin 20. ayetine kadar olan kısmı,

IV. cilt: 182 yk. ve 29 st. olup, Secde sûresinin 20. ayetinden Nâs'a kadar olan kısmı ihtiva etmektedir.

16- MOLLA ARAB

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

İsmi, Muhyiddin M. b. Ömer b. İvaz el-Antakî el-Hanefî, meşhur olduğu unvanı ise, "Molla Arab el-Ankatî" veya "Molla Arab el-Vaiz" dir.[200] Ailesi aslen Mâverâünnehir'dendir. Babası Ömer, Teftâzânî ve Seyyid Şerif Cürcânî gibi meşhurlardan yetişmiş kudretli bir âlimdir. Aile bu diyardan hicret ederek Antakya'ya gelip yerleşmiş ve Molla Arab Antakya'da dünyaya gelmiştir.[201]

Molla Arab küçük yaşlarda okumaya başlamış, önce Kur'ân'ı hıfzetmiştir. Sonra ilm-i kıraatin belli başlı kaynaklarından *"eş-Şatıbiyye"*[202] ve bunun en önemli şerhi olan *"el-Kenz"*i[203] ezberlemiş, babası ve amcaları Şeyh Hüseyin ile Şeyh Ahmed'den fıkıh okumuştur.[204] İlme tutkusu onu ilim seyahat-

---

199 bk. *Keşfü-z-Zünûn*, I, s. 189.

200 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 413; *Güldeste*, s. 193; *Keşfü'z-Zünûn*.II, s. 982; *Hediyye*, II, s. 234; Kehhâle, *a.g.e.*, XI, s. 95, 212; Zirikli, *a.g.e.*, VII, s. 208; *GAL*, II, s. 569; *Suppl.*, II, s. 642.

201 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 413; *Güldeste*, s. 193; *Hediyye*, II, s. 234; Zirikli, *a.g.e.*, VII, s. 208.

202 bk. *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 646.

203 bk. *a.e.*, I, s. 646, II, s. 1519.

204 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 413; *Güldeste*, s. 193.

larına yönlendirmiş, bilgi ve görgüsünü artırmak için önce Hısn-ı Keyfâ'ya, buradan Amid (Diyarbakır)'e ve buradan da Tebriz'e gitmiştir. Yıllarca büyük âlimlerin ders ve sohbetlerine devam etmiş ve nihayet Tebriz'in meşhur âlimi Molla Mezid'den icazetnamesini alarak memleketine dönmüştür.[205]

Molla Arab ilmi ve fazlıyla halk arasında büyük ün yapmıştır. Temizlik konusunda fevkalâde titiz, güzel giyinmeyi bilen ve seven bir kimse olmasının yanında, kanaatkârlığı, emeğinin karşılığıyla yaşamayı ve başkalarına yük olmayı asla istemeyişiyle de tanınmış ve takdir toplamış mümtaz bir şahsiyettir.[206]

Molla Arab memleketinde tedrisat, vaaz ve irşadla bir süre meşgul olduktan sonra Haleb'e gitmiştir. Burada da aynı hizmetlerine ilave olarak bir müddet müftülük yaptıktan sonra Kudüs'e, oradan da hacca gitmiştir. Hac dönüşü Mısır'a gelmiş, devrin sultanı Kayıtbay'dan[207] (ö. 901/1495) büyük iltifat ve hüsn-i kabul görmüştür. İlmini ve kemalini çok takdir eden Kayıtbay'ın Mısır'da kalması isteğini reddedemeyen Molla Arab bir yandan tedris ve irşadla meşgul olmuş, diğer yandan da Suyûtî gibi meşhurlardan hadis vb. ilim tahsiliyle, hem halka hem de kendisine yararlı faaliyetler içinde olmuştur. Bu arada Kayıtbay'dan gördüğü büyük 'alâkaya mukabele olmak üzere önce hanefî fıkhı hakkındaki *"en-Nihâye"* yi sonra da *"Hidâyetü'l-'İbâd ve Sebîlü'r-Reşâd"* adlı eserlerini yazarak Sultan'a takdim etmiştir.[208] Sultan bu hediyeden büyük memnuniyet duymuş, onu değerli ihsanlarla taltif etmiş ve Mısır'da kalarak insanlara hizmetinin devamını istemiştir. Ancak Kayıtbay'ın ölümünden sonra Molla Arab Anadolu'ya dönmeyi tercih etmiş ve Bursa'ya yerleşerek, vaaz, irşad ve tedris hayatına başlamıştır. Halkın memnuniyeti ve teveccühü devrin padişahı II. Bayezid'i de memnun etmiş ve Molla Arab, II. Bayezid'in de büyük iltifatlarına mazhar olmuştur. Müellif bu padişaha da hediye olmak üzere siyere dair *"Tehzîbü'ş-Şemâil"* ile, tasavvufa

---

205 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 413-414; *Güldeste*, s. 193; *GAL*, II, s. 569.

206 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 414; *Güldeste*, s. 193; Ziriklî, *a.g.e.*, VII, s. 208, *GAL*, II, s. 569.

207 bk. TA, "Kayıtbay" md.; Meydan Larousse, "Kayıtbay" md. Sultan'ın vefat tarihini Taşköprîzâde ve İsmail Beliğ Efendi 903/1497 olarak vermişlerdir. bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 414; *Güldeste*, s. 194.

208 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 414; *Güldeste*, s. 194; *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1989, 2031; Ziriklî, *a.g.e.*, VII, s. 208.

dair bir başka eser yazarak takdim etmiştir.[209] Bu dönemde tekrar Haleb'e giden müellif, sekiz sene kadar Haleb'de ilmî faaliyetini sürdürdükten sonra Yavuz devrinde (918-927/1512-1520) Bursa'ya dönmüş, bu sultan için de Allah yolunda gösterdiği cihad gayretini medih sadedinde *"es-Sedâd fî Fedâili'l-Cihâd"* adlı eserini yazmış ve sultana takdim etmiştir.[210]

Molla Arab'ın irşad ve halkı ıslah faaliyetine bir süre Rumeli diyarında da devam ettiğini görmekteyiz. Özellikle Saray ve Üsküb'de yaptığı hizmetten çok müsbet neticeler alınmıştır. Buralarda on sene müddetle vaazlarında tefsir nakletmiş, müessir konuşmalarıyla pek çok insanın ıslah-ı nefs etmesine vesile olmuştur. Bu hizmetine ilaveten bu topraklarda yaşayanlara feyiz kaynağı olması düşünceleriyle Saray'da bir cami ve mescidle, Üsküb'de de bir mescid yaptırmıştır.[211] Buralardaki hizmet süresini tamamlayan Molla Arab Bursa'ya geri dönmüş ve Kanunî ile (927-974/1520-1566) Engürüs (veya Mohaç)[212] seferine katılmış, hayır dua ve teşvikleriyle orduya büyük manevî destek sağlamıştır.[213]

Molla Arab ömrünün sonuna doğru Bursa'da 9 kapılı büyük bir caminin inşasına başlamış ancak tamamlandığını göremeden 938/1531'de Bursa'da vefat etmiştir.[214]

b- Eserleri

Aklî ve naklî ilimlerde kendisini çok iyi yetiştiren Molla Arab, özellikle kimya başta olmak üzere çeşitli fenlerde pek çok risale yazmıştır.[215] Ancak kaynakların bildirdikleri arasında kimya ve tefsirle ilgili her hangi bir çalışmasına rastlanılmamıştır. İsimleri verilenlerin bir kısmı şunlardır:

---

209 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 414.

210 bk. *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 982; *Şakâik* (tahkikli), s. 415; *Güldeste*, s. 194; Ziriklî, *a.g.e.*, VII, s. 208.

211 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 415.

212 bk. TA, "Süleyman II" ve "Mohaç" md.; Meydan Larousse, "Enfürus (veya Engerus)" md.

213 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 415; *Güldeste*, s. 194.

214 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 415; *Güldeste*, s. 195; *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1989, 2031; *Hediyye*, II, s. 234; *Kehhâle*, *a.g.e.*, XI, s. 95, 212; Ziriklî, *a.g.e.*, VII, s. 208; *Suppl.*, II, s. 642.

215 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 415.

1- en-Nihâye fi'l-Fürû'i'l-Hanefi
2- Hidâyetü'l-'İbâd ilâ Sebîli'r-Reşâd
3- Tehzîbü'ş-Şemâil fi Sîreti'n-Nebeviyye
4- Mevlidü'n-Nebî
5- es-Sedâd fi Fedâili'l-Cihâd
6- el-Makâsıd fi Fedâili'l-Mesâcid
7- Kitab fi't-Tasavvuf
8- Risale fi Mes'eleti'l-Cebr ve'l-Ğadr[216]

c- Tefsiri

Molla Arab, naklî ilimler arasında en çok tefsir ve hadisle meşgul olmuştur. Bu ilgisi onu tefsirde daha çok başarılı kılmış, vaazlarında devamlı tefsir nakletmiştir. Bu nakillerde hiçbir tefsire bakma ihtiyacını duymaması, onun bu alandaki maharetine delil sayılmıştır.[217] Tefsirde böylesine güçlü olmasına rağmen Molla Arab'ın bu vadide önemli bir çalışma ortaya koymadığı anlaşılmaktadır. Hatta kaynaklarda onun tefsire dair hiçbir eser kaydına rastlanılmamıştır. Fakat kütüphane araştırmalarımızda Molla Arab adına S. Ktp. Esad Efendi/1371 numarada *"Tefsîru Sûreti'l-Asr"* adıyla kayıtlı bir risalesini tespit ettik. S. Ktp. Şehid Ali Paşa/127 numarada Muhammed b. Ömer adına kayıtlı bir *"Tefsîru Sûreti'l-Feth"* bulunmaktadır. Yaptığımız incelemede bu zatın "Arzîzâde" lakabıyla maruf bir kimse olduğu, yukarıda belirttiğimiz isim yönünden bir benzerlik bulunmasına rağmen bu zatın Molla Arab'la ilgisinin olmadığı kanaatine varılmıştır.

Molla Arab'ın "Asr" sûresi tefsiri, 200x125 mm. ebadında kapaklarına yeşil kadife geçirilmiş, sağlam, miklebsiz ve kırmızı meşin ciltli bir mecmuada bulunmaktadır. İç ebadı 120x70 mm. olup, 36a-38b varakları arasında üçüncü sıradadır. İlk varak gonca, diğerleri çizgi filigranlıdır. Yaprakları sağlam, aharlı ve nohudî renklidir. Sayfalar cedvelsiz, genişçe bırakılan marjları boştur. Kısmen harekeli ve okunaklı nesih yazı, orta kalınlıkta bir uç ve tamamı siyah mürekkeple yazılmıştır. Ayetler ise üzerlerine çekilen siyah mü-

---

216 bk. *Hediyye*, II, s. 234; Kehhâle, *a.g.e.*, XI, s. 95, 212; Ziriklî, *a.g.e.*, VII, s. 208; *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 982, 1989, 2031; *GAL*, II, s. 569; *Suppl.*, II, s. 642; *Şakâik* (tahkikli), s. 414 vd.

217 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 416.

rekkep çizgilerle belirlenmiştir. Mecmuanın fihristinde de belirtilen risalenin ismi birinci sayfanın üst ortasına تفسير سورة العصر müellifin ismi ise tefsirin sonunda تم لمولانا عرب المفتي بقسطنطين cümleleriyle kaydedilmiştir.

Başı:

والعصر أقسم بصلوة العصر لفضيلتها أو بالعشي كما أقسم بالضحى لما فيهما من دلايل القدرة أو بعصر النبوة لشرفه...

Sonu:

...إذا مات يأتيه كل منها في قبره تغلب على أعماله الحسنة إن كان لكثرتها فتؤديه ثم إنما يكون سببا لدخوله في النار أعاذنا الله منها.

d- Metod ve Muhtevası

Risaleye doğrudan sûrenin tefsiriyle başlanmış, Allah'ın asra yemin sebebi ve buna bağlı olarak bazı isimlere niçin yemin ettiği izah edilmiş, bu konularda deliller serdedilmiş, nahiv ve belâğat açısından izahlarla, bilhassa belirtilmek istenen tefsirî bilgiler ortaya konmuştur. Risale, rivayet ve dirayet metodunun hâkim olduğu veciz ve muhtasar tefsirlerin üslûp ve muhteva özelliklerini hâizdir. Müellif veciz ve muhtasar bu sûre tefsirini tamamladıktan sonra mev'ıza cümlesinden olmak üzere salih amellerin önemini, iyiyi emir, kötüden sakındırmanın değeri ve gereğini, kabir ve ahiret hayatında bu hasletlerin faydasını, aksi davranışların ise fenalık ve zararlarını anlatarak risalesini tamamlamıştır.

17- VEFÂÎ MUHYİDDİN EFENDİ el-MUĞLAVÎ

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Yavuz (918-927/1512-1520) ve Kanunî (927-974/1520-1566) devirlerinin meşhur âlimlerinden olan Vefaî'nin ismi, Muhyiddin M. b. Bedrüddin Mahmud el-Muğlavî el-Vefat er-Rumî el-Hanefî'dir. "el-Vefâî" veya "el-Muğlavî" nisbesiyle anılmaktadır. Muğla'da doğup büyüdü. Memleketinin âlimlerinden medrese hayatının ilk merhalelerini aştıktan sonra tahsilini tamamlamak üzere Seyyidî el-Karamanî'nin hizmetine girdi. Hocasından icazet alarak

sırasıyla Kütahya, Bursa ve tekrar Kütahya'da bazı medreselerde müderrislik yaptı. Bu arada Zeyniyye tarikatının büyüklerinden Şeyh Vefâî-i Konevî'nin ismine izafe edilen Vefâiyye tarikatına intisabı sebebiyle "el-Vefâî" nisbesini aldı ve bununla maruf oldu.[218]

Vefâî, zahirî ilimlerde olduğu kadar batınî ilim yönünden de iyi yetişmiş bir kimsedir. Zahirî ilimlerden bilhassa fıkıh, sarf, nahiv ve tarihte devrinin otoritelerinden sayılmıştır. Yumuşak tabiatlı ve hilim sahibidir. Sağlam bir akideye maliktir. Tarikatı, şeriata en uygun şekliyle yaşayan ve bu konuda azamî titizlik gösteren bir kimsedir. İlme ve ibadete çok düşkündür. Çok araştırma yapmış, pek çok kitaba muttali olmuştur. Tam bir tutkunluk derecesinde okuma alışkanlığına sahip olduğu için zengin bir bilgi birikimi elde etmiştir. Tarihî bilgi ve menkıbeye bilhassa düşkündür. Bu yüzdendir ki pek çok tarihî vak'a ve menkıbe ezberlemiştir.[219]

Bu müktesebat zenginliği içinde tedris ve irşad görevlerini sürdüren Vefâî, çoğu kaynaklara göre[220] 940/1533, Develioğlu'na göre[221] 942/1535 ve Süreyya Bey'e göre[222] ise 960/1552'de Bursa'da vefat ederek "Zeynîler" adı verilen yere defhedilmiştir.[223]

b- Eserleri

Vefâî şerh ve hâşiye tarzında pek çok eser vermiştir. Meşhurlarından bir kısmı şunlardır:

---

218 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 485-486; *Osm. Müellifleri*, II, s. 17; Bursalı Mehmed Tahir, *Aydın Vilayetine Mensup....*, s. 101; *Sic. Osmanî*, IV, s. 345; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 639-640; Ateş, a.g.e., s. 230; *Hediyye*, II, s. 234; Ziriklî. *a.g.e.*, VII, s. 310; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 633; *Suppl.*, II, s. 641.

219 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 486; *Sic. Osmanî*, IV, s. 345.

220 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 486; *Osm. Müellifleri*, II, s. 17; Bursalı Mehmed Tahir, *Aydın Vilayetine Mensup...*, s. 101; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 639; Ateş, *a.g.e.*, s. 230; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 443, 501; *Hediyye*, II, s. 234; Kehhâle, *a.g.e.*, XII, s. 7; Ziriklî, *a.g.e.*, VII, s. 310; Adil Nüveyhid, *a.g.e.* II, s. 633; Suppl., II, s. 641.

221 bk. Develioğlu, *a.g.e.*, s. 354.

222 bk. *Sic. Osmanî*, IV, 345.

223 bk. *Osm. Müellifleri*, II, 17.

1- Tenvîru'd-Duhâ fî Tefsîri ve'd-Duhâ
2- Tefsîru Âyete'l-Kürsî
3- Cevâhiru'l-Ahkâm ve Mu'înü'l-Kudât ve'l-Hukkâm
4- Hâşiye 'alâ Hâşiyeti Şerhi't-Tecrîd li'l-Cürcânî
5- Tehzîbü'l-Kâfiye
6- Hâşiye 'alâ Şerhi Mollazâde 'alâ Hidâyeti'l-Hikme li'l-Ebherî
7- Hızânetü'l-(Hazinetü'l-)Fedâil ve Sekînetü'l-Efâdıl
8- Risale fi'l-İskihâre
9- Ravdu'l-Ezhâr (fî fünûnin Şettâ)[224]

c- Tefsiri

Yukarıda da belirttiğimiz gibi kaynaklar Vefâî'nin tefsire dair iki çalışmasının ismini vermişlerdir. Bunlardan birisi *"Tenvîru'd-Duhâ...."*, diğeri ise *"Tefsîru Ayete'l-Kürsî"*dir. Ancak kütüphane araştırmalarımızda ikincisi bulunamamıştır. Birincisine gelince bu, kaynaklarda *"Tenvîru'd-Duhâ fî Tefsîri ve'd-Duhâ"* adıyla geçerken, S. Ktp. Gelibolulu Tahir Efendi/58 numarada *"Tenvîru'z-Zuhâ fî Ablak Şân el-Mustafa"* ve S. Ktp. Şehid Ali Paşa/186 numarada ise *"Tenvîru'z-Zuhâ fî Tabhîr Şân el-Mustafa"* adıyla kaydedilmiştir. İncelememiz neticesinde de gördük ki, ilk kayıtta kitap adın da ابلاق, ikincisinde ise تبهير kelimesi kullanılmıştır. Her ikisi de aynı kitaptır. Kaynakların verdiği isimden farkları sadece bir iki kelime değişikliğidir. Biz S. Ktp. Şehid Ali Paşa/186 numarada kayıtlı nüshayı tanıtacağız.

Eser 177x120,127x65 mm. ebadında mukavva ciltlidir ve sağlamdır. 74 yk. olan varaklar da sağlam, sarı, orta kalınlıkta, filigransız ve aharlıdır. Serlevhasız kitabın sayfaları 13 st., mavi çizgi cedvelli ve kenarları bazı hâşiyelerle doludur. Rahat okunabilen talik yazı, orta kalınlıkta bir uç ve siyah mürekkeple yazılmış, ayetler, matla' ve muhtevaya uygun tarzda "tenvîr" kelimelerine bağlanarak oluşturulan cümlelerle , benzer özelliği taşıyan kelime ve terkiplerde ise kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Zahriyye, ikinci varak ve sonda vakıf mühürleri vardır. Kezâ zahriyyede kitap ve müellif

---

224 bk. *Hediyye*, II, s. 234; *Osm. Müellifleri*, II, s. 17-18; Bursalı Mehmed Tahir, *Aydın Vilayetine Mensup...*, s. 101-102; *Sic. Osmanî*, IV, s. 345; *Şakâik* (tahkikli), s. 486; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 443, 501; Ateş, *a.g.e.*, s. 230; Kehhâle, *a.g.e.*, XII, s. 7; Ziriklî, *a.g.e.*, VII, s. 310; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 633.

ismi كتاب تنوير الضحى في تبهير شان المصطفى للعالم العامل ... محمد بن ... بدر الدين şeklinde kaydedilmiş ve bu bilgi sonradan yapılan bir başka kayıtla da teyid edilmiştir.

Başı:

نحمدك يا من طلعت من مطالع عنايته شموس التنزيل التي. أطمست بإشراقها أنوار كواكب التورية والإنجيل... وبعد فيقول العبد الحزين محمد بن الشيخ بدرالدين... فسميته تنوير الضحى في تبهير شان المصطفى والحمد لله سبحانه...

Sonu:

...وأصلى واسلم على نبينا محمد سيد المرسلين ثم على آله الطيبين... وأنقض سيار الرقم عند ختام الكلام.

Ferağ kaydı:

وتمام المرام بعناية الرحمن... احدى وعشرين وتسعمائة... عن يد العبد الأفقر محمود بن بير محمد الفناري... سنة إحدى وستين وتسعمائة.

d- Metod ve Muhtevası

Müellif Duhâ sûresi tefsirine, uzunca bir mukaddime ile başlamıştır. Burada Allah'a iltica ve Hz. Peygamber'e salât ve selamdan sonra devrinin sultanı Yavuz için Duhâ sûresinin tefsirini yazmayı istediğini, bunun için istihareye yattığını, hatta bu konuda zamanın mürşidleriyle istişare ettiğini belirtmiş ve bu çalışmasına *"Tenvîru'd-Duhâ..."* adını verdiğini ifade etmiştir. Dirayet metodunun ağırlık taşıdığı bu eserinde müellif, tefsir ilmini ve sûrenin taşıdığı özellikleri usul çerçevesi içinde anlatmış ve bu açıklamaları "matla" başlıkları altında yedi kısım halinde şöyle sıralamıştır:

I. matla': Lügat ve ıstılah yönünden tefsir ve te'vilin izahı.
II. matla': Tefsirin cevazı ve tefsirle iştigalin hükmü.
III. matla': Sûrenin sebeb-i nüzülü.
IV. matla': Sûrenin nüzülü hakkında görüşler.
V. matla': Sûrenin ayet, kelime ve harf sayısı.
VI. matla': Sûrenin fazileti.
VII. matla': Sûrenin başında ve sonunda okunması sünnet olan dualar.

Ana hatlarıyla bu bilgileri ihtiva eden eserini yazmak için müellif, Taberî, Ömer en-Nesefî, Vahidî, Bağavî, Ebu'l-Leys, Zemahşerî, Kâdî Beydâvî, Fahr-i Râzî, Secavendî, Kevâşî, Kurtubî, Ebu'l-Berekât en-Nesefî, Ebû Mansur Hüseyn, Feydî el-Hindî, el-Esterâbâdî, Necmüddin Dâye, Şihabüddin Sivasî, Sadruddin el-Konevî, Molla Fenarî, Molla Güranî, Kâşânî, Gazzâlî, Ebu'l-Bahâ, el-Farisî gibi âlimlerin tefsire dair eserleri ve bunlardan bazılarına yazılan şerh ve hâşiyeleri, ilm-i kıraatten ed-Dânî, eş-Şâtıbî, el-Ca'berî ve İbnü'l-Cezerî vb. nin eserlerini, hadisten *Buharî*, *Müslim*, *Mesâbîh* ve *Şifâ* gibi kaynaklarla bir kısmına yazılan hâşiyeleri ayrıca usul, füru', kelâm, beyan, maânî, sarf, nahiv, lügat, tasavvuf ve ahlâk, tarih ve daha pek çok ilim dallarından eserler okuduğunu beyan etmiştir. Mütalaa ettiği eserlerin tam listesini kitabının sonunda "Tafsîlü'l-Kütüb" başlığı altında tadat etmiştir ki, bu kısım 6 sayfa tutmaktadır.

Müellif tefsirinde belirtilen eserlerden hasıl ettiği bilgileri işlemekle yetinmemiş, yer yer bu kaynaklardan nakillerde de bulunmuştur. Gerekli gördüğü yerlerde lügatleri açıklamış, mücmelleri tafsil etmiş, irabî ve belâğî tahliller yapmış, gereken yerlerde aklî delillerden de yararlanarak meseleleri tam bir vukufla gözler önüne sermeye çalışmıştır. Ayrıca tefsirinde yeri geldikçe tarih, fıkıh, usul ve kelâma dair bilgilerle tefsirini zenginleştirmiştir. Müellif yukarıda işaret ettiğimiz konularla ilgili bilgileri, "Tenvîru Kıraetih", "Tenvîru Lügatih" ve "Tenvîru Beyânih" gibi başlıklar halinde izah ederek tefsirini tamamlamıştır.

18- İBN KEMAL PAŞA

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

İsmi, Şemsüddin Ahmed b. Süleyman'dır. 873/1468'de Tokat veya Amasya'da doğmuştur.[225] Onun Edirne'de doğduğu da rivayet edilmektedir.[226] Ancak bunun hata olduğu, bu hataya İbn Kemal'in tahsilini Edirne'de yap-

---

225 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 223; Altunsu, *a.g.e.*, s. 17; *İA*, "Kemal Paşa-Zâde" md.; TA, "Kemalpaşaoğlu" md.; *Tezkire-i Latifi*, s. 79; Bergamalı, *a.g.e.*, s. 139; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 40.

226 Babinger, Franz *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Coşkun Üçok, Ankara 1982, s. 68; *Sic. Osmanî*, I, s. 197; *İlmiye Salnamesi*, s. 346.

mış olmasının sebep olduğu açıklanmaktadır.[227] Babası Süleyman, II. Bayezid devri (886-918/1481-1512),dedesi Kemal ise Fatih devrinin (855-886/1451-1481) meşhur bey ve paşalarındandır.[228] İbn Kemal dedesine izafeten "Kemalpaşazâde = Kemalpaşaoğlu = İbn Kemal" adıyla, ilmî kudret ve arabî ilimlere engin vukufundan kinaye olarak da "Müfti's-Sekaleyn" lakabıyla mar'uf ve meşhur olmuştur.[229]

İbn Kemal, babası tımarlı bir sancak beyi olduğu için askerî bir çevre ve maddî refah içinde büyümüştür, ilk medrese tahsilinden sonra orduya intisab etmiş ve II. Bayezid devrinde genç bir sipahi olmasına rağmen istidadı sayesinde bazı seferlere iştirak etmiştir. Fıtrî olarak daima yükselmeyi istemiş, gözü hep yukarılarda olmuştur. Seferlerden birinde ordu Filibe'de konaklamış, İbrahim Paşa'nın huzurunda yapılan toplantıda Filibe müftüsü Molla Lütfi'nin protokolde vezirin yanında yer alması, İbn Kemal'in düşüncesini değiştirmiş, yükselmenin ilimle de mümkün olduğunu görerek ordudan ayrılmış ve henüz 23-24 yaşlarında iken ilmiye sınıfına intisab etmiştir.[230]

İbn Kemal'in tahsil hayatı çoğunlukla Edirne'de geçmiş ve bu süre içinde Dârü'l-Hadis'te müderris olan Molla Lütfi'den bir müddet okuduktan sonra Hatibzâde, Kestelî, Muarrefzâde ve Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi gibi zamanın meşhurlarından da okuyarak tahsilini tamamlamıştır. Şer'î ve aklî ilimlerde yüksek seviyelere ulaşan İbn Kemal özellikle tefsir, hadis ve fıkıhta Yavuz (918-927/1512-1520) ve Kanunî (927-974/1520-1566) devirlerinin en meşhur ve kudretli âlimi olarak tarihe mâlolmuştur.[231]

İlmiye sınıfında carî olan âdet üzere İbn Kemal önce müderrisliğe başlamış, II. Bayezid'in iradesiyle Edirne, Üsküb ve İstanbul'da bazı medrese-

---

227 bk. Altunsu, *a.g.e.*, s. 17.

228 Atsız, Nihal "Kemalpaşaoğlunun Eserleri", *Şarkiyat Mec.* İstanbul 1966, VI, s. 71.

229 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 223; Bergamalı, *a.g.e.*, s. 139; Aydemir, *a.g.t*, s. 8.

230 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 377-378; *İlmiye Salnamesi*, s. 346; Ş. Sami, *a.g.e.*, V, s. 3885; *İA*, a.g.md.; TA, a.g.md.; Sofuoğlu, *a.g.e.*, s. 364; *Şezerât*, VIII, s. 238.

231 *İA*, a.g.md.; TA, a.g.md.; *Şakâik* (tahkikli), s. 378; Ş. Sami, *a.g.e.*, V, s. 3885; *Devha*, s. 17; Altunsu, *a.g.e.*, s. 17; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 635; *ODİT*, s. 223; Ertan, "Büyük Âlim ve Şeyhülislâmlardan İbn Kemal", Türk Yurdu Mec. İstanbul 1966, V, sy. 7, s. 14; *Şezerât*, VIII, s. 238; Leknevî, *a.g.e.*, s. 21.

lerde görev yaptıktan sonra Edirne'ye kadı tayin edilmiştir. Bu görevde de gösterdiği liyakat ve başarı sebebiyle 922/1516'da Anadolu kazaskerlik makamına getirilmiştir. Yeni bir görev için hazırlanmak üzere bu görevini bırakan İbn Kemal bir müddet sonra arzusu istikametinde yevmiye 100 akçe maaşla Edirne'deki Dârü'l-Hadis'e müderris olmuştur. Bu görevde iken, 932/1526'da Zenbilli Ali Efendi'nin vefatıyla boşalan şeyhülislâmlık makamına nasbedilmiş ve ömrünün sonuna kadar bu görevde kalmıştır.[232]

İbn Kemal ilmi, kültürü, liyakat ve otoritesiyle devlet ricali ve halkın büyük takdir, saygı ve teveccühünü kazanmıştır. Bu mevki, onun karakter yapısını değiştirmemiş, fıtraten sahip olduğu vakar, sekinet, tevazu, doğruluk ve kanaatkârlık gibi yüksek değerler çizgisinden asla sapma göstermeden, seviyeli bir âlim olarak yaşamıştır. Kendisini öylesine kabul ettirmiştir ki, Yavuz ve Kanunî gibi cihan padişahları bile ona karşı saygıda kusur etmemeye hasseten dikkat etmişler ve onu yanlarından ayırmamaya özen göstermişlerdir. Şu hâdise bu duruma güzel bir örnek teşkil etmektedir: Mısır seferi dönüşü atının ayağından Yavuz'un kaftanına sıçrayan çamur herkesi dehşete düşürmüşken, Padişah ona saygı ve bağlılık örneği göstermiş ve "Bana bir cübbe getirin, ulemânın atının ayağının çamuru bize inayettir. Çamurlu cübbeyi hazinede saklayın. Oğullarımıza ibret ve ders olsun."[233] İbn Kemal sahip olduğu bu saygı ve teveccühü bir ara gittiği Mısır'da da görmüş, onun ilmî dehasına herkes hayran olmuştur.[234]

İbn Kemal'in devrine göre sahip olduğu bu ilmî dehasına rağmen ilimde yeni bir akım vücuda getirmemiş olduğu söylenmekte ve şu kritik yapılmaktadır: "İşte bir Osmanlı âlimi ve ehl-i sünnet kelâmcısı olarak İbn Kemal'i bu devrin genel karakteristiği içinde mütalaa etmek gerekir. O da kelâm ve felsefe alanlarında yazmış olduğu risale ve makalelerde bazı problemleri yeniden gündeme getirerek bunların tahlili veya tenkidini yapmış-

---

232 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 378; Babinger, *a.g.e.*, s. 68-69; Ertan, *Tarihte Meşihat...*, s. 44; *Şezerât*, VIII, s. 238-239; Ziriklî, *a.g.e.*, I, s. 130; Leknevî, *a.g.e.*, s. 22; Altunsu, *a.g.e.*, s. 18; *Sic. Osmanî*, I, s. 197; *ODİT*, s. 233; Ş. Sami, *a.g.e.*, V, s. 3885-3886; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 635; İA, *a.g.md.*; TA, *a.g.md.*

233 Nur,Rıza, *Türk Tarihi Resimli...*, III, s. 210. Ayr. bk. Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti*,... II, s. 82; Altunsu, *a.g.e.*, s. 18; *İlmiye Salnamesi*, s. 346.

234 bk. Leknevî, *a.g.e.*, s. 22.

tır."[235] Ancak kanaatimiz odur ki, İbn Kemal'in arzu edilen ilmî çığır açmamış olması onun için bir eksiklik sayılmamalı, aksine o devir ilim dünyasının bilim ve teknoloji seviyesi itibarıyla sahip olduğu bilgi birikimi ve incelemeleri onun ilmî kudretine delil kabul edilmelidir. Çünkü o ilimde mütebahhirdir. Zamanının şartlarına göre hadiseleri yorumlaması ve ilmî müşkülleri çözmede gösterdiği başarısı, oldukça seviyeli ve tatmin edicidir. Çünkü o, ne bir şahsı ve ne de bir fikri araştırıp incelemeden kabullenemeyen bir yapıya sahiptir. O, daima doğruyu aramış, onu üstün tutmuştur. Bu sebepledir ki, pek çok esere hâşiye yazmış ve hâşiyelerinde pek çok kimsenin aklından bile geçirmediği cihetlere dikkat çekmiştir. İşte bu mükemmel farklılık, sağlam mantık ve çeşitli fenlerde söz sahibi oluşuyladır ki, Mısır'ın velûd ve meşhur âlimi Celâlüddin es-Suyûtî ile mukayese edilecek seviyede görülmüş, Mısır'da Suyûtî ne ise, Anadolu'da da İbn Kemal'in o olduğu vurgulanmıştır.[236] Türk ilim tarihinde böylesine müstesna bir mevkiye sahip olan İbn Kemal, 940/1533'te İstanbul'da vefat ederek Edirnekapı dışındaki Emir Buharî tekkesi civarına defnedilmiştir.[237] Uzunçarşılı bu tarihi 942/1536 şeklinde vermiştir.[238]

b- Eserleri

İbn Kemal 100[239] veya 200'e[240] yakın kısmı risale olmak üzere 300 civarında eser veren[241] nadir Osmanlı ulemâsındandır. Teliflerde bulunduğu ilim

---

235 Kaya, Mahmud "İbn Kemal'in Düşünce Tarihimizdeki Yeri ve Varlık Anlayışı", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*, 2-6 Temmuz 1986, Ankara 1987, s. 596.

236 bk. Leknevî, *a.g.e.*, s. 22; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 636-637.

237 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 224; *Şakâik* (tahkikli), s. 378; *Devha*, s. 17; *İlmiye Salnamesi*, s. 346; Bergamalı, *a.g.e.*, s. 140; *Esâmî*, s. 22; Ş. Sami, *a.g.e.*, V, s. 3886; *Sic. Osmanî*, I, s. 197; Ahmed Rifat, *a.g.e.*, IV, s. 150; Altunsu, *a.g.e.*, s. 19; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 439; *Hediyye*, I, s. 142; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 635; Sofuoğlu, *a.g.e.*, s. 365; *İA*, a.g.md.; TA, a.g.md.; Leknevî, *a.g.e.*, s. 22; Ziriklî, *a.g.e.*, I, s. 130; Kehhâle, *a.g.e.*, I, s. 238; Serkis, *a.g.e.*, I, s. 227; *GAL*, I, s. 346; *Suppl.*, I, s. 739. Hayatı için ayr. bk. Kılıç, *a.g.t.*; Atsız, *a.g.m.*, s. 73-75; Âlî Efendi, *a.g.yzm.*, vr. 260b-262b; Ertan, *a.g.e.*, s. 43-48; *Encyclopaedia of Islam*, Leiden 1978, "Kemal Pashazade" md.; *Seyahatname*, I, s. 345,359, II, s. 49; Mehmed Arif, "Edirne Şehrine Dair Sultan Selim Han-ı Evvel ile İbn Kemal'in Bir Musahabesi", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mec.*, İstanbul 1331, cüz. 22, s. 1411 vd.

238 bk. *ODİT*, s. 233.

239 bk. Mecdi Efendi, , *a.g.e*, s. 385.

240 bk. *Sic. Osmanî*, I, s. 197.

241 bk.*Osm. Müellifleri*, I, s. 323; Ahmed Rifat, *a.g.e*, IV, s. 150; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 638; *İA*, a.g.md.; TA, *a.g.md.*; Altunsu, *a.g.e.*, s. 20; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 539; Sofuoğlu, *a.g.e.*, s. 366.

dallarından tefsir, hadis, usul, fıkıh, kelâm, felsefe, mantık, lügat, inşâ, sarf, nahiv, belâğat, tarih ve edebiyat ilk sırayı almaktadır. O, tüm bu ilimlerdeki maharetini tarih ve edebiyat dallarında da göstermiştir. Yakın dostluğunu gördüğü Yavuz'un vefatı sebebiyle yazdığı mersiye, onun şiirdeki gücünün ispatı kabul edildiği gibi,[242] Farsça yazılan Osmanlı tarihinin bir de Türkçe yazılmasının iyi olacağına, bunu da o gün için İbn Kemal'den başkasının başaramayacağına, devrin Anadolu kazaskeri Müeyyedzâde'nin samimiyetle inanması ve bunu Yavuz'a telkin etmesi de onun tarih alanındaki vukufuna şahit kabul edilmiştir.[243]

İbn Kemal, müstakil telif ve hâşiye türü çalışmalarının yanında tercüme ile de meşgul olmuş, Yavuz'un iradesiyle İbn Tağriberdî'nin *"en-Nücûmü'z-Zahire"* sini ve et-Tîfâşî'nin *"Rücû'u'ş-Şeyh ilâ Sıbâh"*ını Türkçeye tercüme etmiştir.[244]

Şurası muhakkaktır ki, İbn Kemal'in müsvedde halinde kalan eserleri bilinenlere nispetle çok daha fazladır. İsmail Paşa bilinenlerden 60 kadarını eserinde[245] zikretmiştir. Nihal Atsız ise bunlardan 92 tanesini saymış ve tanıtmıştır.[246] Biz bu eserlerden bazı ilim dallarına örnek olmak üzere birkaç tanesini zikretmekle yetineceğiz.

1- Tefsîru İbn Kemal Paşa = Tefsîru'l-Kur'ân ilâ Sûreti's-Sâffât
2- Hâşiye 'alâ Hâşiyeti'l-Keşşâf li-Seyyid Şerif el-Cürcânî
3- Hâşiye 'alâ Envâri't-Tenzîl
4- Tefsîru Sûreti'l-Mülk
5- Tefsîru Sûreti'l-Fecr
6- Tefsîru Sûreti'n-Nebe'
7- Risale fî Şerhi'l-Aşr fî Ma'şeri'l-Haşr
8- Risale fî Tefsîri Ayeti Muğayyebâti'l-Hams
9- Tefsîru Ayete'l-Kürsî = Risâle fî Tefdîli'l-Ayete'l-Kürsî
10- et-Tecrîd fî Şerhi't-Tecvîd

---

242 bk. Turan Osman, *a.g.e.*, II, s. 85.

243 bk. Mecdi Efendi, , *a.g.e*, s. 384.

244 bk. Mecdi Efendi, , *a.g.e*, s. 385; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 835, II, s. 1933; Serkis, *a.g.e.*, I, s. 228.

245 bk. *Hediyye*, I, s. 141-142.

246 bk. Atsız, *a.g.m.*, s. 72-111.

11- Tağyîru't-Tenkîh (fi'l-usul)
12- Şerhu'l-Hidâye li'l-Merğînânî
13-Şerhu Mesâbîhi's-Sünne
14- el-Münire fi'l-Mevâ'ız
15- Ta'lîka 'ale't-Tehâfüt li-Hocazâde
16- Muhîtu'l-Lüga (fil-Lügati'l-Fârisiyye ve'l-'Arabiyye)
17- Felah fi Şerhi'l-Merah
18- Târih-i Âl-i Osman
19-Yusuf ve Züleyha
20- Divan[247]

c- Tefsiri

İbn Kemal'in tefsire dair eserlerini yukarıda zikretmiştik. Bunlardan kısaca *"Tefsîru'l-Kur'ân"*ın üzerinde duracağız. Farklı çalışmalar olması hasebiyle hâşiyelerine de yine kısaca temas edecek, sûre ve ayet tefsirleri üzerinde ise durmayacağız. Çünkü müellifin tefsirdeki üslûbu ve uyguladığı metod, adı geçen tefsir üzerinde yapılmış olan doktora tezinde[248] yeteri derecede incelenmiş, Atsız da bu eserlerin mahiyet ve muhtevaları ile bulundukları kütüphane kayıtlarını geniş bir biçimde vermiştir.[249]

İbn Kemal'in tefsir çalışmalarının yazmaları hemen her kütüphanede pek çok nüshalar halinde bulunduğu gibi, sûre tefsirlerinden bir kısmı da risaleleri arasında matbu olarak bulunmaktadır.

"Tefsîru İbn Kemal" genellikle Fatiha-Sâffât (37) arasını ihtiva etmektedir[250] ki, pek çok örneklerinden temiz bir tanesi de İ.Ü. Ktp. Arapça/1895 numarada kayıtlıdır. Tefsirin 933/1526'da yazıldığı veya bir ihtimalle büyük

---

247 bk. Atsız, *a.g.m.*, s. 72-111; *Hediyye*, I, s. 141-142; İbn Kemal, *a.g.e.*, Kılıç, *a.g.t.*, *Osm. Müellifleri*, I, s. 223; Altunsu, *a.g.e.*, s. 19-20; Ş. Sami, *a.g.e*, V, s. 3886; *İA*, *a.g.md.*; TA, *a.g.md.*; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 638-639; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 439,451, II, s. 1481; Zirikli, *a.g.e.*, I, s. 130; Kehhâle, *a.g.e.*, I, s. 238; Leknevî, *a.g.e.*, s. 22; *Şezerât*, VIII, s. 239; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 40. Ayr. bk. 237 nolu dipnotta zikredilen diğer eserler.

248 bk. Kılıç, *a.g.t.*

249 bk. Atsız, *a.g.m.*, s. 75 vd. Not: Tefsirin İstanbul kütüphanelerinde tam ve eksik olmak üzere 150'den fazla yazma nüshası bulunmaktadır. bk. *TA*, *a.g.md.*

250 bk. *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 439; Bergamalı, *a.g.e.*, s. 140.

bir kısmının tamamlandığı belirtilmekte[251] ise de bu kanaatin zayıf olduğunu zannetmekteyiz. Muhtemelen bu, eserin telifine başlangıç tarihidir. Çünkü müellifin eserini tamamlamaya ömrünün vefa etmediği bilinmektedir. Tefsirin bazı nüshalarında[252] Sâd (38) sûresinin, bazılarında ise Mülk (67), Nebe' (78), Nâziât (79), Târık (86), Fecr (89) ve hatta Asır (103) sûrelerinden bir kısmının yer aldığı görülmektedir. Bu husus tefsirin yazımında sûre tertibine riayet edilmediğini, zikri geçen sûrelerin farklı zamanlarda yazılmış olduğunu göstermektedir ki, Sâffât sûresine kadar tam bir tertip üzere yazılan tefsirin bundan sonrasının sağlıklı olarak yazılmamış ve müellifin vefatı dolayısıyla tefsirin tamamlanamamış olduğu anlaşılmaktadır.[253] Yine belirtelim ki, tefsirin meşhur olarak bilineni ve kütüphanelerimizde en çok bulunanı Fatiha-Sâffât arasını ihtiva eden nüshasıdır.

Bibliyografik eserlerin hemen hepsinde, tamamlanamamış pek çok esere tekmilelerin yazılmış olduğunu görmemize rağmen bahse konu tefsir üzerinde böyle bir çalışmanın varlığına şahit olamamaktayız.[254] Bu hususta düşüncemiz odur ki, İbn Kemal'in üslûp mükemmelliğine, tenkîdî derinlik ve yeterliliğine, ince zekâ ve meselelere nüfuz kabiliyetine denk olabilecek gücü, halefleri kendilerinde görememişlerdir. Belirtelim ki, bu esere taşıdığı özelliklere uygun bir tekmilenin yazılmamış olması önemli bir eksikliktir. Genel olarak durumuna işaret etmeye çalıştığımız bu kıymetli tefsirden biz, Hacı Selim Ağa/62 numarada kayıtlı ve Fatiha-Sâffât arasını ihtiva eden nüshayı tanıtacağız.

Eser 250x100,195x100 mm. ebadındadır. Sırtı koyu kahve, kapaklar bordo deri kaplı olup, tamir görmüş sağlam bir ciltir. Kapaklar ve mikleb yaldız zencireklerle tezyin edilmiştir. 529 adet olan varaklar sağlam, orta incelikte, nohudî renkli, aharlı ve filigransızdır. İlk iki sayfa yaldız ve siyah, diğerleri ise kırmızı çizgi cedvellidir. 29 satırdan oluşan sayfaların kenarlarında çok az not bulunmaktadır. Başta ve sonda vakıf mühürleri, zahriyyede de sûrelerin fihristi yer almaktadır. Rahat okunabilen nesih, orta kalınlıkta

---

251 bk. *TA, a.g.md.*

252 bk. S. Ktp. Laleli/123.

253 bk. Atsız, *a.g.m.*, s. 84; Sofuoğlu, *a.g.e.*, s. 367; *TA, a.g.md.*

254 bk. Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 637.

bir uç ve siyah mürekkeple yazılmış, sûre başlıklarının yazımı ve ayetleri belirleyen çizgilerde kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Doğrudan Fatiha sûresinin tefsiriyle başlayan eser, Saffât sûresinin sonunda nihayete ermiştir. Mâide (5) sûresi 12. ayetinden itibaren sûrenin sonuna kadarki kısmı yazılmamıştır. Bu kısmın yazılacağı yapraklar boştur.

Başı:

سور فاتحة الكتاب سبع آيات ومكية عند الأكثر السورة عبارة عن طايفة من القرآن مترجمة أقلها ثلاث آيات...

Sonu:

...سبحان ربك رب العزة عما يصفون عما قال المشركون فيه تعالى... وهذا آخر الموجود من تفسير المرحوم العلامة ابن كمال باشا نوره الله ضريحه وأسكنه من الفردوس فسيحه.

Ferağ kaydı:

وكان الفراغ من تعليقه على يد أفقر عباد الله إليه جلال الدين الأنصاري غرة شهر عيد الفطر سنة ست بعد الألف.

d- Metod ve Muhtevası

Müellif eserine mukaddime yazmadığı için tefsirin mahiyet ve muhtevası hakkında bizzat kendisinin düşünce ve değerlendirmesini öğrenmek tabiatıyla mümkün olamamaktadır. Binaenaleyh bu hususta ortaya konan bilgiler, tefsirin incelenmesi neticesi elde edilen bilgi ve beyan edilen kanaatlerden ibarettir. Buna göre, rivayet metodundan da yararlanılmış olmakla beraber, tefsire dirayet metodunun hâkim olduğunu belirtmemiz gerekmektedir. Çünkü müellif mükemmel bir eser olduğu kabul edilen tefsirinde, "tasarrufât-ı acîbede bulunmuştur"[255] tefsirde derinliğine tetkikler ve dikkate şayan yorumlar vardır.[256] Sarf, nahiv ve belâğî konulara ait tahlillerle, kelimelerin lügat ve iştikaklarına dair değerli bilgiler verilmiştir. Bunların yanında sûrelerin isimleri sayılmış, veriliş sebepleri anlatılmış, yer yer müteşâbihâta dair değerlendirmeler yapılmıştır. Müteşâbihâttan olan huruf-ı

255 bk. *TA, a.g.md.*

256 bk. *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 439.

mukattaalarla bazı ayetlerin yapılan yorumlarında ekseriyetle rivayetlerden istifade edilmiştir. Ancak bu rivayet kaynakları hakkında bilgi verilmemiştir. Gerekli gördüğü yerlerde kıraat vecihlerine de yer veren müellif, ayetler ve sûreler arasındaki tenasübe ve tarihî bilgilere fazlaca önem vermiştir. Sûrelerin faziletiyle ilgili hadislerle, pek çok tefsirde görülen kıssalara fek iltifat edilmemiştir. Kezâ ahkâm ayetlerinin tefsirlerinde de fazla detaya girilmemiştir. Bunların yanında eser şu özellikleri de taşımaktadır: Müellif akla pek gelmeyecek ince meselelerde derin tetkiklere girmiş ve mükemmel düşünce ve değerlendirmeler ortaya koymuştur. Müellif tasavvufî zevke sahip olduğu için bu cephesini de yer yer tefsirine yansıtmıştır.[257] Ayrıca *Keşşâf* ve *Envâru't-Tenzîl* gibi meşhur tefsirlerdeki bazı tevcih ve te'villere sarahaten veya zımnen itiraz etmesi ve doğru olanlarına işaret etmesi de bu tefsirin taşıdığı önemli özellikler cümlesindendir.[258] Tefsir, hacmi itibarıyla *Kâdî tefsirine* benzemektedir. Gerek kendisi, gerekse sûre ve ayet tefsirleri hakkında daha geniş tetkik için Mustafa Kılıç'ın adı geçen tezine bakılabilir.

İbn Kemal'in hâşiyelerine gelince o, Seyyid Şerif el-Cürcânî'nin *Keşşâf*'ın baş kısmına yazdığı hâşiyesine ve *Kâdî tefsiri*nin baş tarafına bir hâşiye yazmıştır. Bunlar da kütüphanelerimizde diğer eserleri gibi pek çok nüshalar halinde mevcuttur. Nitekim Atsız, adı geçen makalesinde, İstanbul kütüphanelerinde *Keşşâf* hâşiyesinden 10, *Kâdî tefsiri* hâşiyesinden de 9 tanesinin kaydını vermiştir. İbn Kemal bu çalışmalarında izaha muhtaç yerlere keskin zekâ, engin bilgi ve konuya mükemmel hâkimiyetiyle açıklık kazandırmış, bu meyanda ciddi itirazlarda da bulunarak doğruları ortaya koymaktan çekinmemiştir. Bu çalışmaları hakkında da Kılıç'ın adı geçen tezi yeterli malumata sahiptir.

19- HACI AHMED el-BİGAVÎ

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Hayatı hakkındaki bilgimiz, iki kaynak ve aşağıda tavsif edeceğimiz eserlerinin mukaddimesinde verdiği bilgi ile sınırlı olan bu zatın ismi, Hacı Ahmed b. Seyyidî el-Bigavî'dir. II. Bayezid devri (886-918/1481-1512) âlimlerindendir. İlk tahsilini memleketinde yapmıştır. Bu sıralarda rüyasında İ-

257 Bergamalı, *a.g.e.*, s. 140.

258 Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 637; Sofuoğlu, *a.g.e.*, s. 367.

mam Gazzâlî ile tevhid ve mevcudat hakkında sohbet etmiş, bu hususu incelemek üzere Gazzâlî'den aldığı işaretle sûfilik mesleğini tahsil için seyahata çıkmış,[259] önce 885/1480'de Şeyh İbrahim el-Kayserî'nin hizmetine girerek bu meslekte ilk merhaleleri geçmiştir.[260] Sonra "Şeyhzâde" adıyla tanınan Kocaelili Muhyiddin Halîfe'nin hizmetine girmiş, bu alandaki tahsilini tamamlayarak[261] Zeyniyye tarikatında şeyhlik derecesine kadar yükselmiştir.[262] Bu arada aslen Balıkesirli olan ve şiirlerinde "Vahîd" ile "Câmî" mahlaslarını kullanan kazasker Muhammed b. Hacı Hasan Efendi'den[263] (ö. 911/1505) medrese tahsilini tamamlayarak, bu zatın en meşhur talebesi sıfatıyla müderris olmuştur.[264] Hoca ve şeyhlerinden aldığı icazetle ilim ve irşad faaliyetlerine başlamıştır. Ancak ailesi fakr u zaruret içinde olması sebebiyle Hacı Ahmed görev yaptığı medreseden ayrılmak ve memleketine dönmek zorunda kalmıştır.[265]

Bursalı'nın, vefat tarihini kesin olarak öğrenemediğini belirttiği[266] Hacı Ahmed'in 863/1458'de *"Avârifü'l-Ma'ârif"* teki ayet ve hadisleri tercüme ettiği[267] ve 899/1493'te başlayıp 929/1522'de *"Esrâru'l-Fatiha"*sını tamamladığı[268] belirtildiğine göre bu zatın, ölüm tarihi hakkında Develioğlu'nun dediği[269] gibi M. 1458'den sonra ifadesi yerine M. 1522 civarında vefat etmiş olduğunu söylemenin daha doğru bir tespit olduğu açıktır.

b- Eserleri

IX. ve X. hicrî asırda yaşadığı anlaşılan Hacı Ahmed'in eserlerinden bilinebilenler iki tanedir.

---

259 el-Bigavî, Hacı Ahmed b. Seyyidî,*Hatimetü Esrâri Fatihati'l-Kitab* (yzm.), S. Ktp. Şehid Ali Paşa/41.

260 el-Bigavî, *Mukaddimetü Esrâri Fatihati'l-Kitab* (yzm.), a.g.ktp, 41.

261 el-Bigavî, *Avârifü'l-Ma'ârifteki Ayetlerin Tercümesi Mukaddimesi* (yzm.), H.S.A. Ktp. Hüdaî Efendi/486.

262 bk. *Osm. Müellifleri*, I. s. 58; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 198.

263 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 274.

264 bk. ay.e.

265 el-Bigavî, *Mukaddimetü Esrâri'l-Fatiha....*

266 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 58.

267 el-Bigavî, *Avârifü'l-Ma'ârifdeki Ayetlerin Tercümesi Mukaddimesi.*

268 el-Bigavî, *Mukaddimetü Esrâri Fatiha...*

269 bk. Develioğlu, *a.g.e.*, s. 198.

1- Esrâru Fatihati'l-Kitab[270]

2- Avârifü'l-Ma'ârifteki Ayet ve Hadislerin Tercümesi[271]

Bursalı, müellifin bu iki eserinden başka daha bazı eserlerinin bulunduğunun anlaşıldığını ve fakat bunların neler olduğu hakkında bir bilgi edinemediğini beyan etmiştir.[272] Biz ise araştırmalarımızda bu zat adına kayıtlı bir de *"Tercüme-i Şir'atü'l-İslâm* (li-Seyyid Alizâde)" adlı eserini tespit ettik ki, bunun bir nüshası Konya Mevlânâ Müzesi Ktp. Ferit Uğur/1650 numarada kayıtlıdır.

c- Tefsiri

I. Eser: Hacı Ahmed'in tefsire dair üzerinde durulması gereken asıl eseri S. Ktp. Şehid Ali Paşa/41 numarada kayıtlı *"Esrâru Fatihati'l-Kitab"*ıdır. Müellif kitabına yazdığı mukaddimede böyle bir eser yazmaya memleketine döndükten sonra niyetlendiğini, bunda da sadece ebeveyni, hocaları, şeyhleri, zamanın sultanı ve bütün mü'minlerin istifadesini gaye edindiğini belirtmiştir. Hatimede ise eserini, "Fatihatî" terkibini tarih düşürdüğü 899/1493'te yazmaya başladığını beyan etmiştir. İfadelerinden eserini pek çok cüzlere ayırarak yazmayı planladığı anlaşılan müellif, ilk etapta 20 cüz yazmış, bir müddet ara vermiş, bilâhare tekrar başlayarak 40 cüze veya daha fazla bir miktara baliğ olan eserini 929/1522'de İstanbul'da tamamlamıştır. Müellifin verdiği bu bilgiye göre, II. Bayezid'e ithafen yazdığı bu eserinin tamamını Padişah'a takdim edemediği anlaşılmaktadır. Çünkü Sultan 918/1512'de vefat etmiştir. Hayatta iken yazdığı kısmı takdim edip etmediği hususunda ise müellif herhangi bir işarette bulunmamıştır.

Eser, 265x180, 170x97 mm. ebadında sağlam, koyu kahve deri, sırtına haki çizgili kâğıt geçirilmiş büyük bir cilt halindedir. Kapaklar ve mikleb gömme şemse, salbek ve köşebendlerle, kapakların iç kısımları ise yaldızla bezenmiş farklı bir şemse, salbek ve köşebenlerle süslenmiştir. Varak sayısı 392 olup, yapraklar sağlam, nohudî renkli, orta kalınlıkta, aharlı ve filigran-

---

270 bk. *Osm. Müellifleri*. I, s. 58,274; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 198.

271 Bu eser, müellifin ihtisar ederek tercüme ettiği Şihabüddin es-Sühreverdî'nin (ö. 632/1234) "Avârifü'l-Ma'ârif'indeki ayetlerle hadislerin pek çok bilgi ilavesiyle yaptığı tercümedir ki, asıl kitabın başına müstakil bir çalışma şeklinde kaydedilmiştir.

272 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 58.

sızdır. Eser ve müellifin ismi, zahriyyede mavi renk ve yaldızla yapılmış dairevî şemse içinde هذا الكتاب أسرار فاتحة الكتاب ve sayfanın üst kısmında da أسرار الفاتحة لمولانا...أحمد بن سيدي الرومي تلميذ... محمد بن حاجي حسن... kayıtlarıyla verilmiştir. Numarasız ilk sayfa ile zahriyyeye kitabın medhiyle ilgili bazı beyitler ve cümleler kaydedilmiştir. Ortasına kûfî yazı ile ذكر الله اعلى ibaresi yazılmış güzel bir serlevhaya sahip olan eserin ilk iki sayfası yaldız ve siyah çizgi cedvelli olup, diğerleri cedvelsizdir. Baştan bir miktarı harekeli olan sayfalar 15 st. dır. Güzel nesih, kalınca bir uç ve siyah mürekkeple yazılmışken, muhtelif farisî beyitlerle ayet, besmele, beyit, fasıl, tenbih, اعلم ،قال gibi kelimeler ve bazı özel isimlerde ise kırmızı, mavî vb. çeşitli renkte mürekkep ve yaldız kullanılmıştır.

Başı:

الحمد لله الذي أنزل على عبده الكتاب لتعليم العباد علوم الأولين والآخرين وجعل أسراره في فاتحة الكتاب... أما بعد فإني معترف بأن فكري فاتر ونظري قاصر... أن أجمع من تفسير الفاتحة كتابا يشتمل على زبدة ما وجدت من كلامهم...

Sonu:

...هذا آخر ما جمعت من تفسير فاتحة الكتاب... والحمد لله رب العالمين على التمام والصلوة والسلام على خير خلقه محمد الإمام... وعلى التابعين وتبع التابعين لهم إلى يوم القيام.

Ferağ kaydı:

تم الكتاب في سنة ٩٥٥ بعون الله الملك العلام والله يقول الحق ويهدي من يشاء إلى صراط مستقيم والأمر كله لله.

d- Metod ve Muhtevası

Eser büyük ve mufassal bir Fatiha tefsiridir. Tamamen işarî metodla kaleme alınmıştır. İbaresi oldukça kolaydır. Fevkalâde mufassal olmasına rağmen esere bir fihrist yazılmamış ve mukaddimede de muhtevanın nelerden ibaret olduğu belirtilmemiştir. Uzun mukaddimesinde müellif aczine rağmen Fatiha'nın te'vili hakkında bir eser yazarak bunu II. Bayezid'e takdim ve hediy etmek istediğini belirtmiş ve yararlandığı kaynakların başında

Sadruddin el-Konevî'nin *"İ'câzü'l-Beyan"* adlı Fatiha tefsiri, Kâşânî'nin *"Te'vîlat"*ı, Necmüddin Mahmud et-Tebrizî'nin *"Gülşen-i Râz"*ı, İbnü'l-Arabî'nin *"Fusus"*u, Gazzâlî'nin *"Cevâhiru'l-Kur'ân"*ı, *"Mişkâtü'l-Envâr"*ı ve *"İhyâ"*sı, ayrıca *"Acâibü'l-Kulub Şerhi"* gibi bir takım eserleri zikretmiştir. Uzayıp giden bu mukaddimede sûrenin muhtevasıyla ilgili pek çok ayet, hadis ve Farsça ağırlıklı olmak üzere manzum-mensur bir takım hikmetlere yer vererek maksadını açıklamıştır. Muhtevada ağırlığı esmâ-i hüsnâya tahsis eden müellif, besmele ve Fatiha'nın tefsirini geniş bir yelpaze içinde ele almış, bu meyanda besmelenin Fatiha'dan olup olmadığına dair görüşleri nakletmiştir. Fatiha'nın isimleri ve klasik anlamda tefsirinde ekseriyetle Zemahşerî, Kâdî ve Fahr-i Râzî gibi müfessirlerden istifade etmiş, her ayet ve kelimelerde bir takım "fasıl" ve "tenbih" gibi başlıklar açarak, muhtelif ayet, hadis ve nakillerle tasavvufî anlamda Allah'ın isim ve sıfatlarını ve bunların karşısında insanı ve konumunu derinliğine incelemiştir. Münasebet düştüğü yerlerde sûrenin fazilet ve havassını da dile getiren müellif, nihayet "âmin" kelimesinin Kur'ân'dan olup olmadığını, fazilet ve önemini izah ederek, pek çok fevaidi ihtiva eden tefsirini tamamlamıştır.

II. Eser: Kütüphanelerde muhtelif nüshaları bulunan bu eser, 270 nolu dipnotta da belirttiğimiz gibi asıl itibarıyla *"'Avârifü'l-Ma'ârif"*in muhtasar tercümesinin bir parçasıdır. Ayetlerin tercümesi 270x170,178x175 mm. ebadında, deri, mukavva kapaklarına kahve bez yapıştırılmıştır ve adı geçen eserin tercümesinin başında yer almaktadır. Cilt sağlam, kapaklar basma zencireklidir. Numarasız ilk üç varakta eserin fihristi yer almaktadır. Bundan sonra yine fihrist için hazırlanmış kırmızı çizgi karelerin yer aldığı iki varak daha vardır. Eserin tamamı 436 varak olup, yapraklar ince, nohudî renkli, sağlam, aharlı ve filigransızdır. Zahriyyede bağış ve iştira kayıtları yer almaktadır. İlk iki sayfa yaldız ve siyah, diğerleri kırmızı çizgilerle cedvellidir. Eserin hem zahriyyesine, hem de ilk sayfasına yaldız ve yeşil mürekkepten serlevhalar yapılmıştır. Rahat okunan nesih yazı orta kalınlıkta bir uç, ayet, hadis ve şahıs isimleri kırmızı, diğer kısımlar ise siyah mürekkeple yazılmıştır. Her sayfa 23 st. dır. Hacı Ahmed, *"'Avârifü'l-Ma'ârif"* teki ayetleri, *Tefsîr-i Kebîr, Keşşâf, Envâru't-Tenzîl, et-Teysîr, Te'vîlât-ı Kâşânî, Tefsîr-i Kevâşî, Te'vîlât-ı Necmiyye, Hakâik-i Sülemî Ma'âlimü't-Tenzîl* ve *'Uyûnü't-Tefâsîr* gibi eserlerden yararlanarak ve pek çok ilavelerle de zenginleştirerek tercüme etmiştir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, *"'Avârifü'l-Ma'ârif"* tercüme-

sinin baş tarafına müstakil bir çalışma imiş gibi dercedilen ayetlerin tercüme ve kısa tefsiri, kütüphane kayıtlarına müstakil bir eser olarak geçirilmiştir. Ancak yaptığımız araştırmada söz konusu ayet tercümelerinin müstakil bir nüshası bulunamamıştır.

20- SUN'ULLAH el-HALİDÎ

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Sun'ullah el-Halidî'nin hayatı hakkında yaptığımız kaynak araştırmalarında herhangi bir bilgi bulamadık. Aynı şekilde İhlâs sûresi tefsirini tanıtan H. Ritter de bu zatın tercüme-i hâli hakkında kaynaklarda herhangi bir bilginin olmadığını söylemektedir.[273] Bu itibarla müellifin hayatı hakkında söyleyeceklerimiz, çalışmalarına yazdığı mukaddimelerinden edinebildiğimiz kısa bilgilerle sınırlı kalmaktadır. Buna göre Sun'ullah, Kanunî devrinde (927-974/1520-1566) yaşamış, ilmiye sınıfına mensup bir kimsedir. Çünkü yazdığı ve fakat tarihini belirtmediği Fatiha tefsirini Kanunî'ye, 937/1530'da yazdığı İhlâs tefsirini ise Kanunî döneminin baş deftarlarından İskender Çelebi'ye[274] (ö. 941/1534) ithaf ettiğini öğreniyoruz. Bu tefsire devrin meşhur âlimi ve şeyhülislâmı İbn Kemal'in küçük bir takriz yazması, Sun'ullah'ın ulemâ arasında ilmi ve kemaliyle belirli bir mevkiye sahip ve her iki risalesinde kelâmî konuları ve tefsirleri büyük bir vukufla incelemesi de onun bilhassa kelâm ve tefsir ilimlerinde mütehassıs olduğunun göstergesi sayılabilir.

Sun'ullah'ın vefat tarihini, tabiatıyla kesin olarak bilememekteyiz. Ancak İhlâs sûresi tefsirini 937/1530'da yazdığına göre onun büyük bir ihtimalle 900'lü yılların içinde ve İbn Kemal'le yakınlığı sebebiyle de İstanbul'da vefat etmiş olduğunu söylememiz hatalı bir yaklaşım olmayacaktır.

b- Eserleri ve Tefsirlerinin Tanıtımı

Yaptığımız kütüphane araştırmalarında bu zata ait iki eser tespit edebildik. Her ikisi de tefsirle ilgili olan bu eserlerinden biri *"Tefsîru Sûreti'l-Fatiha"*, diğeri ise *"Tefsîru Sûreti'l-İhlâs"*tır. İstanbul kütüphanelerinde bu

---

273 bk. H. Ritter, *a.g.m.*, s. 71.

274 bk. *TA*, "İskender Çelebi Bahçesi" md.; *Meydan Larousse*, "İskender Çelebi" md.

sûre tefsirlerine ait 2'şer nüsha mevcuttur. Bayezid/3667 numarada kayıtlı bir mecmuada her ikisi bir arada, diğerlerinden Fatiha tefsiri S. Ktp. Hacı Beşir Ağa/32, İhlâs tefsiri ise Ayasofya/419 numarada kayıtlı bulunmaktadır. Ancak Bayezid/3667 numaradaki İhlâs sûresinin kayıt fişine yazar adı bir harf hatasıyla "Sun'ullah el-Halilî" şeklinde yazılmıştır. Biz bu tefsirlerden S. Ktp.ndeki nüshaları tanıtacağız.

I. Eser: Tefsîru Sûreti'l-Fatiha

Kitap, 205x153, 127x77 mm. ebadında, sağlam ve koyu kahve meşin ciltlidir ve ayrı bir muhafaza içinde bulunmaktadır. Kapaklar ve mikleb çok güzel, şemse, salbek, köşebend ve yaldız basma zencirekle tezyin edilmiştir. Varaklar sağlam, nohudî renkli, aharlı, filigransız ve 39 adettir. Güzel bir serlevhaya sahip olan eserin zahriyyesinde vakıf kaydı ve mührü vardır. Sayfalar 15 st. olup, yaldız ve mavi çizgi cedvellidir. Güzel olan nesih, orta kalınlıkta bir uç ve siyah mürekkep, ayetler ve özellik taşıyan bir takım kelimeler ise yaldızla yazılmıştır. Ferağ kaydından, eserin müellif hattı olduğu anlaşılmaktadır.

Başı:

الحمد لله الذي افتتح بالفاتحة كتابه القديم وجعلها منطوية على ما فيه من الآيات والذكر الحكيم... أما بعد فقد حبّب إليّ أن يذكر في صحيفة خاطري تفسير معاني الفاتحة ليكون سببا لحضور القلب في الصلوة...

Sonu:

...عن رسول الله صلى الله عليه وسلم أنه قال إن القوم يبعث الله عليهم العذاب حتما مقضيا فيقرأ صبي من صبيانهم في الكتاب الحمد لله رب العالمين فيسمعه الله تعالى فيرفع عنهم بذلك العذاب أربعين سنة رواه حذيفة بن اليماني الحمد لله على توفيق الإتمام والصلوة على نبيه محمد خير الإنام.

Ferağ kaydı:

قد فرغ من التفسير الشريف العبد الضعيف... صنع لله الخالدي بتوفيق الله الملك العلي غفر الله له وللمؤمنين أجمعين.

Metod ve Muhtevası

Tefsirde, dirayet metodu ve kelâmî izahlar ağırlık taşımaktadır. Mukaddimede, kalbî huzurun sebebi olan Allah'tan huşuun ziyadeleşmesini temin için Fatiha sûresine bir tefsir yazma konusunda teşvik gördüğünü ve bu sebeple Fatiha sûresini tefsir ederek onu Kanunî'ye takdim ettiğini beyan etmiştir. Yine mukaddimede sûredeki ince ve derin manalara, mükemmel işaretlere, bu hususlarda sağlıklı ve isabetli te'villere dikkat ettiğini, bu doğrultuda dil kurallarına, şer'î esaslara, sem'î delillere büyük dikkat gösterdiğini, bunun için de önemli tefsirlerden titizlikle yararlanarak hataya düşmemeye azamî gayret sarfettiğini ifade etmiştir.

Müellif sûrenin tefsirinden önce, Kur'ân'ın tefsirinde ilmin ve aklın gücünü beş türlü tevcihle açıklamış, bu iki unsurun tefsirde çok önemli olduğunu belirtmiştir. Ancak böylece tefsirin mükemmel olabileceğini ve Allah'ın muradının ne olduğuna bu sayede bir isabetle yaklaşılabileceğini vurgulamıştır. Bu noktadan hareketle aklî ve naklî delillerin neler olduğunu da açıkladıktan sonra müellif, Kur'ân'ın niçin "hikmet" olduğunun nazarî ve amelî olmak üzere iki vecih halinde izahını yapmıştır. Bilâhâre besmelenin Fatiha ve diğer sûrelerden bir ayet olup olmadığı hakkında hanefî ve şafiî imamlarının görüşlerini vermiş ve besmelenin bütün kelimelerini bilhassa dil kuralları ve kelâmî bilgiler muvacehesinde tahlil etmiştir. Bu meyanda da ehl-i sünnet ile mutezilenin görüşlerine geniş yer vermiştir. Bu etüdlerden sonra sûrenin tefsirine geçen müellif, aynı şekilde sûre tefsirinde de bilhassa kelâmî izahlara ağırlık vermiştir. Görüşlerini takviyede dil, mantık ve edebî üslûplardan, yer yer mezhebî görüşlerden, ayet ve hadislerden ve bazı hallerde Zemahşerî ve Kâdî'nin görüşlerinden nakillerle ehl-i sünnetin görüşünü savunmuştur. Bu sebepledir ki konunun başında tefsirin kelâm ağırlıklı olduğunu ifademizi rahatlıkla bir kere daha tekrar edebiliriz.

Tefsirde "ان قلت"، "قلت" izah tarzı benimsenmiş, bütün konular bu üslûp içinde izah edilerek tefsir tamamlanmıştır.

II. Eser: Tefsîru Sûreti'l-İhlâs

Eser, 170x103, 110x57 mm. ebadında, sırtı yıpranmış mukavva ciltlidir. 12 yk. dir. Varaklar orta kalınlıkta, sağlam, nohudî renkli, aharlı ve filigransızdır. Sayfalar cedvelsiz ve 12 st. dır. Vasat genişlikteki sayfa kenarları boştur. Numarasız ilk varakta eser ve yazarın ismiyle musannife ait iki Farsça beyit, zahriyyesinde ise vakıf kaydı ve mührü ve İbn Kemal'in küçük bir takrizi yer almaktadır. Rahatlıkla okunabilen nesih yazı, orta kalınlıkta bir uç ve siyah, ayetler ve bazı önemli kelimeler ise kırmızı mürekkeple yazılmıştır.

Başı:

الحمد لله المتفرد بصفات الجمال والجلال المتوحد بنعوت الألوهية والكمال... وبعد ولما ورد بالإسناد الصحيح عنه عليه السلام هذا المضمون وهو أن من قرأ سورة الإخلاص مرة فقد قرأ ثلث القرآن...

Sonu:

...عن رسول الله صلى الله عليه وسلم أنه سمع رجلا يقرأ قل هو الله أحد قال وجبت قيل يارسول الله وما وجبت قال وجبت الجنة وهذا ذا قرأت عن طيب العقيدة وخلوص النية وصدق الطوية والشوق والرغبة كما أرشدنا إلى ذلك قبل ذلك.

Ferağ kaydı:

قد فرغ من التفسير الشريف الخادم النحيف والعبد الضعيف صنع الله الخالدى... سنة سبع وثلاثين وتسعمائة في دار الأمان قسطنطنية.

Metod ve Muhtevası

Ferağ kaydından Sun'ullah'ın bu eserinin de kendi hattı olduğu anlaşılmaktadır. Müellif bu risalesini de kelâmî konu ağırlık olarak kaleme almıştır. Başlangıç olarak verdiğimiz kısımda da görüldüğü üzere müellif yazdığı mukaddimede hamdele ve salveleden sonra kısaca İhlâs sûresinin faziletine işaret etmiş, bu konuda naklettiği hadise istinaden sûreyi okuyanın Kur'ân'ın üçte birini okumuş olacağını ezcümle şöyle izah etmiştir: Kur'ân-ı Kerim,

a- Evsaf-ı İlâhiyye,

b- Ahbâr-ı Sâdıka

c- Ahkâm-ı ameliyye ve itikâdiyye konuları üzerine bina edilmiştir. İhlâs sûresi ise bu üç temel unsurdan birincisini bütünüyle ihtiva etmektedir. İşte bu sebepledir ki, İhlâs sûresini okuyan Kur'ân'ın üçte birini okumuş olacaktır. Müellif bu tespitten sonra Allah'ın sıfatlarını, sübutiyye ve selbiyye kısımlarına ayırmış, sûrenin ayetlerini delil göstererek bunlara bir bütünlük içinde işaret etmiş ve üslûp itibarıyla aynen Fatiha tefsirinde olduğu gibi sûreyi kelâmî izah ağırlığı içinde tefsir etmiştir. Bu hususta da mütalaa ettikleri arasında mükemmelliğine itimat ettiği ve fakat isim zikretmediği kaynaklardan edindiği bilgilerin kaydıyla risalesini tamamlamıştır.

21- KARAHİSARÎ M. b. NECİB

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Hayatı hakkında yeterli bilgiye sahip olamadığımız âlimlerimizden birisi de Karahisarî'dir. İsmi, Muhammed b. Necib el-Karahisarî er-Rumî el-Hanefî olup, aslen Afyonkarahisarlıdır.[275] Ne zaman doğduğu, nerelerde ve kimlerden okuduğu bilinememektedir. Görebildiğimiz eserlerinde de bu hususlarda bilgi bulunmamaktadır. Ancak eserlerinin mahiyet ve muhtevalarından hareketle onun âlim, fazıl bir kimse, tefsir, fıkıh, tarih, menakıb, alet ilimleri ve bilhassa vaaz ve irşadda mahir bir kimse olduğunu anlamaktayız. Medrese tahsilini tamamladıktan sonra daha ziyade vaaz ve irşad ve zamanının tanıdığı imkân ölçüsünde de eser telifiyle meşgul olmuştur.

Karahisarî'nin vefat tarihi de kesin olarak bilinememektedir. Bu tarih bazılarına[276] göre 900/1494, bazılarına[277] göre 946/1539 ve bazılarına[278] göre de 950/1543'tür ki, kronolojik sıralamada bu sonuncusu kullanılmıştır.

---

275 bk. Ş. Sami, *a.g.e.*, V, s. 3626-3627.

276 bk. *Osm. Müellifleri*, II, s. 18; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 617; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 356.

277 bk. *Hediyye*, II, s. 238.

278 bk. *Hediyye*, II, s. 238; Ziriklî, *a.g.e.*, Beyrut 1990, VII, s. 123; Kehhâle, *a.g.e.*, XII, s. 75; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 643.

b- Eserleri

Karahisarî, tamamı yazma olan eserlerini Arapça ve Türkçe olarak yazmıştır.[279] Sadece birkaç tanesini tespit edebildiklerimiz şunlardır:

1- Revnaku't-Tefâsîr
2- Cevâhiru'l-Mevâiz ve'l-Âsâr ve Zevâhiru'n-Nesâik ve'l-Âsâr
3- Hitâbetü'l-Meşâyih ve'l-Kübra[280]

c- Tefsiri

Mecâlis t zında vaaz ve irşad hakkında Arapça yazılmış bir eserdir. Bu yönüyle onu tam bir tefsir kabul etmek zordur. Bununla beraber, bazı ayetlerin tefsirinden hareketle bunlardan Allah'ın muradının ne olduğunu, insanlara bu ayetlerini hangi mesajları verdiğini açıklama gayretlerine yönelik malumat içermesi sebebiyle kaynaklar onu kısmî bir tefsir niteliğinde mütalaa etmişlerdir. İşte bu yönüyle eserin ele alınması uygun görülmüştür.

*"Revnaku't-Tefâsîr"*i Kâtip Çelebi müellifsiz verirken[281] Brockelmann *"Revnaku't-Tefâsîr fî Hakki'l-Enbiyâ"* adıyla vermiştir[282] Bursalı ve Bilmen bu eserin bir nüshasını Kütüphane-i Umumî'de, Ziriklî' de Manisa Kütüphanesi'nde gördüklerini, müellifin biyografisi içinde beyan etmişlerdir. Biz ise yaptığımız araştırmada bu eserin muhtelif nüshalarını gördük, İstanbul kütüphanelerinden H.S.A. Ktp. Hüdaî Efendi/74; İ.Ü. Ktp. Arapça/2016, 2476; S. Ktp. Raşid Efendi/539, Fatih/5315 ve Hacı Mahmud Efendi/173 numarada kayıtlı olanlar mevcut nüshalardan bazılarıdır. Tek cilt halindeki bu eserin biz H.S.A. Ktp. Hüdai Efendi/74 numarada kayıtlı olanını tanıtacağız.

Eser, 210x135, 135x72 mm. ebadında, sırtı meşin kaplı mukavva bir ciltir. Tamirle cildi sağlamlaştırılan eserin bilhassa ilk 10 yaprağı büyük ölçüde güve tahribatına uğramıştır. 138 yk. olan eserin varakları orta incelikte, kıs-

---

279 bk. *Osm. Müellifleri*, II, s. 18; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 617; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 356; Ziriklî, *a.g.e.*, Beyrut 1990, VII, s. 123; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*,II, s. 643.

280 bk. *Osm. Müellifleri*, II, s. 18; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 356; *Hediyye*, II, s. 238; Kehhâle, *a.g.e.*, XII, s. 75; Ziriklî, *a.g.e.*, Beyrut 1990, VII, s. 123; *GAL*, II, s. 229; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 933.

281 bk. *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 933.

282 bk. *GAL*, II, s. 229.

men güve tahribatlı, aharlı ve filigransızdır. Cedvelsiz sayfalar 21 st. dan müteşekkildir. Sayfa kenarlarına yer yer notlar ve konu başlıkları kaydedilmiştir. Başta ve sonda Hüdaî Kütüphanesi mührü bulunmaktadır. Numarasız ilk iki yaprağa zaman içinde okuyucular tarafından bazı fevaid, beyit ve eserin ismi yazılmıştır. Talik yazı orta kalınlıkta bir uç ve siyah أما بعد ile sayfa kenarlarındaki konu başlıkları kırmızı mürekkeple yazılmış, tefsir edilen ayetler ise üzerlerine çizilen kırmızı çizgilerle belirlenmiştir. Eser 998/1589'da Süleyman b. Hayreddin tarafından istinsah edilmiştir.

Başı:

قال العبد الضعيف المفتقر إلى الله الوهاب محمد بن نجيب القرا حصاري الحمد لله نحمده ونستعينه... أما بعد... فأردت أن أجمع من معالم التنزيل... وسميته برونق التفاسير...

Sonu:

...والله أعلم بالصواب وإليه المرجع والمآب قد تم هذه المختصر المستخرج من معالم التنزيل... على يد عبد الضعيف محمد بن نجيب القرا حصاري دمرلوي غفر الله لهما ولكافة المسلمين آمين...

Ferağ kaydı:

تم الكتاب والحمد لله على نعمه والصلوة على سيدنا محمد وآله وصحبه على يد العبد الضعيف سليمان بن خير الدين... سنة ثمان وتسعين وتسعمائة.

d- Metod ve Muhtevası

Müellif eserini Kur'ân'dan ibret alınması maksadıyla vaaz, nasihat ve irşad çerçevesi içinde yazmıştır. Bu yönüyle onu "mecâlis" adı verilen mev'ıza türü eserlerden saymak mümkündür. Çünkü müellif eserinde ibretamiz kıssa, darb-ı mesel, menakıb ve tarihi vak'alara büyük ölçüde yer vermiştir. Kaynak olarak birinci derecede el-Bağavî'nin *"Ma'âlimü't-Tenzîl"*ini kullanmıştır. Ayrıca isim zikretmediği bazı tefsirlerle *"el-Mişkât"* ve *"el-Mesâbîh"* gibi hadis kaynakları da istifade ettiği eserlerdendir. Eserinde pek çok hadis nakleden müellif işlediği konulara hem sağlıklı yaklaşmış ve hem de tefsirine zenginlik kazandırmıştır. Kitap, mev'ıza türü bir eser olmakla beraber ne tefsir edilen ayetler ve ne de işlenen konular arasında bir insicam ve tertip yoktur. Değişik konulara göre ele alınan ayetler, yukarıda işaret ettiğimiz

birtakım bilgilerle okuyuculara sunulmuştur. Sema, arz, Adem, Havva, insan, melek, iblis, zürriyyet-i şeytan, arş, kürsî, Habil-Kabil kıssası, bakar kıssası, şehadet, Hz. İbrahim kıssası, Kâbe'nin inşası, yahudi ve nasârâ kıssaları, Hz. Nuh'un kıssası gibi konular eserde işlenenlerin bir kısmıdır. Müellif gerekli gördüğü yerlerde sarf, nahiv ve belâğat konularında bazı tahliller yapmıştır. Eser, marufu emir ve münkeri nehiyle ilgili bir hadisle[283] sona ermiştir.

22- BÂLÎ EFENDİ

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Şeyh Bâlî Efendi es-Sofyavî Ustrumca'da[284] doğmuş, ilk tahsil çağını burada geçirdikten sonra, bir müddet Sofya'da[285] okumuş ve tahsilini tamamlamak üzere İstanbul'a gelmiştir. Buradaki tahsili esnasında tasavvufa meyletlerek İstanbul'un Çatalca beldesi köylerinden Baba Nakkaş'ta medfun Şeyh Kasım Çelebi'nin hizmetine girmiş, tasavvuf ilmini ve adabını hakkıyla öğrenerek Halvetiyye tarikatı şeyhlerinin büyüklerinden olmuştur.[286] Bu merhaleden sonra "Bâlî Halife" adıyla[287] anılmaya başlanan bu zatın, belirtmemiz gerekir ki, zahirî ilimlerdeki kudreti, tasavvuf ilmindekinden hiç de aşağı değildir.[288] Kaza ve kader hakkında yazdığı risalede İbn Kemal Paşa'yı tenkidi,[289] bu güçüne güzel bir örnek teşkil etmektedir.

Her iki alanda da kudretli bir kimse olarak şöhret kazanan Bâlî Efendi, tedris ve irşadla meşgul olmak üzere Sofya'ya yerleşmiş ve vefatına kadar bu yörelerde hizmet ifa etmiştir.

Bâlî Efendi âlim, fazıl ve kâmil bir zattır. İlmiyle âmildir. Zühd, takva ve vera' sahibidir. Şer'î bütün emir ve yasaklara hakkıyla riâyetkâr, şeriat çizgisinden ayrılmamasına azamî titizliği gösterdiği tarikat adabına sıkı sıkıya bağlıdır. Fakir ve miskinlerin daima koruyucu ve kollayıcısı olmuştur.

---

283 Müracaat ettiğimiz kaynaklarda hadis aynı metinle bulunamamıştır.

284 bk. Ş. Sami, *a.g.e.*, II, s. 890.

285 bk. Ş. Sami, *a.g.e.*, IV, s. 2972-2973; *TA*, "Sofya" md.

286 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 539; *Osm. Müellifleri*, I, s. 42; *Sic. Osmanî*, II, s. 4; *Esâmî*, s. 78.

287 bk. *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 883, II, s. 1040,1263; Kehhâle, *a.g.e.*, III, s. 38.

288 bk.Ahmet Rifat, *a.g.e.*, II, s. 46.

289 bk. Mecdi Efendi, , *a.g.e*, s. 522; *Sic. Osmanî*, II, s. 4; Ahmed Rifat, *a.g.e*, II, s. 46.

Tedris ve teliften ayırabildiği zamanı müridlerinin terbiyesi ve halkın irşadıyla değerlendirmeyi âdet edinmiştir. Merkezden uzakta olmasına rağmen zaman zaman Kanunî'nin seferlerine iştirak etmiş olan müellif, manevî hizmetleriyle zaferlerde hisse sahibi olmuş, bu sûretle de Padişah'ın iltifat, ihsan ve teveccühlerine mazhar olmuştur.[290]

Din ve devlete hizmetle dolu bir hayat çizgisinde seyreden Bâlî Efendi nihayet 960/1552'de Sofya'da vefat etmiş ve Sofya'ya bir saatlik mesafedeki "Salihiyye" denen yere defnedilmiştir. Kuzâttan Abdurrahman Efendi'nin bir türbe ve civarına bir cami ile tekke yaptırdığı bu yer, avam-havas her kesin uğradığı büyük bir ziyaretgâh olmuştur.[291]

b- Eserleri

Bâlî Halife tarikatle meşgul olmayı öncelikle meslek edindiği için, telif ettiği eserlerinin ekseriyetini tasavvufî mahiyette olanlar teşkil etmektedir. Bazıları matbu olan kitap ve risaleler halindeki teliflerinin içinde tefsir, fıkıh, hadis ve kelâm hakkında olanlar da az değildir. Meselâ pararın vakfının caiz olduğu hakkında bir incelemesini Çivizâde'ye göndermiş ve bu risale takdir görmüştür.[292] Her iki alandaki ilim ve kemaline delil olmak üzere seçtiğimiz eserlerinden bazıları şunlardır:

1- Risale fî Tefsîri Âyâtin Muhtelife
2- Şerh-i Hadis-i Kudsi-i "küntü kenzen mahfiyyen"
3- Risale fi'l-Kadâ ve'l-Kader
4- Şerhu Fusûsı'l-Hikem (li-İbni'l-Arabî)
5- Etvâr-ı Sitte (fi usuli'l-Fakr)
6- Etvâr-ı Seb'a
7- Manzûme-i Vâridât
8- Mecmû'atü'n-Nasâih[293]

---

290 bk. Mecdi Efendi, *a.g.e.*, s. 522; *Sic. Osmanî*, II, s. 4; *Esâmî*, s. 78.

291 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 540; Mecdi Efendi, a.g.e., s. 522; *Osm. Müellifleri*, I, s. 42; Sic. Osmanî, II, s. 4; Ahmed Rifat, *a.g.e.*, II, s. 46; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 883; II, s. 1040, 1263; *Hediyye*, I, s. 230; *Esâmî*, s. 78; Kehhâle, *a.g.e.*, III, s. 38.

292 bk. Mecdi Efendi, *a.g.e.*, s. 522.

293 bk. *Hediyye*, I, s. 230; *Osm. Müellifleri*, I, s. 42; Ahmed Rifat, *a.g.e.*, II, s. 46; Kehhâle, *a.g.e.*, III, s. 38; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 883, II, s. 1040, 1263; Mecdi Efendi, *a.g.e.*, s. 522; *Esâmî*, s. 78.

c- Tefsiri

Bâlî Efendi'nin en çok ilgilendiği ve muhtelif risaleler yazdığı ilim dallarından birisi de tefsir olmuştur. Çünkü o, muhtelif ayetlerin tefsirinde gördüğü ve izaha muhtaç bulduğu yerlerin vuzuha kavuşturulması için bir takım risaleler yazmıştır.[294] Araştırmalarımızda bu tür bir risalesinin tek nüshasını bulabildik. S. Ktp. Dârülmesnevî/55 numarada kayıtlı olan bu çalışma şu özellikleri taşımaktadır: Risale, 147x103, 115x60 mm. ebadında, sağlam, sırtı meşin, kapakları ebru kâğıt kaplanmış mukavva ciltli bir mecmuanın başında bulunmaktadır. Varak sayısı 29 adet olup, orta kalınlıkta, aharlı, sağlam, nohudî renkli ve filigransızdır. Sayfaları cedvelsiz, kenarları boş ve her biri 17 st. dır. Rahat okunabilen nesih yazı orta kalınlıkta bir uç ve siyah mürekkeple yazılmıştır. Sûre başlıklarının yazımıyla, ayetleri belirleyen çizgilerde ise kırmızı mürekkep kullanılmıştır.

Başı:

وإذ يعني اذكر أنت يامحمد مانسيت واتل عليهم كما يتلى عليك وقت قال ربك للملائكة...

Sonu:

...فهي حاصلة لموسى عليه السلام ولذلك لم يقل أراك مكان أنظر إليك لعدم تعيّن المراد فيه وهو الرؤية يبصر العين والله أعلم تم.

Risalenin ferağ kaydı yoktur.

d- Metod ve Muhtevası

Risalede aşağıda dökümünü verdiğimiz bazı sûrelerden seçilen ayetlerin tefsiri yer almaktadır. "Tahkîkât-ı Bâlî" başlığı altında tefsir edilen bu ayetler risalede şu tertib üzere yer almıştır:

1- Bakara, 2/30-33. ayetler
2-Meryem, 19/71. ayet
3- A'raf, 7/172-173. ayetler
4- Ahzâb, 33/72. ayet

---

294 bk. *Sic. Osmanî*, II, s. 4; Mecdi Efendi, *a.g.e.*, s. 522.

5- En'am, 6/78-79. ayetler

6- Başta Bakara, 2/255. ayette olmak üzere muhtelif sûrelerde geçen لله ما في السموات وما في الأرض Bakara, 2/29. ayet

7- A'raf, 7/143-144. ayetler

8-Kehf, 18/66-78. ayetler

9-Âl-i İmran, 3/31. ayet

Mukaddimesi olmayan ve doğrudan Bakara sûresinin 30. ayeti olan وإذ قال ربك للملائكة nin tefsiriyle başlayan risalenin, ayetlerdeki müşkülleri hallet-me gayesinin ötesinde hangi maksada binaen böyle bir çalışmanın yapılmış olduğu anlaşılamamaktadır. Çok kuvvetli olmamakla beraber müellif *Fusus'u* şerhi esnasında dikkatini çeken bazı ayetlerin üzerinde böyle bir çalışma ihtiyacı duymuş olabilir. Ancak bu hususta o, herhangi bir işarette bulunmamıştır. Hangi maksatla olursa olsun bu çalışmada tefsir metodu açısından görülen husus, dirayetin ağırlık taşımasıdır. Müşküllerin hallinde daha ziyade Beydâvî ve Zemahşerî'nin tefsirlerinden yararlanılmıştır. Risalede ayetlerin muhtevalarına uygun olarak tasavvufî yorumlarla kelâmî konulardan bilhassa kaza ve kader meselelerine daha çok ağırlık verilmiştir.

23- TAŞKÖPRÎZÂDE AHMED EFENDİ

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Kanunî devrinde (927-974/1520-1566) yaşamış ve kalıcı eserleriyle ilme ve insanlığa hizmet vermiş olan bu zatın ismi, İsamüddin Ebu'l-Hayr Ahmed b. Muslihiddin Mustafa b. Halil er-Rumî el-Hanefî'dir. Ailesi aslen Kastamonu sancağına bağlı Taşköprü'den[295] olduğu için, kendisi ve aileden yetişen şahsiyetler, "Taşköprülüzâde", "Taşköprîzâde" veya "Taşköprî" ünvanıyla meşhur olmuştur.[296]

Taşköprîzâde 901/1495'te Bursa'da doğmuş ve ailesiyle birlikte Ankara'ya gitmiştir. Çocukluğu Ankara'da geçmiş ve burada tahsiline, Yavuz

---

[295] bk. Ş. Sami, *a.g.e.*, IV, s. 2985; Ali Cevad, *a.g.e.*, II, s. 507.

[296] bk. Ali b. Bâlî, *a.g.e.*, II, s. 199; Atâî, *a.g.e.*, I, s. 8; Ş. Sami, *a.g.e.*, IV, s. 2985; *Sic. Osmanî*, III, s 471; Şevkânî, *a.g.e.*, I, s. 121; Ziriklî, *a.g.e.*, I, s. 241; Kehhâle, *a.g.e.*, II, s. 177; Leknevî, *a.g.e.*, s 71; *Şezerât*, VIII, s. 352; *GAL*, II, s. 425

Selim'e muallimlik yapmış olan babası Muslihiddin Mustafa'dan Kur'ân'ı öğrenmekle başlamıştır. Bursa'ya döndükten sonra yine babasından âlet ilimleriyle, tefsir ve hadis okumuş, bilâhare tahsilini ikmal etmek üzere İstanbul'a gitmiştir. Bu arada Alâüddin Yetim'den sarf, nahiv, belâğat ve mantık, Mîrim Çelebi'den riyâziyyat, amcası Kasım b. Halil'den nahiv ve mantık ve bu sıralarda İstanbul'a gelen Muhammed et-Tunusî'den *Buharî* ile *eş-Şifâ*'yı okumuş ve bu zattan hadis nakli hususunda icazet almıştır. Nihayet devrin meşhur âlimlerinden Seydî Muhammed el-Kocavî'nin hizmetine giren Taşköprîzâde, aklî ve naklî ilimleri bu zattan tekrar okumuş ve müderrislik icazetnamesini alarak mülazemet payesini elde etmiştir.[297]

Taşköprîzâde muasırları arasında ilim ve tetebbuat gücüyle farklı bir yere sahiptir. Nitekim devrinde hâşiye ve derleme türü çalışmalar revaçta olduğu halde o, ciddi bir araştırma mahsulü ve önemli bir müracaat kaynağı olan *"Miftâhu's-Sa'âde"* gibi eser ortaya koymuş ve araştırmacılıkta çağı açanlardan birisi olmuştur[298] Müellif tarih, tabakat ve bibliyografya alanındaki araştırmacı özelliğinin yanında, bilhassa tefsir, kelâm ve Arab edebiyatı başta olmak üzere hadis, fıkıh, sarf, nahiv, belâğat ve mantık gibi pek çok ilim dallarında da şöhret olmuştur.[299] Aynı zamanda o, ahlâkı, tevazuu, kanaatkârlığı, vera' ve takvasıyla da örnek bir şahsiyettir. İnsanları çok sevmesine rağmen İslâm'ın koyduğu yasaklara riayet etmeyenlerden bu özelliği sebebiyle uzak kalmayı tercih etmiştir. Dünya hayatına önem vermemiş ve buradaki rahata da asla iltifat etmemiştir. Gücü ölçüsünde son derece cömert bir kimse olarak tanınmıştır.[300] Genelde vakitlerini ibadet, tedris, okuma ve eser telifiyle geçirmiştir.[301] Burada müellifin bahse konu etmemiz gereken bir başka hususiyeti de eser istinsahıdır. O, müderrislik dönemlerinde her sene en az bir defa olmak üzere *Kâdî tefsiri*nin istinsahını ve her birinden kazandı-

---

297 bk. Ali b. Bâlî, *a.g.e.*, II, s. 200; Atâî, *a.g.e.*, I, s. 8; *Şezerât*, VIII, s. 353.

298 bk. Adıvar A., *a.g.e.*, s. 87; *ODİT*, s. 234.

299 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 346; *ODİT*, s. 234; *DGBİT*, XII, s. 419; Kehhâle, *a.g.e.*, II, s. 177; Ziriklî, *a.g.e.*, I, s. 241.

300 bk. Ş. Sami, *a.g.e.*, IV, s. 2985; *Şezerât*, VIII, s. 353.

301 bk. Ali b. Bâlî, *a.g.e.*, II, s. 203.

ğı 3000 akçeyi öğrencilerinin iaşe ve ibatesine harcamayı bir adet olarak devam ettirmiştir.[302]

Taşköprîzâde 931/1525'te başladığı müderrislik hayatında sırayla Dimetoka medresesi, İstanbul'da Hacı Hasanzâde, Üsküp'te İshakiyye (İshak Paşa medresesi), İstanbul'da Kalenderhane ve Vezir Mustafa Paşa, Edirne'de Çifte medreselerden birisiyle İstanbul'da Semâniye'den birisinde ve tekrar Edirne'de Sultan Bayezid medresesi gibi ilim ve irfan yuvalarında görev yapmış ve 952/1545'te Bursa kadısı olmuştur. 945/1538'de İstanbul'da Sahn müderrisliğine tayin edilen Taşköprîzâde, 958/1551'de İstanbul kadılığına getirilmiştir. Çok çalışması, araştırma yapması ve çok okuması sebebiyle iltihabî bir hastalığa yakalanan gözleri görme hassasını kaybettiği için 961/1553'te görevden ayrılarak eserlerini tamamlamaya ve tamamladığı otuzun üzerindeki müsvedde halindeki risalelerini[303] temize çektirmeye koyulmuş, başladığı *"Şakâik-i Numaniyye"* sini de 965/1557'de tamamlamıştır. Nihayet ibadet, ilim ve hizmetle geçen bu verimli hayat, 968/1560'ta İstanbul'da sona ermiş ve müellifin cenazesi Fatih'te Aşıkpaşa semtinde toprağa verilmiştir.[304]

b- Eserleri

Taşköprîzâde müstakil telif, şerh,hâşiye ve ta'lika[305] olmak üzere kitap ve risale halinde pek çok eser vermiştir. Ancak tedris ve ifta meşguliyetinin kesafeti ve arkasından da görme hassasını kaybetmesi sebebiyle, çalışmalarından büyük bir kısmının müsvedde halinde kalmış olma ihtimali büyüktür. Kendisinin bitmez tükenmez enerjisi ve öğrencilerinin de gayretiyle bunlardan sadece bir kısmına hayatiyet kazandırabilmiştir ki, 25 ile 40 ara-

---

302 bk. Ali b. Bâlî, *a.g.e.*, II, s. 204.

303 bk. Leknevî, *a.g.e.*, s. 72; Mecdi Efendi, *a.g.e.*, s. 526.

304 bk. Mecdi Efendi, *a.g.e.*, s. 525-526; Atâî, *a.g.e.*, I, s. 8-9; Ali b. Bâlî, *a.g.e.*, II, s. 201-204; *Osm. Müellifleri*, I, s. 346; Sic. Osmanî, III, s. 471; *Esâmi*, s. 195-196; Ş. Sami, *a.g.e.*, IV, s. 2985; *Şezerât*, VIII, s. 353; Ziriklî, *a.g.e.*, I, s. 241; Leknevî, *a.g.e.*, s. 72; Serkis, *a.g.e.*, II, s. 1221; *GAL*, II, s. 425; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 69. Hayatı için ayr. bk. Âlî Efendi, a.g.yzm., yk. 375a-376b; *Şakâik* (tahkikli), s. 552-560 (kendi kaleminden); *İA*, "Taşköprî-Zâde" md.; *TA*, "Taşköprülüzâde" md.

305 bk. *Esâmî*, s. 195.

sında değişen sayıyı kaynaklarda görmekteyiz.[306] Tefsirle ilgili olanları başta olmak üzere bu eserlerden bazıları şunlardır:

1- el-Halâs fi Tefsîri Sûreti'l-İhlâs = Sûretü'l-Halâs fi Sûreti'l-İhlâs
2- Risale fi Tefsîri Ayeti'l-Vudu'
3- Risale fi Tefsîri Kavlihî Te'âlâ هو الذي خلق لكم ما في الأرض جميعا
4- Risale fi Tefsîri Kavlihî Te'âlâ ما كان على النبي من حرج
5- Hâşiye 'ale'l-Keşşâf ('alâ Şerhi's-Seyyid)
6- Şerhu'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye
7- Şerhu Hadisi Erba'în = Erba'în-i Taşköprîzâde
8- Şerhu'l-Hidâye li'l-Mergînânî
9- Ferâid-i Taşköprîzâde
10- Risale fi'l-Kadâ ve'l-Kader
11- Şerhu'l-'Avâmili'l-Mie li-Abdilkahir el-Cürcânî
12- el-'İnâye fi Tahkîki'l-İsti'âre ve'l-Kinâye
13- Miftâhu's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde fi Mevdû'âti'l-Ulûm
14- eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye fi Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye
15- Nevâdiru'l-Ahbâr fi Menâkıbi'l-Ahyâr
16-Tarih-i Kebîr
17- Risaletu'ş-Şifâ fi Edvâi'l-Vebâ[307]

c- Tefsirleri

Müellifin örnek olmak üzere zikrettiğimiz eserlerinden ilk beşini teşkil eden tefsire dair çalışmaları, kütüphanelerde mevcuttur. Bunlardan S. Ktp. Esad Efendi/3600 numarada kayıtlı olan Ahzab, 33/38. ayetin tefsiri hakkındaki risaleyi kaynaklar vermemektedir. Tek kaydına rastlayabildiğimiz bu risalenin dışındakiler ise muhtelif nüshalar halinde mevcuttur. Biz bunlardan S. Ktp. Şehid Ali Paşa/2767 numarada kayıtlı mecmuada bir arada bulunan ilk üç tanesi ile S. Ktp. Şehid Ali Paşa/315 numarada kayıtlı olan Seyyid Şerif'e ait *Keşşâf* şerhine yazdığı hâşiyesini tanıtacağız. Yukarıda kaydına

---

306 bk. *Hediyye*, I, s. 143-144; *Osm. Müellifleri*, I, s. 346-347; Ş. Sami, *a.g.e.*, IV, s. 2986; *GAL*, II, s. 425; Kehhâle, *a.g.e.*, II, s. 177. *Keşfü'z-Zünûn*daki kayıtlar için bk. Kehhâle, *a.g.e.*, II, s. 177.

307 Eserleri için 306 numaralı dipnottaki kaynaklara ilaveten bk. Ali b. Bâlî, *a.g.e.*, II, s. 205-207; Şevkânî, *a.g.e.*, I, s. 121; Serkis, *a.g.e.*, II, s. 1222; *Suppl.*, II, s. 633-634; *İdâhu'l-Meknûn*, I, s. 134, 359, II, s. 126; Atâî, *a.g.e.*, I, s. 9-10; Ali Şevâh İshak, *Mu'cemü Musannefâti'l-Kur'âni'l-Kerim*, Riyad 1404/1984, IV, s. 92.

işaret ettiğimiz mecmuanın 69-76. varakları arasında yer alan Ahzab sûresinin 38. ayetini tanıtmayacak, incelediğimiz ayet tefsirlerinde müellifin metod ve üslûbu vuzuha kavuşmuş olduğu için sadece varlığına işaretimizle yetineceğiz.

I. Eser: el-Halâs fî Tefsîri Sûreti'l-İhlâs

Risale, 207x147,155x65 mm. ebadında, kapaklarına ebru kâğıt geçirilmiş siyah meşin ciltli bir mecmuanın 95b-103a varakları arasında yer almaktadır. Cilt sağlam ve tamamı 117 yk. dir. Varaklar ince, sağlam, nohudî renkli, aharlı ve çizgi filigranlıdır. Rahat okunabilen talik yazı ince bir uç ve siyah, ayet ve konu başlıkları niteliğindeki "matlab" kelimeleriyle dikkat çekilmek istenen bazı kelimeler ise kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Risalenin içinde müellifin ismi zikredilmemiş olmakla beraber mecmuanın zahriyyesinde içinde bulunan bütün risalelerin "Şakâik" müellifi Taşköprîzâde'ye ait olduğu kaydedilmiştir.

Başı:

الحمد لله سبحانه وتعالى وهو الواحد الأحد الماجد الفرد الصمد بلا نهاية والأحد والصلوة والسلام الواصليّن إلى الأبد على سيد المرسلين... وبعد فهذه رسالة بصور الخلاص في تفسير سورة الإخلاص...

Sonu:

...الحمد لله أولا وآخرا والصلوة على نبيه باطنا وظاهرا وعلى آله وأصحابه متوافرا ومتكاثرا تم تصنيفه وترقيمه بعون الله تعالى... سنة ست وستين وتسعمائة بدار السلطنة السنية القسطنطنية... ولا حول ولا قوة إلا بالله العلي العظيم.

İstinsah kaydı:

تمت في شهر ربيع الأول سنة ١٠٥٩.

Metod ve Muhtevası

Sûrenin tefsirinde rivayet ve dirayet metodu hâkimdir. Müellif mukaddimede bu sûre tefsirini yazarken muhaddis, müfessir ve kelâmcıların meslekleri olmak üzere üç ana yoldan yürüdüğünü beyan ederek bu yollardan her birinde şu konuları işlemiştir:

I. Meslek: Bu bölümde naklettiği bir kısım hadislerle İhlâs sûresinin fazilet ve önemini beyan etmiştir.

II. Meslek: Bu bölümü 8 matlab ve bir hatimeye ayırmıştır. Başta sûreye niçin "İhlâs" adının verildiğini açıklamış, sonra her matlabda kelimeleri sarf, nahiv, lügat, iştikak ve belâğat açılarından tahlil etmiştir.

III. Meslek: Sûrenin, Allah'ın varlık, birlik ve zatî sıfatlarının delili olması hasebiyle bu bölümü mütekellim ve muhakkiklerin görüşlerine ayırmış, sûrenin kelâm konusunu ilgilendiren yönlerini 8 maksad başlığı altında tetkik etmiştir. Verilen bilgiler tamamen kelâmîdir. Müellif, konuyu Allah'ın varlığının ispatı noktasında yoğunlaştırmış ve cevher, araz, mümkün, muhal gibi delillerin serdiyle, Allah'ın vahdaniyyetini ispatı gayretiyle risalesini tamamlamıştır.

II. Eser: Risale fî Tefsîri Ayeti'l-Vudu'

Risale I. eserde tavsif edilen mecmua içinde 103b-109b varakları arasında yer almaktadır. Yaprak, sayfa ve yazı özellikleri itibarıyla aynen tavsif edilen risale gibidir.

Başı:

الحمد لله الذي جعل الوضوء للصلوة مفتاحا كما جعل الصلوة للمؤمنين معراجا وفلاحا والصلوة على نبيه محمد... وبعد فهذه رسالة في تفسير آية الوضوء وما يستنبط منها من المسائل...

Sonu:

...تمت الرسالة بعون الله تعالى... في سنة ست وستين وتسعمائة... بدار السلطنة السنية القسطنطنية... العبد الفقير إلى الله الجليل أحمد بن مصطفى بن خليل... وحسبنا الله ونعم الوكيل.

İstinsah kaydı:

تمت في شهر ربيع الأول سنة ١٠٥٩.[308]

[308] İstinsah tarihi (1509) şeklinde yazılmıştır. Doğrusu (1059) dur.

Metod ve Muhtevası

Müellif, bu risaleyi yazma maksadını, Maide, 5/6. ayetin fıkhî yönünü ortaya koyma şeklinde açıklamıştır. Bu itibarla yapılmış olan bu çalışmaya konu ağırlıklı bir tefsir çalışması diyebiliriz. Çünkü müellif risalesinde esas itibarıyla ayetin fıkhî yönünü ele almış, ayetten çıkartılan hükümleri, bu konuya esas teşkil eden meseleleri, abdestin usul ve adabını, manasını, faydasını, özellik ve havassını ve bu arada ayette zımnen işaret edilen bazı meseleleri izaha gayret etmiştir. Risalesinin iki matlab ve bir hatime üzerine bina eden müellif, birinci matlabda ayeti sarf ve nahiv yönünden tahlil etmiş, ikincisinde ise 15 mesele başlığı altında abdestin fıkhî yönünü ve taşıdığı hükümleri mufassal bir tarzda ortaya koymuştur. Ebû Hanife'nin görüşlerinin tercih edildiği risalede İmam Şafiî'nin muvafık ve muhalif görüşleriyle, İmam Malik, İmam Züfer ve Davud ez-Zahirî'nin kanaatleri nakledilmiş, tercih edilen görüşler, Hz. Aişe ve İbn Abbas'tan rivayet edilen hadislerle teyid edilmiştir. Bu keyfiyet üzere devam eden risale ibadetin hükmü ve değerinin beyan edildiği hatimeyle tamamlanmıştır.

III. Eser: Risale fî Tefsîri Kavlihî Te'âlâ هو الذي خلق لكم ما في الأرض جميعا

Bu risale de I. eserde tavsif edilen mecmuanın içinde 88b-95b varakları arasında yer almaktadır. Risaleler aynı zat tarafından istinsah edildiği için yapraklar, sayfalar ve yazı özellikleri açısından önceki risalelerle tam bir benzerlik içindedir.

Başı:

حمدا لخالق خلق حبة الفؤاد بنسيم الإيمان وأنبت منها شجرة لوحيد اخضرّت أوراقها بأنهار الإتقان... بمطالعة آية كريمة من القرآن العظيم وهي قوله تعالى هو الذي خلق لكم ما في الأرض جميعا ثم استوى إلى السماء...

Sonu:

...خلق الأرض في يومين فجعلت الأرض وما فيها من شيئ في أربعة أيام وخلقت السموات في يومين الحمد لله الذي هدانا لهذا وماكنا لنهتدي لولا أن هدانا الله والصلوة على نبيه الرحمة... وسلم تسليما كثيرا.

Ferağ ve istinsah kaydı yoktur.

Metod ve Muhtevası

Risale, Bakara, 2/29. ayetin tefsiridir. Dirayet metodunun hâkim olduğu bu ayet tefsirinde kelâm açısından bilhassa Allah'ın fiil, kudret ve yaratma sıfatları incelenmiştir. Müelllif bu risalesini, Kanunî'den gördüğü yakın ilgi ve iltifata şükran ifadesi olarak yazmış ve takdim etmiştir.

Risalede, bu ayetten murad-ı ilâhînin ne olduğuna yaklaşılmaya çalışılmış, tertip edilen 7 matlabdan her biri ayette geçen önemli kelamî meselelere hasredilmiştir. Çalışmada bilhassa Zemahşerî ve Kâdî tefsirlerinden, Cürcânî'nin "Mevâkıf"a yazdığı meşhur şerhten, fukaha ve cumhur-ı ulemânın usulle ilgili eserlerinden yararlanılmış, Allah'ın her türlü noksan sıfatlardan münezzeh olduğu aklî ve naklî delillerle ispata çalışılmıştır. Zemahşerî ve Kâdî'nin görüşlerinden tasvip etmediklerini tenkitten de geri durmayan müellif, kendi kanaatlerini serdetmekle beraber, "Ancak doğru olanı Allah daha iyi bilir" diyerek yorumların hakikatini Allah'a havale etmiştir. Nihayet risale konuyla ilgisi bulunan Fussılet, 41/9. ayetinin yapılan yorumuyla tamamlanmıştır.

IV. Eser: Ta'lika 'alâ Hâşiyeti's-Seyyid eş-Şerif 'alâ Tefsîri'l-Keşşâf = Hâşiye 'ale'l-Keşşâf

Hâşiye, 205x150, 150x85 mm. ebadında, gömme şemse ve basma zencirekle müzeyyen, sağlam, sırtına kâğıt geçirilmiş kahve meşin ciltli mecmuanın ilk risalesidir. Numarasız ilk dört varakın birincisine mecmuadaki risalelerin fihristi yazılmış olup, diğer üç tanesi boştur. Eser ve müellifi hâşiyenin zahriyyesinde vakıf mührü ile birlikte حواشي المولى عصام الدين أحمد الشهير بطاشكويري زاده على الحواشي... على الكشاف ibaresiyle belirtilmiştir. Adedi 171 olan varaklar orta incelikte, sağlam, beyaz, aharlı ve filigransızdır. Cedvelsiz olan sayfalar 17 st. olup, kenarlarına kendilerinden nakilde bulunulan müfessirlerin isimleri ve bazı notlar yazılmıştır. Rahat okunabilen nesih yazı, kalın bir uç ve siyah mürekkeple yazılmış, sık sık kullanılan قوله kelimeleriyle, şerhedilen kelimeleri belirleyen çizgilerde kırmızı mürekkep kullanılmıştır.

Başı:

أما بعد حمد الله على توالي نواليه والصلوة على نبيه محمد وآله فقد قال الفاضل الشريف الجرجاني لا زال من أن يتداركه اللطف الرباني في حواشيه للكشاف...

Sonu:

...فيحتمل حمل لفظ المسؤول على كل من مفعولية وقد عبر عن الأول بقوله أي المدعو هو وعن الثاني بقوله أو نعم المطلوب هو والله أعلم.

Ferağ kaydı yoktur.

Metod ve Muhtevası

Hâşiyede açıkça müellifin ismi yer almamaktadır. Zahriyyedeki ibaresini aktardığımız müellif ve eserin adının, talikle yazılmış olması, bu ibarenin ya sonradan eseri mukabele etmiş olan bir zat veya hâşiyenin Taşköprîzâde'ye ait olduğunu bilen müstensih tarafından yazılmış olduğu kanaatini vermektedir. Eserin ve müellifin isimlerini belirleyen bu ibare mecmuanın fihrist kısmında da yer almıştır.

Eser Cürcânî'nin *Keşşâf*'a yazdığı şerhin hâşiyesidir. Müellif hâşiyesinde çoğunluğu İbn Kemal Paşa'dan olmak üzere İbnü'l-Halil, Çârpördî, Sinan Paşa ve Musannifek gibi âlimlerden yararlanmıştır. Müellif bu arada tefsir ve diğer ilimlerdeki gücünden de yararlanarak gerek itikadî, gerekse tahlilî yönlerden eksik ve hatalı gördüğü yerleri düzeltme gayreti içinde çalışmasını tamamlamıştır.

24- TÂCÜDDİN EFENDİ

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

İsmi Tâcüddin İbrahim b. Hamza b. Mes'ud et-Tirevî el-Aydınî el-Edirnevî eş-Şafiî el-Halvetî'dir. Aydın vilayetine bağlı Tire[309] kazasındandır.[310] Memleketinde başladığı medrese tahsilini bütün merhalelerini aşarak ta-

---

309 bk. Ş. Sami, *a.g.e.*, III, s. 1718-1719; Ahmed Rifat, *a.g.e.*, II, s. 296.

310 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 20; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 281.

mamlayıp icazet aldıktan sonra tasavvufa yönelmiş, halvetî şeyhlerinden bu ilmi de tahsil ederek ilimde zülcenaheyn unvanına lâyık görülmüş ve halvetî şeyhlerinin büyükleri arasında yer almıştır. Zekî ve çalışkan bir kimse olup, emsalleri arasında farklı bir talakat gücüne sahiptir.[311] Bilhassa tefsir, hadis, kitabet ve irşadda şöhret sahibi olmuştur. Müderrislik, vaaz ve irşad için ruhsat aldıktan sonra bir müddet memleketinde tedris, vaaz ve irşadla meşgul olmuş, sonra Edirne'ye giderek Noktacı Camii ve dergâhında bu görevlerine devam etmiştir. Buradaki tedris hayatında bilhassa tefsir ve hadisle meşgul olmuş,[312] bahse konu edeceğimiz tefsirini bu görevde iken 933/1526'da yazmıştır.[313] Hayat ve hizmetinin büyük kısmını Edirne ve adı geçen camide geçirmesi sebebiyle "el-Edirnevî" nisbesi ve "Noktacı Camii vaizi" ünvanıyla meşhur olmuştur.[314]

Tâcüddin Efendi uzun süre kaldığı Edirne'den ayrılarak Mısır'a, buradan da Mekke'ye gitmiş ve ömrünün kalan kısmını Mekke'de geçirmiştir.[315] Develioğlu'nun 933/1526'dan sonra vefat ettiğini söylediği[316] Tâcüddin Efendi, İsmail Paşa'ya göre[317] 965/1557'de, kaynakların çoğunluğuna[318] göre ise 970/1562'de Mekke'de vefat etmiştir. Kronolojik sıralamada bu tarih esas alınmıştır.

b- Eserleri

1- Câmi'u'l-Envâr fî Lüceci'l-Efkâr ve'l-Bihâr
2- el-İ'tirâdât 'alâ Hâşiyeti'l-'Adud li'l-Cürcânî[319]

---

311 bk. Atâî,*a.g.e.*, I, s. 75; Ş. Sami, *a.g.e.*, I, s. 541.

312 bk. *Sic. Osmanî*, II, s. 42.

313 bk. Ziriklî, *a.g.e.*, Beyrut 1990, I, s. 37; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 12.

314 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 20; Ş. Sami, *a.g.e.*, I, s. 541; Ziriklî, *a.g.e.*, Beyrut 1990, I, s. 37; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 12.

315 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 20; Ziriklî, *a.g.e.*, Beyrut 1990, I, s. 37; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 12.

316 bk. Develioğlu, *a.g.e.*, s. 281.

317 bk. *Hediyye*, I, s. 27.

318 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 75; Ş. Sami, *a.g.e.*, I, s. 541; *Sic. Osmanî*, I, s. 46; Keskioğlu, *a.g.e.*, s. 214; Kehhâle, *a.g.e.*, I, s. 26; Ziriklî, *a.g.e.*, Beyrut 1990, I, s. 37; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 537; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 12.

319 bk. *Hediyye*, I, s. 27; Kehhâle, *a.g.e.*, I, s. 26; Ziriklî, *a.g.e.*, Beyrut 1990, I, s. 37; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 12-13; Osm. Müellifleri, I, s. 20; Ş. Sami, *a.g.e.*, I, s. 541; Sic. Osmanî, II, s. 46; Keskioğlu, *a.g.e.*, s. 214; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 537.

c- Tefsiri

Kaynaklarda ancak iki eserini görebildiğimiz Tâcüddin Efendi'nin tefsirinin adı yukarıda da kaydettiğimiz gibi *"Câmiu'l-Envâr..."*dır. Ziriklî bu eseri, *"Câmiu'l-Envâr ve Nüzhetü'l-Ebsâr"* adıyla vermiş ve yazma bir nüshasının Irak Evkaf Vezareti Kitaplığı 4914 numarada kayıtlı olduğunu söylemiştir.[320] Adil Nüveyhid de eseri aynı isimle vermiş, mev'ıza mahiyetinde yazma bir tefsir olduğunu beyan etmiştir.[321] Yaptığımız araştırmada eserin eksik 2 nüshasını tespit ettik, Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan bu nüshalardan birisi Reşid Efendi/59 numarada kayıtlıdır. İstinsah tarihi olmayan bu nüsha Fatiha ve Bakara sûrelerini ihtiva etmektedir. Diğeri ise yine aynı bölüm 531 numarada kayıtlı nüshadır ki, bunun başı ve sonu eksiktir. Bakara, 2/40. ayetten başlamakta ve aynı sûrenin 210. ayetinin tefsiriyle sona ermektedir.

Her ne kadar kaynaklardaki ifadelerden eserin tam bir tefsir olduğu intibaı doğuyorsa da yaptığımız incelemede onun eksik bir eser olduğu görülmüştür. Bu tespitimizin kaynağı, tanıtacağımız S. Ktp. Reşid Efendi/59 numarada kayıtlı nüshanın zahriyyesindeki özetle nakledeceğimiz şu beyandır: Eserin müellifi İbrahim b. Hamza b. Mes'ud el-Aydınî et-Tirevî'dir. 933/1526'da Edirne'de M. b. Noktacı'nın hankâhında yazılmıştır. Tamamı Fatiha ile En'âm (6) arasıdır.

Tefsir, 275x195, 210x110 ebadında sağlam, kırmızı deri ciltlidir. Kapaklar ve mikleb küçük gömme şemse, yaldız salbek ve köşebendlerle süslüdür. Varak sayısı 236 olup, orta kalınlıkta, sağlam, nohudî renkli, aharlı ve çizgi filigranlıdır. Sayfalar cedvelsiz ve 31 st. dır. Rahat okunabilen nesih yazı, kalın bir uçla yazılmıştır. Önemine binaen izah edilen bazı kelimeler ve ayetleri belirleyen çizgilerde kırmızı, diğer yerlerde ise siyah mürekkep kullanılmıştır. Genişçe bırakılan sayfa kenarları boştur. *"Mecma'u'l-Envâr"* isminin kaydedildiği zahriyyede-yukarıda da naklettiğimiz gibi- eser, yazarı, telif süresi, telif tarihi ve yeri belirtilmiştir. Yine zahriyyede ferağ kaydı da şöyle verilmiştir:

---

320 bk. Ziriklî, *a.g.e.*, Beyrut 1990, I, s. 37.

321 bk. Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 12-13.

قد وقع الفراغ من تحرير هذا التفسير المبارك في ابتداء شهر رمضان في بلد كوستنديل على يد العبد الضعيف النحيف الفقير المحتاج إلى رحمة ربه الحاج حسن بن صالح من ولاية بوسنة غفر الله له.[322]

Başı:

أعوذ بالله العليم العظيم ذي الآلاء من الشيطان اللعين الرجيم المخلوق للإبتلاء... وبعد فإن قليل البضاعة وأضعف العباد... إبراهيم بن حمزة بن مسعود الراجي رحمة ربه الودود...

Sonu:

...فتعلموها فإن تعلمها بركة وتركها حسرة ولن تستطيعها البطلة قيل وما البطلة يارسول الله قال السحرة أي لا تستطيع السحرة أن تسحر قارئها[323]

d- Metod ve Muhtevası

Eser, mev'ıza üslûbu ile kaleme alınmış rivayet ağırlıklı bir tefsir olmakla beraber, yer yer dirayet metodlarından da yararlanılmıştır. Esere uzun bir mukaddime yazılmıştır. Müellif burada bir insana üzüntü kaynağı olarak memleketin âlimlerinin dolayısıyla da ilmî hizmetin azlığının yeter sebep olduğunu, binaenaleyh insanların yolunu aydınlatacak bir ışık yakmak sûretiyle yaşanılan huzursuzluğu bir ölçüde önlemek istediğini ve ilimlerin en şereflisi olan tefsir alanında bir çalışma yapmayı uygun bulduğunu belirtmiştir. Devamla Kur'ân'ı methetmiş, bu meyan da onun fazilet ve önemini anlatan birçok hadis nakletmiştir. Tefsir hakkında ...من فسّر القرآن hadisinin[324] itabından duyduğu endişe sebebiyle, kendisini çok iyi yetiştirdiğini beyan etmiş, bunun için de *"el- Veciz"*, *"el-Vasît"*, *"Tefsîr-i Kebîr"*, *"Ma'âlimü't-Tenzîr"*, *"Envâru't-Tenzîl"*, *"Zâdü'l-Mesîr"*, *"Tefsîru'l-Kevâşî"*, *"et-Tibyân"* ve *"et-Teysîr"* gibi pek çok eser mütalaa ettiğini ifade etmiştir. Tefsirinde bunlardan pek çok nakillerde bulunmuş, ancak ihtilaflı alanlara iltifat etmemiştir. Kezâ hadislerle ashabın ittifak ettiği haberlerden de çok yararlanmıştır. Bunlara ilaveten merama uygun kıraat vecihleriyle, bazı hikâyelere de yer veren müellif, kendi ifadesiyle güvenilir bir tefsir telif etmiştir. Ayrıca müellif tefsir ve

---

322 bk. Ş. Sami, *a.g.e.*, V, s. 3921.

323 Benzer hadis için bk. ed-Dârimî Ebu M. Abdillah b. Abdirrahman b. el-Fadl b. Behram, *Sünen*, Çağrı yay., İstanbul 1401/1981, Fedâilü'l-Kur'ân, 13.

324 bk. İbn Teymiyye, *a.g.e.*, s. 381. Diğer bir varyantı için bk. Tirmizî, Tefsir, 1.

te'vil kelimelerini izah etmiş, istiazeyi fıkıh açısından incelemiş, okunuş tarzlarına temas etmiş, dua, zikir, hamd ve teşbih gibi mev'ızaya yönelik konular hakkında mufassal ve faydalı bilgiler vermiştir. Pek çok sağlıklı rivayetlerle teyid edilen bu konuların işlendiği mukaddimeden sonra 29. varakta Fatiha'nın tefsirine başlanmıştır.

Tefsirde yukarıda zikredilen konulara benzer daha birtakım konularla beraber genel olarak sûrelerin Mekkî ve Medenî oluşları, isimleri, hadis ve mevsuk haberlerin zikriyle sûrelerin nüzülü de bahse konu edilmiş ve belirtilen esaslar doğrultusunda incelediğimiz nüsha tamamlanmıştır.

25- ÜMMÜ VELEDZÂDE

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

İsmi, Ali b. Abdilaziz b. Hüsam (Hüsamüddin) b. Hamid er-Rumî'dir. Pek çok ilim adamı yetiştiren bir aileye mensubiyeti[325] sebebiyle "Ümmü Veledzâde" ünvanıyla meşhur olmuştur.[326] Devrinin gözde âlimlerinden olan Muhşî Sinan Efendi, Arabzâde Abdülbaki Efendi, Sahn müderrisi Salih Efendi ve Çivizâde'den okuduktan sonra Muhyiddin Efendi'nin derslerine devam etmiş ve bu zattan icazet alarak müderrislik payesini elde etmiştir.[327] Yevmiye 20 akçe maaşla başladığı ve tedricen 50 akçeye kadar yükseldiği müderrislik hayatı, sırayla Bursa, İstanbul, Hezargrad (Razgrad)[328] ve tekrar Bursa'da muhtelif medreselerde geçmiştir.[329] Bazı sebeplerle bir müddet ayrıldığı müderrislik hizmetine yeniden başlayarak Semâniye'den birinde görevlendirilen Ümmü Veledzâde, bir müddet sonra Haleb kadılığına tayin edilmiş ve bu görevde iken 980/1572'de[330] vefat etmiştir. Brockelmann bu tarihi 981/1573 olarak vermiştir.[331]

---

325 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 177; *Osm. Müellifleri*, II, s. 390.

326 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 177.

327 bk. a. yz., a.e., I, s. 177.

328 bk. Ş. Sami, *a.g.e.*, VI, s. 4739; *TA*, "Razgrad" md.

329 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 177.

330 bk. a. yz. a.e., I, s. 177; *Osm. Müellifleri*, II, s. 309; *Hediyye*, I, s. 748; *İdâhu'l- Meknûn*, I, s. 565.

331 bk. *GAL*, II, s. 430.

Ümmü Veledzâde şer'î ilimlerden ve edebî ilimlerden de özellikle eski tarz inşada kendisini iyi yetiştirmiş,[332] âlim, fazıl, çalışkan, ilme ve ibadete düşkün bir kimsedir.

b- Eserleri:

Ümmü Veledzâde'nin çalışma hayatı daha ziyade müderrislik ve kadılık görevlerinde geçtiği için o, eser te'lifine fazla zaman ayıramamış, dolayısıyla mahdut sayıdaki çalışmaları risale seviyesini pek aşamamıştır. Kaynaklarda yer almamış olan tefsire dair risalesiyle birlikte bilinen eserleri şunlardır:

1- Risale fî Tefsîri Kavlihî Te'âlâ اعملوا آل داود شكرا

2- Ta'lika 'alâ Kitabi'l-Bey' = Risâletü'l-İmtihan[333]

3- Risaletü'l-Kalemiyye

4- Risaletü's-Seyfiyye

5- Risaletü'ş-Şem'ıyye

6- Eş'âr[334]

c- Tefsiri

Müellifin kaynaklarda yer almayan ve Sebe', 34/13. ayetinin kısmî tefsiri olan çalışması, S. Ktp. Esad Efendi/246 numarada, Ümmü Veledzâde Ali b. Abdilaziz, *"Tefsîru Kavlihî Te'âlâ ...اعملوا آل داود شكرا..."* adıyla kayıtlıdır. Başka bir nüshasını bulamadığımız risale, 220x130, 195x72 mm. ebadında, sağlam, üzerine kağıt geçirilmiş koyu kahve meşin ciltli bir mecmuanın 38. sırasında ve 77b-79b varakları arasında yer almaktadır. Risalelerin numaraları, her risalenin başına yapıştırılmış olan ve kütüphanenin demirbaş kaydı bulunan kayıt kâğıtlarıyla belirlenmiştir. Varaklar orta incelikte, sağlam, nohudî renkli, aharlı ve filigransızdır. Sayfalar cedvelsiz olup, kenarları boştur. Rahat okunabilen talik yazı, orta kalınlıkta bir uç ve baştan sona siyah mürekkeple yazılmıştır. Mecmuanın başında açık mavi ince iki yaprağa risalele-

---

332 bk. *Osm. Müellifleri*, II, s. 309.

333 Müellif fıkha dair olan bu eserini, müderrislik imtihanı için hazırlamıştır. bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 177.

334 bk. Ataî, *a.g.e.*, I, s. 177-178; *Osm. Müellifleri*, II, s. 309; *Hediyye*, I, s. 748; *İdâhu'l-Meknûn*, I, s. 565; Kehhâle, *a.g.e.*, VII, s. 123; *GAL*, II, s. 430; *Suppl.*, II, s. 638.

rin isimleri kaydedilmiştir. Metin içinde geçmeyen müellif ismi, hem bu fihristte, hem de risalenin sonunda yer almaktadır.

Başı:

اعملوا آل داود شكرا وقليل من عبادي الشكور على أن سردنا كلاما مقدرين في سرد المزبور يأتيا بما شرع داود على نبينا وعليه السلام...

Sonu:

...قيل قوله بالحق ظاهر في التفسير بكونه من أسماء الله تعالى وما بعده ظاهر في التفسير بمقابل الباطل... من رسالة أم ولد زاده.

Ferağ kaydı yoktur.

d- Metod ve Muhtevası

Risale, Sebe' (34) sûresi 13. ayetin son yarısının tefsiri hakkındadır. Rivayetten yararlanılmış olmakla beraber esas itibarıyla kelâm konusunun ağırlık taşıdığı dirayet metodu hâkimdir. Mukaddime yazılmamış olan bu ayet tefsirinde kaydı verilen ayetle, Sâd (38) sûresinin 26. ayeti arasında münasebet kurularak ve Davud peygamberin tarihî şahsiyeti de göz önüne alınarak, "nebî" ile "halife" arasındaki ilgi işlenmeye çalışılmıştır. Her ne kadar risaleye Sebe' sûresi 13. ayetinin tefsiri ismi verilmişse de, inceleme Sâd sûresinin numarasını verdiğimiz ayeti üzerinde yoğunlaştırılmıştır. Binaenaleyh bu ayet münasebetiyle halifenin görevlerine dikkat çekilmiş, bu görevi yüklenenlere ayetin manasından hareketle, halifenin daha öncekilerin yaptığı gibi insanlar arasında adaletle hükmetmesi, heva ve hevesine uymaması, insanları Allah yolundan saptırmaması gerektiği ifade edilmiş ve aksinin halife için uygun olmayacağı vurgulanmıştır. Müellif, meseleye kelâm açısından yaklaşmakla beraber konunun derinliğine inmemiştir. Bu arada Mervan'ın Ömer b. Abdilaziz'e, "Halife mi yoksa nebî mi daha faziletlidir" sorusunu sorarak okuduğu 34. ayeti izahlarına mesned yapan müellif, ayetin hamle müsait olan ve olmayan manasını incelemiş, naklettiği soruyu nebîlerdeki sıfatlara ve kelâm ilmindeki gücüne dayanarak izaha çalışmıştır. Bu esnada nahvî ve belâğî birtakım tahliller yapmış, bilhassa müsned ve kasr kaidelerinden yararlanarak düşüncelerini teyide gayret etmiştir. Zemahşerî,

Tîbî, Teftâzânî gibi âlimlerden kanaatler de nakleden müellif, Sebe' süresindeki ayetin tefsiriyle ilgili pek bilgi bulunmayan risalesini bu minval üzere tamamlamıştır.

26- İMAM BİRGİVÎ

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Kanunî (927-974/1520-1566) ve II. Selim (974-982/1566-1574) devirlerinin gözde âlimlerinden olan bu zatın ismi, Takıyyüddin (Zeynüddin, Muhyiddin) Muhammed b. Pîr Ali el-Birgivî el-Balıkesrî el-Aydınî'dir. Kaynakların ekseriyeti[335] onun Balıkesir'de 929/1522'de doğduğunu söylerken, bazıları[336] bu tarihi 926/1519, bazıları[337] da 928/1521 olarak kaydetmişlerdir. Aynı şekilde bu zatın anıldığı nisbede de bazı farklılıklar görmekteyiz. İlme hizmet döneminin Birgi'de[338] geçmesi sebebiyle bazı kaynaklar[339] onun için "Birgivî" nisbesini kullanırken, bir kısmı[340] "Birgilî", Brockelmann[341] ise "Birkâvî" nisbesini kullanmıştır.

Birgivî ilk tahsil çağını Balıkesir'in meşhur müderrislerinden babası Pîr Ali Efendi'nin derslerini dinleyerek geçirmiştir. Yaşıyla doğru orantılı olarak aklî ve naklî ilimlerde tedricen yükselen Birgivî, ilme karşı aşırı iştiyakını yenemeyerek İstanbul'a gelmiş ve Ahîzâde Muhyiddin Mehmed Efendi'den bir müddet okuduktan sonra Kanunî devrinin meşhur kazaskerlerinden Abdurrahman Efendi'nin hizmetine girmiştir. Bu zattan tahsilini ikmal eden Birgivî, icazetnamesini alarak mülazemet payesini elde etmiştir.[342]

---

335 bk. *DİA*, "Birgivî" md.; Kehhâle, *a.g.e.*, IX, s. 123; Ziriklî, *a.g.e.*, VI, s. 286, GAL, II, s. 440, Serkis, *a.g.e.*, I, s. 610; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 506.

336 bk. *Hediyye*, II, s. 252; Bursalı, *Aydın Vilayetine Mensup...*, s. 48; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 107.

337 bk. *İA*, "Birgivî" mâ.; *TA*, "Birgivî" md.

338 bk. Ali Cevad, *a.g.e.*, I, s. 169 vd.; Ahmed Rifat, *a.g.e.*, II, s. 93; Ş. Sami, *a.g.e.*, II, s. 1285 vd.

339 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 253; Bursalı, *Aydın Vilayetine Mensup...*, s. 48; *DİA*, a.g.md.; *İA*, a.g.md.; *TA*, a.g.md.; Atâî, *a.g.e.*, I, s. 179; *Esâmî*, s. 83; Ş. Sami, *a.g.e.*, II, s. 284; Bergamalı, *a.g.e.*, s. 137; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 650; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 107; Kehhâle, *a.g.e.*, IX, s. 123.

340 bk. Ali b. Bâlî, *a.g.e.*, II, s. 430; *Mîzânü'l-Hak*, s. 121; Serkis, *a.g.e.*, I, s. 610; Ziriklî, *a.g.e.*, VI, s. 286; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 506.

341 bk. *GAL*, II, s. 440.

342 bk. Atâî, *a.g.e.*, II, s. 179; Ali b. Bâlî, *a.g.e.*, II, s. 430; *Osm. Müellifleri*, I, s. 253; Bursalı, Aydın *Vilayetine Mensup...*, s. 38; *Mîzânü'l-Hak*, s. 121; *Esâmî*, s. 83; Bergamalı, *a.g.e.*, s. 137.

Birgivî fıkıh, feraiz, tefsir, kıraat, hadis, sarf, nahiv ve tasavvuf gibi zahirî ve batınî ilim dallarında engin vukuf sahibi bir kimsedir. Fakat fıkıh, vaaz ve irşaddaki mütehassıslığı onun ilimde mümeyyiz vasfını teşkil etmiştir. Nitekim ücret mukabili Kur'ân okuma, öğretme, ibadet yapma gibi hususlarla, menkul ve nakid vakfının caiz olamayacağı hususunda yazdığı *"es-Seyfü's-Sârim"* adlı risale ile, devrin şeyhülislâmı Ebussuud Efendi ve Bilâlzâde gibi âlimlere itirazı, onun fıkıhtaki gücünün delili sayılmıştır.[343]

Birgivî müderrislik hizmetine İstanbul'da başlamıştır. Bazı medreselerde bir süre görev yaptıktan sonra hocası Abdurrahman Efendi'nin delaletiyle Edirne'de askerî kassâmlık görevine tayin edilmiş, ancak tedris ve vaaz görevlerini ihmal etmeyerek, bunları da başarıyla sürdürmüştür.[344] İşte bu dönemlerde ruhunu şiddetli bir tasavvuf arzusu sarmış, Bayramiyye şeyhlerinden Abdurrahman el-Karamanî'ye intisabla, bu alanda da üstün dereceler elde etmiştir. Bu yeni durumundan sonra önceki görevlerini bırakarak sadece tarikatle meşgul olmak istemişse de şeyhi buna razı olmamış, onun istek ve tavsiyesiyle tarikat alanındaki hizmetinin yanında tedris ve vaaz görevlerini yürütmeye de razı olmuştur. Ancak bu kararıyla birlikte kassâmlık görevini bırakmış ve II. Selim'in hocası Şeyh Ataullah Efendi'nin Birgi'de yaptırdığı medresede yevmiye 60 akçe maaşla görev yerini yenilemiştir.[345] Nihayet Birgivî bu görevi sürdürmekte iken 52[346] veya 53[347] veyahutta 55[348] yaşlarında olduğu halde 981/1573'te[349] vefat etmiştir.

Birgivî gayret-i diniyye ve ahlâkiyye sahibi, şahsiyeti mazbut bir kimsedir. Daima hak ve hakikatin yanında yer almıştır. Doğru bildiği ve doğruluğuna inandığı şeyleri gerektiği yerlerde söylemekten asla çekinmemiş, dinî

---

343 bk. *DİA*, a.g.md.; Atâî, *a.g.e.*, II, s. 180; *Osm. Müellifleri*, I, s. 254; Bergamalı, *a.g.e.*, s. 138.

344 bk. *DİA*, a.g.md.; Ş. Sami, *a.g.e.*, II, s. 1284; *Osm. Müellifleri*, I, s. 253.

345 bk. Serkis, *a.g.e.*, I, s. 610.

346 bk. *DİA*, a.g.md.

347 bk. Ş. Sami, *a.g.e.*, II, s. 1285; İA, a.g.md.

348 bk. Ataî, *a.g.e.*, II, s. 180; *Mîzânü'l-Hak*, s. 122; *Esâmî*, s. 83.

349 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 254; Bursalı, *Aydın Vilayetine Mensup...*, s. 49; *Esâmî*, s. 83; Ş. Sami, *a.g.e.*, II, s. 1285; Ali b. Bâlî, *a.g.e.*, II, s. 433; *Mîzânü'l-Hak*, s. 122; *DİA*, a.g.md.; *İA*, a.g.md.; *TA*, a.g.md.; Bergamalı, *a.g.e.*, s. 137; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 54; Kehhâle, *a.g.e.*, IX, s. 123; Ziriklî, *a.g.e.*, VI, s. 286; Serkis, *a.g.e.*, I, s. 610; *Suppl.*, II, s. 654.

konularda devlet ricali karşısında dahi tavize yanaştığı hiçbir zaman görülmemiştir. Hiçbir kimseye yaranma gayreti gütmemiştir. Bu yüzdendir ki, şunun veya bunun adına ithafen yazılmış eseri yoktur.[350] Ondaki bu şahsiyet mükemmelliğini A. Ali Ayni şöyle özetlemektedir: "Ahlâkçılarımız içinde Birgivî derecesinde mümtaz bir simaya nadir tesadüf olunur. Çünkü onun dinî bilgisi ve bıraktığı eserleri ne kadar yüksek ise, meslek ve meşrebi de o nispette pak, nezih ve metin idi."[351]

Birgivî ilim ve ibadete çok düşkün ve müttakî bir kimse idi. Allah'ın hukukunu korumaktaki dikkat ve titizliğini, insanların hukukuna karşı da göstermiş ve tatbik etmiştir. Bu hak tehlikesinden uzak olmada fevkalâde duyarlılık göstermiştir. Edirne'de yaptığı kassâmlık görevine mukabil aldığı ücretleri, sonradan defterlerdeki kayıtlara göre ilgili yerlere iadesi,[352] onun kul hakkı karşısında ne ölçüde müteyakkız olduğunun güzel bir örneğidir.

b- Eserleri

Birgivî, ekseriyeti fıkha dair olmak üzere telif, şerh, hâşiye, ta'lîka olmak üzere çeşitli ilim dallarında pek çok eser yazmıştır. Bunlardan bir kısmı risale halindedir ve 10'un üzerindeki risalelerinin matbu pek çok nüshaları vardır. Tamamının 60'a yakın olduğu söylenen[353] eserlerinden Bursalı 27 tanesini saymıştır.[354] Kaynakların kaydetmediği bir sûre ve bir takım ayet tefsiriyle birlikte konularına göre seçilmiş bu eserlerinden bazıları şunlardır.

1- Tefsîru Sûreti'l-Bakara = Tefsîru Sûreti'l-Fatiha ve'l-Bakara = Tefsîru'l-Birgivî

2- Tefsîru Sûreti Yusuf = Ahsenü'l-Kasas

3- Tefsîru ayeti[355] ولقد أرسلنا موسى بآياتنا وسلطان مبين

4- Risale fi Şerhi Bismillah ve Ba'dı'l-Âyât

5- ed-Dürrü'l-Yetîm (fi't-tecvîd)

---

350 bk. *DİA*, a.g.md.

351 Aynî, Mehmed Ali *Türk Ahlakçıları*, İstanbul 1939, I, s. 105.

352 bk. Ş. Sami, *a.g.e.*, II, s. 1284; *Mîzânü'l-Hak*, s. 121; *Osm. Müellifleri*, I, s. 252.

353 bk. *DİA*, a.g.md.

354 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 254-256.

355 bk. Ğafir (Mü'min), 40/23

6- Risale fi Beyani Rüsûmi'l-Mesâhıfi'l-Osmaniyye
7- Şerhu Hadisi Erba'în
8- Vasiyetnâme
9- Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Vikâye
10- Revdâtü'l-Cennât (fi'l-kelâm)
11- es-Seyfü's-Sârim fi Ademi Cevazı Vakfı'l-Menkûl ve'd-Derâhim
12- Metnü'l-Ferâid ve Şerh 'ale'l-Ferâidı's-Secâvendî
13- et-Tarîkatü'l-Muhammediyye ve's-Sîretü'l-Ahmediyye
14- İzhar ve Avâmil
15- İm'ânül-Enzâr (fî şerhi'l-Maksûd)[356]

c- Tefsiri

Birgivî'nin yalnız yazma halinde bulunan tefsire dair dört çalışmasını tespit ettik. Bunlardan *"Tefsîru'l-Kur'ân"*, *"Tefsîru'l-Birgivî"*, *"Tefsîru'l-Bakara"* ve *"Tefsîru'l-Fatiha ve Sûreti'l-Bakara"* adlarıyla anılan asıl çalışmasının benzer veya eksik olmak üzere İstanbul kütüphanelerinde muhtelif nüshaları mevcuttur. İ.Ü. Ktp. Arapça/1913 ve 2223; Beyazıd/506; S. Ktp. H. Mahmud Efendi/256; S. Ktp. Denizli/394; Atıf Efendi/175 ve 176 numaralarda kayıtlı nüshaları bunlardan bir kısmıdır. Arapça olan *Tefsîru Sûreti Yusuf* İ.Ü. Ktp. Arapça/4139; yine Arapça Ğâfir (Mü'min), 40/23. ayetini tefsiri ile besmele ve muhtelif ayet tefsirleri hakkındaki risaleleri ise Köp. Ktp. Fazıl Ahmed Paşa/1606 numarada kayıtlıdır. Biz bunlardan sadece Fatiha ile Bakara sûresinin kısmî tefsiri olan eserini tanıtmağa çalışacağız. Çünkü müellifin, bu eserinde ortaya koyduğu üslûp ve metodu şüphesiz diğerlerinde de caridir. Ayrıca 356 nolu dipnotun sonunda verdiğimiz isimlerden bilhassa Düzenli, adı geçen tezinde Birgivî'nin tefsirini etraflıca incelediği için tanıtacağımız bu eserin metod ve muhtevası üzerinde de fazla durmayacağız.

---

356 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 254-256; Bursalı, *Aydın Vilayetine Mensup...*, s. 49-52; Serkis, *a.g.e.*, I, s. 610-611; *DİA*, a.g.md.; Atâî, *a.g.e.*, II, s. 180; *Hediyye*, II, s. 252; Kehhâle, *a.g.e.*, IX, s. 123; Ziriklî, *a.g.e.*, VI, s. 286; *GAL*, II, s. 440; Suppl., II, s. 654; *Keşfü'z-Zünûn*, cilt ve sayfalar için bk. Kehhâle, *a.g.e.*, IX, s. 123; Bergamalı, *a.g.e.*, s. 138; Ş. Sami, *a.g.e.*, II, s. 1285. Birgivî'nin hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bk. Ahmed Turan Arslan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, İstanbul 1992; Yaşar Düzenli, *İmam Birgivî ve Tefsirdeki Metodu* (Basılmamış Y. Lis. Tez.), İstanbul 1987; Emrullah Yüksel, "Mehmet Birgivî 929-981/1523-1573", *Ata. ÜİİFD*, Ankara 1977, sy. 2, s. 175-185.

Yukarıda da belirttiğimiz üzere Birgivî'nin tefsiri çeşitli isimlerle zikredilmektedir. Bunlardan özellikle *"Tefsîru'l-Kur'ân"* ismi her ne kadar eserin, Kur'ân'ın tamamının veya büyük bir kısmının tefsiri olduğu intibaını doğuruyorsa da diğer isimlerden de anlaşıldığı gibi Fatiha ile Bakara, 2/98. ayetin sonuna kadarki kısmın tefsiridir ve Arapça'dır. Tanıtacağımız tefsir İ.Ü. Ktp. Arapça/1913 numarada kayıtlı olan nüshadır.

Eser, 235x155,170x80 mm. ebadında, sırtı meşin, kapaklar ve mikleb ebru kâğıtla kaplı mukavva bir ciltir. Eser yer yer güve tahribatına uğramış olmasına rağmen sağlamlığını muhafaza etmektedir. Zahriyyede temellük kaydı vardır. Varak sayısı 161 olan tefsir, küçük fakat güzel bir serlevhaya sahiptir. Varaklar orta incelikte, sağlam, beyaz, aharlı ve çizgi filigranlıdır. Çok rahat okunabilen nesih yazı, kalınca bir uç ve siyah, وبعد ile منها kelimeleri kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Ayetler ise kırmızı çizgilerle belirlenmiştir. İlk ikisi kırmızı, siyah ve kalın yaldız, diğerleri ise kırmızı çizgilerle cedvellenmiş olan sayfaların kenarları oldukça geniş bırakılmış ve boştur.

Başı:

الحمد لله رب العالمين والصلوة على نبيه محمد وآله أجمعين وبعد هنا مقدمة يحتاج إليها المفسرون منها القرآن وهو في اللغة بمعنى الجمع يقال قرأت الشيئ قرآنا بمعنى جمعته...

Sonu:

...وفيه إيماء أنّ العداوة للواحد والكل سواء في الكفر واستجلاب العداوة فإن الله عدو للكافرين. تم مقالة محمد البركوي رحمة لله الرحيم القوي.

Ferağ kaydı yoktur.

d- Metod ve Muhtevası

Birgivî eserine, müfessirlerin bilmesi şart olan bilgileri ihtiva eden faydalı bir mukaddime yazmıştır. Tefsir usulüne dair bu bilgileri منها başlıkları altında vermiştir. Bunların, muhtasar olmakla beraber önemlileri, Kur'ân'ın lügat yönünden tetkiki inzal ve tenzili, tefsir ve te'vilin lügat ve ıstılah manaları, nâsih ve mensuh konusu, sûrelerin Mekkî ve Medenî oluşları Fatiha'nın terkip ve müstakil olarak ismi, manası, taşıdığı incelikler vs. dir. Mü-

ellif devamla besmele hakkında geniş bilgi vermiş ve nihayet cümle cümle Fatiha'nın tefsiriyle başladığı eserini, Bakara, 2/98. ayetin tefsirinde bırakmıştır. Mevsuk olup olmadığını bilememekle beraber, İ.Ü. Ktp. Arapça/2223 numarada kayıtlı olan ve Eyüb Camii imamı Abdullah b. Salih (ö. 1252/1836) tarafından 1217/1802'de istinsah edilmiş olan nüshanın sonunda şu rivayet dikatimizi celbetmiştir: İmam Birgivî tefsirinin telifine başlayıp Bakara, 2/98. ayete gelince rüyasında Kâdî Beydâvî'yi görür ve Beydâvî kendisine, "Şayet bu üslûp üzere bu tefsiri tamamlarsan benim tefsirimin kıymeti azalır, medreselerde okunmaz olur" der. Bunun üzerine Birgivî de telifine zikri geçen ayette son verir. Bu haberi kaydeden Abdullah Efendi rivayetin sonuna, kendisinin bu rivayeti hocalarından Osman ed-Devrakî'den, onun da Debbağzâde Mehmed Efendi'den işittiğini kaydetmiştir.

Birgivî tefsirinde en çok yukarıda sıraladığımız metodik bilgilerden yararlanmış, özellikle sarf ve nahiv tahlillerine ağırlık vermiş ve bu özelliğiyle eser *Kâdî tefsiri*nin dışındaki tefsirlerin güzidelerinden sayılmıştır.[357] Müellifin yararlandığı kaynakların başında Sibeveyh, İmam Halil, el-Kisâî, ez-Zeccâc gibi isimler gelmektedir ki müellif eserinin muhtelif yerlerinde bu isimleri zikretmiştir. Tefsirde ayetlerin muhtevalarına bağlı olmak üzere kelâmî ve fıkhî konulara da yer verilmiş, ahkâm ayetlerinin tefsirinde rivayetlerin çoğu Ebû Hanife'den nakledilmiştir. Eserin ağırlık taşıyan özelliklerinden birisi de kıraat vecihlerine fazlaca yer verilmiş olmasıdır. Bunların yanında ayet ve hadislerden yararlanılması, esere kısmen rivayet özelliği de kazandırmıştır. Kelâmî konularda da bilhassa mutezilî görüşler üzerinde durulmuş, bu görüşler gerektiği tarzda tenkid edilmiştir.

27- NURUDDİNZÂDE

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Kanunî (927-974/1520-1566) ve II. Selim (974-982/1566-1574) devri âlimlerinden olan Nuruddinzâde'nin ismi, kaynaklarda farklı şekillerde yer almaktadır. Araştırmacıların muhtemel yanılgıya düşmelerini önlemek gayesiyle bu farklı şekilleri kaydetmeyi uygun gördük. Buna göre Nuruddinzâde

---

[357] bk. Bergamalı, *a.g.e.*, s. 138.

bazı kaynaklarda[358] "Nuruddinzâde Muslihiddin Mustafa Efendi", bazısında[359] "Nuruddinzâde Muslihiddin b. Nuriddin Ahmed" , bazısında[360] "Nuruddinzâde Muslihiddin Mustafa b. Nuriddin Ahmed", bazısında[361] "Nuruddinzâde Mustafa b. Ahmed", bazısında[362] "Nuruddinzâde Muslihiddin Efendi", bazısında[363] ise "Nuruddinzâde Muhyiddin M. b. Mustafa" tarzında yer almıştır.

Nuruddinzâde 908/1502'de[364] Filibe'nin[365] Küpsi nahiyesine bağlı Anbarlı köyünde doğmuş, çocukluk devresini burada geçirdikten sonra İstanbul'a gelmiştir. Bu sebeple onun için genellikle kullanılan "el-Filibevî" nisbesinin yanında, bazen de "el-Kostantinî", "er-Rumî" nisbeleri de kullanılmıştır.

İstanbul'da, yaşının küçüklüğüne rağmen ilme kabiliyeti dikkat çeken Nuruddinzâde bazı hocalarda okuduktan sonra hizmetine girdiği Mirim Kösesi M. Efendi'de tahsilini tamamlayarak icazetnamesini almıştır.[366] Bu devreden sonra küçük yaştan beri sempati beslediği tasavvuf ilminin tahsili için Sofyalı Bâlî Efendi'ye mürid olmuş, başladığı bu tahsili de büyük bir müktesebatta tamamlayarak her iki dalda da salahiyet sahibi bir mümtaz şahsiyet olmuştur. Şer'î ilimlerden bilhassa tefsir alanındaki muhteva derinliğini, iştirak ettiği bir tefsir mübahasesinde ortaya koymuş, konuyla ilgili verdiği şümullü bilgi, bu alandaki otoritesini hazır bulunanlara kabul ettirmiştir.[367] Zekâ yapısını, ilmî kudretini, tefsir ve hadise ait konular başta olmak üzere şer'î ilimler hâkimiyetini çok beğenen Ebussuud Efendi onu Ayasofya zaviyesinde tedris ve irşadla görevlendirmiştir. Nuruddinzâde

---

358 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 171; Ateş, *a.g.e.*, s. 230; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 397; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 892, II, s. 1956.

359 Adil Nüveyhid, *a.g.e*, II, s. 674.

360 bk. *Hediyye*, II, s. 435.

361 bk. Kehhâle, *a.g.e.*, XII, s. 239.

362 bk. Atâî, *a.g.e.*,II, s. 212; *Sic. Osmanî*, IV, s. 495; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 649, *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 460.

363 bk. Kehhâle, *a.g.e.*, XII, s. 36; *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1995.

364 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 212; *Sic. Osmanî*, IV, s. 495.

365 bk. *TA*, "Filibe" md.

366 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 212.

367 bk. Kehhâle, *a.g.e.*, XII, s. 239.

burada tefsir ve hadis okutmuş, vaaz ve nasihatlarıyla hem talebelerini, hem de halkı irşad etmiştir. Zahir ve batın ilimlere engin vukufu sebebiyle, çoğu zaman derslerini ulemâ sınıfından pek çok zevat da takip etmiştir.

Nuruddinzâde, muktedir bir âlim ve meşhur bir sûfîdir. Zühd ve takva sahibidir. Kanaat ve cömertliğiyle herkesin takdir ve teveccühlerine mazhar olmuştur.[368] Bir yandan tedrisle meşgul olurken, diğer yandan da tarikat hizmetini sürdüren Nuruddinzâde, nihayet şeyhinin dergâhında halifelik postuna oturma şerefini de elde etmiştir[369] Pek çok müridi arasına Sokullu Mehmed Paşa (ö. 987/1579) da dahil olmuştur.[370] Kanunî'nin de takdirlerini kazanan ve onun Zigetvar seferine katılarak ordunun manevî güç kaynağı olan[371] Nuruddinzâde, Ayasofya'daki görevinde iken 981/1573'te vefat etmiş ve Edirnekapı civarındaki Sırt Tekkesi'ne defnedilmiştir.[372]

b - Eserleri

Nuruddinzâde'nin tamamı yazma halinde bulunan eserlerinin hemen tamamı tefsir ve tasavvufa dair olup, kaynaklardan derleyebildiklerimiz şunlardır:

1- Tefsîru'l-Kur'ân ilâ Sûreti'l-En'âm[373]

2- Tefsîru Sûreti'l-Fatiha[374]

---

368 bk. *Sic. Osmanî*, IV, s. 495.

369 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 212-213; *Sic. Osmanî*, IV, s. 495; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 379; Kehhâle, *a.g.e.*, XII, s. 239.

370 bk. *Sic. Osmanî*, IV, s. 495.

371 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 171; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 649;Ateş, *a.g.e.*, s. 230.

372 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 171; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 649; Ateş, *a.g.e.*, s. 230. Vefat tarihi için ayr. bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 213; *Sic. Osmanî*, IV, s. 495; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 460; *Hediyye*, II, s. 435; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 397; Keskioğlu, *a.g.e.*, s. 214, Kehhâle, *a.g.e.*, XII, s. 36.

373 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 214; Osm Müellifleri, I, s. 171; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 649; *Hediyye*, II, s. 436; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 460; Ateş, *a.g.e.*, s. 230; Kehhâle, *a.g.e.*, XII, s. 239; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 674. Bu kaynaklar, tefsiri her ne kadar yukardaki şekliyle vermekte iseler de yaptığımız araştırmada böyle bir nüshaya rastlanmamıştır. Mevcut nüshalar ise müellifin yazmaya niyetlendiği bu tefsirin Bakara, 2/40. ayette kaldığını göstermektedir.

374 bk. *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 456; *Osm. Müellifleri*, I, s. 171; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 649; Ateş, *a.g.e.*, s. 230. Kaynakların müstakil bir Fatiha tefsiri gibi gösterdiği bu sûre tefsiri de, araştırmamızda bulunamamıştır. Ancak kanaatimiz odur ki, bu Fatiha tefsiri, müellifin yazdığı tefsirdeki Fatiha sûresi kısmıdır.

3- Tefsîru Sûreti'l-İhlâs[375]

4- Risale fî Tefsîri Sûreti'n-Nûr[376]

5- Şerhu'n-Nusûs fî Tahkîki't-Tavri'l-Mahsûs (li-Sadriddin el-Konevî)

6- Şerhu'l-Vâridât = Şerhu Hakikati'l-Hakâik fî Şerhi Keşfi'l-Esrâri'd-Dekâik (li-Bedriddin es-Simavî)

7- Risale-i Vahdet-i Vücûd

8- Tercüme-i Menâzilü's-Sâirîn (fi't-Tasavvuf ve'l-Hikme ve'l-Ahlâk li-Abdillah el-Ensârî el-Herevî)

9- Risale-i Mi'râc = Risale fî Mi'râci Hayri'l-Beşer[377]

c- Tefsiri

Kaynaklar her ne kadar müellifin tefsirle ilgili asıl çalışmasının Kur'ân'ın başından En'âm (6) sûresine kadar olduğunu kaydetmekte iseler de , araştırmalarımızda belirtilen hacimde bir tefsiri bulunamamıştır. 373 no'lu dipnotta da ifade ettiğimiz gibi, bahsedilen bu eserin tespit edebildiğimiz tek nüshası, Fatiha sûresinden başlayıp, Bakara, 2/40. ayete kadar olan kısmın tefsiridir ve S. Ktp. Reşid Efendi/42 numarada kayıtlıdır. Bu eseriyle birlikte inceleme imkânını bulduğumuz diğer eserlerinden biri S. Ktp. Darü'l-Mesnevî/55 numarada kayıtlı *'Tefsîru Sûreti'l-İhlâs"*, bir diğeri ise S. Ktp. H. Hüsnü Paşa/763 numarada *"Risale fî Tefsîri Sûreti'n-Nur"* adıyla kayıtlı *'Tefsîru Sûreti'l-Asr"* dır. Bunların sırayla fizik ve muhteva özellikleri şöyledir:

I. Eser: Tefsîru'l-Fatiha ve Sûreti'l-Bakara

Eser, 310x150, 145x78 mm. ebadında kapaklarına ebru kâğıt geçirilmiş, koyu kahve meşin ciltlidir. Miklebi kopmuş olmakla beraber cilt sağlamdır. Varak adedi 72 olup, kalın, sağlam, nohudî renkli, aharlı ve filigransızdır.

---

375 Nureddinzâde'nin eserlerinden 2. ve 4. sırada yer alan sûre ve ayet tefsirleri, kaynaklarda yer almamaktadır.

376 Risale kütüphane fiş kayıtlarına her ne kadar yukarıda yazıldığı isimle girmişse de bu risalenin bilinen "Nur" sûresinin tefsiriyle ilgisi olmayıp, tam olarak "Asr" sûresinin tefsiridir. Risaleye belirttiğimiz ismin verilmesi, ya bu risalenin içinde "nur" kelimesinin izahına geniş yer verilmiş olmasından veya bir zühulden kaynaklanmış olmalıdır.

377 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 171; *Hediyye*, II, s. 436; Atâî, *a.g.e.*, I, s. 214; *Sic.Osmanî*, IV, s. 495; Kehhâle, *a.g.e.*, XII, s. 36, 239; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 649; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 456, 460, 892, II, s. 1956, 1995; Ateş, *a.g.e.*, s. 230; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 674.

Sayfalar ise 21 st. cedvelsiz ve geniş bırakılmış kenarlarda çok az notlar yer almaktadır. Rahat okunabilen talik yazı, kalın bir uç ve baştan sona siyah mürekkeple yazılmıştır. Beşinci varaka kadar tefsir edilen kelime ve cümleler, üzerlerine kırmızı çizgi çekilerek belirtilmişken, belirtilen varaktan itibaren bu çizgiler de siyah mürekkeple çizilmeye başlanmıştır. Metin içinde yer almayan müellif ismi, büyük bir ihtimalle müellifi ve eseri tanıyan ancak kitapta kendisinden de bahsetmeyen müstensih tarafından zahriyyeye kaydedilmiştir. Şöyle ki, vakıf mührünün de yer aldığı zahriyyedeki هذه قطعة من... تفسير الشيخ العلامة مصلح الدين الشهير بنور الدين زاده... ibaresinin, sonradan üzeri hafifçe siyah mürekkeple boyanmış ve numarasız ilk varaka eser ve müellifi şu ibareyle kaydedilmiştir:

حاشيهء نورالدين زاده على أوائل سورة بقرة وتمام سورة الفاتحة الشريفة.

حاشيهء نورالدين زاده على سورة الفاتحة الشريفة وعلى سورة البقرة رحمه الله.

İbarelerde görüldüğü gibi eserin hâşiye ile ilgisi olmayıp, doğrudan teliftir. Zayıf bir ihtimal de olsa "hâşiye" kelimesi, tefsir anlamında kullanılmış olmalıdır ama, böyle bir istimal tarzı tefsir literatürüne çok yabancıdır. Binaenaleyh incelememiz neticesinde varılan kanaate göre, zahriyyede üzeri hafifçe karalanmış ibarenin doğru olduğu ortaya çıkmaktadır.

Başı:

الحمد لله رب العالمين من الأولين الأقدمين والآخرين الكرمين الرحمن بوجوده الشامل العام... وبعد فقدما كان يخالي صدري ويدور في خلدي ان أرتب في تفسير كلام الله وتأويل آياته كتابا جامعا لوجوه اللفظ والمعنى...

Sonu:

...وكل ذلك تكلف وإنما جعله بمعنى المعاهد عليه لأن الأنباء... وإياي فارهبون فلا تنقضوا عيدي. تمت بعون الله وحسن توفيقه.[378]

Ferağ kaydı yoktur.

---

[378] Bu kelime sehven عيدى yazılmıştır, doğrusu عهدى olmalıdır.

Metod ve Muhtevası

Esere yazılan uzunca mukaddimede, müellif önce Fatiha sûresinin kısaca tefsirini yapmış ve özetle, öteden beri Allah'ın kelamını tefsir ve ayetlerini te'vil eden bir kitap yazmayı düşündüğünü ve bu çalışmaya ancak hayatının son dönemlerinde başlayabildiğini ilave etmiştir. Müellif, içinde faydalı ve güzel her şeyin bulunduğu, lafız ve mana itibarıyla çok güzel bir tefsir yazmayı plânlamış olmasına rağmen, başladığı bu tefsirinin ancak çok az bir kısmını yazmaya ömrü vefa edebilmiştir. Gerçekten de düşüncesine göre bu tefsirde ayetlerin rivayet ve dirayet metoduyla tefsir edilmesinin yanında konuları süsleyen ve eserin faydasını artıracak olan bir takım fevaidden yararlanılacak, füsehâ ve büleğâdan nakiller yapılacak ve ariflerden de pek çok işaretler dercedilerek de ayetlerdeki bütün incelikler ortaya konacaktır. Ancak çeşitli olumsuzluklar, içine düştüğü sıkıntılar ve yaşının oldukça ilerlemiş olması, bu tasavvurların tahakkukuna engel olmuş ve arzu ettiği üslûpla başladığı tefsir, ancak Bakara, 2/40. ayetine kadar gelebilmiştir. Fatiha'nın tefsirinden önce istiâze ve besmele hakkında ortaya konulan fıkhı, kelâmî ve işarî bilgilerin genişliği, plânlanan tefsirin hacmine tam bir örnek teşkil edecek mahiyet arzetmektedir.

Müellif eserinde, hadis ve ahbardan geniş çapta yararlandığı gibi, dirayet tefsirlerinin unsurları olan sarf, nahiv, kıraat vecihleri ve belâğata dair pek çok kaide tahlillerinden de yararlanmıştır. Bu arada işarî yorumlara da oldukça geniş yer vermiştir. Müellif bu vadide en çok Sadruddin Konevî'den istifade etmiştir. Böylece her üç metoddan hareketle, ayetlerden murad-ı ilâhînin ne olduğuna yaklaşmaya çalışmıştır. Bakara sûresinin başındaki huruf-ı mukattaanın neye işaret ettiğini beyanı, onun müteşâbihat konularına da önem verdiğinin işareti olmaktadır. Yerine göre fıkhî konulara da giren müellifin eseri, ancak Bakara, 2/40. ayete kadar gelebilmiştir.

II. Eser: Tefsîru Sûreti'l-İhlâs

Bulunduğu yere yukarıda işaret ettiğimiz risale, 145x100, bbxbb mm. ebadında, sağlam, kapaklarına ebru kâğıt yapıştırılmış, açık kahve meşin ciltli, miklebli ve 131 yk. den müteşekkil bir mecmuanın 53 a - 54 a varakları arasında yer almaktadır. Risalenin iç ebadı 135x78 mm. dir ve mecmuanın

genel iç ebadıyla yazı karekterine uymamaktadır. Varakların özelliği de farklılık göstermektedir. Bu itibarla risalenin başka bir müstensihin kaleminden çıktığını söyleyebiliriz. Varaklar ince, sağlam, sarı, aharlı ve filigransızdır. 24 ve 26 satır arasında değişen sayfalar cedvelsiz ve oldukça dar olan marjlar boştur. Rahat okunabilen nesih yazı, orta incelikte bir uçla yazılmış, ilk sayfanın başına ...تفسير سورة الإخلاص لمولانا شيخ نورالدين زاده رحمه الله şeklinde kaydedilen risale ve müellif adıyla, ayetleri belirleyen çizgide kırmızı, diğer yerlerde siyah mürekkep kullanılmıştır.

Başı:

سورة الإخلاص مختلف فيها وآيتها أربع سميت به لأن الإخلاص توحيد بالعمل وهو لايكون إلا بعد توحيد العلمي وهذه السورة هي أساس التوحيد...

Sonu:

...أستعذ بك مما استعاذ بك منه عبدك ورسولك محمد ياحي ياقيوم برحمتك أستغيث لا تكلني إلى نفسي طرفة عيني وأصلح لي شأني كله وصل على محمد وعلى آل محمد وسلم. تم.

Ferağ kaydı yoktur.

Metod ve Muhtevası

Daha önce tanıttığımız İhlâs sûreleri gibi bu risale de, tamamen kelâmî görüşler doğrultusunda Allah'ın varlık ve birliğini ispat sadedinde yazılmış bir sûre tefsiridir. Çünkü sûre tevhid inancının özünü ortaya koyan, ilâhî bir delildir. Bu itibarla müellif ismini zikretmediği bu çalışmasında kelâm ilmindeki maharetine dayanarak sûrenin tefsirine şu şekilde temel oluşturmuştur: Önce, sûrenin ilk kelimesiyle irtibatlandırdığı besmeleye kısaca temas etmiştir. Sonra sûrenin ilk ayeti münasebetiyle Allah'ın kudret ve kuvvet sahibi olduğunu vurgulamış, Bakara 2/186. ayete istinaden de, O'nun insanlara çok yakın olduğundan hareketle varlık ve merhametini izaha gayret etmiştir. Devamla Allah'ın rahmet, kudret, ilim ve irade isimlerine de temas eden müellif, bunların ism-i a'zamdan önemli birer isim olduğunu belirterek, sûrenin tefsirine geçmiştir. İbn Abbas'tan yapılan rivayete göre İslâm'ın ilk intişar döneminde Mekke müşriklerinin Hz. Peygamber'e,

"....Allah'ı bize vasfet" şeklindeki isteklerine[379] Hz. Peygamber'in bu sûreyle cevap verdiğini beyan ederek tefsire başlayan müellif, sûreyi ayet ayet tefsir etmiştir. İsimlerini zikretmediği kaynaklardan elde ettiği bilgilerin yanında aklî ve naklî birtakım delillerle de Allah'ın varlık ve birliğini detaylı bir biçimde ispata çalışmıştır. Gerekli gördüğü yerlerde nahvî tahlillerle de, sûredeki umdelere açıklık kazandırmıştır. Nihayet müellif, İslâm'ın öngördüğü temel unsurları, "ma'rifetullah", "ma'rifetü'l-ahkâmi'l-meşrû'a" ve "ma'rifetü'l-ahlâk" şeklinde sıralamış, bunlardan itikada taalluk eden esasın bu sûrede mündemiç olduğunu izahla sûrenin tefsirini tamamlamıştır.

III. Eser: Tefsîru Ayeti'n-Nur (Doğrusu: Tefsîru Sûreti'l-Asr)

Bulunduğu yere yukarıda temas ettiğimiz bu risale, kütüphane fişlerine, "Risale fî Tefsîri Sûreti'n-Nûr" şeklinde kaydedilmiş, fakat tetkikimiz neticesinde bunun "Asr" sûresinin tefsiri olduğu görülmüştür. Risalede yer alan bazı fevaidden biri olmak üzere Hadid, 57/12-13, Nur, 24/35. ayetlerde geçen "nur" kelimeleri de bahse konu edilmiş ve bu kelimeyle ilgili olmak üzere tasavvufî bir takım bilgiler verilmiştir. Muhtemelen bu bilgi risaleye isim olarak düşünülmüş, risale "Asr" sûresinin tefsiri olduğu halde, kütüphane fiş kaydında görülen ve zikri geçen sûreyle de ilgisi olmayan bir isim yakıştırılmıştır.

Muhtevasını kısaca tashihe çalıştığımız bu sûre tefsiri, 165x110, bbxbb mm. ebadında, sağlam, mikleb ve kapaklarına ebru kâğıt, sırtına koyu kahve meşin geçirilmiş mukavva cildli mecmuanın 37a - 43a varakları arasında bulunmaktadır. Risalenin iç ebadı yaklaşık olarak 135x85 mm.dir. Varaklar orta kalınlıkta, sağlam, nohudî renkli, aharlı ve filgransızdır. Sayfalar cedvelsiz olup, çok dar bırakılmış kenar boşluklarına yer yer notlar kaydedilmiştir. Satır sayısı 19 ile 22 arasında değişen risale, kalın bir uçla yazılmıştır. Rahat okunan talik yazıda siyah, sayfanın başında yer alan هذه رسالة في تفسير سورة العصر للشيخ الشهير بنور الدين زاده قدس سره ibaresiyle, ayetleri belirleyen çizgilerde ise kırmızı mürekkep kullanılmıştır.

---

379 bk. ez-Zebidî,Şihalüddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ahmed,..... trc. ve şrh. Kâmil Miras ve Ahmed Naim, *Sahih-i Buharî Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, Ankara 1973, XII, s. 416-417.

Başı:

بسم الله المتصرف في الأعصار والدهور الرحمن الذي أظهر دلايل وحدانيته من عجايب الأمور كيلا يغر بالله الغرور...

Sonu:

...فإن كنتم أهل بلاء فقد سألتم العافية وإن كنتم أهل عافية فقد سألتم دوامها.

Ferağ kaydı:

تمت الرسالة بعون الله الملك الوهاب بيد علي بن سيندسي في وقت العصر من يوم يكشنبه من شهر المحرم سنة ١٠٥٠.

Metod ve Muhtevası

Eser, mev'ıza ve irşad maksadıyla Asr sûresine yazılmış bir tefsirdir. Mukaddimesi olmayan risaleye, doğrudan besmelenin tefsiriyle girilmiştir. İçinde, sûredeki amel-i salih, sabır, hak, üsve-i hasene vb. kelimelerin ibret ve nasihata yönelik izahlarına ağırlık verilmiştir. İzahlarda kelâmî bilgilerle, işarî yorumlar ağırlık taşımaktadır. Nitekim besmelede kelimeler daha ziyade kelâmî yönden te'vil edilmişken, إلا الذين آمنوا 'den itibaren anlaşılmayan bir münasebet kurularak işlenen "nur" kelimesi, "Nur" süresindeki (24/35) de dahil olmak üzere tamamen işarî yönden izah edilmiş, mertebeleri hakkında bilgi verilmiş ve birtakım fevaidle devam eden risale, sabır kelimesinin izahıyla tamamlanmıştır.

28- MU'ÎDZÂDE

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

İsmi, Mu'îdzâde Muhammed b. Abdilaziz Habib el-Bektutî el-Mer'aşî el-Hanefî el-Kâdirî'dir. Vefatından sonra yerine tayin edilen Mazlum Melik Ahmed Çelebi, selefinin mektuplarına ismini "Muhammed b. el-Mu'îd el-Kâdirî el-Bektûtî el-Mer'aşî" şeklinde yazdığını haber vermiştir.[380]

---

380 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 236.

Mu'îdzâde, Dulkadıroğulları'nın[381] başkenti Maraş'ın eşrafından ve İstanbul'da tahsilini tamamlayarak devrinin önemli âlimleri arasında yer alan Abdülaziz Efendi'nin oğludur. Babasının vefat ettiği 922/1516'da Maraş'ta doğmuştur.[382] Memleketinde başladığı tahsiline İstanbul'a gelerek Mimarzâde ve Sinan Efendi'de devam etmiş ve nihayet Kanunî'nin hocası Hayreddin Efendi'den öğrenimini ikmalle müderrislik icazesini almıştır.[383]

Mu'îdzâde arabî ve edebî ilimlerde iyi yetişmiş mümtaz bir şahsiyettir. Şer'î ilimlerden bilhassa tefsir ve fıkıh başta olmak üzere kelam, nahiv ve belâğatta büyük maharet kazanmıştır. Şiirleri, edebî ilimlere vukufunun delili sayılmıştır. Bu muhteva zenginliğiyle başladığı müderrislik ve ifta hayatı ömrünün sonuna kadar devam etmiştir. Büyük takdir topladığı ve yevmiye 25 akçe maaşla başladığı müderrislik hayatının büyük kısmı sırayla Edirne, Bursa ve yine Edirne'de olmak üzere çeşitli medreselerde geçmiştir. 980/1572'de yevmiye 60 akçe maaşla Şam fetva eminliğine, buradan da 983/1575'te Kudüs kadılığına tayin edilen Mu'îdzâde aynı yıl bu görevde iken vefat etmiştir.[384]

b- Eserleri

Hayatı hakkında bilgi bulabildiğimiz mahdut sayıdaki kaynaklar, Mu'îdzâde'nin sadece birkaç eserine yer vermiştir. Biz de kütüphane araştırmamızda sağlıklı olarak bu zat adına kaydedilmiş sadece bir Fatiha sûresi tefsirini tespit edebildik. Bizzat incelediğimiz ve kaynaklarda olmayan bu eseriyle beraber bilinen telifleri şunlardır:

1- Tefsîru Sûret'l-Fatiha

2- Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Kâdî fî evveli Sûreti'l-En'âm[385]

---

381 bk. *Hayat Ans.*, "Dulkadıroğulları" md.; *İA*, "Dulkadırlılar" md.; *TA*, Dulkadırlıoğulları" md.;Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri.*, s. 42-45.

382 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 236; *Hediyy,*. II, s. 254; *Şezerât*, VIII, s. 400; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 551.

383 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 236; *Şezerât*, VII, s. 400; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 551.

384 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 236; *Hediyye*, II, s. 254; *Şezerât*, VIII, s. 401; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 552.

385 S. Ktp. Şehid Ali Paşa/316 numarada Mu'îdzâde adına kayıtlı bu risalede En'am sûresinin başındaki الحمد kelimesi kelâm açısından te'vil edilmiştir. Münhasıran belirtilen kelime

3- Ta'lîka 'alâ ba'dı'l-Mevâdı' mine't-Tefâsîr = Muhakemât beyne'l-Mevâdı'ı'l-Hilâf beyne'l-Kâdî ve Sahibi'l-Keşşâf

4- Ta'lîka 'ale'l-Hidâye li'l-Merğînânî

5- Ta'lîka 'alâ Miftâhi'l-'Ulûm li's-Sekkâkî[386]

c- Tefsiri

Müellifin çalışma kapsamına aldığımız eseri, S. Ktp. Hacı Mahmud Efendi/316 numarada kayıtlı olan *"Tefsîru Sûreti'l-Fatiha"*sıdır. Eser, Fatiha'nın kısmî tefsiri olup, 210x142,148x75 mm. ebadında sağlam, miklebsiz, sırtına koyu kahve meşin geçirilmiş bir ciltedir. 38 adet olan varaklar orta kalınlıkta, sağlam, nohudî renkli, aharlı ve filigransızdır. Sayfalar 17 st. olup, cedvelsizdir. Geniş bırakılan kenar boşluklarına yer yer hâşiyeler kaydedilmiştir. Talik yazı, orta kalınlıkta bir uç ve siyah, besmele وبعد ve ayetlerle نظم gibi bazı kelimeler kırmızı mürekkeple yazılmış, bir takım nakil cümleler ise kırmızı çizgilerle belirlenmiştir. İsmine varak 11a'da yer veren müellifin bu eseri zahriyyede رسالة متعلقة التفسير للمولى معيد زاده şeklinde yer almıştır.

Başı:

أحمدك اللهم يامن أذهب عنا الحزن بعطاية الجميل... أحيانا بعد اماتنا قبل أن أمات عساه أن يكفر به عنا سيآتنا...

Sonu:

Eserin sonu eksik olup, 38 b'de

...إذ موجب العنت على ماهو المفروض إنما هو استمرار...

ibaresinde kalınmıştır. Bu eksiklik, sayfanın karşı sayfaya bağlantısını gösteren الإطاعة kelimesinden de anlaşılmaktadır.

üzerindeki incelemede mâdî başta olmak üzere Sinan Çelebi ve Bostan Çelebi gibi alimlerin tefsirlerinden çok istifade edilmiştir. Müellifinin teze aldığımız zat olup olmadığından emin olamadığımız için risale, eserler arasında gösterilmekle beraber, incelemeye tabi tutulmamıştır.

386 bk. *Hediyye*, II, s. 254; Atâî, *a.g.e.*, I, s. 236; *Şezerât*, VIII, s. 401; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 552.

d- Metod ve Muhtevası

Müellif eserine, tahsili, seyahatleri, görev yerleri, II. Selim'le ülfetini anlattığı uzun bir mukaddime ile başlamıştır. Yine mukaddimede müderrislik yaptığı Edirne ve Bursa gibi yerleri uzun uzun tavsif eden müellif varak 11 a ve b'de ismini وأنا أقل خدماء العلماء وأذل دعاقم بالغداة والعشي محمد بن المعيد الدلقادري البكتوري المرعشي şeklinde ifade etmiştir. Nihayet Mu'îdzâde, Zemahşerî, Beydâvî, Sekkâkî, İbn Hişam, Teftâzânî, ve Şerif Cürcânî gibi âlimlerin muhtelif kaynaklarından ve Fatiha tefsirlerine yazılmış bazı hâşiyelerden yararlanarak, Fatiha sûresi hakkında bir tefsir yazacağını beyanla mukaddimesini tamamlamış ve varak 1 1 b'de tefsire başlamıştır. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi müellif bu çalışmasında Fatiha'yı baştan sona tefsir etmemiş, sadece "hamd" ve "ibadet" kelimelerini bilhassa Zemahşerî ve Beydâvî'den pek çok nakillerle izaha çalışmıştır. Allah'a hamd ve sadece ona ibadetin faydasını, Al-i 'İmran, 3/30, A'râf, 7/20, En'âm, 6/158, Sâffât, 37/112. ve Hucurât, 49/7 ayetlerinin tefsirleriyle iyice genişletmiş, ayrıca ibareleri iyice vuzuha kavuşturmak için sarf, nahiv, belâğat ve kelâm ilminden de çok yararlanmıştır.

Müellif tefsirin kendisinden hemen hemen köklü bir şey ilâve etmemiş, yukarıda isimleri zikredilen şahsiyetlerin görüşlerini telfik ve telif etmek sûretiyle geliştirdiği eserini bir mev'ıza karekteri içinde tamamlamıştır.

29- ABDÜLMECİD b. NASUH

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

İsmi, Abdülmecid b. eş-Şeyh Nasuh b. İsrail (İsrafil) et-Tosyavî el-Amasyavî er-Rumî el-Hanefî olan bu zatın dedesinin ismini kaynaklardan bazıları "İsrail", bazıları ise "İsrafil" olarak kaydetmektedir.[387] Bu farklılık neticesi Bursalı Mehmed Tahir, Abdülmecid Efendiyi iki ayrı yerde[388] farklı şahıslar gibi vermiştir. Kanaatimizce Bursalı'yı bu hataya düşüren bir başka sebep de, müellifin babasının memleketi olan Tosya'nın kendisinin de mem-

---

387 bk. *Hediyye*, I, s. 620; *Osm. Müellifleri*, I s.,354; *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1767; Kehhâle, *a.g.e.*, VI, s. 171; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 333; *Suppl.*, II, s. 644.660.

388 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 113, 354.

leketi gibi düşünülmüş olmasıdır. Keza Bursalı, Abdülmecid Efendi'nin dedesinin ismine izafeten "İsrafilzâde" lakabıyla anıldığını da ifade etmiştir.[389]

Abdülmecid Efendi, Amasya'nın Lâdik[390] kasabasında doğmuş ve burada yetişmiş bir mümtaz şahsiyettir. Babası Şeyh Nasuh Efendi ise Kastamonu'ya bağlı Tosya'dan olup, âlim, salih, zahid ve Zeyniyye tarikatında bir müddet postnişinlik ifa etmiş icazetli bir kimsedir.[391] Babasının tasavvufa meylini aynıyla tevarüs eden Abdülmecid Efendi bu ilmi de tahsil ederek bu alanda da meşhurlar arasında yer almıştır.[392]

Tahsil hayatı hakkında detaylı bilgi bulamadığımız Abdülmecid Efendi'nin eserlerinden vardığımız sonuca göre o, tefsir başta olmak üzere vaaz ve irşadla, fıkıh, tarih ve âlet ilimlerinde iyi yetişmiş bir kimsedir. Ahlâk-ı hamide sahibidir. Abid, zahid bir kimse olarak bilhassa feyizli sohbetleri, vaaz ve nasihatlarıyla devrinde büyük takdir toplamıştır.

Abdülmecid Efendi'nin vefat yeri olarak Amasya[393] veya Tosya[394] şeklinde farklı bilgiler verildiği gibi, vefat tarihi hakkında da değişik kayıtlar görmekteyiz. Nitekim Bursalı bir yerde[395] 887/1482'de vefat ettiğini söylerken, bir başka yerde[396] 973/1565'te vefat ettiğini kaydetmiştir. Bu tarih bazı kaynaklarda[397] 960/1552, bazısında[398] ise 996/1588'dir. Brockelmann, müellifin *"Riyâdu'n-Nâsıhîn"* adlı eserini 986/1578'de yazdığını kaydettiğine[399] göre Abdülmecid Efendi'nin 996/1588'de vefat etmiş olması ihtimali daha kuvvetli görünmektedir. Bu itibarla biz kronolojik sıralamada belirtilen tarihlerden 996/1588'i esas aldık.

---

389 bk. *a.e.*, I, s. 354.

390 bk. Ş. Sami, *a.g.e.*, V, s. 3963; Amasyalı Abdizâde, *a.g.e.*, I, s. 384 vd.; Ali Cevad, *a.g.e.*, III, s. 706.

391 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 429.

392 bk. *Hediyye*, I, s. 620; Kehhâle, *a.g.e.*, VI, s. 171.

393 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 354.

394 bk. *a.e.*, I, s. 113.

395 bk. *a.e.*, I, s. 354.

396 bk. *a.e.*, I, s. 113.

397 bk. *Hediyye*, I, s. 620; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 331.

398 bk. *İdâhu'l-Meknûn*, I, s. 90; Kehhâle, *a.g.e.*, VI, s. 171.

399 bk. *Suppl.*, II, s. 660.

b- Eserleri

Kaynakların bildirdiklerine göre Abdülmecid Efendi mütehassıs olduğu konularda 10'un üzerinde eser telif etmiştir. Bunların çoğunu, mev'ıza mahiyetinde kaleme alınmış tefsire dair olanlar teşkil etmektedir. Bir kısmını kaynaklarda göremediğimiz bu eserlerin, tefsir hakkında olanlarla birlikte başlıcaları şunlardır:

1- Cevâhiru'l-Kur'ân ve Zevâhiru'l-Furkan
2- Risale fî Tefsîri'l-Âyâti'l-Müteallika bi'l-Emsâl
3- Risaletü'l-Hüdâ ve'l-Felâh
4- Risaletü'l-Havf ve'l-Hüzn = Risale fi't-Tebşîr ba'del-Havf ve'l-Huzn
5- Risaletü'l-Fevzi'l-'Azîm
6- Tezkiretü üli'l-Elbâb
7- Tefsîru Sûreti'l-İnsan (ed-Dehr)
8- Tezkîru'n-Nâsîn fî Tefsîri Yâsîn (Türkçe)
9- Tefsîru Sûreti'l-Mülk (Türkçe)
10- Tuhfetü'l-Ahbâb (el-Müntehab min Cemîi'l-Fetâvâ)
11- Ravdâtü'l-Ezkâr ve Cennâtü'l-Esmâr
12- Riyâdu'n-Nâsıhîn (Türkçe)
13- el-İstifa fî Menâkıbi'l-Mustafa (s.a.v.)
14- Şerh-i Pendnâme li'l-Attar (Türkçe-manzum)
15- İrşâdü't-Tâlibîn fî Ta'lîmi'l-Müteallimîn[400]

c- Tefsiri

Müellifin, gerek kaynaklarda gerekse kütüphanelerde çoğunluğu Arapça olmak üzere tefsire dair 9 eserini tespit ettik ve bunlardan 7 tanesini tanıtmaya çalıştık. 6. ve 7. sırada kaydettiğimiz iki eseri ise, diğerleriyle benzer mahiyette sûre ve içinde "uli'l-elbâb" terkibi bulunan ayet tefsirleri olması hasebiyle sadece fiş kayıtları verdik. Bunlardan "*Tezkiretü üli'l-Elbâb*" Arapça olup, S. Ktp., Reşid Efendi/1019 numarada kayıtlı ayrı mecmuanın 95-97. varakları arasında bulunmaktadır.

---

[400] bk. *Hediyye*, I, s. 620; *Osm. Müellifleri*, I, s. 113, 354; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 566, 852, 863, 880, 881, II, s. 1767; *İdâhu'l-Meknûn*, I, s. 9; Kehhâle, *a.g.e.*, VI, s. 171; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 331; Ali Şevah, *a.g.e.*, IV, s. 80; *Suppl.*, II, s. 644, 660.

Tanıtmaya çalıştığımız 7 eserden ilk 5 tanesi Arapça, son ikisi ise Türkçe olarak telif edilmiştir.

I. Eser: Cevâhiru'l-Kur'ân ve Zevâhiru'l-Furkan

S. Ktp. Hacı Mahmud Efendi/230 numarada kayıtlı olan kitap, 210x150, 146x80 mm. ebadında, sırtı koyu kahve meşin, kapakları mor bez kaplı, oldukça sağlam mukavva ciltlidir. Kapakların köşeleri basma figürlerle tezyin edilmiştir. 117 adet olan varaklar orta incelikte, temiz, nohudî renkli, aharlı ve filigransız, 19 st. dan müteşekkil sayfalar ise kırmızı çizgi cedvelli ve marjlar boştur. Başlık konumundaki bab, fasıl, bazı tefsir isimleriyle sayı ve fâide kelimelerinin kırmızı çizgi cedveller arasına yazılmış olması, fihrist olmayan eserde işlenen konuların neler olduğu hususunda okuyucuya kolaylık sağlamaktadır. Rahat okunabilen talik yazı, orta kalınlıkta bir uçla yazılmış, bab, fasıl, fâide vb. bir takım kelime ve cümlelerde kırmızı, sâir kısımlarda ise siyah mürekkep kullanılmıştır. Zahriyyede kitap ve müellifin ismi ile, müellifin eserini isimlendirmesini beyan ettiği manzum ve mensur ibaresi yer almaktadır.

Başı:

الحمد لله الملك المنان الذي أنزل على عباده القرآن ليعطيه به جنة وحريرا... أما بعد ولما كان كلام الله تعالى لكل داء ودواء ولكل مرض شفاء ولا رطب ولايابس في العالمين إلا في كتاب مبين...

Sonu:

...مناجات اللهم إني أسئلك من فضلك التام وفيضك العام... وصلى على سيدنا محمد وآله وأصحابه أجمعين سبحان ربك رب العزة عما يصفون وسلام على المرسلين والحمد لله رب العالمين.

Ferağ kaydı yoktur.

Metod ve Muhtevası

Müellif mukaddimede, yaş, kuru her şeyi ihtiva etmiş olan Kur'ân'ın insanların kurtuluşunda bir deva ve şifa olmasını temin için muhteva, fazilet, havas ve tefsiriyle ilgili olmak üzere bu kitabı telif ettiğini ve insanların yolunu aydınlatan bir nur ve cevher ihtiva etmesi sebebiyle de adına "Cevâ-

hiru'l-Kur'ân" dediğini beyan etmiştir. Bünyesinde 40 adet "faide" yer alan eserde müellif, muhtelif bab ve fasıllar halinde bazı sûre ve ayetlerin fazilet ve havassına yer vermiş, bu konuda pek çok hadis nakletmiştir. Belli bir sıra ve tertip takip edilmeyen sûre ve ayet tefsirlerinde konu ağırlığına göre tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, mağazî vb. pek çok kaynaklardan yararlanmış ve yer yer ahbar ve hikâyelerden de yararlanmıştır. Bu görünüşüyle mecâlis ve mevaiz cinsinden bir eser hüviyeti taşıyan çalışmada, gerekli görülen yerlerde nahvî ve belâğî tahlillere de yer verilen eser bu minval üzere tamamlanmıştır.

II. Eser: Risale fî Tefsîri Âyâti'l-Müteallika bi'l-Emsâl

Abdülmecid Efendi'nin S. Ktp. Şehid Ali Paşa/272 numarada kayıtlı ve Kur'ân'daki emsal ayetlerinden 45 tanesinin tefsirini ihtiva eden Arapça bu eseri, 215x155, 150x85 mm. ebadında, yüzüne ebru kâğıt yapıştırılmış ve kapaklarından miklebli olanın kopmuş olmasına rağmen sağlamlığını muhafaza eden mecmuada 1b-98b varakları arasında bulunmaktadır. Yapraklar sağlam, nohudî renkli, aharlı ve filigransızdır. Sayfalar 17 st. olup, cedvelsiz ve ilk 7 varakın kenarlarına tamamen, diğerlerine ise daha az olmak üzere hâşiyeler kaydedilmiştir. Rahat okunan ve kısmen harekeli olan talik yazı orta kalınlıkta bir uç, ayetlerle bazı kelimeler kırmızı, diğer kısımlar ise siyah mürekkeple yazılmıştır. Ayetlerin sıralarını gösteren rakamlar ise kalın bir uç, bazısı siyah ve bazısı ise yeşil mürekkeple yazılmıştır. وقال بعض gibi ifadelerle eser ve şahısları belirleyen bir takım kelimelerde de yine kalın bir uç, siyah ve yeşil mürekkep kullanılmıştır. Hem mukaddime ve hem de ferağ kaydında ismini zikreden müellifin, kendisi ve eserinin ismi zahriyyede şu ibareyle verilmiştir:

هذه رسالة في تفسير الآيات المتعلقة بالتمثيل جمعها اضعف عباد الله الجليل عبدالمجيد بن الشيخ نصوح بن إسرائيل

Başı:

الحمد لله الملك المتعال الذي أنزل على عبده الكتاب وجعله نجوما في الإنزال... أما بعد... خلج ببال هذا الضعيف الذليل عبد المجيد بن الشيخ نصوح بن إسرائيل أن يجمع الآيات المتعلقة بالأمثال فجمعها فوجدها خمسا وأربعين آية في القرآن في خمس وعشرين سورة من سور الفرقان.

Sonu:

...وقد تمت آيات التمثيل التي جاءت في سورة التنزيل... على يد... عبد المجيد بن الشيخ نصوح بن إسرائيل في تاريخ سنة اثني وسبعين وتسعمائة... وصلى الله على سيدنا محمد وآله أجمعين... و على أهل طاعتك أجمعين من أهل السموات والأرضين.

Metod ve Muhtevası

Abdülmecid Efendi mukaddimede kısaca emsâlü'l-Kur'ân'ın önemine işaret etmiş ve 25 sûreden 45 ayet derleyerek bunları tefsire çalışmış ve bu hususta büyük müfessirlerin tefsirlerinden yararlandığını ifade etmiştir. Müellif bu derleme ve tefsiriyle hem Kur'ân'ın bir yönüne hizmet, hem de okuyanların hayır dualarına nail olmayı umduğunu sözlerine ilâve ederek Bakara, 2/17. ayetinden başladığı eserini, Tahrim, 66/10. ayetinin tefsiriyle tamamlamıştır.

Tefsirde ayetlere genellikle kelâm, fıkıh ve tasavvvuf yönlerinden yaklaşılmış, pek çok nahvî ve belâğî tahliller yapılmış ve bazı kelimelerin iştikakıyla, kıraat vecihleri üzerinde durulmuştur. Ayetlerin tefsirlerinde قال بعض العلماء ifadesiyle başlanarak uzun uzun Farsça nakillerde bulunulmuş, şiirlerden şahidlerle yorumların isabetliliği teyide çalışılmıştır. Ayetlerin te'vilatıyla ilgili bilgiler وقال بعض أهل الإشارة، وقال بعض العارفين من أرباب المشايخ... وقال بعض التأويل başlıkları altında nakledilmiş ve bunlardan Necmüddin el-Kübrâ, Şihabüddin es-Sühreverdî gibi çok az isim tasrih edilmiştir. Kezâ müellif yararlandığı müfessirlerden de sadece Zemahşerî, Kâdî, Cafer-i Sadık, Nizamüddin en-Nisâburî ve el-Bağavî'nin ismine yer vermiştir. Fıkhî nakillerde ise el-Bezzâzî zikredilen tek isimdir. Temsillerle ilgili olmak üzere sıkça rastladığımız hadis rivayetleri genellikle İbn Abbas'tan nakledilirken, mutezilî görüşlerin tenkidi de ihmal edilmemiştir. Eser, Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin tefsirinde, Firavn'la, onun iman eden hanımı hakkında yer alan hikâyenin nakliyle tamamlanmıştır.

III. Eser: Risaletü'l-Hüdâ ve'l-Felâh

S. Ktp. Reşid Efendi/1019 numarada kayıtlı *"Risaletü'l-Hüdâ ve'l-Felâh"* adını taşıyan Arapça eser, 213x150, bbxbb mm. ebadında şirazesi dağılmış, miklebi kopmuş, sırtı iyice yıpranmış, kapakları gömme şemseli ve koyu kahve meşin ciltli mecmuanın 1b-26a varakları arasında bulunmaktadır. İç ebadı 150x80 mm. dir. Varaklar dağılmış olmakla beraber sağlam, beyaz ve nohudî renkli, aharlı ve filigransızdır. Sayfalar cedvelsiz olup, özellikle ilk yarısında kenar boşluklarına risaleyle ilgili bazı fevaid kaydedilmiştir. Kısmen harekeli ve rahat okunan talik yazı, orta kalınlıkta bir uç, ayetler kırmızı, sâir yerler siyah mürekkeple yazılmıştır. Ayetlerin sayısını gösteren kelimelerle, rivayetlerin başında kullanılan وقال kelimeleri ve bazı ayetlerin yazımında kalın bir uç ve siyah mürekkep kullanılmıştır. Numarasız ilk iki yapraktan birincisinde mecmuadaki risalelerin fihristi, zahriyyede ise vakıf mührü, eş-Şeyh Pîr Muhammed el-Hûyî'nin ve oğlu Muhyiddin el-Hamîdî'nin vefat tarihleri ve haklarında kısa bir bilgi, bir dua ve mecmuanın hibe kayıtları yer almaktadır.

Başı:

الحمد لله الذي جعل عباده المؤمنين المتقين مخصوصين بالفوز والفلاح... أما بعد فإن العبد الضعيف... عبد المجيد بن الشيخ نصوح بن إسرائيل لما قرأ القرآن ورأى فيه أن الله تعالى خص بعض عباده من أشراف الإنسان في مواضع من سور القرآن بالهدى...

Sonu:

...مناجات: إلهنا ومولانا نسئلك من فضلك التام وفيضك العام... سبحان ربك رب العزة عما يصفون وسلام على المرسلين والحمد لله رب العالمين في تاريخ سنة ٩٥٦.

Metod ve Muhtevası

Abdülmecid Efendi bu risalesinde, içinde هدى ve المفلحون kelimeleri geçen ve Allah'ın kurtuluşa erdireceğini beyan ettiği 10 sûreden seçtiği 11 ayetin bazılarında yalnızca ilgili ayetin, bazılarında da siyak ve sibakındaki bazı ayetlerin tefsirini de yapmıştır. Tefsirde kullandığı üslûp ve metod, aynı "emsal" ayetleri hakkındaki eseri gibidir. Bu itibarla ayrıca bir değerlendir-

meye gerek görülmemiştir. Risale Buhara, 2/5. ayetin tefsiriyle başlamış, Haşr, 59/9. ayetin tefsiriyle tamamlanmıştır.

IV. Eser: Risâletü'l-Havf ve'l-Huzn = Risale fi't-Tebşîr ba'de'l-Havf ve'l-Huzn

Arapça olan bu risale S. Ktp. Reşid Efendi/1019 numarada kayıtlı mecmuanın 31b-40a varakları arasında yer almaktadır. Gerek mecmua ve gerekse iç tavsif itibarıyla daha önce tanıtılan risalenin fizikî özelliklerine sahiptir.

Başı:

الحمد لله الذي جعل عباده المؤمنين المتقين محفوظين عن الخوف والحزلان... أما بعد فلما قرأت القرآن فرأيت فيه أن الله تعالى وصف بعض عباده من أرباب الإحسان... بقوله عز وجل فلا خوف عليهم ولا هم يحزنون خلج ببال هذا الضعيف... عبد المجيد... أن يجمع هذه الآيات...

Sonu:

...مناجات: إلهنا ومولانا نسألك من فضلك التام وفيضك العام... وفي العقبى من الذين لاخوف عليهم ولاهم يحزنون سبحان ربك رب العزة عما يصفون وسلام على المرسلين والحمد لله رب العالمين.

Metod ve Muhtevası

Abdülmecid Efendi'nin bu risalesi de tanıtılmış risaleleri gibi aynı metod ve üslûp özelliklerine sahiptir. Müellif, içinde "havf' ve "huzn" kelimeleri geçen 8 sûreden 14 ayet seçmiş, bazılarını siyak ve sibakındaki ilgili ayetlerle birlikte tefsir etmiştir. Seçtiği ayetlerin 6 tanesinin Bakara 'da, birinin Âl-i İmran'da, birinin Mâide'de, birinin En'am'da, ikisinin A'rafta, birinin Yunus'ta, birinin Zuhruf'ta ve birininde Ahkâf'ta olduğunu söylemiştir. Bakara, 2/62. ayetin Tefsiriyle başlanan risale Ahkâf, 46/13. ayetin tefsiriyle tamamlanmıştır.

V. Eser: Risaletü'l-Fevzi'l-'Azîm

Abdülmecid Efendi'nin Arapça olan bu risalesi de tavsifi yukarıda yapılmış olan S. Ktp. Reşid Efendi/1019 numarada kayıtlı mecmuanın 61b-73a varakları arasında yer almaktadır. İç tavsif itibarıyla da önceki risalenin karakterini hâizdir.

Başı:

الحمد لله الذي شرف أهل الطاعات والعبادات بالفوز والنجاة عن عذاب النار... أما بعد فالله سبحانه وتعالى لما قال في حق عباده المطيعين... و ذلك هو الفوز العظيم خلج ببال هذا الضعيف العليل عبد المجيد... أن يجمع هذه الآيات...

Sonu:

...هو الفوز العظيم من الله الملك الغفار لعباده الأبرار... والذين اتبعوهم بإحسان إلى يوم الحشر والقرار والحمد لله وحده ولا شيئ بعده.

Ferağ Kaydı:

وقد وقع الفراغ من التسطير والبلاغ عن التحرير... في سنة سبع وخمسين وتسعمائة من الهجرة النبوية.

Metod ve Muhtevası

Bu risale de tefsir metodu ve üslûbu itibarıyla aynı öbürleri gibidir. Müellif mukaddimede, "fevz" ve "necat" kelimelerini ihtiva eden ayetleri tefsir etmek istediğini ve 10 sûrede 13 ayet tespit ettiğini belirtmiştir. Sûrelerin Nisa, Mâide, Tevbe, Yunus, Sâffât, Mü'min (Ğâfir), Duhân, Hadîd, Saff ve Teğabün olduğunu söyleyen Abdülmecid Efendi, bunlardan Tevbe'de 4, diğerlerinde birer ayet olduğunu ifade etmiş, Nisa, 4/14. ayetin tefsiriyle başladığı risalesini, Teğabün, 64/9. ayetin tefsiriyle tamamlamıştır.

VI. Eser: Tezkîru'n-Nâsîn fi Tefsîri Yâsîn

Türkçe yazılmış olan ve İ.Ü. Ktp. Türkçe/558 numarada kayıtlı bulunan risale, 205x143, bbxbb mm. ebadında, sağlam, mikleb ve kapaklarına ebru kâğıt yapıştırılmış, kahve meşin ciltli mecmuanın 33a-78a varakları arasında yer almaktadır. İç ebadı, 140x80 mm. dir Varaklar sağlam, orta incelikte, sarı, aharlı ve çizgi filigranlıdır. Sayfalar cedvelsiz, kenarında yer yer hâşiye ve tercüme kayıtları vardır. Sayfalar 17 st. dır. Kısmen harekeli ve oldukça rahat okunan talik yazı, orta kalınlıkta bir uç ve siyah, ayetler, muhtelif alıntılar, Türkçe ve Farsça bazı beyitlerle, dikkat çekilmek istenen kelime ve cümleler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Mecmuadaki risaleler fihristinde kitap ve

yazar adıyla ilgili كتاب تذكير الناسين في تفسير ياسين ألفه أحقر عباد الله الملك الجليل عبد المجيد بن الشيخ نصوح بن إسرائيل şeklindeki ibare, aynı haliyle risalenin zahriyyesinde de kaydedilmiştir. Kezâ zahriyyede kitabın ismini müellif de bir kıta ile şöyle ifade etmiştir:

في بيان اسم هذا الكتاب:

وقد ألّفت إخواني كتابا/ ففي التنزيل في تفسير يس

ددي هاتف كه أولسوك بونك آدي/ تفاسير إيجره بيل تذكير ناسين.

Başı:

بسم الله الرحمن الرحيم تمم بالخير يالطيف يا كريم... أما بعد فقد خلج ببال هذا الضعيف العليل عبد المجيد بن الشيخ نصوح بن إسرائيل أن يؤلف رسالة مختصرة في تفسير سورة يس جامعة لأقوال المفسرين... وسميناها بتذكير الناسين فى تفسير ياسين...

Sonu:

...اللهم إني مما أنزلت على نبيك وكان عبدك هذا يقرأني فيما يشفع حتى أدخله الجنة وهي المنجية تبارك الذي بيده الملك... وسورة الشافعة ترجمة الحديث الذي رواه أنس رضي الله عنه لمؤلفه الحقير عبدالمجيد الفقير.

Bu sonuç 12 beyitlik bir nazımla sona ermekte ve 78 a'da tamamlanan Yâsin tefsiriyle bağlantı kurulan Mülk sûresinin tefsirine geçilmektedir.

Ferağ kaydı:

دخل في ١١٠٣ سلك ملك الفقير السيد صدقي بن السيد حاجي حسام غفر الله لهما وستر عيوبهما.

Metod ve Muhtevası

Müellif uzun mukaddimesinde Türkçe yazdığı bu Yâsin tefsirinin üç esasa şamil olduğunu beyan etmiş ve bunların, 1- Mübteda 2- Maksad 3- Münteha olduğunu söylemiştir.

Mübteda bölümü, eserin mukaddime kısmını teşkil etmekte ve 33 b'den başlayıp, 44 a'da sona ermektedir. Burada müellif, umduğu faydanın tam ve umumî olması için eserini Türkçe yazdığını ve dostlarıyla bütün müslümanlara hediye etmek istediğini söylemiştir. Bu düşünce ve ümidle kaleme aldığı tefsirini, bir takım hadis ve hikmet dolu sözlerin yanında, onu Arapça, Farsça ve kendi senihasından Türkçe birçok beyitlerle daha muhtevalı bir hale sokmaya çalışmıştır. Müellif mukaddimede bazı konulara özellikle yer vermiştir. Bunlardan birisi ilimdir. Bu fasılda ilmin önemiyle faziletini ve âlimin cahile üstünlüğünü ayet, hadis, ahbar ve hikâyelerle izah etmiştir. İşlediği diğer bir konu Kur'ân'ın faziletidir. Bu meyanda Yâsin'in faziletini de anlatan müellif, konuyu tafsîl için İmam Gazzâlî vb. büyük şahsiyetlerden bir takım nakillerde bulunmuştur.

Bu girişten sonra müellif وأما المقصد başlığı altında ve 38b-76b arasında "Kur'ân'ın kalbi" ifadesini kullandığı sûrenin tefsirine başlamıştır. Tefsirde rivayet, dirayet ve işarî metodlardan yararlanmış, ayetleri bazı sûfîlerden nakillerle tefsir etmiş, bunun yanında ayetlerdeki kapalılıkları vuzuha kavuşturmak için irabî, lügavî ve belâğî tahliller yapmıştır. Meselâ يس kelimesinin manasının Tay kabilesi dilinden يا إنسان aslının da يا أُنَيسين olduğunu, i'lal yoluyla يس şekline dönüştüğünü ve buradan hareketle de Saîd b. Cübeyr'den naklen يس 'nin manasının يا محمد olduğunu ifade etmiştir. Müellif tefsirinde Kâdî ve Zemahşerî tefsirleri başta olmak üzere pek çok kaynaktan yararlanmış, her ayeti geniş bilgilerle ve konuları seçiminde titizlik göstermediği hikâyelerle süsleyerek tefsirini 76b'de tamamlamıştır.

Eserin son bölümü olan "münteha" kısmı, 76b-78a arasında yer almaktadır. Müellif bu bölümde, Yâsin sûresiyle Mülk sûresi arasında tam bir münasebet ve bağlantı bulunduğunu belirtmiş, bu münasebetle her iki sûrenin özellik ve faziletini dile getirmiş ve bu kısmın sonunda Mülk sûresinin isimlerini ifadeyle bu tefsirini tamamlamıştır.

VII. Eser: Tefsîru Sûreti 'l-Mülk

Türkçe yazılan bu sûre tefsiri, Yâsin sûresi tefsiri münasebetiyle yapılmış olan ve aynı şekilde İ.Ü. Ktp. Türkçe/558 numarada kayıtlı olan mecmu-

anın 78a-97a varakları arasında yer almaktadır. Fizikî görünüm itibarıyla Yâsin sûresi risalesinin sahip olduğu özelliklerle aynı olduğu için bu eserin sadece metod ve muhteva özelliklerine kısaca temas edeceğiz.

Başı:

هذا شروع إلى تفسير سورة الملك وهي مكية وتسمى الواقية والمنجية لأنها تقي وتنجي قارءها من عذاب القبر وآيها ثلاثون وقد مرّ فضائلها آنفا...

Sonu:

...عسى الله الملك الجليل أن يغفر ذنوبنا ويستر عيوبنا بدعائهم إنه هو البر الرحيم والجواد الكريم سبحان ربك رب العزة عما يصفون وسلام على المرسلين والحمد لله رب العالمين.

Ferağ kaydı:

ووقع الختام والإتمام في سنة ست وثمانين وتسعمئة من الهجرة النبوية...

هركه خواند دعا طمع دارم/ زانكه من بندة، كند كارم. در تاريخ سنة ٩٨٦.

Yâsin tefsirinin münteha bölümünde belirttiğimiz iki sûre arasındaki yakın münasebet sebebiyle, bu sûrenin tefsirini Yâsin sûresi tefsirinin devamı gibi kaleme alan müellif, önce sûrenin isimlerini saymış, niçin bu isimlerin verildiğini ve sûrenin faziletini anlatmıştır. Tamamen Yâsin tefsirindeki metod ve muhteva özelliklerini hâkim kıldığı bu tefsirini ise bir hatimeyle tamamlamıştır. Bu bilgilerin özeti mahiyetinde her iki eseri de kısaca değerlendirmek istersek, bunların vaaz ve irşada yönelik mecalis türü iki tefsir olduğunu söyleyebiliriz.

30- MÜDERRİS MAHMUD EFENDİ

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Hayatı hakkında kısmî bilgiyi sadece *Hadâiku'l-Hakâik*'te[401] bulabildiğimiz Mahmud Efendi, dinî ilimlerdeki vüs'ati sebebiyle bir takım medreselerde uzun süre müderrislik yaptığı için "Müderris Mahmud Efendi" adıyla

---

401 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 309.

tanınmıştır. Hakkında tek bilgi kaynağımız olan Atâî, onun asıl memleketi ve özellikle ailesi hakkında net bilgi vermemiştir. Hakkındaki beyanlar ise onun, Hüsrev Paşa'nın kölesi olduğu ve ondaki büyük zekâ gücünü, kabiliyet ve tahsile istidadını müşahede ile kendisini Sokullu Mehmed Paşa'ya (ö. 987/1579) takdim ettiğidir. Bundan sonra Mahmud Efendi için büyük bir tahsil imkânı doğmuş, Sokullu'nun himayesinde Ebussuud Efendi'nin (ö. 982/1574) hizmetine verilmiştir. Büyük bir zevk ve iştiyakla başladığı tahsil hayatında yukarıda işaret ettiğimiz özelliklerinin de yardımıyla kısa zamanda parlamış ve Ebussuud Efendi'de tahsilini tamamlayarak mülazemet payesini elde temiş ve netice itibarıyla müderris olmuştur.

İlim, ibadet ve güzel ahlâkta devrinin önde gelen âlimleri arasında yer alan Mahmud Efendi, müderrislik hayatına ilk olarak yevmiye 25 akçe maaşla İstanbul'da Hoca Hayreddin medresesinde başlamıştır. Sonra sırayla yevmiye 40 akçe maaşla Merdûmiyye, 975/1567'de Atik Ali Paşa, 976/1568'de Bursa'da Sultaniye, 978/1570'te İstanbul'da Eyüb, 979/1571'de Edirne'de Sahn ve aynı yıl içinde yine Edirne'de Bayezid medreselerinde müderrislik yapmıştır. Başarılı çalışması ve sert ilimlere vukufu sebebiyle Bağdat'a kadı tayin edilen Mahmud Efendi, bir şikâyet sebebiyle bu görevden ayrılmış, yeni bir görev hazırlığı içinde iken yevmiye 40 akçe maaşla tekaüd olmuştur. Kalan ömrünü ilim ve ibadetle geçiren Mahmud Efendi 997/1588'de vefat etmiştir.

b- Eserleri ve Tefsiri

Atâî'nin, eserlerinden hiç bahsetmediği Mahmud Efendi'nin, kütüphane araştırmamızda tek bir eserini tespit edebildik. Sûre tefsiri olan bu eser, "Müderris Mahmud Efendi (ö. 997/1588), *"Tefsîru Sûreti'l-Kevser"* adıyla Atıf Efendi/181 numarada kayıtlı ve tabiatıyla sınırlı olan araştırmamıza göre tek nüshadır.

Risale, 178x108, bbxbb mm. ebadında sırtına kırmızı bez, kapaklarına ebru kâğıt geçirilmiş, sağlam mukavva ciltli mecmuanın 1a-6b varakları arasında bulunmaktadır. İç ebadı 125x68 mm.dır. Varaklar kalın, sağlam, nohudî renkli, aharlı ve filigransızdır. Sayfalar cedvelsiz, marjlar genellikle boştur.

İlk sayfanın başında ...هذا مما ألفه محمود المدرس ibaresiyle müellifinin adı ve kenarında iki tane vakfiye mührü yer almaktadır. Rahat okunabilen talik yazı, kalın bir uç ve siyan mürekkeple yazılmış, tefsir edilen kelimelerle وبعد kelimesi ve bazı işaretlerde kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Müellif hattı olan nüshada ferağ kaydı yoktur.

Başı:

بسم الله الرحمن الرحيم والله عليم حليم الحمد لله الذي خص نبيه بالكوثر وحكم على أعدائه بأنهم الأبتر... وبعد فهذه خيرات حسان... في تبيان سورة الكوثر خدمت به من جعل الله شانئة الأبتر...

Sonu:

...اللهم صل على آل أبي أوفر وله التصرف في متحجّره وخص أعدائك باللعن والذكر مع الشياطين الخارجين عن رحمة رب العالمين. تمت ولله الحمد على يمن مؤلفها.

c- Metod ve Muhtevası

Müellif risalesine yazdığı kısa mukaddimesinde hamdele ve salveleden sonra sûrenin 4 ismini ve niçin bu isimlerin verilmiş olduğuna dair rivayetleri nakletmiş ve besmelenin tefsiriyle risalesine başlamıştır. Besmeledeki lafza-i celâlin Allah'ın zatî bütün sıfatlarına delalet ettiğini, bu konuda bazı hâkimlerin, mutezile ve ehl-i sünnet kelâmcılarından büyük çoğunluğun aynı görüşü paylaştıklarını vurgulamış ve Allah'ın "vücud" sıfatı hakkında bilgi vermiştir. Aynı şekilde besmelenin diğer kelimelerini de kelâm ilminin mahiyeti çerçevesi dahilinde özetle tetkik ederek sûreye geçmiştir.

Dirayet ve işarî tefsir metodunun hâkim olduğu risalesinde müellif, sûreti teşkil eden kelimelerin mana ve muhtevalarına uygun olarak sadece kelâmî ve tasavvufî bilgiler vermek sûretiyle sûrenin tefsirini tamamlamıştır.

Müellif risalenin sonuna 3 sayfalık bir hatime yazmış ve burada özetle şu değerlendirmeyi yapmıştır: Bazı hadislerle sabit olduğu gibi nebîlerin ve bunlara tâbi olanların düşmanları daima olagelmiştir. Aralarındaki mücadeleler ise genellikle İslâm'ın temel inançları noktasında odaklaşmıştır. Tabiatçılar, riyaziyeciler ve ilâhiyatçılar arasında süregelen bu mücadele, İslâm

kelâmcıları tarafından bütün boyutlarıyla daima dikkate alınmış, tezlerin hangi noktalarda küfür derecesine varıp varmadığı bütün detaylarıyla incelenmiştir. Müellif kanaatini bu şekilde serdettiği risalesini, her halükârda insanlara hoş muamele, müsamahalı davranış ve güzel bir mücadele üslûbu tavsiye edildiğini, Nahl, 16/125. ayetini delil göstererek tamamlamıştır.

31- SUUDÎ EFENDİ

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

İsmi, Muhammed b. Emir Hasan b. Sinan en-Niksarî er-Rumî'dir. "Niksarlı Emir Hasan'ın oğlu" adıyla da bilinen bu zat, daha çok "Suudî Efendi" ismiyle anılmaktadır. Ancak hakkında bilgi edinebildiğimiz kaynaklar bu ismin hangi sebeple verilmiş olduğunu belirtmemişlerdir. Biz bu ismin, hem babasının ve hemde kendisinin Ebussuud Efendi'den ilim ve feyiz almış olmalarıyla ilgili olabileceğini düşünmekteyiz. Çünkü babası, Ebussuud Efendi'den 7 sene feyiz almış, Gebze (Gegivize) ve İstanbul'daki bazı medreselerden sonra sırayla Haleb, Mekke, Bursa ve Edirne gibi önemli yerlerin kadılıklarında bulunmuş, ilmi ve irfanıyla temayüz etmiş şahsiyetlerimizdendir.[402] Babasının gözetim ve terbiyesi altında tahsile başlayan Suudî Efendi, sonra babasının hocası Ebussuud Efendi'nin hizmetine girmiş ve tahsilini bu güzide şahsın himayesinde tamamlayarak mülazemet payesini elde etmiştir. Özellikle tefsir, kelâm ve tarihte çok iyi yetiştiği anlaşılan Suudî Efendi, bu asistanlık ve staj dönemini, yevmiye 30 akçe maaş karşılığı bazı medreselerdeki hizmetiyle tamamlayarak, 978/1570'te yevmiye 40 akçe maaşla resmen müderrislik görevine geçmiştir. Tedrici maaş artışlarıyla İstanbul'da bazı medreselerde görev yapan Suudî Efendi, 997/1588'de Haleb, 998/1589'da Medine kadılıklarında bulunmuş, aynı yıl Amid (Diyarbakır)[403] kadılığına getirilmiş ve bu görevde iken 999/1590'da vefat etmiştir.[404]

---

402 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 118.

403 Ş. Sami, *a.g.e.*, I, s. 365, III, s. 2202-2207.

404 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 315; *Hediyye*, II, s. 259.

b- Eserleri ve Tefsiri

Suudî Efendi hakkında bilgi edinebildiğimiz kaynaklar onun eserlerinden hiçbir isim vermemiş, sadece ilmî çalışmalarını manzum ve mensur olarak telif etmiş olduğunu ifade etmişlerdir.[405] Biz ise araştırmamız neticesinde onun, birisi tefsire dair olmak üzere iki eserini tespit ettik. Bunlardan tefsir hakkında olanı, tek nüsha halinde S. Ktp. Halet Efendi/822 numarada kayıtlı *"Risale fî Tefsîri Kavlihî Te'âlâ"*[406] أو كسبت في إيمانها خيرا diğeri ise Beyazid/4968, 4969 ve NOSM. Ktp./2572 numaralarda kayıtlı, *"Hadis-i Nav Tarihu Hindi'l-Garbî"* adlı eseridir.

Müellifin kaydettiğimiz tefsire dair risalesi, 201x127, 155x75 mm. ebadında, ayrı bir muhafaza içinde korunan, miklebsiz, kapakları gömme şemse, salbek ve basma yaldız zencirekli ve siyah meşin ciltli mecmuada 118b-119a varakları arasında bulunmaktadır. Varaklar orta kalınlıkta, sağlam, nohudî renkli, aharlı ve filigransızdır. Sayfalar 25 st. dan müteşekkil olup, cedvelsizdir. Rahat okunan talik yazı, orta incelikle bir uç, risale başlığı kırmızı, diğer yerler siyah mürekkeple yazılmıştır. Yapılan tefsiri teyit maksadıyla kaydedilen alıntılar ise kırmızı çizgilerle belirlenmiştir.

Başı:

قال المحقق والحبر المدقق فخر الأئمة النقية الغراء... عارف دقايق التفسير والتأويل... بعد ما ذكر زبدة كلام صاحب الكشاف وهو أي قوله أو كسبت في إيمانها خيرا...

Sonu:

...وكان حقا على العلامة نصر المؤمنين ارتكب هذه التوجيهات في هذا الباب ليتميز القشر من اللباب وتبين الشراب من لامع السراب والله اعلم بالصواب.

Ferağ kaydı yoktur.

---

405 bk.Atâî, *a.g.e.*, I, s. 315; *Hediyye*, II, s. 259.

406 bk. En'am, 6/158.

c- Metod ve Muhtevası

Müellifin yazdığı bu kısmî ayet tefsirinden, risalenin ya bir imtihan veya yeni bir göreve atanmasında liyakatine esas kabul edilecek bir hazırlık çalışması veyahutta ilmî bir mübahasede ayetin işaretiyle ilgili meselenin izahını teyid için yapılmış bir çalışma olduğu anlaşılmaktadır. Risalede ayet, ağırlıklı olarak kelâm açısından ele alınmış ve ayetin *Keşşâf* ile *Envâru't-Tenzîl*'deki incelenmesi tafsil edilmiştir. Şöyle ki: Zemahşerî bu ayeti amelsiz imana itibar edilemeyeceği görüşüne delil olarak getirmiş, buna mukabil Kâdî'nin bu görüşe itirazı ortaya konmuştur. Müellif bu vadide hadislerden, muhtelif muhşîlerin yorumlarından, irabî tahlillerden, kelâmî ve mantıkî delillerden de yararlanarak, mücerred imanın ahirette ne ölçüde fayda sağlayıp sağlayamayacağı konusuna açıklık getirme çabasıyla risalesini tamamlamıştır.

32- İBRAHİM el-KIRÎMÎ (TATAR İBRAHİM EFENDİ)

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

İsmi, İbrahim b. Abdillah el-Kırîmî[407] veya İbrahim b. Hak Muhammed Efendi ed-Deştî el-Kırîmî[408] şeklinde kullanılan bu zat, "İbrahim el-Kırîmî" ve Tatar İbrahim Efendi" adlarıyla tanınmıştır.

İbrahim Efendi Kırım'da doğmuş, ilme istidadı ve parlak zekâsıyla âlimlerin ilgisini çekmiş ve ilim tahsilinde onlardan büyük destek görmüştür. Medrese tahsilini bu ilgilerle ikmal ettikten sonra fıtrî olarak taşıdığı sûfîliğe meylini yenemeyerek İstanbul'a gelmiş ve halvetî şeyhlerinin büyüklerinden kabul edilen Nuruddinzâde'nin hizmetine girmiştir. Uzunca bir müddet devam eden bu hizmet ve tasavvufî eğitim neticesi hâl ilmini de kemaliyle elde eden İbrahim Efendi, şeyhinden inabe alarak halvetî şeyhlerinin arasında hizmet halkasına dahil olmuştur. Nihayet şeyhinin istek ve delâletiyle Küçük Ayasofya civarındaki Halvetiyye Zaviyesi'nde şeyhlik postuna oturan İbrahim Efendi, insanların ruh ve irade terbiyeleriyle meşgul olmuştur.

---

407 bk. *Hediyye*, I, s. 28; Kehhâle, *a.g.e.*, I, s. 54; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 495; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 16.

408 bk. Ziriklî, *a.g.e.*, I, s. 30.

Bu hizmetinin yanında selatin camilerinden bazısıyla Cerrahpaşa Cami-i'nde[409] yaptığı vaaz ve sohbetlerle birlikte pek çok talebeye de tefsir ve hadis okutmuştur.

Zahir ve batın ilimlerde şümullü bir bilgi ve geniş bir müktesebata sahip, âbid, zahid, salih ve kâmil bir kimse olan İbrahim Efendi, ilme ve insanlara hizmetinin büyük kısmını III. Murad devrinde (982-1004/1574-1595) geçirmiş ve nihayet bahsi geçen hizmetleri yürütmekte iken 1001/1592'de vefat etmiştir.[410]

b- Eserleri:

İbrahim Efendi şer'î ilimlerin hemen her türüyle ilgilenmekle beraber, telif hususunda tasavvufla daha çok meşgul olmuştur. Ancak fazla eser vermediği anlaşılan bu zatın, kaynakların bildirdiği ve yazma halinde bulunan[411] başlıca eserleri şunlardır:

1- er-Risaletü'n-Nûriyye fî Keşfi Esrâri'n-Nâriyye fî Tefsîri Ayeti'n-Nûr = Risale fî Tefsîri Ayeti'n-Nûr[412]

2- Şerhu Hadisi....'A'tânî Seb'a'l-Mesânî

3- Medâricü'l-(meliki'l-) Mennân ve (fî beyanı) Ma'âricü'l-İnsan (fi't-tasavvuf)

4- Mevâhibü'r-Rahmân fî Beyani Merâtibi'l-Ekvan (fi't-tasavvuf ve'l-ahbâr)

5- Hâşiye 'ale'l-Câmî[413]

---

409 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 23.

410 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 370; *Fezleke*, I, s. 15-16; Ahmed Rifat, *a.g.e.*, II, s. 205; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 495; *Hediyye*, I, s. 28; Kehhâle, *a.g.e.*, I, s. 54; Ziriklî, *a.g.e.*, I, s. 30; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, s. 16. NOT: *Osm. Müellifleri*, I, s. 23'te bu zat hakkında az da olsa bilgi verilmiş ve vefat tarihi ise 1042/1632 şeklinde gösterilmiştir. Ayrıca kütüphane kayıt fişlerinin bir kısmında da bu tarih yazılmıştır ki, 981/1573'te vefat eden Nuruddinzâde'nin talebesi olan bu zat için verilen 1042/1632 tarihi, hatalı olsa gerektir.

411 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 23.

412 Bk, Nur, 24/25. Bu risale *Osm. Müellifleri*, I. 23'te Tefsir-i Sûre-i Nur adıyla verilmiştir. Bunda zühul vardır. Çünkü risale sûrenin değil sadece 25. ayetinin tefsiridir.

413 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 23; *Hediyye*; I, s. 28; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 495; Atâî, *a.g.e.*, I, s. 370; Kehhâle. *a.g.e.*, I, s. 54; Ziriklî, *a.g.e.*, I, s. 30; Adil Nüveyhid. *a.g.e.*, I, s. 16.

c- Tefsiri

Tefsir ve te'ville de çok meşgul olmasına rağmen, İbrahim Efendi'nin bu hususta bilinen tek çalışması, zikri geçen ayet tefsirinden ibarettir. Bunu da III. Murad'ın isteği üzerine yazmıştır.[414]

S. Ktp. Fatih/5381 numarada kayıtlı olan risale, 165x115, bbxbb mm. ebadında, miklebi kopmakla beraber sağlam, kapakları küçük gömme şemseli ve kahve meşin ciltli bir mecmuada 165a-169a varakları arasında bulunmaktadır. Gerek mecmuanın başındaki risaleler fihristinde ve gerekse risalenin zahriyyesinde eser ve müellif adı رسالة فى تفسير قوله تعالى الله نور السموات والأرض للشيخ إبراهيم بن محمد القريمي من تلاميذ الشيخ مصلح الدين الشهير بأبن نورالدين ibaresiyle belirtilmiştir. Kezâ risalenin sonunda da benzer şu ...وهذا من تلميحات الصوفي إبراهيم بن محمد القريمي من تلاميذ ... مصلح الدين الفلبوي. عالم الحق واليقين المشهور الآفاق بابن نورالدين... ibare yer almaktadır. Risalenin varakları sarı, sağlam, aharlı ve filigransızdır. 13 st. dan müteşekkil sayfalar cedvelsiz, geniş bırakılan marjlardan bir kısmı hâşiyelerle doldurulmuştur. Rahat okunan talik yazı, orta kalınlıkta bir uç ve baştan sona siyah mürekkeple yazılmıştır. Yararlanılan bazı rivayetleri belirleyen kelimelerin üzerlerine ise kırmızı çizgiler çekilmiştir.

Başı:

الحمد لله رب العالمين والصلوة والسلام على خير خلقه محمد وآله وأصحابه أجمعين قوله الله نور السموات والأرض...

Sonu:

...اللهم فقهنا في الدين وعلمنا التأويل وثبتنا عليه بالثبات الذي يرضيك بحرمة حبيبك محمد سيد الأولين والآخرين... والحمد لله رب العالمين تمت.

Ferağ kaydı yoktur.

---

414 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 370; *Fezleke*, I, s. 16; Ahmed Rifat, *a.g.e.*, II, s. 205.

d- Metod ve Muhtevası

Risaleye eser ve müellifi hakkında bilgi veren bir mukaddime yazılmış, hamdele ve salveleden sonra da doğrudan ayetin tefsirine geçilmiştir. Risalede ayetin tamamı tefsir edilmiştir. Tefsire dirayet metodu hâkimdir. Bu ayetten hareketle Allah'ın varlığı, birliği ve kudret izahına ağırlık verilmiş ve bu konularda insanların irşadı hedeflenmiştir. Ayet, âlemlerle kâinatın tabakalarının tertibi izahında da delil olarak kullanılmış ve bundan da Allah'ın kudretinin sonsuzluğu zihinlere yerleştirilmek istenmiştir. Ayetteki kelimelerin te'vilinde daha ziyade Hz. Peygamber'in açıklamalarından istifade edilerek risale tamamlanmıştır ki, bu durum risalede serdedilen bilgilerin afakî olmadığının önemli bir delili olmaktadır.

33- HÜSAMZÂDE

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

İsmi, Muslihiddin Mustafa b. Hüsamiddin Hüseyn b. M. b. Hüsamiddin el-Bursavî er-Rumî'dir. Fatih (855-886/1451-1481) ve II. Bayezid (886-918/1481-1512) devirlerinde Bursa'da yetişmiş ve hizmetinin büyük çoğunluğunu Bursa'da ifa etmiş büyük âlim ve müderrislerden olup, "Hüsamzâde" lakabıyla tanınmıştır.

Hüsamzâde tahsilini Bursa'nın meşhur âlimlerinden ikmal etmiş, fıkıh, hadis, tefsir, kelâm, âlet ilimleri ve irşada güçlü bir kimse olarak müderrislik hayatına girmiştir. Aşağıda tanıtacağımız risalesinde de görüldüğü üzere müellifin usul ve füruda olduğu kadar tefsir, kelâm ve alet ilimlerinde de tam bir maharet sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Kâdî Beydâvî gibi bir âlimi özellikle nahvî tahlil ve kelâm açısından mühim tenkitleri, onun bu ilimlerde engin bir vukuf ve geniş bir müktesebat sahibi olduğunun delili kabul edilmek gerekir. Zahirî ilimlere duyduğu iştiyak kadar tasavvuru da çok seven Hüsamzâde, Bursa'da meşhur olan Zeyniyye tarikatı mensuplarının sohbetlerinde çok bulunmuş ve neticede bu tarikata intisab etmiştir.[415]

---

[415] bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 188; *Osm. Müellifleri*, I, s. 275; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 235; Leknevî, *a.g.e.*, s. 213-214.

Hüsamzâde uzun boylu, gür sakallı, hoş sohbet, nüktedan, bunların yanında mütevazı, ahlâk-ı hamîde, vera' ve takva sahibi, âlim, abid, zahid ve salih bir kimsedir. Çok okuma, çok çalışma ve çok yazmaktan hoşlanan bir tabiata sahiptir. Vazifesine fevkalâde düşkündür.[416] Bu özelliklerle Bursa'da bazı medreselerde ilk müderrislik devrelerini geçirdikten sonra yine aynı yerde Yıldırım Bayezid medresesinde bir müddet ilme hizmet vermiştir. Bilâhare Bursa müftülüğü görevine tayin edilen Hüsamzâde, bu görevinde iken vefat etmiş ve Zeynîler mevkiinde toprağa verilmiştir.[417]

Hüsamzâde'nin vefat tarihi kesin olarak bilinmemekte ve hayatından bahseden bazı kaynaklar[418] da kesin bir tarih vermemektedir. Bununla beraber müellif hattı olan eserlerin de[419] verdiği tarihe istinaden onun 893/1487'den sonra vefat ettiği kaydedilmiştir.[420] Buna göre, bazı kaynakların[421] onun 1035/1626'da vefat etmiş olduğu hakkındaki beyanları pek sağlıklı görünmemektedir. Naklettiğimiz bu beyanlar karşısında vefat tarihini kesin olarak tespit edemediğimiz ve fakat tez kapsamı içinde olduğu kesin olan bu zatı, kronolojik sıralamada bu faslın sonuna koymayı uygun bulduk.

b- Eserleri

Resmî görevinden fırsat bulduğu anlarıyla serbest olduğu zamanlarını okuma ve yazma ile değerlendiren Hüsamzâde, Arapça'ya ileri derecede vakıf olduğu için eserlerinin büyük çoğunluğunu bu dille yazmıştır. Teliflerinde Farsça ve Türkçe'yi ise nadiren kullanmıştır.[422]

---

416 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 188.

417 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 188; *Osm. Müellifleri*, I, s. 275.

418 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 188; *Osm. Müellifleri*, I, s. 275; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 235; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 476, II, s. 2023; Abdülkadir Özcan, *Hadâiku'ş-Şakâik (Tercüme-i Şakâik)* Fihristi, İstanbul 1989, s. 27; Leknevî, *a.g.e.*, s. 213-214.

419 Müellifin, Sadru'ş-Şerîa'nın "Vikaye" şerhine yazdığı ve "Teşrih" adını verdiği eserinin takrir tarihi, 893/1487'dir. bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 275. Bu eserin ismi *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 2023'te "Terşîh" şeklinde yazılmıştır. Keza mektuplarını topladığı ve "*Risâle-i Şevkıyye ve Makâlât-ı Zevkıyye*" adını verdiği münşeat mecmuasını da 889/1484'te yazmış olduğunu, S. Ktp. H. Mahmud Efendi/3121 numarada kayıtlı bu eserinde belirtmiştir. *Hediyye*, II, s. 439'da farklı eserlermiş gibi kaydedilen bu eserin aynı eser olduğunu, Mecdi Efendi *Tercüme-i Şakâik*'in 207. sayfasında beyan etmektedir.

420 bk. Develioğlu, *a.g.e.*, s. 235.

421 bk. *Hediyye*, II, s. 439; Kehhâle, *a.g.e.*, XII, s. 248.

422 bk. Mecdi Efendi, *a.g.e.*, s. 207.

Hüsamzâde tefsir ve hadiste de maharet sahibi olduğu halde, kaynaklarda bu konularla ilgili bir eserine rastlamamaktayız. 8 adet kadar olduğu söylenen[423] ve fıkıh ağırlıklı olan eserlerinden bilinen bazısı ile, kütüphane araştırmalarımızda tespit ettiğimiz ayet tefsirine[424] dair risalesi şu isimleri taşımaktadır:

1- Risale fi Tefsîri Kavlihî Te'âlâ يحلون فيها من أساور من ذهب ولؤلؤا

2- Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Vikâye (li-Sadri'ş-Şerî a)

3- Hâşiye 'ale't-Telvîh (li't-Teftâzânî)

4- Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Makâsıd (li't-Teftâzânî)

5- Hâşiye 'ale'l-Mutavvel (li't-Teftâzânî)

6- Mecmuatü'l-Münşeât = Risâle-i Şevkıyye ve Makâlât-ı Zevkıyye[425]

c- Tefsiri

Hüsamzâde'nin yukarıda kaydettiğimiz Fâtır, 35/33. ayetinin tefsiri hakkında yazdığı risalesinin, yaptığımız araştırmada 2 nüshasını tespit ettik ve bunlarda yalnız işaret edilen ayet değil, birkaç ayetin tefsirinin yapılmış olduğunu gördük. Farklı müstensihlerin kaleminden çıkmış olan bu iki nüsha, S. Ktp. Şehid Ali Paşa/2806 numarada kayıtlı mecmuada 4. ve 7. risale olarak bulunmaktadır. Biz bunlardan 4. sırada olanı tanıtacağız. Risale, birkaç ayetin tefsirini ihtiva ettiği için mecmuanın zahriyyesindeki fihristte رسالة على بعض الآيات ismiyle belirtilmişken, tefsir edilen ilk ayet, Fâtır sûresinin 33. ayeti olduğu için herhalde buna izafeten risale, kütüphane fiş kaydına *"Risale fi Tefsîri Kavlihî Te'âlâ* يحلون فيها من أساور adıyla geçirilmiştir.

Risale, 189x122, bbxbb mm. ebadında, sağlam, mikleb ve kapakları benzer şemselerle müzeyyen, koyu kahve meşin ciltli mecmuada 18b-22a varakları arasında bulunmaktadır. Yapraklar orta incelikte, sağlam, nohudî renkli, aharlı ve filigransızdır. 23 st.dan müteşekkil sayfalar cedvelsiz, özellikle yan taraflardan geniş bırakılmış olan marjlar boştur. Rahat okunabilen talik yazı, kalınca bir uç ve siyah, bazı işaretlerle, kelimeler ise kırmızı mürekkeple

---

423 bk. Develioğlu, *a.g.e.*, s. 235.

424 bk. Fatır, 35/33.

425 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 275; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 235; *Şakâik* (tahkikli), s. 188; Mecdi Efendi, *a.g.e.*, s. 207; *Hediyye*, II, s. 439; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 476, II, s. 1781, 2023; Leknevî, *a.g.e.*, s. 214; Kehhâle, *a.g.e.*, XII, s. 248.

yazılmıştır. Aynı şekilde ayetleri belirleyen çizgilerde de kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Risalede eseri ve müellifini belirten ibare, varak 2'de أجوح الأنام مصطفي بن حسام... şeklinde kaydedilmiştir.

Başı:

الحمد لله الذي أنذر الكافرين بإذاقة عذاب النار وبشر المؤمنين ببشارة دخول جنة... حيث قال يحلون فيها من أساور من ذهب ولؤلؤا... هذا تحقيق ما قاله البيضاوي في تفسير أسلوب الكلام فيقول أجوح الأنام مصطفى بن حسام...

Sonu:

...المأمول من خلفاء الدين إصلاح الذلل والمؤل عن خلفاء اليقين تصحيح السهو والخلل راجين الثواب من الله عز وجل. تم.

d- Metod ve Muhtevası

Hüsamzâde risalesinde şu ayetleri tefsir etmiştir.

1- Fâtır, 35/33
2- Bakara, 2/8 ve 14
3-Câsiye,45/21

Mü'min ve kâfirlerin dünya ve ahiret hayatlarının incelendiği risalede, ayetler daha ziyade kelâm açısından değerlendirilerek tefsir ve te'vil edilmiştir. Risalenin en önemli hususiyeti, Kâdî'nin, ayetlerin tefsirindeki tevcih ve te'villerinin tenkit edilmesidir. Müellif bu konularda en çok Ebussuud Efendi'ye müracaat etmiş, ancak nahvî ve belâğî tahlilleri, tenkidinde asıl unsur olarak kullanmıştır. Bu noktalardan hareketle ayetlerden murad-ı ilâhînin ne olduğunu ortaya koymaya çalışan müellif, yukarıda kaydettiğimiz sonuçla risalesini tamamlamıştır.

34- KARA ÇELEBİ[426]

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Kanunî devri (927-974/1520-1566) âlimlerindendir. İsmi, Muhyiddin M. b. Hüsamiddin et-Tirevî el-Hanefî olup, "Kara Çelebi" lakabı, "Hecrî" ve "Hicrî" mahlasıyla meşhur olmuştur.[427] Babası, Fatih'in vezirlerinden Veziriazam Karamanî Nişancı Mehmed Paşa'nın (ö. 886/1481) azadlı kölelerinden Kadı Hüsamüddin Efendi'[428]dir. Kara Çelebi, devrinin meşhur kadılarından olan babasının yolundan yürümüş onun gibi medrese tahsili yapmış, Kemal Paşazâde gibi değerli âlimlerden okumuştur. Mükemmel bir medrese tahsili gören Kara Çelebi, dinî ilimlerden bilhassa fıkıh, tefsir, hadis ve kelâmda mütehassıs bir kimse olarak Kemal Paşazâde'den icazet almış ve müderris olmuştur.

Âlim, fazıl, hak ve hukuka fevkalâde riâyetkâr bir kimse olan Kara Çelebi, temayüz ettiği ilim dallarının yanında edebiyat ve şiirde de devrinin meşhurlarından sayılmıştır.[429]

Kara Çelebi pek çok medresede hizmet yapmıştır. Sırayla Bursa, Kütahya, Tire, Amasya, Çorlu, tekrar Bursa ve Edirne'deki bir takım medreseler bunlardan bazılarıdır. İslâm hukukundaki gücü ve müderrislikteki başarılı hizmetleri onu kadılık makamına yükseltmiş, Dımaşk ve Bursa kadılıklarındaki hizmetlerinden sonra tekrar müderrisliğe dönerek, yevmiye 80 akçe maaşla Bursa'da Sultaniye, İstanbul'da Ayasofya ile Semâniye medreselerinden birisinde ders okutmuş, vaaz ve nasihatlarıyla halkı irşad gayreti içinde olmuştur. Gerek şahsiyet mükemmelliği ve gerekse mesleğindeki dirayet ve başarısından dolayı büyük takdir gören Kara Çelebi'ye tekrar kadılık görevi verilmiş, Bursa, Edirne ve daha sonra da İstanbul kadılıklarında bulunmuş ve bu son görevinde iken 965/1557'de vefat etmiştir.[430]

---

426 Kronolojik sıra itibarıyla II. Faslın 23. sırasında yer alması gereken Kara Çelebi'nin, daha sonra yaptığımız incelemede müstakil sûre tefsiri yazdığı anlaşılmış olduğundan dolayı, adı geçen faslın sonuna ilave edilmiştir.

427 bk. *TDEA*, "Hecrî" ve "Hicrî" md.

428 bk. Şakâik (tahkikli). s. 504; *TDEA*, a.g.md.

429 bk. *TDEA*, a.g.md.

430 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 504; *TDEA*, a.g.md.; *Hediyye*, II, s. 246; Kehhâle, *a.g.e.*, IX, s. 179.

b- Eserleri:

Parlak bir tahsil ve başarılı hizmetlerle dolu ilmî bir hayata sahip olmasına rağmen kaynaklar, Kara Çelebi'nin fazla bir eser varlığından bahsetmemiş, tefsire dair çalışmasının olup olmadığına ise hiç temas etmemişlerdir. Kütüphane araştırmalarımız neticesinde tespit ettiğimiz iki sûre ve bir ayet tefsiri çalışmasıyla birlikte görebildiğimiz bütün eserleri şunlardır:

1- Tefsîru Sûreti'l-Fatiha

2- Tefsîru Sûreti Yâsin

3- Risaletün Ta'lîka 'alâ Tefsîri Kavlihî Te'âlâ min Envâri't-Tenzil يوم يأتي بعض آيات ربك

4- Vâkıât fi'l-Fetâvâ = Sefinetü'd-Dürer[431]

5- Divan (Türkçe)[432]

c- Tefsiri

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, kütüphane araştırmalarımızda Kara Çelebi'nin tefsire dair üç adet çalışmasını tespit ettik. Bunlardan Fatiha ve Yâsin sûresi tefsirleri tek nüsha olarak S. Ktp. Denizli/34, *Kâdî tefsiri*nden En'âm, 6/158. ayetine ta'lîkası ise yine aynı kütüphane Şehid Ali Paşa/2725 numarada kayıtlı mecmuada 24., aynı bölüm 224 numarada kayıtlı mecmuada da 2. risale olarak bulunmaktadır. Biz zikredilen çalışmalardan sûre tefsirlerini ve bu tefsirlerin her ikisinin de aynı cilt içinde bulunmaları hasebiyle eserleri ortak nitelikleriyle tanıtacağız.

Kitap, 220x155, 178x90 mm. ebadından, miklebsiz ve yeşil bez kaplıdır. Mukavva kapaklar güve tahribath ve kitap yıpranmıştır. Tamamı 93 yk. olan cildin varakları orta kalınlıkta, kısmen dağılmış, nohudî renkli, aharlı ve filigransızdır. Cedvelsiz sayfalardan baş taraftakiler 21, diğerleri ise 19 st. dan müteşekkildir. Aynı müstensihin kaleminden çıkan ve orta kalınlıkta bir uçla yazılan okunaklı talik yazıda, sûre başlıklarıyla ayetlerde çoğunlukla

---

431 Mecdi Efendi (bk. Mecdi Efendi, Tercüme-i Şakaik, s. 496) ile Kâtip Çelebi'nin (bk. *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1199) verdiği bilgiye göre, "Vâkıât" ve "Sefine"nin aynı esere verilen ayrı isimler olduğu anlaşılmaktadır.

432 bk. *Hediyye*, II, s. 246; Kehhâle, *a.g.e.*, IX, s. 179; Mecdi Efendi, *a.g.e.*, s. 496; *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1199.

kırmızı, diğer kısımlarda siyah mürekkep kullanılmıştır. Ayetlerden bir kısmı ise siyah ve kırmızı çizgilerle belirlenmiştir. Zahriyyede sadece risalelerin isimleri هذا الكتاب تفسير الفاتحة ويسن cümlesiyle verilmiştir. Kara Çelebi, aynı cilt içinde bulunan bu iki sûre tefsiri için ortak bir mukaddime yazmıştır. Bu itibarla mukaddimeye burada kısaca temas edecek ve bilâhare önce Fatiha, sonra da Yâsin sûresi üzerinde duracağız.

Müellif tıpkı sûrenin sonunda yaptığı gibi, kısa edebî cümlelerle Fatiha'yı tefsir ederek başladığı uzun mukaddimede maksadını özetle şöyle anlatmaktadır: "Gençlik yıllarımda *"Cevâhiru'l-Ma'neviyye"*, *"Kitâbü'l-İstihsân fi'l-Füru"* ve *"Metâlibü'l-'Âliye"* gibi kitaplar üzerinde çalıştım ve bilgi topladım. Sonra gördüm ki, sâlih ve âlim kimseler Allah'ın rızasını umarak Kur'ân tefsiri yazıyorlar. Bu husus dikkatimi çekti ve Kur'ân üzerinde çalışma hususunda şiddetli bir arzu duymaya başladım. Bu arzumu, samimi dostlarımın müfessirler zümresine dahil olmam yolundaki teşvikleri ayrıca kamçılayan sebep oldu. Bunun neticesi olarak ilim arayıcılarına yardımcı olur ümidiyle Kur'ân'ın tefsiri hakkında bir çalışma yapmaya karar verdim. Ancak bu vadide yetersiz olduğumu biliyordum. Ama tamamı bilinmeyen bir şeyin bütünüyle terkolunamayacağını da bildiğim için niyetimi gerçekleştirmeye azmettim ve tefsir etmek üzere Fatiha süresiyle Yâsin sûresini seçtim..." Müellif mukaddimede bu iki sûreyi önem ve özellikleri sebebiyle seçtiğini ifadeden sonra bunların tefsirinde, yararlandığı kaynaklar cümlesinden, olmak üzere, *"Tefsîru Ebi'l-Leys es-Semerkandî"*, *"Tefsîru'l-Basît li'l-Vahidî"*, *"Ma'âlimü't-Tenzîl li'l-Bagavî"*, *"el-Keşşâf li'z-Zemahşerî"*, *"Yâkûtü't-Ke'vîl li'l-Gazzâlî"*, *"Tefsîru'l-Kebîr li-Fahriddin er-Râzî"*, *"Envâru't-Tenzîl li'l-Kâdî el-Beydâvî"*, *"Tefsîru'l-Kurtubî"*... vb. 25 kadar eser ismi zikretmiştir. Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla müellif bu iki sûrenin tefsirinde rivayet, dirayet ve işarî tefsir metodlarını ihtiyaç ölçüsünde kullanmış ve yapılan çalışmada sûrelerin tefsiri açısından mufassal bilgiler vermiştir.

I. Eser: Tefsîru Sûreti'l-Fatiha

Eser fizikî yönden tavsif ettiğimiz kitabın 1b-43b varakları arasında bulunmaktadır.

Başı:

الحمد لله وله المدح والثناء رب العالمين ومدبرهم كيف يشاء... وبعد فيقول العبد الضعيف... محمد الشهير بقره چلبي في قصبة كوز لحصار...

Sonu:

...أهدنا الصراط المستقيم لأنك أنت الرحمن الحليم... لأنك مالك يوم الدين العظيم تم بعون الملك الكريم.

Metod ve Muhtevası

Müellif önce besmelenin özelliği, havassı ve Fatiha'dan bir ayet sayılıp sayılamayacağı hususunda bir takım hadis ve ahbarla, mukaddimede kısmen isimlerini zikrettiğimiz tefsirlere istinaden oldukça farklı ve geniş bilgi vermiş, uzun uzun tahliller yapmış ve nihayet v. 8b'de Fatiha'nın tefsirine geçmiştir. Burada da yukarıda işaret ettiğimiz tefsir metodları doğrultusunda önce sûrenin özet tefsirini veren müellif sonra sebeplerini izah ederek sûreye verilen isimleri zikretmiş ve cümleler halinde sûrenin mufassal tefsirine geçmiştir. Burada ayetlerin içerdikleri mana doğrultusunda pek çok rivayet ve nakle dayanarak kelâmî, fıkhî, işârî, tarihî vb. bilgiler veren müellif, yerine göre irabî ve belâğî tahlillerle bazı kıraat vecihlerine de yer vermiş ve sûrenin tefsirini v. 43b'de tamamlamıştır. Ancak ilave edelim ki, tefsirde zikredilmiş oldukça kabarık rivayet ve ahbarın tahrici yapılmamıştır. Bunların sıhhat derecesinin tespit edilmesi, bu sûre tefsiri için önemli bir hizmet ve çalışma olacağı kanaatini taşımaktayız.

II. Eser: Tefsîru Sûreti Yâsin

Eser, tanıtımı yapılan kitabın 44b-92b varakları arasında yer almaktadır.

Başı:

قال العلماء المحققون والفضلاء المدققون...المتأملون في أحوال الخقايق...

Sonu:

...وفي هذه الآية أسرار عجيبة وحكمة غريبة تحيرت فيها الإفهام... عن يد أحقر الأنام محمد چلبي الشهير بقره چلبي في قصبة كوزلحصار... في سنة ثلاث وتسعين وتسعمائة...

Hatime kaydı:

تمت النسخة الشريفة بعناية القادر الكريم... بخطه الجامع هذا التفسير الشريف وهذه النسخة أول نسخة... ربنا تقبل منا إنك أنت السميع العليم... سبحان ربك رب العزة عما يصفون وسلام على المرسلين والحمد لله رب العالمين وبه نستعين.

Metod ve Muhtevası

Müellifin bu sûre tefsirinde kullandığı üslûp ve tefsir metodu da tıpkı Fatiha'nın tefsirindeki üslûp ve tefsir metodu gibidir. Bu itibarla müellif bu eserinde de aynı esaslar doğrultusunda Yâsin sûresini mufassal bilgilerle tefsir etmiştir.

III. FASIL

TAM HÂŞİYE YAZANLAR

1- İBN TEMCİD

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Adı Muslihiddin Mustafa b. İbrahim el-Hanefî er-Rumî olup, II. Murad devri (825-855/1421-1451) âlim ve müfessirlerindendir[1] ve "İbn Temcid" lakabıyla meşhur olmuştur. İlim, kültür ve medeniyet tarihimiz açısından nispeten fazla araştırma yapılmış ve tarihî kayıtların daha sıhhatli tutulduğu bir dönemde yaşamış olmasına rağmen, hayatı hakkında yeterli bilgiye sahip olamadığımız âlimlerimizden birisidir. Hayatının en sağlıklı bilinen noktası, Fatih Sultan Mehmed'e bir müddet hocalık yapmış olmasıdır.[2] Kaynaklardan bazısında vefat tarihi dahi bulunmayan İbn Temcid'in bazı kaynaklar[3] 842/1438'de, bazıları[4] 855/1451'de, bazıları[5] 880/1475'te ve bazıları[6] da

---

1 bk. *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 456.

2 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 101; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 456; *Sic. Osmanî*, I, s. 167; Âlî Efendi a.g.yzm., vr. 58 a; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 188; Bergamalı, *a.g.e.*, s. 127; Leknevî, *a.g.e.*, s. 213; *Hediyye*, II, s. 433; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 673; Serkis, *a.g.e.*, I, s. 53.

3 bk. *Hediyye*, II, s. 433; Kehhâle, *a.g.e.*, XII, s. 236.

4 bk. *Sic. Osmanî*, I, s. 167; Ahmed Süheyl Ünver, *İlim ve Sanat Tarihimiz...*, s. 6

5 bk. *GAL*, I, s. 417; *Suppl.*, I, s. 738; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 673; Serkis, *a.g.e.*, I, s. 53; Sofuoğlu, *a.g.e.*, s. 320.

6 bk. Bergamalı, *a.g.e.*, s. 127; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 608.

890/1485'te vefat ettiğini kaydetmişlerdir. Bu tarihler içinde doğruya en yakın olanı 855/1451'dir ki, kronolojik sıralamada da bu esas alınmıştır. Çünkü *Sicil-i Osmanî*'yi kaynak alan Ahmed Süheyl Ünver İbn Temcid'in, Fatih'in tahta kesin olarak oturduğu 855/1451'de vefat etmiş olduğunu *"İlim ve Sanat Tarihimizde Fatih Sultan Mehmed"* adlı eserinin 6. sayfasında beyan etmektedir.

İbn Temcid, âlim, fazıl, verâ sahibi ve salih bir kimsedir. Mecdi Efendi onun, İslâm'ın hoş görmediği her şeyden son derece sakınan âbid, zahid ve mütevekkil bir kimse olduğunu, hiçbir zaman bedbinliğe düşmediğini, hayat ve hadiselere daima iyi yönlerinden yaklaşmayı iti'yad edindiğini bildirmektedir.[7]

İbn Temcid tefsirdeki maharet ve mütahassıslığı yanında edebiyat ve şiirde de güçlü bir kimsedir. O şiirlerini Arapça, Farsça, Türkçe ve Fransızca olmak üzere dört dilde yazacak derecede lisan bilgisine sahiptir[8].

b- Tefsiri

İbn Temcid'in kaynaklarda görebildiğimiz ve bilinen tek eseri *"Hâşiye 'alâ Envâri't-Tenzîl ve Esrâri't-Te'vîl"*[9] adlı *Kâdî tefsiri*ne yazdığı mufassal hâşiyesidir. Eserin, Konevî hâşiyesinin kenarında 7 cilt halinde matbu ve yazma olarak da 1, 2, 3 ve 4 cilt halinde pek çok nüshaları vardır. Biz bunlardan Köp. Ktp. Mehmed Paşa/174 numarada kayıtlı nüshayı tanıtacağız.

Eser, tek cilttir. 670 yk. den müteşekkil, oldukça hacimli bir kitap olup, 325x220, 250x150 mm. ebadındadır. Koyu kahve deri ciltlidir. Kapaklar nefis gömme şemse, köşebendlerle, yaldız baskı salbek ve zencirekle süslüdür. Mikleb sonradan ilâve edildiği için tezyinatsızdır. Onarım görmesine rağmen cildin sırtında kısmî tahribat ve şirazesinde dağılmalar vardır. Yapraklar orta kalınlıkta, sağlam, nohudî renkli, aharlı ve filigransızdır. Başta ve

---

7 bk. Mecdi Efendi, *a.g.e.*, s. 121.

8 bk. Ünver, *a.g.e.*, s. 6; *Şakâik* (tahkikli), s. 101; *Tacü't-Tevârih*, II, s. 456.

9 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 101; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 456; *Sic. Osmanî*, s. 167; Bergamalı, *a.g.e.*, s. 127; Bilmen *a.g.e.*, II, s. 608; Sofuoğlu, *a.g.e.*, s. 320; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 673; Leknevî, *a.g.e.*, s. 213; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 188; *Hediyye*, II, s. 433; Serkis, *a.g.e.*, I, s. 53; Kehhâle, *a.g.e.*, XII, s. 236.

sonda vakfiye mührü ile bazı varaklarda temellük mührü bulunmaktadır. Serlevhasız esere sûre fihristi yapılmamış olması ve sûrelerin başlangıçlarını belirleyen iplik vb. işaretlerin de konulmaması, sûrelerin bulunmasını oldukça güçleştirmektedir. Rahat okunabilen bir nesihle yazılan eserde, sayfalar siyah ve yaldız çizgilerle cedvelli olup قوله ve أقول gibi kelimelerde kırmızı, diğer yerlerde siyah mürekkep kullanılmıştır. Satır sayısı 37'dir. Vasat genişlikte bırakılmış sayfa kenarlarında bazı notlar bulunmaktadır.

Başı:

الحمد له المكمل لكل خير والميسر لكل سؤال والصلوة على محمد الهادي إلى خير سبل وعلى آله أجمعين قوله سورة فاتحة الكتاب...

Sonu:

...والصيف آخر من الشتاء. تمت السورة حامدا لله ومصليا على رسوله محمد وآله أجمعين هذا آخر ما أمليته في حل الكتاب ومعاني القرآن لا آخر لها الحمد لله الموفق بفضله.

Ferağ kaydı:

قد وقع الفراغ... من تأليف الحواشي التي أمليتها... في حل ما في التفسير المنسوب إلى... البيضاوي... عمت ميامنه من شهور عام ثمانين وثمان مائة والحمد لله أولا وآخرا.

İstinsah kaydı:

قد بدات في كتابة هذه النسخة... سنة خمسة وأربعين وتسعمائة وقد وقع الفراغ من كتابة هذه النسخة... المسمى بابن التمجيد الحاشية بالقاضي البيضاوي... العبد الفقير الحقير كاتب مصطفي بن محمد المغنساوي... سنة سبع وأربعين وتسعمائة...

c- Metod ve Muhtevası

İbn Temcid eserini, *Keşşâf* hakkında yapılmış pek çok önemli çalışmaları inceleyerek ve bunlardaki faydalı tetkik ve değerlendirmeleri telhis sûretiyle meydana getirmiştir. Bu sebepledir ki, yazdığı hâşiye de *Kâdî tefsiri*ndeki müşkülleri büyük çapta halleden müracaat kaynağı bir eser olmuştur. Nitekim Bergamalı, *Kâdît tefsiri*ni okuturken karşılaştığı pek çok müşkülleri, bu hâşiyenin yardımıyla çözdüğünü, *Keşşâf* hakkında yazılmış bir takım şerh,

hâşiye vs. nin hulâsası mesabesinde olduğu için bu kaynağa *"Umdetü'l-Havâşî"* denmenin layık olacağını belirtmiştir.[10]

İbn Temcid çalışmasında özellikle şu hususlar üzerinde durmuştur: Öncelikle besmele hakkındaki tetkikleri derlemiş, onun Fatiha'dan bir ayet olup olmadığını etraflıca izahtan sonra sûrelerin nüzül yerlerini, isimleri, ve ayet sayılarını beyan etmiş, bu konularda ittifak hasıl olmuş haberlerin nakline yer vermiş ve gerektiği yerlerde de kendi kanaatini ilaveyle meseleleri iyice vuzuha kavuşturmaya çalışmıştır. Bu usul dairesinde nahiv, belâğat ve iştikaka ait tahlillerle izaha muhtaç ibareleri açmağa çalışmış, bunun yanında Zemahşerî ve Kâdî'nin tahlillerinde hatalı gördüğü yerleri de أقول kelimesiyle başlayarak düzeltmeye çalışmıştır.

İbn Temcid, *Keşşâf*'taki kelâmî meseleler üzerinde de dikkat ve titizliğini ortaya koymuş olmakla beraber, tahlilî incelemeler eserde daha çok yer işgal etmiştir. Bundan ise *Kâdî tefsiri*ndeki kapalılıkların imkân ölçüsünde açıklanması hedeflenmiştir.

Tefsirinde en çok Tîbî'nin hâşiyesinden yararlanan İbn Temcid'in müracaat ettiği diğer belli başlı kaynaklar, Zemahşerî'nin *"el-Mufassal"*ı ile Ragıb el-İsfahanî'nin *"el-Müfredat"*ıdır. Ayrıca Miskeveyh, İbn Cinnî vb. dilbilimcilerle, Osmanlı ulemâsı üzerinde fazla tesiri görülen Teftâzânî de onun fazlaca başvurduğu ve tahlillerinden yararlandığı isimlerdendir.

2- SA'DÎ ÇELEBİ

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Kanunî devri (927-974/1520-1566) âlimlerinden olan Sa'dî Çelebi'nin asıl adı, Sa'dullah b. İsa b. Umurhan[11] er Rumî'dir. Sa'dullah Sa'di Çelebi demekle beraber, kısaca "Sa'dî Çelebi" adıyla meşhur olmuştur.[12]

---

10 bk. Bergamalı, *a.g.e.*, s. 127.

11 Bu kelimeyi bazı yazarlar "Umurhan" okurken bk. *TA*, "Sa'dî Çelebi" md.; Altunsu, *a.g.e.*, s. 21; Recep Akakuş, "Şeyhülislâm Sa'dî Çelebi ve Dâru'l-Kurrası", *D. Derg.*, Ankara 1989, XXV, sy. 2, s. 96; *İlmiye Salnamesi*, s. 355; Brockelmann, "Mihran" şeklinde okumuştur. bk. *GAL*, II, s. 438.

12 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 444; *İlmiye Salnamesi*, s. 355; *Osm. Müellifleri*, I, s. 323; *Sic. Osmanî*, III, s. 25; Ş. Sami, *a.g.e.*, IV, s. 2570; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 641; *Devha*, s. 18; Altunsu, *a.g.e.*, s. 21;

Sa'dî Çelebi, ilme çok meraklı ve aynı zamanda hoca olan babasıyla birlikte küçük yaşta İstanbul'a gelmiş ve ilk tahsilini, Murad Paşa Camii'ne imam tayin edilen babasından yapmıştır. İlim zevki ve irfan aşkı, onun babasından tevarüs ettiği güzel hasletlerin başında gelmektedir. Bu hasletle erginlik çağına gelen Sa'dî Çelebi, Muhammed Samsunî'nin hizmetine girmiş, tahsilini bu zattan ikmal ederek mülazemet payesini elde etmiştir.[13]

Sa'dî Çelebi, ilme olan özel ilgi ve iştiyakı yanında güçlü bir zekâ ve mükemmel bir hafızaya sahip oluşuyla da ilmiye sınıfının gözde şahsiyetlerinden birisi olmuştur. O, dinî ilimlerin yanında edebî ilimlere ve tarihe vukufuyla da ün yapmıştır. Önemli bulduğu birçok tarihî vakaları ezberlemiş ve bunları sohbetlerinde ibret malzemesi olarak bilhassa kullanmıştır. Şiir, onun özel ilgi duyduğu edebî dallardandır. Bu özellikleri ömrünün sonuna kadar devam etmiştir.

Büyük bir kitap koleksiyonuna sahip olan Çelebi, zamanının büyük bir kısmını bunları tetebbuatla geçirmiştir. Öyle ki, temin ettiği kitapların hemen tamamını okumuş, gerekli gördüğü yerleri ezberleyerek, farklı ve üstün bir müktesebatın sahibi olmuştur. Bu özelliği sebebiyle, o, Teftâzânî'ye benzetilmiş ve "bakaya geçdi Sadüddin-i sânî" cümlesi vefatına tarih düşürülmüştür.[14] Sa'dî Çelebi, hüsn-i hâl sahibi bir kimse olarak da ün yapmıştır. O, akidesi sağlam, emir ve nehylere hakkıyla riâyetkâr, ibadete de aynı düzeyde düşkün bir kimse olarak herkesin teveccühlerine mazhar olmuştur .[15]

Sa'dî Çelebi'nin asistanlık devrini ne zaman ve hangi medresede geçirdiği ve ne zaman müderrisliğe başladığı bilinmemekle beraber o, sırasıyla İstanbul'da Başçı İbrahim, Edirne'de Taşlık, tekrar İstanbul'da Mahmud Paşa medreseleriyle Semâniye'den birisinde meratip üzere müderrislik yaptıktan

---

TA, a.g.md.; Kehhâle, *a.g.e.*, IV, s. 216; Ziriklî, *a.g.e.*, III, s. 88; *Hediyye*, I, s. 386; Leknevî, *a.g.e.*, s. 78; *Şezerât*, VIII, s. 262; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 206.

13 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 444; *İlmiye Salnamesi*, s. 355; Altunsu, *a.g.e.*, s. 21; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 642.

14 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 323; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 642.

15 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 444; *İlmiye Salnamesi*, s. 355; *Devha*, s. 19; Ş. Sami, *a.g.e.*, IV, s. 2570; Altunsu, *a.g.e.*, s. 21; *Şezerât*, VIII, s. 262; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 206; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 642.

sonra[16] bir rivayete göre[17] 928/1521'de bazı rivayetlere göre[18] de 930/1523'te İstanbul kadılığına tayin edilmiştir. 939/1532 senesine kadar kaldığı bu görevinden ayrılarak bir başka göreve atanmak üzere girdiği yeni hazırlık dönemi sonunda ikinci defa Semâniye'den birisinde görev almış, nihayet 940/1533'te İbn Kemal Paşa'nın vefatıyla boşalan meşihat makamına getirilmiştir. Sa'dî Çelebi, onbirinci[19] şeyhülislâm olarak hayatının son beş[20] yılını bu görevde geçirmiş ve 945/1538'de vefat ederek Eyüb Sultan civarına defnedilmiştir.[21]

Sa'dî Çelebi'nin ilim tutkusu, ömrü boyunca devam etmiştir. Nitekim İstanbul Fatih'te bir Dâru'l-Kurrâ yaptırmıştır.[22] Fetva işlerinde ne ölçüde titiz ve dikkatli olmuşsa, öğrencileriyle ilgisinde de o ölçüde ciddi, titiz, plan ve programlı hareket etmiştir. Bu özelliğini Mecdi Efendi şöyle nakletmektedir: "Her gün sabah namazından sonra evrad ve ezkarını tamamlar, seccadesinden kalkmadan öğrencilerle derse başlardı. Birçok meseleleri münakaşa eder, talebelerinin beyan ettiği isabetli görüşleri tercih ve kaydederdi."[23]

b- Eserleri

Sa'dî Çelebi'nin telifleri özellikle temayüz ettiği tefsir ve fıkıh alanında yoğunluk göstermektedir. Bu doğrultuda tespit ettiğimiz eserlerinden bazıları şunlardır:

1- Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beydâvî = el-Fevâidü'l-Behiyye[24]

---

16 bk. Leknevî, *a.g.e.*, s. 78; *Şezerât*, VIII, s. 262; Adil Nüveyhid *a.g.e.*, nin I, s. 206. sayfasında Çelebi'nin Bursa'da Sultaniye medresesinde de müderrislik yaptığını zikretmiştir.

17 bk. *Sic. Osmanî*, III, s. 25.

18 bk. *İlmiye Salnamesi*, s. 355; Ş. Sami, *a.g.e.*, IV, s. 2570; *Devha*, s. 18; Altunşu, *a.g.e.*, s. 21.

19 bk. *TA*, "Şeyhülislâm" md.

20 bk. *İlmiye Salnamesi*, s. 355; *Sic. Osmanî*, III, s. 25; Ş. Sami, *a.g.e.*, IV, s. 2570; Ali Cevad, *a.g.e.*, IV, s. 1118; Altunsu, *a.g.e.*, s. 21; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 539; Akakuş, *a.g.m.*, s. 96.

21 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 444; *Devha*, s. 19; *İlmiye Salnamesi*, s. 355; *Osm. Müellifleri*, I, s. 323; Altunsu, *a.g.e.*, s. 21; H. Ritter, *a.g.m.*, s. 38; Leknevî, *a.g.e.*, s. 78; *Şezerât*, VIII, s. 262.

22 bk. *Sic. Osmanî*, III, s. 25; *İlmiye Salnamesi*, s. 355; Ş. Sami, *a.g.e.*, IV, s. 2570; Ali Cevad, *a.g.e.*, IV, s. 1118.

23 Mecdi Efendi, *a.g.e.*, s. 444.

24 bk. *GAL*, I, s. 417, II, s. 438.

2- Fetâvâ-i Sa'diyye = Mecmua-i Fetâvâ
3- Manzume fi'l-Fıkıh
4- Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Hidâye = Hâşiye 'ale'l-İnâye fî Şerhi'l-Hidâye
5- Resâil ve Ta'lîkât-ı Muhtelife
6- Hâşiye 'ale'l-Kamus (li'l-Firûzâbâdî)[25]

c- Tefsiri

Sa'dî Çelebi'nin eserleri arasında en önemli ve meşhur olanı, *Kâdî tefsiri*'ne yazdığı hâşiyesidir. Başta İstanbul kütüphanelerinde olmak üzere Mısır, Şam, Bağdat vs. kütüphanelerinde tam ve eksik olmak üzere pek çok nüshaları vardır.[26] Ancak ilim âleminde yaygın olarak bilinen nüshası, Hûd-Nâs sûreleri arasını ihtiva edenidir.[27] Bazı kaynaklar[28] Sa'dî Çelebi'nin hâşiyeyi Hûd-Nâs arasını ihtiva eden şekliyle yazdığını, baş kısmını ise oğlu Pîr Muhammed'in muhtelif hâşiyelerden derlediği bilgilere kendi ilmî gücünü de ilave derek babasının üslûbu üzere tamamladığını ifade ederken, bazısı da hem bu hâşiyesinin baş kısmını ve hem de *Hidaye* şerhine olan hâşiyesinin eksik kısmını, sonradan öğrencisi Abdurrahman b. Ali'nin tamamladığını söylemiştir.[29] Mevcut bilgilerden anlaşılan o ki, tanıtacağımız Fatiha-Nâs arası tam olan nüshanın mukaddimesinin sonunda yer alan kayıt -ki, bu kayıt diğer tam olan nüshalarda bulunmamaktadır- hâşiyenin Fatiha-Yunus sûreleri arasının bir başka şahıs tarafından tamamlanmış olduğu fikrini kuvvetlendirmektedir. Bahse konu kayıt şöyledir:

تمت هذه النسخة المرغوبة بعون الله وتوفيقه حاشية المرحوم المغفور أعلم علماء عصره...مفتي انام شيخ الإسلام أعني به الأسعد والأرجندي مولانا سعدي أفندي رحمه الله على تفسير القرآن العظيم للعلامة البيضاوي...

---

25 bk. *Hediyye*, I, s. 386; *Osm. Müellifleri*, I, s. 323; *Devha*, s. 19; *Şakâik* (tahkikli), s. 444; Altunsu, *a.g.e.*, s. 21; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 642; Leknevî, *a.g.e.*, s. 78; *Şezerât*, VIII, s. 262; Kehhâle, *a.g.e.*, IV, s. 216, VIII, s. 21; Ziriklî, *a.g.e.*, III, s. 79; Akakuş, *a.g.m.*, s. 97; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 206; *GAL*, I, s. 417, II, s. 438; *Suppl.*, I, s. 645; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 191, II, s. 2035.

26 bk. Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 206; *Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

27 bk. *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 191; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 642.

28 bk. *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 191; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 642; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 206.

29 bk. Leknevî, *a.g.e.*, s. 78.

Sa'dî Çelebi'nin hâşiyesine niçin Hûd sûresinden başladığı, baş tarafının oğlu tarafından mı yoksa talebesi tarafından mı tamamlandığı hususundaki istifhamlara net cevap bulmamız mümkün olmamış, H. Ritter de, "Ayasofya Kütüphanesinde Tefsir İlmine Ait Arapça Yazmalar" Türkiyat Mec. VII-VIII, cüz 2'nin 38. sayfasında tanıttığı hâşiyenin bu yönüyle ilgili her hangi bir açıklama yapmamıştır.

İstanbul kütüphanelerinde hâşiyenin Fatiha-Nâs arası üç tam nüshasını tespit ettik. Bunlardan birisi S. Ktp. Amcazâde Hüseyin Paşa/41-42, diğerleri ise, H.S.A. Ktp. Yakub Ağa/8 ve Hacı Selim Ağa/114 numaralarda kayıtlıdır. Biz bunlardan Yakub Ağa/8 numarada kayıtlı nüshayı tanıtacağız.

Eserin, tamir görmüş olmasına rağmen miklebi kopmuş, cildi bozulmuş ve şirazesi kısmen dağılmıştır. Ebadı 283x190, 192x102 mm. olup, 360 yk. ve sayfalar 29 st.dır. Kapaklar koyu kahve ve sırtı siyah deri kaplı cilt, nefis gömme şemse, salbek ve geniş köşebendlerle tezyin edilmiştir. Yapraklar sağlam, nohudî renkli, aharlı ve filigransızdır. Sayfalar siyah ve yaldız çizgilerle cedvellidir. Her sayfasına vakfiye mührü basılmış eser, güzel bir serlevhaya sahiptir. Rahat okunabilen nesih yazı, ince bir uçla, sûre başlıklarıyla قال ve اقول kelimeleri kırmızı, diğer yerler siyah mürekkeple yazılmıştır. Oldukça geniş bırakılan sayfa kenarlarında bazı notlar yer almaktadır. Fihrist bulunmayan eserde müstensih ismiyle, istinsah tarihi de yoktur.

Başı:

الحمد لله وسلام على عباده الذين اصطفي سورة فاتحة الكتاب هكذا وجدت مكتوبا في أول المصاحف الكريمة...

Sonu:

...كل من سوريّ أوله وآخره من السنين وذلك اثنان وعشرون والثالثة والعشرون سنة القديم على منزلة الحي القيوم.

Ferağ kaydı yoktur.

d- Metod ve Muhtevası

Esere doğrudan Fatiha tefsirinin hâşiyesiyle başlanmış, bu kesimde سورة فاتحة الكتاب terkibinin tahlili üzerinde durulmuştur. Ağırlıklı olarak Teftâzânî, Cürcânî ve Ekmelüddin el-Bâbertî'nin görüşlerine yer verildiği bu kısımda, daha ziyade el-Bâbertî'nin kanaatinin isabetsizliği ispata çalışılmıştır. Eserde sûre isimleri, nüzül yerleri ve ayet sayıları hakkındaki görüşlere yer verilmiş, bu meyanda bilhassa Suyûtî'den nakillerle tercih edilen görüşler teyide çalışılmıştır.

Sa'dî Çelebi'nin dilde *Kâfiye*, lügatte *Kamus* ve usulde de *Telvîh* en çok istifade ettiği kaynaklardır.

Hâşiyenin *Keşşâf* hakkında yapılan çalışmalardan yararlanılarak ve bunlara pek çok ilavelerde bulunularak meydana getirilmiş olması, ona derin bir tetkik ve yer yer tenkidi tasarruflar kazandırmıştır. Bu özelliği sebebiyledir ki, eser ulemânın büyük itimat ve takdirlerine mazhar ve önemli müracaat kaynağı olmuş, hakkında pek çok medhiyeler yazılmıştır.[30]

Sa'dî Çelebi'nin, hâşiyede önemle üzerinde durduğu hususları şu şekilde özetleyebiliriz:

1- Sûrelerin Mekkî ve Medenî oluşlarıyla, aynı sûre içinde farklı yerlerde nazil olmuş ayet sayılarını ve tavzihine gerek gördüğü yerler hakkındaki bilgileri, çeşitli tefsir ve usul kitaplarından nakillerle açıklamış ve yer yer kendi kanaatini de ilave ettiği bu noktalarda Kâdî'den daha farklı ve zengin bilgiler vermiştir.

2- Sûrelerin faziletini beyan sadedinde Kâdî'nin sûre sonlarına koyduğu hadisleri tahriç ederek bunlar hakkındaki hükümleri belirtmiş, ancak kısa sûrelerin çoğunda bu uygulamayı tatbik etmemiştir.

3- Kâdî metninin daha doğru ve rahat anlaşılabilmesi için sarf, nahiv, lügat, iştikak ve belâğata dair tahlillere fazlaca yer vermiş, kıraat vecihlerini incelemiş ve bunlar arasında tercihini bildirmiştir.

---

30 bk. *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 191; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 642; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 206.

4- İncelediği eserlerden bazen kaynak zikrederek, bazen de zikretmeksizin pek çok nakillerde bulunmuş, bunlardan bilhassa Kâdî'ye قوله kelimesiyle işaret ederken, bazı yerlerde de Zemahşerî'nin tefsirine ismen yer vermiştir. Metinde zaman zaman karşılaştığımız قال بعض الأفاضل sözüyle de, yukarıda temas ettiğimiz reyini isabetli bulduğu öğrencilerini kasdetmiştir. Bununla beraber kanaatlerini aktardığı öğrencilerinden bir kısmını ise ismiyle bahse konu etmiştir.[31]

5- Hâşiyenin önemli özelliklerinden birisi de, Sa'dî Çelebi'nin bir kısım sûrelerin sonuna hâşiyelerini hangi tarihte yazdığını, bazılarında ise bu sûreyi işlediği tarihte hangi memuriyette bulunduğunu kaydetmiş olmasıdır. Meselâ Meryem sûresini 940/1533'te ve İstanbul kadılığından mazul iken tamamladığını beyanı, bunun örneklerindendir.

Müellif Hûd sûresinin sonunda bu sûrenin hâşiyesini 938/1531'de tamamladığını beyan ettiğine göre, eserini İstanbul kadılığının son yılında yazmaya başlamış ve çalışmasını 944/1537'de tamamlamıştır.[32]

3- ŞEYHZÂDE el-KOCAVÎ

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyet

İsmi, Muhyiddin M. b. Muslihiddin Mustafa b. Şemsiddin el-Hanefî el-Kocavî er-Rumî olup, Kocaeli (İzmit)'de 865/1460'ta doğmuştur.[33] Yavuz (918-927/1512-1520) ve Kanunî devri (927-974/1520-1566) âlimlerindendir. Ulemâdan bazıları gibi[34] bu da "Şeyhzâde" lakabıyla meşhur olmuştur.[35] Memleketinde bir müddet okuduktan sonra İstanbul'a gelerek Efdalüddinzâde'nin hizmetine girmiş, aklî ve naklî ilim dallarında tahsilini ikmal ederek, müderrislik icazesini almıştır. İlk görev yeri İstanbul'da Hoca Hayreddin medresesidir.[36] Müderrislikteki liyakati ve faziletini çok takdir eden

---

31 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 445.

32 bk. Sa'dî Çelebi, *Hâşiye ale'l-Kâdî*, MÜİF. Ktp. Öğüt/1185 numarada kayıtlı yazma nüsha

33 bk. *Suppl.*, II, s. 650.

34 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 334.

35 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 409; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 531; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 643; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 637.

36 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 409; *Şezerât*, VIII, s. 286.

Hoca Hayreddin Efendi onu damad edinmiştir.[37] Bir müddet sonra görevinden ayrılarak tasavvuf tahsili isteğiyle Hamîdî Şeyh Pîrî Halîfe'ye intisab eden Şeyhzâde, bu ilmin incelikleriyle tarikat adabını öğrenmiş ve bu şeyhinden de irşad görevi için icazet almıştır.[38] Önce uzlete çekilen Şeyhzâde, riyâzâtını tamamlamış ve Emir Buharî'nin halifelerinden Muslihiddin Efendi'ye halife olmuştur.[39]

Şeyhzâde oldukça mütevazi bir kimse olarak tanınmış takdirle yadedilen bu tevazuunu ömrünün sonuna kadar devam ettirmiştir. Bu konuda o derece ısrarlı ve dikkatli olmuştur ki, pazardan aldığı eşyayı dahi mürid ve sevenlerinin ısrarına rağmen, kendisi taşımayı tercih etmiştir. Bunu özellikle nefsinin terbiyesi için gerekli görmüş ve bu davranışı riyâzâtın bir parçası kabul etmiştir. Dünyaya karşı hiçbir ihtiras beslememiştir. Tekaüd maaşı olarak takdir edilen yevmiye 15 akçe maaşı fazla bularak 5 akçesini iade etmiş ve böylece hayat felsefesindeki samimiyetini ispat etmiştir.[40] Çünkü onun hayatına yön veren unsurlar, ilmiyle ameli, zühd ve takvası, amel-i salihaya düşkünlüğüdür. O aynı zamanda sohbet ehli, ilmi ve irşadı çok seven bir kimsedir.

Şeyhzâde, kıraat, tefsir, hadis, fıkıh ve lisan bilimlerinde iyi yetişmiş, bilhassa tefsirde tam bir salâhiyet sahibi olmuştur. Tekaüd olduktan sonra hemen bütün vaktini, ilmî araştırma ve zaviyesinde halkı irşadla değerlendirmiştir. Sohbetindeki tatlılık ve irşadındaki müessiriyet yaygın olduğu için, oldukça kalabalık bir dinleyici ve talebe topluluğuna sahip olmuştur.[41] Hayatı, okuma ve irşad çizgisinden sapmadan devam eden Şeyhzâde, bazı kaynaklara[42] göre 950/1543, bazı kaynaklara[43] göre ise 951/1544'te vefat etmiş

---

37 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 409.

38 bk. *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 535.

39 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 334; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 643.

40 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 409; *Şezerât*, VIII, s. 286.

41 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 409; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 643; *Şezerât*, VIII, s. 286.

42 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 410; Sofuoğlu, *a.g.e.*, s. 320; *Şezerât*, VIII, s. 286; Kehhâle, *a.g.e.*, XII, s. 32; *Suppl*, II, s. 650.

43 bk. Mecdi Efendi, *a.g.e.*, s. 410; *Osm. Müellifleri*, I, s. 334; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 643; Bergamalı, *a.g.e.*, s. 136; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 483; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 637; Ziriklî, *a.g.e.*, VII, s. 320; *Hediyye*, II, s. 238; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 188.

ğında Allah'a yöneldiği, bu durumda kalbinin dünyalar kadar genişlediği, kalp gözünün açıldığı, bu yolla metne isabetli yorumlarla yaklaştığı ve müşküllerin halolduğu nakledilmekte, bu sûretle ayetlerden Allah'ın muradının ne olduğuna daha doğru yaklaşmış olduğu belirtilmektedir.[47]

Sarf ve nahiv konularında Teftâzânî ve Seyyid Şerif Cürcânî, belâğatta bilhassa Zemahşerî'nin *"el-Esas"*ı, lügat ve iştikakta ise Firuzâbâdî'nin *"Kamus"*u, Şeyhzâde'nin başlıca kaynaklarını teşkil etmektedir.

Hâşiyenin yazılmasına sebep teşkil eden esas faktörlerin başında, talebelerin *Kâdî tefsiri*'nden rahatça istifade düşüncesi gelmektedir. Bu bakımdan ibarenin kolayca anlaşılır olmasına ve ifadede mümkün mertebe sade bir üslûp kullanılmasına bilhassa özen gösterilmiştir.

Hâşiye muhtelif tefsirlerin müzakeresi neticesinde elde edilen bilgilerin âdeta bir terkibi olduğu için, çok zengin ve faydalı bilgiler ihtiva etmektedir. Bundan dolayı o, "hem Beydâvî'nin ibarelerinin izahı, hem de ayetlerden Allah'ın maksadının açığa çıkarılmasında en çok şöhret olan"[48] hâşiyelerden sayılmış ve *Kâdî tefsiri*'ndeki mühim noktaları kâfi derecede aydınlatan muteber bir eser kabul edilmiştir.[49] Müellif de mukaddimede bu değerlendirmeleri teyid etmekte, bu eseri vücuda getirmek için pek çok tefsir mütalaa ettiğini, bu sayede Kur'ân'daki pek çok esrar, nükte ve letafetlere muttali' olduğunu ve eserinin de bunların tercümanı mesabesinde bir hüviyete sahip bulunduğunu beyan etmektedir.

Şeyhzâde incelediği tefsirler içinde Kâdî'nin eserinin, Kur'ân'ın esrarına vukufu teminde önemli bir yere sahip olduğuna inandığı için bu eser üzerinde çalışmayı tercih etmiş ve işaret etmeye çalıştığımız özellikleri sebebiyle de hâşiyesi ulemâ arasında büyük bir şöhrete kavuşmuştur.

---

47 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 410; *Şezerât*, VIII, s. 286.

48 Bergamalı, *a.g.e.*, s. 136. Ayr. bk. *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 185; *Şakâik* (tahkikli), s. 410; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 643; *Şezerât*, VIII, s. 286.

49 bk. Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 643.

4- MOLLA İVAZ

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

İsmi, İvaz b. Abdillah el-Alâiyevî el-Manavgadî el-Hanefî'dir. "Molla İvaz" ve "Manav İvaz" adlarıyla tanınmıştır. Doğum tarihi belli olmamakla beraber Alâiye'de[50] doğduğu bilinmektedir. Kanunî (927-974/1520-1566) ve II. Selim devri (974-982/1566-1574) âlimlerindendir. Tahsilini devrinin meşhur ilim adamlarından ikmal eden Molla İvaz, hizmet hayatının henüz başlarında iken, mutlak manada kadılık demek olan "mevleviyet"[51] rütbesini elde eden ender âlimlerimizdendir. Bu arada az bir süre müderris yardımcılığı yaptıktan sonra 954/1547'de Sahn müderrisliğine tayin edilmiştir. Bu görevde iken Rüstem Paşa'nın (ö. 969/1561) azadlı kölelerinden Şehsuvar Ağa'ya hocalık yapması, ona yönetimin üst kademelerine yakın olma fırsatını kazandırmış ve bunun neticesi müderrislikte yüksek payelerden olan Edirne'de beylerbeyi müderrisliğine atanmıştır. Bu haliyle Molla İvaz resmî yeni göreve başlayan âlimlerden hem keyfiyet ve hem de yevmiye 30 akçe gibi yüksek kabul edilen bir maaşla, farklı bir konuma sahip olmuştur. Daha sonra Edirne ve İstanbul'da çeşitli medreselerde görev yapmış ve Sahn medresesinde ayrı ayrı zamanlarda aldığı üç görev sebebiyle, ulemâ arasında kendisi için, "sekiz sahnı İvaz dokuz dolandı" ifadesi[52] meşhur olmuştur.

Kaynakların bildirdiğine göre o, 965/1557'den itibaren hayatının sonuna kadar çoğu İstanbul'da olmak üzere Edirne ve Bursa'da muhtelif medreselerde müderrislik, İstanbul ve Bursa'da mükerreren kadılıkla, bir süre Anadolu ve Rumeli kazaskerliği yapmıştır.[53]

Molla İvaz ilme düşkünlüğü ve çok okuması sayesinde ilmiye sınıfının gözde simalarından biri kabul edilmiştir. Özellikle tefsirdeki maharet ve bilgi derinliğine, *Kâdî tefsiri*ne yazdığı hâşiyesi delil gösterilmiştir.[54] O son derece zeki ve Hoca Nasreddin Efendi gibi fevkalâde nüktedan bir kimsedir.

---

50 bk. Ş. Sami, *a.g.e.*, IV, s. 3172-3173.

51 bk. Pakalın, *a.g.e.*, "Mevleviyet" md.

52 bk. Sic. Osmanî, III, s. 606.

53 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 291; Sic. Osmanî, III, s. 606-607.

54 Bk, Bergamalı, *a.g.e.*, s. 136; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 667.

ve müderrislik yaptığı Hoca Hayreddin medresesi haziresine defnedilmiştir.[44]

b- Eserleri

Şeyhzâde çok iyi yetiştiğini beyan ettiğimiz ilimlerin hemen hepsinde kıymetli eserler vermiştir. Bunlardan bazıları şunlardır:

1- Hâşiye 'alâ Envâri't-Tenzîl
2- el-İhlâsıyye = Tefsîru Sûreti'l-İhlâs
3- Şerhu'ş-Şâtıbiyye
4- Şerhu'l-Vikâye fî Mesâili'l-Hidâye
5- Şerhu'l-Ferâidı's-Sirâciyye
6- Şerhu'l-Meşârikı'l-Envâr
7- Şerhu Mesâbih li'l-Mutarrizî
8- Şerhu Kavâidi'l-İ'râb
9- Şerhu Miftahi'l-'Ulûm li's-Sekkâkî
10- Şerhu Kasîdeti'l-Bürde[45]

c- Tefsiri

es-Siyâlkûtî ve el-Hafâcî'nin *Kâdî tefsiri'ne* hâşiyelerinden sonra, üçüncü sırayı alacak değerde bir hâşiye olduğu belirtilen[46] Şeyhzâde'nin hâşiyesi, 2 ile 9 arasında değişen ciltler halinde matbu, tam ve eksik olmak üzere de yazma pek çok nüshası bulunan bir eserdir. Biz bunlardan tek cilt halindeki H.S.A/121 numarada kayıtlı bulunan nüshayı tanıtacağız. Şeyhzâde bu çalışmasında tefsirdeki üslûp ve metodunu bütün incelikleriyle ortaya koyduğu için, onun İhlâs sûresi tefsiri üzerinde durmayacağız.

Eser sağlam bir cilde sahiptir. Kapaklar ve mikleb, yaldız ve kırmızı boyalı figürlerle süslü, nefis gömme şemse, salbek, geniş köşebend ve mütenasip zencirekle tezyin edilmiştir. Ebadı 332x210,270x150 mm. ve 676 yk. dir. Varaklar sağlam, nohudî renkli, aharlı ve filigransızdır. Sayfalar, siyah ve

---

[44] bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 334; Bergamalı, *a.g.e.*, s. 136; Bilmen, II, s. 643.

[45] bk. *Hediyye*, II, s. 238; *Osm. Müellifleri*, I, s. 334; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 643; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 483; *Suppl.*, II, s. 650; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 188.

[46] bk. Bergamalı, *a.g.e.*, s. 136.

yaldız çizgilerle cedvelli ve 51 st. dır. Müzehheb ve güzel bir serlevhaya sahip eser, orta kalınlıkta bir uç ve okunaklı bir nesihle yazılmıştır. Tefsir kısmında siyah, bazı sûre başlıkları, ayetler, besmeleler ve قوله kelimelerinde ise kırmızı mürekkep kullanılmıştır. İlk sayfasında vakfiye mührü, eser ismi ve fihrist yer almaktadır.

Başı:

الحمد لله الذي نور قلوب العلماء بأنوار التنزيل وشرح صدورهم لإدراك أسرار التأويل... أما بعد.. إني أخطر من تلك الكتب الكتاب الموسوم بأنوار التنزيل وأسرار التأويل...

Sonu:

...اللهم ثبت قلوبنا على دينك ونسألك العفو والعافية... وجزا عنا أفضل ماجزا نبينا عن أمته ورضي الله تعالى عن آله وصحابته والتابعين... سبحان الله ونعم الوكيل.

Ferağ kaydı:

وكان الفراغ من هذه الحاشية... سنة اثنين وثلاثين ومائة وألف على يد العبد الفقير... ياسين بن الحاج موسى العجلوني غفر الله له ولوالديه ولجميع المسلمين أجمعين.

d- Metod ve Muhtevası

Şeyhzâde'nin hâşiyesi, tabiatıyla üzerinde çalıştığı *Kâdî tefsiri* gibi daha çok bir dirayet mahsulüdür. Bu itibarla eserde ağırlıklı olarak, sarf, nahiv, lügat, iştikak, belâğat, kıssalar, tekrarlar, kıraat vecihleri ve fıkhî konular üzerinde durulmuştur. Kelâmî konulara da yer verilen eserde bilhassa lisan bilgisi açısından mukattaa harflerindeki isabetsiz değerlendirmelere dikkat çekilmiştir. Tafsilinde fayda görülen yerler üzerinde etraflıca bilgi verilmek sûretiyle, eser geniş okuyucu kitlesinin kolayca istifade edebileceği bir kaynak haline getirilmeye çalışılmıştır. Bununla beraber fuzulî sözlerden kaçınılmış, ifadelerin efradını câmî olmasına bilhassa dikkat edilmiştir. "Hamd" ıstılahının izahı, Kur'ân'ın mahluk olup olmaması ve sûrelerin inzali hususlarındaki üslûp, bunun güzel örneklerindendir.

Hâşiyenin önemli özelliklerinden birisi de, bazı ayetlerin mükaşefe ve ilham yoluyla tefsir edilmesidir. Müellifin herhangi bir müşkilatla karşılaştı-

Pek çok kitap derlemiş ve tamamını Eğrikapı civarında yaptırdığı mescide kendi hattı olan vakfiye ile bağışlamıştır.[55] İlme ve irfana hizmetle geçen Molla İvaz'ın hayatı, 994/1585'te sona ermiş ve zikri geçen mescidinin bahçesinde toprağa verilmiştir.[56]

b- Eserleri

Molla İvaz, temayüz ettiği tefsir, fıkıh, kelâm ve belâğat alanlarında hâşiye türü bazı eserler vermiştir. En meşhuru tefsir olmak üzere, tespit edebildiğimiz eserlerinden bazıları şunlardır:

1-Hâşiye 'alâ Envâri't-Tenzîl
2-Hâşiye 'ale't-Telvîh
3-Hâşiye 'ale'l-Hidâye
4-Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Mevâkıf
5-Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Miftah[57]

c- Tefsiri

Kütüphane araştırmalarımızda tam nüshasını tespit edemediğimiz, Molla İvaz'ın *Kâdî tefsiri*ne hâşiyesinin tam olduğu ve bazı kaynaklara[58] göre 30, bazısına[59] göre de 8 ciltte tamamlandığı bildirilmektedir. Asıl itibarıyla hâşiye Kur'ân'ın her cüzü için bir cilt olarak tertip edilmiştir. Ancak müstensihler bu düzene riayet etmemiş, istinsah edilen ciltler Kur'ân'ın cüz tertibine göre yazılmamıştır. Hâşiye için asıl önemli olan husus ise, eserin büyük bir kısmının ya günümüze kadar gelememiş veya kütüphanelerimizde hizmete sunulamamış ve bilinemeyen kıymetli hazinelerimizin bir parçası olarak atıl kalmış olmasıdır.

---

55 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 291; *Sic. Osmanî*, III, s. 607; *Osm. Müellifleri*, I, s. 358.

56 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 292; *Sic. Osmanî*, III, s. 607; *Osm. Müellifleri*, I, s. 358; Bergamalı, *a.g.e.*, I, s. 136; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 667; *Hediyye*, I, s. 804; Kehhâle, *a.g.e.*, VIII, s. 15; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 406.

57 bk. *Hediyye*, I, s. 804; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 190; *Sic. Osmani*, III, s. 607; *Osm. Müellifleri*, I, s. 358; Atâî, *a.g.e.*, I, s. 292; Bergamalı, *a.g.e.*, s. 136; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 667; Kehhâle, *a.g.e.*, VIII, s. 15; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 406.

58 bk. *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 190; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 667.

59 bk. Bergamalı, *a.g.e.*, s. 136.

Eksik olan bu hâşiyenin ancak iki nüshasını tespit ve inceleme imkânını bulabildik. Bunlardan, birisi sûre tertibi üzere fiş kaydı yapılmamış olan Murad Molla/133, 134 ve 135 numaralarda kayıtlı olan nüsha, diğeri ise Bey. Ktp. Veliyyüddin Efendi/414,415 ve 416 numaralarda kayıtlı olan nüshadır. Aşağıda da görüleceği üzere ciltlerin hacimleri, bu hâşiyenin gerçekten mufassal bir çalışma mahsulü olduğunu göstermektedir. Biz hâşiyenin cüzî bir kısmını teşkil eden bu nüshalardan Beyazıt Kütüphanesi'ndekini tanıtmağa çalışacağız.

Üç cilt olan eserin ebadları aynıdır ve 310x210, 252x120 mm. dir. Veliyyüddin Efendi/414 numarada kayıtlı olan ilk cilt, miklebsiz ve kapaklarına ebru kâğıt yapıştırılmıştır. Varak sayısı 585, satır sayısı ise 35'tir. Varaklar orta kalınlıkta, sağlam, nohudî renkli, aharlı ve filigransızdır. İlk 50 sayfa cedvelsiz, diğerleri kırmızı çizgi cedvellidir. Talikle başlayıp nesihle tamamlanan yazı, orta kalınlıkta bir uç ve siyah mürekkeple yazılmış, metin içinde yazılmamış olan sûre başlıklarıyla ayetleri belirleyen قال تعالى وتقدس ibarelerinde ise, -ki, bu ibare de çoğu kere yazılmamış ve yeri boş bırakılmıştır- kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Ciltlerden ikincisinin zahriyyesinde eser ve müellif ismiyle, cilt şöyle belirtilmiştir: حاشيه مناو عوض أفندي عل البيضاوي جلد سادس من الثلاثين... Bu ibare Ömer Nasuhi Bilmen'in ifadesini doğrulamakta ve buna göre hâşiyenin Kur'ân'dan her cüz için bir cilt olarak tertip edildiği anlaşılmaktadır. İçerisinde bu ibarenin yer aldığı cildin alt dış yüzeyine سادس طرسوسى ibaresi yazılmıştır. Burada Tarsusî nisbesinin niçin yazıldığı anlaşılamamıştır. Bununla beraber bir yanılgıya sebep olmaması için bu isimde bir zühul olduğuna işaret etmek istedik. Çünkü bu nisbe muhşîye ait olmadığı gibi, müstensihe de ait değildir.

Nüshanın baş kısmını teşkil eden bu cilt, Âl-i İmran sûresinin 38. ayetinden başlamakta ve Nisa sûresinin 153. ayetinin tefsiriyle sona ermektedir.

Aynı kütüphane, 415 numarada kayıtlı olan ikinci cilt, 581 yk. ve 27 st. olup, miklebi kopmuştur. Kırmızı meşin kaplı kapaklar gömme şemse ve basma zencirekle süslüdür. Yazı nesihtir. Sâir fizikî özellikleriyle birincisine benzeyen bu cilt, Nisa sûresinin 153. ayetinden başlamakta ve Mâide sûresinin 45. ayetinin tefsiriyle sona ermektedir.

Aynı kütüphane, 416 numarada kayıtlı olan üçüncü cilt, 575 yk. ve 27 st. dır. Diğer özellikleri öncekilere benzeyen bu cilt ise, Mâide sûresinin 47. ayetinden başlamakta ve bu sûrenin 115. ayetinin tefsiriyle sona ermektedir.

Tanıttığımız nüsha gibi, Murad Molla'daki nüshanın da baş tarafı eksiktir. Üç cildi mevcut olan bu nüshanın başlangıç ve bitiş ayetleri ise şöyledir:

Murad Molla/134 numarada kayıtlı ilk cilt, Bakara sûresinin 215. ayetinin tefsiriyle başlamakta ve Âl-i İmran sûresinin 40. ayetinin tefsiriyle sona ermektedir.

Aynı kütüphane, 133 numarada kayıtlı olan ikinci cilt, Nisa sûresinin 150. ayetinin tefsiriyle başlamakta ve Mâide sûresinin 33. ayetinin tefsiriyle sona ermektedir.

Aynı kütüphane, 135 numarada kayıtlı üçüncü cilt ise Mâide sûresinin 45. ayetinden başlamakta ve aynı sûrenin 110. ayetinin tefsiriyle sona ermektedir.

Her iki nüshanın sonunda şu ibare bulunmaktadır:

... ولقد أوفينا هذا فيما مضى. فالحمد لله العلام على الإتمام والإيصال إلى سورة الأنعام والله أعلم بالصواب.

Murad Molla'daki nüshada bu ibareye şu ferağ kaydı ilave edilmiştir:

...والإيصال إلى سورة الأنعام في سنة اثنين وثمانين وتسعمائة من الهجرة النبوية عليه الصلوة والسلام ما صدر من اللسان البيان... كتبه الفقير مصطفى بن محرم.

d- Metod ve Muhtevası

Hâşiye yukarıda da belirtildiği gibi oldukça hacimlidir ve bu keyfiyeti müellifin ne ölçüde bir ilmî kudrete ve hafıza gücüne sahip olduğunun delili sayılmaktadır.[60] Eserin muhtevasına bakarak varabildiğimiz sonuca göre müellif bilhassa Ragıb el-İsfahanî'nin müfredatından yararlanarak geniş lügavî izahlarının yanında, irabî tahliller de yapmış, ayetlerin işaretleri doğ-

[60] bk. Bergamalı, *a.g.e.*, s. 136; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 667.

rultusunda tarihî hadise ve ahbardan istifade ile mufassal bir hâşiye yazmıştır. O, hâşiyesinde, üzerinde çalıştığı tefsirin ana karakterine bağlı olarak dirayet metodunu kullanmasının yanında, rivayet metodundan da istifade etmiş, kendi ilmî kudretini de ortaya koyarak, *Kâdî tefsiri*'ndeki bilgileri tamamlayan kıymetli malumat vermiştir. Nitekim Bilmen hâşiyenin bu yönünü şöyle tanımlamıştır: "Kâdî hâşiyesinde pek müdekkikâne, arifane mütalaalarda bulunmuştur, (meselâ) "Hak" mefhumuna dair pek güzel malumat vardır."[61]

Fıkıh ve usul konularında el-Bezzâzî gibi değerler, Molla İvaz'ın kaynaklarındandır. Müellifin hâşiyesinde dikkatimizi çeken bir başka özellik de, Kur'ân'da önemine binaen sıkça kullanılan يسئلونك gibi kelimelerin tefsiri yapılırken, bu kelimenin geçtiği ayetleri bir araya toplamasıdır. Kezâ hüküm bildiren ayetlerdeki ihtilaflara işaretle, isabetli gördüğünü beyanı da hâşiyenin bir diğer özelliğini teşkil etmektedir. Meselâ كتب عليكم القتال ayetinde işaret edilen savaşa ne zaman izin verildiği hususundaki görüşlerin incelenmesi bu özelliğin ömeklerindedir.

Baş kısmının eksikliği sebebiyle metod ve mahiyetini müellifin ağzından öğrenemediğimiz bu hâşiye, muhtevasından yararlanarak tanıtmaya çalıştığımız özellikleri ve mevcut haliyle En'am sûresinin başında kalmıştır.

5- RÛŞENÎ DEDE ÖMER[62]

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Osmanlı ilmiye sınıfı içinde önemli bir hüviyete sahip âlim ve mutasavvıf şairlerimizden olup, ismi Ömer Dıyaüddin el-Aydınî el-Hanefî'dir[63] Yıldırım Bayezid'in (792-805/1389-1402) beylerinden Umur Bey'in ahfadından biri olarak 820/1417'de Aydın'a bağlı Güzelhisar kasabasında doğmuştur. Aydınlı olduğu için "Rûşenî" mahlasını almış ve "Dede Ömer Rûşenî"

---

[61] Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 667.

[62] Bu müellif, içinde yer aldığı "Tam Hâşiye Yazanlar" faslının kronolojik sıralama açısından ikinci müellifini oluşturması gerekirken, daha sonra gerçekleştirilen incelemede, kaynakların eksik hâşiye olarak takdim ettiği eserin tam hâşiye olduğu görülmüş ve Rûşenî adı geçen faslın sonuna ilave edilmiştir. Hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bk. *DİA*, "Dede Ömer Rûşenî" md.

[63] bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 69; *Hediyye*, I, s. 794.

adıyla meşhur olmuştur. Hatta hayatının ileri dönemlerinde Halvetiyye tarikatına intisab edecek ve bu tarikat şubesinin büyüklerinden biri olarak kuracağı tarikat koluna da "Rûşeniyye" ismi verilecektir.[64]

Rûşenî, olgunluk hayatının büyük kısmını Fatih devrinde (855-886/1481), son yıllarını ise II. Bayezid devrinde (886-918/1481-1512) geçirmiştir. Tahsil çağının ilk yıllarında kötü halleri gözlenen bir kimse olmasına rağmen, yaşadığı bazı haller neticesi ifakat bulmuş,[65] İstanbul'a gelerek kendisini ilme vermiştir. Burada bir müddet okuduktan sonra Bursa'ya gitmiş, tahsilini tamamlamış,gerek dinî, gerekse edebî ilimlerde çok iyi yetişerek ilmiye sınıfının gözde âlim, edib ve şairlerinden olmuştur. Mülâzemet payesiyle tedris hayatına geçen Rûşenî, bir müddet müderrislik yaptıktan sonra tasavvufa meyli artmış ve Halvetiyye halifelerinden, kardeşi Alâüddin Ali'nin tavsiyesiyle Bakü'ye giderek Şeyh Yahya Şirvanî'ye intisab etmiştir. Bu zatın himayesinde ve kendi geyreti neticesinde bu alanda da önemli mesafeler katetmiş, Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sini nazmen tercüme ve İbnü'l-Arabî'nin *Fusus*'unu rahatlıkla şerhedecek seviyelere gelmiştir.[66]

Zahir ve batın ilimlerle düşünce ve duygu dünyasını iyice zenginleştiren Rûşenî, şeyhinden aldığı icaze ile irşad faaliyetine başlamış ve bu münasebetle Tebriz, Gence, Berde'a ve Karaağaç gibi memleketleri dolaşarak, dinî telkin ve uyarılarda bulunmuştur. Nihayet tekrar Tebriz'e dönen Rûşenî 892/1486'da vefat etmiştir.[67] Rûşenî'nin vefat tarihini bazı kaynaklar[68] 907/1501 şeklinde vermişlerse de doğruya daha yakın gördüğümüz ilk tarihi kronolojik sıralamada esas kabul ettik.

b- Eserleri

Rûşenî'nin tasavvuf ilminde yüksek bir dereceye sahip olduğuna ve buna müvazî olarak dinî ilimlerde de müderrislik seviyesine eriştiğine yuka-

---

64 bk. Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, Dergâh Yay., İstanbul 1977, "Rûşenî Ömer Dede" md.

65 bk.*Tâcü't-Tevârih*, II, s. 539; *Tezkire-i Latifi*, s. 48; *Osm. Müellifleri*, I, s. 69.

66 bk. *TDEA*, a.g.md.

67 bk. *TDEA*, a.g.md.; *Osm. Müellifleri*, I, s. 69; Bursalı, *Aydın Vilayetine Mensup.....*, s. 12-13; *TA*, "Dede Ömer Rûşenî" md.; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 539-540; *Tezkire-i Latifi*, s. 48 vd.; *Meydan Larousse*, "Dede Ömer Rûşenî" md.

68 bk. *Hediyye*, I, s. 794; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 135.

nda kısaca temas etmiştik. O, *Kâdî tefsirine* mükemmel bir hâşiye yazacak derecede tefsirde, *Buharî*'yi çok rahat kullanacak seviyede de hadiste temayüz etmiş bir kimsedir. Edebî ve tasavvufî eserleri ise genellikle manzum tarzda kaleme alacak güce sahiptir. Rûşenî tefsirinin dışında eserlerini daha ziyade dinî-tasavvufî alana teksif etmiştir. Bunlardan kaynaklar "Külliyât-ı Rûşenî" adıyla söz etmişlerdir. Çoğu kaynaklarda yer almadığı halde kütüphane araştırmalarımızda tespit ettiğimiz *Kâdî tefsirine* hâşiyesiyle birlikte bahsedilen başlıca eserleri şunlardır:

1- Hâşiye 'alâ Envâri't-Tenzîl
2- Çobannâme
3- Miskinnâme
4- Neynâme
5- Divan
6- Âsâr-ı Aşk[69]

c- Tefsiri

Rûşenî'nin biyografisini veren kaynaklardan TDEA dışında hiçbirisi eserlerini tam olarak vermemiş ve çoğu tefsire dair bir eserinin varlığından da bahsetmemiştir. *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 189'daki kayıt ise çok kısa olup, net değildir. Muhtemelen bu bilgi yetersizliği sebebiyledir ki, TDEA de bahse konu hâşiye hakkında kesin bilgi vermemekte, bununla beraber kütüphane kayıtlarında rastlanan böyle bir çalışmayı, onun dinî ilimlerdeki gücüne işaret saymaktadır.

Adı geçen hâşiyenin, kütüphane araştırmamızda üç nüshasını tespit ettik. Bunlardan birisi M. Ktp. Ali Emîrî-Arapça/4670 numarada kayıtlıdır. Sayfa numarası verilmiş olmakla beraber ikinci sayfası eksik olan bu nüsha *Kâdî tefsiri*'nin mukaddimesinden başlamakta ve Âl-i İmran sûresi 5. ayetinin hâşiyesinde kesilmektedir. İkincisi H. S. A. /112 numarada kayıtlı olan nüsha olup, Nahl (16)-Nas arasını ihtiva etmektedir. Üçüncü nüsha ise S. Ktp. Yeni Medrese/24 numarada kayıtlı olup, Fatiha-Nâs arası tam bir hâşiyedir ve tanıtımda bu eser esas alınmıştır.

---

[69] bk. *TDEA*, a.g.md.; *TA*, a.g.md.; *DİA*, a.g.md.; *Meydan Larousse*, a.g.md.; *Hediyye*, I, s. 794; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 189; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 135; *Osm. Müellifleri*, I, s. 69; Bursalı, *Aydın Vilayetine Mensup*...., s. 13.

Eser, 270x170, 200x112 mm. ebadında, sağlam, mikleb ve kapakları aynı tarz gömme şemse ve salbek, kenarları yaldız ve basma zencirekle süslü, koyu kahve meşin tek cilt halindedir. Varaklar orta kalınlıkta, sağlam, nohudî renkli, aharlı ve filigransız olup, 570 yk. dır. Ayrıca başta bir, sonda ise dört boş yaprak bulunmaktadır. 25 st. dan oluşan sayfalar cedvelsiz, yan kenarlardan bırakılan genişçe boşluklarda bazı notlar vardır. Başta numarasız iki varaka sûre fihristi yapılmış, kezâ başa ve sona vakfiye mühürleri basılmıştır. Orta kalınlıkta bir uçla yazılmış ve rahat okunabilen nesih ve talik yazıda siyah sûre başlıklarıyla قوله ve قوله تعالى kelimelerinde kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Ancak bu kelimeler baştan 22. varaka kadar kırmızı çizgilerle belirlenmiştir.

Başı:

الحمد لله الذي نزل الفرقان الفرقان في الأصل مصدر فرق سمي به الكتاب المنزل على نبينا عليه السلام المعجز المنقول إلينا بتواتر بين دفتي المصاحف...

Sonu:

...قوله تعالى الخناس... قوله وذلك كالقوة الخ فأيدها إدراك المعاني القائمة بالصور التي في الحس المشترك... الحمد لله على التمام وعلى رسوله أفضل السلام.

Ferağ kaydı yoktur.

d- Metod ve Muhtevası

Müellif hâşiyesine doğrudan *Kâdî tefsiri*nin mukaddimesini tahşiye ile başlamış ve kendi mukaddimesini de bu kesim içinde münasip ilavelerle ifade etmiştir.

Hâşiyede dirayet metodu esaslarından bilhassa irabî ve belâğî tahlillere ağırlık verilmiş, dirayet usulleriyle işarî pek çok yaklaşımlarla da ayetlerden Allah'ın muradının ne olduğuna ulaşmaya çalışılmıştır. Müellif, ilme hizmeti geçmiş ilk İslâm büyüklerinden itibaren pek çok meşhurlardan istifade etmiştir. Meselâ İbn Abbas, İbn Mes'ud, Amr b. el-Âs, İbnü'z-Zübeyr, İbn Ömer, Übey b. Ka'b ve Zeyd b. Sabit gibi sahabîlerin yanında, Hasan el-Basrî, Mücahid, Sa'îd b. Cübeyr, Alkame, İkrime, ed-Dahhâk, Mukatil b. Süleyman,

Katâde gibi tabiîlerden, Abdürrezzak b. Hemmam, Ebû Ali el-Farisî, Ali b. Ebî Talha, M. b. Cerir et-Taberî, Ebû İshak ez-Zeccâc gibi selef-i salihînden, Zemahşerî, Fahruddin er-Râzî, Ragıb el-İsfahanî ve Ebû Hayyân el-Endelüsî gibi müteahhirînin meşhur müfessirleriyle, Osmanlı ulemâsına çok etki etmiş ve ufuk açmış olan Teftâzânî gibi âlimlerden gerek rivayet, gerek dirayet, gerek işarî ve gerekse alet ilimleri açısından yararlanmıştır. Bunlardan Zemahşerî irab, maânî ve beyanda, Fahr-i Razî kelâmda, Ragıb el-İsfahanî, lügat, iştikak, güzel ifade ve hoş nüktelerde, Teftâzânî ise tahlillerde, Rûşenî'ye bilhassa kaynak olmuşlardır. Bu kaynak ve uygulamalardan hareketle müellif *Kâdî tefsiri*ndeki kapalı manaları iyice açmaya, tefsiri daha rahat anlaşılır ve daha çok istifade edilir hale getirmeye gayret etmiştir. Yer yer fıkıh ve kelâmî meselelerin de tavzihinin yapıldığı bu değerli çalışma, Nâs sûresiyle sona ermiştir.

6- SAMSUNÎZÂDE[70]

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Hayatı hakkında Atâî'nin verdiği[71] kısa malumatın dışında bilgi sahibi olamadığımız Samsunîzâde'nin asıl ismi, M. b. Ahmed b. M. b. Hasan b. Abdissamed el-Buharî es-Samsunî'dir. II. Selim (974-982/1566-1574) ve III. Murad devri (982-1004/1574-1595) âlimlerindendir. Zengin, aynı zamanda çok ilim adamı yetiştirmiş[72] ve Samsun'da ikamet etmiş bir aileye mensuptur. Aileden hacca gidenlerin çok olması sebebiyle bu aileden yetişen âlimler, "Hacı Efendi" ismiyle maruf oldukları gibi, Samsun'da ikamet etmeleri sebebiyle de "Samsunîzâde" lakabıyla tanınmışlardır.[73]

Samsunîzâde tahsilini Mekke ulemâsından tamamladıktan sonra, zamanın meşhur âlimlerinden olan babası Samsunîzâde Hacı Ahmed Efendi'nin hizmetine girmiş ve icazetnamesini babasından almıştır. Tanıtacağımız eserinden dinî ilimlerde ve özellikle tefsir ve fıkıhta tam bir maharet

---

70 Yapılan inceleme neticesi tam hâşiye sahibi olduğu sonradan anlaşılan bu zat, ilgili faslın sonuna ilave edilmiştir.

71 bk. Atâî, *a.g.e.*., I, s. 312.

72 bk. Ünver, *İlim ve San'at Bakımından*...., s. 117.

73 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 312.

sahibi olduğu anlaşılan Samsunîzâde, hayatı boyunca mensubu olduğu ailenin şanına layık bir kemâlât içinde yaşamıştır.

Samsunîzâde müderrislik hayatının ilk dönemini yevmiye 30 akçe maaşla Efdalzâde medresesinde geçirdikten sonra 967/1559'da yevmiye 40 akçe maaşla Cafer Ağa medresesine tayin edilmiştir. Bu tarihten itibaren 983/1575'e kadar Edirne, İstanbul ve Bursa'da olmak üzere çeşitli medreselerde görev yapmış, daha sonra ise sırasıyla İzmir, Kudüs, Medine ve tekrar 996/1587'de Kudüs kadılıklarında bulunmuştur. Son olarak 2 sene bu görevde kalan Samsunîzâde 998/1589'da vefat etmiştir.[74]

b- Tefsiri

Atâî, Samsunîzâde'nin hiçbir eser varlığından bahsetmemiştir. Yaptığımız kütüphane araştırmalarında ise sade *Kâdî tefsiri*ne bir hâşiyesinin varlığını tespit edebildik. S. Ktp. Ayasofya/322 numarada *"Hâşiye 'alâ Envâri't-Tenzîl ve Esrâri't- Te'vîl"* adıyla kayıtlı olan bu eseri, *Kâdî tefsiri*'nin baştan sona bütün sûreleri ihtiva eden tam bir hâşiyesidir. Hâşiyeyi H. Ritter de, *"Hâşiye 'ale'l-Beydavî"* adıyla tanıtmış[75] ve fakat müellifin kısa biyografisini, zühul eseri babasının biyografisiyle karıştırmıştır.

Başka bir nüshasını bulamadığımız bahsimize konu hâşiye, 300x200, 188x118 mm. ebadında, miklebi kopmuş ve cilt hafif yıpranmıştır. Kapaklar nefis gömme şemse, salbek ve yaldız basma zencirekle süslüdür. 199 yk. dır. Varaklar orta kalınlıkta, sağlam, nohudî renkli, aharlı ve filigransızdır. Sayfalar 29 st. olup, cedvelsizdir. Geniş bırakılan marjlar boştur. Orta incelikte bir uçla yazılan talik yazı kısmen harekeli olup, rahatça okunabilmektedir. Sûre isimleri, وبعد ve قوله kelimelerinde kırmızı, diğer kısımlarda siyah mürekkep kullanılmıştır. Zahriyyede vakıf kaydı ve mührü ile birlikte, mukaddimede de zikri geçen müellif ve eser adı حاشية على البيضاوي لسامسوني زاده şeklinde yer almaktadır.

---

74 bk. a.yz., *a.e.*, I, s. 312.

75 bk. H. Ritter, *a.g.m.*, s. 42.

Başı:

الحمد لله الذي أنزل على عبده الكتاب وجعله تبصرة وذكرى لأولى الألباب... وبعد فيقول العبد المفتقر... الحاج محمد بن أحمد بن محمد بن حسن بن عبد الصمد بن حسام الدين بن عبيدالله البخاري...بابن السامسوني...

Sonu:

...ولايوسوس قوله الناسي الخ فحذف الياء اكتفاء بالكسرة كما في قوله تعالى والليل إذا يسر ... وقد تم الكتاب بعناية الملك الوهاب والحمدلله وحده وصلى الله على من لانبي بعده.

Ferağ kaydı:

وكان الفراغ... سنة ثلاث وتسعين وتسعمائة بالمدينة المنورة...

c- Metod ve Muhtevası

Yukarıda da belirtildiği gibi eser, *Kâdî tefsiri*'nin tamamına yazılmış bir hâşiyedir. Müellif yazdığı mukaddimede hamd ve tasliyeden sonra, mülhidlere karşı mükemmel bir bürhan olduğunu müdafaa etmek üzere Kur'ân'ı Kâdî'nin tefsir ettiğini, ayetlerden Allah'ın muradının ne olduğunu ortaya koyduğunu belirtmiş, kendisi de böyle bir tefsirdeki nükteleri, müşkülleri, kapalı manaları açıklamak üzere ilâhî kelâma hizmet etme arzusu duyduğunu belirtmiştir. Bunun için de Kur'ân'ın mefhum ve mantukunu açık bir üslûpla ifadeye gayret edeceğini ve nihayet bu eserini devlet ricalinin kendilerine tanıdıkları imkânlarla, hocalarının emeğine mütevazı bir mukabele olmak üzere meydana getirmek istediğini beyan etmiştir. Muhtevasını özetle ifadeye çalıştığımız bu mukaddimeden sonra müellif, Fatiha sûresi tefsirinin hâşiyesine başlamıştır. Hâşiyede, tefsirin üzerinde durulmasında zaruret görülen çok önemli yerlerinin vuzuha kavuşturulması istenmiş, ancak yapılan açıklamalar muhtasar tutulmuştur ki, bu da hâşiyenin bir diğer özelliğini oluşturmuştur.

Çalışmada ağırlıklı olarak göze çarpan hususlar, sûrelerin nüzüllerine temas edilmesi, gerektiği yerlerde fıkhî ve kelâmî meselelerin incelenmesi, nahvî ve belâğî tahlillerin daha rahat anlaşılır biçimde yapılmış olmasıdır.

Müellif, üzerinde durduğu bu konularda Zemahşerî, Teftâzânî ve Cürcânî gibi âlimlerden ziyadesiyle yararlanmış, onların, incelenen meseleler hakkındaki yekdiğerine karşı muhalif yaklaşımlarını naklederek, isabetli olanlarla hâşiyesine güç kazandırmaya çalışmıştır. Muhtasar ve fakat müdellel açıklamalar ihtiva eden hâşiye, Nâs sûresi tefsirinin hâşiyesiyle tamamlanmıştır.

NOT: *Kâdî tefsiri*ne tam hâşiye yazanlardan birisi de CEMAL HALİFE'dir. Bu zat ve hâşiyesi hakkında s. 221 ve devamında bilgi verilmiştir.

IV. FASIL

HÂŞİYESİ EKSİK OLANLARLA SÛRE TEFSİRLERİNE HÂŞİYE YAZANLAR

1- EKMELÜDDİN el-BÂBERTÎ

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Hayatının büyük bir kısmını Osmanlı toprakları dışında gerçirmesine rağmen galip kanaat ve bilgilere göre Erzurum'a bağlı Bayburt'tan[1] olduğu kabul edildiği için Osmanlı ulemâsından sayılan Bâbertî'nin[2] ismi, Ekmeleüddin Ebû Abdillah M. b. M. b. Mahmud b. Kemaliddin Ahmed el-Bâbertî (el-Bayburdî) er-Rumî el-Mısrî el-Hanefî'dir. Müellifin nisbesi her ne kadar "Bâbertî" şeklinde telaffuz edilmekte ise de çoğu kaynaklar[3] bu isimden Erzurum'a bağlı Bayburt'un kastedildiğine dikkatimizi çekmektedir. Yâkutü'l-Hamevî Erzurum'a bağlı olan bu kasabayı "Bâbirt" şeklinde okumuştur.[4] O'nun, Bağdat'ın Düceyl kasabasına bağlı Bâbert'ten[5] olduğu rivayeti[6] ise,

---

1 bk. Ş. Sami, *a.g.e.*, II, s. 1230-1231.

2 H.Z. Ülken müellifin ismini "Bayburtlu Ekmeleddin Mehmed" şeklinde okumakta ve onu devrin Osmanlı ulemâsı arasında göstermektedir. bk. Hilmi Ziya Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, İstanbul 1935, s. 345.

3 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 221; *Hediyye*, II, s. 171; Ziriklî, *a.g.e.*, VII, s. 271; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 618.

4 bk. Yâkûtü'l-Hamevî, *a.g.e.*, II, s. 443.

5 bk. a. yz., *a.e.*, I, s. 307.

6 bk. Ziriklî, *a.g.e.*, VII, s. 271; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 618; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 572.

"Bâbirt" isminin, "Bâbert"[7] okunmuş olması ihtimali sebebiyle zayıf bir görüş olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca bütün kaynakların bu şahıs için "er-Rumî" nisbesini kullanmaları,[8] bahse konu nispetlendirmenin zayıflığını ve hatta hatalı olduğunu doğrular mahiyettedir.

Bâbertî bazı kaynaklara göre[9] 710/1310 dolaylarında, bazılarına[10] göre ise 714/1314'te doğmuş ve çocukluk çağı ile tahsilinin ibtidaî dönemini memleketinde geçirdikten sonra Haleb'e gitmiştir. Burada kaldığı uzun süre içinde Nasıruddin b. el-Adîm'in delâletiyle eş-Şâziciyye medresesinde barınmış ve tahsiline burada devam etmiştir. Parlak zekâsı ve ilme istidadı sayesinde muasırları arasında temayüz eden Bâbertî, tahsilini ikmal için 740/1339'da Kahire'ye gitmiş ve Kutbüddin er-Râzî, Şemsüddin Mahmud el-İsfahanî, İbn Kudâme el-Makdisî, Ebû Hayyân el-Endelüsî, İbn Abdülhâdî ve ed-Devlâsî gibi devrin meşhurlarından tahsilini tamamlayarak, Mısır ulemâsı arasında yer almıştır. Şeyhûn'un, ona duyduğu güven ve onu takdiri sebebiyle kendi adıyla anılan "Şeyhûniyye" medresesinde bu zatı tedrisle görevlendirmiştir. Bâbertî'nin şöhreti, Sultan Zahir Berkuk'a kadar gitmiş ve Sultan'ın dostluğunu kazanmıştır. Aralarındaki bu dostluk ve Sultan'ın teveccühlerinin samimî temellere dayanması, sık sık sohbetlerine sebep teşkil etmiştir. Hatta Sultan'ın özel sohbette bulunmak için zaman zaman medreseye kadar gittiği, şayet Bâbertî derste ise dersin bitmesini beklediği olmuştur ki, bu saygı ve samimiyet, Bâbertî'nin Mısır'daki şöhretini çok yaygınlaştırmıştır. Bâbertî, müderrisliği çok sevdiği ve ilme hizmeti diğer hizmetlerden daha önemli ve üstün gördüğü için müteaddid kadılık tekliflerine iltifat etmemiş, hayatını âdeta talebelerine vakfetmiştir.[11]

Bâbertî âlim, fazıl, zekî, ibadet ehli ve talâkat erbabı bir kimsedir. Sözleri fevkalâde müessirdir. Mükemmel şahsiyeti, dürüst ve doğru siyaseti ve

---

7 bk. Yâkûtü'l-Hamevî, *a.g.e.*, I, s. 307.

8 Bâbertî için kullanılan nisbeler hakkında ayr.bk.*DİA*,"Bâbertî"md.

9 bk. *Buğye*, I, s. 239; Davudî, Şemsüddin M. b. Ali, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Beyrut, ts., II, s. 253; *Miftâhu's-Saâde*, II, s. 243; Leknevî, *a.g.e.*, s. 195; *DİA*, a.g.md.; Kehhâle, *a.g.e.*, XI, s. 298.

10 Ziriklî, *a.g.e.*, VII, s. 271; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 618; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 572.

11 bk. *Buğye*, I, s. 239; Davudî, *a.g.e.*, II, s. 253; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*... IV, s. 250; *Miftâhu's-Saâde*, II, s. 243; Leknevî, *a.g.e.*, s. 195-196; *DİA*, a.g.md.; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 572; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 618.

otoriter özellikleriyle halkın olduğu kadar devlet ricali üzerinde de tam bir nüfuz sahibi olmuştur. Bu sebepledir ki, Bâbertî'nin ilim ve kültür hayatı, belirgin bir huzur, sükûn ve verimlilik çizgisinde devam etmiştir. İşte onun bu çizgiden ayrılmadığı, ilim ve irfan hizmetinde gösterdiği düşkünlük için, dahilden ve hariçten pek çok seveni ve talebesi olmuş, netice itibarıyla da çok sayıda ilim adamı yetiştirmiştir. Seyyid Şerif Cürcânî, Osmanlı topraklarından Molla Fenarî, Kâdî Sadruddin et-Türkmanî, Muvaffakuddin er-Rumî, Şeyh Bedrüddin es-Simavî, Ahmedî ve Hacı Paşa el-Aydınî gibi şöhretler, bunlardan sadece birkaç örnektir.[12]

Aynı müessesede büyük bir dikkat, ciddiyet, iştiyak ve verimlilikle tedrisat hizmetini sürdüren Bâbertî, kaynakların ittifakla belirttiklerine göre 72 yaşlarında iken 786/1384'te vefat etmiştir. Dünyasını değiştirmesi, ilim âlemi için büyük bir eksiklik kabul edilen merhumun cenazesinde Sultan Zahir Berkuk başta olmak üzere pek çok devlet ricali, talebeleri ve halk hazır bulunmuş ve görev yeri olan Şeyhûniyye medresesinin bahçesine defnedilmiştir.[13]

b- Eserleri

Bâbertî, fıkıh, tefsir, hadis, kelâm ve Arap edebiyatı gibi bilhassa temayüz ettiği konularda çeşitli eserler vermiştir. Bazı kaynaklarda 20'ye kadarının ismi verilen ve bir kısmı matbu olan bu eserlerinden örnek olmak üzere seçtiklerimiz şunlardır:

1- Hâşiye 'ale'l-Keşşâf
2- Risale fî ba'dı Letâifi Sûreti'l-İhlâs
3- Tefsîru'l-Kur'ân[14] = Risale fî Tefsîri ba'dı'l-Âyât

---

12 bk. *DİA*, a.g.md.; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kahire*, Mısır, ts., XI, s. 302 vd.

13 bk. Davudî, *a.g.e.*, II, s. 253; *Buğye*, I, s. 240; *ed-Dürerü'l-Kâmine*, IV, s. 250; *Miftâhu's-Saâde*, II, s. 244; *Şezerât*, VI, s. 293. Ayr. bk. İbn Hacer el-Ask'alânî, *İnbâü'l-Ğumr bi-Ebnâi'l-Ömr*, Beyrut 1406/1986, II, s. 179 vd.; İbn Tağriberdî, *a.g.e.*, XI, s. 302 vd.; Kehhâle, *a.g.e.*, XI, s. 298; Ziriklî, *a.g.e.*, VII, s. 271; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 618; *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1478; *Hediyye*, II, s. 171; *DİA*, a.g.m.; *Osm. Müellifleri*, I, s. 221; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 572; *Suppl.*, II, s. 89.

14 Bu eser, Kur'ân'dan bazı ayetlerin tefsirinden ibaret çalışmayı ihtiva eden bir risaleden ibarettir.

4- Tuhfetü'l-Ebrâr fî Şerhi Meşârikı'l-Envâr

5- et-Takrîr fî Şerhi Usûli'l-Pezdevî

6- el-Envâr fî Şerhi'l-Menâr

7- el-İnâye fî Şerhi'l-Hidâye

8- en-Nüketü'z-Zarife fi Tercihi Mezhebi'l-İmam Ebî Hanîfe

9- el-İrşâd fî Şerhi'l-Fıkhi'l-Ekber

10- Şerhu Ferâidı's-Sirâciyye

11-el-Maksad fi'l-Kelâm

12- Hâşiye 'alâ Şerhi't-Tecrid = Akîdetü't-Tûsî

13- Şerhu Telhîsi'l-Miftâh

14- es-Sadefetü'l-Meliyye bi'd-Dürreti'l-Elfiye li-İbni'l-Mu'tî (fi'n-nahv) vs.[15]

c- Tefsiri

Bâbertî'nin tefsire dair birkaç çalışması vardır. Bunlardan en çok bilineni *Keşşâf* tefsirinin Âl-i İmran sûresine kadar yazdığı hâşiyedir.[16] İsmail Paşa el-Bâğdadî'nin, bu zatın eserleri arasında yer verdiği[17] *"Tefsîru'l-Kur'ân"* adlı eseri başlı başına bir tefsir olmayıp, *Keşşâf*'taki ehl-i sünnet itikadına uymayan bazı hususları ve ihtilaf edilen meseleleri, dostlarının isteklerini yerine getirmek ve sorulan ilgili sorulara cevap olmak üzere örnek birkaç ayetin tefsirinden ibarettir. S. Ktp. Ayasofya/4800 numarada kayıtlı mecmuanın 1b-6a varakları arasında yer alan risalede tefsir edilen ayetler şunlardır: Bakara, 2/23; Mâide, 5/72, 117,119; En'âm, 6/1; A'râf, 7/170; Yunus, 10/26; Ahzâb, 33/64 ile aynı mecmuanın 8a-11 b varakları arasında yer alan Nisa, 4/84 ve Tahrîm, 66/4. Son iki ayet tefsirinin diğer nüshası, S. Ktp. Ayasofya/1384 numarada kayıtlı mecmuadadır.

Bâbertî'nin bu risalesinden başka kaynakların zikretmediği bir de İhlâs sûresi tefsiri vardır. Biz tespit ettiğimiz bu tefsir çalışmalarından sadece *Keşşâf* hâşiyesi ile İhlâs sûresinin tefsiri üzerinde duracağız.

---

15 bk. *Hediyye*, II, s. 171; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 112, 155, 351, 443, 472, 477, 750, 852, II, s. 1158, 1247, 1478, 1688, 1806, 1824, 1854, 1861, 1977, 2015, 2035; *DİA*, a.g.md.; *Osm. Müellifleri*, I, s. 221-222; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 573; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 162; *Miftâhu's-Saâde*, II, s. 243-244; *Buğye*, I, s. 240; Davudî, *a.g.e.*, II, s. 253; Leknevî, *a.g.e.*, s. 195; Kehhâle, *a.g.e.*, XI, s. 298; Zirikli, *a.g.e.*, VII, s. 271; *ed-Dürerü'l-Kâmine*, IV, s. 250-251; *Suppl.*, II, s. 89.

16 bk. *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1478. Ayr. bk. Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 618.

17 bk.*Hediyye*, II, s. 171.

I. Eser: Hâşiye 'ale'l-Keşşâf

Bâbertî'nin *Keşşâf*'ın baş tarafına yazdığı bu hâşiyesi, Fatiha'dan Âl-i İmran'ın sonuna kadardır. İstanbul kütüphanelerinde tam ve eksik olmak üzere muhtelif nüshaları bulunmaktadır. Bunlardan bazıları, S. Ktp. Çorlulu Ali Paşa/74; S. Ktp. Kara Çelebizâde/30; S. Ktp. Crh/198; Köp. Ktp. I/105; Atıf Efendi/355 ve Bey. Ktp. Veliyyüddin Efendi/301 numaralarda kayıtlıdır. Biz S. Ktp. Çorlulu Ali Paşa/74 numarada kayıtlı ve tam olan nüshayı tanıtacağız.

Eser, 262x168, 212x117 mm. ebadında, yıpranmış, miklebsiz, sırtı siyah meşin, kapaklarına ebru kâğıt yapıştırılmış bir cildin içinde ilk kitaptır. 1a-296b varakları arasında bulunan hâşiyenin, yaprakları büyük çapta güve tahribatına uğramış, şirazesi dağılmış, ince, nohudî renkli, aharlı ve filigransızdır. Sayfalar cedvelsiz ve 25 st. olup, marjlar boştur. Rahat okunabilen talik yazı, orta kalınlıkta bir uç ve siyah, قال kelimeleriyle sûre başlıkları kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Dikkat çekilmek istenen bazı kelime ve cümleler ise kırmızı çizgilerle belirtilmiştir. Serlevhasız eserin ismi ve müellifi zahriyyede,

هذا شرح الكشاف للزهراوين تأليف الشيخ الفضل المشهور بالأكمل محمد بن محمد بن محمود البابرتي توفي. المرحوم ليلة الجمعة تاسع عشر رمضان المبارك من شهور سنة ست وثمانين وسبعمائة

ibaresiyle belirtilmiştir. Ayrıca burada vakıf kaydıyla birlikte vakıf mührü de bulunmaktadır.

Başı:

الحمد لله علام الغيوب كشاف الكروب ستار العيوب والصلوة والسلام... على سيدنا محمد الشافع المشفع في العفو عن الذنوب... أما بعد فهذه كلمات مجموعة مما ذكره العلماء على الكشاف ردّا وجوابا وبيانا...

Sonu:

...فا المصابرة كانت نوعا خاصا من الصبر ذكرت لبيان شدته كما ذكر جبريل عليه السلام بعد الملائكة لعظمته.

Ferağ kaydı:

تم الكتاب... على الفقير أحمد بن محمد بن موسى في مدينة بروسا... لسنة ست وستين وتسعمائة تم.

Müstensih bu kayıttan sonra şu manzumeyi yazmıştır.

فإذا متُ لم يمت خطي يذكروني بذلك أحيانا

فأيا ناظرا بهذا السفر يسأل العبد منك إحسانا

إن تذكرتني بفاتحة ملأ الله قلبك إيمانا

Metod ve Muhtevası

Müellif hâşiyesine uzun bir mukaddime yazmıştır. Başlangıç olarak verdiğimiz kısımda da görüldüğü gibi Bâbertî bu çalışmayı, *Keşşâf*'taki doğruları ve yanlışları ortaya koymak, hatalı düşünce ve değerlendirmeleri redle, onların doğrularını beyan etmek ve bilhassa itizalî düşünceler hakkında ehl-i sünnet itikadı üzere olanları ikaz etmek maksadıyla yaptığını belirtmiştir. Pek tabiî olarak *Keşşâf*'ın izaha muhtaç kısımlarını yaygın olan maksad doğrultusunda açıklamaya çalışarak, bu eserden istifadeyi de kolaylaştırmaya gayret etmiştir. Verdiği bilgilerde daha ziyade kendi ilmî gücünü ortaya koyan müellif, ashabtan ve mezhep imamlarından da istifade etmiş, kelâm ve alet ilimlerine ziyadesiyle müracaat etmiştir. Ancak yararlandığı kaynakların neler ve kimler olduğunu belirtmemiştir.

Bâbertî hâşiyesinde bütün ayetlerin tefsirini şerhetmemiş, önemli bulduğu yerleri vuzuha kavuşturmaya çalışmıştır. Açıklayıcı bilgileri Fatiha ve Bakara sûrelerinde daha geniş tutan müellif, Âl-i İmran'da önceki bilgileri tekrardan sakındığı için burada bilgileri hissedilir derecede aza indirmiştir.

Esere yazılan mukaddime 8b'de, Fatiha'nın tefsiri 24 a'da, Bakara 233 b'de ve Âl-i İmran'ın tefsiri üzerindeki çalışma ise 296 b'de tamamlanmıştır.

II. Eser: Risale fî ba'dı Letâifi Sûreti'l-İhlâs

Risale, S. Ktp. Ayasofya/4800 numarada[18] kayıtlı olup, 182x133, 132x95 mm. ebadında, sağlam, mikleb ve kapakları baskı şemse ve zencirekle süslü olan kahve meşin ciltli mecmuanın 11b-13b varakları arasında bulunmaktadır. Yapraklar orta kalınlıkta, sağlam, nohudî renkli, aharlı ve filigransızdır. Sayfalar cedvelsiz ve 21 st. olup, kenarları boştur. İnce bir uçla yazılan talik yazıda siyah mürekkep kullanılmış, Zemahşerî'nin kasdedildiği قال ،قيل ve نظر gibi kelimeler kırmızı çizgilerle belirlenmiştir. Zahriyyede vakıf mührü ve vakfiye kaydı, numarasız sayfada ise رسائل لأكمل الدين ولغيره ibaresi bulunmaktadır.

Başı:

بسم الله الرحمن الرحيم وماتوفيقي إلا بالله أحمد الله على آلائه وأشكره على نعمائه ... هذه رسالة تشتمل على بعض لطائف سورة الإخلاص جمعتها تذكيرا...

Sonu:

...فهلاّ سميت سورة التوحيد... و...سورة الإخلاص أجيب للإشعار بالأصل في التوحيد هو الإخلاص القلبي والله أعلم بالصواب.

Ferağ kaydı yoktur.

Metod ve Muhtevası

Müellif risaleye yazdığı mukaddimede bunu, Allah'ın kemal sıfatlarının tam olarak idrak edilmesini ve sözün anlaşılmasındaki güçlüklerin giderilmesini temin için kaleme aldığını ve incelemesini bir mukaddime, iki beyan ve bir hatime üzerine bina ettiğini belirtmiştir.

---

[18] Risâlenin bir diğer nüshasının S. Ktp. Ayasofya/1384 numarada kayıtlı mecmuanın 69-73. varakları arasında bulunduğu kütüphane fişlerinde yer almakta ise de, mecmuanın büyük çoğunluğu okunamayacak derecede oksitlendiği için, Ayasofya/4800 numarada kayıtlı nüshası tanıtılmıştır.

Bâbertî, zikri geçen bölümlerde özetle şu hususlar üzerinde durmuştur:

Mukaddime bölümünde İslâm'ın ilk intişar devirlerinde Kureyşliler'in Hz. Peygamber'e, "inanmaya davet ettiğin Rabbini bize tavsif et" istekleri üzerine bu sûrenin indiğini ve Hz. Peygamber'in de onlara, Allah'ın gökleri ve yeri yaratan güç olduğunu, bu gücün Allah'ın celâl sıfatına delâlet ettiğini ve müteaddid delillerle Allah'ın kemal sıfatlarının ispatını yapmıştır.

Beyan bölümlerinin birincisinde, nahvî ve belâğî tahlillerle sûrenin kelâm ilmi açısından izahını, ikincisinde ise ehl-i sünnet kelâmcılarının değerlendirmelerinden istifade ile Allah'ın varlık, birlik ve küfüv yönünden benzersiz olduğunu ortaya koymuştur.

Hatime kısmında ise çeşitli hadis rivayetleriyle sûrenin faziletini ve Allah'ın vahdaniyyetini açıklayarak risalesini tamamlamıştır.

2- CEMALÜDDİN AKSARAYÎ

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

İsmi, Cemalüddin M. b. M. b. el-Aksarayî er-Râzî el-Hanefî olup, I. Murad (Hüdavendigâr) devri (764-792/1362-1389) âlim ve meşayihindendir[19] ve Osmanlı'nın XIV. yy. âlimlerinin meşhurlarından olması hasebiyle ayrı bir önemi hâizdir. Fahr-i Râzî'nin 4. mertebe neslinden olduğu rivayet edilen[20] Aksarayî'nin, çocukluk ve tahsil çağı sağlıklı olarak bilinememektedir.[21] Ancak her neslinden güçlü ilim adamı yetişmiş bir aile soyuna mensubiyeti - ki, bu özellik kendi nesli boyunca da devam etmiştir[22]-, tahsilini zamanın önemli hoca ve vaizlerinden olan babasıyla,[23] doğup büyüdüğü Aksaray'ın[24] âlimlerinden yapmış olduğunu söylememiz mümkündür.

---

19 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 265; Ali Cevad, *a.g.e.*, IV, s. 1007; *TA*, "Aksarayî" md.; *DİA*, "Cemâleddin Aksarayî" md.

20 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 18; Leknevî, *a.g.e.*, s. 191; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 569.

21 bk. *Miftâhu's-Saâde*, I, s. 195; *DİA*, a.g.md.

22 bk. *Sic. Osmanî*, II, s. 82.

23 bk. Leknevî, *a.g.e.*, s. 191.

24 bk. Ahmed Rifat, *a.g.e.*, I, s. 232; Ş. Sami, *a.g.e.*, I, s. 263-264; *DİA*, "Aksaray" md. *TA*, "Aksaray" md.; *İA*, "Aksaray" md.

Aksarayî arabî, şer'i ve aklî ilimlerde olduğu kadar tatbikî ilimlerden tıp alanında da kendisini iyi yetiştirmiş, bunların arasında ise bilhassa tefsir, fıkıh, lügat, belâğat ve tıpta devrinin otoritelerinden olmuştur.[25] Hatta tıp alanında XIV. asırda yetişip, eserleri zamanımıza kadar gelen Hacı Paşa el-Aydınî ve Ahmedî gibi onun da eseri, uzun süre müracaat kaynağı olmuş ve zamanımıza kadar gelmiştir. Eseri, İbn Sina'nın "*Kanun*"unu telhîs eden İbnü'n-Nefîs el-Kuraşî'nin bu telhisine yazdığı şerhtir.[26]

İlmi, fazileti, ilme ve irfana hizmet aşkı, kanaatkârlığı ve tevazuu ile herkesin takdir ve teveccühlerine mazhar olan Aksarayî, bu ilmî ve şahsî keyfiyetiyle memleketinde bir süre hizmet ettikten sonra Karaman'a giderek, tayin şartlarını[27] taşıdığı Zincirli medrese (Medrese-i Silsile)'ye[28] müderris tayin edilmiştir. Tedris metodu değişikliği ve ders takririnin son derece güzel oluşu sebebiyle derslerine rağbet oldukça fazla olmuş, talebelerini yanında derslerine, cemm-i ğafîr denebilecek miktarda halk da devam etmiştir.[29]

Aksarayî'nin ilmî, şahsî ve ders takriri yönünden şöhreti Osmanlı sınırları dışına taşmıştır.[30] Seyyid Şerif el-Cürcânî onun, "*Şerhu'l-İdâh*"ını görmüş, fakat bu eseri pek kayda değer bulmamıştır. Duruma muttali olan Aksarayî'nin bir öğrencisinin, "onun takriri yazmasından çok daha güzeldir" sözü üzerine Cürcânî ziyaret maksadıyla Anadolu'ya gelmiş, ancak merhumun cenazesiyle karşılaşmıştır. Cürcânî bu gelişinde Molla Fenarî ile tanışmış ve Mısır'a tahsil seyahatleri bu ziyaretin neticesi gerçekleşmiştir.[31]

---

25 bk. *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 409; Âlî Efendi, a.g.yzm., v. 29b; Ali Cevad, *a.g.e.*, IV, s. 1008; Ş. Sami, *a.g.e.*, III, s. 1832; *DİA*, a.g.md.; *TA*, a.g.md.

26 bk. Adıvar A., *a.g.e.*, s. 11-12.

27 Medresenin banisi tayin şartladı hakkında tanzim ettiği vakfiyesinde, burada müderrislik yapacak kimselerin lügatten "Sıhâh-ı Cevherî"yi ezberlemiş olmalarını şart koşmuştur. bk. Ali Cevad, *a.g.e.*, IV, s. 1008; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 409; Ş. Sami, *a.g.e.*, I, s. 264, III, s. 1832; *Osm. Müellifleri*, I, s. 265; *DİA*, a.g.md.; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 569; Leknevî, *a.g.e.*, s. 191; Serkis, *a.g.e.*, I, s. 462.

28 Bazı kaynaklar bu medresenin Akasaray'da olduğunu bildirmektedir. bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 265; *DİA*, a.g.md.; Adıvar A., *a.g.e.*, s. 12.

29 bk. *Sic. Osmanî*, II, s. 82; Ali Cevad, *a.g.e.*, IV, s. 1008.

30 bk. *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 409.

31 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 18-19; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 409; Ş. Sami, *a.g.e.*, I, s. 264; Ali Cevad, *a.g.e.*, IV, s. 1008; *Osm. Müellifleri*, I, s. 265.

Aksarayî'nin tedris sistemi diğer müderrislere göre farklılık göstermektedir. Şöyle ki; Aksarayî öğrencilerini üç gruba ayırmıştır. İlk grup (meşşâiyyûn), evinden medreseye kadar yürüyüş halinde okuyanlardır ki, bunlar tahsile henüz yeni başlayanlar sınıfını teşkil edenlerdir. İkinci grup (revakiyyûn), medresenin dışında ve revakları arasında ders okuyanlardır ki, bunlar da orta sınıfı teşkil edenlerdir. Üçüncü grup ise medresenin dershane kısmında tedris halkasını oluşturanlardır ki, bunlar yüksek seviyede ders okuyarak tahsili tamamlayan kesimi oluşturanlardır.

Aksarayî'nin öğrencileri arasında şöhret sahibi pek çok ilim adamı yetişmiştir. Meselâ Molla Fenarî bunlardan bir tanesidir ve genç yaşlarda dersine devam edenlerden olduğu için ilk öğrenci grubu arasında bulunmuştur.[32]

Kaynaklar Aksarayî'nin memleketinde vefat ettiği hususunda ittifak ettikleri halde vefat tarihi hakkında farklı tarihler vermektedirler. Nitekim çoğu kaynaklar[33] 791/1388'de vefat ettiğini söylerken -ki, bizim de kronolojik sıralamada tercih ettiğimiz tarih budur[34]- bazısı[35] 770/1368, bazısı[36] 770/1368'den sonra, bazısı[37] 771/1369, bazısı[38] 775/1373 ve bazısı[39] ise 691/1291'de vefat ettiğini kaydetmişlerdir.

Sakıp Yıldız'ın, Aksarayî'nin bir Osmanlı müfessiri sayılamayacağını söylemesine[40] rağmen, hayatının seyri itibarıyla biz onun bir Osmanlı müfessiri sayılmasının daha uygun olacağını düşündük ve bu sebeple Osmanlı'nın ilk dönem müfessiri olarak ele almayı uygun bulduk.

---

32 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 18; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 409; Ş. Sami, *a.g.e.*, I, s. 264; *Osm. Müellifleri*, I, s. 265; *DİA*, a.g.md.; *TA*, a.g.md.; Adıvar A., *a.g.e.*, s. 12; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 569.

33 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 266; *DİA*, a.g.md.; Adıvar A., *a.g.e.*, s. 11; *Hediyye*, II, s. 165.

34 Aksarayî'nin "Şerhu'l-Müşkilâti'l-Kur'âni'l-Kerim"ini 776/1374'te, bk. *Hediyye*, I, s. 166; keza "Şerhul-İdâh"ını da yine bu tarihte tamamladığına göre, bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 266, ilk verilen tarihin daha isabetli olduğu ortaya çıkmaktadır.

35 bk. Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 569; Yıldız, a.g.t., s. 141.

36 bk. Leknevî, *a.g.e.*, s. 191; *Suppl.*, II, s. 16, 328.

37 bk. *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1192; *Hediyye*, II, s. 165; Kehhâle, *a.g.e.*, XI, s. 192.

38 bk. Ziriklî, *a.g.e.*, s. VII, 270; *GAL*, II, s. 22.

39 bk. *TA*, a.g.md.

40 bk. Yıldız, *a.g.t.*, s. 141.

b- Eserleri

Aksarayî, mütehassıs olduğu alanların hemen hepsinde eser vermiştir ve örnek olmak üzere seçtiklerimizden bazıları şunlardır

1- İtirâdât 'alâ Şerhi'l-Keşşâf = Hâşiye 'ale'l-Keşşâf

2- Şerhu Müşkilâti'l-Kur'âni'l-Kerim (Farsça)

3- Hâşiye 'alâ Şerhi Mecma'ı'l-Bahreyn ve Mülteka'n-Nehreyn li-İbni's-Sa'âtî (fî Fürû'i'l-Hanefiyye)

4- Şerhu Gayeti'l-Kusvâ li'l-Beydâvî (fî Fürû'i'ş-Şâfiiyye)

5- Ahlâku'l-Cemâl

6- Şerhu hadisi "innallâhe halaka âdeme 'alâ sûretih"

7- Risale fî Cevâzi'd-Devr ve's-Sema'

8- Keşfü'l-İrâb fî Şerhi'l-Lübâb li'l-İsferâînî

9- Şerhu'l-İdâh fi'l-ma'ânî ve'l-Beyan li-Hatibi'ş-Şam el-Kazvinî = İdâhu'l-İdâh

10- Hallü'l-Mu'cez = Şerhu Mu'cezi'l-Kanun li-İbni'n-Nefis (fi't-Tıb)[41]

c- Tefsiri

Aksarayî tefsir dalında salâhiyet sahibi bir zat olmasına rağmen bu sahada müstakil bir telif bırakmamıştır. Kaynakların varlığından bahsettiği ve fakat araştırabildiğimiz kütüphanelerimizde bulamadığımız için muhtevası hakkında bir fikrimiz olmayan *"Şerhu Müşkilâti'l-Kur'âni'l-Kerim"*i ise, ya günümüze kadar gelememiş veya envanter kayıtlarına geçmediği için varlığı bilinmemektedir. Onun, tefsir literatüründe önemli bir yer işgal edecek müstakil bir eser bırakmamasına, devrin revaçta olan *Keşşâf* ve *Kâdî* tefsirlerine şerh yazma geleneği sebep olmuş olabilir. Bununla beraber tefsir ilmine hizmetinin yine de büyük ve önemli olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü o, adı geçen tefsirlerle, Fahr-i Râzî'nin tefsirinde kullandığı akıl metodunun Os-

---

[41] bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 266; *Hediyye*, II, s. 166; Kehhâle, *a.g.e.*, XI, s. 192; Ziriklî, *a.g.e.*, VII, s. 270; *Şakâik* (tahkikli) s. 17; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 409; Âlî Efendi, a.g.yz. v. 29b; Leknevî, *a.g.e.*, s. 191; Ş. Sami, *a.g.e.*, I, s. 264, III, s. 1832; *Sic. Osmanî*, II, s. 82; *DİA*, a.g.md.; *TA*, a.g.md.; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 570; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 36, 210, II, s. 1192, 1478, 1900; *İdâhu'l-Meknûn*, II, s. 433; *GAL*, 22; *Suppl.*, I, s. 825, II, s. 16, 328; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 618. Not: NOSM. Ktp./202'de Cemâleddin Aksarayî adına kayıtlı, Tekmiletü'l-Bahri'l-Ulûm li's-Semerkandî" adlı eser bu zatın değil, Asam el-Karamanî'nindir. Bu husus, Asam'ın tanıtıldığı yerde izah edilmiştir.

manlı medreselerine yerleşmesinde büyük pay sahibi olmasının yanında, *Keşşâf* üzerinde yaptığı çalışma ile de bu tefsirin medreselerimize girmesinde öncülük eden kimse olmuştur.[42]

Aksarayî'nin, tefsir hakkında kaynaklarda yer verilen iki eserine yukarıda işaret etmiştik. Ancak kütüphane araştırmalarımız neticesinde onun sadece Süleymaniye kütüphanesinde *Keşşâf*'a dair yaptığı çalışmanın iki nüshasını tespit edebildik. Her ikisi de eksik olan bu nüshalardan birisi Crh/208 numarada kayıtlı olup sondan eksiktir. Diğeri Fatih/577 numarada kayıtlı olup, baştan eksiktir. Fizikî yönden ikinci nüsha tanıtılırken, metin itibarıyla her ikisinden de yararlanılmıştır.

Eser, 183x137, 119x94 mm. ebadında, miklebli, sırtı yıpranmış koyu kahve meşin ciltli bir mecmua içindedir. Varaklar kalın, sağlam, nohudî renkli, aharlı ve filigransızdır. Onarım esnasında yapraklar karıştırılmış olduğu için eserin ilk kısmı 1a-10b, son kısmı ise 129a-172b arasındadır. Sayfalar cedvelsiz ve 19 st. dır. Kenar boşluklarında çok az notlar bulunmaktadır. Orta kalınlıkta bir uçla ekseriyeti noktasız ve garip bir stille yazılmış olan talik yazı, güçlükle okunabilmektedir. قال kelimelerinde kırmızı, diğer yerlerde siyah mürekkep kullanılmıştır. Fihristsiz ve baş kısmı eksik olan esere başlık olarak ilk sayfanın başına حاشية كشاف للسيد الشريف ibaresi yazılmış olmakla beraber -ki, bu ibare her iki nüshada da vardır- sonuç kısmında hem eserin ve hem de müellifin ismi doğru olan şekliyle açıkça görülmektedir. Buna göre her iki nüshanın başında yer alan حاشية كشاف للسيد الشريف ifadesinde bir yanlışlık olduğu anlaşılmak ve hakikaten eserle Seyyid Şerif'in (ö. 816/1413) hiç bir ilgisi bulunmamaktadır. Yaptığımız dar çerçeveli incelemede de Cürcânî'nin hâşiyesinde, Kutbüddin'in (ö. 766/1365) *Keşşâf* hâşiyesine itirazlarının varlığı hakkında da belirgin bir nokta tespit edilememiştir. Bunlara istinaden diyoruz ki, esere حاشية كشاف للسيد الشريف ibaresinin yazılması bir hata olup eser, Kutbüddin er-Râzî et-Tahtanî'nin hâşiyesine doğrudan Aksarayî'nin itirazlarını ihtiva etmektedir. Nitekim tanıtımda esas aldığımız eserin ismi تمت kısmındaki ifadelerden hareketle kütüphane fişine *"İtirâdât*

---

42 bk. Yıldız, a.g.t., s. 141 vd.; Kılıç, a.g.t., s. 92 vd.

'alâ Şerhi'l-Keşşâf li-Kutbiddin et-Tahtanî" şeklinde kaydedilmiştir. Bu husus sondan 19 yk. eksik olan Crh/208 numarada kayıtlı nüshanın zahriyyesine yazılmış جمال الدين على قطب الكشاف ibaresiyle daha da netlik kazanmaktadır.

Yukarıda işaret ettiğimiz varak karışıklığı, eseri fişleyen zatın dikkati sayesinde farkedilmiş ve bu karışıklığa karşı bölüm başlarına yazılan uyarıcı notlarla okuyucuya doğru olan durum gösterilmiştir.

Başı:[43]

بسم الله الرحمن الرحيم قال صاحب الكشاف أنزل القرآن ذكر القطب إن الإنزال في اللغة إما بمعنى الأبواء وإما بمعنى تحريك...

Sonu:

...لأن المراد بأوليائه أصحابه ما خلقته خلقا... ذكر القطب.. المنعم عملا لأنه مذهبه والباقي لوجوبه سمعا وهو اجماعي.

İstinsah kaydı:

تمت الإعتراضات إلى أوردها الإمام العالم جمال الدين الأقسرايي على شرح الكشاف للإمام المحقق قطب الدين التحتاني والحمد لله كثيرا وسبحان الله بكرة وأصيلا.

d- Metod ve Muhtevası

Aksarayî, hâşiyesinde hem Zemahşerî'ye, hem de *Keşşâf*'a hâşiye yazan Kutbüddin er-Râzî'ye itirazlarda bulunmuş[44] ve genel hedef dorultusunda ibaredeki kapalı gördüğü noktaları vuzuha kavuşturmaya çalışmıştır. Kutbüddin'e karşı gerek Fatiha ve gerekse Bakara sûresinde geçen Allah'ın sıfat ve fiillerini ehl-i sünnet itikadı üzere müdafaa etmiş ve Kutbüddin'in itizalî görüşlerini tenkit etmiştir. Bu görüşlerin tahlilinde özellikle sarf, nahiv ve belâğat konuları çok kullanılmış, irabî tahlillerde de itirazlar serdedilerek doğruları müdellef olarak beyan edilmiştir.

---

43 Tanıtılan nüshanın baş kısmı eksik olduğu için, eserin başlangıcı Crh/208 numarada kayıtlı nüshadan nakledilmiştir.

44 bk. *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1478; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 618.

Aksarayî bu itirazlarının çoğunun وفيه بحث veya وفيهما بحث başlıkları altında ortaya koymuştur. Bu tahlil ve tenkil zenginliği de göstermektedir ki, Aksarayî alet ilimlerinde olduğu kadar, kelâmî konularda da tam bir ehliyet sahibidir. O itirazlarını ortaya koyarken nakilcilikten ziyade dirayete dayanmış, düşünce ve tezlerini teksif ettiği aklî ve mantıkî delilleri kullanmakta gösterdiği maharet, timsal olacak niteliklere sahip olmuştur.

Yazı stili, eserin rahatça okunup anlaşılmasına büyük engel teşkil etmektedir. Bu sebeple, eser yeterli ölçüde incelenememiş ve dolayısıyla de Kutbüddin'e itirazların boyudan tam olarak tespit edilememiştir.

3- MUHAMMED ŞAH el-FENARÎ (FENARÎZÂDE)

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

İsmi, Ebu'l-Berekât Fahruddin M. Şah b. M. b. Hamza b. Halil b. İsa el-Fenarî er-Rumî el-Hanefî'dir ve Molla Fenarî'nin oğludur. Diğer kardeşleri gibi ilmiye sınıfının güzidelerindendir. Mükemmel zekâsı ve ilme istidadı, daha çocuk denecek yaşlarda onu muasırlarının üstünde bir mevkie çıkarmıştır. Tahsilini büyük ölçüde babasından yapmış, ondan işittiği her şeyi hafızasına âdeta kazımıştır. Sonra Abdülvacid Efendi'nin hizmetine girerek, genç yaşlarda tahsilini tamamlamıştır. İlmî hüviyetiyle onun yıldızı henüz babasının zamanında parlamış, sahip olduğu bazı yetenekleri sayesinde babasından bile üstün görülmüştür. Bu ilmî hüviyeti, fazilet, ihlâs, zühd ve takva ile de birleşince ilim dünyası, 18 gibi oldukça genç bir yaşta kıymetli bir âlim ve müderris kazanmıştır. Bu genç müderris ilk görevini, babasının sağlığında Bursa'da Sultaniye medresesinde[45] ifa etmiştir. Bu şerefli mevkii hakkıyla elde ettiğine inanılan Fenarîzâde'nin ilk dersine, gerek merak saikiyle ve gerekse istifade gayesiyle pek çok âlim ve talebeler iştirak etmiş, çeşitli konularda pek çok sorular sorulmuş, genç müderrisin büyük bir vukufla ve mantıkî tutarlılık içinde verdiği cevaplar, dinleyicileri hem memnun etmiş, hem de hayrete düşürmüştür.[46]

---

[45] Bursalı, Fenârîzâde'nin ilk görevini Edirne'deki Sultaniye medresesinde yaptığını kaydetmiştir. bk. *Osm. Müellifleri*, II, s. 15.

[46] bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 33; *Güldeste*, s. 244; Leknevî, *a.g.e.*, s. 187; *Osm. Müellifleri*, II, s. 15; *GAL*, II, s. 234; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 359.

Fenarîzâde'den pek çok kimse istifade etmiş, kalabalık bir öğrenci kitlesi ondan kıymetli bilgiler almıştır. Bunlar arasında Cürcânî'nin gözde talebelerinden Fahruddin el-Acemî gibi meşhurlar da bulunmaktadır ki, bu zat bir süre hocasının asistanlığını da yapmıştır.[47]

Fenarîzâde 30 yaşlarında iken hacca gitmiş, dönüşte Kahire'ye uğrayarak bir müddet burada ilmî mübahaselerde bulunmuştur. Bilâhare memleketine dönmüş[48] ve kaynakların ekserisine[49] göre 839/1435, bazısına[50] göre 840/1436 ve bir kısmına[51] göre ise 830/1426'da vefat ederek, babasının yanına defnedilmiştir. Kronolojik sıralamada bu tarihlerden 839/1435 esas alınmıştır.

b- Eserleri

Fenarîzâde eser telifinde daha ziyade tefsir, fıkıh, kelâm ve alet ilimlerine ağırlık vermiştir. Kaynaklarda tamamı yazma ve 11 adet kadar olduğu belirtilen bu çalışmaların bazılar şunlardır:

1- Havâşî 'alâ Evâili Envâri't-Tenzîl (Kâdî tefsirinin mukaddime ile Fatiha sûresine hâşiye)

2- Hâşiye 'alâ Fusûli'l-Bedâyi' li-Molla Fenarî = Telhîsu'l-Fusûl

3- Şerhu Risaleti İsbâti'l-Vâcib li'd-Devvânî

4- Risale fi İmani Ebeveyi'n-Nebî s.a.v.

5- Hâşiye 'ale'l-Vikâye

6- Silahu'l-Mürîd (fi't-Tasavvuf)

7- Enmûzecü'l-'Ulûm Tıbâkan li'l-Mefhum

8- Risaletü'l-Beyan

9- Şerhu Esasi's-Sarf[52]

---

47 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 33; *Güldeste*, s. 244.

48 bk. *İnbâü'l-Ğumr*, VIII, s. 447; Sehavî, *a.g.e.*, IX, s. 79.

49 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 33; *Hediyye*, II, s. 190; *GAL*, II, s. 234; *Suppl.*, II, s. 329.

50 bk. Ziriklî, *a.g.e.*, VII, s. 275; *İnbâü'l-Ğumr*, VIII, s. 447.

51 bk. *Güldeste*, s. 244; *Osm. Müellifleri*, II, s. 15; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 359.

52 bk. *Hediyye*, II, s. 190; *Osm. Müellifleri*, II, s. 15; *Güldeste*, s. 244-245; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 359: Ziriklî, *a.g.e.*, ag.e., VII, s. 275; *GAL*, II, s. 234; *Suppl.*, II, s. 329.

c- Tefsiri

Fenârîzâde'nin tefsire dair bilinen eseri, *Kâdî tefsiri*'nin mukaddimesiyle Fatiha'nın tefsirine yazdığı hâşiyesidir. Yaptığımız araştırmada bu çalışmanın birisi S. Ktp. Reşid Efendi/1102, diğeri ise NOSM. Ktp./448/596 numarada kayıtlı olmak üzere iki nüshası tespit edilebilmiştir. Biz bunlardan birinci kayıttaki nüshayı tanıtacağız.

Eser, 215x152, bbxbb mm. ebadında, sağlam, miklebsiz, kapaklarına ebru kâğıt, sırtına kırmızı meşin geçirilmiş mukavva ciltli mecmuanın 331a-344b yk. arasında bulunmaktadır. İç ebadı, 180x115 mm. dir. Varaklar orta kalınlıkta, sağlam, nohudî renkli, aharlı ve filigransızdır. Sayfalar cedvelsiz ve marjlar boştur. Rahat okunabilen talik yazı orta kalınlıkta bir uçla yazılmış, يقول ve قوله kelimeleriyle bazı kelimeleri belirleyen çizgilerde kırmızı, diğer yerlerde siyah mürekkep kullanılmıştır. Risalenin zahriyyesinde eser ve müellifi şu ibareyle belirtilmiştir:

شرح تفسير القاضي للمولى الأعظم محمد شاه بن المولى الأفخم مولانا محمد بن حمزة بن محمد الشهير بابن مولانا فنأري رحمة الله عليه وعلى آبائه أجمعين.

Başı:

قال رضي الله عنه وأرضاه وجعل... بعد أن صدر كتابه باسم الله تعالى تصديرا الحمد لله الذي نزل القرآن على عبده ليكون للعالمين نذيرا يقول العبد... محمد بن محمد بن حمزة بن محمد...

Sonu:

...أخرجه الدارمي عن ثابت بن عجلان الأنصاري كان يقول إن تعالى ليريد العذاب أهل الأرض فإذا تعليم الحكمة كصرف عنهم يعني بالحكمة القرآن تمت بعون الله.

Ferağ kaydı yoktur.

d- Metod ve Muhtevası

Fenarîzâde hâşiyenin mukaddimesine, kitap yazmanın ve yazılan kitaba besmele, hamd ve salevatla başlamanın önemini, Kâdî 'İyad'dan naklettiği bir hadisle izah ederek başlamıştır. Devamla Fahr-i Râzî, Zemahşerî ve İbn

Hacib'in eserlerinden yararlanarak bilhassa dil bakımından "Kur'ân" kelimesinin izahını yapmış ve bu şekilde onun birkaç ismi üzerinde durmuştur. Kur'ân'ın nüzülü, nâsih ve mensuh gibi usul konuları hakkında özet bilgiler vererek mukaddimesini tamamlayan müellif, قوله ifadeleriyle *Kâdî tefsiri*'nin mukaddimesinin hâşiyesine başlamıştır. Hâşiyede üzerinde durma gereğini duyduğu kelimelerde isabetli yorumlarda bulunmak ve ayetlerden Allah'ın muradının ne olduğuna daha sağlıklı yaklaşabilmek için bir takım ayet ve hadislerden yararlanmakla beraber, irabî ve belâğî tahlillerden de geniş ölçüde istifade etmiştir. Bu konuda İmam Halil, Sibeveyh ve Zemahşerî gibi önemli dilciler, müellifin fazlaca baş vurduğu temel kaynaklar olmuştur. Fatiha tefsirinin hâşiyesinde de aynı metod ve üslûbu kullanan müellif, "âmin" kelimesi hakkında yapağı açıklamalarla çalışmasını tamamlamıştır.

4- HAYÂLÎ ŞEMSÜDDİN AHMED EFENDİ

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Fatih devri (855-886/1451-1481) âlimlerindendir.[53] 829/1425'te doğmuştur.[54] İsmi, Şemsüddin Ahmed b. Kâdî Musa el-İznikî er-Rumî el-Hanefî, meşhur olduğu lâkabı ise, "Hayâlî"dir.[55] Bu lâkap ona, meseleleri en ince detayına kadar ve mantıklı olarak düşünüp, değerlendirdiği için verilmiştir.[56]

Tahsile küçük yaşlarda başlamış, temel bilgileri babasından okumuştur. Sonra Hızır Bey'in hizmetine girmiştir. Tahsilini ilmiye sınıfının bu gözde şahsiyetinden tamamlayarak , Fenarîzâde gibi küçük yaşlarda müderrislik payesini elde etmiştir. Bu arada tasavvufla da ilgilenmiş ve hâl ilminde de önemli merhaleler katetmiştir.

Hayâlî, muasırlarına nispetle kelâm başta olmak üzere tefsir, fıkıh, ferâiz alanlarında iyi yetişmiş bir kimsedir. Bu gücünden Hocazâde gibi bir âlimin çekinmesi ve ölümünü büyük bir kayıp saymakla beraber, "artık ra-

---

53 bk. Âlî Efendi, a.g.yzm., v. 135a-136a; *Esâmî*, s. 137.

54 bk. Ziriklî, *a.g.e.*, I, s. 247.

55 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 139; *Osm. Müellifleri*, I, s. 65; *Sic. Osmanî*, II, s. 313; *Şezerât*, VII, s. 344; Şevkânî, *a.g.e.*, I, s. 121.

56 bk. Âlî Efendi, a.g.yzm., v. 135a vd.

hatça uyuyabilirim" demesi, Hayâlî'nin ne büyük ilmî kudrete sahip olduğunun göstergesi kabul edilmiştir. Kezâ o, şiirde de büyük yetenek sahibidir ve üç dilde şiirleri vardır.[57]

Hayâlî, ilk müderrislik dönemini İstanbul'un bazı medreselerinde geçirdikten sonra, yevmiye 30 akçe maaşla Filibe medresesine tayin edilmiştir. Gelibolu kadısı Hacı Hasanzâde, Fatih'ten izin alarak onun Bursa'da Sultaniye medresesinde görevlendirilmesini sağlamıştır. Hayâlî de buna mukabele olmak üzere Teftâzânî'nin Nesefî akaidinin şerhine bir hâşiye yazarak Fatih'e takdim etmiş, bununla hem kelâm ilmindeki gücünü ortaya koymuş ve hem de Fatih'in yanında büyük bir itibar kazanmıştır. Bu sırada vefat sebebiyle Hatibzâde Tâcüddin İbrahim Efendi'den boşalan İznik medresesi müderrisliği için Vezir Mahmud Paşa Fatih'e Hayâlî'yi teklif etmiş, Fatih de zaten çok takdir ettiği bu zatın yevmiye 130 akçe maaşla tayinini uygun görmüştür. Ancak hacca niyetlenmiş olan Hayâlî, bu görevi dönüşüne kadar ertelemiş ve sefer dönüşü görevine başlamıştır. Bu görevi fazla sürmeyen Hayâlî bazı kaynaklara[58] göre 860/1455, bazılarına[59] göre 862/1457, bazılarına[60] göre 870/1465, bazılarına[61] göre 875/1470 ve bazılarına[62] göre ise 885/1480 tarihinde henüz 33 yaşlarında iken vefat etmiş, Bursa'da Zeynîler semtine defnedilmiştir. Biz kronolojik sıralamada 862/1457 tarihini esas kabul ettik.

Hayâlî, ilmî kudretinin yanında zekâsı, sürat-i intikali, ilimle meşguliyeti dünya huzuruna tercih etmesi, ileri derecede kanaatkârlığı ve sabırlı olması, az bir yemekle iktifa edip, nefis ve iştihasına hâkimiyeti ve vaktinin hemen tamamını okuma ve okutmaya hasretmesi sebebiyle büyük saygınlık kazanmış ve herkesin takdirlerine mazhar olmuştur. Az yemesinden dolayı bünyesi o derece zayıftı ki, baş ve serçe parmağını halka yapıp, diğer elini o halkadan rahatlıkla geçirebilirdi. Ancak o buna rağmen çalışma temposunu asla düşürmemişti.[63]

---

57 bk. *Sic. Osmanî*, II, s. 313; *Şezerât*, VII, s. 344.

58 bk. *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1145, 1348; *Suppl.*, I, s. 538.

59 bk. *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1144, 1857; Ziriklî, *a.g.e.*, I, s. 247; Serkis, *a.g.e.*, II, s. 852; *GAL*, I, s. 427; *Suppl.*, I, s. 759, II, s. 318.

60 bk. *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 347; *Hediyye*, I, s. 132; Leknevî, *a.g.e.*, s. 43.

61 bk. *Güldeste*, s. 273; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 226.

62 bk. *Sic. Osmanî*, II, s. 313; *Şezerât*, VII, s. 344; Kehhâle, *a.g.e.*, II, s. 187.

63 bk. *Güldeste*, s. 273; Şevkânî, *a.g.e.*, I, s. 121; Leknevî, *a.g.e.*, s. 43.

İlimdeki üstünlüğü Hayâlî'yi hiçbir zaman gururlandırmamış, çok konuşan kimse olma yerine, daima dinlemeyi tercih eden kimse olmuştur. Hatta iştirak ettiği mübahaselerde bile çok az konuşmuş, meseleyi enine boyuna düşündükten sonra kısaca cevaplandırma özelliğini ölünceye kadar muhafaza etmiştir ki, bu onun takdir edilen bir başka hususiyetini teşkil etmiştir.[64]

b- Eserleri

Hayâlî yukarıda özetlemeye çalıştığımız ilmî kudretine rağmen, bu gücünden beklendiği derecede eser vermemiştir. Mahdut sayıda eserlerine yer veren kaynaklardan tespit ettiğimiz eserlerinden bazıları şunlardır:

1- Hâşiye 'ale'l-Keşşâf[65]
2- Risale fî Tefsîri Kavlihî Te'âlâ قال الملأ الذين استكبروا
3- Hâşiye 'alâ Şerhi's-Sa'd 'ale'l-Akâidi'n-Nesefiyye
4- Hâşiye 'alâ Şerhi's-Cürcanî 'ale'l-Akâidi'l-Adudıyye
5- Şerh 'ale'l-Kasîdeti'n-Nuniyyeti't-Tevhîdiyye li-Hızır Bey
6- Hâşiye 'alâ Şerhi'l- Vikâye
7- Hâşiye 'ale'l-Ferâid
8- Ta'lîka 'alâ Hâşiyeti Hızır Şah 'ale'l-Makâsıd
9- Hâşiye 'alâ Münteha's-Sûl ve'l-Emel fî İlmeyi'l-Usûl ve'l-Cedel[66]

---

64 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 141; Şevkânî, *a.g.e.*, I, s. 121; Ünver, *İlim ve San'at Bakımından Fatih Devri Notları*, İstanbul 1947, s. 97 vd.

65 Hayâlî'nin hayatından bahseden kaynaklardan tefsirinin varlığından bahsedenlerin hepsi, bu eserinin Kâdî tefsirine hâşiye olduğunu ifade etmişlerdir. Ayrıca Mehmed Süreyya Bey de bu zatın eserlerini sayarken tefsir hakkında olanının Kâdî tefsirine hâşiye olduğunu zikretmiş (bk. *Sic. Osmanî*, II, s. 313), ancak keyfiyeti hakkında bilgi vermemiştir. Leknevî, *a.g.e.*, s. 43 ve *Güldeste*, s. 274 onun Kâdî tefsirini istinsah ettiğini ve muhtelif yerlerine de hâşiyeler yazdığı belirtilmiştir. Ancak biz yaptığımız kütüphane araştırmasında bahsedilen bu hâşiyenin kaydına rastlayamadık. Tespit edebildiğimiz tek nüsha eseri ise bir ayet tefsiriyle (A'raf, 7/75) Keşşâf'a yazdığı kısmî hâşiyedir. Bu duruma göre ya kaynaklar hatalı bilgi vermişlerdir veya bahsedilen eseri kayıptır.

66 bk. *Hediyye*, I, s. 132; Ziriklî, *a.g.e.*, I, s. 247; Kehhâle, *a.g.e.*, II, s. 187; *Şezerât*, VII, s. 344; Leknevî, *a.g.e.*, s. 43; Serkis, *a.g.e.*, II, s. 852; Şevkânî, *a.g.e.*, I, s. 122; *Osm. Müellifleri*, I, s. 65; *Sic. Osmanî*, II, s. 313; *Güldeste*, s. 274; *Şakâik* (tahkikli), s. 142; Mecdi Efendi, *a.g.e.*, s. 161; Devlelioğlu, *a.g.e.*, s. 226; *GAL*, I, s. 427; *Suppl.*, I, s. 538, 759, II, s. 318, 321; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 347, II, s. 1144, 1145, 1348, 1781, 1857, 2023.

c- Tefsiri

Kaynakların, Hayâlî'nin tefsire dair bahsettikleri eserine 65 nolu dipnotta kasaca temas etmiştik. Biz yaptığımız kütüphane araştırmalarında bu zatın tefsirde, tek nüsha olmak üzere iki çalışmasını tespit ettik. Bunlardan birisi S. Ktp. Şehid Ali Paşa/2720 numarada kayıtlı *"Risale fi Tefsîri Kavlihî Te'âlâ*[67] قال الملأ الذين استكبروا من قومه diğeri ise, İ.Ü. Ktp. Arapça/1726 numarada kayıtlı *"Hâşiye 'ale'l-Keşşâf"*ıdır. Biz yalnız hâşiyeyi tanıtmaya çalışacağız.

Eser, 302x150 ve yaklaşık 270x120 mm. ebadında, onarım görmüş ve sırtına bordo bez geçirilmiş mukavva tek ciltlir. Varaklar 121 adet olup, gayri mütecanis, nohudî renkli, aharlı ve filigransızdır. 38 ile 41 st. arasında değişen sayfalar cedvelsiz, bazısında hiç bırakılmayan, bazısında ise çok dar olan sayfa kenarlarında kısmî notlar yer almaktadır. Rahat okunamayan talik yazı, ince bir uç ve siyah mürekkeple yazılmıştır. Tertib üzere yazılan ayetlerin büyük çoğunluğu ile sûre başlığı قوله ve اقول kelimelerinde ise kırmızı mürekkep kullanılmıştır.

Müellif hattı olan eser zaman içinde tahribata uğramış ve baş kısmı kaybolmuştur. Kezâ hatime kısmı da bulunmadığı için, eserin nerede sona erdiği hususunda bir şey söylemek mümkün olmadığı gibi, bunu aydınlatacak bir bilgiye de rastlanılmamıştır. Bu eksiklik sebebiyledir ki, eserde müellif ve eser ismi bulunmamakta ve müellifin bu hâşiyeyi yazmaktaki maksadını da esas itibarıyla bilememekteyiz. Karşılaştırma neticesinde kesin olarak tespit ettiğimiz husus ise, eserin *Keşşâf*'a yazılmış bir hâşiye olduğudur. Nitekim eserin zahriyyesinde yer alan ...مسودات خيالي على الكشاف وبخطه... ibaresi de bunu teyid etmektedir. Eser müsvedde halinde kaldığı için yer yer iptaller ve karalamalar ve pek çok da imlâ hatası vardır.

Hâşiyenin mevcut kısmı Âl-i İmran sûresinin 118. ayetinin sonundan başlamakta ve bu sûre varak 88a'da sona ermekte, aynı sayfadan başlayan Nisa sûresi hâşiyesi ise sûrenin 17. ayetinde ve 121. varakta kalmaktadır.

---

[67] A'raf 7/75.

Başı:

...هاأنتم أولاء تحبونهم ولا يحبونكم ها حرف تنبيه...

Sonu:

...أقوال وهو إيراد حجة للخطاب على طريقة أهل الكلام وهو أن يكفي تسليم المقدمات... واللازم فساد السموات والأرض... لأن المراد بها...

d- Metod ve Muhtevası

Hâşiyeye irabî ve kelâmî tahlil hâkimdir. Hayâlî, ağırlık verdiği tahlillerle *Keşşâf'ı* bir yandan daha rahat anlaşılır hale sokarken, diğer yandan da bu vadide gördüğü yetersizlikleri veya isabetsizlikleri ortaya koymaya çalışmış ve Zemahşerî'nin ifadesinden hemen sonra اقول kelimesiyle başlayan tenkid ve düşüncelerini serdetmiştir. Kezâ kelâmî konularda da aynı üslûp takip edilmiştir. Çünkü Hayâlî kelâm ilmî yönüyle temayüz etmiş mümtaz simalarımızdan bir tanesidir. Belirtilen üslûp üzere devam eden hâşiye, işaret ettiğimiz eksiklikle son bulmuştur.

5- HAMZA el- KARAMANÎ

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

İsmi, Nuruddin Hamza b. Mahmud el-Karamanî olup, II. Murad (825-855/1421-1451) ve Fatih devri (855-886/1451-1481) âlimlerindendir ve "Hamza el-Karamanî" adıyla meşhur olmuştur. Bu zatın hayatı hakkında yeterli malumatın bulunmaması ve muhtemelen de isim benzerliğinden kaynakların bir yanılgı neticesi, Nuruddin Ahmed b. Mahmud el-Asam el-Karamanî ile bilhassa eser yönünden birbirine karıştırılmış olduğuna, Asam el-Karamanî'nin hayatını anlatırken işaret etmiştik. Burada biz, bilinebildiği kadarıyla Hamza el-Karamanî'yi tanıtmaya, gerek şahsiyet ve gerekse eserleri yönünden onu incelemeye çalışacağız.

Hamza el-Karamanî'nin hayatında bilinen en bariz nokta, henüz Osmanlı'nın hâkimiyetine iyice girmemiş olan Karamanoğulları döneminde bu

topraklarda bulunması ve 828-869/1424-1464 tarihleri arasında Karaman Beyi İbrahim Bey'in kendisini elçi olarak II. Murad'a göndermiş olmasıdır.[68]

Hamza el-Karamanî'nin II. Murad'dan gördüğü ilgi ve itibar, İbrahim Bey'den gördüğünden hiç bir zaman aşağı olmamıştır. Elçiliğinin müspet neticesi, bunun delili kabul edilmiştir.[69]

Karamanoğulları, Fatih devrinde tamamen Osmanlı'nın nüfuz ve hâkimiyeti altına girmiştir.[70] İşte müellifimiz hayatının son devrelerini bu ortamda geçirdiği içindir ki, o, aynı zamanda Osmanlı ulemâsından sayılmıştır.

Hamza el-Karamanî zamanının güçlü âlimlerinden okumuş, ilim ve faziletle üstün özellikler kazanmış, vakitlerini tedris ve fetva ile geçirmiştir.[71] Hayatı hakkında fazla bilgi olmaması, onun ne tür eserlerin müellifi olduğu hususunu da karanlıkta bırakmaktadır. Bilinen tek eseri *Kâdî tefsiri*'nin baş tarafına yazdığı ve eksik olmasına rağmen ulemâ arasında makbul görülen hâşiyesidir. Halbu ki o, tefsirde olduğu kadar hadis ve fıkıhta da mütehassıs bir kimse kabul edilmektedir.[72]

Hayatının tamamını memleketinde geçiren Hamza el-Karamanî, kaynakların[73] ekserisine ve hayatının genel seyrine göre 871/1466'da, bazılarına[74] göre 9. yy.ın başlarında ve bazısına[75] göre ise 899/1493'te vefat etmiştir. Bunlardan birincisi müellifin hayat seyrine daha uygun olduğu için kronolojik sıralamada bu tarih tercih edilmiştir.

---

68 bk. *TA*, "Karamanoğulları"md.

69 bk. *TA*, a.g.md.

70 bk. *TA*, a.g.md.

71 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 100-101.

72 bk. Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 165; Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikler...i*, s. 86; *Şakâik* (tahkikli), s. 100.

73 bk. *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 190; *Hediyye*, I, s. 337; Kehhâle, *a.g.e.*, IV, s. 81; Leknevî, *a.g.e.*, s. 69; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 165; Âlî Efendi, a.g.yzm., v. 57 b; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 86; *Suppl.*, I, s. 738.

74 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 101; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 456.

75 bk. Leknevî, *a.g.e.*, s. 69.

b- Tefsiri

Kaynaklarda ve özellikle kütüphane kayıtlarında bu zatın ve tefsire dair eserinin, Asam el-Karamanî ve tefsiriyle karıştırılmış olduğuna yukarıda işaret etmiştik. Bu karışıklığın yanında tefsirinin adında da farklılıklar görmekteyiz. Tefsirinden incelediğimiz nüshalarında açıkça görmemekle beraber eserinin, *Kâdî tefsiri*nin başından Âl-i İmran sûresinin sonuna kadarki kısmına hâşiye olduğu herkesçe kabul edilmektedir. Ancak ismi kaynaklardan bazısında[76] *"Takşîru't-Tefsîr"*, bazısında[77] *"Hâşiye ale'l-Beydâvî"*, bazısında[78] *"Tefsîru't-Tefsîr"* ve bazısında[79] ise *"Takşîru't-Tefsîr fi't-Teysir ve't-Tesyîr"* şeklinde isimlendirilmiştir ki, bunların bir kısmında isme للزهراوين kelimesi de ilave edilmiştir.

Yazma halinde bulunan hâşiyenin bilhassa İstanbul kütüphanelerinde muhtelif nüshaları vardır. S. Ktp. Süleymaniye/165 ve 167, aynı kütüphane Şehid Ali Paşa/203 aynı kütüphane Crh/154 ve 188; Atıf Efendi/288, Bey. Ktp. Veliyyüddin Ef/753 numarada ki kayıtlar, bu nüshalardan bir kısmıdır. Ayrıca S. Ktp. Gelibolulu Tahir/58 numaradaki eser, kütüphane fişine yanlışlıkla Molla Hüsrev'e ait olarak yazılmıştır. Yaptığımız araştırmada hâşiyenin Hamza el-Karamanî'nin adı geçen hâşiyesinin eksik bir nüshası olduğu tespit edilmiştir. Tetkik edilmesi gereken bir diğer kayıt S. Ktp. Şehid Ali Paşa/317 numarada kayıtlı mecmuanın 85a- 178a varakları arasında yer alan nüshadır. Kaynaklar bu zatın tefsire dair çalışmasını *Kâdî tefsiri*nden Zehrâveyn'e hâşiye olarak verirken, Hamza el-Karamanî adına kayıtlı bu nüsha Sebe'-Nâs sûreleri arasını ihtiva etmektedir. Mukaddimesi olmayan ve içinde müellifin ismi zikredilmeyen bu nüshanın zahriyyesinde aşağıdaki ibare yer almaktadır ki, buna istinaden eser Hamza el-Karamanî adına kaydedilmiştir.

وجدت في النسخة التي كتبت هذه النسخة منها هذه الكلمات مكتوبة على ظهرها: هذه حاشية مولانا حمزة القرماني على تفسير القاضي كتبنا من نسخة استنسخها صاحبها من مسوداته من سورة سبأ إلى آخر القرآن

---

76 bk. *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 190; *Hediyye*, I, s. 337; *DGBİT*, X, s. 43.

77 bk. Kehhâle, *a.g.e.*, IV, s. 81.

78 bk. Leknevî, *a.g.e.*, s. 69.

79 bk. Mecdi Efendi, *a.g.e.*, s. 121; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 165.

İsmini vermeyen müstensih, bu nüshayı Yenişehir'de 1079 h. yılında 16 günde yazdığını ferağ kaydı kısmında beyan etmiştir. Biz bunlardan S. Ktp. Süleymaniye/167 numarada kayıtlı olan nüshayı tanıtacağız.

Eser, 270x180, 155x95 mm. ebadında, sağlam, mikleb ve kapaklar geometrik şekillerle müzeyyen kahve meşin ciltlidir. 185 adet olan varaklar sarı, sağlam, aharlı ve filigransızdır. Sayfalar cedvelsiz, 21 st. ve oldukça geniş bırakılmış kenar boşluklarında çok az açıklamalar bulunmaktadır. Talik yazı kalın bir uç ve siyah mürekkeple yazılmış, sûre başlıkları, اما بعد ve açıklanan kelime ve cümlelere çekilen çizgilerde kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Numarasız ilk varakta وقف سلطان سليمان kaydı ile birlikte eser ve müellifi هذه حاشية تفسير القاضي البيضاوي التي جمعها مولانا حمزة طال بقاؤه وجمع شمله zahriyyede ise حاشية تفسير القاضي لمولانا حمزة ve حاشية تـفسير القاضي للزهراوين في التفسير ibareleriyle belirtilmiştir. Başta ve sonda Kanunî'ye ait olduğunu tahmin ettiğimiz üç küçük tuğra yer almaktadır. Eserin fihristi yoktur.

Başı:

الحمد لله وسلام على عباده الذين اصطفى أما بعد فإن المصنف نور الله ضريحه وجعل أوسط الجنة فتوحه تيمنا...

Sonu:

...حتى تجب الشمس أي تغيب والحمد لله على التمام والصلوة على رسوله خير الأنام وصحبه البررة الكرام والتابعين إلى يوم القيام.

Ferağ kaydı:

تمت الكتاب... على يد العبد المعترف بذنبه... أحمد بن.. أقشهر في بلدته... برحمتك يأرحم الراحمين سنة اثنين وخمسين وثمان مائة وصلى الله على سيدنا محمد وآله أجمعين.

c- Metod ve Muhtevası

Hamza el-Karamanî hâşiyesine, öğrencilerine kolaylık sağlamak için bu çalışmayı yaptığını beyan ettiği, fakat kendisinin ve eserinin ismine yer vermediği kısa bir mukaddime ile başlamıştır. Ayetlere hiç yer vermeyen Kara-

manî, *Kâdî tefsirinin* ibaresinde gerek kelime ve gerekse terkip ve cümleleri vuzuha kavuşturmaya çalışmıştır. Çalışmada ağırlıklı olarak sarf, nahiv, belâğat ve kıraat vecihleri üzerinde durulmuş, gerekli görülen yerler mufassal diyebileceğimiz biçimde tahlile tâbi tutulmuş ve netice itibarıyla tefsirin daha rahat anlaşılması temine çalışılmıştır. Müellif özellikle bu açıklamalarında dilbilim açısından fevkalâde bir yeterlilik ve vukuf zenginliği göstermiştir. İstifade ettiği kaynaklara temas etmeyen Karamanî, hâşiyesinde sadece kendi ilmî gücünü ispatlamaya çalıştığı intibaını verecek tarzda Âl-i İmran'ın sonunda çalışmasını tamamlamıştır.

6- el-TARSUSÎ

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Hayatına sadece birkaç kaynakta kısaca yer verilen bu zatın ismi, Ebu'l-Meyamin Mustafa b. Hamza b. M. b. İbrahim et-Tarsusî el-Hanefî olup, nisbe adı "et-Tarsusî" ile tanınmıştır. Fatih devri (855-886/1451-1481) âlimlerindendir. Tarsus'ta yetişmiştir. Hanefî fıkhı ve bilhassa tefsirde yeterli ilmî bir hüviyet ve güce kavuşmuştur. Hâşiyesinde Bergûs[80] (Burgaz) denilen yerde müderrislik yaptığını haber verdiğine göre Tarsusî'nin, memleketi başta olmak üzere Anadolu'nun bazı yerleriyle İstanbul civarında müderrislik yaptığı anlaşılmaktadır. Üzerinde en çok çalıştığı kaynak *Kâdî tefsiri* olmuştur. Burdan hareketle müderrislik hayatı süresince öğrencilerine de birinci derecede *Kâdî tefsiri*ni okutmuş ve dolayısıyla bu tefsire önemli hizmetlerde bulunmuş olduğunu söyleyebileceğimiz Tarsusî, 871/1466'da vefat etmiştir.[81]

b- Tefsiri

Tarsusî'nin kaynaklarda görebildiğimiz tek eseri, *Kâdî tefsirinin* Fatiha'dan Âl-i İmran sûresinin sonuna kadarki kısmına yazdığı ve *"Müsterâdu'l-Envâr ve Müstefâdu'l-Esrâr"* adı verdiği hâşiyesidir.[82] Asıl itibarıyla Bakara ve Âl-i İmran sûrelerinin ikisine birden "Zehrâveyn" ismi verilirken, tefsir

---

[80] bk. Ş. Sami, *a.g.e.*, II, s. 1281-1282.

[81] bk. Kehhâle, *a.g.e.*, XII, s. 249; *Hediyye*, II, s. 433; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 675.

[82] bk. Kehhâle, *a.g.e.*, XII, s. 249; *Hediyye*, II, s. 433; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 675; *Suppl.*, I, s. 741.

literatüründe baştan itibaren Âl-i İmran'ın sonuna kadarki kısma da aynı ismin verilmesi âdet olmuştur. Bu bakımdan Tarsusî'nin de bu hâşiyesine aynı zamanda *"Hâşiye 'ale'z-Zehrâveyn"* denilmiştir.

Tek nüshasını tespit edebildiğimiz hâşiye, iki cilt halinde S. Ktp. Yeni Cami/123-124 numaralarda kayıtlıdır. Bunlardan 123 numarada kayıtlı olan birinci cilt, *Kâdî tefsiri*'nin mukaddimesinden başlayıp Bakara sûresi tefsirinin 206. ayetinde, 124 numarada kayıtlı olan ikinci cilt ise Bakara sûresi 207. ayetinin tefsirinden başlayıp Âl-i İmran sûresi tefsirinin sonunda tamamlanmaktadır. Burada muhtemel bir yanılgıya düşülmesini önlemek için dikkat çekmemiz gereken bir husus var. O da Bakara sûresinin 276. ayetinden itibaren birkaç ayete ait tefsir hâşiyesinin mükerrer yazılmış, bazılarının ise takdim-tehir yapılmış olduğudur.

Hâşiyenin ciltlerinde bazı farklılıklar bulunduğu için fizikî tavsifini ayrı ayrı yapmayı uygun bulduk. Buna göre:

I. cilt, 290x195, 200x150 mm. ebadında, sağlam, mikleb ve kapaklar gömme şemseli ve koyu kahve meşin kaplıdır. Varaklar ince, sağlam, nohudî renkli, aharlı ve filigransız olup, ayrı ayrı numara yazılmayan yaprak sayısı cildin sonuna 505 olarak yazılmıştır. Sayfalar cedvelsiz ve 27 st. dır. Geniş bırakılan sayfa kenarlarına yer yer metindeki hatalı imla ve eksik kelimelerin tashih edilmiş şekilleri kaydedilmiştir. Kalınca bir uçla yazılmış talik yazıda sûre başlıklarıyla tamamına yer verilen ayetler ve قوله kelimeleri kırmızı, diğer yerler siyah mürekkeple yazılmıştır. Eserin fihristi yoktur. Ancak belirgin olarak tamamı yazılan ayetlerin yardımıyla hâşiye içinde aranılan yer rahatlıkla bulunabilmektedir. Zahriyyesinde vakıf mührü ile beraber eserin ismi şöyle verilmiştir: قاضي بيضاوي حاشيسي – جلد أول

II. cilt ise, 285x197, 200x123 mm. ebadında, miklebli kapak bir miktar varakla birlikte gövdeden ayrılmıştır. Kapaklar ve mikleb kırmızı meşin kaplı ve yaldız zencirekle süslüdür. 357 yk. ve her sayfası 27 st. olan bu cildin varaklarıyla sayfa ve yazı özellikleri, birinci cilt gibidir. Numarasız olan ilk varakta müellif, cilt ve eser ismi طرسوسي جلد ثاني قاضي بيضاوي حاشيسي ibaresiyle takdim edilmiştir.

Başı:

الحمد لله رب العالمين وله الآلاء والنعماء وله الأرض والسماء... وبعد فإن أقل عباد الله وأفقرهم إليه في إفاضة أنوار التوفيق عليه مصطفى بن حمزة بن محمد بن إبراهيم الطرسوسي... مسمّيا له بمستراض الأنوار ومستفاض الأسرار...

Sonu:

...ها هنا تم تفسير الزهراوين والحمد لله الموفق... الحمد لله الذي يسر لنا لما خلقنا وفضلنا على كثير من عباده المؤمنين... ومنتهى العلم ومبلغ الرضا وزنه العرش.

Ferağ kaydı:

بعناية الله تعالى وتوفيقه قد تم ذلك في تاريخ سنة خمسة عشر وألف في يوم السبت من شهر شوال المبارك.

c- Metod ve Muhtevası

Müellif mukaddimesine Kur'ân'ı medihle başlamış, kısa edebî cümlelerle Fatiha sûresini tefsir ettikten sonra وبعد ile maksada gelmiştir. Memleketi olan Tarsus'a benzettiği Bergûs'ta müderrislikle meşgul olduğu sırada üzerinde çok çalıştığı ve zengin bir müktesebat kazandığı *Kâdî tefsiri*ne bir hâşiye yazmaya niyetlenmiş ve Allah'tan bu tefsirle arasında bulunan örtü ve engelleri kaldırması niyazıyla hazırlığa başlamıştır. Bu hâşiyeyi yazmada en çok güvendiği hususun, bu tefsir ve ilgili çalışmalar üzerinde yaptığı incelemeler olduğunu vurgulayan Tarsusî, hâşiyede Kâdî'nin işaret ettiği manaların dışına çıkmamaya özen göstermiştir. Bu çerçeve içinde yazmayı plânladığı eserine yukarıda belirtilen ismi veren müellif, nihayet *Kâdî tefsiri*nin mukaddimesinden itibaren hâşiyeye başlamıştır. Çalışmada nahiv, lügat ve belâğatta maharet sahibi bir takım âlimlerden de yararlandığı anlaşılan Tarsusî, görebildiğimiz kadarıyla Sekkâkî'nin isminden başkasını zikretmemiştir. Belirtilen noktalarda tahlile ağırlık verilen ve tavzihe katkısı olan mütevatir kıraat imamlarının da rivayetlerinden yararlanılan eser, Âl-i İmran sûresi tefsirini hâşiyesiyle tamamlanmıştır.

7- KIRÎMÎ AHMED EFENDİ

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Fatih devri (855-886/1451-1481) âlimlerinden olan Kırîmî'nin ismi, Seyyid Ahmed b. Seyyid Abdillah'tır. Aslen Kırımlı'dır. Tahsiline memleketinde başlamış ve yörenin tanınmış âlimlerinden Şerefüddin el-Kırîmî'den icazetnamesini alarak Anadolu'ya gelmiş ve Fatih'in Merzifonda yaptırdığı medresede görevlendirilmiştir. Buradaki görevinde gösterdiği başarıyla takdir kazanan Kırîmî Fatih'in iradesiyle İstanbul'a getirilerek yevmiye 50 akçe maaşla bazı medrese ve camilerde tedris ve vaazla görevlendirilmiştir.[83]

Kırîmî şer'î ilimlerle Arapça, Farsça ve Türkçe dillerinde iyi yetişmiş âlim, fazıl, müttakî, mütedeyyin bir kimsedir. Gönül ehli ve hoş sohbettir. Bu bakımdan vaaz ve irşadında fevkalâde müessirdi, netice itibarıyla da kalabalık bir dinleyici kitlesine sahip olmuştur.[84] Görevini başarılarla yürüten Kırîmî nihayet 879/1474'te İstanbulda vefat etmiş[85] ve oğlu Muhyiddin'in Fatih semtindeki Kestelî mescidinin civarına inşa ettirdiği mescidin bahçesine defnedilmiştir. Merhumun kabri İstanbul'daki meşhur ziyaretgâhlardan olmuştur.[86] İsmail Paşa Kırîmî'nin vefat tarihini 862/1457 olarak vermiştir[87] ki, Fatih'e takdim ettiği *"Şerhu Miftahi'l-Gayb"*ını 879/1474'te yazdığı tespit edilmiş olduğuna göre Bağdadî'nin bu beyanında bir zühul olduğu ortaya çıkmaktadır.

b- Eserleri

Sayı itibarıyla az olmakla beraber muhtevaları açısından müellifin kariyerine işaret sayılan eserleri şunlardır:

1- Misbâhu't-Ta'dîl fî Keşfi Envâri't-Tenzîl = Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Kâdî

---

83 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 82.

84 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 397; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 602;Kehhâle, *a.g.e.*, I, s. 297; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 47.

85 bk. *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 197, *Osm. Müellifleri*, I, s. 398; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 602; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 315; Kehhâle, *a.g.e.*, I, s. 297; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 47.

86 bk. Mecdi Efendi, *a.g.e.*, s. 102; *Osm. Müellifleri*, I, s. 398.

87 bk. *Hediyye*, I, s. 131.

2- Hâşiye 'alâ Hâşiyeti's-Seyyid 'ale'l-Keşşâf

3- Hâşiye 'alâ Şerhi't-Teftâzânî 'ale'l-Akâidi'n-Nesefiyye

4- Hâşiye 'ale't-Telvîh li't-Teftâzânî

5- el-Mu'avvel = Hâşiye 'ale'l-Mutavvel li't-Teftâzânî (fi'l-maânî ve'l-beyân)

6- Hâşiye 'alâ Şerhi Nukrakâr li-Lübbi'l-Elbâb li'l-İsferâinî (fî ilmi'l-i'râb)

7- Şerhu Miftâhi'l-Ğayb[88]

8- Şerh-i Gülşen-i Râz (Farsça)[89]

c- Tefsiri

Yaptığımız kütüphane araştırmalarında Kırîmî'ye ait iki tefsir çalışması tespit ettik. Bunlardan birisi *Kâdî tefsiri*ne yazdığı ve *"Misbâhu't-Ta'dîl fi Keşfi Envâri't-Tenzîl"* adını verdiği hâşiyesidir ki, Mecdi Efendi, Kırîmî'nin ahfadından bu hâşiyenin tefsirin tamamına yakın olduğunu işittiğini söylemektedir".[90] Diğeri ise, kaynakların bahsetmediği, Seyyid Şerif'in *Keşşâf* hâşiyesine yazdığı hâşiyesidir.

Her ikisini de tanıtacağımız hâşiyelerden görebildiğimiz birincisi H. S. A. Ktp. Nurbanu/32 numarada kayıtlıdır. Bu kayda bazı kaynaklarda da[91] yer verilmiştir. Tek cilt halindeki eser, 265x180, 175x79 mm. ebadında, sırtı bordo meşin kaplı, miklebsiz ve mukavva ciltlidir. Nohudî renkli, aharlı ve filigransız varak sayısı 301 olup, yer yer güve tahribatına uğramıştır. Oksitlenmekten mütevellit okunamayacak hale gelmiş pek çok varak arasında 10 kadarı kırmızı bir renge sahiptir ki, bunlar sonradan ilave edilmişe benzemektedir. 25 st. dan oluşan sayfalar cedvelsiz ve genişçe bırakılan marjlar boştur. Genellikle noktasız olan ve zor okunabilen talik yazı orta kalınlıkta bir uç ve siyah mürekkeple yazılmış قوله kelimelerinin yazımıyla bazı kelimeleri belirleyen çizgilerde ise kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Eserin ismi ve müellifi zahriyyede حاشيه تفسير قاضي لمولانا قريمي cümlesiyle belirtilmiştir.

---

[88] Fatih'e takdîmen yazılmış olan bu eserin bir nüshası H.S.A. Ktp. 524 numarada kayıtlıdır.

[89] bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 398; *Şakâik* (tahkikli), s. 83; *Hediyye*, I, s. 131; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 602; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 192, 475, II, s. 1146, 1545; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 315; Kehhâle, *a.g.e.*, I, s. 297.

[90] bk. Mecdi Efendi, *a.g.e.*, s. 102.

[91] bk. Osm. Müellifleri, I, s. 398; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 602.

Başı:

الحمد لله الذي أنزل على عبده الكتاب هدى للناس وبينات من الهدى والفرقان... وبعد... علقت على كتاب أنوار التنزيل وأسرار التأويل... وسميت مصبا التعديل في كشف أنوار التنزيل...

Sonu:

...هذا آخر ما أوردناه في تقرير لطايف تفسير... البيضوي... والحمد لله أولا وآخرا والصلوة والسلام على الأنبياء والمرسلين خصوصا على خير خلقه محمد سيد الأولين والآخرين...

Ferağ kaydı:

وقد وقع في تحرير هذه النسخة... على يد عبد الضعيف... إبراهيم بن أحمد... ستة خمس وسبعين وثمان مائة.

d- Metod ve Muhtevası

Kırîmî'nin bu hâşiyesi, *Kâdî tefsiri*nin mukaddimesiyle Fatiha, Bakara ve Âl-i İmran sûrelerinin tefsirini kapsamaktadır. Bu tespite göre hâşiyenin tamamının bu kadar ve Mecdi Efendi'nin yukarıda naklettiğimiz haberine göre ise, hâşiyenin büyük çoğunluğunun eksik olduğu anlaşılmaktadır. Belirtmemiz gerekir ki, burada bir farklılık ortaya çıkmaktadır. O da, ya Mecdi Efendi'nin kasdettiği Kırîmî başka bir şahıstır. Fakat bu zayıf bir ihtimaldir. Çünkü verilen bilgi, hayatı anlatılan Kırîmînin hayatının zeyli olarak verilmektedir. Veya tanıttığımız hâşiyelerde ismi verilen Kırîmî başka bir zattır. Bu hususun herhalde özel bir çalışma ile aydınlığa çıkartılması gerekmektedir.

Hâşiyede açıklanan kelimelerin iştikakı, tahlilleri ve haklarında vaki pek çok haber mufassal olarak ele alınmış, kelime ve cümlelerin tefsiri hususunda oldukça zengin malumat verilmiştir. Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi aşırı oksitlenme sebebiyle hâşiyeden istifade, bilhassa ibareye iyi bir şekilde vakıf olmayanlar için oldukça zor ve sınırlıdır.

II. Eser: Hâşiye 'alâ Hâşiyeti'l-Keşşâf li-Seyyid Şerif

Yukarıda da temas ettiğimiz gibi kaynakların bahsetmediği bu hâşiye Atıf Efendi Kütüphanesi 359 numarada kayıtlı bulunmaktadır. Eser, 263x180,

205x120 mm. ebadında, sağlam, mikleb ve kapaklar geometrik basma şemse ve zencirekle süslü siyah meşin ciltlidir. Varak sayısı 168'dir. Yapraklar sağlam, nohudî renkli, aharlı ve filigransızdır. Sayfalar çoğunluğu itibarıyla 27 st., cedvelsiz, vasat genişlikteki marjlara bazı notlar kaydedilmiştir. Müellif hattı ve genellikle noktasız olan eserin bu sebeple okunması ve anlaşılması oldukça zordur. Talik yazı orta kalınlıkta bir uç ve baştan sona siyah mürekkeple yazılmıştır. Zahriyyede eserin müellifi ve muhtevası şu şekilde kaydedilmiştir. حواشي الكشاف من مؤلفات مولانا قريمي... بخطه الشريف من أوله إلى تفسير قوله جل وعلا كلما رزقوا منها من ثمرة رزقا Kezâ zahriyyedeki kayıtlarıyla birlikte eserin muhtelif yerlerinde vakıf ve temellük mühürleri bulunmaktadır.

Başı:

الحمد لله الذ بسط بساط الجد والإجتهاد على حواشي العلم والعرفان... وبعد فهذه مجلة موشحة... رتب لحل مشكلا شرح الكشاف للإمام... الشريف الجرجاني...

Sonu

...بل هي أي الثمرة في نفسها رزق هذا آخر ما جمع في شرح هذا الكتاب والله أعلم بالصواب.

Ferağ kaydı:

وفرغ من استخراجه... بعون الله وحسن توفيقه... بسنة سبع وتسعين وثمان مائة... وحسبنا الله ونعم الوكيل نعم المولى ونعم النصير.

d- Metod ve Muhtevası

Müellif kısa mukaddimesinde eserini, Seyyid Şerif el-Cürcânî'nin *Keşşâf*'a yazdığı şerhteki müşkilleri halletmek maksadıyla yazdığını beyandan sonra hâşiyesini şerhin başından Bakara sûresinin 25. ayetine kadar getirmiştir. Çalışmada ağırlık, nahvî ve belâğî izahlarda yoğunluk kazanmıştır. Kırîmî bunun için Teftâzânî'den çok yararlanmıştır. Aynı şekilde kelâmî konulara da ağırlık verilen hâşiyede Zemahşerî'nin ehl-i sünnete muhalif görüşleri ortaya konulmuş ve bunlar, isim tasrih etmediği ehl-i sünnet kelâmcılarının yorumları doğrultusunda tashihe çalışılmıştır.

8- MOLLA HÜSREV

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

II. Murad (825-855/1421-1451) ve Fatih devri (855-886/1451-1481) meşhur âlim ve fakihi olan Molla Hüsrev'in ismi, M. b. Ferâmûz (Ferâmürz, Feramerz) b. Ali Hüsrev es-Sivasî el-Hanefî"dir. Yozgat civarında Yerköy'e bağlı Kargın köyünde doğmuştur. Bir görüşe göre[92] ihtida etmiş bir Fransız subayı olan Ferâmürz'ün oğlu, bir başka görüşe göre[93] ise, Sivas Türkmenlerinden Arsak aşiretine mensup bir ailenin çocuğudur. Ancak dedesinin isminin Ali olması, ikinci görüşün daha kuvvetli olduğunu teyid etmektedir.

Doğum tarihi kesin olarak bilinmeyen[94] Molla Hüsrev, babasını küçük yaşta kaybetmiş ve enistesi Hüsrev Bey'in himayesinde büyümüştür. Bunun için önceleri "Hüsrev Kayını" ismiyle anılırken, sonraları ikinci kelime atılarak "Hüsrev" ve nihayet değerli bir âlim olunca da "Molla Hüsrev" adını almış ve bu isimle ilmiye sınıfının meşhur ve büyük bir ferdi olarak tarihe malolmuştur.[95]

Molla Hüsrev Sivas'ta başladığı tahsilini Teftâzânî'nin kıymetli öğrencilerinden Burhanüddin Haydar el-Herevî er-Rumî'den tamamlamıştır. Zekî ve ilme çok hevesli olan Molla Hüsrev, pek çok ilim alanında söz sahibi olacak özelliği hâiz olmakla beraber, özellikle fıkıh, usul, tefsir, kelâm ve belâğatta tam bir salahiyet sahibidir. Araştırmacı bir kimlik taşımaktadır. Gözlem metodunu çok iyi uygulamasıyla tanınmıştır.[96] II. Murad devrinde şöhreti yayılmaya başlayan Molla Hüsrev, bu dönemde müderrisliğe başlamıştır. Önce Edirne'de Şah Melik, arkasından Bursa'da Sultaniye medreselerinde bir müddet tedrisle meşgul olduktan sonra, 832/1429'da kazasker olmuş ve aynı yıl bu sıfatla Varna savaşına iştirak etmiştir.[97] Bu görevlerindeki

---

92 bk. *Şakâik* (tahkikli) ,s. 117; Altunsu, *a.g.e.*, s. 6; Leknevî, *a.g.e.*, s. 184; *Şezerât*, VII, s. 342.

93 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 292. Değişik rivayetler için bk. H. Ritter, *a.g.m.*, s. 33-34.

94 bk. *İA*, "Hüsrev Molla" md.

95 bk. *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 462-463.

96 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 117; *Devha*, s. 8, *Şezerât*, VII, s. 342; Leknevî, *a.g.e.*, s. 184; Kehhâle, *a.g.e.*, XI, s. 122; Serkis, *a.g.e.*, III, s. 1790; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 601.

97 bk. *Devha*, s. 8; Altunsu, *a.g.e.*, s. 6

başarı ve otoriter durumu ile II. Murad ve oğlu Fatih'in takdir ve özellikle Fatih'in büyük dostluğunu kazanmış ve Fatih tahta geçtikten sonra da hakkındaki takdir ve güven değişmediğinden aynı görevine devam etmiştir. Fatihle aralarındaki bu dostluk bağı, Sultan'ın tahttan geçici süreyle ayrılması döneminde daha net ve samimî yönleriyle ortaya çıkmıştır. Çevresindekiler Sultan'ı terkettikleri halde Molla Hüsrev ne pahasına olursa olsun ondan ayrılmama kadirşinaslığını göstermiştir. Sebebi sorulduğunda ise, "Mürüvvet, bir kimsenin arkadaşını şevket anında da azledildiği zamanda da terketmemesidir" cevabını vermiş, gösterdiği bu samimiyet ve sadakat, Fatih'in nezdindeki sevgi ve saygı derecesini kat kat artırmıştır.[98] Bu karşılıklı insanî davranışlarla güçlenen sevgi ve saygı bağı hemen hiç zayıflamamış ve her iki faninin hayatları boyunca devam etmiştir. Nitekim İstanbul'un fethini müteakip kadı tayin edilen Hızır Bey'den sonra bu makama Molla Hüsrev getirilmiş, kendisine büyük maddî imkânlar sağlanmış ve tam bir refah içinde tedris, fetva ve halkın irşadıyla meşgul olmuştur. İlmî kabiliyeti, çalışkanlığı ve hizmet aşkının yüksekliği sebebiyle İstanbul kadılığına ilaveten Galata ve Üsküdar kadılıklarıyla, Ayasofya müderrisliklerini de yürütmüş ve nihayet 865/1460'ta meşihat makamına getirilmiştir.[99]

Molla Hüsrev ilim ve irfandaki mükemmelliğine müvazî olarak hayır ve hasenat işlerindeki cömertliği ile de takdir toplamış bir kimse idi. Bursa'da bir medrese yaptırmış, İstanbul'da da pek çok mescidin imarında hizmet ve himmeti görülmüştür. Ama zenginliğine hiç mağrur olmamıştır. Başkalarını, hizmetinde hemen hiç kullanmamıştır. O, mütevazî olduğu kadar, kişiliğine sahip ve vakur bir kimsedir. Şer'î esaslardan hiçbir şekilde tavize yanaşmamıştır, ilmi ve inandıklarıyla âmil bir kimse olduğu için Fatih onu daima sevmiş, saymış, ona fevkalâde inanmış, onun hakkında vezirlerine, "Zamanımızın Ebû Hanife'sidir" diyerek duyduğu güveni ve iftihar hislerini dile getirmiştir.[100]

---

[98] bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 116; *Devha*, s. 8.

[99] bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 116; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 464; Devha, s. 9; Altunsu, *a.g.e.*, s. 7; Ertan, Tarihte Meşihat Makamı... s. 40; Mustafa Runyun ve Osman Keskioğlu, *Fatih Devrinde İlim* ...s. 8; Kehhâle, *a.g.e.*, XI, s. 122; Serkis, *a.g.e.*, III, s. 1790.

[100] bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 118; *Miftâhu's-Saâde*, II, 171; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 464; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 537; Serkis, *a.g.e.*, III, s. 1790.

Devlet ricali ve halkın büyük sevgi ve teveccühlerine mazhariyet içinde yaşayan bu büyük insan, hemen bütün kaynakların belirttiği 885/1480'de İstanbul'da vefat etmiş ve cenazesi Bursa'ya götürülerek Zeynîler semtindeki medresesinin bahçesinde toprağa verilmiştir.[101]

b- Eserleri

Yukarıda da belirtildiği gibi naklî ilimlerin pek çoğunda söz sahibi olan Molla Hüsrev, müderrisliğinin ilk yıllarından itibaren özellikle mütehassıs olduğu usul, fıkıh, tefsir, kelâm ve belâğat gibi konularda eser telifine başlamasına rağmen verebildiği eser sayısı, fetva meşguliyetinin kesafeti sebebiyle malesef fazlaca bir rakama ulaşamamıştır. 14 kadar olduğu belirtilen[102] eserlerinden konulara örnek olmak üzere seçtiğimiz bazıları şunlardır:

1- Hâşiye 'alâ Evâili Tefsîri'l-Kâdî = Hâşiye 'alâ Envari't-Tenzil
2- Hâşiye 'alâ Sûreti'l-En'âm minel-Keşşâf ve ba'dı'l-Kâdî
3- Risale fî Esrâri'l-Fatiha
4- Risale fî Tefsîri Kavlihî Te'âlâ[103] يوم يأتي بعض آيات ربك
5- Mirkâtü'l-Vüsûl fî 'İlmi'l-Usûl ve Şerhi Mir'âtü'l-Usûl
6- Şerhu Usûli'l-Pezdevî
7- Hâşiye 'ale't-Telvîh
8- Müşkilü'l-Ahkâm
9- Hâşiye 'alâ Şerhi's-Seyyid 'ale'l-Akaidi'l-Adudiyye
10-Risale fi'l-Velâ
11-Şerhu Telhîsi'l-Miftah
12- Nakdü'l-Efkâr fî Reddi'l-Enzâr[104]

---

101 bk. *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 465; Âlî Efendi, a.g.yzm., v. 133b-134b; *Devha*, s. 9; *Güldeste*, s. 258 vd.; *Osm. Müellifleri*, I, s. 292; Altunsu, *a.g.e.*, s. 7; Ünver, *İlim ve Sanat Bakımından...*, s. 46; *Sic. Osmanî*, II, s. 171-172; *ODİT*, s. 229 vd.; *Esâmî*, s. 132-133; *İlmiye Salnamesi*, s. 328-329, Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 605; Arif Erkan, "Ünlü Türk Fıkıh Âlimi Molla Hüsrev, Hayatı ve Eserleri", *D. Derg.*, Ankara 1978, XVII, sy. 5, s. 313 vd.; Mustafa Karlaelçi, "Molla Hüsrev'in İlmî Çevresi ve Şahsiyeti", *EÜİFD*, Kayseri 1988, sy. 5, s. 87-104; Rahmi Serin, "Osmanlı Şeyhülislâmları", *Türk Tarih ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*, 2-6 Temmuz 1986, Ankara 1987, s. 498-499; *Nazmü'l-İkyân*, neş. haz. Philiph Hitti, New York, 1927, s. 109; Ziriklî, *a.g.e.*, VII, s. 219; Kehhâle, *a.g.e.*, XI, s. 122; Serkis, *a.g.e.*, III, s. 1790; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 601.

102 bk. Develioğlu, *a.g.e.*, s. 537.

103 En'âm, 6/158.

104 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 119; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 91, 113, 190, 474, 479, 899, II, s. 1144, 1657; *Hediyye*, II, s. 211; *Osm. Müellifleri*, I, s. 292-293; *Devha*, s. 9; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 464-465;

c- Tefsiri

Kaynaklar, Molla Hüsrev'in tefsirle ilgili üç eserine yer vermiştir. Bunlar, *"Hâşiye 'alâ Evâili Tefsîri'l-Kâdî"*,[105] *"Risale fi Esrâri'l-Fatiha"*[106] ve *"Risale fi Tefsîri Kavlihî Te'âlâ* يوم يأتي بعض آيات ربك[107] dir. Biz eserleri içinde isimlerini verdiklerimizden ayet tefsirinin dışındaki üç eserini tanıtmağa çalışacağız.

I. Eser: Hâşiye 'alâ Evâili Tefsîri'l-Kâdî

Müellifin kütüphanelerimizde bu eserinin müteaddid nüshaları bulunmaktadır. Ancak kayıtlardan hatalı nispetlendirmeler de olmuştur. Nitekim S. Ktp. Gelibolulu Tahir Ef/58 numarada kayıtlı, *Kâdî tefsiri*nin mukaddimesinden Bakara sûresinin 9. ayetine kadar olan ve *"Ta'lîkât 'alâ Tefsîri'l-Beydâvî"* adını taşıyan eser, Hamza el-Karamanî'nin hâşiyesinden bir parça olduğu halde Molla Hüsrev adına kaydedilmiş ve eserin zahriyyesine de من تعليقات مولانا خسرو للقاضي البيضاوي ibaresi yazılmıştır. Yaptığımız karşılaştırma, eserin Molla Hüsrev adına hatalı olarak kaydedilmiş olduğunu ortaya koymuştur. Kütüphanelerdeki mevcut kayıtların tamamını karşılaştırma imkânını bulamadığımız ve fakat araştırmada bu hususa dikkat edilmesi gereğine inandığımız bu nüshalardan bazıları Bakara, 2/138, bazıları ise aynı sûrenin 142. ayetinde sona ermektedir. Genellikle kaynaklar Molla Hüsrev'in bahse konu hâşiyesinin Bakara, 2/142. ayetine kadar olduğunu bildirmektedir. Bu bakımdan biz de mevcut nüshalar içinden Bakara sûresinin 142. ayetinde sona eren ve tek ciltlik bir mecmuada olduğu halde iki ciltmiş gibi müteselsil iki numara ile kaydedilen S. Ktp. Reşid Ef. /1102-1103 numarada kayıtlı nüshayı tanıtacağız.

Miftâhu's-Saâde, II, s. 172; *Güldeste*, s. 261; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 606; Kehhâle, *a.g.e.*, XI, s. 122; Ziriklî, *a.g.e.*, VII, s. 219; Serkis, *a.g.e.*, III, s. 1791; Leknevî, *a.g.e.*, s. 184; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 601; *GAL*, I, s. 417, II, s. 214; *Suppl.*, II, s. 316-317.

105 bk. *Saçaklızâde* M. b. Ebî Bekr el-Meraşî, *Tertîbü'l-Ulûm* (thk. M. b. İsmail), Beyrut 1408/1988, s. 87; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 190; *Hediyye*, II, s. 211, *Tâcü't-Tevarih*, II, s. 464.

106 bk. *Suppl.*, II, s. 316.

107 bk. *Hediyye*, II, s. 211; *Devha*, s. 9; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 465.

Eser, 215x155, bbxbb mm. ebadında, sağlam, sırtı kırmızı deri, kapakları ebru kâğıt kaplı mukavva cildin 11 a-239a varakları arasında bulunmaktadır. İç ebadı 150x85 mm. olup, sayfalar 21 st. dan müteşekkildir. Varaklar orta kalınlıkta, kısmen güve tahribatlı, nohudî renkli, aharlı ve filigransızdır. Baştan 8 yk. lik -ki, bu Fatiha tefsiri hâşiyesinin bir kısmıdır- mukaddimenin hâşiyesinden önce ciltlenmiştir. Eseri kataloglayan zat, iki ayrı yere de not düşmek sûretiyle bu karışıklığa işaret etmiş ve durumu aydınlatacak bilgi vermiştir. Talik yazı orta kalınlıkta bir uç ve siyah mürekkeple yazılmış, tahşiye edilen kelime ve cümleler ise kırmızı mürekkep çizgilerle belirlenmiştir. Hâşiyenin başlangıç kısmı eksiktir ve *Kâdî tefsiri*nin 1. sayfasının son satırlarından başlamaktadır. Hatime kısmında da müellife ait belirgin bir bilgi yoktur. Buna göre neye istinaden bu hâşiyenin Molla Hüsrev'e nispet edildiği eserden anlaşılamadığı gibi, Molla Hüsrev'e ait olduğu kesin şekilde belli olan bir başka nüsha ile de karşılaştırma imkânımız olmamıştır. Ancak hâşiyenin Bakara sûresi 142. ayeti tefsirinin ortalarında sona ermesi ve kaynakların da Molla Hüsrev'in *Kâdî tefsiri* hâşiyesinin belirtilen ayet tefsirine kadar olduğunu beyanları, eserin Molla Hüsrev'e aidiyyeti hakkında zayıf da olsa bir kanaat vermektedir.

Mukaddimenin mevcut kısmı şu şekilde başlamaktadır:

...الحكم النظرية والأحكام العلمية وأراد بهم الصحابة والتابعين ومن بعدهم من العلماء العاملين إلى يوم الدين...

Sonu:

...وهو بالنظر إلى أهل مكة كون توجيه الرسول صلى الله عليه وسلم وبالنظر إلى أهل المدينة كونه إلى قبلة أنبيائهم يزول بزواله أي زوال ذلك العارض تمت.

d- Metod ve Muhtevası

Hâşiyenin mukaddimesi eksik olduğu için müellifin maksadını ve eserin taşıdığı özelliklerini ancak nüshanın muhtevasından yararlanabildiğimiz nispetle tanıtmaya çalışacağız. Esere, müellifin otorite kabul edildiği fıkhî incelemeler hâkimdir. Bunun yanında ibareyi tavzih için mütevatir kıraat vecihlerinden, nahvî, lügavî ve belâğî tahlillerden de yeteri derecede yarar-

lanılmıştır. Müellif lügatte Firuzâbâdî'den çokça istifade etmiş ve tefsirdeki kapalı noktaları rahatça anlaşılır hale getirebilmek için İbn Atıyye gibi meşhur müfessirlerden de yararlanmıştır.

II. Eser: Hâşiye 'alâ Sûreti'l-En'âm mine'l-Keşşâf ve ba'dı'l-Kâdî

Kaynaklarda yer verilmeyen bu eserin yaptığımız araştırmada Süleymaniye Kütüphanesi'nde iki nüshasını tespit ettik. Bunlardan birisi Hacı Beşir Ağa/666, diğeri ise tanıtmaya çalışacağımız Şehid Ali Paşa/322 numarada kayıtlı olan nüshalardır.

Risale, 185x135, 135x80 mm. ebadında, sağlam, miklebsiz, sırtı koyu kahve meşin, kapaklarına ebru kâğıt yapıştırılmış mukavva ciltli mecmuanın 20b-29b yaprakları arasında yer almaktadır. Varaklar sağlam, nohudî renkli, aharlı ve filigransızdır. 19 st dan oluşan sayfalar cedvelsiz ve marjlar boştur. Rahatça okunabilen talik yazı, orta kalınlıkta bir uç ve siyah mürekkeple yazılmıştır. يقول kelimeleriyle hâşiye kısmında yazılan ayetleri belirleyen çizgilerde ise kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Risale ve müellifin adı mecmuanın zahriyyesinde حاشية على سورة الأنعام من الكشاف لمولانا خسرو رحمة الله تعالى cümlesiyle verilmiştir.

Başı:

الحمد لله الفتاح المنان ذي الطول والإحسان الذي كرم أفراد نوع الإنسان بالعقل والفهم...

Sonu:

...وإن كسبت فيه خيرا هذا غاية تحقيق الكلام ونهاية التدقيق ما في هذا المقام والحمد لله على التمام وعلى رسوله أفضل السلام وعلى مؤلفه الرحمة والغفران مادار الحدثان وسار الملوان.

Ferağ kaydı:

هذه حاشية على سورة الأنعام من الكشاف وبعض القاضي لمولانا خسرو. وقد تم تسويد هذه النسخة... في تاريخ سنة ثلاث عشر وتسعمائة.

d- Metod ve Muhtevası

Molla Hüsrev'in bu eseri, *Keşşâf* ve *Envâru't-Tenzîl*'den En'âm sûresinin izaha muhtaç görülen ayet tefsirlerine yazılmış bir hâşiyedir ve çoğunluğu *Keşşâf* üzerinedir. Mukaddimede bu eseri, huzurunda ve çeşitli mahfillerde okunsun diye istekte bulunan Sultan'ın işaretiyle yazdığını belirten müellif, Sultan'ı uzun uzun medhetmesine rağmen ismini zikretmemiştir. Ancak Fatihle arasındaki sıkı dostluk dikkate alınırsa, sultanın Fatih olduğunu, hâşiyenin de Fatih'e ithafen yazılmış bulunduğunu söylememiz mümkündür. Müellif yine mukaddimede Sultan'ın isteği doğrultusunda sûredeki kapalı yerleri açığa çıkarmaya çalıştığını beyan etmiştir. Hâşiyede sûrenin ilk ayetinden itibaren bilhassa *Keşşâf*'tan aktarmalar yaparak, gerekli tavzihleri yapmış, bu meyanda Kâdî'nin muhtelif işaretlerine yer vermiştir. Her iki âlimin görüşlerini beyandan sonra يقول الفقير cümlesiyle kendi kanaatlerine geçen müellif, gerek irabî ve gerekse kelâmî yönlerden adı geçen tefsirlerdeki kapalılık ve eksiklik gördüğü yerleri açıklayarak 158. ayetin tefsirine kadar getirdiği hâşiyesini tamamlamıştır.

III. Eser: Risale fi Esrari'l-Fatiha

S. Ktp. Şehid Ali Paşa/1028 numarada kayıtlı tek nüshasını bulabildiğimiz bu risale, 205x135, 150x80 mm. ebadında, sağlam, miklebsiz, gömme şemse ve yaldız zencirekle süslü, koyu kahve meşin ciltli bir mecmuanın 278a-279a varakları arasında bulunmaktadır. Varaklar orta incelikte, sağlam, nohudî renkli, aharlı ve filigransızdır. 21 st. dan müteşekkil sayfalar cedvelsiz ve genişçe bırakılan marjlar boştur. Rahat okunabilen talik yazı, orta kalınlıkta bir uçla yazılmış, risalenin başlığı ve وبعد ile ayetlerin yazımında kırmızı, diğer yerlerde siyah mürekkep kullanılmıştır. Zahriyyede risale ve müellifin ismi şu şekilde verilmiştir: هذه رسالة في أسرار الفاتحة لمولانا خسرو رحمة الله عليه

Başı:

الحمد لله رب العالمين والصلوة والسلام على سيدنا وآله وصحبه أجمعين وبعد فهذه رسالة في أسرار الفاتحة...

Sonu:

...فإن بيان الثانية بعد ما كان مقصودا في نفسه يفيد زيادة بيان الأولى إذ بضدها يتبين الاشياء...

Ferağ kaydı yoktur.

Metod ve Muhtevası

Müellif bu kısa risalesinde, Fatiha sûresini daha ziyade işarî yönden ele almış, ayetleri bu doğrultuda tefsir etmiş ve sûrenin şifa özelliğini ifadeye çalışmıştır. Sûrenin bu farklı özelliğinin, Allah'ın indirdiği 104 kitapta bulunan bütün manaları Kur'ân'da, Kur'ân'daki bütün manaların da Fatiha'da toplanmış olmasından kaynaklandığını belirten müellif, Fatiha'nın ayetlerinde bu esasların ne şekilde yer aldığına işaretle risalesini tamamlamıştır.

9- HATİBZÂDE MUHYİDDİN MUHAMMED EFENDİ

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

İsmi, Muhyiddin M. b. Tacüddin İbrahim er-Rumî el-Hanefî'dir ve "İbnü'l-Hatib" veya "Hatibzâde" lakabıyla tanınmıştır.[108] Fatih devri (855-886/1451-1481) müfessirlerinden sayılan Hatibzâde, hayatının olgunluk çağını II. Bayezid devrinde (886-918/1481-1512) geçirmiştir.

Hatibzâde Kastamonulu'dur. Tahsile, babası Tâcüddin Efendi'de başlamış, Alâüddin Ali et-Tusî ve Hızır Bey gibi zamanın meşhurlarından devam etmiştir.[109] Disiplinli bir tahsil sonrası bilhassa fıkıh, usul, tefsir ve kelâmda temayüz eden[110] Hatibzâde, son hocası Hızır Bey'den icazet alarak, ilmiye sınıfının güzide simalarından olmuştur.[111]

Hatibzâde'nin ilk müderrislik hayatı, İznik'te Küçük medresede (Medrese-i Sağîre) başlamış, buradan inşası henüz tamamlanan Semâniye'den birisine getirilmiştir. Böylece o, Semâniye medresesinin ilk müderrisi olma özelliğini de elde etmiştir.[112]

---

108 bk. Mecdi Efendi, *a.g.e.*, s. 166; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 483; Abdullah el-Eyyubî, *a.g.yzm.*, v. 130 b; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 889; *Osm. Müellifleri*, I, s. 294; *Hediyye*, II, s. 218; Leknevî, *a.g.e.*, s. 204; Kehhâle, *a.g.e.*, VIII, s. 199.

109 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 147; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 483; Abdullah el-Eyyubî, *a.g.yzm.*, v. 130b-131a; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 621; Leknevî, *a.g.e.*, s. 204; *Şezerât*, VIII, s. 9.

110 bk. Kehhâle, *a.g.e.*, VIII, s. 199.

111 bk. *Hediyye*, II, s. 218; *Osm. Müellifleri*, I, s. 294.

112 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 147; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 483; Abdullah el-Eyyubî, *a.g.yzm.*, v. 131a; GAL, II, s. 223.

Hatibzâde vakur, tok sözlü, dik başlı, riyâ ve tabasbus intibaı doğuracak her türlü davranıştan tamamen uzak bir kimsedir. Düşüncelerinde ısrarlı, fikirlerinde muannid ve mübahaselerde son derece serttir. Bunda en büyük güvencesi ilmî gücü, savunma ve ikna kabiliyeti, ince zekâsı, sür'at-i intikali ve fasih konuşma özellikleridir. Gerçek o ki, onun bu hususlaki iddiası genellikle isabetli olmuş ve mübahaselerinde pek çok meşhurlara, fikir ve ilim yönünden galebe çalmıştır.[113] Hatibzâde'nin bu önemli özelliklerinin yanında, onun yeniliklere kapalı, mevcudu muhafazada ısrarlı olduğunu da görüyoruz. Bu özelliği sebebiyledir ki, serbest fikirli ve yeniliklere açık Molla Lütfi'ye karşı olanlar arasında yer almış ve onun şehadetine zemin hazırlayanlardan olmuştur.[114] Ancak zaman zaman gösterdiği bu tür zaafların,[115] onun devlet ricaliyle, dahilî ve haricî ulemâ nezdindeki değerini zayıflatmak bir yana, bilakis artırmış. olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Fatih'in onu kendisine muallim ve sohbet arkadaşı edinmesini, her şeye rağmen ona gösterilen teveccühün bir belgesi saymak mümkündür.[116] Bu arada onun hacca gitmiş ve bir müddet Mekke'de ikamet etmiş olduğunu da görmekteyiz.[117]

Hatibzâde'nin ilim, vaaz ve irşadından pek çok ilim talibi ve halk istifade etmiş, talebeleri arasından çok meşhur kimseler çıkmıştır. Meselâ İbn Kemal Paşa, Muhyiddin Çelebi b. Ali el-Fenarî ve Abdülvâsi b. Hızır bunlardan bazılarıdır ki, bilhassa İbn Kemal Paşa'ya tefsirde büyük rehber olmuştur.[118] Bu bakımdan diyebiliriz ki, kendisi ne kadar güçlü ve değerli ilim adamlarından istifade etmişse, aynı derecede fevkalâde güçlü olmuş ilim adamlarına da kendisi kaynak olmuştur.

Hatibzâde son olarak Eyüb medresesinde görev almış[119] ve bu görevinde iken 901/1495'te vefat ederek Eyüb civarında Ali Kuşçu'nun yanında top-

---

113 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 148; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 483; Abdullah el-Eyyubî, *a.g.yzm.*, v. 131a; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 621; Runyun ve Keskioğlu, *a.g.e.*, s. 16-17.

114 bk. *ODİT*, s. 232.

115 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 147; Abdullah el-Eyyubî, *a.g.yzm.*, v. 131a.

116 bk. *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 483; Abdullah el-Eyyubî, *a.g.yzm.*,v. 131a; *Şezerât*, VIII, s.9.

117 bk. Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 469.

118 bk. Leknevî, *a.g.e.*, s. 204; Ertan, *a.g.m.*, s. 14.

119 bk. Ünver, *İlim ve Sanat Bakımından...* s. 39.

rağa verilmiştir.[120] Kaynakların ekseriyetinin verdiği bu tarih bir kaynakta[121] 940/1533, bir başkasında[122] ise 861/1456 olarak verilmiştir.

b- Eserleri

Hatibzâde eserlerini daha ziyade kariyer sahibi olduğu dallarda vermiştir. Bunlardan bazıları şunlardır:

1- Hâşiye 'alâ Hâşiyeti Evâili'l-Keşşâf li-Seyyid Şerif
2- Hâşiye 'alâ Evâili Şerhi'l- Vikâye
3- Ta'lîka 'alâ Hâşiyeti Evâili Şerhi's-Seyyid 'ale'l-Muhtasar li-İbn Hacib
4- Hâşiye 'alâ Mukaddimeti't-Tevdîh
5- Hâşiye 'ale'l-Akâidi'l-Adudiyye
6- Hâşiye 'alâ Evâili Şerhi'l-Mevâkıf
7- Risale fî Tekfiri men Esnede'l-Cebr ile'l-Enbiya
8- Risaletün Müte'allika bi-Nisbeti'l-Hüsrân ile'l-İnsan[123]
9- Risale fi'r-Rü'ye ve'l-Kelâm
10- Risaletü'l-Cihad
11- el-İşâh Hâşiye 'ale'l-İdâh (fi'l-maânî ve'l-beyan)[124]

c- Tefsiri

Kaynaklardan tespit edebildiğimiz kadarıyla Hatibzâde'nin tefsire dair eseri bir tanedir. O da Seyyid Şerif'in başlayıp, vefatı sebebiyle tamamlaya-

---

120 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 149; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 484; Âlî Efendi, *a.g.yzm.*, v. 135b- 136a; M. Mustafa Safvet, *a.g.e.*, s. 131; Abdullah el-Eyyubî, *a.g.yzm.*, v. 132a; *Hediyye*, II, s. 218; *Osm. Müellifleri*, I, s. 294; Bilmen, *a.g.e.*, a.g.e., II, s. 621; Leknevî, *a.g.e.*, s. 204; *Şezerât*, VIII, s. 9; Kehhâle, *a.g.e.*, VIII, s. 199.

121 bk. Runyun ve Keskioğlu, *a.g.e.*, s. 16.

122 bk. Develioğlu, *a.g.e.*, s. 225.

123 Kaynakların bahsetmediği bu risalede Hatibzâde, Teftâzânî'nin Keşşâf'tan En'am sûresi tefsirine yazdığı hâşiyeden yararlanarak En'am, 6/108. ayetindeki سب kelimesini kelâm açısından incelemiştir. Risale, Atıf Efendi/2793 numarada kayıtlı mecmuanın 81b-87b varakları arasındadır.

124 bk. *Hediyye*, II, s. 218; *Osm. Müellifleri*, I, s. 294; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 498, 848, 859, 889, II, s. 1479; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 225; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 621; Abdullah el-Eyyubî, *a.g.yzm.*, v. 132a-b; Âlî Efendi, *a.g.yzm.*, v. 135b-136a; *Şakâik* (tahkikli), s. 149-150; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 484-485; Leknevî, *a.g.e.*, s. 204; *Şezerât*, VIII, s. 9; Kehhâle, *a.g.e.*, VIII, s. 199; *GAL*, II, s. 223; *Suppl.*, II, s. 292.

madığı *Keşşâf* hâşiyesine yazdığı hâşiyesidir ve bu çalışmasını II. Bayezid'e hediye ederek büyük iltifat ve ihsanlara nail olmuştur.[125]

Fatiha sûresiyle Bakara sûresinin baş tarafını ihtiva eden hâşiyenin İstanbul kütüphanelerinde muhtelif nüshaları bulunmaktadır. Atıf Efendi/352, S. Ktp. Hamidiye/171, aynı ktp. Carullah/202 ve Fatih/604 numaralarda kayıtlı olanlar bunlardan bazıları olup, başlangıç ve sonuçları itibarıyla aynıdır. Biz bunlardan Atıf Efendi/352 numarada kayıtlı olan nüshayı tanıtmaya çalışacağız.

Eser, 175x130, 123x75 mm. ebadında, kapakları farklı, miklebi kopmuş fakat sağlam, gömme şemseli ve koyu kahve meşin ciltlidir. Varaklar sağlam, orta incelikte, nohudî renkli, aharlı ve filigransız olup, 164 yk. dir. Sayfalar cedvelsiz ve genişçe bırakılmış kenar boşluklarına yer yer açıklamalar kaydedilmiştir. Orta incelikte bir uçla yazılan ve rahat okunabilen talik yazıda siyah, قال ve اقول kelimeleriyle, belirlenmek istenen kelimelerdeki çizgilerde kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Müellif için bazı nüshalarda "Muslihiddin Hatibzâde", "Muhyiddin Muhammed Hatibzâde" veya sadece "Hatibzâde" ismi kullanılmışken tanıtmaya çalıştığımız bu nüshada müellif ve eser, حاشية للفاضل اردبيلى على الكشاف ibaresiyle verilmiştir. Ancak babasının da bu nisbeyle ilgisi olmayan Hatibzâde'ye zikri geçen nisbenin ne münasebetle verildiği tarafımızdan tespit edilememiştir.

Esere gelince, çalışmanın, Seyyid Şerif'in *Keşşâf* hâşiyesine yazılmış bir hâşiye olduğu, yapılan karşılaştırmayla teyid edilmiştir. Eserin baş kısmına sonradan ilave edilen 4 adet farklı ve romen rakamıyla numaralanmış yapraklardan birine, eserde üzerinde durulan kısımların fihristi verilmiştir.

Başı:

إن أحق ما يتوشح به صدر الكلام بمقتضى الكلام المقام حمد الله ذي الإنعام... وبعد فإن أجل العلوم قدرا وأدقها سرا وأنفعها فائدة...

---

125 bk. *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1479; Bilge, *a.g.t.*, s. 44.

Sonu:

ولكن زيادة اللفظية بعينه كما في عبارة الشيخ صريح في الإتحاد وفي الحقيقة وما نقله من الشيخ يدفع الوهم بخلاف ما في الكشاف...

İstinsah kaydı:

تم في ١٨ صفر سنة ٩٧٤.

d- Metod ve Muhtevası

Hâşiyenin mukaddimesinde *Keşşâf tefsiri*'nin değeri ve kıymeti üzerinde durulduktan sonra tefsir alanındaki çalışmanın en kıymetli olanının *Keşşâf*taki kapalı ve düzeltmeye muhtaç yerleri tavzih ve tashih etmek olduğu vurgulanmıştır. Sözlerine devamla müellif, Seyyid Şerif'in *Keşşâf*'a yazdığı hâşiyeye bir hâşiye yazmak istediğini, yaşlılığına, bedenî ve ilmî gücünün yetersizliğine rağmen bu işe koyulduğunu, bu hususta dostlarından çok teşvik gördüğünü beyan etmiş ve yaptığı çalışma ile açıklanması gereken incelikleri, derin manaları, ifadesi unutulmuş birçok önemli hususları ortaya koyduğunu ifade etmiştir. Bu çerçeve içinde gelişen ve bir çok sorulara da cevap niteliği taşıyan çalışmada müellif gerek *Keşşâf*'ta, gerek Cürcânî'nin hâşiyesinde ve gerekse *Keşşâf* üzerinde yapılan çalışmalarda tavzih ve tashihe muhtaç gördüğü yerleri kelâm, sarf, nahiv ve özellikle belâğat açısından fevkalâde mufassal ve müdellel bilgilerle açıklamaya çalışmıştır. قال kelimesiyle Cürcânî'nin ibaresini, اقول kelimesiyle de kendi görüşlerini beyan etme tarzı içinde devam ettirilen hâşiye, bu minval üzere tamamlanmıştır.

10- AHÎZÂDE (AHÎ ÇELEBİ)

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

İsmi, Yusuf b. Cüneyd et-Tokadî el-Hanefî er-Rumî olup, II. Bayezid devri (886-918/1481-1512) müfessir ve meşhur fakihlerindendir. "Ahîzâde", "Ahî Çelebi" ve "Ahî Yusuf" lakaplarıyla tanınmıştır.[126]

---

[126] bk. *Şakâik* (tahkikli), s 275; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 545; *Hediyye*, II, s. 563; *Osm. Müellifleri*, II, s. 53; Leknevî, *a.g.e.*, s. 226; Kehhâle, *a.g.e.*, XIII, s. 286; Zirikli, *a.g.e.*, IX, s. 296. Not: Bu zat,

Ahîzâde Tokat'ta doğmuştur. İlk tahsilini Merzifon medresesi müderrisi Seyyid Ahmed Kırîmî'den yaptıktan sonra İstanbul'a gelmiş ve II. Bayezid'in hocası Molla Salahaddin'den bir müddet okuduktan sonra Molla Hüsrev'in hizmetine girerek, bu şöhretli âlimden uzun süre istifade etmiştir. Böylece tahsil ve terbiyesini tamamlayan ve bilhassa fıkıhta temayüz eden Ahîzâde Molla Hüsrev'den icazetini almış ve hocasının Bursa'ya yaptırdığı medreseye müderris tayin edilmiştir. Burada bir süre çalıştıktan sonra pek çok medreselerde hizmet veren Ahîzâde'nin, Edirne'de Taşlık, İstanbul'da Semâniye'den birisi ile Kalenderiyye ve Mahmud Paşa, daha sonra yine Bursa'da Sultaniye medreseleri, görev yaptığı yerlerden bazılarıdır. Bursa'dan sonra Semâniye'nin birisine tekrar tayin edilmiştir.[127]

Arapça'ya çok iyi vakıf olan Ahîzâde, ilmî yönüyle olduğu kadar irfan, ibadet ve takvası ile de maruf ve meşhur olmuştur. O, tedrisatla meşguliyetinden artan zamanını okuma, araştırma ve bilhassa fıkhî eserlerin tetkikiyle geçirmiştir. Kitap derleme, çok rağbet ettiği husulardandır ve kayda değer bir kitap koleksiyonuna sahip olmuştur. Hayır ve hasenatla da yakından ilgilenmiş, çok sevdiği bu konularda gücünün üzerinde harcamalarda bulunmuştur. İstanbul'da bir mescid yaptırmış ve kitaplarını bu mescide vakfetmiştir.[128]

Son görev yerinde vefat edip, yaptırdığı mescidin haziresinde toprağa verilen[129] Ahîzâde'nin vefat tarihi hakkında değişik rakamlarla karşılaşmaktayız. Kaynaklardan bir kısmı[130] 902/1496'yı söylerken, bir kısmı[131] da 904/1498'de vefat ettiğini yazmaktadır. Biz kronolojik sıralamada 904/1498 tarihini esas aldık.

---

aynı devirde yaşamış meşhur Osmanlı tıp âlimlerinden Ahî Çelebi ile karıştırılmamalıdır. bk. Adıvar A., *a.g.e.*, s. 50 vd.

127 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 275; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 545-546; *Osm. Müellifleri*, II, s. 53; *ODİT*, s. 9 dipnot; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 523; Leknevî, *a.g.e.*, s. 226-227.

128 bk. *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 546; *Osm. Müellifleri*, II, s. 53; Leknevî, *a.g.e.*, s. 227; Kehhâle, *a.g.e.*, XIII, s. 286; Ziriklî, *a.g.e.*, IX, s. 296.

129 bk. *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 546; *Osm. Müellifleri*, II, s. 53.

130 bk. *Osm. Müellifleri*, II, s. 53; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 523; Ziriklî, *a.g.e.*, IX, s. 296.

131 bk. *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 2021; Kehhâle, *a.g.e.*, XIII, s. 286. *GAL*, I, s. 377; *Suppl.*, II, s. 301.

b- Eserleri

Ahîzâde'nin eserlerinden *"Zübdetü't-Ta'rîfât"*ının dışındakilerin tamamı yazmadır. 6 kadar olduğu ifade edilen[132] bu eserlerinin ekseriyetini, fıkha dair olanlar teşkil etmektedir ve isimleri şöyledir:

1- Ta'lîka 'alâ Tefsîri'l-Beydâvî
2- Zahîrâtü'l-Ukbâ = Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Vikâye
3- Muhtasaru Fetâvâ-i Kâdîhân
4- Tercüme-i Ferâiz-i Siraciyye
5- Hediyyetü'l-Mühtedîn (risale fi elfâzı'l-küfr)
6- Zübdetü't-Ta'rîfât[133]

c- Tefsiri

Ahîzâde'nin *Kâdî tefsiri* üzerinde bir çalışmasının varlığından sadece Bursalı M. Tahir bahsetmektedir.[134] Kütüphane araştırmamızda bu çalışmanın iki nüshasını tespit ettik. Bunlardan birisi S. Ktp. Şehid Ali Paşa/322 numarada *"Hâşiye 'ale'z-Zehrâveyn mine'l-Kâdî"* adıyla kayıtlıdır. Ancak bu kayıt hatalıdır. Çünkü bu eser *Kâdî tefsiri*nin Zehrâveyn'ine hâşiye değil, adı geçen tefsirin Hûd ve Yusuf sûrelerine hâşiyedir, ikincisi ise aynı kütüphane aynı bölüm 184 numarada kayıtlıdır ve tanıtacağımız nüshada bu nüshadır.

Eser, 175x110, 105x55 mm. ebadında, sağlam, mikleb ve kapaklar benzer şemse ve yaldız baskı zencirekle süslü, kahve meşin ciltlidir. Varakları 80 adet olup, sağlam, nohudî renkli, aharlı ve filigransızdır. 9 st. dan oluşan sayfalar ise cedvelsiz, genişçe bırakılan marjlar boştur. Müellif hattı olduğunu ferağ kaydından hareketle tahmin ettiğimiz nüshadaki güzel nesih yazı, orta kalınlıkta bir uçla yazılmıştır. Sûre başlıklarıyla قوله ve اقول kelimelerinde kırmızı, diğer yerlerde siyah mürekkep kullanılmıştır. Baş ve sonunda vakıf mühürleri yer alan eser, müzehheb küçük bir serlevhaya sahiptir. Numarasız

---

132 bk. Develioğlu, *a.g.e.*, s. 523.

133 bk. *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1227, 2021, 2043; *İdâhu'l-Meknûn*, II, s. 728; *Osm. Müellifleri*, II, s. 53; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 523; Leknevî, *a.g.e.*, s. 227; Kehhâle, *a.g.e.*, XIII, s. 286; Ziriklî, *a.g.e.*, IX, s. 296; *GAL*, I, s. 377, II, s. 227; *Suppl.*, I, s. 646, II, s. 301, 318.

134 bk. *Osm. Müellifleri*, II, s. 53.

ilk sayfada eser ve müellifi, حاشية القاضي في بعض السور لمولانا أخي diğer bir sayfada تعليقات المولى يوسف الشهير ve hemen altında ise حاشية تفسير قاضي لبعض السور لأخي چلبي cümleleriyle tanıtılmıştır. Ayrıca numarasız diğer bir varakta yine "*Envâru't-Tenzîl*"e yazılar, bir hâşiyenin baş ve sonu eksik mukaddimesinden iki sayfa yer almaktadır ki, Ahîzâde'nin hattına benzeyen bu kısım, muhtemelen daha önce yazılmaya başlanıp da vazgeçilen mukaddimeden bir parça olabilir.

Başı:

الحمد لله الذي أنزل الذكر الحكيم والفرقان العظيم الذي هو تنزيل العزيز الرحيم... وبعد فإن المقدمات المسلمة عند العقلاء والكلمات المصدقة بها لدى الفضلاء...

Sonu:

...كما سبق في تفسير قوله تعالى وشروه بثمن بخس الآية هذا آخر ما تيسر لي في تحشية ما في تفسير هاتين السورتين.

Ferağ kaydı:

الحمد لله على التمام وعلى رسوله أفضل الصلوة والسلام... وأنا أضعف عباد الله جرما وأعظمهم جرما أخي يوسف بن جنيد عفى عنهما وعن جميع المسلمين الحميد المجيد.

d- Metod ve Muhtevası

Müellif, *Kâdî tefsiri*nden Hûd ve Yusuf sûreleri hâşiyesine uzunca bir mukaddime yazmıştır. Burada tefsirin önemine ve inananlar için amel-i salihlerin en güzellerinin başında tefsirle meşguliyetin geldiğine, çünkü ancak bu yolla Allah'ın kitabına ve onun akide esaslarına muttali olunabileceğine temas ettikten sonra, bu ilimle uğraşmanın öneminin yanında tehlikesine de dikkat çekmiştir. Tefsirle meşguliyetin tehlikesine rağmen onunla meşguliyetin değerini ön plâna alarak, Kur'ân'a hizmetten nasibini alma arzusu duyan ve tefsirle uğraşma hususunda da gereken gücü kendisinde gören müellif, pek çok âlimin yaptığı çalışma gibi, kendisinin de Kâdî Beydâvî'nin tefsirindeki zengin nükteleri, derin hikmetleri, izah edilmesi gereken Kur'ânî

esasları vuzuha kavuşturmak üzere böyle bir çalışma yapıp onu II. Bayezid'e takdim etmiştir.

Müellif çalışmasında Hulefâ-i Râşidîn'den bu yana Kur'ân ilmiyle uğraşan bütün sahabe, tâbiûn, imam ve müfessirlerin görüşlerinden yararlanmış ve bu sûrelerin tefsirindeki izaha muhtaç yerleri tavzihe çalışmıştır. Buna ilaveten îrabî ve belâğî tahlillere de ağırlık veren müellif, Kâdî'nin eksik ve hatalı yaklaşımlarına itirazlarını ortaya koyarak ve tashihlerini de yaparak çalışmasını tamamlamıştır.

11- HACI HASANZÂDE (CÂMÎ)

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Fatih (855-886/1451-1481) ve II. Bayezid devri (886-918/1481-1512) âlimlerindendir. İsmi, Şemsüddin M. b. Muslihiddin Mustafa b. el-Hâc Hasan el-Balıkesrî er-Rumî olup, "Hacı Hasanzâde" adıyla tanınmıştır. Ayrıca şiirlerinde "*Câmî*" mahlasını kullandığı için, "Muhammed Câmî" adıyla da bilinmektedir.

Hacı Hasanzâde Balıkesir'de doğmuş ve ilk öğrenimini memleketinin ünlü hocalarından yapmıştır.Henüz küçük yaşlarda olmasına rağmen dinî ve aklî ilimlerde muasırlarına nispetle büyük üstünlükler elde etmiştir. Sonra tahsilini tamamlamak üzere Bursa'ya gitmiş ve devrin meşhur âlimlerinden "Molla Yegân" lakabıyla tanınan M. b. Armağan'ın (ö. 840/1436) talebesi olmuştur. Nihayet zekâ ve ilmî kabiliyetiyle, azim, gayret, ciddiyet, istek ve tahsile duyduğu büyük aşkını birleştirerek mükemmel bir muhteva ile tahsilini tamamlamış ve icazetnamesini almıştır.

Hacı Hasanzade, tefsir, usul, fıkıh, lügat ve alet ilimlerinde ruhsat sahibi bir kimse olmakla beraber, tefsir ve fıkıhta temayüz etmiş ve bilhassa fıkha dair engin malumatıyla devrinin mümtaz hanefî fakihlerinden olmuştur.[135]

---

[135] bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 158; Leknevî, *a.g.e.*, s. 201; *Şezerât*, VIII, s. 56; Kehhâle, *a.g.e.*, XII, s. 26; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 637.

Hacı Hasanzâde, hocasından aldığı ruhsatla Dimetoka ve Malakar medreselerinde bir müddet tedrisatla meşgul olduktan sonra Gelibolu'ya kadı tayin edilmiştir. İlmî kifayeti ve mesleğindeki üstün başarısı kısa zamanda çevreye yayılmıştır. Vezir Mahmud Paşa'nın onu Fatih'e methetmesi üzerine, Fatih'in iradesiyle Bursa'da Sultaniye medresesine, daha sonra da Bursa kadılığına getirilmiştir. Daha sonra Semâniye'den birisinde görevlendirilen Hacı Hasanzâde, buradan da İstanbul kadılığına atanmıştır. Verilen bu görevlerde gösterdiği liyakat ve başarısı Fatih'i memnun etmiş ve 886/1481'de Anadolu, 892/1486'da II. Bayezid devrinde de Rumeli kazaskeri olmuştur. Bu son görevini fasılasız 18 yıldan fazla sürdüren Hacı Hasanzâde, nihayet yaşı 90'ın üzerinde olduğu halde 911/1505'te İstanbul'da vefat etmiş ve yaptırdığı camiin naziresine defnedilmiştir.[136]

Hacı Hasanzâde âlim, fazıl, abid, zühd ve takva sahibi, malî durumu oldukça müsaid ve son derecede de mütevazi bir kimsedir. Güler yüzlü, uzun boylu, gür sakallı ve mütenasib bir fiziğe sahiptir. Çok çocuk sahibi olmuştur. Güzel ahlâk, insan sevgisi ve hoş görüde örnek bir kimsedir. Ömrü boyunca hiç kimseye hiçbir üstünlüğü için hased, kin ve nefret duymamış, bilakis ulemâyı, meşayihi, zengin-fakir herkesi çok sevmiş, daima insanların yanında ve yardımında olmuştur. Bu sebeple o, servetini hep hayr ve hasenata sarfetmiştir. Kalıcı eser olarak İstanbul'a bir cami, bir medrese ve bir de dâru't-ta'lim yaptırmıştır.[137]

b- Eserleri

Hacı Hasanzâde yukarıda da temas ettiğimiz gibi bilhassa fıkıh, tefsir ve usul alanında bir otorite kabul edilmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla da eserlerini daha ziyade bu vadide vermiştir. Bunlardan örnek olmak üzere seçtiğimiz bazıları şunlardır:

---

136 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 158; Mecdi Efendi, *a.g.e.*, s. 180; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 489; *Sic. Osmanî*, IV, s. 106; *Osm. Müellifleri*, I, s. 273; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 640; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 201; Leknevî, *a.g.e.*, s. 201; *Şezerât*, VIII, s. 56; Kehhâle, *a.g.e.*, XII, s. 26; Ziriklî, *a.g.e.*, VII, s. 319; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 637

137 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 158; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 489; *Sic. Osmanî*, IV, s. 106; *Şezerât*, VIII, s. 56; Kehhâle, *a.g.e.*, XII, s. 26.

1- Hâşiye 'alâ Tefsîri Sûreti'l-En'âm mine'l-Kâdî = er-Risâletü's-Sultaniyye[138]

2- Mecma'u'l-Bihâr (fi'l-füru')

3- Ta'lîka 'alâ Mukaddimeti'l-Erba' mine't-Telvîh

4- Hâşiye 'alâ Şerhi't-Tecrîd (li'l-Cürcânî)

5- Muhakeme beyne'd-Devânî ve Mîr Sadr...

6- Kitab fi'l-Lüga (garib kelimeler hakkında)

7- Mîzânü't-Tasrîf

8- Risale fi't-Tâ'ûn

9- Divan (Türkçe)

10- Saâdetnâme[139]

c- Tefsiri

Kaynaklar, Hacı Hasanzâde'nin tefsire dair eserinin *Envâru't-Tenzîl*'den En'am sûresine hâşiye olduğunu kaydederken, Bilmen'in *Büyük Tefsir Tarihi*'nde bu eserin, büyük bir ihtimalle zühul eseri veya baskı hatası olarak En'âm sûresine kadar olduğu ifade edilmiştir. Yaptığımız araştırmada bahsimize konu çalışmanın sadece Kâdî'den En'âm sûresinin tefsirine hâşiye olduğu görülmüştür. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu eserin baştan eksik olan bir nüshası İ.Ü. Ktp-Arapça/2019,[140] bir nüshası S. Ktp. Esad Ef./90 ve bir diğeri ise yine aynı kütüphane ve aynı bölüm 91 numarada kayıtlıdır. Biz bunlardan S. Ktp. Esad Ef/91 numarada kayıtlı olan nüshayı tanıtacağız.

Eser, 190x115 mm. ebadında, ikiye bölünmüş, miklebsiz, kapaklar gömme şemseli ve siyah meşin ciltli bir mecmuanın 61b-103b varakları arasındadır. İç ebadı yaklaşık 134x65 mm. dir. Varaklar sağlam, orta kalınlıkta, nohudî renkli, aharlı ve filigransızdır. 21 st. dan oluşan sayfalar cedvelsiz, marjlarda yer yer notlar bulunmaktadır. Rahat okunabilen talik yazı, orta

---

138 bk. S. Ktp. Esad Ef./91 numarada kayıtlı Hacı Hasanzâde'nin Kâdî tefsirinden En'âm sûresine yazdığı hâşiyenin mukaddimesi.

139 bk. *Hediyye*, II, s. 225; *Osm. Müellifleri*, I, s. 273; *Sic. Osmanî*, IV, s. 106; *Şezerât*, VIII, s. 56; Kehhâle, *a.g.e.*, XII, s. 26; Zirikli, *a.g.e.*, VII, s. 320; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 640; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 191, II, s. 1610, 1918; *İdâhu'l-Meknûn*, II, s. 612; *Şakâik* (tahkikli), s. 158; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 489; Leknevî, *a.g.e.*, s. 201; Develioğlu. *a.g.e.*, s. 201; *GAL*. I, s. 417.

140 İ.Ü. Ktp. Arapça/2019 numaralı kayıtla iki ayrı nüsha halinde görünen hâşiye tek nüshadır.

kalınlıkta bir uç ve siyah, قوله kelimeleri ise kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Eserin ismi hem kendi ve hem de mecmuanın zahriyyesindeki risaleler fihristinde belirtilmiş olup, mecmuada ikinci risaledir.

Başı:

الحمد لله الذي رحم عباده بإنزال سورة الأنعام... وبعد فإن الكتاب المسمى بأنوار التنزيل للتحرير... العلامة الشهير بالقاضي البيضاوي...

Sonu:

...ربما يتم سريعا وإن السريع في فعل قد تسامح فيه وفي تعقيب ذكر العقاب... إيماءا إلى أن عاقبة أمور المؤمنين الوصول إلى المغفرة والرحمة.

Hatime:

الحمد لله على توفيقه للتمام والصلوة على الرسول المتوسل به إلى الحج المرام... ولاخط قول من قال الإنصاف خير الأوصاف تم بعون الله.

d- Metod ve Muhtevası

Hâşiyenin mukaddimesine *Kâdî tefsiri*nin methiyesiyle başlanmıştır. Tefsirin özelliklerine kısaca temas eden müellif, bu mükemmel eser üzerinde pek çok çalışmanın yapıldığını, kendisi de bir çalışma yapmak sûretiyle izahında yarar gördüğü yerleri açıklamak istediğini ifade etmiştir. Fevkalâde önemli ve mesuliyetli gördüğü bu çalışma için istihareye yatan müellif, bir çok nimetlere vesile olan hükümleri, Allah'ın kullarına bu sûrede öğretmiş olduğu işaretini almış ve *Kâdî tefsiri*nden En'âm sûresine bir hâşiye yazmaya karar vermiştir. Çalışmasında Kur'ân'ın îcazı üzerinde itina ile durmuş, kapalı ifadelerden bilhassa sakınmıştır. Bu şartlar dahilinde pek çok tefsirden istifade ile hâşiyenin yazımına yılını belirtmediği bir Ramazan ayında başlamış ve ayın sonunda tamamlamıştır. *"er-Risaletü's-Sultaniyye"* adını verip II. Bayezid'e takdim etiğini belirttiği bu mukaddimesinden sonra sûrenin hâşiyesine başlayan müellif, tefsirden önemli gördüğü yerleri iktidarı ölçüsünde izaha gayret etmiştir. Bilhassa üzerinde durduğu kelâmî konularda İmam Mâturidî ve Fahr-i Râzî'den, tefsirî ve tahlilî izahlarda da et-Tîbî, el-Esma'î, İbn Hişam ve et-Teftâzânî gibi âlimlerin görüşlerinden çok istifade

etmiştir. Bunun yanında ayet, hadis ve kıraat vecihlerinden de gerektiği ölçüde yararlanmıştır. Gerek yararlandığı kaynak ve unsurlardan ve gerekse ilmî kudretine istinaden اقول kelimesiyle başlayarak itirazlarını da ortaya koyan müellif, tashih ve tamamlanması gereken yerlerin düzeltilmesine çalıştığı hâşiyesini, özetlediğimiz tarz üzere tamamlamıştır.

12- BİRGİVÎZÂDE MUSLİHİDDİN MUSTAFA

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

İsmi, Muslihiddin Mustafa b. Abdillah el-Birgivî el-Aydınî er-Rumî el-Hanefî olup, "Birgivîzâde", "Birgîzâde" veya "İbnü'l-Birgî" lakabıyla meşhur olmuştur.[141] II. Bayezid devri (886-918/1481-1512) âlimlerindendir. Aydın'a bağlı Birgi[142] kasabasından olan ve çeşitli yerlerde kadılık yapmış bulunan Abdullah Efendi'nin oğludur.[143]

Birgivîzâde, memleketinin isim yapmış âlimlerinden belli bir seviyeye kadar okuduktan sonra Kadızâde Kasım Efendi'nin hizmetine girerek tahsilini tamamlamış ve bir müddet hocasının ders yardımcısı olarak medresesinde çalışmıştır. Bilâhare hocasından icazetnamesini alan Birgivîzâde çevredeki bazı medreselerde müderrislik yaptıktan sonra II. Bayezid tarafından Amasya'daki oğlu Şehzâde Ahmed'in[144] talim ve terbiyesiyle görevlendirilmiştir. Bu hizmetini tamamladıktan sonra Semâniye'den birisine müderris tayin edilmiş, liyakat ve iktidarıyla takdir toplayan Birgivîzâde, Müeyyedzâde'den boşalan Edirne kadılığına getirilmiştir.[145] Uzun süre kaldığı bu görevinde hak ve hakkaniyetten asla sapmamış, makamın manevî şahsiyetine gölge düşürecek her türlü davranış ve uygulamalardan son derecede sakındığı gibi, vazifesindeki ciddiyet ve titizliğine de halel getirecek en küçük bir olumsuzluk göstermemiştir.[146] Nihayet Yavuz Sultan Selim'in salta-

---

141 *Şakâik* (tahkikli), s. 295; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 556; *Hediyye*, II, s. 433; Kehhâle, *a.g.e.*, XII, s. 261; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 277.

142 bk. Ş. Sami, *a.g.e.*, II, s. 1285-1286.

143 bk. *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 556.

144 bk. TA, "Bayezid II" md.

145 Bk, *Şakâik* (tahkikli), s. 295; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 556; *Hediyye*, II, s. 434; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 677.

146 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 295; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 556.

natının (918-927/1512-1520) ilk dönemlerine kadar başarıyla yürüttüğü bu görevinden yevmiye 100[147] veya 130[148] akçe maaşla tekaüd olarak istirahata çekilmiştir.

Âlim, fazıl, aklî ve naklî bir kısım ilimlerde maharet sahibi, Arapçaya hakkıyla vakıf, Türkçeye oldukça hâkim, ifadesi açık, talakati güçlü, üslubu güzel, ahlâk ve fizik yönünden de tam bir kemal ve cemal sahibi olan Birgivîzâde 919/1513'te Edirne'de vefat etmiştir.[149]

b- Tefsiri

Fıkıh ve tefsir alanında diğer ilim dallarına göre daha üstün bir konumda olan Birgivîzâde, ya fazla eser telif etmemiş veya yazdığı eserler müsvedde halinde kaldığı için kaynaklara malzeme olamamıştır. Çünkü kaynaklar onun sadece tefsire dair şu iki risalesinin varlığına işaret etmişlerdir:

1-Risale fi Tefsîri Ayeti[150] الحج أشهر معلومات

2- Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Kâdî fi-Tefsîri Sûreti'l-Kadr.[151]

Yaptığımız kütüphane araştırmalarında ilk eserin kaydı bulunamamış, ikincisinin ise sadece tek nüshası tespit edilebilmiştir.

S. Ktp. Şehid Ali Paşa/317 numarada kayıtlı bulunan bu risale, 20x145, 157x107 mm. ebadında, miklebi kopmuş, sırtına kahve meşin, kapaklarına ise ebru kâğıt geçirilmiş mukavva ciltli mecmuanın 76b-84b yaprakları arasındadır. Varaklar orta kalınlıkta, sağlam, nohudî renkli, aharlı ve filigransızdır. 27 st. dan oluşan sayfalar cedvelsiz ve marjlar genellikle boştur. Orta kalınlıkta bir uçla yazılan ve rahatlıkla okunabilen nesih yazıda tamamen siyah mürekkep kullanılmıştır. Mukaddimede belirtilmemiş olan müel-

---

147 bk. *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 556.

148 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 295.

149 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 295; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 556; *Hediyye*, II, s. 434; Kehhâle, *a.g.e.*, XII, s. 261; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 677.

150 Bakara, 2/197.

151 bk. *Hediyye*, II, s. 434; Kehhâle, *a.g.e.*, XII, s. 261; Mecdi Efendi, *a.g.e.*, s. 312; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 677. Not: Keşfü'z-Zünûn ve zeylinde bulunmayan Birgivîzâde'nin Kadir suresi hâşiyesi, kaynaklarda müstakil bir sure tefsiri imiş gibi kaydedilmiştir.

lif ve eserin adı, mecmuanın zahriyyesindeki risaleler fihristinde تفسير على سورة القدر لبركي زاده ibaresiyle yer almıştır. Ancak eserin hâşiye olduğu hatime kısmında belirtilmiştir. Zaten muhtevadan da çalışmanın müstakil bir tefsir çalışması olmayıp, hâşiye olduğu açıkça anlaşılmaktadır.

Başı:

الحمد لله أنزل القرآن لنا في ليلة القدر وعظمه حيث قال إنا أنزلناه في ليلة القدر وأخفى ليلة القدر عنا وفخمّه...

Sonu:

...روي عن النبي عليه السلام... وإياكم ممن أعطي من الأجر كمن صام رمضان وأحيي ليلة القدر...

Ferağ kaydı:

تمت الحاشية الشريفة للفاضل العلامة الشهير بركي زاده على تفسير القاضي... بتفسير سورة القدر.

c- Metod ve Muhtevası

Müellif risalenin mukaddimesine, Kadir (97) sûresini kısa edebî cümlelerle tefsir ederek girmiştir. Sonra asıl maksada yönelerek Kâdî'nin tefsirini çok mütalaa ettiğini ve Kadir sûresinin tefsirinde rumuz ve bazı gizli gerçekler gördüğünü, bu gizliliklerin izahıyla bu rumuz ve nüktelerin açığa çıkarılmasının çok faydalı bir hizmet olacağı inancıyla sûre hakkındaki araştırmasını daha da derinleştirdiğini beyan etmiştir. Konu hakkındaki çalışmasıyla ilgili bilgi vermeye devam eden müellif, pek çok müfessirin eserinden bilgiler ve değişik görüşler topladığını, bunları tefsir, usul ve alet ilimleri ışığında soru ve cevap süzgecinden geçirdiğini ve nihayet Kâdî'nin görüşlerine ve onun Zemahşerî'den ayrıldığı hususlara da geniş yer vererek, II. Bayezid'e hediye etmek üzere bahse konu hâşiyesini kaleme aldığını ifade etmiştir. Belirtilen hususlarda Zemahşerî, Fahr-i Râzî ve Kâdî Beydâvî'yi temel kaynak edinen müellif, nahvî ve belâğî tahlillerin ağırlık taşıdığı risalesini, sûrenin faziletiyle ilgili bazı rivayetlerle tamamlamıştır.

13- KARA KEMAL

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

İsmi, Kemalüddin İsmail b. Bâlî el-Karamanî er-Rumî el-Hanefî'dir. "Kara Kemal", "Kemalî er-Rumî", "el-Müderrisü'l-Karamanî" lakapları ve "İbnü'l-Müstevfâ" künyesiyle meşhur olmuş, şiirlerinde ise "Kemalî" mahlasını kullanmıştır.[152] Fatih (855-886/1451-1481) ve II. Bayezid devirleriyle (886-918/1481-1512), Yavuz Sultan Selim'in saltanatının (918-927/1512-1520) başlarında yaşamış değerli âlimlerdendir.

Kara Kemal, Karaman'da doğmuştur. Tahsiline memleketinde başlamış, sonra İstanbul'a giderek Hayâlî ve Molla Hüsrev gibi meşhur âlimlerden tahsilini tamamlayarak müderrislik payesini elde etmiştir. Bilhassa tefsir, fıkıh ve kelâm dallarında geniş bir müktesebata sahip olan Kara Kemal, İstanbul'da bazı medreselerde müderrislik yaptıktan sonra Edirne'de Çifte medreselerden birisine tayin edilmiştir. Ancak bu dönemde Edirne kadısı olan Müeyyedzâde ile arasının açılması, onun en verimli çağında yevmiye 60 akçe maaşla tekaüd edilmesine sebep teşkil etmiştir. Kararı büyük bir anlayış ve tevekkülle karşılayan Kara Kemal, evine çekilerek ilim, ibadet ve telifle, kalan ömrünü değerlendirmeye çalışmıştır. Nihayet 920/1514'te İstanbul'da vefat eden merhum, Edirnekapı dışında bulunan Emir Buharî'nin tekkesi içinde toprağa verilmiştir.[153]

b- Eserleri

Kaynaklara göre Kara Kemal, müstakil telif olmasa da, hâşiye olmak üzere pek çok eser yazmıştır. Ekseriyeti tefsir, fıkıh ve kelâma dair olan bu eserlerin bilinenlerinden bazıları şunlardır:

---

152 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 335; Mecdi Efendi, *a.g.e.*, s. 343; Âlî Efendi, *a.g.yzm.*, v. 207a; *Hediyye*, I, s. 217; Kehhâle, *a.g.e.*, II, s. 287; Leknevî, *a.g.e.*, s. 49; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 88.

153 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 335; Âlî Efendi, *a.g.yzm.*, v. 207a; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 574, *Tarih-i Ata*, I, s. 83; *Osm. Müellifleri*, II, s. 6-7; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 630; Leknevî, *a.g.e.*, s. 49.

1-Hâşiye 'ale'l-Keşşâf[154]
2- Hâşiye 'alâ Envâri't-Tenzîl
3- Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Vikâye li-Sadri'ş-Şeria el-Asgar
4- Hâşiye 'alâ Şerhi's-Seyyid 'ale'l-Mevâkıf li'l-Îcî
5- Hâşiye 'alâ Hâşiyeti'l-Hayâlî 'alâ Şerhi Akaidi'n-Nesefî li't-Teftâzânî
6- Tarih = Tekemmülât-ı Edeb (hilkatten 900/1494'e kadar)[155]

c- Tefsiri

Her ne kadar kaynaklar Kara Kemal'in hem *Keşşâf*'a, hem de Kâdî tefsirine hâşiye yazdığını kaydetmiş iseler de, yaptığımız kütüphane araştırmalarında onun sadece bir tefsir çalışmasının varlığı tespit edilebilmiştir. Bu da doğrudan kendisinin *Keşşâf*'a hâşiyesi olmayıp, Cürcânî'nin *Keşşâf* hâşiyesi üzerine yazdığı hâşiyedir. Murad Molla/270 numarada, *"Kara Kemal, Hâşiye 'alâ Hâşiyeti's- Seyyid 'ale'l-Keşşâf"* adıyla kayıtlı bulunan eser, 255x160, 170x76 mm. ebadında, sağlam, mikleb ve kapaklar nefis gömme şemse, salbek ve basma yaldız zencirekle süslü, koyu kırmızı meşin ciltlidir. 289 yk. olan varaklar, kısmen dağılmış ve güve tahribatlı, nohudî renkli, aharlı ve filigransızdır. 19 st. dan oluşan sayfaların ilk ikisi yaldız cedvelli, diğerleri cedvelsiz ve geniş bırakılan marjlar boştur. Kısmen harekeli ve rahat okunabilen nesih yazı, orta kalınlıkta bir uçla yazılmış, sûre başları ve kelimeleriyle bazı kelimeleri belirleyen çizgilerde kırmızı, bunların dışında ise siyah mürekkep kullanılmıştır. Müellif ve eser adı zahriyyede حاشية لمولانا قره كمال على شرح الكشاف للسيد الشريف الجرجاني ibaresiyle belirtilmiştir.

Başı:

الحمدلله الذي أنزل القرآن الكريم المكنون في الكتاب على محمد... وبعد فانّ شرح الكشاف للسيد الشريف نور مرقده...

---

154 Bu eser, doğrudan Keşşâf üzerine yapılmış bir çalışma olmayıp, Cürcânî'nin Keşşâf hâşiyesine yazılmış bir hâşiyedir.

155 bk. *Hediyye*, I, s. 217; *Osm. Müellifleri*, II, s. 6-7; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 630; Leknevî, *a.g.e.*, s. 49; Kehhâle, *a.g.e.*, II, s. 287; *Şakâik* (tahkikli), s. 335; Âlî Efendi, *a.g.yzm.*, v. 207a; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 584; *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1146, 1481, 1892; *İdâhu'l-Meknûn*, I, s. 141; *Suppl.*, I, s. 759.

Sonu:

...الحمد لله الحكيم الوهاب على أن وفقني لتأليف هذا الكتاب وصلى الله علي سيدنا محمد المؤيد بفصل الخطاب وعلى آله وأصحابه خير الآل وخير الأصحاب.

Ferağ kaydı:

إنه كتاب محرر مشيد بعون الله قيل في تاريخه فكتاب جاء بنصر الله ٩١٤.

d- Metod ve Muhtevası

Kara Kemal, Seyyid Şerif'in *Keşşâf* şerhine fevkalâde yararlı bir bilgi zenginliğiyle yazdığı hâşiyesine, kısa bir mukaddime ile başlamıştır. Maksadını izah sadedinde şerhteki müşküllerle, tavzihe ihtiyacı olan irabî ve tefsirî bilgilerdeki kapalılıkları halletmeye ve açmaya çalıştığını belirtmiştir. Bunun için de aklî ve naklî bilgilerden yararlanmış, gerek tashih, gerekse ilavelerle Cürcânî'nin şerhinde gördüğü eksikleri tamamlamış, hataları düzeltmiş ve bir takım fevaid ilavesiyle onun faydasını daha da zenginleştirmiştir. Müellif hâşiyesinde ağırlığı daha ziyade maanî ve beyanla ilgili tahlillere vermiş, bu meyanda nahvî tahlillerle kıraat vecihlerinden de yararlanarak, bu çalışmadaki maksadını gerçekleştirmeye gayret etmiştir. Hâşiyede ayetlere yer verilmediği ve esere bir fihrist de yazılmadığı için, çalışmanın nereye kadar devam ettiğini, dar çerçeveli bu incelememizle tespitimiz mümkün olmamıştır. Müellif istifade ettiği kaynaklar açısından da Teftâzânî'nin dışında başka bir isim tasrih etmemiş, ifadeye çalıştığımız genel özelliklerinin yanında, açıklanmasında fayda gördüğü ibadet, kıyamet vs. gibi konularda da zengin malumatla hâşiyesini tamamlamıştır.

14- KARABÂĞÎ MUHYİDDİN MUHAMMED EFENDİ

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

İsmi, Muhyiddin M. b. Ali el-Karabâğî[156] er-Rumî el-Hanefî olup, "İznik Müderrisi" lakabıyla maruftur.[157] Aslen Kafkasya'da Aras mecrası ile Erivan

---

156 İbnü'l-İmâd, "Karabâğî" nisbesi yerine "Karamanî" nisbesini kullanmıştır. bk. Şezerât, VIII, s. 251.

157 bk. *Hediyye*, II, s. 236.

arasında bulunan Karabağdan'dır.[158] Kanunî devrinde (927-974/1520-1566) Anadolu'ya gelmiş ve Osmanlı ulemâsı arasına girmiştir.[159]

Karabâğî tahsilini büyük ölçüde Acem diyarının meşhur âlimlerinden hallettikten sonra, bazı alanlarda derinlik kazanmak, diğer alanlarda da eksiklerini tamamlamak üzere İstanbul'a gelmiş ve "Alizâde" lakabıyla maruf Yakub b. Seyyid Ali'nin (ö. 931/1524) hizmetine girmiştir. Müellif, Alizâde'den çok istifade etmiş ve icazetnamesini bu zattan almıştır.

Karabâğî tefsir, fıkıh, usul, hadis ve alet ilimlerinde tam söz sahibi ve muasırları arasında temayüz etmiş bir kimsedir.[160] İlmî kudreti çağdaşlarına nispet le farklı noktalarda olmasına rağmen o, yumuşak huylu, müsamahakâr, ahdine son derece vefalı, çalışkan, sözleri müessir, sohbeti tatlı bir kimlik sahibidir. Bu sebeple herkes tarafından sevilmiş ve takdir görmüştür.[161]

Karabâğî icazesini aldıktan sonra bir müddet hocasının ders yardımcılığında bulunmuş, bu arada hocasının ruhsatıyla çevredeki bazı medreselerde de müderrislik yapmıştır. Bu yolla elde ettiği tecrübeden sonra İznik medresesine tayin edilen, hayatının kalan kısmını bu medresede ilim ve irfana hizmetle geçiren Karabâğî, bu görevine devam ettiği süre içinde 942/1535'te vefat etmiştir.[162]

b- Eserleri

Karabâğî, temayüz ettiği ilim dallarında mükemmel eserler vermiştir. Çünkü eserlerinin hemen tamamı muasırı olan ulemâ tarafından kabule şayan görülmüş ve eserlerine makbulîyet şerhleri konmuştur.[163] Kaynaklarda

---

158 bk. Ş. Sami *a.g.e.*, V, s. 3621.

159 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 457; Ş. Sami, *a.g.e.*, V, s. 3621; *Sic. Osmanî*, IV, s. 343; *Osm. Müellifleri*, I, s. 398.

160 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 457; Kehhâle, *a.g.e.*, XI, s. 151.

161 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 457; *Sic. Osmanî*, IV, s. 343; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 640.

162 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 457; Âlî Efendi, *a.g.yzm.* v. 369b; Ş. Sami, *a.g.e.*, V, s. 3621; *Sic. Osmanî*, IV, s. 343; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 640; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 305; el-Ğazzî Necmüddin Ebu'l-Mekarim M. b. M. ed-Dımaşkî eş-Şafiî, *el-Kevâkibü's-Sâire fi Menâkıbi A'yâni'l-Mieti'l-Âşire*, Beyrut 1979, II, s. 70; *Şezerât*, VIII, s. 251; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 588.

163 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 457.

gördüğümüz bu eserlerinden örnek olmak üzere seçtiğimiz bazıları şunlardır:

1- Hâşiye 'ale'l-Keşşâf[164]
2- Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beydâvî 'ala cüz'i'n-Nebe')
3- Risale fî Tefsîri Kavlihî Te'âlâ.[165] يوم يأتي بعض آيات ربك
4- Ta'lîka 'ale'l-Hidâye
5- Ta'lîka 'ale't-Telvîh
6- Hâşiye 'alâ Şerhi'l- Vikâye
7- Şerhu Risaleti'l-İsbâti'l-Vâcib li'd-Devvanî
8- Şerh 'ale'l-Akâidi'l-Adudiyye
9- Câlibü's-Sürûr ve Râfiu (sâlibü)'l-Gurûr (fi'l-muhadara)[166]

c- Tefsiri

Karabâğî'nin tanıtacağımız tefsir çalışması, eserleri arasında yer alan *"Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beydâvî* ('alâ cüz'i'n-Nebe') adlı eseridir. Bu isim tespit ettiğimiz nüshaların bir kısmında حاشية على تفسير القاضي البيضاوي من سورة النبأ إلى آخر القرآن veya benzer tarzda geçmektedir. Eser aynı olmasına rağmen bazı kayıtlarda gerek müellif isminde ve gerekse vefat tarihlerinde farklılıklar görmekteyiz ki, S. Ktp. H. Hüsnü Paşa/88 numaradaki kayıt bunun dikkat çeken bir örneğini oluşturmaktadır. Şöyleki: Fişte müellif, "Karabâğî Şemseddin Ahmed (ö. 1009/1600)" şeklinde iken, kitabın zahriyyesinde, "Molla Karabâğî Yusuf" şeklindedir. Tanıttığımız şahıs ise, "Karabâğî Muhyiddin Muhammed"dir. Bununla beraber nüshaların ekserisinde, "Molla Hanefî", "Hanefî el-Karabâğî" ve "Karabâğî Hanefî" şeklindeki kayıtlar, âdeta ortak isim olarak geçmektedir. Eserler aynı olduğuna göre müellif ismindeki farklılık, zühul eseri olabileceği düşüncesiyle dikkate alınmamıştır. Böyle farklı-

---

[164] Kütüphane araştırmalarımızda üzerinde çalıştığımız Karabâğî'nin böyle bir eserine rastlanılmamıştır.

[165] Keza yaptığımız araştırmada müellifimizin En'am, 6/158. ayetinin tefsiri hakkındaki bu risalesi de bulunamamıştır.

[166] bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 457; *Hediyye*, II, s. 236; *Şezerât*, VIII, s. 252; *Osm. Müellifleri*, I, s. 398-399; *Sic. Osmanî*, IV, s. 343; Ş. Sami, *a.g.e.*, V, s. 3621-3622; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 640-641; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 305; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 533, 901, II, s. 2022; Kehhâle, *a.g.e.*, XI, s. 151; *GAL*, II, s. 217; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 589.

lıklar gördüğümüz müellifimize ait eserin, yaptığımız araştırmada müteaddit nüshalarını tespit ettik. S. Ktp. H. Hüsnü Paşa/88, S. Ktp. Giresun Yazmaları /80, Atıf Efendi/366'da iki nüsha, Murad Molla/224 ve 239 numarada kayıtlı nüshalar bunlardan birkaç tanesidir. Biz bunlardan Murad Molla/224 numarada kayıtlı nüshayı tanıtacağız.

Eser, 200x140, 152x80 mm. ebadında, sağlam, mikleb ve kapaklar yaldız basma zencirekle süslü ve kırmızı meşin ciltlidir. 118 yk. olan varaklar, sağlam, nohudî renkli, aharlı ve filigransızdır. Sayfalar 23 st. cedvelsiz ve vasat genişlikteki marjlar boştur. Orta kalınlıkta bir uçla yazılan ve rahat okunabilen talik yazıda, sûre başlıklarıyla قوله kelimeleri kırmızı, diğer yerlerde siyah mürekkep kullanılmıştır. Metin içinde ismi yer almayan eser ve müellif, zahriyye ile kitabın alt yüzeyinde حنفي قره باغي على تفسير جزء النبأ cümlesiyle verilmiştir.

Başı:

سورة النبأ والتساؤل والمعصرات مكية بالأتـفاق قوله وآيها أربعون أو إحدى وأربعون كان المص اختار القول الأول...

Sonu:

...قوله كقوله يدع الداع وكما قرئ من حيث أفاض الناس تمت السورة والحمد لله على الإتمام والصلوة والسلام على رسوله وآله خير الأنام.

Ferağ kaydı yoktur.

d- Metod ve Muhtevası

Eser, *Kâdî tefsiri*nden "Amme Cüzü"nün baştan sona hâşiyesidir. Mukaddime yazılamamıştır. Doğrudan "Nebe"' sûresinin hâşiyesiyle başlanmıştır. Hâşiyenin evveliyatının olup olmadığı hakkında kanaat beyan edeceğimiz bir emare yoktur. Ancak görebildiğimiz nüshalarının aynı, kaynak ve kütüphane kayıtlarının da eserin bu kadar olduğunu gösterdiğine göre, çalışmanın tamamının "Amme Cüzü" ile sınırlı olduğu anlaşılmaktadır. Belirtmemiz gerekir ki, çalışmanın tamamı bu kadar olmadığı halde bilinebilen

kısmının bu kadar olması da uzak bir ihtimal olmasa gerektir. Çünkü nüshalarda dar çerçeveli de olsa bir mukaddime yoktur.

Muhtevadan anladığımız kadarıyla müellif hâşiyede muhtasar açıklamalar, belâğî, nahvî tahlil ve kelâmî tenkit ilaveleriyle *Kâdî tefsiri*ndeki kapalılık ve eksiklikleri gidermeye çalışmıştır. Bu bilgileri verirken Zemahşerî, Fahr-i Râzî, İbn Kesîr ve Kâşifî gibi müfessirler başlıca yararlandığı kaynaklar olmuştur.

15- el-ATÛFÎ

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

İsmi, Hayruddin Hızır b. Mahmud b. Ömer el-Merzîfonî er-Rumî el-Hanefî olup, "Atûfî"[167] nisbesiyle tanınmıştır. II. Bayezid (886-918/1481-1512), Yavuz (918-927/1512-1520) ve Kanunî (927-974/1520-1566) devirlerinde yaşamış meşhur Osmanlı âlimlerindendir.[168] Her ne kadar Taşköprîzâde onun Kastamonulu olduğunu zikretmişse[169] de, bizzat kendisinin, bazı eserlerinde Merzifonlu olduğunu zikrettiği kaydedilmekte,[170] ayrıca biyografisi için yararlandığımız kaynakların hemen hepsi onun Merzifonlu olduğunu belirtmektedir.

Atûfî, tahsil hayatının önemli merhalelerini memleketinin âlimlerinde katettikten sonra, ilgi duyduğu ve derinleşmek istediği bazı ilim dallarında muhtelif ilim adamlarından istifade etmiştir. Nitekim Bahşî Halife'den tefsir ve hadisi, Amasyalı Abdi'den ilm-i maâniyi, Kadızâde-i Rumî'den bazı tecrübî ve tatbikî ilimleri, Hocazâde'den ilm-i usulü ve Efdalzâde'den de fıkıh ilmini okuyarak, arzusu doğrultusunda tahsilini tamamlamış ve bu alanlarda tam bir salahiyet ve ruhsat sahibi olmuştur.[171] Atûfî, kısaca temas ettiğimiz bu ilmî gücünün yanında, araştırmacı, güzel ifade, ilmî teknik ve metod itibarıyla da ulemâ arasında üst düzeylerde yer almıştır.

---

167 Ziriklî, *a.g.e.*, nisbeyi "Utûfî" şeklinde okumuştur. bk. Ziriklî, *a.g.e.*, Beyrut 1990, II, s. 307.

168 bk. Âlî Efendi, *a.g.yzm.*, v. 260b vd.; Ş. Sami, *a.g.e.*, IV, s. 3161; *Osm. Müellifleri*, I, s. 356; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 85.

169 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 416.

170 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 355-356.

171 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 416; Ş. Sami, *a.g.e.*, IV, s. 3161; *Osm. Müellifleri*, I, s. 356; *ODİT*, s. 233.

Atûfî'nin sahip olduğu bu üstün vasıflarını işiten II. Bayezid, onu saray hocalığına tayin etmiştir. Ancak hizmetini daha da şümullendirmek için bir müddet yürüttüğü saray hocalığından ayrılıp, vaaz ve irşadla meşgul olma isteğini açıklayan Atûfî'nin bu isteği kabul edilerek bu göreve tayin edilmiş ve bu hizmetine mukabil ücret olarak ise yevmiye 50 akçe takdir edilmiştir. Cuma günleri İstanbul'un büyük camilerinde yaptığı dersler ve tefsir takrirleri büyük yankılar yapmış ve ilgi toplamıştır. Atûfî bir müddet sonra bu görevini de bırakarak uzlete çekilmiştir. Kendisini ilim, ibadet, araştırma ve eser telifine veren Atûfî, 948/1541'de vefat ederek Eyüb civarında toprağa verilmiştir.[172]

b- Eserleri

Atûfî, mütehassıs olduğu hemen bütün dinî ilimlerde olduğu gibi, tıp vs. konularında da kıymetli eserler vermiştir. Sayısı 16 kadar olduğu belirtilen[173] ve *Osmanlı Müellifleri*, I, 356'da sayılan bu eserlerinden seçtiğimiz bazıları şunlardır:

1- Hâşiye 'ale'l-Keşşâf
2- Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beydâvî = Mir'âtü't-Te'vîl
3- Hısnü'l-Âyâti'l-İzam fî Tefsîri Evâili Sûreti'l-En'âm[174]
4- Hâşiye 'alâ Tefsîri Kavlihî Te'âlâ[175] فسحقا لأصحاب السعير min Tefsîri'l-Kâdî
5- Keşfü'l-Meşârik fî Şerhi Meşâriki'l-Envar li's-Saganî
6- Hâşiye 'alâ Şerhi's-Seyyid eş-Şerif li-Mukaddimeti'l-Mevâkıf
7- Şerhu İsâgûcî
8- Şerhu Kasideti'l-Bürde
9- Ravdu'l-İnsan fî Tedâbîri Sıhhati'l-İnsan
10- Mir'âtü'r-Rü'yâ fi't-Ta'bîr[176]

---

172 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 416; Âlî Efendi, *a.g.yzm.* v. 264; Ş. Sami, *a.g.e.*, IV, s. 3161; *Osm. Müellifleri* I, s. 356; H. Ritter a.g.m., s. 72; *Hediyye*, I, s. 346; *ODİT*, s. 233; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 642; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 85; Ziriklî, *a.g.e.*, II, s. 307; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 173.

173 bk. Develioğlu, *a.g.e.*, s. 85.

174 Bu çalışma, En'âm (6) sûresinin ilk üç ayetinin tefsiri olup, ayet tefsiri cümlesinden kabul edildiği için tezde tanıtılmamıştır. S. Ktp. Ayasofya/396 ve 399 numaralarda kayıtlı olanlar, mevcut nüshalardan iki örnektir. H. Ritter *a.g.m.*nin 72. sayfasında bu risaleyi tanıtmıştır.

175 Mülk, 67/11.

176 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 356; Develioğlu,*a.g.e.*, s. 85; *Hediyye*, I, s. 346; Kehhâle, *a.g.e.*, IV, s. 101; *Şakâik* (tahkikli), s. 416; Mecdi Efendi, *a.g.e.*, s. 415; Ziriklî, *a.g.e.*, a.g.e, II, s. 307; Bilmen,

c- Tefsiri

Atûfî'nin hâşiye olmak üzere iki eseri vardır. Bunlardan birisi kayıtlarda, *"Hâşiye 'ale'l-Keşşâf"* adıyla verilen Zemahşerî'nin tefsirinden "Amme Cüzü" ne yazdığı hâşiye, diğeri ise, *"Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beydâvî"* adıyla kaydedilen ve asıl adı *"Mir'âtü't-Te'vîr"* olduğu için bazı kayıtlarda bu isimle de geçen *Kâdî tefsiri*ne kısmî hâşiyedir.

Atûfî'nin *Keşşâf*'tan "Amme Cüzü"ne hâşiyesinden incelediğimiz nüshalar S. Ktp. Yeni Cami/144 ve Şehid Ali Paşa/263, *Kâdî tefsiri*ne hâşiyesinde incelediklerimiz ise, aynı kütüphane Hacı Beşir Ağa (Eyüb)/25 ve Damad İbrahim Paşa/215 numarada kayıtlı bulunanlardır. Biz bunlardan S. Ktp. Şehid Ali Paşa/263 numarada kayıtlı olan *Keşşâf* hâşiyesiyle, aynı kütüphane Hacı Beşir Ağa (Eyüb)/25 numarada kayıtlı olan *Kâdî tefsiri* hâşiyesini tanıtmaya çalışacağız. Bu arada Atûfî adına hatalı olarak kaydedilmiş bir süre tefsirine işaret etmek istiyoruz. Araştırıcıları muhtemel bir hataya düşmekten kurtarmak için bu uyarının uygun olacağı kanaatindeyiz. Bu, Süleymaniye Kütüphanesi katalog fişleri arasında Ayasofya/396 numarada kayıtlı, *"Tefsîru Sûreti'r-Rahman"* adını taşıyan bir risaledir. Risale, Atûfî'ye ait bazı çalışmaları ihtiva eden mecmuada bulunmaktadır. Ancak bahse konu risalenin Rahman sûresinin tefsiriyle ilgisi olmayıp, Kehif (18) sûresinde yer alan Hz. Musa kıssası hakkındadır. Kanaatimizce bu hatalı kayda, risaleye[177] الرحمن علم القرآن ayetiyle başlanmış olması sebep teşkil etmiştir.

I. Eser: Hâşiye 'ale'l-Keşşâf (min sûreti'n-Nebe' ilâ âhiri'l-Kur'ân)

Eser, 212x150, 142x82 mm. ebadında, sağlam, üst kapak gömme şemse ve basma yaldız zencirekle süslü ve kırmızı meşin ciltli olup, mikleble birlikte alt kapağa yeşil bez geçirilmiştir. 220 adet olan varaklar orta kalınlıkta, sağlam, nohudî renkli, aharlı ve filigransızdır. 15 st. dan oluşan sayfaların ilk ikisi siyah ve yaldız çizgi cedvelli, diğerleri ise cedvelsiz olup, genişçe bırakı-

---

a.g.e., II, s. 642-643; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 208, II, s. 1063, 1333, 1480; Ş. Sami, ag.e., IV, s. 3161; *GAL*, I, s. 265, 291, II, s. 430; *Suppl.*, I, s. 739, II, s. 639; *ODİT*, s. 233; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 173.

177 Rahman, 55/1-2.

lan marjlara yer yer açıklayıcı notlar kaydedilmiştir. Orta kalınlıkta bir uçla yazılan güzel nesih yazıda, sûre başlıklarıyla قوله kelimelerinde kırmızı, diğer yerlerde siyah mürekkep kullanılmıştır. Müzehheb bir serlevhaya sahip olan hâşiyeye sûre fihristi çıkarılmamıştır. Muhtelif sayfalarına vakıf mührü basılan eserin numarasız olan varakında müellif ve hâşiyesi حاشية على تفسير الكشاف لمولانا عطوفي على جزء النبأ إلى آخره ve حاشية الكشاف للعطوفي cümleleriyle belirtilirken, zahriyyede de bu isimler حاشية الكشاف لعطوفية şeklinde yazılmıştır. Eserin mukaddimesinde bu isimler, daha açık bir şekilde yer almıştır.

Başı:

الحمد لله الذي حمده من أعلى المقال وشكره في حصول الآمال... وبعد فلما كان في قوله تعالى إنما أمرت أن أعبد... ويرجو بعرضه على الخليفة المذكور الخطير العثماني دعاء للمؤلف الحقير خضر بن محمود بن عمر العطوفي...

Sonu:

...تتمة الفتح القرآن الحكيم... والحمد لله على إنعام الإتمام وعلى خاتم الرسل... من دعا لمن ألفا ولمن كتب وطالع وأيتلفا.

Ferağ kaydı:

وقع الفراغ من التأليف بلطف الله الوفي من العبد الحقير العطوفي... من سنة سبع وعشرين وتسعمائة.

Metod ve Muhtevası

Hâşiyesine yazdığı uzunca mukaddimeye Hz. Peygamber'i medihle başlayan Atûfî, eserini Kanunî'ye ithafen yazdığını ifade etmiştir. Bu sebeple mukaddimenin büyük kısmını Kanunî'yi medhe ayıran müellif, bu medhiyesini 7 beyitlik bir nazımla tamamlamıştır. Maksadını izah sadedinde ise, müslümanların bilmeye şiddetle ihtiyaç duydukları kısa sûrelere *Keşşâf* tefsirinden bir hâşiye yazmak istediğini, bu kısa sûrelerin namazlarda sürekli okunduğunu, dinin direği olan namazda okunan bu sûrelerdeki kapalılığın ve anlaşılmasında güçlük çekilen yerlerin halledilmesine yönelik bir çalışmanın iyi olacağına inandığını beyan ederek mukaddimesini tamamlamış ve

Nebe' sûresinden Nâs sûresine kadar bütün sûrelerin tefsirine güzel bir hâşiye yazmıştır.

Atûfî hâşiyesinde genellikle *Keşşâf*'taki anlaşılması zor ve izaha muhtaç yerleri, irabî ve belâğî tahlillere ağırlık vermek ve meşhur kıraat vecihlerinden de yararlanmak sûretiyle daha rahat anlaşılır hale getirmeye çalışmıştır. Bu meyanda tefsirin, Kur'ân'la ilgili icaz bilgilerinden bütün okuyanları ve özellikle namaz kılanları bilgilendirmek istemiştir. Yararlandığı kaynaklara hiç yer vermemiş ve *Keşşâf*'taki bilgilere kendi ilmî kudretinden de açıklayıcı ve konuları genişletici bilgiler ilave ederek hâşiyesini tamamlamıştır.

II. Eser: Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beydavî = Mir'âtü't-Te'vîl

Eser, 207x150, 125x75 mm. ebadında, yıpranmış, sırtı siyah meşin kaplı, miklebsiz, şirazesi dağılmış mukavva bir ciltir. 138 adet olan varaklar sağlam, nohudî renkli aharlı ve filigransızdır. Sayfalar cedvelsiz ve 11 st., marjlar genellikle boştur. Rahatlıkla okunabilen nesih yazı, orta kalınlıkta bir uçla yazılmış olup, sûre başlıkları, قال ve اقول kelimelerinde kırmızı, sair yerlerde siyah mürekkep kullanılmıştır. Zahriyyede مرآة التأويل للفاضل العطوفي cümlesiyle verilen isim, numarasız yapraklarla mukaddimede de benzer tarzlarda kaydedilmiştir. Meselâ numarasız varaklardan ikincisinde eserin, Atûfî el- Vaiz tarafından *Kâdî tefsiri*ne hâşiye olarak yazıldığı, adına *"Mir'âtü't-Te'vîl"* dendiği ve bu nüshayı Sırrı Paşa zamanında birisinin istinsah ettiği kaydı yer almaktadır.

Başı:

الحمد لله الذي نصر السلطان الأعظم على أعداء الدين... وهو التصرف والنظر في تفسير البيضاوي من عبد الفقير خضر بن محمود بن عمر العطوفي... وسميته مرآة التأويل...

Sonu:

...وليطمئن قلوب أهل الجدل والعرفان فيدعوا لي بالرحمة والغفران الحمد لله الموفق للإتمام والصلوة على عبده ونبيه محمد خير الأنام.

Ferağ kaydı yoktur.

Metod ve Muhtevası

Müellif eserine uzunca bir mukaddime ile başlamıştır. Burada eserini İslâm'a ve müslüman devletlerin düşmanlarından korunmasında büyük hizmeti geçmiş Yavuz Selim'e hediye ettiğini beyandan sonra, *Kâdî tefsiri* üzerinde bir takım tasarruflarda bulunduğu bu eserini yazdığını ve adını da "*Mir'âtü't-Te'vîl*" koyduğunu belirtmiştir.

Eser, *Kâdî tefsiri*nin kısmî bir hâşiyesidir. Üzerinde çalıştığı sûreler şunlardır: Bakara, Âl-i İmrân, Mâide, A'râf, Berâe, Yunus, Yusuf, Hicr, Nahl, Kehf, Tâhâ, Enbiyâ, Hac, Mü'minûn, Nur, Kasas, Rûm, Lokman, Zümer, Feth, Kâf, Necm, Rahman, Saff, Mülk, el-Hâkka, Cin, Târık, A'lâ ve Fecr. Atûft, bu sûrelerin tefsirlerinden izaha muhtaç bulduğu yerleri açıklamış اقول kelimesiyle başlayan cümlelerde Kâdî'nin tefsiri hakkında tavzih ve tashih mahiyetinde kendi kanaatini açıklamıştır. İzahları daha ziyade ayetlerin tefsirlerine ve bu hususta bilinmesinde fayda mülahaza ettiği dinî, itikadî ve tarihî bilgilere hasretmiştir. Bu bilgileri verirken kelimelerin lügat ve iştikak yönlerinden çok istifade etmiştir. Gerek fıkhî ve gerekse itikadî yönlerden hanefî mezhebine mensup âlimlerin görüşlerine bilhassa yer verdiği ve tafsilatlı bilgiler sunduğu bu hâşiyede, yukarıda isimleri verilen 30 sûrenin tefsirlerinden çok az ayetler üzerinde durmuş ve bu şekilde eserini tamamlamıştır.

16- KÖPRÜCÜKZÂDE

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Hayatı hakkında tek bilgi kaynağımız "*Şakâik*" müellifi Taşköprîzâde'nin bildirdiğine göre[178] ismi, Sinanüddin Yusuf'tur ve "Köprücükzâde lakabıyla tanınmıştır. Kanunî devri (927-974/1520-1566) âlimlerindendir. Seyyid el-Esved ve Muhammed Samsunî gibi zamanının meşhurlarından okumuş, arabî ve şer'î ilimlerde yeterli seviyeye erişerek icazetnamesini almıştır.

---

[178] bk. Şakâik (tahkikli), s. 496.

Köprücükzâde, okuma ve araştırmayı seven, sağlam akide sahibi, âbid, zahid bir ilim adamı, tevazu, edeb, haya ve vakar timsali bir kimsedir. Hayır ve hasenata oldukça düşkündü. Bu sebeple de dünya nimetlerine, makam, mevki ve şöhrete karşı ilgisi oldukça zayıftı. Onun için en önemli husus Allah'ın rızasını kazanabilmekti. Bundan dolayı o daima insanların hizmetinde olmuş, halka hizmeti tam manasıyla Hakk'a hizmet bilmiştir.

Köprücükzâde'nin müderrislik hayatı yerleştiği Kefe şehrinde başlamış, burada irşad, tedris ve fetva işlerini birlikte yürütmüştür. Sonra sırayla Kastamonu'da Atabek, İstanbul'da Semâniye'den birisi, Bursa'da Sultaniye, yine İstanbul'da Ayasofya ve Amasya'da Amasya medreselerinde müderrislik yapmış, gerek talebelere, gerekse halka değerli hizmetlerde bulunmuştur. Fetva işlerini de yürüttüğü son müderrislik görevinden yevmiye 70 akçe maaşla tekaüde ayrılan Köprücükzâde bir müddet sonra Amasya müftülüğüne ikinci defa tayin edilmiş ve bu görevinde iken 951-2/1544-5'te vefat etmiştir.[179]

b- Tefsiri

Taşköprîzâde, hayatı hakkında bilgi verdiği Köprücükzâde'nin eser varlığından bahsetmemiştir. Yaptığımız araştırmada bu zatın *Kâdî tefsiri*nden Mülk (67) sûresine bir hâşiyesinin olduğunu tespit ettik. *"Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Mülk mine'l-Kâdî"* adını taşıyan bu eserin Süleymaniye Kütüphanesi'nde, ikisi *"Hâşiye 'ale'l-Kâdî"* ismiyle kayıtlı 4 nüshası vardır. Bunlardan ikisi, yukarıda belirttiğimiz esas adıyla kayıtlıdır ki, birisi Reşid Efendi/1045 numarada kayıtlı mecmuada, 80b-92a varakları arasında, diğeri Laleli/3682 numarada kayıtlı mecmuada, 19a-26b varakları arasında bulunmaktadır. *"Hâşiye 'ale'l-Kâdî"* adıyla katalog fişlerine geçirilmiş diğer ikisi ise, Şehid Ali Paşa/208 numarada kayıtlı mecmuada 28a-40a varakları arası ile, Şehid Ali Paşa/319 numarada kayıtlı mecmuada 13b-20b varakları arasındadır. Biz bunlardan Şehid Ali Paşa/208 numarada kayıtlı nüshayı tanıtacağız.

Risale, 177x120, 110x55 mm. ebada, sağlam, sırtına kahve meşin ve kapaklarına ebru kâğıt geçirilmiş mukavva cildin, 28a-40a varakları arasında-

---

179 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 496-497.

dır. Varaklar orta incelikte, sağlam, aharlı ve filigransızdır. 19 st. dan oluşan sayfalar cedvelsiz, yan kısımları oldukça geniş bırakılan marjlarda çok az not bulunmaktadır. Rahat okunabilen talik yazı orta kalınlıkta bir uçla yazılmıştır. Risale başlığı ile besmele, ilk ayetin sonu ve قوله kelimesinde kırmızı, diğer yerlerde siyah mürekkep kullanılmıştır. Bazı ayetlerden iktibaslar ise kırmızı çizgilerle belirlenmiştir. İlk sayfanın başında risale حاشية لكبرجك زاده على تفسير القاضي البيضاوي ibaresiyle belirtilmiştir.

Başı:

تبارك الذي بيده الملك تقدس وتنزه صفة خاصة لله تعالى والملك فاعل بيده لنيابته مناب الفعل...

Sonu:

...فمن يجز الكافرين كما توهم فقد أخطا وأخرج الكلام عن الإنتظام نعوذ بالله من التكلم في تفسير القرآن بالرأي.

Hatime:

تمت الرسالة التي علقها كبرجيك زاده على تفسير القاضي وأيد فيها أقوال المرحوم سعدي جلبي وزين فيها أقوال سنان جلبي الواردة على أقوال سعدي چلبي رحمهم الله تعالى.

c- Metod ve Muhtevası

Mukaddimesiz eser, hatime kısmında da görüldüğü üzere Köprücükzâde'nin, Sa'dî Çelebi, Sinan Çelebi ve daha bazı ulemânın sözleriyle teyid ve takviyeye çalışarak, *Kâdî tefsiri*nde adı geçen sûreye yazdığı hâşiyedir. Müellif, ismini zikrettiği İmam Süddî, Zemahşerî ve Fahr-i Râzî gibi bir takım müfessir ve tefsir sarihlerinin görüşlerinden de istifade ederek, sûrede Kâdî'nin kapalı bıraktığı kelâmî ve irabî yönlerle, açıklanması gereken ayet yorumlarını yeteri derecede açıklamış; belâğî izahlarda Zemahşerî'den, nahvi tahlillerde ise İbn Hişam ve Şeyh Radıyyüddin el-Esterâbâdî'den istifade ile kaleme aldığı çalışmasını tamamlamıştır.

17- SÜRÛRÎ EFENDİ

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

İsmi, Muslihiddin Mustafa b. Şaban el-Gelibolî er-Rumî el-Hanefî'dir. Ancak şiirlerinde "Sürûrî" mahlasını kullandığı için "Sürûrî Efendi" ismiyle tanınmıştır. Kanunî devrinin (927-974/1520-1566) meşhur âlimlerindendir.

Sürûrî, zengin ve aynı zamanda değerli âlimlerden bir babanın oğlu olarak 897/1492'de doğmuştur. Babası sahip olduğu imkân sebebiyle oğlunun iyi bir tahsil yapmasını istemiş ve bunun için de maddî-manevî bütün varlığını ortaya koymuştur. Bu şartlar içinde tahsile başlayan Sürûrî, Nihâlî Cefer Çelebi, Kara Davud Efendi, Kadri Efendi, Taşköprîzâde Mustafa Efendi ve Abdülvâsî Efendi gibi âlimlerden okumuş ve son olarak derslerine devam ettiği el-Fenarî'den tahsilini tamamlayarak icazetnamesini almıştır.[180]

Sürûrî Osmanlı ulemâsı arasında lisan açısından farklı bir seviyeye sahiptir. Arapça, Farsça, Türkçe ve Rumca'ya tam bir hâkimiyetle o, hem âlet, hem de yüksek ilimlerde fevkalâde maharet kazanmış, bunlar arasında da bilhassa sarf, nahiv, usul, fıkıh, tefsir ve mantıkta mütehassıs bir kimse olmuştur. Bunların dışında Osmanlı tıp âlimleri arasında da yer alan Sürûrî, edebiyat ve şiirde de ün sahibidir. Aklî ve naklî ilimlerde olduğu kadar tasavvufu da seven Sürûrî, bu duygusunu tatmin için bir ara Emir Buharî'nin damadı ve halifesi Mahmud Çelebi en-Nakşibendî'nin hizmetine girmiş ve şeyhinden inâbe almıştır.[181]

Sürûrî, icazet aldığı hocasının İstanbul kadılığına tayini üzerine müderris olarak ilk görevine 930/1523'te Gelibolu'da Sarıca Paşa medresesinde yevmiye 20 akçe maaşla başlamıştır. Sürekli artan maaşla İstanbul'da Pîrî Paşa ve sonra Kasımpaşa medreselerinde ders veren Sürûrî, müderrislikten ayrılarak uzlete çekilmiş ve bir süre murakabe ve nefsini tezkiye ile meşgul olmuştur. Bu arada Kasım Paşa'dan görevine dönmesini isteyen bir mektup almıştır. Paşa mektubunda, şayet görevine dönmezse inşa ettiği medreseyi

---

180 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 23-24; Âlî Efendi, *a.g.yzm.*, v. 376a-b; Ali b. Bâlî, *a.g.e.*, II, s. 214-216; *Şezerât*, VIII, s. 356; Kehhâle, *a.g.e.*, XII, s. 256; *GAL*, II, s. 438.

181 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 24; *Sic. Osmanî*, III, s. 12; Adıvar A., *a.g.e.*, s. 89; Kehhâle, *a.g.e.*, a.g.e,, XII, s. 256.

yıkacağını ifade etmektedir. Sürûrî, bir ilim ve irfan ocağının sönmesine sebep olmaktan endişe duyarak 944/1537'de tekrar görevine dönmüş ve Paşa'nın isteğiyle okuttuğu dersler arasına *Mesnevî*'yi de katmıştır. Bu sırada Kasımpaşa'daki evinin yanına kendisi de bir mescid yaptırmıştır.

Sürûrî, 950/1543'te Kanunî'nin iradesiyle oğlu Şehzâde Mustafa'nın eğitim ve öğretimiyle görevlendirilmiş, bir hoca olarak gösterdiği eğitici ve olumlu yaklaşımlarıyla şehzâdenin saygı ve sevgisini kazanmıştır. Şehzâdenin katline son derece üzülen Sürûrî, tedrisat ve irşadı bırakarak inzivaya çekilmiştir. İlim, ibadet ve gücü nispet inde eser telifiyle günlerini değerlendiren Sürûrî, yakalandığı kolera illetinden kurtulamayarak 969/1561'de 72 yaşlarında iken rahmete kavuşmuş ve mescidinin haziresinde toprağa verilmiştir.[182]

Sürûrî, bakanlara huzur verecek derecede bir yüz ve huy güzelliğine sahiptir. Hakka tam teslimiyet içindedir. Her hal ü kârda hakka rızayı, sabrı ve şükrü kendisine şiar edinmiş bir kimsedir. Daima mutlu ve mesrur görünmüştür. Allah'ın verdiğini infakta örnek bir şahsiyet olarak yaşamış ve bu hasletlerle Allah'ına kavuşmuştur.

b- Eserleri

Sürûrî, meşguliyet ve daha sonra da yakalandığı hastalığına rağmen eser telifinde ciddi çaba harcamış, hırslı olmuş ve salâhiyet sahibi olduğu her konuda verdiği eserlerle ilmî kudretini ortaya koymuştur. Bir defa gördüğü ve okuduğu bir şeye tekrar bakma ihtiyacını duymayacak derecede zekî olduğu için, telifte hemen hiç zorlanmamıştır. Şiirlerini genellikle Farsça yazan müellif, ilmî ve edebî kitap ve risalelerde Türkçe, Arapça, Farsça ve Rumca'yı büyük bir vukuf ve maharetle kullanan mümtaz âlimlerimizden olmuştur.[183]

---

[182] bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 24; Ali b. Bâlî, *a.g.e.*, II, s. 216-217; Âlî Efendi, *a.g.yzm.*, v. 376a-b; Tezkire-i Latifî, s. 186-187; *Sic. Osmanî*, III, s. 12; *Osm. Müellifleri*, II, s. 225; *GAL*, II, s. 438; Kehhâle, *a.g.e.*, XII, s. 256; Ziriklî, *a.g.e.*, VIII, s. 136; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 676.

[183] bk. Ali b. Bâlî, *a.g.e.*, II, s. 219; *Şezerât*, VIII, s. 356.

Büyük çoğunluğu yazma olan eserlerinin 30 kadar olduğu kaynakların hakkında verdiği bilgiler cümlesindendir.[184] Bunlardan bazı konulara örnek olmak üzere seçtiğimiz bir kısmı şu isimleri taşımaktadır:

1- el-Hâşiyetü'l-Kübrâ 'alâ Tefsîri'l-Beydavî
2- el-Hâşiyetü's-Suğrâ 'alâ Tefsîri'l-Beydavî
3- Tefsîr-i Sûre-i Yusuf
4- Şerhu'l-Buharî (Sahih'in yarısına kadar)
5- Hâşiye 'alâ Şerhi İbni'ş-Şıhne li'l-Hidâye
6- Hâşiye 'ale't-Telvîh
7- Şerhu Îsâgûcî
8- Şerhu'l-Misbah li'l-Mutarrizî (fi'n-nahv)
9- Şerh-i Mesnevî
10- Şerh-i Gülistan ve Bostan
11- Şerh-i Divan-ı Hafız
12- Divan
13- Bahru'l-Ma'ârif (fi'l-arûd)
14- Terceme-i Ravdu'r-Reyâhîn li'l-Yâfiî (fi'l-muhadarât)
15- Terceme-i Mûcez (fi't-tıb)
16- Terceme-i 'Acâibü'l-Mahlûkât[185]

c- Tefsiri

Sürûrî'nin *Kâdî tefsiri* üzerine iki hâşiyesi vardır. Bazı kaynakların[186] *"el-Hâşiyetü'l-Kübrâ"* ve *"el-Hâşiyetü's-Suğrâ"* adlarıyla verdikleri bu çalışmalar, kütüphane kayıt fişlerinin bazısında "el-kübrâ" kelimesiyle birlikte *"Hâşiye 'ale'l-Kâdî"* ve *"Hâşiye 'ale'l-Beydavî"* şeklinde yer almakta iken, "es-suğrâ" kelimesine rastlanılmamaktadır. İncelediğimiz nüshalarda da bu sıfatlar eserin her hangi bir yerinde bulunmamaktadır. Nüshalardan kesin bir bilgi edinememekle birlikte "suğrâ" olan hâşiye الحمدلله الذي جعل الكلام منزلا على خير

---

184 bk. *Osm. Müellifleri*, II, s. 226; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 463.

185 bk. *Osm. Müellifleri*, II, s. 226; *Hediyye*, II, s. 434; Ali b. Bâlî, *a.g.e.*, II, s. 219-220; Âlî Efendi, *a.g.yzm.*, v. 376a-b; *Sic. Osmanî*, III, s. 12; Atâî, *a.g.e.*, I, s. 25; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 180, 190, 208, 451, 479, 554, II, s. 1651, 1709, 2039, *GAL*, II, s. 438; *Suppl.*, II, s. 650; Kehhâle, *a.g.e.*, XII, s. 256; Ziriklî, *a.g.e.*, VIII, s. 136; *Şezerât*, VIII, s. 356; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 676.

186 bk. *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 189.

الحمد لله جعلني كشاف القرآن وقاضيا بين أهل الحق وأرباب البطلان الأنام "kübrâ" ise[187] ibareleriyle başlamaktadır. Her ne kadar aksi varid ise de, Sürûrî muhtemelen *Kâdî tefsiri*ne önce ne kadar olduğunu tespit edemediğimiz muhtasar bir hâşiye yazmış -ki, bu "suğrâ" olanıdır-, sonra daha mufassal bilgilerle zenginleştirdiği ve "kübrâ" adını verdiği ikinci hâşiyesini yazmıştır. *Kâdî tefsiri*nin neresine kadar yazılmış olduğunu bilmediğimiz bu hâşiyesini, Sürûrî'nin aklına gelen ve kaydında fayda gördüğü pek çok bilgiyi dikkatle inceledikten ve sıhhatlerine inandıktan sonra yazdığı beyan edilmiştir.[188] Kütüphanelerde bunların bazı eksikliklerle beraber bir takım nüshaları vardır. S. Ktp. Yusuf Ağa/66 ve 67, Şehid Ali Paşa/236 ve 2720, Kılıç Ali Paşa/116, Ragıb Paşa/128, 131 ve 132 numaralarda kayıtlı olanlar, mevcut nüshalardan bazılarıdır ve hepsi de tefsirin baş tarafıyla ilgilidir. Biz bunlardan kaydı ihtiyatla "suğrâ" dediğimiz hâşiyeye örnek olmak üzere Şehid Ali Paşa/2720 numarada kayıtlı olan nüsha ile, "kübrâ" denilen hâşiyeye örnek olmak üzere birbirini tamamlar mahiyette olduğu için Yusuf Ağa/67 ve Kılıç Ali Paşa/116 numarada kayıtlı nüshaları tanıtacağız.[189]

Sürûrî'nin diğer bir çalışması da Yusuf sûresinin (12) tefsiridir. Kayıtlara *"Tefsîr-i Sûre-i Yusuf"* ve *"Tefsîr-i Kıssa-i Yusuf"* adlarıyla geçen ve Arapça olan bu sûre tefsirinin de, kütüphanelerde pek çok nüshası bulunmaktadır ve bazıları şunlardır: S. Ktp. İsmihan Sultan/37; Hazreti Halid/23, Kılıç Ali Paşa/82, Serez/251. İÜ. Ktp. Arapça/1753, 1946 ve 5012, S. Ktp. Yazma Bağışlar/149. Birbirinin tamamen benzeri olan bu nüshalardan biz S. Ktp. Kılıç Ali Paşa/82 numarada kayıtlı nüshayı tanıtacağız.

---

187 bk. a.e., I, s. 189-190.

188 bk. a.e., I, s. 190.

189 NOSM. Ktp./317 numarada Sürûrî adına kayıtlı bir "Hâşiye 'ale'l-Kâdî" katalog fişi bulunmaktadır. Yaptığımız incelemede bu kaydın hatalı olduğunu tespit ettik. Çünkü bu numarada bulunan eserin ne Sürûrî ve ne de Kâdî tefsiri hâşiyesiyle ilgisi yoktur. Eser manzum mukaddime dahil Ahmed-i Dâî'ye ait Ebu'l-Leys tefsirinin tercümesidir. Zahriyyedeki müzehheb levha içinde Sürûrî'ye aidiyyeti bildirilen tefsir hakkındaki ibarenin müstensih tarafından neye istinaden yazılmış olduğu anlaşılamamaktadır. Kaynaklarda Sürûrî'nin eserleri cümlesinden olmak üzere belirtilen "Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm" de yine bu eser olmalıdır.

I. Eser: Hâşiye 'ale'l-Kâdî (es-Suğrâ)

Sürûrî'nin, bu eserinin metod ve muhtevasını, tanıtacağımız ikinci eseriyle benzerlikler içinde gördüğümüzden dolayı, bu I. eserinin üzerinde fazla durmayacak, kısaca fizik tanıtımı ve metodu hakkında birkaç sözle yetineceğiz.

Nüsha yukarıda da belirtildiği gibi Şehid Ali Paşa/2720 numarada kayıtlı mecmuanın 1b-10b varakları arasında bulunmaktadır. Kalın bir uç ve siyah mürekkeple yazılan hâşiyede Kâdî'nin mukaddimesi tahşiye edilmemiş, kısa bir mukaddimeyle doğrudan Fatiha sûresinin hâşiyesine başlanmıştır. Ancak nüsha henüz sûre tamamlanmadan kesilmiştir. Mecmuanın zahriyyesinde yer alan تعليقة على أوائل تفسير القاضي للمولى الشهير بسروري بخطه şeklindeki ibareye göre, bu nüsha müellif hattıdır. Ancak ibarenin doğru bir tespit olmayabileceği ihtimalinden dolayı bu husus ihtiyatla karşılanmalıdır.

Hâşiyenin girişinden de anlaşıldığı gibi eser, *Kâdî tefsiri*ndeki bazı şüpheleri gidermek, müşküllerini halletmek ve talebelerin mukadder sorularına cevap da teşkil etmek üzere tefsirdeki gizlilikleri açmak maksadıyla yazılmıştır. Müellif ne kadar olduğunu bilemediğimiz bu eserini, Kanunînin oğlu Şehzâde Mustafa'ya hediye eylemiştir.

Başı:

الحمد لله الذي جعل الكلام منزلا على خير الأنام وأظهر كلامه المعجز من أحسن الكلام... أما بعد فإن عبد الفقير سروري... السلطان مصطفى بن السلطان سليمان المودود إلى جميع أهالي الزمان...

II. Eser: Hâşiye 'ale'l-Kâdî (el-Kübrâ)

Bu kısımda tanıtacağımız iki nüshadan birincisi, S. Ktp. Yusuf Ağa/67 numarada kayıtlı olandır. Hâşiyeye kısa bir mukaddime ile başlanmakta ve birinci cildi teşkil eden nüsha, Bakara, 2/39. ayetin tefsirinin hâşiyesiyle sona ermektedir.

Yine S. Ktp. Kılıç Ali Paşa/116 numarada kayıtlı nüsha ise, Bakara, 2/196. ayetin tefsirinin hâşiyesiyle başlamakta ve Nisa, 4/22. ayetin tefsirinin

hâşiyesinde kesilmektedir ki, sona eriş tarzından hâşiyenin devam etmekte olduğu anlaşılmaktadır. Mevcut nüshaların ihtiva ettiği kısımlardan hareketle, hâşiyenin devam ettiğini rahatlıkla söylememiz mümkün ise de, tamamlanmış olup olmadığı veya tefsirin neresine kadar gelindiği hususunda kanaat beyan etmemiz mümkün olamamaktadır. Bu keyfiyet içindeki hâşiyenin birinci cildini teşkil eden ilk nüsha şu fizikî özellikleri hâizdir.

Eser, cilt kapakları kopmuş, şirazesi tamamen dağılmış ve muhafazası için bir mukavva arasına konulmuştur. 275x180, 195x105 mm. ebadında ve 174 yk. dir. Varaklar orta kalınlıkta, sağlam, nohudî renkli, aharlı ve filigransızdır. 25 st. dan oluşan sayfalar cedvelsiz ve geniş bırakılan marjlara bazı açıklamalar ve matlablar kaydedilmiştir. Rahat okunabilen talik yazıda, اقول kelimeleriyle ayetlerde kırmızı, diğer kısımlarda siyah mürekkep kullanılmıştır. Tahşiye edilen metinler ise kırmızı çizgilerle belirlenmiştir. Ayetler müteselsiz devam etmektedir.

Başı:

الحمد لله الذي جعلني كشاف القرآن وقاضيا بين أهل الحق وأرباب البطلان... أما بعد فيقول العبد الفقير سروري الحقير أردت أن أكتب تيسير تفسير القرآن وشرح تفسير القاضي...

Sonu:

...وهم فيها خالدون إذ هم يفيد الحصر والتخصيص عند من يقول بالحصر في مثل كلمة هو قائلها هذا آخر الجلد الأول. تم بعون الله الملك الأول.

Ferağ kaydı yoktur.

Kılıç Ali Paşa/116 numaradaki nüshaya gelince: 217x157, 165x110 mm. ebadında, sırtına bordo, mikleb ve kapaklarına tezyinatsız siyah deri geçirilmiştir. Tamamı 313 varak olan bu nüshanın baştan 33 varakı eksiktir. 34. varaktan itibaren yeniden numaralanan eser bu haliyle 280 yk. dir. Varaklar orta kalınlıkta, yer yer güve tahribatlı, nohudî renkli, aharlı ve filigransızdır. Baş ve sonunda vakfiye mührü bulunan eserin sayfaları cedvelsiz ve her biri 25 st. dır. Kenarlarında bazı hâşiyeler bulunmaktadır. Talik yazı kalın bir uçla yazılmış, sûre başlıklarıyla اقول kelimeleri ve ayetlerde kırmızı, diğer

yerlerde siyah mürekkep kullanılmıştır. *Kâdî tefsiri*nden alınan metinler ise kırmızı çizgilerle belirlenmiştir. İlk nüshada olduğu gibi bu nüshada da ayetler müteselsildir.

Metod ve Muhtevası

Müellif kısa mukaddimesinde *Kâdî tefsiri*ni rahatça anlaşılır bir beyanla şerhetmek istediğini, bunun için gerek aytlerden ve gerekse ayetlerin tefsirinden izaha muhtaç olan yerleri sağlıklı ve açık bir üslûpla ortaya koyduğunu beyan etmiştir. Bu girişten sonra Kâdî'nin mukaddimesini şerhe başlayan müellif, hâşiyeyi oldukça mufassal yazmış ve *Kâdî tefsiri*nin anlaşılmasında güçlük çekilen kısımlarını اقول kelimesiyle başlayan izahlarla şerhetmiştir. Ayrıca açıklanan kısımları kendi bilgileri ve diğer kaynaklardan nakillerle oldukça zenginleştirmiştir. Tavzihlerinde daha ziyade sarf, nahiv ve belâğat konularını kullanmış ve gösterdiği dirayetle belirtilen konularda ne ölçüde mahir olduğunu göstermiştir. Çalışmasında, isim vermeden bazı kaynaklardan da yararlanmış olan Sürûrî, sık sık Zemahşerî'nin görüşlerine müracaat etmiş, ancak bunlardan da uygun ve isabetli bulmadığı bilgi ve fikirlerin tenkidini ihmal etmemiştir. Özetle belirtmek istersek Sürûrî, hâşiyesinde *Kâdî tefsiri*nde temas edilen bütün konularda görüşlerini ortaya koymuş ve bu konulara açıklık kazandıracak doyurucu bilgiler vermiştir. Bu haliyle hâşiyenin şayet tamamı mevcut olmuş olsaydı, *Kâdî tefsiri*ni okuyanların müşkülen halletmek için muhtemelen başka bir kaynağa ihtiyaçları olmayacaktı. Hâşiyedeki tafsilat bizi böyle bir kanaate sahip kılmıştır.

III. Eser: Tefsîr-i Sûre-i Yusuf

Hacı Halife'nin, "Yusuf sûresi tefsiri üzerinde yapılan çalışmaların en yaygın olanı" dediği ve 954/1547'de tamamlandığını söylediği[190] bu eser, sırtı siyah meşin kaplı, miklebi kopmuş, kapaklar gömme şemseli, yıpranmış mukavva bir ciltir. Ebadı 206x130,144x50 mm. olup, 152 yk. dir. Varaklar sağlam, nohudî renkli, aharlı, orta kalınlıkta ve filigransızdır. Sayfalar cedvelsiz ve genişçe bırakılan marjlara مطلب başlığı altında eserde bilgi verilen bazı konular kaydedilmiştir. Rahatça okunabilen talik yazıda, ayetlerde kır-

190 bk. *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 451.

mızı, diğer kısımlarda siyah mürekkep kullanılmıştır. Baş ve sonda vakfiye mührü bulunmaktadır.

Başı:

الحمدلله الذي أنزل إلينا بفضله أحسن القصص والشكر لله الذي أنعم علينا بهدايته من الخصص...
أما بعد فإن العبد الفقير سروري الحقير لما قرّر التفسير على ملإ الناس واختار سورة يوسف...

Sonu:

...ولكن تصديق الذي بين يديه كان ثابتا قبله في اللوح وتفصيل كل شئ أجل في كل عالم القضاء وهداية إلى التوحيد ورحمة بالتجليات من وراء استار آياته لقوم يؤمنون.

Ferağ kaydı:

قد وقع الفراغ من تأليف هذا التفسير وتحريره بفضل فيض الله تعالى وحسن تيسيره... سنة أربع وخمسين وتسعمائة ... ورحم الله عبدا قال آمينا. تاريخ سنة ٩٥٩.

Metod ve Muhtevası

Sürûrî, eserin mukaddimesinde 'alâ melei'n-nâs Sûre-i Yusuf'un tefsirini yapmaya karar verdiğini, bazı dostlarının isteklerinin de bu kararını güçlendirdiğini, ifadeyle, ayetlerin bilhassa beyan ve maânî yönlerini gözler önüne sermek üzere sûrenin tefsirine başladığını beyan etmiştir. Tefsirin başında sûrenin sebeb-i nüzülünü anlatmış, devamla uygun düşen yerlerde ilgili hikâyeleri dercetmiş, sûrede dua, tarihî bilgi -ki, nakledilen hikâyelerin tamamının 140 adet olduğu hatimede kaydedilmiştir- ve rü'ya gibi konularla sûre içinde hadiselerin seyrine göre anlatılmasında yarar gördüğü faydalı, ibret verici hususları uzun uzun anlatmıştır. Bu açıklanan konular, sayfa kenarlarında gördüğümüz مطلب başlığı altında dikkati çekecek bir tarzda yer almıştır. Tefsir, ağırlıklı olarak dirayet metoduyla kaleme alındığı için ayetlerin yorumunda belâğî tahlillerin dışında yeteri derecede sarf ve nahiv tahlillerine de yer verilmiştir. Ancak bazı hususlarda rivayetlere de müracaat edilmiş, İbn Abbas ve bazı sahabeden nakillerde bulunulmuştur.

Tefsirinde *Mesnevî* vs. eserlerden 426 beyite yer vermiş olan Sürûrî, yararlandığı kaynaklar hakkında isim zikretmeden tefsirini tamamlamıştır.

18- ARABZÂDE

a- Hayatı ve İlmî şahsiyeti

İsmi, Muhyiddin M. b. el-Vaiz M. b. Ömer el-Antakî er-Rumî el-Hanefî'dir. Aslen Antakyalı olup, Bursa'ya yerleşen Molla Arab el-Vaiz'in[191] oğludur. Kanunî devri (927-974/1520-1566) âlimlerindendir. Babası Arab Vaiz'in ismine izafeten "Arabzâde" künyesiyle tanınmıştır.[192] Ayrıca aşağıda görüleceği üzere denizde boğularak vefat ettiği için "Ğarîk Arabzâde" adıyla da bilinmektedir ki, tefsir hâşiyesi nüshalarının çoğunda müellif bu adıyla zikredilmiştir.

Arabzâde 919/1513'te Antakya'da doğmuştur.[193] Babasının ilmiye sınıfına mensubiyeti sebebiyle sürekli ilim meclislerinde bulunmuş ve sohbetlerden oldukça etkilenmiştir. Bu durum onda henüz küçük yaşlarda iken şiddetli okuma arzusu doğurmuş, bir yandan babasından temel bilgileri öğrenirken, diğer yandan da babasının yanında ulemânın mübahase ve mütalaalarını büyük bir iştiyakla dinleyerek çeşitli bilgiler edinmiştir. Seviyesi yükseldikçe okuma zevki artmış, yaşından beklenmeyecek ölçüde kitap ve risale okumuş, mübahase ve mütalaalardan tuttuğu notlarla[194] bilgi dünyasını zenginleştirme gayreti içinde olmuştur. Bu bilgi seviyesiyle İstanbul'a gelen Arabzâde, tahsilini tamamlamak üzere Samsunîzâde Ahmed Efendi'nin hizmetine girmiş ve bir müddet sonra icazetnamesini almıştır.

Arabzâde özellikle tefsir, fıkıh ve belâğatta temayüz etmiş bir kimsedir. Eserlerinin tamamıyla, "Kudsî" mahlasını kullandığı şiirlerinde sadece Arapçayı kullanmıştır.[195]

Arapzâde ilk müderrislik görevine yevmiye 25 akçe maaşla Çekmece'de bulunan Abdüsselam medresesinde başlamıştır. Burada gösterdiği başarı ve liyakat ona tedricen yükselme yollarını açmış, Bursa ve İstanbul'da

---

191 bk. II. Fasıl, sıra no. 16.

192 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 26; *Hediyye*, II, s. 247.

193 bk. Kehhâle, *a.g.e.*, XI, s. 242; Ziriklî, *a.g.e.*, VII, s. 288.

194 bk. Ali b. Bâlî, *a.g.e.*, II, s. 228-229.

195 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 26; Kehhâle, *a.g.e.*, XI, s. 242.

önemli bazı medreselerde tedrisatla görevlendirilmiştir.[196] İstanbul'daki görevi sırasında devrin şeyhülislâmıyla arası açılmış, iki sene müddetle Bursa'da zorunlu ikametten sonra affedilerek görevine iade edilmiştir.[197] Daha sonra Kahire'ye kadı tayin edilen Arabzâde deniz yoluyla yaptığı sefer esnasında Rodos yakınlarında 969/1561'de uğranılan kaza neticesi bazı yolcularla birlikte boğularak dünyasını değiştirmiştir.[198]

b- Eserleri

Arabzâde, eserlerinin tamamını maharet sahibi olduğu tefsir, fıkıh ve belâğat alanlarında vermiş, ancak bunlardan pek çoğu müsvedde halinde kalmıştır. En meşhurunu hidayeye yazdığı şerhin teşkil ettiği eserlerinden bazıları şunlardır:

1- Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beydâvî
2- Şerhu'l-Hidâye li'l-Merğînânî
3- Hâşiye 'ale'l-Fethi'l-Kadîr li-İbni'l-Hümâm
4- Hâşiye 'alâ Sadri'ş-Şerîa
5- Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Miftah li-Seyyid Şerif
6- Hâşiye 'ale'l-Mutavvel[199]

c- Tefsiri

Arabzâde'nin tefsire dair tek eseri, *Kâdî* tefsirine Meryem, 19/20. ayetinden Ahkâf (46) sûresinin sonuna kadar yazdığı hâşiyesidir. S. Ktp. Süleymaniye/173 numarada kayıtlı eserin zahriyyesinde verilen bilgiye göre,

---

196 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 27; Ali b. Bâlî, *a.g.e.*, II, s. 229; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 625.

197 bk. Ali b. Bâlî, *a.g.e.*, II, s. 229-230; Kehhâle, *a.g.e.*, I, s. 242; Ziriklî, *a.g.e.*, VII, s. 288; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 625.

198 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 27-28; Ali b. Bâlî, *a.g.e.*, II, s. 233; Kehhâle, *a.g.e.*, XI, s. 242; Ziriklî, *a.g.e.*, VII, s. 288; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 625. Hayatı için ayr. bk. Âlî Efendi, *a.g.yzm.*, v. 377a-379b.

199 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 28; *Hediyye*, II, s. 247; Ali b. Bâlî, *a.g.e.*, II, s. 253; Kehhâle, *a.g.e.*, XI, s. 242; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 625. Not: S. Ktp. Hacı Mahmud Efendi/6380 numarada, Arabzâde M. b. M. adına "Tefsîr-i Sûreti Fatiha" adlı 15 varaklık Türkçe bir eser kaydedilmiştir. Hatalı kaydedilen ve besmeleyle Fatiha'nın havası hakkında yazılan risalenin müellifi, adının (Hibetullah b. İbrahim) olduğunu, fakat bu ismini (Hibetullah b. Muhammedî) şeklinde kullandığını adı geçen risalenin 14 ve 15. varaklarında bizzat kendisi ifade etmiştir.

Ğarîk Arabzâde'nin bu çalışması, Abdurrahim b. Muhammed tarafından cem ve tertip edilmiştir. Eserin bazı nüshalarında derleyenin mukaddimesi bulunurken, bazılarında bu mukaddime bulunmamakta ve hâşiyeye doğrudan Meryem sûresinin belirtilen ayetinden başlanmaktadır. Bu farklı haliyle hâşiyenin muhtelif nüshaları bulunmaktadır. Bunlardan S. Ktp. Amcazâde Hüseyin Paşa/58 numarada kayıtlı nüsha ile, aynı kütüphane Ayasofya/323 numarada kayıtlı olanlar, kısa mukaddimenin bulunduğu nüshalara, Süleymaniye/173, Şehid Ali Paşa/316 (v. 232-556 arası), Damad İbrahim Paşa/218 (v. 18'den başlıyor) ve Atıf Efendi/325 numarada kayıtlı olanlar ise mukaddimesiz nüshalara örneklerden birkaçıdır. Biz bunlardan S. Ktp. Ayasofya/323 numarada kayıtlı olan nüshayı tanıtacağız.

Eser, 235x132,160x76 mm. ebadında, miklebi kopmuş, yaldız zencirekle süslü kapaklar kısmen gövdeden ayrılmıştır. 312 adet olan varaklar orta kalınlıkta, sağlam, nohudî renkli, aharlı ve filigransızdır. 25 st dan müteşekkil sayfalar ise cedvelsiz ve marjlar boştur. Orta kalınlıkta bir uçla yazılmış talik yazıda, sûre başlıklarıyla قوله kelimelerinde kırmızı, diğer yerlerde siyah mürekkep kullanılmıştır. Eserin belli bir başlığı, mukaddime ve hatimesi yoktur. Metin içinde müellifin ismi de geçmemektedir. Bu başlangıç ve bitiş, eserin diğer kısımlarının kaybolmuş olacağı düşüncesini doğuruyorsa da, bu hususta kesin bir şey söylemek de mümkün değildir.

Eserin çeşitli nüshalarında غريق عرب زاده على البيضاوي ve benzeri tarzlarda kaydedilen müellif ve eser adı, bu nüshada, baştaki 10 adet numarasız varakın ilkinde derleyen zat da dahil şu şekilde belirtilmiştir. حاشية على بيضاوي لعربزاده العزيز عبد الرحيم Eserin zahriyyesinde ise vakfiyye yazısı ve mührü bulunmaktadır.

Başı:

حمدا لمن نور قلوبنا بأنوار التنزيل وزين صدورنا بأسرار التأويل... وبعد فيقول العبد الفقير... عبدالرحيم بن محمد لما ظفرت ببعض نسخ تفسير العلامة البيضاوي...

Sonu:

...قوله عند منصرفه من الطائف لما ذهب عليه السلام إلى دعوتهم قبل هجرته إلى المدينة لا في غزوته عليه السلام إياهم إذ السورة مكية.

d- Metod ve Muhtevası

Arabzâde'ye ait olan bu hâşiyeyi derleyen Abdurrahim b. Muhammed'in kısa mukaddimesinden anlaşıldığı kadarıyla o, Ğarîk Arabzâde'nin *Kâdî tefsiri*ne hâşiyesini çeşitli nüshalardan derlemiş ve hâşiyeye hayatiyet kazandırmıştır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi eser, Meryem sûresi 20. ayetinin son yarısından itibaren başlamakta ve Ahkâf (46) sûresinin hâşiyesiyle sona ermektedir.

Müellif hâşiyesinde, *Kâdî tefsiri*nden anlaşılmasında güçlük çekilen bazı kelimelerin lügavî yönlerini, tarihî olayları, nahvî ve belâğî tahlilleri açmak sûretiyle, hemen her şeyi kısa kısa izaha çalışmış ve gerçekten de muhtasar olmasına rağmen meselelere pek çok netlikler kazandıran bir eser vücuda getirmiştir. Eserde aynı zamanda tefsir ve tahliller açısından *Kâdî tefsiri*nde görülen bir takım eksiklik ve hatalar da, Sibeveyh, Zemahşerî ve ismi zikredilmeyen birçok müfessir ve nahivcilerden yararlanılarak düzeltme ve tamamlama cihetine gidilmiştir. Müellifin belirgin olarak üzerinde durduğu hususlardan birisi de, sûrelerin Mekkî ve Medenî oluşlarına açıklık kazandırmak olmuştur. Bu konuda Arabzâde muhtelif görüşleri toplamış, bunların içinden en doğru olanına işaret etmiştir. Kısaca tanıtmaya çalıştığımız hâşiye, bu muhteva ve metod doğrultusunda Ahkâf sûresinin sonunda kalmıştır.

19- BOSTAN EFENDİ (BOSTANZÂDE)

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

İsmi, Muslihiddin Mustafa b. Pîr M. Ali et-Tirevî el-Aydınî el-Hanefî olup, "Bostan Efendi" ve "Bostanzâde" namıyla maruf olmuştur. Kanunî (927-974/1520-1566) ve oğlu II. Selim (974-982/1566-1574) devirlerinde yaşamış değerli âlimlerimizdendir.

Bostanzâde 904/1498'de Tire (Sire)'de[200] doğmuştur[201] Okumaya küçük yaşta memleketinde başlamıştır. Önce Hafız Sadık Efendi'den hıfzını tamamlamış ve kıraat ilmini talim etmiştir. Sonra Molla Efendi'de medrese tahsiline başlayan Bostanzâde, 923/1517'de İstanbul'a gelerek bir müddet Kara Bâlî Efendi'nin dersine devam etmiş, bilâhare Çivizâde, Hüsam Efendi, Emir Efendi, Bebek Çelebi, Arabzâde Abdülbaki, Mollazâde, Carullah Efendi, İbn Kemal Paşa, Ebussuud Efendi ve nihayet Kanunî'nin hocası Hayreddin Efendi'den mükemmel bir tahsil yaparak icazetname sahibi ve müderris olmuştur.[202]

Bostanzâde ilmi, kemâli, fazilet ve irfanıyla Osmanlı ilmiye sınıfı arasında önemli bir mevkii hâizdir. Arapça ve edebî ilimlere fevkalâde hâkimdir. Kıraat ilminde devrinin meşhurlarındandır. Şer'î ilimlerde ise tefsir, kelâm, hey'et ve riyaziyede söz sahibi bir kimse olmuştur.[203]

Bostanzâde'nin müderrislik hayatı yevmiye 25 akçe maaşla Bursa'da Molla Yegân medresesinde başlamış ve bir takım medreselerde hizmet vermiştir. Tefsire dair tek eseri olan *Kâdî tefsiri*nin En'âm (6) sûresine hâşiyesini, bu müderrislik devri içinde bulunan 944/1537'de yazmış, hocaları Ebussuud ve Çivizâde tarafından takdir edilen bu çalışması, Kanunî'ye takdim edilmiştir. Bundan ziyadesiyle memnuniyet duyan Kanunî'nin iradesiyle müellif, yevmiye 40 akçe maaşla Tire medresesine tayin edilmiştir.[204] Müderrislikte gösterdiği başarı ve liyakati sebebiyle maaşı ve görevlendirildiği medreselerin dereceleri yükselen Bostanzâde, Bursa, Edirne ve İstanbul kadılıklarına layık görülmüş, daha sonra Anadolu ve Rumeli kazaskerliklerinde görevlendirilmiştir. 5 sene müddetle yürüttüğü son görevinden 958/1551'de yevmiye 150 akçe maaşla tekaüde ayrılmıştır. Bundan sonraki hayatını ilim,

---

200 bk. Ş. Sami, *a.g.e.*, III, s. 1718.

201 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 129; Ali b. Bâlî, *a.g.e.*, II, s. 335; *Şezerât*, VIII, s. 385; Kehhâle, *a.g.e.*, XII, s. 280; *GAL*, II, s. 448; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 678.

202 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 130; Ali b. Bâlî, *a.g.e.*, II, s. 336; *Şezerât*, VIII, s. 385.

203 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 129; *Osm. Müellifleri*, I, s. 253; Bursalı, *Aydın Vilayetine Mensup....*, s. 53; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 646; Kehhâle, *a.g.e.*, XII, s. 280; Ziriklî, *a.g.e.*, VIII, s. 142; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 678.

204 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 130; Bursalı, *a.g.e.*, s. 53; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 646.

ibadet, eser telifi ve halkı irşadla değerlendiren[205] müellif, kaynakların[206] ekserisine göre 977/1569, bazılarına[207] göre ise 968/1560'ta İstanbul'da vefat etmiştir. Merhumun cenaze namazını Ebussuud Efendi kıldırmış ve Edirnekapı dışındaki Emir Buharî Zaviyesi'nin haziresinde toprağa verilmiştir.[208] Kronolojik sıralamada ilk tarih esas alınmıştır.

b- Eserleri

Bostanzâde salahiyet sahibi olduğu hemen her konuda eser vermiştir ve başlıcaları şunlardır

1- Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beydâvî li-Sûreti'l-En'âm
2- Hâşiye 'alâ Sadri'ş-Şerî'a li-kısmi'l-İbâdât
3- Hâşiye 'ale'l-Islâh ve'l-İdâh
4- Risale fi'l-Kadâ ve'l-Kader
5- Risale fi Mebhasi Cüz'in la Yetecezzâ
6- Necâtü'l-Ahbâb ve Tuhfetü Zevi'l-Elbâb (fi'l-kimya)
7- Hazînetü'l-Esrar ve Hetkü'l-Estâr[209]

c- Tefsiri

Bostanzâde'nin tefsire dair tek çalışması, *Kâdî tefsiri*nden En'am sûresine yazdığı hâşiyedir. Kütüphanelerimizde pek çok nüshası bulunan bu çalışmanın büyük çoğunluğu kayıtlara, *"Hâşiye 'ale'l-Kâdî"* ve benzeri isimlerle geçmiştir. Biz, okuyucunun yanlış bir kanaate kapılmasını önlemek için hâşiyeyi asıl ismiyle kaydettik. Süleymaniye Kütüphanesi'nden incelediğimiz ve tamamen birbirinin aynı olan hâşiyenin nüshalarından bazıları şunlardır:

---

205 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 130; Ali b. Bâlî, *a.g.e.*, II, s. 337; Bursalı, *Aydın Vilayetine Mensup...*, s. 53; Şezerât, VIII, s. 385; *GAL*, II, s. 448; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 678

206 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 131; Ali b. Bâlî, *a.g.e.*, II, s. 337; *Hediyye*, II, s. 435; Bursalı, *Aydın Vilayetine Mensup...* s. 53; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 646; *Şezerât*, VIII, s. 385; Kehhâle, *a.g.e.*, XII, s. 280; Ziriklî, *a.g.e.*, VIII, s. 142; *GAL*, II, s. 448; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 678.

207 bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 253; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 646.

208 bk. Bursalı, *a.g.e.*, s. 53; *Şezerât*, VIII, s. 385; Kehhâle, *a.g.e.*, XII, s. 208; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 107.

209 bk. *Hediyye*, II, s. 435; *Osm. Müellifleri*, I, s. 253; Ali b. Bâlî, *a.g.e.*, II, s. 338, 341-342; Bursalı, *Aydın Vilayetine Mensup....*, s. 53; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 646; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 191,450; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 107; *Şezerât*, VIII, s. 385; Kehhâle, *a.g.e.*, XII, s. 280; Ziriklî, *a.g.e.*, VIII, s. 142; *GAL*, I, s. 417, II, s. 448; *Suppl.*, I, s. 741, II, s. 667.

S. Ktp. Dârü'l-Mmesnevî/59, Karaçelebizâde/25, Hamidiye/130, Çorlulu Ali Paşa/52, Esad Efendi/14, Yozgat/48, Süleymaniye/171, Reisülküttab/68, Hekimoğlu/86. Bu nüshalardan bazılarının sonunda M. b. Salihî el-Hilâlî'nin 2 sayfa kadar manzum istinsah kaydı yer almaktadır ki, bu, esasa taalluk etmeyen küçük bir ayrıntıdır. Biz bu nüshalardan Süleymaniye/171 numarada kayıtlı nüshayı tanıtacağız.

Eser, 275x185,183x93 mm. ebadında, sağlam, mikleb ve kapaklar gömme şemse ve baskı çizgi cedvellerle süslü kahve meşin ciltlidir. Varaklar sağlam, orta incelikte, nohudî renkli, aharlı ve filigransız olup, 336 yk. dir. Sayfalar yaldız ve siyah çizgi cedvelli olup 19 stdır. Marjlar oldukça geniş bırakılmıştır. Baştan bir iki sayfa hariç tamamen boştur. Güzel nesih yazı orta kalınlıkta bir uçla yazılmıştır قوله ile قوله تعالى kelimelerinin bir kısmında yaldız ve bir kısmında kırmızı, bunların dışında ise siyah mürekkep kullanılmıştır. Ancak 37. varaktan itibaren zikri geçen kelimelerin yerleri açık bırakıldığı halde yazılmamıştır. Eserin vasat güzellikle bir serlevhası vardır. Müellif ve eserin ismi, numarasız varaklardan birisinde حاشيهء بيضاوي بستان أفندي ve بستان أفندي حاشيهء تفسير قاضي يالكز سورهء أنعام شريف تفسيردر cümleleriyle belirtilmiştir.

Başı:

قوله أخبر بأنه حقيق بالحمد الخ أشار بجعله مقابلا للإستحقاق الفعلي المستدعى للإستحقاق الوصفي...

Sonu:

...قال الله تعالى ما يفعل الله بعذابكم إن شكرتم وآمنتم وكان الله شاكرا عليما فالحمد للغفور الرحيم على ما تمت نعمته وعمت رحمته.

Ferağ kaydı:

والصلوة والسلام في كل آن وعام بصلة لا أنفصام على ما كملت به الهداية وختمت به الرسالة حرره مصطفى بن يوسف السفريحصاري لسنة ٩٧٣.

d- Metod ve Muhtevası

Yukarıda da belirttiğimiz gibi eser sadece *Kâdî tefsiri*nden En'âm sûresine yazılmış mufassal bir hâşiyedir. Diyebiliriz ki, bu sûrenin tefsirine bu mikyasta geniş bir hâşiye yazılmamıştır. Böyle olduğu halde eserin başında küçük de olsa bir mukaddime yoktur. Mukaddime olmadığı için böyle hacimli bir hâşiye yazmadaki maksadın ne olduğunu bizzat müellifin kaleminden öğrenmek mümkün olamamıştır. Ancak hâşiyenin muhtevasından anlaşılan o ki, müellif sûredeki ayetleri Allah'ın vahdaniyetine, zat ve sıfatlarına önemli bir delil kabul etmiş ve onun için hamd ve şükre en fazla Allah'ın layık ve müstehak olduğunu ispata çalışmıştır. İşte bu çerçeve içinde müellif "hamd" kelimesinden hareketle, Allah'ın hamd, şükür ve senada benzeri olmayan bir hak sahibi olduğunu kelâmî açıdan geniş bir biçimde izah etmiştir. Bostanzâde düşünce ve yorumlarını o derece tafsilatla ortaya koymuştur ki, sûredeki bütün belli başlı konularda aynı tarzdaki izahları sayfalarca devam etmiştir. Hâşiyenin bu karakteristik özelliğine ağırlıklı olarak dirayet metodu hâkimdir ve bu metod cümlesinden olmak üzere de her şeye kelâmî ve felsefî yorumlar hâkim kılınmıştır.

Müellif, Kâdî'nin adı geçen sûreyi tefsirinde hemen her cümleyi tavzih etmiş, bu açıklamalarında konuyla ilgili ayetlerden ve kıraat vecihlerinden de pek çok nakiller yaparak, izahlarını teyid ve takviyeye çalışmıştır. Bu yönüyle hâşiyede rivayet metodunun bazı unsurlarının da kullanılmış olduğunu görmekteyiz.

Hâşiyede aynı kesafette gördüğümüz lügat, iştikak, sarf, nahiv ve beyan gibi alet ilminin temelini teşkil eden unsurların daha bir ustalıkla kullanılmış olması, çalışmanın ayrı bir özelliği olarak zikredilmesi gereken diğer bir husustur. Sibeveyh, İbn Hacib ve Teftâzânî gibi ismini zikrettiği dilcilerin yanında, ismini zikretmediği bir takım müfessirlerden de yararlanmış olduğunu rahatlıkla söyleyebileceğimiz müellif, yer yer kendi görüş ve kanaatlerini de ortaya koymuştur. İfadeye çalıştığım mikyasta bir tafsilatla kaleme alınmış olan hâşiye, sûrenin, A'raf (7) sûresiyle münasebetine işaret edilen bir hatimeyle son bulmuştur.

20- KINALIZÂDE (HINNÂVÎZÂDE)

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

İsmi, Alâüddin Ali Çelebi b. Mîr Emrillah b. Abdilkadir el-Hamîdî er-Rumî el-Hanefî'dir. Fatih'in hocalarından olan dedesi Abdülkadir Hamîdî, sakalına kına yakmayı âdet edindiği için ahfadı, "Kınalızâde", "Hınnâvîzâde" ve "İbnü'l-Hınnâî" lakabıyla anılmıştır. Müellifimiz de, genellikle Türkçe kaynaklarda "Kınalızâde", Arapça kaynaklarda ise "İbnü'l-Hınnâî" ve "Hınnâvîzâde" lakabıyla meşhur olmuştur.[210] Kanunî devrinin (927-974/1520-1566) fakih, şair, edib ve ahlâkçılarındandır.

Kınalızâde 916/1510'da[211] veya 918/1512'de[212] Hamideli[213] livasının merkezi olan Isparta'da ilimle içiçe yaşayan bir aile ocağında dünyaya gelmiştir. İlk eğitim ve öğretimini babasından aldıktan sonra, Kadri Efendi'nin hizmetine girerek, 938/1531'e kadar bu zattan okumuştur. Daha sonra, sırayla Malûl Efendi, Sinan Efendi, Merhaba Efendi ve Kara Salih Efendiler'den tahsilini tamamlayarak icazetnamesini almıştır. Stajını ise 945/1538'de Şeyhülislâm Çivizâde'de yapmış ve müderrislik payesini elde etmiştir.[214]

Kınalızâde, şer'î, ahlâkî ve edebî ilimlerde devrinin büyük âlimleri arasında yer almış, özellikle tefsir, hadis, fıkıh, edebiyat, felsefe ve riyaziye gibi ilimlere vukufunun derinliğiyle isim yapmıştır. Bununla beraber ismini ve şöhretini ebedîleştiren eseri, kendi adını verdiği "*Ahlâk-ı Alâî*"si olmuştur.

Kınalızâde oldukça zekidir, sür'at-i intikal sahibi ve güçlü bir hafızaya sahiptir. Nakledilen hiç bir şeyi unutmaması, onun gıpta edilen özelliklerin-

---

210 bk. *İA*, "Kınalızâde Ali Efendi" md.; *TA*, "Ali Çelebi Kınalızâde" md.; Faik Reşad, *Eslâf*, İstanbul 1311, s. 33.

211 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 164; *Hediyye*, I, s. 748; *TA*, a.g.md.; *TDED*, "Kınalızâde Ali Çelebi" md.; *Eslâf*, s. 35: Ş.Sami, *a.g.e.*. V, s. 3696; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 356.

212 bk. Ali b. Bâlî, a.g.t., II, 375: *Şezerât*, VIII, s. 388; Kehhâle, *a.g.e.*, VII, s. 183; Ziriklî, *a.g.e.*, V, s. 165; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 385.

213 bk. Ş. Sami, *a.g.e.*, III, s. 1988; Ahmed Rifat; *a.g.e.*, III, s. 169.

214 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 164 vd.; Ali b. Bâlî, *a.g.e.*, II, s. 375; *Eslâf*, s. 33; *TDEA*, a.g.md.; *İA*, a.g.md.; *Şezerât*, VIII, s. 388.

dendir.[215] Bu hasletleriyle ilim dünyasına doğan bir güneş olarak medhe layık görülen Kınalızâde, 948/1541'de yevmiye 20 akçe maaşla Edirne'de Hüsameddin medresesinde müderrisliğe başlamış ve bu hizmetini Bursa, Kütahya ve İstanbul'da bir takım medreselerde başarılı bir şekilde sürdürmüştür. Onun, Kanunî'nin yaptırdığı Süleymaniye medreselerinden birisine tayinini irade ettiği ilk müderrislerden olması, müellifteki ilmî seviyeyi göstermesinin yanında, her yönüyle bu göreve liyakatini ortaya koyması bakımından da önem taşımaktadır. Kınalızâde buradaki görevinden sonra hizmetine Şam, Kahire, Haleb, Bursa, Edirne ve İstanbul kadılıklarıyla devam etmiş, daha sonra da Anadolu kazaskerliğine tayin edilmişir. Bu mansıp onun son görev yeri olmuş, 979/1571'de 63 yaşlarında iken Edirne'de vefat ederek, Nazır Mezarlığı denilen yere defnedilmiştir.[216] Uzunçarşılı, merhumun 971/1563 ile 973/1565 yılları arasında Şam kadılığı yaptığı sırada vefat ettiğini kaydetmektedir.[217]

b- Eserleri

Kınalızâde, kendisini ebedî şöhrete kavuşturan *"Ahlâk-ı Alâî"* sinin yanında tefsir, fıkıh, usul ve kelâm gibi çeşitli alanlarda eser vermiştir. 15 kadarı kaynaklarda sayılmış olan bu eserlerinden bazıları şunlardır:

1- Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Keşşâf
2- Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Kâdî
3-Risale fi't-Tefsîr[218]
4- Ahlâk-ı Alâî (Türkçe)

---

215 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 166; Ali b. Balî, *a.g.e.*, II, s. 378; *Sic. Osmanî*, III, s. 501; Ş. Sami, *a.g.e.*, V, s. 3697; *İA*, a.g.md.; *TA*, a.g.md.; *TDEA*, a.g.md.; *ODİT*, s. 234; *DGBİT*, XII, s. 419; Nihad Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1976, II, s. 651.

216 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s.166; Ali b. Bâlî, *a.g.e.*, II, s. 377; *Sic. Osmanî*, III, s. 501; *Osm. Müellifleri*, I, s. 400; Ş. Sami, *a.g.e.*, V, s. 3696; Eslâf, s. 34; *İA*, a.g.md.; *TA*, a.g.md.; *TDEA*, a.g.md.; Kehhâle, *a.g.e.*, VII, s. 194; Ziriklî, *a.g.e.*, V, s. 165; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 356, 385; *GAL*, II, s. 433. Hayatı için ayrıca bk. Mehmed Ali Aynî, *Türk Ahlâkçıları*, İstanbul 1939, I, s. 77-104.

217 bk. *ODİT*, s. 234.

218 Kütüphane araştırmalarımızda kaydına rastlayamadığımız bu risalenin, Ali b. Bâlî'nin bildirdiğine göre, müellifin Şeyh Bedrüddin el-Ğazzî ile aralarında cereyan eden tefsirle ilgili münazaralarını ihtiva eden önemli ve hacimli bir çalışmadır. bk. Ali b. Bâlî, *a.g.e.*, II, s. 387.

5- el-İs'âf fî Ahkâmi'l-Evkâf
6- Hâşiye 'ale'd-Dürer fî Şerhi'l-Ğurer li-Molla Hüsrev
7- Hâşiye 'alâ Şerhi Tecrîdi'l-Akaid li's-Seyyid eş-Şerif
8- Risale fî Vakfi'n-Nukûd
9- er-Risâletü's-Seyfiyye ve'l-Kalemiyye
10- Tabakâtü'l-Hanefiyye
11- Tehzîbü'ş-Şakâik fî Takrîbi'l-Hakâik
12- Şerhu Kasîdeti'l-Bürde
13- Divan (Türkçe)[219]

c- Tefsiri

Kaynakların, Kınalızâde'nin tefsire dair eserleri cümlesinden olarak kaydettikleri *Keşşâf* hâşiyesine yaptığımız kütüphane araştırmalarında rastlanılmamıştır. *Kâdî tefsiri*ne yazıdığı iki farklı hâşiyeden birisinin muhtemelen *Keşşâf*'a hâşiye zannıyla, kaynaklar böyle bir hatalı kayıt yapmış olabilirler. Araştırmacıların bu hususa dikkatlerini çekmek isteriz.

Müellifin, *Kadî tefsiri*ne yazdığı hâşiyeye gelince, bu hususta Kınalızâde'nin birbirinden tamamen farklı iki çalışmasını tespit ettik. Kütüphane kayıtlarına, *"Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beydâvî"* ve benzeri isimlerle işlenmiş olan çalışmalardan birisi, tefsirin bazı sûrelerini ihtiva eden oldukça muhtasar bir hâşiyedir. Tamamının varlığını tespit edememekle beraber bu çalışmanın, *Kâdî tefsiri*nin tamamına şamil olduğunu tahmin etmekteyiz. Çünkü hâşiyeden görebildiğimiz nüshaların muhteva seyri, bu tahminimizi güçlendirecek mahiyet arzetmektedir. Nitekim incelediğimiz nüshaların ekserisi Fatiha, Bakara, En'âm, A'raf, Enfâl, Yunus ve Hûd sûrelerini içermekte, ancak hâşiyenin Hûd sûresiyle sona ermediği açıkça görülmektedir. Hâşiyenin burada tamamlanmamış olduğuna diğer güçlü bir delil de, İ.Ü. Ktp. Arapça/3328 numarada müellifimiz adına kayıtlı, üslûp ve mahiyet itibarıyla da tam bir benzerlik içindeki Zuhruf (43)-Muhammed (47) arası sûrelerin hâşiyesi olan

---

219 bk. *Hediyye*, I, s. 748; *Osm. Müellifleri*, I, s. 400-401; *Sic. Osmanî*, III, s. 501; Atâî, *a.g.e.*, I, s. 166; Ali b. Bâlî, *a.g.e.*, II, s. 387; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 649; Ş. Sami, *a.g.e.*, V, s. 3697; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 21, 347, 873, 899; II, s. 1019, 1099, 1892; Kehhâle, *a.g.e.*, VII, s. 194; Ziriklî, *a.g.e.*, V, s. 166; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 356, 385; Ali Şevah, *a.g.e.*, II, s. 187-188; *Eslâf*, s. 34-35; *İA*, a.g.md.; *TA*, a.g.md.; *TDEA*, a.g.md.; *GAL*, II, s. 433; *Suppl.*, II, s. 429, 644.

nüshadır. Zikri geçen numarada kayıtlı mecmuanın lb-20b varakları arasında yer alan hâşiyenin ismi ve müellifi için, mecmuanın başındaki fihristte şu ibare yer almaktadır: حاشية البيضاوي من سورة الزخرف إلى آخر سورة محمد عليه الصلوة والسلام للمولى المرحوم قنالي زاده وهو بخطه Muhammed sûresi tefsirinin hâşiye tetimmesinde hâşiyenin 942/1535'te tamamlandığı beyan edilmektedir ki, aynı ibareyi Câsiye sûresi ve (45) hâşiyesinin tetimmesinde de görmekteyiz. Hemen ilave edelim ki, bu nüshanın başlangıç ve sona eriş tarzının da, hâşiyenin nihayete ermediğini belirgin bir biçimde ortaya koymaktadır. Bu tespitlerimizden hareketle diyoruz ki, Kınalızâde'nin *Kâdî tefsiri*ne yazdığı hâşiye büyük bir ihtimalle tamdır. Ancak bulunamayan sûre hâşiyelerini ihtiva eden nüshalar ya zayi olmuştur veya envanter kayıtlarında gözden kaçmıştır. Biz, görebildiğimiz nüshalara dayanarak, hâşiyeyi eksik çalışmalar cümlesinden kabul etmeyi ve Kınalızâde'nin bu hâşiyesini eksik hâşiyeler faslında göstermeyi uygun bulduk. Tanıtımda bu 1. eser olarak ele alınacaktır.

Müellifin, *Kâdî tefsiri* üzerinde yaptığı diğer çalışması ise, adı geçen tefsirden sadece Fatiha 'nın hâşiyesi olup, mufassal olan bu hâşiyenin tespit edebildiğimiz tek nüshası, S. Ktp. H. Mahmud Efendi/280 numarada kayıtlıdır ve bu hâşiye, müellifin 2. eseri olarak tanıtılacaktır.

I. Eser: Hâşiye 'alâ Tefsiri'l-Beydâvî

Kınalızâde'nin Fatiha-Hûd arası sûre tefsirlerinin hâşiyesini ihtiva eden çalışmanın yaptığımız araştırmada Süleymaniye Kütüphanesi'nde 3 nüshasını tespit etmiş bulunuyoruz. Bunlar, Şehid Ali Paşa/316, Damad İbrahim Paşa/218 ve Mihrişah Sultan/39 numarada kayıtlı nüshalardır. Biz bunlardan Mihrişah Sultan/39 numarada kayıtlı nüshayı tanıtacağız.

Eser, 215x130, bbxbb mm. ebadında, sağlam, mikleb ve kapakları aynı tarz şemse ve baskı zencirekle süslü koyu kahve meşin ciltli mecmuanın 20b-45a varakları arasındadır, iç ebadı 136x62 mm. dir. Varaklar sağlam, orta incelikte, nohudî renkli, aharlı ve çizgi filigranlıdır. 25 st.dan oluşan sayfalar cedvelsiz ve genişçe bırakılan marjlara şerhedilmek üzere seçilen sûre isimleriyle, kısmen ayetler ve nakilde bulunulan bazı isim ve kaynaklar kaydedilmiştir. Orta incelikte bir uçla yazılan ve rahat okunan talik yazıda tama-

men siyah mürekkep kullanılmıştır. Eser ve müellifinin ismi mecmuanın risaleler fihristinde تعليقات على البيضاوي لعلي چلبي الحنائي ve risalenin zahriyyesinde ise تعليقات حنائي زاده علي چلبي على تفسير البيضاوي cümleleriyle verilmiştir. Metinde yer almayan bu ibarelere benzer tanıtıcı cümleleri diğer nüshalarda da görmekteyiz. Nitekim Damad İbrahim Paşa/216 numarada kayıtlı nüshanın zahriyyesinde söz konusu tanıtım نبذ من محررات المولى علاء الدين الشهير بحنالو زاده cümlesiyle yapılmıştır.

Başı:

...الفاتحة صفة بمعنى الفاعل ثم نقل وجعل اسما لأول الشيئ القابل للفتح كالكاتب...

Sonu:

...ففيه خفاء لا يخفى وقد يوجه بأن المعنى جعلت معاني هذه السورة مذكورة في سورة وآيات وفيه بعيد

Metod ve Muhtevası

Mukaddimesi bulunmayan ve oldukça da muhtasar olan bu hâşiye, baştan bir miktar olduğu gibi, sondan da eksiktir ve eserin devam ettiği anlaşılmaktadır. Karşılaştırma yaparak *Kâdî tefsiri*ne hâşiye olduğunu teyid ettiğimiz bu eser, Kâdî'nin tefsirine yazdığı mukaddimenin ortalarından başlamış, Fatiha, Bakara, En'âm, A'raf, Enfâl, Yunus ve Hûd sûresinde kesilmiştir.

Müellif, üzerinde durduğumuz iki ayrı nüsha halindeki bu muhtasar hâşiyesinde, Fatiha sûresinin özellikle fıkhî yönü üzerinde durmuş, onu namazda okumanın vücubu hakkında Ebû Hanife ve İmam Şafiî'nin görüşlerini nakletmiştir. Sonra besmeledeki (ب) harfiyle ilgili olmak üzere Sibeveyh ile Basralı nahivciler ve bunlara muhalif durumda olan Zemahşerî'nin görüşlerine kısaca yer vermiştir. Sonra Bakara sûresine geçmiş, buradan özellikle 49, 102, 117 ve 142. ayetlerin tefsirlerinde kapalı ve anlaşılması zor olan tarafları izaha çalışmıştır. Nahvî tahliller üzerinde bilhassa duran ve *Kâdî tefsiri*ndeki kapalılıkların tavzihini daha çok bu yolla yapmaya çalışan müellif, nahivciler arasındaki ihtilaf ve tenkitlere de dikkatimizi çekmiştir.

Nitekim Şeyh Râadî'nin *Kâfiye*'ye yazdığı şerhinde, İbn Hacib'in bazı görüşlerini tenkid ettiğine işaret etmiştir. Kınalızâde nahvî tahlillerinde çoğunlukla Sibeveyh'in görüşlerini mesned edinmiştir. Ayrıca Sibeveyh'in hocası İmam Halil'den de oldukça yararlanmıştır. Bu vadide Teftâzânî'den de bir takım nakillerde bulunan müellif, ayetlerden Allah'ın muradına vasıl olma noktasında ve tefsirdeki kapalı manaların rahatça anlaşılır hale getirilmesinde İbn Atıyye, Sa'lebî, Bağavî, Taberî ve Beyhakî gibi büyük müfessirlerden de istifade etmiştir.

Müellif hâşiyesinde özellikle üzerinde durduğu dil konusunun dışında fıkıh, kelâm, kıraat ve tarihî bir takım vak'alar üzerinde de durmuş, muvafık ve muhalif görüşleri ortaya koymak sûretiyle bunlardan isabetli bulduklarıyla da maksadına ulaşmaya çalışmıştır. Bu üslûpla isimleri zikredilen sûrelerdeki müşkülleri halletmeye çalışan müellifin bu çalışmasından birincisi, Hûd isminin sarf yönü üzerindeki görüşlerin değerlendirilmesi, kısaca temas ettiğimiz ikinci nüshası ise Muhammed sûresindeki önemli gördüğü hususların izahıyla kesilmiştir.

II. Eser: Hâşiye 'alâ Evâili Tefsîri'l-Kâdî (Fatiha'nın hâşiyesi)

Yukarıda tanıtmaya çalıştığımız hâşiyenin Fatiha kısmıyla yaptığımız karşılaştırmada tamamen farklı bir çalışma olduğunu gördüğümüz bu hâşiye, S. Ktp. H. Mahmud Efendi/280 numarada kayıtlıdır. Tek nüshasını tespit edebildiğimiz eser, 195x130 147x73 mm. ebadında, sağlam, mikleb ve kapakları yaldız şemse ve zencirekle süslü koyu kahve meşin ciltlidir. 97 adet olan varaklar kalın, sağlam, nohudî renkli, aharlı ve filigransızdır. İlk iki sayfası yaldız ve siyah çizgi cedvelli, diğerleri ise cedvelsiz ve her biri 19 st. dır. Vasat genişlikteki marjlara yer yer muhtevaya işaret olan ve bazı hususları açıklayan notlar kaydedilmiştir. Rahat okunabilen nesih yazı kalınca bir uçla yazılmış, besmele ve قوله kelimeleriyle kenarlardaki bazı önemli notlarda kırmızı, diğer kısımlarda ise siyah mürekkep kullanılmıştır. Ayrıca dikkat çekilmek istenen bazı kelimeler de kırmızı çizgilerle belirlenmiştir. Metinde yer almayan müellif ve eser ismi, yaldızla yapılmış basit küçük bir serlevha içinde قال زاده على القاضي zahriyyede bu başlık, حاشية القاضي عل سورة الفاتحة لقنالي زاده cümlesiyle verilmiştir.

Başı:

الحمد لله رب العالمين وصلى الله على سيدنا محمد وآله وصحبه أجمعين... قال العالم الرباني والبحر الزاخر الصمداني الموسوم بالقاضي البيضاوي...

Sonu:

...ولكن من أبرز إسناده كالثعلبي والواحدي فهو أبسط... وأما من لم يبرز سنده وأورده بصيغة الجزم فخطاؤه أفحش كالزمخشري.

İstinsah Kaydı:

غريق رحمة يزدان بران باد/ كه كاتب را بالحمدي كند ياد

Metod ve Muhtevası

Müellif kısa bir mukaddimeden sonra, Kâdî'nin tefsirine yazdığı mukaddimesini tahşiyeye başlamış ve bu eserini Fatiha sûresi tefsirinin baştan sona hâşiyesiyle tamamlamıştır. Eser oldukça mufassal bir inceleme mahsulüdür. Açıklanmasında yarar görülen pek çok husus geniş bir biçimde izah edilmiştir. Eserde kelâmî, fıkhî konuların yanında, belirgin olarak sûrenin havassına da temas edilmiştir. Bu meyanda Fahr-i Râzî ve el-Urmevî gibi âlimlerin birbirine muhalif görüşlerine yer verilerek faydalı açıklamalar yapılmıştır.

Eserde besmeleye de geniş yer verilmiş, onun Fatiha'dan bir ayet olup olmadığı hususundaki pek çok rivayetler toplanarak içinden en isabetli olana işaret edilmiştir. Hem besmelede ve hem de Fatiha'da izaha muhtaç yerlere tıpkı öbür hâşiyede olduğu gibi daha ziyade dil açısından bakılarak müşküller halledilmeye çalışılmış ve üslûp itibarıyla aynı hususiyetler bu çalışmada da ağırlığını korumuştur. Nihayet çalışma Fatiha'nın faziletiyle ilgili hadis hakkındaki görüşlere yer verilerek tamamlanmıştır.

21- MUHAŞŞÎ SİNAN EFENDİ

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

İsmi, Sinanüddin Yusuf b. Hüsamiddin b. İlyas el-Amasî er-Rumî el-Hanefî'dir. *Kâdî tefsir*ine yazdığı ve ulemânın çok makbul gördüğü hâşiyenin müellifidir. En'âm (6) sûresinden başlamak sûretiyle seçtiği bazı sûrelerin tefsirine yazdığı hâşiyesi sebebiyle kendisine "Muhaşşî" lakabı layık görülmüş büyük bir âlimdir. Ayrıca "Mevlânâ Sinan" ismiyle de anılmakta ve bilinmektedir.[220]

Sinan Efendi 893/1487'de Sunse'de[221] doğmuştur.[222] Kanunî (927-974/1520-1566) ve II. Selim (974-982/1566-1574) devirleriyle III. Murad'ın saltanatının (982-1004/1574-1595) başlarında yaşamıştır.

Sinan Efendi, tahsil hayatının temel bilgilerini Halvetî meşâyihinden Habib el-Karamanî'nin halifesi olan babası Hüsamüddin Efendi ile, Amasya'nın meşhur bazı âlimlerinden öğrendikten sonra, 919/1513'te Amasya'dan Bursa'ya, oradan da İstanbul'a gelerek Muhyiddin el-Fenarî'nin hizmetine girmiştir. Daha sonra Taşköprîzâde Muslihiddin Efendi, Merhaba Efendi, Seyyid Çelebi, Sarı Gürüz Efendi, Kemal Paşazâde ve Kanunî'nin hocası Hayreddin Efendi'de medrese tahsilinde önemli merhaleleri teşkil eden bazı ilimleri okuduktan sonra, bilgi ve gücünü takviye için bir müddet Zenbilli Ali Efendi'nin hizmetinde bulunmuştur. İlmî keyfiyet ve liyakatinden emin olan Zenbilli Ali Efendi icazetnamesini vermiş ve böylece Sinan Efendi müderrislik payesini elde etmiştir.

Sinan Efendi, ilk tedris görevine 928/1521'de yevmiye 25 akçe maaşla Gelibolu'da Sarıca Paşa medresesinde başlamıştır. Muhtelif medreselerdeki bu görevi, 946/1539 yılına kadar devam etmiştir. Bir ara yeni bir görev için hazırlık devresi yaşayan Sinan Efendi, yukarıdaki tarihten itibaren sırayla Bağdat, Şam, Edirne ve İstanbul kadılıklarında bulunmuştur. Son olarak

---

220 bk. *Sic. Osmanî*, III, s. 109; Kehhâle, *a.g.e.*, XIII, s. 289.

221 Sunse, Sivas vilayetinin Tokat livasına bağlı Erbaa kazasının nahiyelerinden bir tanesidir. bk. Ali Cevad, *a.g.e.*, II, s. 50.

222 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 248; H. Ritter. *a.g.m.*, s. 43.

Anadolu kazaskerlik makamına getirilen Sinan Efendi, bu görevinde ve 90 yaşlarında iken 986/1578'de İstanbul'da vefat etmiştir. Kabri, kayınpederinin Sarı Gürüz (Sarı Güzel) denilen yere yaptırdığı mescidin haziresindedir.[223]

Sinan Efendi çok çalışkan, kalemi ve hafızası güçlü, âlim, fazıl, abid, zahid, edib, güzel huylu, güzel çehreli ve sevimli bir şahsiyettir. O, tevazuu örnek olacak nitelikleriyle yaşamış, asla makam ve mansıp peşinde olmamıştır. Ebussuud'un vefatıyla boşalan meşihat makamı için vaki teklifi, münasip bir tavır içinde ve hiç kimseyi kırmadan geri çevirmesi, bu özelliğin yaşanmış bir örneğidir. O, tefsir başta olmak üzere fıkıh, kelâm ve belâğatta güçlü bir kimsedir. Bu ilimlerin belli başlılarının üzerinde kıymetli çalışmalar yapmıştır. Mal varlığını büyük çapta hayır ve hasenata harcamıştır. Biri memleketinde, ikisi de İstanbul'da olmak üzere üç mescid yaptırmıştır. Tedris ve irşadda da bu örnek hali yaşamış, canla-başla çalışması, hizmeti varlığının hikmeti sayması, ortaya koyduğu gayretlerinden son derecede zevk alması, çok büyük takdirlere sebep olmuştur. Bunun için gerek dersleri, gerekse vaaz ve irşadı, fevkalâde ilgi görmüştür. Ayrıca ayan sınıfına ders vermesi, onun ulemâ arasında farklı bir mevkiye sahip olduğunun göstergesi kabul edilmiştir.[224]

b- Eserleri

Sinan Efendi, ilmî kudreti ve kaleminin güçlülüğü ile tanınmasına rağmen, eserleri hakkında kaynakların verdiği rakam 9-10'u geçmemektedir. Eserlerinin bu kadarıyla bilinmesi, ya bazılarının kaybolması, ya tespitlerin tam yapılamamış olması veya meşguliyetinin kesafetiyle ancak izah edilebilir. Fakat belirtmemiz gerekir ki, eserleri sayıca az da olsa, değer ve mükemmellikleri, bu eksikliği izale edecek keyfiyettedir. Meselâ *Kâdî tefsiri*ne yazdığı hâşiyesinin, "yed-i beyzâ" mucizesi benzetmesiyle tanımlanması,[225] bunun tipik bir örneğini teşkil etmektedir. Bu çerçeve içinde değerlendirilmesi gerektiğine inandığımız eserlerinden bazıları şunlardır:

---

223 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 248 vd.; *Sic. Osmanî*, III, s. 108; *Osm. Müellifleri*, II, s. 54; *Hediyye*, II, s. 564; H. Ritter, a.g.m., s. 43-44; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 666; *Şezerât*, VIII, s. 412; Kehhâle, *a.g.e.*, XIII, s. 289; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 525, Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 743.

224 bk. *Şezerât*, VIII, s. 412; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 666.

225 bk. *Şezerât*, VIII, s. 412.

1-Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Kâdî (minel-Mâide ile'l-Kehf)
2-Ta'lîka 'alâ Tefsîri'l-Mülk ve'l-Müddessir ve'l-Kamer[226]
3-Şerhu Kitâbi'l-Kerâhiyye ve'l-Vasâyâ mine'l-Hidâye
4-Ta'lîkât 'alâ Şerhi't-Telvîh
5-Ta'lîkât 'alâ Şerhi Tecrîdi'l-Kelâm
6-Ta'lîkât 'alâ Şerhi'l-Mevâkıf
7-Ta'lîkât 'alâ Şerhi'l-Miftah
8-Şerh 'alâ Hizbi'l-İmam Ali.[227]

c- Tefsiri

Sinan Efendi'nin ismi, bazı kaynak ve kütüphane kayıtlarında benzer isimlerle karıştırılmış olduğu gibi, tefsire dair çalışması da karıştırılmış, kendisinin olan hâşiye başkasına, başkasının olan hâşiye ise kendisine maledilmiştir. Meselâ bahsimize konu hâşiyesinden S. Ktp. Amcazâde Hüseyin/44-46 numarada kayıtlı nüsha Sünbül Sinan'a nispet edilmiş, bunun yanında S. Ktp. Fatih/502 numarada kayıtlı ve fakat tamamen farklı bir âlim olan Acem Sinan'a ait hâşiye de kendi adına kaydedilmiştir. Halbuki, Fatih/501-504 numaradaki kayıtların tamamı Muhaşşî Sinan Efendi adına kayıtlı görünmektedir. Bütün bunlara rağmen Muhaşşî Sinan Efendi'ye ait olan Kâdî hâşiyesinin İstanbul kütüphanelerinde pek çok nüshaları vardır. Bunların çoğu ve en fazla bilineni, En'âm (6) sûresinden başlayıp, Kehif (18) sûresinde biten nüshadır. Ancak hâşiyenin 30 kadar sûre ihtiva eden nüshaları olduğu gibi daha az sûre ihtiva eden nüshaları da vardır. Meselâ H.S.A./115-116 numarada kayıtlı En'âm-Tîn (95) sûresi arası 17, S. Ktp. Ayasofya/318 numarada kayıtlı En'âm-'Âdiyât (100) sûresi arası 23 ve S. Ktp. Çorlulu Ali Paşa/54 numarada kayıtlı En'âm-Âdiyat sûresi arası 30 sûreyi ihtiva eden farklı nüshalardır. Bunlardan Ayasofya/318 numarada kayıtlı nüsha H. Ritter tarafından tanıtılmıştır.[228] Kanunî'ye ithafen yazılan[229] hâşiye, müellifinin

---

[226] Kaynakların bazısında bu risaleler ayrı çalışma gibi gösterilmekle beraber, bunlar da asıl hâşiyede yer alan sûreler üzerindeki çalışmalardır.

[227] bk. *Osm. Müellifleri*, II, s. 54; Atâî. *a.g.e.*, I, s. 250; *Hediyye*, II, s. 564; *Sic. Osmanî*, III, s. 109; *Şezerât*, VIII, s. 412; Kehhâle, *a.g.e.*, XIII, s. 289; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 666; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 190; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 525; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 743

[228] bk. H. Ritter, *a.g.m.*, s. 43.

[229] bk. Hâşiyenin mukaddimesi; H. Ritter, *a.g.m.*, s. 43. Not: Hacı Halife ve muhtemelen buradan nakille Ö. N. Bilmen eserin II. Selim adına yazıldığını ifade etmişlerdir. bk. *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 191; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 666.

"Muhaşşî" unvanını almasına vesile olmuştur. Hatta Osmanlı ulemâsı içinde, İbn Kemal Paşa ile Ebussuud Efendi, tefsirleri Sa'dî Çelebi de *Kâdî tefsirine* hâşiyesiyle ne derece şöhret kazanmışlarsa, Sinan Efendi de bu hâşiyesiyle o derece şöhret sahibi ve tefsir konusunda mümtaz şahsiyetlerden olmuştur.[230]

Belirttiğimiz nüshalara ilâveten bilgi edinilmesi ve örnek olması maksadıyla birkaç nüshaya daha işaret etmek istiyoruz. S. Ktp. Fatih/501-504, Yozgat/60, Kılıç Ali Paşa/1024, Şehid Ali Paşa/208, NOSM. Ktp./496-500 vs. bunlardan sadece birkaçıdır.

Yukarıda ihtiva ettikleri değişik sayıdaki sûreler itibarıyla pek çok nüshalarının bulunduğuna işaret ettiğimiz bu *Kâdî tefsiri* hâşiyesinden S. Ktp. Çorlulu Ali Paşa/54 numarada kayıtlı olan nüsha ile Fatih/501 numarada kayıtlı olan benzer nüsha, mevcutların içinde en fazla sûre ihtiva edenlerdir ki, üzerinde çalışılan sûre numaraları şöyledir: 6-18, 54, 67, 73-74, 93-100. Biz bu nüshalardan Çorlulu Ali Paşa/54 numarada kayıtlı olanı tanıtacağız.

Eser, 247x145, 170x85 mm. ebadında, miklebi kopmuş, şirazesi dağılmış ve yıpranmış siyah meşin kaplı bir ciltir. Kapaklar yaldız şemse, salbek ve zencirekle süslüdür. İleri derecede güve tahribatlı ve 706 adet olan varaklar orta incelikte nohudî renkli, aharlı ve filigransızdır. Sayfalar, cedvelsiz ve 25 st. dır. Genişçe bırakılan marjlar boştur. Rahat okunan nesih yazı, orta kalınlıkta bir uçla yazılmıştır. Sûre başlıklarıyla وبعد ve قوله kelimelerinde kırmızı, diğer yerlerde siyah mürekkep kullanılmıştır. Başta 5, sonda 4 adet numarasız boş yaprak bulunmaktadır. Baştaki boş yapraklardan üçüncüsünde sûrelerin fihristiyle birlikte, eser ve müellifin ismi şu cümle ile belirtilmiştir: حاشية العلامة أستاد عصره ووحيد زمانه المولى سنان أفندي عليه رحمة الله الباري

Başı:

يامن ألهم شقايق البلغاء ببدايع صنايع الآيات والذكر الحكيم وأبكم مصاقع الخطباء... وبعد فمركوز في ذهن كل أديب لبيب وعقل كل ذي فهم مصيب...

---

230 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 250.

Sonu:

...تم تحشية هذه السورة بحمده سبحانه بعون الله وحسن توفيقه... لسنة سبع وتسعمائة والحمد لله أولا وآخرا وصلى الله على نبيه محمد وآله أجمعين.[231]

Ferağ kaydı:

تمت هذه النسخة الشريفة... على يد عبد الضعيف... إبراهيم بن حسن البسنوي... لسنة ثمان وسبعين وألف من هجرة من له العز والشرف.

d- Metod ve Muhtevası

Müellif, hâşiyesine En'âm sûresinden başlamıştır. Ancak mukaddimede eserine niçin Fatiha'dan değil de En'am sûresinden başladığını açıklamamıştır. Mukaddimeden anlaşıldığı kadarıyla, dostları müelliften rahatlıkla istifade edebilecekleri ve bununla ayetlerden Allah'ın muradına daha sağlıklı ulaşabilecekleri bir eser yazmasını istemişler. O da sahip olduğu pek çok bilgiyi ihtiva edecek ve isteğe uygun düşecek bir eser yazmaya karar vermiştir. Ağır bir edebî üslûpla sözlerine devam eden müellif, 7 sene kadar önce Kâdî tefsirinden Kamer (54) ve Mülk (67) sûreleriyle En'âm sûresinin bir bölümüne bir hâşiye yazdığını ve fakat zihnî bir rahatsızlık sebebiyle çalışmasını bıraktığını ifadeden sonra, hastalıktan kurtulunca başladığı eserini yukarıda belirttiğimiz sûreleri ihtiva eden genişçe bir eser yazarak bunu Kanunî'ye ithaf ettiğini beyan etmiştir. Böylece müellif, bir takım ahbar ve tarihî bilgilerle zenginleştirdiği mufassal fevaid ihtiva eden eserine En'am sûresinin hâşiyesiyle başlamıştır.

Hâşiyede metod yönünden kelâmî meselelere verilen önem dikkat çekecek nitelik ve ağırlıkta görülmektedir. Müellif bu hususta en çok Devvânî'den istifade etmiştir. Eserinde rivayete de yer veren müellifin bu vadide ise en fazla istifade ettiği isimler Katâde ve Süddî'dir. Çalışmanın dikkatimizi çeken bir diğer özelliği ise, Kâdî'den tahşiye ettiği sûrelere daha önce hâşiye yazanlarla aynı sûrelere tefsir yazanlardan bir kısmının hata ve eksiklik-

---

[231] Bu tarih yazımında bir eksiklik olduğunu tahmin etmekteyiz. Çünkü müellif, 986 h. de vefat etmiştir. Eser kendisinin olduğuna göre, Muhaşşî Sinan Efendi bu eserini 907 h. de tamamlamış olamayacağı açıktır.

lerine de temas edilmiş ve doğru olan bilgiler ışığında bunların tashih cihetine gidilmiş olmasıdır. Nitekim müellif, İbn Kemal Paşa'nın Mülk sûresine yazdığı tefsiri, aynı sûre üzerinde çalışırken ele almış ve İbn Kemal Paşa'yı yer yer tenkit etmiştir. Gerek ayetleri yorumlama açısından ve gerekse nahvî ve belâğî tahliller açısından *Kâdî tefsiri*ndeki müşkilleri hal, karışıklık ve kapalılık taşıyan yerleri tavzihe çalışan müellif bu metod ve muhteva zenginliğiyle hâşiyesini 'Âdiyât sûresiyle tamamlamıştır.

22- KADIZÂDE AHMED EFENDİ (KADIZÂDE EFENDİ)

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

İsmi, Şemsüddin Ahmed b. Bedrüddin Mahmud Efendi el-İslanbulî er-Rumî el-Hanefî'dir. Kanunî (927-974/1520-1566), II. Selim (974-982/1566-1574) ve III. Murad (982-1004/1574-1595) devirlerinde yaşamış, müderrislik, kadılık ve kazaskerlikten sonra hayatının son üç yılını şeyhülislâmlık makamında geçirmiştir. Babası, Atik Hadım Ali Paşa'nın (ö. 917/1511) azatlılarından ve II. Bayezid devrinde Edirne kadılığında bulunan Bedrüddin Mahmud Efendi'dir. Babasının kadılık görevine izafeten "Kadızâde" lakabıyla tanınmıştır.

Kadızâde, 918/1512'de İstanbul'da doğmuş, ilk tahsilini Edirne'de Dârü'l-Hadis müderrisi İshak Çelebi ve benzeri âlimlerden usulünce tamamladıktan sonra, Üç Şerefeli medrese müderrisi Çivizâde'nin hizmetine girmiştir. Tahsilinin yüksek kısmını, aynı zamanda damadı olduğu[232] Ebussuud Efendi'de tamamladıktan sonra, ilimde tam bir muhteva sahibi olmak için Sa'dî Çelebi ve gözetiminde staj devresini de tamamladığı Kadri Efendi'den de okumuş ve nihayet son hocasından icazetnamesini almıştır.[233]

Kadızâde şer'î ilimlerden bilhassa fıkıh ön planda olmak üzere usul, tefsir,kelâm ve belâğatta kendisini çok iyi yetiştirmiş, kişiliği de ilmî kariyerine uygun bir kimse olmuştur. O, dinî esaslara gerçek manada uygun bir hayat sürdürmüştür. İslâm'ın hükümlerine riayetteki hassasiyeti, onları ta-

---

232 bk. Develioğlu, *a.g.e.*, s. 540.

233 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 259-260; Ali b. Bâlî, *a.g.e.*, II, s. 544-545; *İlmiye Salnamesi*, s. 392; Ş. Sami, *a.g.e.*, V, s. 3539; *Devha*, s. 28; Altunsu, *a.g.e.*, s. 37; *Şezerât*, VIII, s. 414; Kehhâle, *a.g.e.*, II, s. 171.

vizsiz icraatı, daima hakkın, doğrunun ve mağdurun yanında olmasıyla isim yapmış, halktan olduğu kadar devlet ricalinden de büyük takdirlere mazhar olmuştur. Doğru ve gerçeklere asla bigâne kalmamıştır. Gerçekleri söylemek ve desteklemekten asla geri durmamış ve bu vadide sözünü hiç esirgememiştir. Hiç bir tehlike hali ve ihtimali, onu bildiği ve inandığı doğrulardan saptıramamıştır. Hatta şer'î esaslara ters gördüğü emir ve fermanların uygulanmasına usulünce engel olmayı görevlerinin önemlilerinden bilmiştir. Çünkü onun için önemli olan makam, şöhret, servet değil, Allah'ın emirlerine itaat halinde yaşamak ve asla kusur etmemeye gayret etmek olmuştur.[234]

Kadızâde'nin stajiyer müderris olarak ilk görevi, yevmiye 25 akçe maaşla Bursa'da Ferhadiye medresesinde başlamış, bir müddet sonra 30 akçe maaşla yine Bursa'da Ahmed Paşa medresesine nakledilmiştir. 950/1543'te müderrislik için girdiği yeterlilik imtihanını üstün başarıyla kazanarak, aynı şehirdeki Kaplıca medresesine tayin edilmiştir. Tam bir liyakatle yürüttüğü bu görevi, Bursa ve İstanbul'da bir takım medreselerde devam etmiş, sonra 963/1555'te Haleb kadısı olmuştur. 967/1559'da yevmiye 80 akçe maaşla tekaüde ayrılan Kadızâde, 971/1563'te İstanbul kadılığına, buradan da 974/1566'da Rumeli kazaskerlik makamına getirilmiştir. Ancak bu arada Vezir-i azam Sokullu Mehmed Paşa ile arasının açılması, görevden azline ve Edirne'de zarurî ikametine sebep olmuştur. III. Murad tahta geçinceye kadar bu hayat ve gayr-i resmî tedris ve irşad faaliyeti devam etmiş, saltanat makamı el değiştirdikten sonra 983/1575'de resmi görevine iade edilmiştir. İki sene bu görevi sürdüren Kadızâde, 985/1577'de Sultan'ın iradesiyle 16. şeyhülislâm olarak[235] görevlendirilmiş ve 988/1580'da 70 yaşlarında iken İstanbul'da vefat ederek, Küçük Karaman denilen yerde toprağa verilmiştir.[236]

---

234 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 261; Ali b. Bâlî, *a.g.e.*, II, s. 547; *İlmiye Salnamesi*, s. 393; Altunsu, *a.g.e.*, s. 38; *Şezerât*, VIII, s. 415.

235 bk. Develioğlu, *a.g.e.*, s. 540.

236 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 260; Ali b. Bâlî, *a.g.e.*, II, s. 545-547; *Devha*, s. 28-29; *İlmiye Salnamesi*, s. 392-393; Ş. Sami, *a.g.e.*, V, s. 3539; *Hediyye*, I, s. 148; *Osm. Müellifleri*, I, s. 401; Altunsu, *a.g.e.*, s. 37; *Şezerât*, VIII, s. 414-415; Kehhâle, *a.g.e.*, II, s. 171.

b- Eserleri

Kadızâde'nin eserlerini, genellikle ihtisas sahibi olduğu fıkıhla ilgili olanlar teşkil etmiştir. Fakat diğer konulardaki eserleri de ulemâ arasında takdir görmüştür ve bazıları şunlardır:

1- Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beydâvî

2- Netâyicü'l-Efkâr fi Keşfi'r-Rumûz ve'l-Esrâr = Tekmiletü Fethi'l-Kadir

3-Ta'lîka 'ale't-Telvîh

4- Hâşiye 'alâ Şerhi Tecrîdi'l-Kelâm

5- Ferâidü'l-Fevâid fi Beyâni'l-Akâid = Âmentü şerhi

6- Ta'lîkat 'ale'l-Mevâkıf

7- Hâşiye 'ale'l-Miftâh li'l-Cürcânî

8- Şerhu'l-Hidâyeti'l-Hikme li'l-Ebherî

9- Tercüme-i Ma'denü'l-Cevâhir ve Ravdatü'l-Havatır[237]

c- Tefsiri

Kadızâde'nin tefsire dair çalışması için kaynaklar sadece, "Tefsîr-i Şerîfe müteallik kelimâtı var" ibaresiyle, *Kâdî tefsiri*ne bir hâşiyesinin varlığına işaret etmişlerdir. Kütüphane araştırmamızda müstakil kayıtlar halinde, müellifin tefsire dair ikisi ayet tefsirine hâşiye olmak üzere üç eser kaydını tespit edebildik. Bunlardan birisi Bey. Ktp./732 numarada kayıtlı *Kâdî tefsiri*ne kısmî hâşiyesi, ikincisi S. Ktp. Esad Efendi/246 numarada kayıtlı *Kâdî tefsiri*nden Rahman, 55/26. ayetin tefsirine hâşiyesi, üçüncüsü ise aynı kütüphane Kasidecizâde/675 numarada kayıtlı adı geçen tefsirden Tekvîr, 81/15. ayetin tefsirine hâşiyesidir. Bu çalışmalardan birincisinin zahriyyesinde müellifin adı, "Kadızâde-i Rumî", risalelerde ise sadece "Kadızâde" şeklinde geçmektedir. Ancak fiş kayıtlarında isim, tanıtımın başında kaydettiğimiz gibidir. Belirtmemiz gerekir ki, eserdeki haliyle isimde tam bir belirsizlik vardır. Dolayısıyla bu isme istinaden eserlerin, biyografisini verdiği-

---

237 bk. *Hediyye*, I, s. 148; *Osm. Müellifleri*, I, s. 401; Kehhâle, *a.g.e.*, II, s. 171; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 348, 498, II, s. 1766, 2022, 2030, 2034; *İdâhu'l-Meknûn*, II, s. 620, 721; Altunsu, *a.g.e.*, s. 38; Atâî, *a.g.e.*, I, s. 261; *Devha*, s. 29; *İlmiye Salnamesi*, s. 393; Ş, Sami, *a.g.e.*,V, s. 3540; Ali b. Bâlî, *a.g.e.*, II, s. 547; *Şezerât*, VIII, s. 415; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 540.

miz şahsa aidiyyetine hükmetmemiz isabetli olamayacağı ihtimal dahilinde olduğu için bu şahsın çalışmamıza alınmaması daha isabetli olabilirdi. Ancak biz fiş kayıtlarındaki ismin, tanıttığımız şahısla aynı olmasına istinaden - fiş kayıtları kesinlik ifade etmese de- bu zatı ve eserini çalışmamıza almayı uygun bulduk.

Müellifin, belirttiğimiz tefsir çalışmalarından sadece Bey. Ktp./732 numarada kayıtlı ve tespit edebildiğimiz tek nüsha olan *"Hâşiye 'alâ Envâri't-Tenzil"* adlı eserini tanıtmağa çalışacağız,

Eser, 342x195, bbxbb mm. ebadında, yıpranmış, şirazesi dağılmış, miklebi kopmuş, kapakları yaldız basma çizgi ve zencirekle süslü siyah meşin cildlidir. Tamamı 200 yk. olan eserin zahriyyesinde hâşiye ve müellifine şu ibareyle işaret edilmiştir: حاشيهء قاضي زادهء رومي على تفسير البيضاوي أجزاء يكرمي ايكي! Varaklar kalın, sağlam, nohudî renkli, aharlı ve filigransızdır. Sayfalar cedvelsiz ve 29 st. dır. Marjlar boştur. Baş ve sondan eksik olan eser, *Kâdî* tefsirinin Bakara, Âl-i İmrân ve Nisa sûrelerini ihtiva eden ve iki ayrı kalemden çıkmış bir hâşiyedir. Başka bir nüshasını tespit edemediğimiz için karşılaştırma imkânı bulunmayan bu farklı yazılan eserin tamamının mı yoksa bir kısmının mı Kadızâde-i Rumî'ye ait olduğu hakkında kanaat sahibi olamamaktayız. Rahat okunan talik yazıda, ayetlerle قوله ve اقول kelimeleri kırmızı, sâir yerler siyah mürekkeple yazılmıştır. Tahşiye edilen tefsir ibareleri ise kırmızı çizgilerle belirtilmiştir. 27 a'ya kadar devam eden bu talik yazıdan sonra eserde yazı tarzı değişmekte, kalın bir uçla yazılan ve rahat okunabilen nesih yazıyla kaleme alınan kısım başlamaktadır. 200 b'ye kadar devam eden bu kısımda da ayetler kırmızı, diğer kısımlar siyah mürekkeple yazılmıştır. *Kâdî tefsiri*nden alıntılar ise keza kırmızı çizgilerle belirlenmiştir.

Hâşiyenin talikle yazılan kısmı, Bakara, 2/40. ayetin tefsirinin hâşiyesiyle başlamakta ve aynı sûre 61. ayetin tefsir hâşiyesiyle sona ermektedir. Zahriyyesindeki tanıtıcı ibareden başka hiç bir kayıt bulunmayan bu kısım şöyle başlamakta

وأعلم أنه سبحانه يريد به ربط الآية بما قبلها ويجوز أن يقال لما ذكر المكذبين عقبهم بقوله يابني إسرائيل...

ve şu ibare ile bitmektedir:

...أقول هذا القول يصدر ممن لا يعرف الحق والباطل إذ الحق هواء أطلق على القول والإعتقاد هو المطابق للواقع وإذا أريد باللام الجنس.

Sayfanın altında karşı sayfanın başlangıcı olması gereken فالمعنى kelimesi yazıldığı ve sayfa rakamları da müteselsil olduğu halde nesih yazıyla devam eden karşı sayfa başka bir kelimeyle başlamaktadır. Bu ise ya hâşiyeden bu kısımda bazı eksikliğin olduğunu veya nesihle başlayan kısmın başka bir eser olduğu ihtimalini ortaya koymaktadır.

Hâşiyenin nesih yazıyla kaleme alınmış kısmı 27 a'da Bakara, 2/269. ayetin tefsir hâşiyesi şöyle başlamakta بيان أوضح مما في الكشاف من يشاء من عباده فلا ve nüshanın muhtevası Nisa, 4/11. ayetin tefsirinin hâşiyesinde şöyle sona ermektedir: ...إذا كان معه اثني وهو الثلثان اقتضى ذلك أن فرضهما الثلثان هذا استدلال على أن حظ البنتين

Muhtevadan eserin eksik olduğu rahatça anlaşılmakla beraber, tefsirin neresine kadar yazılmış bir hâşiye olduğunu tespitimiz hiç bir şekilde mümkün olmamıştır.

Hâşiyede tefsirden çok az yerler üzerinde çalışılmış, tavzihlerde tahlil ve kıraat vecihlerinden istifade, ağırlığı teşkil etmiştir.

V. FASIL

TÜRKÇE SÛRE ve AYET TEFSİRİ YAZANLAR

1- MUSTAFA b. MUHAMMED (MUHAMMEDÎ) el-ANKARAVÎ

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Orhan Gazi devri (725-764/1324-1362) âlimlerinden tanınmış bir şahsiyettir. Önceleri Denizli Beyliği[1] sınırları içinde ilme hizmet veren bu zatın, daha sonra Orhan Gazi himayesinde ilim ve irfana hizmetinin devam ettiğini görüyoruz. Bu sebeple Osmanlı'nın erken devir âlimi, yazdığı Türkçe birkaç sûre tefsirinden dolayı da Osmanlı müfessirlerinden saydığımız Ankaravî hakkında yeterli bilgi sahibi değiliz. Vefat tarihini dahi kesin olarak bilememekle beraber Orhan Gazi devrinde yaşamış olduğu için onu, VIII/XIV. asır Beylikler ve Osmanlı devri âlim ve müfessiri kabul etmekteyiz. Nitekim Bursalı M. Tahir'in bu şahıs için, "ulemâ-i Osmaniyye'nin kudemasından bir zattır"[2] sözü bu kanaatimizi teyit etmektedir.

b- Tefsiri

Ankaravî'nin en çok bilinen ve kütüphanelerimizde pek çok yazma nüshası bulunan eseri, ahlâk-mev'ıza ve irşada yönelik konuların işlendiği

---

1 bk. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri...*, s. 38-39; *Meydan Larousse*, "İnançoğulları" veya "Ladik Beyliği" md.

2 *Osm. Müellifleri*, II, s. 13.

"Hulvü'n-Nâsıhîn"[3]idir. Bunun dışında bilinen eserleri ise, Türkçe yazdığı birkaç sûre tefsiridir. Bunlar hakkında elde edebildiğimiz bilgiler şöyledir: Yapılan araştırmalar Ankaravî'nin 5 adet sûre tefsirinin olduğunu göstermektedir. Bunlar, Beyliklerle Osmanlı'nın ilk dönemlerinde Türkçenin zenginliğini, öncesi ve sonrası itibarıyla dilin gelişmesindeki mukayese imkânını vermesi bakımından fevkalâde önemi hâiz bulunmaktadır.[4] Bu Türkçe tefsirler hususunda bir araştırma yapan ve varlığından kısmen haberdar olunduğu halde, müellifinin tanıttığımız şahıs olduğu kesin bilinemeyen bu sûre tefsirleri hakkında Hasan Fehmi Turgal şunları söylemektedir: "Ankara'da Umumî Kütüphane'de *"Tefsîru Sûreti'l-Mülk"* adında bir yazma vardır. Tarama Dergisi'ndeki derlenmiş kitaplar arasında adı geçer. Yazılış, anlatış yönünden buna benzeyen yine Ankara Kütüphanesi'nde bir "İhlâs Tefsiri" vardır, İstanbul Ü. Kütüphanesi'nde de "Fatiha Tefsiri" bulunuyor. Son iki Denizli beylerinden İnanç Beyoğlu Murad Arslan Bey adına yazılmıştır. "Sûretü'l-Mülk" tefsiri, Vezir İbni Vezir Hızır b. Gölbeği adınadır....Bu seneye gelinceye değin bu tefsirleri yazanın kim olduğunu bilmiyorduk. Şimdi aynı üslûpta yazılmış bir de "Yâsin Tefsiri" buluyoruz. Bu, bize tefsirlerin muharririni de öğretti. Onun mukaddimesindeki kitabe şöyledir: "Hüdavendigârzâde fürâde mülk rikâbü'l-ümem menbau'l-cûd ve'l-kerem... Süleyman b. Orhan b. Osman"diye başlayan tefsirin yazıcısının, Mustafa b. Muhammedî olduğu anlaşılıyor. Dört eserin de aynı adama ait olduğunda şüphe yoktur. Bu dördüncüsü ihtimal ki, en sonuncusudur. Müellif her nedense tevâif-i mülûk ricaline takdim ettiği risalelerinde adını vermek istememişse de Gazi Süleyman Paşa'ya verdiğinde buna lüzum görmemiştir."[5] Kezâ Tahir Erdem de bir inceleme yazısında şunları kaydetmiştir: "Kültür Bakanlığı Kitapsarayları Genel Direktörü Hasan Fehmi Turgal'ın, Ün Dergisi'nin bu sayısında basılan değerli yazıları, daha kavrayışlı incelemeler yapabilmek imkânlarını bağışlamış ve bizlere şunları öğretmiştir:

1- Burdur Halkevi Kütüphanesi'nde bulduğumuz İshak Çelebi b. Murad Arslan adına yazılmış olan "Sûre-i Mülk" tefsiri ile Hızır bin Gölbeği adına yazılmış olan "Sûre-i Mülk" tefsiri aynı müellifin eseridir.

---

3 bk. *a.e.*, II, s. 13.

4 bk. *a.e.*, II, s. 13.

5 Turgal (Ün), Hasan Fehmi "Hızır Bin Gölbeği", *Ün Derg.* sy. 27, s. 517.

2- Bunlardan başka aynı müellifin Ankara Kütüphanesi'nde ayrıca bir de "Fatiha" tefsiri vardır. Bu iki eser, İnanç Beyoğlu Murad Arslan adına yazılmıştır.

3- Beşinci eseri de son günlerde ele geçen *"Yâsin tefsiri"*dir. Osmanoğulları'ndan Orhan oğlu Süleyman Bey adına yazılmıştır. Bu kitapta, Müellifin adı Mustafa b. Muhammedî olarak belli edilmiştir. Mukaddimelerdeki tarz-ı beyan ve üslûp beraberliği, diğer kitapların da aynı müellifin eseri olduğunu anlatmaktadır."[6]

Biz bahsimize konu müellife ait olduğu söylenen tefsirlerden ancak "İhlâs" ve "Mülk" sûresi tefsirlerini inceleme imkânını bulabildik. Eserler, yukarıda da işaret edildiği gibi, Türkçenin kaydettiği tekâmül durumunu göstermesi bakımından oldukça kıymetli görülmüşlerdir. Çünkü, "Osmanlılar'ın, Karamanoğulları ile diğer beyliklerde olduğu gibi Türkçeyi devlet dili olarak kabul etmeleri, Selçuklular devrinde ilk mahsullerini vermeye başlayan edebî dilin gelişmesine yol açtı. Böylece din ve tasavvufa dair pek çok risaleler yazıldığı gibi, evliya menkıbelerini ve efsaneleşmiş hikâyeleri nakleden manzum ve mensur bir hayli eser meydana geldi. Bazı ilmî eserler Türkçe yazılmaya başlandı. Arapça ile Farsça'dan yapılan tercümeler de bunlar arasında yer aldı. Osmanlı hükümdarlarıyla şehzâdelerin Türkçeye rağbet göstermeleri, bu hususta önemli bir rol oynamıştır. Meselâ daha Orhan Gazi zamanında Mustafa b. Muhammedî adında biri, Orhan Gâzî'nin oğlu Süleyman Bey adına Türkçe "Sûre-i Yâsin" tefsiri yazmış ve himaye görmüştür."[7]

Ankaravî'nin inceleyebildiğimiz Türkçe sûre tefsirlerinden iki tanesi Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir. Bunlardan birisi *"Sûretü'l-MülkTefsiri"* olup, Hafid Efendi/479, diğeri ise *"İhlâs Sûresi Tefsiri"* olup, Hacı Mahmud Efendi/427 numarada kayıtlıdır.

---

6 Erdem, Tahir "14 üncü Asırda Türk Diliyle Yazılmış Bir Eser ve Hızır bin Gölbeği'ne Ait Bir Kitabe", *Ün Derg.* (Isparta Halkevi Derg.), Isparta 1937, IV, sy. 27, s. 519.

7 Bilge, Mustafa, İlk Osmanlı Medreseleri, s. 8.

I. Eser: Sûretü'l-Mülk Tefsiri

Risale, 195x123, bbxbb mm. ebadında, yıpranmış, mukavva ciltli mecmuanın 107b-130b varakları arasında bulunmaktadır. İç ebadı 165x103 mm. dir. Varaklar sağlam, nohudî renkli, aharlı ve filigransızdır. 25 st. dan oluşan sayfalar cedvelsiz, dar bırakılmış marjlar boştur. Orta incelikte bir uçla yazılan, dilin eskiliği ve yazının net olmaması sebebiyle zor okunan talik yazıda, mucize, kıssa, hikâye, nükte, beyt, mev'ıza, beşaret ve rubaî gibi kelimeler kırmızı, diğer kısımlarda siyah mürekkep kullanılmıştır. Sûrenin ilk ayeti kırmızı çizgiyle belirtilmişken, devamı tefsir içinde aynı tarzda yazılmıştır. Bundan dolayı ayetleri tefsirden ayırabilmek ve rahat takip edebilmek zor olmaktadır. Mecmuanın zahriyyesindeki fihristte "Tefsir-i Sûre-i Mülk" adıyla yer alan risalenin müellifi, mukaddimede açıkça görülmektedir.

Başı:

الحمد لله القوي القدير العليم الخبير المنزه عن الشريك والوزير... شكر أوله تاكريه كه قويدر هم قدير عليمدر هم خبير... مصطفى بن محمد... جلال الملة والدين سليمان بك بن أرخان بك بن عثمان بك... عالي حضرتنه عرض إيله تبارك تفسيرني ترجمه قلدي...

Sonu:

...الله رحمت أيلسون أول كشيلره كه بو تبارك تفسيرني أوقويه يا يازه يا يازدره يا دكليه بو مسكينه بر فاتحه... ايليه الله تعالى أول قوللري رحمت إيله طويليه بمنه وفضله وكرمه.

Ferağ kaydı:

وقع الفراغ من تحرير هذا الكتاب بعون الملك المنان على يد اضعف العباد والأحقر الاناس عثمان غفر الله له ولوالديه واحسن إليهما وإليه... سبع وعشرين وألف.

Metod ve Muhtevası

Müellif, Türkçe yazdığı Mülk sûresi tefsirinin mukaddimesinde eserini, Orhan Bey'in oğlu Süleyman Bey için yazdığını, bundan hem onun ve hem de okuyan bütün mü'minlerin yararlanmalarını ve sırat-ı müstakîme yönelmelerine vesile olmasını ümid ettiğini beyandan sonra, tefsirini Allah'a sığınarak pek çok kitaplardan derlediği bilgilerle meydana getirdiğini ifade

etmiştir. Eserine sûrenin nüzül sebebini açıklayarak başlamış olan müellif, ilgili pek çok rivayetlerle bu hususu iyice tafsil etmiştir. Çalışmaya ağırlıklı olarak rivayet ve işârî tefsir metodu hâkimdir. Mü'minleri irşad maksadıyla bu tefsiri yazdığı için tefsirde pek çok rivayetler, uyarıcı ve ibret verici mesel ve hikâyeler çokça yer almış ve sık sık nakledilen farisî beyitlerle verilen bilgiler zenginleştirilmiştir. Sûrenin fazilet ve havassı hususunda verilen bilgiler de, tefsirin ayrı bir özelliğini teşkil etmiştir.

Müellif verdiği bilgileri muhtelif ayet ve hadislerle teyit etmiş, pek çok kıssa ve hikemî açıklamalarda bulunmuştur. Sa'lebî gibi bazı müfessirlerden de yararlanan Ankaravî, zamanının sosyal şartlarına uygun tarzda değerli bir muhteva ile eserini tamamlamıştır.

II. Eser: İhlâs Sûresi Tefsiri

Ankaravî'nin S. Ktp. Hacı Mahmud Efendi/427 numarada kayıtlı olan *İhlâs Sûresi Tefsiri*, 200x140, 140x82 mm. ebadında, sağlam, sırtına kırmızı meşin, kapaklarına ise kırmızı bez geçirilmiş, mukavva cildi mecmuanın 11b-140b varakları arasında yer almaktadır. Yapraklar sağlam, kalın, nohudî renkli, aharlı ve filigransızdır. Sayfalardan ilki kırmızı çizgi cedvelli, diğerleri cedvelsiz ve her biri 13 st. dır. Marjlar boştur. Harekeli ve güzel nesih yazı kalınca bir uçla yazılmış, ayet, hadis, nakledilen hikemî söz ve çoğunluğu itibarıyla Mevlânâ'dan seçilmiş beyitlerde kırmızı, sâir kısımlarda siyah mürekkep kullanılmıştır. Eser ve müellifi hakkında mecmua ve risalenin zahriyyesinde bilgi verilmemiştir. Risalenin, İhlâs sûresinin mufassal bir tefsiri olduğunu mukaddimeden, müellifinin ismini de eserin hatimesinden öğrenmekteyiz.

Başı:

الحمد لله الذي نور قلوب العارفين بنور معرفته لإظهار أحديته... أما بعد... بو فقير وحقير يازقلولر كمتري دلديكم تفسيرده بر رساله ترك دلنجا يزله... إخلاص سورسنه يوز دنّ...

Sonu:

...قنقي مسلمان كه بو كتابي آقيا وقت خوش أوله... يزقلولر كمتري رحمان تكردن رحمت أومجي مصطفى بن محمد... تمت بحمدالله وحسن توفيقه وصلى الله على سيدنا محمد وآله أجمعين برحمتك يا أرحم الراحمين.

Metod ve Muhtevası

Müellif Türkçe olan eserine yazdığı mukaddimede özetle bu sûrenin havassına ve sevabının çokluğuna, Allah'ın varlık ve birliği ile Resûlü'nün hak ve son peygamber olduğuna deliller ihtiva ettiğine dikkat çekmiş ve bu özellikleri sebebiyle mü'minlerin çok yönlü istifadesi için bu sûrenin tefsirini, bir çok istihareden sonra yazmaya karar verdiğini belirtmiştir. Ancak yararlanmanın yeterli olması için gücünün yettiği kadar ibret dolu misaller, kıssalar ve pek çok haberler nakletmiştir. Sûre içinde gizli ve açık yer alan her mesele hakkında konuya ışık tutucak pek çok ayet, hadis, muhtelif tefsirlerden bilgi ve daha ziyade Mevlânâ'dan seçilmiş beyit nakliyle fevkalâde mufassal bir eser vücuda getirmiştir. Eserde işârî yorumlar ağırlık taşımakla beraber, dirayet ve özellikle rivayet metodu da önemli ölçüde kullanılmıştır. Umumî görünüşü itibarıyla irşad ve mev'ıza tarzında ele alınmış olan eser, tam olarak müellifin devrine uygun bir tarz ve muhtevaya sahip kılınmıştır.

Yukarıda da işaret edildiği gibi Ankaravî'nin bu çalışmaları, devrin Türkçe zenginliğini ve dil yapısını yansıtması bakımından da büyük bir önemi ve kıymetli özellikleri hâiz bulunmaktadır.

2- HIZIR BEY es-SİVRİHİSARÎ (es-SEFERÎHİSARÎ)

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

İsmi, bazı kaynaklara[8] göre Hızır b. Celaliddin b. Ahmed Paşa, bazı kaynaklara[9] göre ise Hızır Bey b. el-Kâdî Celaliddin b. Sadriddin b. İbrahim es-Sivrihisarî (es-Seferîhisarî) er-Rumî el-Hanefî'dir. II. Murad (825-855/1421-1451) ve Fatih devrinin (855-886/1451-1481) meşhur âlim ve devlet adamla-

---

8 bk. *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1348; Serkis, *a.g.e.*, II, s. 824; *Suppl.*, II, s. 321; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 172.

9 bk. *Hediyye*, I, 346; Sehâvî, *a.g.e.*, III, s. 178; Kehhâle, *a.g.e.*, IV, s. 100.

rındandır.[10] Hızır Bey için her ne kadar Nasreddin Hoca'nın torunlarından olduğu söylenmekte[11] ise de, bunun hiç bir tarihî tetkik esasına dayanmadığı da kaydedilmektedir.[12]

Hızır Bey 810/1407'de, babasının kadı olarak görevli bulunduğu Sivrihisar (Seferihisar)[13]'da doğmuştur. Kendisinin "Bey", babasının da "Emir" unvanını taşımaları, Hızır Bey'in köklü bir sipahi ailesine mensup olduğunu göstermektedir.[14] Aynı zamanda o pek çok ilim adamı yetiştirmiş bir aileden gelmektedir.

Hızır Bey ilk tahsilini babasından yaptıktan sonra babası onu Bursa'da müderrislik yapan Molla Yegân ismiyle maruf Mehmed b. Armağan'ın hizmetine vermiştir. Bu zatla birlikte daha pek çok âlimin[15] hizmetinde bulunarak kendisini yetiştiren Hızır Bey, şer'î ilimlerde olduğu gibi aklî ilimlerde de engin bir muhtevaya sahip olmuştur.

Hızır Bey kısa boylu, zayıf, nahif ve fakat çok zekî ve çalışkan bir kimsedir. İlme duyduğu aşırı iştiyak onu daha genç yaşlarında muasırlarına göre farklı bir konuma getirmiştir. Bu yüzden onun için, "Molla Fenarî'den sonra bunun gibi aklî ve naklî ilimlerde büyük vukuf sahibi bir başka kimse gelmemiştir" hükmü layık görülmüştür.[16] Hatta bir fiilin istimal tarzı hususunda Molla Fenarî ile aralarında cereyan eden mübahasenin Hızır Bey'in galibiyetiyle neticelenmesi, onun bazı hususlarda Molla Fenarî'den üstün olduğunu göstermektedir.[17] Bu sebeple ona "ilim dağarcığı" lakabı verilmiştir.[18]

---

10 bk. *Tarih-i Atâ*, I, s. 36; Namık Kemal, *Osmanlı Tarihi* (Külliyât-ı Kemal'den), İstanbul 1327, III, s. 310-311; Ünver, *İlim ve Sanat Tarihimizde...*, s. 5 vd.

11 bk. *Hediyye*, I, s. 346; *Osm. Müellifleri*, I, s. 290; *Sic. Osmanî*, II, s. 277; Ünver, İlim ve Sanat Bakımından Fatih..., s. 9; *Esâmî*, s. 133; Gökbilgin, "Devlet Adamları, Vasıfları ve Tarihimizde Bilgin Devlet Adamları", *İÜEFİTED*, IV, cüz: 3-4, s. 23.

12 bk. *TA*, "Hızır Bey Çelebi" md.

13 bk. Ş. Sami, *a.g.e.*, IV, s. 2582; *TA*, "Seferihisar" md.

14 bk. *TA*, a.g.md.

15 bk. Sehâvî, *a.g.e.*, III, s. 178.

16 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 91; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 449; *İA*, "Hızır Bey" md.; *TA*, a.gmd.; Leknevî, *a.g.e.*, s. 70; Kehhâle, *a.g.e.*, IV, s. 100; Serkis, *a.g.e.*, II, s. 825.

17 bk. *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 451; *Esâmî*, s. 134; *Osm. Müellifleri*, I, s. 291; *TA*, a.g.md.

18 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 92; *Esâmî*, s. 133; *Sic. Osmanî*, II, s. 277; *Osm. Müellifleri*, I, s. 290; *İA*, a.g.md.; *TA*, a.g.md.

Hızır Bey, güzel bir fıtrat ve örnek ahlâk sahibi, muttaki, mütedeyyin, mütevazı, küçük cüsseli olmasına rağmen vakarını korumasını bilen ve azametli görünen bir kimsedir. Edeb ve terbiyede örnektir. Büyük hassasiyet gösterdiği bu özelliğini öğrencileri üzerinde görmeye büyük dikkat ve titizlik göstermiştir, ilim ve ibadete oldukça düşkündür. Görevi dışındaki vakitlerini ömrü boyunca daima okuyarak ve ibadet ederek geçirmiştir. Fıkıh başta olmak üzere tefsir, hadis özellikle kelâm, sarf, nahiv, belâğat, aruz vs. pek çok ilim dallarında şöhret olacak derecede maharet sahibi olmuştur. Her üç dilde eser ve şiir yazacak kadar ilmî ve edebi güce sahiptir. İlminden ve sohbetlerinden okuyan-okumayan pek çok insan istifade etmiştir. Yakın ve uzak bölgelerden pek çok ilim talibi feyzinden yararlanmıştır. Kestelî ve Hayâlî gibi meşhur ilim adamları bunların başlıcalarındandır.[19]

Hızır Bey'in henüz 20 yaşlarında iken ulaştığı ilmî keyfiyet hocasını çok memnun etmiş, verdiği icazetle onu tam müderrislik payesine yükseltmiş, hem de kendisine damat edinmiştir. Böylece Hızır Bey memleketi olan Seferihisar'da tedris ve irşad görevine başlamış, bir müddet sonra babasının yerine 839/1435'te kadı olmuştur. İlmî kudreti ve dirayeti sebebiyle 28-29 yaşlarında genç bir kimse olduğu halde Molla Hüsrev, Molla Yegân, Molla Güranî ve Hocazâde gibi devrin meşhurları arasında yer almıştır.[20] Şöhreti Fatih'e kadar ulaşan ve büyük takdirlerine mazhar olan Hızır Bey, padişahın iradesiyle Bursa'da Sultaniye medresesine tayin edilmiştir. Fatih'in bu takdir ve sevgisinin sebebi, Arap âleminden gelen ve yapılan ilmî mübahase ve münazaralarda karşılaştığı bütün Osmanlı ulemâsına galebe çaldığı ve dolayısıyla Osmanlı ilmiye sınıfını küçümsediği için Fatih'i çok rahatsız eden bir âlime, yaptıkları münazarada üstünlük sağlayarak, Osmanlı ulemâsı hakkında doğması muhtemel yetersizlik imajını ortadan kaldırmasıdır. Bu mübahasenin yapıldığında Hızır Bey henüz 30 yaşlarındadır.[21]

---

19 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 92; Ş. Sami, *a.g.e.*, III, s. 2047; *Sic. Osmanî*, II, s. 277; Kehhâle, *a.g.e.*, IV, s. 100; Serkis, *a.g.e.*, II, s. 825.

20 bk. *TA*, a.g.md.

21 bk. *Şakâik* (tahkikli) s. 91-92; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 449-450; Ş. Sami, *a.g.e.*, III, s. 2047; *Sic. Osmanî*, II, s. 277; *ODİT*, s. 229; *İA*, a.g.md.; *TA*, a.g.md.; İbnüttayyar Semahaddin Cem, "Doğunun ve Batının Büyük Hükümdarı Fatih", *Türk Yurdu Mec.*, IV, sy. 6, s. 40; Leknevî, *a.g.e.*, s. 70; Serkis, *a.g.e.*, II, s. 825.

Bursa'daki medreselerde 855/1451'e kadar hizmet ifa eden Hızır Bey, bu tarihte Edirne'de Çifte medreselerden birine tayin edilmiştir.[22]

Hızır Bey'in ilmî kudreti, görevlerinde fevkalâde yeterli, liyakatli, faal, dirayetli ve başarılı oluşu, Fatih'in kendisine olan teveccühünü daha da artırmış ve İstanbul'un fethinden sonra kendisini bu önemli şehrin kadılığına tayin etmiştir.[23] Ayrıca surların tamiri gibi şehrin bakım ve imarı işlerinden bir kısmı da uhdesine verilmiştir.[24]

İstanbul'un kadılığı ile bir anlamda şehreminliği görevini 6 sene kadar başarıyla sürdüren[25] Hızır Bey, 859/1455'te hac farizasını ifa etmiş[26] ve kaynakların[27] ekserisine göre 863/1458'de, bir kısmına[28] göre ise 860/1455'te İstanbul'da vefat ederek, Vefa civarında Voynuk Süc'a İbrahim Efendi mescidi haziresine defnedilmiştir.[29]

b- Eserleri

Özellikle kelâm ilminde mütehassıs olan Hızır Bey'in bilinen eserleri arasında bu konudaki telifleri ağırlık taşımaktadır. "İlim dağarcığı" unvanına sahip olmasına rağmen, kaynaklarda yer alan eserleri oldukça sınırlıdır ve başlıcaları şunlardır:

1- Havas 'alâ Hâşiyeti'l-Keşşâf li't-Teftâzânî

2- Tefsîr-i Yâsin-i Şerif[30]

---

22 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 92; Sehâvî, *a.g.e.*, III, s. 178.

23 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 92; Kâtip Çelebi, *Takvîmü't-Tevârih*, İstanbul 1146, s. 182; Ş. Sami, *a.g.e.*, III, s. 2047; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 450; *Sic. Osmanî*, II, s. 277; *Esâmî*, s. 133; *Osm. Müellifleri*, I, s. 290; *İA*, ag.md.; *TA*, a.g.md.; Gökbilgin, a.g.m., s. 23; Ünver, *İlim ve Sanat Bakımından...*, s. 26, 64; *ODİT*, s. 229; Leknevî, *a.g.e.*, s. 70; Serkis, *a.g.e.*, II, s. 825; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 172

24 Öz, Tahsin "Fatih Külliyesi İlk Türk Üniversitesi", *Resimli Tarih Mec.*, IV, s. 2300.

25 Ş. Sami, *a.g.e.*, III, s. 2047; *TA*, a.g.md.

26 Leknevî, *a.g.e.*, s. 70; Sehâvî, *a.g.e.*, III, s. 178.

27 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 92; *Takvîmü't-Tevârih*, s. 182; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 450; *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1348; *Hediyye*, I, s. 346; Ş. Sami, *a.g.e.*, III, s. 2047; *Esâmî*, s. 134; *Sic. Osmanî*, II, s. 277; *Osm. Müellifleri*, I, s. 290; Gökbilgin, a.g.m., s. 23; Ünver, *a.g.e.*, s. 9; *İA*, a.g.md.; TA, a.g.md.; *ODİT*, s. 229; *Suppl.*, II, s. 321; Serkis, *a.g.e.*, II, s. 824; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 172.

28 bk. Sehâvî, *a.g.e.*, III, s. 178; Leknevî, *a.g.e.*, s. 70; Kehhâle, *a.g.e.*, IV, s. 100.

29 bk. Öz, *a.g.m.*, s. 3000; Ünver, *a.g.e.*, s. 9.

30 Müellifin bu eseri kaynaklarda yer almamaktadır.

3-el-Kasidetü'n-Nuniyyetü't-Tevhidiyye=Cevâhiru'l-Akâid= Ucâletü'l-Leyleteyn[31]

4- Hâşiye 'alâ Şerhi Tecridi'l-Akâid

5- Ürcüze fi'l-Arud

6- Terceme-i Metâli'u'l-Envar (Farsça)[32]

c- Tefsiri

Kaynakların,[33] müellifimizin eserleri cümlesinden olmak üzere bahsettiği *"Havas 'alâ Hâşiyeti'l-Keşşâf li't-Teftâzânî"* adlı eseri hakkında kütüphane araştırmalarımızda bir kayda rastlayamadık. Bu bakımdan göremediğimiz ve kaynakların da hakkında tanıtıcı bir bilgi vermedikleri bu hâşiye hususunda her hangi bir kanaat beyan etmemiz tabiatıyla mümkün olmamıştır. Ancak bu araştırmalarımızda Hızır Bey'e ait, kaynaklarda yer almamış olan 4 adet "Tefsîr-i Sûre-i Yâsin" adında Türkçe bir tefsir çalışması tespit ettik. Bunlar M. Ktp. Ali Emirî-Sry/58 ve 59, S. Ktp. Fatih/282[34] ve aynı kütüphane İbrahim Efendi/140 numarada kayıtlıdır. Ali Emirî Şry/58 ve S. Ktp. Fatih/282 numarada kayıtlı nüshalar bazı ihtisarlarla kaleme alınmıştır ki, bu ihtisarın müstensihler tarafından yapılmış olduğunu tahmin etmekteyiz. Biz tam olan nüshalardan S. Ktp. İbrahim Efendi/140 numarada kayıtlı olanı tanıtmaya çalışacağız.

Eser, 210x150, 140x75 mm. ebadında, miklebi kopmuş, sırtı kısmen tahrip olmuş, kapaklar gömme şemse, yaldız basma salbek ve zencirekle süslü, kahve meşin ciltlidir. 52 adet olan varaklar sağlam, beyaz, aharlı ve filigransızdır. Sayfalar cedvelsiz ve 23 st. dır. Orta incelikte bir uçla yazılan nesih yazı, oldukça rahat okunabilmektedir. Ayetlerle hadis, ahbar ve konuyla

---

31 Ş. Sami ile Bursalı, "Ucâletü'l-leyleteyn" adı da verilen bu ismi Kaside-i Nuniyye'den ayrı bir eser olarak zikretmişlerdir. bk. Ş. Sami, *a.g.e.*, III, 2047; *Osm. Müellifleri*, I, s. 290.

32 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 93-94; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 450; Ş. Sami, *a.g.e.*, III, s. 2047; *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1348; *Hediyye*, I, s. 346; *Osm. Müellifleri*, I, s. 290; *İA*, a.g.md.; *TA*, a.g.md.; *Suppl.*, II, s. 321; Leknevî, *a.g.e.*, s. 70; Sehâvî, *a.g.e.*, III, s. 178; Kehhâle, *a.g.e.*, IV, s. 100; Serkis, *a.g.e.*, II, s. 825; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 172.

33 bk. Leknevî, *a.g.e.*, s. 70; Sehâvî, *a.g.e.*, III, s. 178; Kehhâle, *a.g.e.*, IV, s. 100; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 178.

34 Ktp. Fatih/282 numarada kayıtlı mecmuadaki bahse konu tefsir Hızır Bey'e ait olduğu halde, katalog fişi sehven "el-Amasî Atâeddin Ali b. Hüsameddin Hüseyin" adına tanzim edilmiştir.

ilgili muhtelif kaynaklardan yapılan nakillerde kırmızı, diğer kısımlarda siyah mürekkep kullanılmıştır. Ayetlerle nakledilen cümleler harekelidir. Son iki sayfada, müstensih tarafından yazılmış olduğunu tahmin ettiğimiz 12 peygamberle Hulefâ-i Râşidîn'in kısa kısa hilyeleri yer almaktadır. Serlevhasız eserin ismi, v. 2a'da تفسير يس شريف ibaresiyle belirtilmiştir. Varak 2b'de ise müellif ismini, "ve dahi mahdum-i muazzam sahibü's-seyf ve'l-kalem Hızır Bey Çelebi ve Efendi aleyhi rahmetü'l-Bârî..." şeklinde beyan etmiştir. Kezâ müstensih tarafından yazıldığını tahmin ettiğimiz, tefsirle ilgili muhtelif açıklamalar ihtiva eden kenar notları içinde de v. 2b ve 9b'de bu Türkçe Yâsin sûresi tefsirinin müellifinin Hızır Bey Çelebi olduğu belirtilmiştir. Bu kenar notlarından v.9b'de ise müellifin hayatıyla ilgili olmak üzere şunlar kaydedilmiştir: "İş bu tefsir-i şerifin sahibi Hızır Bey Çelebi Efendi Bursaviyyü'l-asıldır ve ân-ı evâil-i Osman vüzerazâdesindendir ve Fatih Sultan Mehmed Han hazretleriyle Bursa'dan beraber gelüb ve feth-i hısn-i Kostantiniyye'de ki eizze-i kiramdan bazı zatlar ile bulunanlardandır ve Fatih anı İstanbul kadısı itmişdir. İlâ ahiri'l-ömr azli vaki olmadı ve bu tefsir-i şerifden gayri dahi eserleri vardır. Vefat eyledikde Vefa nâm mahalde Şeyh Vefa'nın karşısında alt tarafında mahalle içinde defnolundu. Açık bir türbede medfundur."

Başı:

الحمد لله الذي أنزل على عبده الكتاب الكريم الحليم وشرفه بإعطاء الرسالة والفضل العظيم... فقال له يس والقرآن الحكيم إنك لمن المرسلين...

Sonu:

...جمله مخلوقاتك كندولري ودخي أمورلري أول جناب حضرت رب العالمين جل شانه حضرتلرينه عودت ورجوع ايديجيلردر صدق الله العظيم وبلغ رسوله الكريم ونحن علي ما خلقنا من الشاهدين والحمد لله رب العالمين.

Ferağ kaydı:

كتبه الفقير... حافظ عبدالله راقم بن أبي بكر... قد وقع الفراغ عن تتميم هذا التفسير الشريف المقبول المستحسن لسنة خمس بعد المائتين وألف من هجرة من له العز والشرف.

d- Metod ve Muhtevası

Müellif mukaddimede muhtelif hadis ve haberlere dayanarak Yâsin sûresinin önemini, faziletini, sûreye niçin Kur'ân'ın kalbi dendiğini anlatmış, sûrenin fazilet ve havassından istifadenin umuma şamil olmasını temin için de onu Türkçe olarak tefsir ettiğini şöyle beyan etmiştir: "... Ali b. Ebî Talib k.v. ve r.a. çün bu fezâili, Peygamberimiz a.s. hazretlerinden işitdi. Küllü yevm ol sûre-i azîmeyi kıraat itmeği kendûye verdeyledi. Ve dahi... Hızır Bey Çelebi Efendi aleyhi rahmetü'l-Bârî... bu sûre-i azîmeyi lisan-ı Türkîye terceme ide kim, faidesi âmm ola ve bu sûre-i azîmenin fezailini işidenler bu sûreyi kıraat itmeğe muvâzabet ve müdâvemet üzerine mukîm olalar..." Müellif mukaddimesinde devamla sûrenin Mekkî olduğunu, 83 ayet, 2796 harften meydana geldiğini ve sebeb-i nüzülünü de anlatarak sûrenin tefsirine geçmiştir. Her ayeti ilgili ayet, hadis ve bazı müfessirlerin görüşlerinden yararlanarak tefsir etmiştir. Eserin mev'ıza türü bir çalışma olması hasebiyle konuları, hadis, tasavvuf, kelâm, ve fıkhî bilgilerin yanında, sıhhat derecesini beyan etmediği çeşitli ahbar, menkıbe ve hikâyelerle takviye etmiştir. Ayrıca ayetlerin izahında kavaid ve kıraat vecihlerinden de istifade eden müellif, önemli bir takım fevaid ilaveleriyle de zengin muhtevalı bir eser ortaya koymuştur. Tefsirin 29. varakına kadar olan kısmının kenarında da müstensih tarafından yazıldığı anlaşılan ve eser içinde verilen bazı bilgilerle bağlantılı olan fevâidle de keza tefsirin muhteva zenginliğine katkıda bulunulmuştur.

3- LÂLÎ AHMED ÇELEBİ

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

İsmi, Seyyid Ahmed Çelebi b. Mustafa es-Saruhanî er-Rumî el-Hanefî'dir. Saruhan'da[35] doğmuştur. Tahsil çağına gelince İbn Kemal Paşa'nın hizmetine girmiş ve bu zatta tahsilini tamamlamıştır. Hocasının ilmî gücü ve şöhreti sayesinde iyi bir tahsil, zengin bir müktesebat ve ulemâ arasında ayrıcalık sayabileceğimiz bir sosyal mevkiye sahip olmuştur. Hocasının takdirlerine mazhar olan Lâlî Çelebi, üstün takdir icazesiyle taltif edilmiştir. Hakkında bilgi veren kaynaklar, Lâlî Çelebi'nin şer'î bazı ilimlerde temayüz ettiğini söylemekte ve bunların başında da fıkıh ve feraizin geldiğini kaydetmektedir.[36] Bunların dışında onun edebiyat ve lügatte de önemli bir kimse olduğu belirtilmiştir.[37]

Lâlî Çelebi, İbn Kemal Paşa'nın emir ve tensipleriyle doğrudan kadılık görevine başlamıştır. Bu görevin tabiatı gereği pek çok yerlerde bulunmuş ve tam bir liyakatle insanların şer'î ve ilmî müşküllerini halle gayret sarfetmiştir. Devlet ricali ve halkın büyük takdir ve teveccühlerini kazandığı bu hizmette son görev yeri Amasya olmuş ve burada 971/1564'te vefat etmiştir.[38]

b- Eserleri

Lâlî Çelebi'nin telif ettiği eserleri arasında ağırlığı fıkıh, feraiz, kavaid ve Arap edebiyatıyla ilgili olanlar teşkil etmektedir. Tespit edebildiğimiz eserlerinden bazıları şunlardır:

1- Tefsîr-i Sûre-i Fatiha-i Şerife[39]

---

35 bk. Ş. Sami, *a.g.e.*, IV, s. 2913-2915; Ali Cevad, *a.g.e.*, II, s. 490-492; Ahmed Rifat, *a.g.e.*, IV, s. 172.

36 bk. Bursalı, *Aydın Vilayetine Mensup...*, s. 119; Kehhâle, *a.g.e.*, II, s. 177.

37 bk. *Osm. Müellifleri*, II, s. 52.

38 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 44; *Osm. Müellifleri*, II, s. 51-52; Bursalı, *Aydın Vilayetine Mensup...*, s. 119. Vefat tarihi için ayr. bk. *Hediyye*, I, s. 45; *İdâhu'l-Meknûn*, I, s. 247; Kehhâle, *a.g.e.*, II, s. 177; Katip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1333'te Lâlî Çelebi'ye "Kaside-i Bürde" şarihleri arasında yer vermiş ve bu zatın Bürde şerhini ikinci defa Türkçe yazdığını, bunu da 1001/1592'de tamamladığını ifade etmiştir ki, bunda bir zühul olduğu açıktır.

39 Lâlî Çelebi'nin tefsire dair tespit edebildiğimiz bu tek çalışmasına, kaynaklarda hiç bir şekilde işaret edilmemiştir.

2- Mecma'u'l-Mesâili'ş-Şer'iyye fi'l-Ulûmi'd-Diniyye
3- Ferâid-i Lâlî = Kitab fi'l-Ferâid ve Şerhu'l-Ferâid
4- Emsile Şerhi
5- Mecma'u'l-Kavâid ve Mensa'u'l-Fevâid (fi'l-Farisiyye)
6- Esmâü'n-Nebbî
7- Şerhu Kasideti'l-Bürde (Arapça ve Türkçe)
8- Şerh-i Makamât
9- Tuhfetü'l-Havâs fî Tercemeti Dürretil-Ğavvâs li'l-Harîrî
10- Dekâyiku'l-Mîzân fî Makâdiri'l-Evzân (fi'l-Arûd)[40]

c- Tefsiri

Lâlî Ahmed Çelebi'nin hayatı ve eserleri hakkında tetkik edebildiğimiz kaynakların hiç birisinde onun tefsire dair bir çalışmasının varlığına rastlayamadık. Yaptığımız kütüphane araştırmalarında ise bu zat adına kayıtlı iki risale tespit ettik. Bunlardan birisi S. Ktp. Kasidecizâde/85 numarada kayıtlı *"Tefsîr-i Sûre-i Fatiha-i Şerife"*, diğeri ise S. Ktp. İbrahim Efendi/460 numarada kayıtlı *"Sûre-i Rahman Tercümesi"* adlı çalışmalardır. Ancak ikinci risalenin, katalog fişine kaydedilen ismiyle hiç ilgisi yoktur. Yaptığımız incelemede eser adının hatalı tespit edilmiş olduğunu gördük. Nitekim risalenin başında yer alan ve eseri tanıtan birbuçuk sayfalık mensur yazıda risale hakkında hataya mahal bırakmayacak şekilde şu bilgi verilmektedir: "İbn Abbas'tan rivayet edilen bir habere göre Zebur'da, Kur'ân'daki Rahman sûresine benzer içinde mükerrer cümlelerin bulunduğu bir sûre vardır. Süryan dili ile yazılmıştır. Lâlî Efendi bu sûreyi Arapça'ya tercüme ederek onu kendisine virdedinmiştir. Çünkü Davud a.s.'a, ne zaman bir gam, keder ve ğussa arız olsa bu sûreyi okur ve ondan kurtulurmuş. Lâlî Efendi de bu sûrenin pek çok havassa sahip olduğunu tecrübe etmiştir. Şöyle diyor: Bu sûreyi okudum, fakirlikten kurtuldum. Dünya belasından korkardım, halâs oldum. Allah bu sûreyi okuyanların bütün isteklerini kabul eder ve ihtiyaçlarını giderir. Fakirse, zengin olur. Korkularından kurtulur. Hapisse kurtulur. Günahları affolur". Lâlî Efendi, istifade edilmesi için bu sûreyi beyitler halinde

---

[40] bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 45; *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1251, 1333, 1361; *Hediyye*, I, s. 145; *İdâhu'l-Meknûn*, I, s. 247; *Osm. Müellifleri*, II, s. 52; Bursalı, *Aydın Vilayetine Mensup...*, s. 120; *Suppl.*, II, s. 918; Kehhâle, *a.g.e.*, II, s. 177.

Arapça'ya tercüme etmiş ve altlarına da yine manzum olarak Türkçe tercümelerini yazmıştır. Risale böylesine açık bir mahiyete sahip olduğu halde kayıt fişlerine araştırmacıları melhuz bir hataya sevkedecek tarzda, "Sûre-i Rahman Tercümesi" ibaresiyle kaydedilmiştir. Kanaatimizce risaleyi fişleyen zatı bu hataya, risalenin başlarında yer alan (Rahman sûresi) kelimeleri düşürmüştür.

Lâlî Ahmed Çelebi adına kayıtlı Türkçe Fatiha sûresi tefsirine gelince, yukarıda, bulunduğu yeri belirttiğimiz bu eserin adı geçen müellife ait olduğu hususunda da risalede açık bir beyan yoktur. Bu belirsizlik sebebiyle olmalı ki, benzer pek çok nüshaları bulunan bu Fatiha tefsirinin, S. Ktp. Fatih/282 numarada kayıtlı nüshasının hatalı olarak "el-Amasî Ali b. Hüsameddin Hüseyin" adına kaydedildiği gibi- ki, zikri geçen numarada kayıtlı Yâsin tefsiri de, Hızır Bey'e ait olduğu halde yine el-Amasî'ye nispet edilerek kaydedilmiştir- birçokları da müellifi meçhul olarak kaydedilmiştir[41] Bahsimize konu Fatiha tefsirini bir şahsa mal etmeyi güç kılan belirsizliklere rağmen biz bu eseri, kesin bir bilgi elde edilinceye kadar Lâlî Ahmed Çelebi'ye nispet etmeyi tercih ettik. Çünkü tanıtacağımız bu eserin içinde bulunduğu S. Ktp. Kasidecizâde/85 numarada kayıtlı mecmuanın sonunda Lâlî Ahmed Çelebi'ye ait ilmihal bilgileri ihtiva eden "Risale-i Mükemmele" adında bir risale yer almaktadır. Her iki risale dil yapısı itibarıyla oldukça benzerlik arzetmektedir. İşte biz fiş kaydından ziyade bu benzerlikten hareketle, bir hata yapmış olabileceğimiz ihtimalini de muhafaza ederek bu Fatiha tefsirini Lâlî Ahmed Çelebi'ye ait olmak üzere tanıtmaya çalışacağız.

Risale, 185x155, 129x85 mm. ebadında, sağlam, mikleb ve kapaklarına ebru kâğıt geçirilmiş, sırtı kahve meşin ciltli bir mecmuanın lb-13b varakları arasında bulunmaktadır. Şirazeden kısmen kopmuş olan varaklar orta kalınlıkta, sağlam,nohudî renkli, aharlı ve filigransızdır. Sayfalar yaldız ve siyah çizgi cedvelli, kenarları boş ve 17 st. dır. Rahatça okunabilen nesih yazı, ince bir uç ve siyah mürekkeple yazılmıştır. Risalenin başlığıyla ayet ve bazı kelimelerin yazımında ise kırmızı mürekkep kullanılmıştır Eserin adı mecmuanın zahriyyesinde خواص سورة فاتحة الكتاب ibaresiyle verilmiştir.

---

41 Lâlî Ahmed Çelebi'ye de nispet edilen bahse konu Türkçe Fatiha tefsirinin muhtelif nüshaları için bk. Demir, *a.g.t.*, s. 100-105.

Başı:

بو يازيلان كلمات شريفه لوح درونده توحيد، حقي إثبات وماسوايي محو وإبطال ايجوندر. أولا تفسير سورهء فاتحهء كريمه اجمالي بيان اولونور مفسريندن نقل وترجمه طريقيله...

Sonu:

...قرآنك مقدميدر... غازيلرك يارجسدر دوشمنلرك الين دوتجسدر درمانده لرك مددجسدر دوستلرك راحتيدر يخسوللرك نعمتدر. وتمت والله أعلم بالصواب وإليه المرجع والمآب.

Ferağ kaydı yoktur.

d- Metod ve Muhtevası

Müellifin risalesi iki kısımdan teşekkül etmektedir. Birinci kısımda Fatiha ve ilgili ayetler, tevhid düşüncesine ağırlık verilerek kelâmî ve işârî üslûplarla tefsir edilmiştir. Akabinde yapılan bu tefsiri takviye mahiyetinde müstensih tarafından, Aziz Mahmud Hüdâî'nin Âl-i İmran, 3/64. ayeti üzerine tevhid inancı doğrultusunda yazdığı üç varaklık manzumesi yazılmıştır. Bundan sonra risalenin خواص سورهء فاتحه başlığını taşıyan ve v. 7 a'dan itibaren başlayan ikinci kısmına geçilmiştir. Müstakil bir risale görünümündeki bu kısma önce istiâzenin tefsiriyle başlanmış, sonra Fatiha sûresi kelime ve cümleler halinde kısaca tefsir edilmiş, daha sonra "âmîn" kelimesine geçilerek, hadis, ahbar ve tefsirlerde izah edildiği kadarıyla bu ıstılah anlatılmış ve faziletinden istifade edilmesi için müminlerin dikkatleri çekilmeye çalışılmıştır. Bundan sonra sûrenin fazileti üzerinde durulmuş, bu meyanda Fatiha'da bulunmayan 7 harfin neler olduğu,[42] ne gibi manalar taşıdığı ve hangi sebeple sûrede bulunmadığı izah edilerek sûrenin fazilet ve önemine işaret edilmek istenmiştir. Daha sonra sûre tekrar ayet ayet ele alınmış, bazı ayet, hadis ve haberlerin teyidi ve tamamen te'vil ve işârî tefsir metoduyla tefsir edilmiştir. Nihayet sûre, harf, kelime ve ayet sayılarından hareketle bir bütün olarak tekrar ele alınmış, dua yönü ile havassına işaret edilmiş ve sûreyi halis bir niyet ve itikadla okuyan kimsenin elde edeceği sevap ve hayırlı neticelere işaret edilerek risale, v. 13b'de tamamlanmıştır.

---

42 bk. Demir, *a.g.t.*, s. 100 vd.

VI. FASIL

TEFSİR TERCÜMESİ YAZANLAR

a- Tam Tefsir Tercümesi Yazanlar

Bizzat görerek ve kaynaklardan tespitle vardığımız neticeye göre, tezimizde yer alan Osmanlı müfessirlerinden beş şahıs tefsir tercümesiyle meşgul olmuş ve bu tercüme faaliyetlerini üç ana kaynak üzerinde gerçekleştirmişlerdir. Bunların başında Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin (ö. 373/983 veya 375/985 veyahutta 383/993) *"Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm"*i gelmektedir. Diğeri el-Hazin el-Bağdadî'nin (ö. 741/1340) *"Lübâbü't-Te'vil fi Ma'âni't-Tenzîl"*i, üçüncüsü ise Hüseyin el-Kâşifî'nin (ö. 903/1497) *"el-Mevâhibü'l-'Aliyye"*sidir. Bunlardan sonuncusunun tercümesi ve mütercimleri hakkında herhangi bir istifham yoktur.

İkincisinin tercümesine verilen *"Enfesü'l-Cevâhir"* isminde bir karışıklık vardır. Çünkü bu isimle kayda geçirilmiş eserlerden özellikle İstanbul kütüphanelerinde inceleyebildiklerimizin tamamı, Ahmed-i Dâî'ye ait olan Ebu'l-Leys tefsirinin tercümesidir. Halbuki, Musa el-İznikî'nin *"Enfesü'l-Cevâhir"* ismiyle tercüme ettiği eserin Hazin tefsiri olduğu bilinmektedir.[1] Ayrıca Mu-

---

[1] bk. *Hediyye*, II, s. 480; İsmail Hakkı Ertaylan, *a.g.e.*, s. 145-146; *Osm. Müellifleri*, II, s. 14; Abdülkadir Sezgin, "Tefsir-i Ebu'l-Leys ve Tercümesi Üzerine", *Ebu'l-Leys es-Semarkandî Tefsirinin Tercümesi* (çev. Musa İbn Hacı Hüseyin İznikî), Sezgin Neşriyat, tıpkı bs., İstanbul 1983, s. 13; *İA*, "İbn Arabşah" md. içinde.

sa el-İznikî'nin Ebu'l-Leys'in tefsirini de tercüme ettiği yine kaynaklarda yer alan bilgilerdendir.[2] Muhtemelen bu iki çalışma birbirine karıştırılmış, Hazin tefsiri tercümesinin adı olan *"Enfesü'l-Cevâhir"*, Ebu'l-Leys tefsiri tercümesine de verilmiş, kaldı ki bu da diğer Ebu'l-Leys tefsiri tercümeleriyle karıştırılmıştır. Sözümüzü ispat sadedinde belirtelim ki, İstanbul kütüphanelerinde *"Enfesü'l-Cevâhir"* adıyla kayıtlı inceleyebildiğim eserlerden- ki, TSM. Ktp. Bağdat Köşkü/42 ve aynı kütüphane Hazine/21 numarada kayıtlı nüshalar bu cümledendir- hiç birisinin Hazin tefsiriyle alakası olmayıp, Ahmed-i Dâî, Musa el-İznikî ve İbn Arabşah'a nispet edilerek fişlenmiş olan Ebu'l-Leys tefsiri tercümesinin tam benzeri olduğu görülmüştür. Kütüphanelerimizdeki bu karışıklık sebebiyle olmalı ki, Macit Yaşaroğlu yaptığı araştırmada, Musa el-İznikî'nin Ebu'l-Leys tefsiri tercümesine aynı zamanda *"Enfesü'l-Cevâhir"* de dendiğini ifade etmiştir.[3] İshak Yazıcı da şunları söylemektedir: "Ebu'l-Fadl Musa el-İznikî (850/1446)'nin tercümesi. Bu zat İbn Arabşah'ın yaptığı tercümeyi *"Enfesü'l-Cevâhir"* adı altında yeniden tanzim ederek genişletmiştir."[4] Halbuki, Musa el-İznikî *"Enfesü'l-Cevâhir"* adıyla Hazin tefsirini tercüme etmiştir. Bursa Cami-i Kebîri'nin kütüphanesinde olduğu bildirilen[5] ve Musa el-İznikî tarafından tercüme edilmiş olduğu söylenen "Enfesü'l-Cevâhir" adındaki bu nüshayı tetkikimiz mümkün olamamıştır. Çünkü eser adı geçen kütüphanede kayıttan düşülmüştür. Söyle ki, halen Bursa Eski Eserler Kütüphanesi bünyesinde bir bölüm olarak bulunan kütüphanedeki tercüme hakkında, Kütüphane müdürüyle yaptığımız görüşmede şu sonuç elde edilmiştir: Demirbaş kayıt defterindeki bilgiye göre eser 1953'te Millî Eğitim Bakanlığı emriyle Ankara'ya gönderilmiş. Geri gelmeyen ve ne olduğu hususunda da bilgi verilmeyen tercüme 1954'te kayıttan düşülmüştür.

Üzerinde tercüme çalışması yapılmış olan Ebu'l-Leys tefsiri tercümesine gelince, kanaatimize göre problemin en büyüğü bu konudadır. Kaynakla-

---

2 bk. *Osm. Müellifleri*, II, s. 14; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 548; Ülken, *a.g.e.*, s. 344-345; Hamidullah, *a.g.e.*, s. 107; Kılıç, a.g.t., s. 92 vd.

3 bk. Hamidulllah, *a.g.e.*, s. 107.

4 Yazıcı, İshak "Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin Tefsirinin Bazı Hususiyetleri", *Ebu'l-Leys es-Semerkandî Tefsiri'nin Tercümesi* (çev. Musa İbn Hacı Hüseyin İznikî), Sezgin Neşriyat, tıpkı bs., İstanbul 1983, s. 5.

5 bk. Ertaylan, *a.g.e.*, s. 140-141; *Osm. Müellifleri*, II, s. 14; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 548.

rın[6] ekserisine göre bu tefsiri, Osmanlı müfessirlerinden Musa el-İznikî ve İbn Arabşah tercüme etmiştir. Bazı araştırmacılar[7] bu iki şahsa, Ahmed-i Dâî'yi de ilâve etmiştir. Bu konuda *Osmanlı Müellifleri* vs. nin verdiği mesnedsiz bilgilerle bilhassa kütüphanelerimizde pek çok nüshaları bulunan Ebu'l-Leys tefsiri tercümesinin, hiç bir kritere dayanmaksızın bir kısmının Musa el-İznikî'ye, bir kısmının da İbn Arabşah'a nispet edilerek fişlenmiş olmaları, "bu tercüme kimindir" gibi ciddî bir soru ortaya çıkarmaktadır. Müstensihlerin şahsî tasarruflarından kaynaklandığını tahmin ettiğimiz bazı farklılıklarla aynı eserin bu karışık fişlenmesi ve hiç ilgisi olmadığı halde bir de *"Enfesü'l-Cevâhir"*in, Ebu'l-Leys tefsiri tercümesi olarak mevcut kayıtlara karıştırılması, işaret etmeye çalıştığımız probleme ciddî boyutlar kazandırmıştır.

Çalışmamızın hedefi vurgulamaya çalıştığımız bu karışıklığa münhasıran netlik kazandırmak olmadığı için, meseleyi enine-boyuna incelemeyeceğiz. Çünkü ortaya koymaya çalıştığımız ve başlı başına ciddî bir çalışmayı gerektiren bu problemin çözümü, araştırmamızın kapsamı dışında kalmaktadır. Bu itibarla burada biz sadece konu hakkındaki karışıklığa dikkat çekmek istedik.

Çalışmamızın sınırlarını göz önünde bulundurarak burada yapmaya çalışacağımız husus şudur: Önce Ebu'l-Leys tefsirini tercüme eden Ahmed-i Dâî, Musa el-İznikî ve İbn Arabşah'ın kronolojik sıralamaya göre hayatlarını yazacağız. Sonra bunların yaptıkları bilinen ve söylenen tercümeler hakkında elde edebildiğimiz bilgileri nakledeceğiz. Daha sonra ise yaptığımız incelemelere istinaden kısaca kanaatimizi belirtmeğe çalışacağız.

---

6 bk. *Osm. Müellifleri*, II, s. 14; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 548; Ülken, *a.g.e.*, s. 344-345; Kılıç, a.g.t., s. 92 vd.

7 bk. Ertaylan, *a.g.e.*, s. 140; İshak Yazıcı, "Tefsiru Ebu'l-Leys Tercemeleri Hakkında Kısa Bir Araştırma", *Ondokuz Mayıs ÜİFD*, Samsun 1992, sy. 6, s. 79 vd.

1- AHMED-İ DÂÎ

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

İsmi, Ahmed b. İbrahim b. M. el-Aydınî el-Germiyanî[8] el-Hanefî'dir. "Dâî" kelimesini mahlas olarak kullanmış ve "Ahmed-i Dâî" adıyla meşhur olmuştur. İsmail Paşa müellifin adını, Ahmed b. Abdillah el-Karamanî er-Rumî olarak vermiş ve "Dâî er-Rumî" mahlasıyla meşhur olduğunu söylemiştir.[9]

Hayatı hakkında geniş ve açık bilgiye sahip olamadığımız Ahmed-i Dâî'yi hemen bütün kaynaklar Germiyanlı olarak kaydetmişlerdir. Buna göre Ahmed-i Dâî XIV. asrın sonlarıyla XV. asrın başlarında Germiyanoğulları'ndan[10] Yakub Bey'in (ö. 832/1428) sarayında yetişmiş, sonra Yıldırım Bayezid'in (ö. 805/1402) himayesine girerek Şehzâde Emir Süleyman'ın yanında bulunmuş, ona dinî ve edebî ilim ve irfanda rehberlik etmiştir. Şehzâdenin 813/1410'da ölümünden sonra Çelebi Mehmed (ö. 825/1421) ve II. Murad'ın (ö. 855/1451) himayelerinde bulunan Ahmed-i Dâî, Osmanlı'nın da en meşhur âlim, edib, şair ve müfessirlerinden biri olmak üzere tarihe geçmiştir.[11]

Ahmed-i Dâî, Germiyanoğulları'nın ilim ve kültür yönünden güçlü olduğu, ilim erbabına her türlü imkân kapılarının açık bulunduğu bir devirde ve iyi bir ilim çevresi içinde yetişmiştir. Eserlerinden çoğunu sultan, şehzâde ve emirlere -ki, Yakub Bey, II. Murad ve onun beylerinden bazısı bu cümledendir[12] ithafen yazmış olması bunu göstermektedir. Bu sebepledir[13] ki, onun devlet ricali nezdinde iyi bir mevkiye sahip olduğunu rahatlıkla söyleyebilmekteyiz.[14] Nitekim o, Şehzâde Emir Süleyman'a çok yakındır, onun meclis ve sohbet arkadaşıdır.[15]

---

8 bk. Ş. Sami, *a.g.e.*, V, s. 3850; Ahmed Rifat, *a.g.e.*, VI, s. 80.

9 bk. *Hediyye*, I, s. 119.

10 bk. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri...*, s. 9-12.

11 bk. Ertaylan, *a.g.e.*, s. 6; *Sic. Osmanî*, I, s. 190; Ş. Sami, *a.g.e.*, I, s. 798; *DİA*, "Ahmed-i Dâî" md.; *TA*, "Ahmet Dâî" md.; *TDEA*, "Ahmed Dâî" md.; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 88; Yazıcı, *a.g.m.*, s. 81.

12 bk. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 88.

13 bk. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 48; *DİA*, a.g.md.; *TDEA*. a.g.md.

14 bk. *TDEA*, a.g.md.

15 bk. Yazıcı, a.gm., s. 81.

Ahmed-i Dâî, aklî ve naklî ilimlerde ve özellikle edebiyat alanında güçlü bir kimse olmasına, tasavvufla iç içe yaşayan âlim ve şairlerin çok bulunduğu dönemin başlarında yaşamasına rağmen, şiirlerinde Sehî Bey gibi tasavvufa pek girmediği söylenmekte,[16] bununla beraber onun, tasavvuf ilmine de önemli ölçüde vakıf olduğu şöyle kaydedilmektedir: "Ahmed-i Dâî tasavvufu da bir ilim olarak mükemmelen bilmekte olduğunu, tasavvufî neş'e ile yazdığı eserleriyle isbat etmektedir."[17] Ancak onun zahirî ilimlere vukufu daha yüksektir ve belirttiğimiz gibi o, "ulum-i şer'iyye ve edebiyyeyi tahsil etmiş ulemâ-i zahiredendir. Bu yolda kadılığa kadar da yükselmiştir."[18] Sehî Bey de onun ilim ve irfan yönünü şöyle anlatmaktadır: "...Sultan Emir Süleyman şarilerindendir. Hoş tabiatlı, söz bilir, rind, nazik, lâtif, tatlı dilli, zarif, bu fennin kâmili...olup, ilmin ehli kısmındandır. Kadılık yapmıştır. Mesnevi, kaside ve gazel söylemekte mahir... kimsedir."[19] Kütahya'da kadılık yaptığı, hayatının kesin olarak bilinen yönlerinden birisidir.[20]

Ahmed-i Dâî'nin vefatı hakkında kesin bir tarih belirlemek mümkün görünmemektedir. Kaynaklardan bazısı[21] onun I. Murad devrinde (764-792/1362-1389) vefat ettiğini söylerken, bazısı[22] 810/1407 veya 820/1417'de, bazıları[23] ise 820/1417'de vefat ettiğini söylemişlerdir. Kronolojik sıralamada 820/1417 esas alınmıştır.[24]

---

16 bk. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 88.

17 Ertaylan, *a.g.e.*, s. 8.

18 a. yz., *a.e.*, s. 7.

19 Sehî Bey, *Tezkire*, İstanbul 1325, s. 56; Ayr. bk. *Tezkire-i Lâtîfî*, s. 85-86.

20 bk. Ertaylan, *a.g.e.*, s. 7; Sehî Bey, *a.g.e.*, s. 56; *Tezkire-i Lâtîfî*, s. 85-86; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 88; *TDEA*, a.g.md.

21 bk. *Sic. Osmanî*, I, s. 190.

22 bk. *Hediyye*, I, s. 119.

23 bk. *Keşfü'z-Zünûn*, s. 789; Fuad Sezgin, *Gesechichte des Arabischen Schrifttums (GAS)*, Leiden 1967, I, s. 446.

24 Ahmed-i Dâî'nin hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Âlî Efendi, *a.g.yzm.* v. 130; *Osm. Müellifleri*, II, s. 171-172; Ş. Sami, *a.g.e.*, I, s. 798; *DİA*, a.g.md.; Ertaylan, *a.g.e.*; *TA*, a.g.md.; Banarlı, *a.g.e.*, I, s. 455-456; Yazıcı, *a.g.m.*, s. 81-82; *TDEA*, a.g.md.

b- Eserleri

Ahmed-i Dâî'nin eserlerinin sayısı ve ilmî muhtevası hakkında şunlar söylenmektedir: "Bugün elimizde Ahmed-i Dâî'ye ait manzum, mensur 17 kadar eser bulunmaktadır. Bunların mütalaa ve tetkikleri onun, zamanın müellif ve âlimleri arasında büyük bir mevkiye sahip, ansiklopedik bir âlim-i mütebahhir olduğunu gösteriyor. Eserleri için Kur'ân, tefsir ve hadis ilimlerinden başlayarak, mev'ızaya, tarihe, teressüle (münşeat), lügate, aruza, riyaziyeye, hey'ete, fala, tabire ve nihayet tıbba varıncaya kadar bütün ilimlere dair tasnif ve telifleri olduğu gibi, Türkçe, Farsça ve Arapça'daki bilgisinin derinliğini ve sağlamlığını gösteren divan, mesnevi ve diğer manzumeleri de mevcuttur."[25]

Ertaylan, Ahmed-i Dâî hakkında yaptığı çalışmanın önemli bir kısmını bu zatın eserlerinin tetkikine hasretmiştir. Bunları manzum ve mensur olarak iki grupta ele almış ve her biri hakkında yeteri derecede tanıtıcı bilgi vermiştir. Müellifin bu eserlerinden bazıları şunlardır

1- Ebu'l-Leys es-Semerkandî Tefsirinin Tercümesi
2- Miftâhu'l-Cennât
3- Cinân-ı Cenân
4- Sirâcü'l-Kulûb
5- Kitâbü'ş-Şifa fî Ehâdîsi'l-Mustafa Tercümesi = Tıbb-ı Nebevî Tercümesi
6- Vesîletü'l-Mülûk li-Ehli's-Sülûk
7- 'Ukûdü'l-Cevâhir
8- Tezkiretü'l-Evliyâ
9- Cenknâme
10- Divan (Türkçe ve Farsça)[26]

---

25 Ertaylan, *a.g.e.*, s. 8.

26 bk. Ertaylan, *a.g.e.*, s. 65-191; *Hediyye*, I, s. 191; Sehî Bey, *a.g.e.*, s. 56; *Tezkire-i Latifi*, s. 85; *Osm. Müellifleri*, II, s. 171-172; *DİA*, a.g.md.; Yazıcı, a.g.m.; s. 81-82; *TDEA*, a.g.md.; *TA*, a.g.md.; *İA*, a.g.md.

c- Tefsir tercümesi

Gerek Ertaylan, gerekse İshak Yazıcı, Ahmed-i Dâî'nin Ebu'l-Leys tefsiri tercümesi hakkında özellikle İstanbul kütüphanelerinde yaptıkları araştırmada bir takım hatalı tespitlere rastladıklarını kaydettikten sonra, bu tercümelerin büyük çoğunluğu itibarıyla Ahmed-i Dâî'ye ait olduğunu beyan etmiş, mukaddime ve tercümenin içinde zaman zaman tekrar edilmiş olan "Dâî" mahlasının isim olarak değil de bir tevazu ifadesi olarak kullanıldığı varsayımından hareketle bu hatalı tespitlere yol açılmış olabileceğini vurgulamışlardır.[27] Ayrıca *Hazin tefsirinin "Enfesü'l-Cevâhir"* adıyla Musa el-İznikî tarafından yapılmış olan tercümesi de bazı zühullere yol açmış ve Ahmed-i Dâî'nin tercümesiyle karıştırılmıştır.[28] Yaptığımız örnek karşılaştırmalarda Musa el-İznikî'ye nispet edilerek kaydedilen tercümelerin çoğunluğunun tamamen Ahmed-i Dâî'nin tercümesine benzediğini gördük.[29] Tıpkı "Enfesü'l-Cevâhir" adıyla kaydedilenlerde olduğu gibi. Şu farkla ki nüshalardan bazısının başına Ahmed-i Dâî'nin manzum mukaddimesi ilave edilmiş, bazılarına edilmemiş, bazılarında kitabın mukaddimesinden başlanırken, bazılarında Fatiha'nın tercümesinden başlanmıştır.

Ertaylan adı geçen eserinde, Ahmed-i Dâî'nin tercümesinden tıpkı basım sûretiyle ilave ettiği manzum mukaddime ve tercümenin ilk sayfalarından örnekler vererek tercümeyi etraflıca tanıtmıştır.[30]

Biz burada İstanbul'daki kütüphanelerden NOSM. Ktp./137 numarada tek cilt, 138-139 numaralarda ise iki cilt halinde tespit edebildiğimiz Ahmed-i Dâî adına kayıtlı nüshalardan-ki, her ikisinde de manzum mukaddime yoktur- 137 numaradakini fizikî yönüyle tanıtacak, metod ve muhteva kısmını ise Ertaylan'ın eserinden nakledeceğiz.

---

27 bk. Ertaylan, *a.g.e.*, s. 140; Yazıcı, *a.g.m.*, s. 80.

28 bk. Ertaylan, *a.g.e.*, s. 140-141.

29 Ahmed-i Dâî'ye ait tercüme hakkında yapılan hatalar için bk. Ertaylan, *a.g.e.*, s. 141 vd.

30 bk. Ertaylan, *a.g.e.*, s. 1-9 ,140-149, ve 341-348.

Ahmed-i Dâî adına kayıtlı tercümenin tespit edebildiğimiz diğer nüshaları, Kayseri Reşid Efendi/87, Milli Ktp. Yazmalar/28 ve TTK Ktp/670 numarada kayıtlıdır.

NOSM. Ktp/137 numarada kayıtlı tam olan eser, 304x190, 215x105 mm. ebadında, mikleb ve kapaklarına ebru kâğıt geçirilmiş sağlam tek bir ciltir. 604 adet olan varaklar, orta incelikte, sağlam, sarı, aharlı, çizgi ve motif filigranlıdır. Sayfalar 33 st. olup, yaldız, siyah ve kırmızı çizgi cedvellidir. Geniş bırakılmış marjlar boştur. Kısmen harekeli ve rahat okunan nesih yazı orta incelikte bir uçla yazılmış, sûre başlıklarında kırmızı, diğer yerlerde siyah mürekkep kullanılmıştır. Ayetler harekelidir ve soluk kırmızı çizgilerle belirlenmiştir. Müzehheb güzel bir serlevhaya sahip olan eserde, müstensih ve müellifini tanıtıcı bir kayıt yoktur. Ancak numarasız boş varaka, muhtemelen eserin fiş kaydını çıkaran şahıs tarafından "sekizinci sahifedeki kayda göre bu eser dahi Ahmed Efendi'nindir" ibaresi kaydedilmiştir. Zikri geçen sayfadaki kayıt şöyledir: "...ta buna muttali olanlar faide tutub bu fakir Dâî'ye bir dua hediye kıla..." Daha önce de belirtmeye çalıştığımız gibi, manzum mukaddime dahil eserin muhtelif yerlerinde tekrar edilmiş olan bu "Dâî" mahlası, eserin Ahmed-i Dâî'ye ait olduğunu göstermektedir ki, Ertaylan'ın da hareket noktası bu olmalıdır.

Manzum mukaddimenin başı:

قلالوم ثنا جاندن أول معبودي كه أولدر همه موجودك مصودي

واحددر شريكدن منزه أو حق انوك صنعنه سن بر اكلايو بق

Sonu:

سروريله كوكلني قلغل فرح دخي صدرني نوريله قل شوخ

بنوم چون اك سن قلماغل عتاب انوكيله اشله نكه وار صواب.

Tercümenin başı:

أعوذ بالله من الشيطان الرجيم أولا بو كتاب عزيزا ابتدا قلدق الله استعاذه قلمغله كه أمر حقه امتثال اولنوب مخالفتدن اراغ اولنه زيرا حق تعالي اول ايكي جهان فخري محمد مصطفي يه بيورد كه فإذا قرأت القرآن...

Sonu:

...سكا خير ويره ين مي شول صغنجق نسنه لرن كوركلسندن. رسول ع.م ديديكه... حق تعالي نك فضل كرمي وعنايتي برله

İstinsah kaydı:

تحريرا في اليوم الخامس عشر من ربيع الأول لسنة خمس وستين ومائة وألف

d- Metod ve Muhtevası

Ahmed-i Dâî tercemesini, Timurtaş, Paşaoğlu Umur Bey'in emr ü teşvikiyle yaptığını söylemektedir. Bunu tefsirin manzum mukaddimesinde etrafıyla göstermiştir.

Ahmed-i Dâî tefsirinin birçok hususiyetleri vardır ki, onu diğer tefsir mütercimlerinin eserlerinden mümtaz bir mevkie çıkarır. Ahmed-i Dâî her tercemesinde olduğu gibi bu tefsir tercemesinde de alelâde bir mütercim durumunda kalmamakta, yer yer tasarruflar yapmaktadır.

Ahmed-i Dâî tefsiri başlıca iki kısımdır. Biri mukaddime kısmıdır ki, manzumdur. Tamamıyla kendi telifidir.[31] İkincisi tercüme metnidir ki, esasen mensurdur, arasında yer yer manzum parçalar vardır. Dâî bu kısımda da serbest kalmıştır. Bir kere başta istiâze ve besmele hakkında uzun uzun bilgiler vermiş, sebeb-i nüzüllerini, havas ve ehemmiyetlerini, misaller, hadisler ve ayetlerle tafsil ve talim etmiştir... Dâî tefsirinde yer yer sualler vaz'eder ve "bu fakir Dâî eyle cevap virir ki, Allah a'lemdir" diye başlar ve suale cevap verir.

---

[31] Manzum mukaddimenin hususiyetleri için bk. Ertaylan, *a.g.e.*, s. 67 vd.

Dâî tefsirinde muhtelif rivayet ve ravilerden bahsettiği gibi, tercemesine esas ittihaz etmiş olduğu gibi, sahib-i tefsir Ebu'l-Leys'in sözlerinden de bahseder. Meselâ: "Gel bu kez mana dürrlerinden al ki, iflasdan kurtulasın, İmam Ebu'l-Leys rahmetullah müselsel senedle İbn Abbas'dan rivayet kılur..." der ki, bu da eserinin doğrudan doğruya Ebu'l-Leys'den bir tercüme olmadığını, belki ondan faydalanarak, onu esas tutarak, diğer hüccetlerden, senedlerden, rivayetlerden de faydalanarak yapılmış Türkçe yeni bir tefsir gibidir... Bütün tercemelerinde tasarruf yapmaktan, istediği yerlerde kendi fikrini, kendi düşünce ve kanaatini söylemekten, istediği yerleri de lüzumsuz, faydasız görerek çıkarmaktan çekinmemiştir... Dâî bütün okur yazarların kolaylıkla okuyup kavrayabilecekleri bir dil kullanmıştır. Bu devirlerde Türkçenin çetrefilliğinden, istenilen şeyleri ifadeye elverişli olmadığından bahseden bazı yazıcılar görülmekte ise de, Ahmed-i Dâî'nin Türkçeden hiç de böyle bir şikayeti yoktur... Bu muazzam eseri baştan başa Türkçeye tercemede en ufak bir tereddüt, en küçük bir teennî bile göstermeyen Ahmed-i Dâî, bu muazzam eseriyle Türk diline hakikaten hizmetlerin en büyüğünü etmişdir."[32]

2- MUSA el-İZNİKÎ

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

İsmi, Ebu'l-Fadl Musa b. Hacı Hüseyn el-İznikî er-Rumî el-Hanefî es-Sûfî'dir. Hayatı, ilmî şahsiyeti ve faaliyetleri hakkında sahip olunan bilgi, eserlerinden edinilen bilgilerle sınırlı kalmaktadır. Buna göre o, medrese tahsil geleneğine uygun olarak zahirî ve batınî ilimleri ikmalden sonra bir yandan irşad faaliyetlerine devam etmiş, diğer yandan da dinî, ahlâkî eserler yazarak, Anadolu'da İslâm'ın yayılması ve gönüllere iyice yerleşmesine çalışmıştır. Eserlerinden onun, şer'î ilimlerde olduğu kadar tasavvufta da maharet sahibi olduğu anlaşılmaktadır.[33] Âdeta o hayatını ilme ve irfana vakfetmiş, telif eserlerinin yanında dinî ve ahlâkî bir takım eseri Türkçeye tercüme ederek Osmanlı toplumuna ve Türk diline önemli hizmetlerde bulunmuştur. O, müttekî, mütedeyyin, âlim, fazıl ve mütefekkir bir kimsedir.

---

32 Ertaylan, *a.g.e.*, s. 146-147.

33 bk. *Osm. Müellifleri*, II, s. 13.

Hicrî VII. (m. XIII) asırdan itibaren başlayan tercüme faaliyeti, VII/XIV. asırdan itibaren zenginleşerek devam etmiştir. İşte Musa el-İznikî bu akımın IX/XV. asırdaki önemli ve gözde temsilcilerindendir.[34] Onun gerek telif ve gerekse tercümeleri, Osmanlı Türkçesi'nin ilk dönem özelliklerini ve zenginliğini göstermesi bakımından da büyük ehemmiyeti hâizdir.[35]

Musa el-İznikî'nin vefat tarihini her ne kadar İsmail Paşa 838/1434[36] ve İshak Yazıcı da 850/1446[37] olarak vermişler ise de, çoğunluk[38] 833/1429'da vefat ettiğini kaydetmişlerdir ve kronolojik sıralamada da bu tarih esas alınmıştır.

b- Eserleri

Musa el-İznikî'nin telif ettiği eserleri, daha ziyade tefsir ve tasavvuf ağırlıklıdır ve tespit edebildiklerimizden bazıları şunladır:

1- Enfesü'l-Cevâhir (el-Hazin el-Bağdadî'nin "Lübâbü't-Te'vîl fî Maâni't-Tenzîl" adlı tefsirinin tercümesidir.)

2- Tercüme-i Tefsîr-i Ebu'l-Leys es-Semerkandî

3- Tercüme-i Faslü'l-Hitâb (li-Hoca Pârisâ)

4- Hısnü'l-Hasîn fî Menheci'd-Din (li-İbni'l-Cezerî)

5- Zâdü'l-'Ibâd[39]

6- Münebbihü'r-Râkıdîn (ahlâk hk. Türkçe)[40]

c- Tefsir Tercümeleri

Müellifin zikri geçen tercümelerinden kesin olarak bilineni, kütüphanelerimizde hatalı kaydedilmiş olmakla beraber, Hazin tefsiri tercümesi olan "*Enfesü'l-Cevâhir*"idir. Ebu'l-Leys tefsiri tercümesine gelince, yine kütüpha-

---

34 bk. Ülken, *a.g.e.*, s. 344-345.

35 bk. *Osm. Müellifleri*, II, s. 14. 36.

36 bk.*Hediyye*, II, s. 480.

37 bk. Yazıcı, *a.g.m.*, s. 79.

38 bk. Ertaylan, *a.g.e.*, s. 140; *Osm. Müellifleri*, II, s. 13: Ülken, *a.g.e.*, s. 345; Hamidullah, *a.g.e.*, s. 77.

39 Umur Bey'in istek ve teşvikiyle yaptığı, Ebû Bekr b. M. es-Seylânî'nin "Necâtü'z-Zâkirîn" adlı eserinin tercümesidir.

40 bk. *Osm. Müellifleri*, II, s. 13-14; *Hediyye*, II, s. 480; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 548; Ülken, *a.g.e.*, s. 345; Hamidullah, *a.g.e.*, s. 107.

nelerimizde adına kayıtlı pek çok nüsha vardır. Ancak bunların müellifimize ait olduğu hususunda net kriterler yoktur. Bu bakımdan nüshalardan her hangi birini tanıtmayı, yanılmalara yol açacağı için sakıncalı bulduk. Çünkü nüshalardan hemen tamamına yakını baş ve sonu itibarıyla Ahmed-i Dâî'ye ait olmak üzere tanıttığımız tercümenin benzeridir. Tercüme hakkında özet bilgi bu faslın başında verildiği ve asıl tefsirin özelliklerine de işaret edildiği için, ayrıca burada meseleyi tekrara gerek görülmemiştir.

3- İBN ARABŞAH

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

İsmi, Şihabüddin Ebu'l-Abbas (Ebû M.) Ahmed b. M. b. Abdillah b. İbrahim ed-Dımaşkî el-Acemî er-Rumî el-Hanefî"dir. "İbn Arabşah" künyesiyle tanınan bu zat, 791/1389'da Dımaşk'ta doğmuş, çocukluk çağını burada geçirmiştir. İlk tahsiline burada başlamış ve ez-Zeyn Ömer b. el-Lebbân el-Mukrî'den kıraat ilmini mükemmelen öğrenmiştir.[41]

Timur, Şam diyarı istilâsından 803/1400'de dönerken İbn Arabşah'ın ailesini de yanında Semerkant'a getirmiştir. İbn Arabşah başladığı tahsilini yörenin meşhur âlimleri Seyyid Şerif el-Cürcânî, Hoca Abdülevvel, Hoca İsamüddin b. Abdilmelik ve İbnü'l-Cezerî'de devam ettirmiştir. Belirli bir seviyeye geldikten sonra 811/1408'de Moğol illerinden Hutte'ye[42] giderek Ali es-Seyrâmî'den hadis okumuştur. Lisan bilimiyle tasavvufa özel ilgi duyması sebebiyle kısa sürede Farsça, Türkçe ve Moğolca'yı öğrenmiş, tasavvufta da Şeyh Üryan el-Edhemî'den istifade etmiştir. Bunlarla yetinmeyip daha çok ilim adamından yararlanmak düşüncesiyle Mâverâünnehir, Harezm ve Deşt-i Kıpçak[43] gibi yerleri dolaşmış, pek çok âlimden ilim alan İbn Arabşah, son gittiği beldede Bezzâziye'nin hizmetine girmiş ve dört sene müddetle bu zattan da usul ve füru okumuştur.[44] Böylece aklî, naklî ve tasavvufî ilimlerin

---

41 bk. *Hediyye*, I, s. 130; *İA*, "İbn Arabşah" md.; Şevkânî, *a.g.e.*, I, s. 109; *Şezerât*, VII, s. 280; Ziriklî, *a.g.e.*, I, s. 218; Kehhâle, *a.g.e.*, II, s. 122; *Dâiretü'l-Maârifi'l-İslâmiyye*, Kahire, ts., "İbn Arabşah" md.

42 bk. Yâkûtü'l-Hamevî, *a.g.e.*, II, s. 346.

43 bk. *TA*, "Deşt-i Kıpçak" md.

44 bk. Mecdi Efendi, , *a.g.e.*, s. 73-74; *İA*, "İbn Arabşah" md.; Şevkânî, *a.g.e.*, I, s. 109; Ziriklî, *a.g.e.*, I, s. 218; *Dâiretü'l-Maârif*, a.g.md.

yanında, dilde ve edebiyatta da mütebahhir bir kimse olmuş, nazım ve nesirde yeniliklere öncülük edebilecek seviyelere gelmiştir. İlmî cephesi bu derece parlak olan İbn Arabşah tabiatı itibarıyla fevkalâde uyumlu, hüsn-i hal ve engin bir sevgi ve müsamaha sahibi, mütevazî, kanaatkâr, nefsine hâkim bir kimse olarak ün kazanmış ve bu özelliklerini ölünceye kadar muhafaza etmiştir. Bunların yanında hak edenleri en güzel şekilde hicvetme kabiliyeti de bilinen başlıca özelliklerinden olmuştur.[45]

Horasan diyarında kendisini yetiştiren İbn Arabşah, Çelebi Mehmed zamanında (816-825/1413-1421) Kırım üzerinden Edirne'ye gelmiş, burada Simavna Kadısıoğlu Şeyh Bedrüddin, Molla Fenarî, Abdülkerim Efendi ve Bürhaneddin Haydar gibi meşhur Osmanlı ulemâsıyla birlikte ilme ve irfana hizmet vermiştir. Zamanının büyük kısmını Çelebi Mehmed'in hizmetinde olmak üzere on sene kadar Osmanlı topraklarında kalmıştır. Bu müddet içinde divan-ı hümayunda devletler arası yazışma işlerini yürütmüştür. Sarayda hocalık yapmış, Arapça ve Farsça bazı eserleri Türkçeye tercüme etmiştir. Bilgi ve tecrübe birikiminden istifade edilsin diye çevre devletlerin meliklerine gönderilmek üzere yazdığı *"Divanü'l-İnşâ"* adlı eseri büyük takdir toplamıştır. Bu arada *"Tefsîr-i Ebu'l-Leys"* ile *"Câmi'u'l-Hikâyât"* adlı eserleri Tükçeye tercüme ederek Çelebi Mehmed'e hediye etmiştir.[46]

İbn Arabşah 825/1421'de asıl yurdu Şam'a dönmüş, hayatın tetebbuat demek olduğuna inandığı için zaman zaman ilmî mübahaseler için Kahire'ye gitmiştir. Buraya son gidişinde es-Salâhiyye hankâhında görevlendirilmiştir. Gösterdiği liyakat ve başarılı hizmeti sebebiyle Sultan Melik Zahir Çakmak'ın (827-857/1423-1453) takdir ve himayesine mazhar olmuştur. Bu sıcak alakaya hased duyan Mısır ulemâsı, hakkında şikâyetler üretmiş ve inandırılan Sultan kendisini hapse mahkum etmiştir. Hadise müellifimizi çok üzmüş ve serbest bırakılmasından kısa bir süre sonra 854/1450'de Mısır'da vefat etmiştir.[47]

---

45 bk. Şevkânî, *a.g.e.*, I, s. 111; *İA*, a.g.md.

46 bk. Mecdi Efendi, *a.g.e.*, s. 74; Yiğit, *a.g.e.*, s. 255; Şevkânî, *a.g.e.*, I, s. 110; Ziriklî, *a.g.e.*, I, s. 218.

47 bk. *İA*, a.g.md.; *Şezerât*, VII, s. 280; Kehhâle, *a.g.e.*, II, s. 122; Ziriklî, *a.g.e.*, I, s. 218.

b- Eserleri:

İbn Arabşah'ın, maharet kazandığı ilimlerde, gerek telif ve gerekse tercüme sûretiyle meydana getirdiği eserlerden bazıları şunlardır:

1- Tercüme-i Tefsîr-i Ebu'l-Leys es-Semerkandî

2- Tercüme-i Câmiu'l-Hikâyât

3- Tercümânü'l-Mütercem bi-Müntehabi'l-Arab fî Lügati't-Türk ve'l-Acem ve'l-Arab = Divanü'l-İnşâ

4- Mir'âtü'l-Edeb

5- Ukûdü'n-Nasîha

6- Ta'bîru'l-Kâdirî Tercümesi

7- Acâibü'l-Makdûr fî Nevâibi't-Timur

8- Merzübânnâme[48]

c- Tefsir tercümesi

İbn Arabşah'ın tefsire dair tek çalışması, kaynaklara göre Ebu'l-Leys tefsirinin tercümesidir.[49] Ancak kütüphanelerimizde sıkça rastladığımız adına kayıtlı nüshaların, tıpkı Musa el-İznikî'nin aynı eseri tercüme kayıtlarında olduğu gibi, müellifimize ait olduğu hususunda hiç bir emare mevcut değildir. Bunlar da başlangıç ve sonuç itibarıyla küçük bazı farklılıklar bulunmakla beraber Ahmed-i Dâî'nin tercümesine benzemektedir. Bu bakımdan mevcut nüshaları nispetlendirme isabetli olamayacağı için, İbn Arabşah adına kayıtlı her hangi bir nüsha tanıtılmamış, tercüme hakkında bu faslın başındaki beyanlarla yetinilmiştir.

Biz, Hazin ve Ebu'l-Leys tefsiri tercümeleri hakkında tespit ve kanaatimizi kısaca şu şekilde belirtmek istiyoruz:

Hazin tefsirini Musa el-İznikî, "*Enfesü'l-Cevâhir*" adıyla tercüme etmiştir. Ancak bu isimle başta İstanbul'daki kütüphanelerde yer alan kayıtların Ebu'l-Leys tefsiri olduğu tarafımızdan tespit edilmiş ve fakat bu hatalı kayda

---

[48] bk. Mecdi Efendi, *a.g.e.*, s. 74, *Hediyye*, I, s. 130; *İA*, a.g.md.; *Şezerât*, VII, s. 280 vd.; Şevkânî, *a.g.e.*, I, s. 109 vd.; Kehhâle, *a.g.e.*, II, s. 122; Zirikli, *a.g.e.*, I, s. 218; *Dâiretü'l-Maârif*, a.g.md.

[49] bk. *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 441; Bilmen, *a.g.e.*, I, s. 392; Ertaylan, *a.g.e.*, s. 140; Hamidullah, *a.g.e.*, s. 107; Yazıcı, *a.g.m.*, s. 79.

neyin sebep teşkil ettiği anlaşılamamıştır. Doğru kaydedilen ve kaynaklarda örnek gösterilen Bursa Cami-i Kebir Kütüphanesi'nde, 2. ciltten itibaren 4. cüz'ün başından başladığını öğrendiğimiz nüshanın halen mevcut olmadığı ise bu faslın başında ifade edilmiştir.

Ebu'l-Leys tefsiri tercümeleri hakkında karşılaştırma yapmak sûretiyle vardığımız netice şudur: Musa el-İznikî ile İbn Arabşah'a nispet edilen nüshaların hemen tamamı, Ahmed-i Dâî tercümesiyle tam bir benzerlik içindedir.[50] Kanaatimize göre yapılmış olan hatalı kayıtlar bu kadarla kalmamaktadır. Şöyleki, kaynaklarda hiç rastlanılmadığı ve eserin manzum mukaddimesiyle birlikte Ahmed-i Dâî tercümesinin aynısı olduğu halde bahis konusu tercüme, Sürûrî Efendi'ye dahi nispet edilerek katalog fişlerine geçilmiştir. Ancak belirtelim ki, burada hata kütüphane katalog fişlerini tanzim edende değil, eseri istinsah eden ve süslemesini yapan zatta olmalıdır. Çünkü eseri iyice inceleme ve bir mukayese yapma gereği duyulmamış, aslı itibarıyla Ahmed-i Dâî'nin tercümesi olan eserin iç kapağındaki serlevhanın ortasına neye istinaden yazıldığı belli olmayan كتاب تفسير القرآن العظيم تأليف الشيخ العالم العلامة مولانا سروري رحمه الله ibaresi, hatalı nispetlendirmenin tekrar edilmesine sebep teşkil etmiştir. Yapılan hatalı nispetlendirmelere çarpıcı bir örnek teşkil ettiği için zikre değer bulduğumuz bu tek ciltlik tam nüsha, Osmanlı ciltçilik sanatıyla dahilî-haricî kitap süslemeciliğinin bir şaheseridir ve NOSM. Ktp/317 numarada kayıtlı bulunmakladır.

Ebu'l-Leys tefsiri tercümesi hakkında netice olarak şunu söylemek istiyoruz: Bu tefsiri mufassal olarak tercüme eden ilk mütercim Ahmed-i Dâî'dir. Ertaylan'ın kanaatine iştirak ediyor, bu hususta herhangi bir şüpheyi varit görmüyoruz. Çünkü mukaddime ve eserin içinde mükerreren geçen "Dâî" mahlasının, kesin tespitte kriter olma özelliği bütün şüpheleri izaleye kâfi gelecek niteliktedir.

Eser, daha sonraki yıllar içinde kısmî ihtisarlarla hem Musa el-İznikî, hem de İbn Arabşah tarafından tercüme edilmiştir. Ancak bu şahısların adı-

---

50 Ahmed-i Dâî'ye ait tercüme nüshalarının nisbetlendirilmesinde yapılan hatalar için bk. Ertaylan, *a.g.e.*, s. 141 vd.

na kayıtlı nüshalar bazı farklılıklarla beraber, başlangıç ve sonuç itibarıyla birbirine olduğu kadar, Ahmed-i Dâî'nin nüshalarına tamamen benzerlik taşımaktadır. Bu da bizde tercümelerin yekdiğerine çok benzediği için tefrik edilemediği veya birisi kaybolduğu halde, benzerlik sebebiyle hatalı nispetlendirme yapıldığı kanaatini doğurmaktadır. Binâenaleyh bu mevcut tercümelerin kime ait olduğu hususunda sağlıklı bir karara varmak için, tarih ve dil bilimine tam vukuf peyda etmiş ilim erbabının her hal ü kârda müstakil bir çalışma yapmasında ilim ve kültür hayatımız açısından zaruret görmekteyiz.

4- EBU'L-FADL el-BİTLİSÎ

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

İsmi, Ebu'l-Fadl M. b. İdris b. Hüsamiddin Ali b. Hasan en-Nahcivanî el-Bitlisî er-Rumî ed-Defterî el-Hanefî'dir.[51] *"Heşt-Behişt"* müellifi Kazasker İdris-i Bitlisî'nin oğludur. İlmiye sınıfına çok eleman kazandırmış bir aileye mensuptur. İlk tahsilini babasında yaptıktan sonra, Bursa'da müderrislik görevinde bulunan Kâdı-i Bağdad'dan okumuştur. Daha sonra devrin gözde âlimlerinden Müeyyedzâde'nin hizmetine girmiş ve tahsilini icazet derecesinde bu zatta tamamlamıştır. Mülâzemet payesiyle bir müddet müderrisliğe hazırlık dönemi geçiren[52] Ebu'l-Fadl el-Bitlisî, aklî ve naklî ilimlerde tam bir vukuf sahibidir. tefsirde ve özellikle babası gibi tarih ilminde temayüz etmiş,[53] ulemâ arasında sevilen ve takdir gören bir kimse olmuştur.[54]

Ebu'l-Fadl el-Bitlisî ilmiyle âmil, müttakî, mütedeyyin, ilme ve ibadete düşkün, hali vakti yerinde ve fazileti kemal derecesinde, mümtaz bir şahsiyettir. Tophane semtinin üst tarafında denize nazır bir eve ve bahçeye maliktir. 961/1553'te buraya bir cami ve bir de mektep yaptırmıştır.[55]

---

51 bk. *Hediyye*, II, s. 253.

52 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 188.

53 bk. *Osm. Müellifleri*, III, s. 8; Kehhâle, *a.g.e.*, IX, s. 32.

54 bk. *Osm. Müellifleri*, III, s. 8.

55 bk. *Osm. Müellifleri*, III, s. 8; *Sic. Osmanî*, I, s. 171; Atâî, *a.g.e.*, I, s. 189.

Bitlisî, hocası Müeyyedzâde'nin geçici olarak görevden alınması üzerine, yerine geçen Molla Halil'in marifetiyle Bursa'dan uzaklaştırılmış[56] ve Manisa'da müderrislik görevine başlamıştır.[57] Müeyyedzâde 918/1513'te görevine iade edilince, öğrencisi hakkında devrin padişahı Yavuz Selim'e (918-927/1512-1520) tezkiyede bulunmuştur. Bunun üzerine Bitlisî önce Trablusgarb'a kadı olarak gönderilmiş, bir müddet sonra da Anadolu defterdarlığına getirilmiştir. Görevlerinde gösterdiği liyakat, titizlik, ciddiyet ve başarı, şahsına duyulan takdir hislerini iyice güçlendirmiş ve bir müddet sonra başdefterdarlığa terfi ettirilmiştir. 33 sene süresince bu görevi mükemmel bir tarzda yürüten[58] Bitlisî, Kanunî'nin (927-974/1520-1566) mevzuata muhalif bir iradesini yerine getirmeyi uygun bulmadığı için, görevinden affını isteyerek tekaüd olmuştur[59] Geri kalan ömrünü bu fırsattan istifade ile ibadet, ilmî tetebbuat, telif, irşad ve sohbet faaliyetlerine ağırlık vererek değerlendirmiştir. Bu sıralarda gördüğü bir rüyada aldığı işaretle 982/1574'te hac seferine çıkmış, ancak Şam'a vardığında ani vefatıyla niyetini gerçekleştirememiştir. Merhumun cenazesi İstanbul'a getirilmiş ve inşa ettirdiği camiin haziresinde toprağa verilmiştir.[60]

b- Eserleri

Tarih ve tefsir ilminde güçlü ve eserlerinde her üç dili de rahatlıkla kullanabilme maharetine sahip olan Bitlisî'nin ağırlığını özellikle tarihle ilgili olanların teşkil ettiği eserlerinden bazıları şunlardır:

1- Tercüme-i Tefsîru'l-Mevâhibi'l-'Aliyye
2- Kısasu'l-Enbiyâ
3- Tercüme-i Hulâsa-i Tarih-i Vassâf
4- Cerîdetü'l-Âsâr ve Harîdatü'l-Ahbâr (Türkçe siyer)
5- Zeyl-i Heşt-Behişt (li-İdris-i Bitlisî)
6- Tarih-i Umumî

---

56 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 188.

57 bk. *Sic. Osmanî*, I, s. 171.

58 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 188; *Sic. Osmanî*, I, s. 171.

59 bk. *Osm. Müellifleri*, III, s. 8.

60 bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 189; *Hediyye*, II, s. 253; *Sic. Osmanî*, I, s. 171; *Osm. Müellifleri*, III, s. 8; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 446; *İdâhu'l-Meknûn*, II, s. 228; Kehhâle, *a.g.e.*, IX, s. 32.

7- Fusûl fî Ma'rifeti't-Telbîs ve Usûl fi't-Temyiz beyne't-Tasavvuf ve't-Tedlîs

8- Medâricü'l-İtikad fî Tercemeti Menâhici'l-İbâd (fi't-tasavvuf)

9- Terceme-i Zehîre-i Harizmşah (fi't-tıb)

10- Divan[61]

c- Tefsir tercümesi

Ebu'l-Fadl el-Bitlisî, Hüseyin b. Ali el-Vaiz el-Kâşifî'nin (ö. 910/1514) Farsça telif ettiği *"el-Mevâhibü'l-'Aliyye"* isimli tefsirini Türkçeye tercüme eden ilk âlimimizdir[62] Tercümenin tespit edebildiğimiz tek nüshası Fatiha-Kehf sûreleri arası birinci cildi İ.Ü. Ktp. Türkçe/1195 numarada kayıtlıdır. *"el-Mevâhibü'l-'Aliyye Tercümesi = Cevâhiru't-Tefsîr li-Tuhfeti'l-Emir Tercümesi = Tercemetü Tefsîri'l-Vaiz el-Kâşifî"* adlarını taşıyan eser, 290x185, 230x150 mm. ebadında, sağlam, mikleb ve kapaklar yaldız cedvelle süslü, koyu kahve meşin ciltlidir. Varaklar kısmen güve tahribatlı, ince, nohudî renkli, aharlı, filigransız ve 351 adettir. Sayfalar, kırmızı çift çizgi cedvelli ve 25 st. olup, marjlar boştur. Eser, müzehheb güzel bir serlevhaya sahiptir. Okunaklı talik yazı, orta kalınlıkta bir uç ve siyah mürekkeple yazılmıştır. Sûre başlıklarının yazımıyla ayetlerin belirlenmesinde ise kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Eserin ismi kitabın zahriyyesinde "Mevâhib-i 'Aliyye Tercemesi" ve "Tefsîr-i Şerif Terceme-i Hüseyn el-Vaiz" şeklinde belirtilmiş, mütercim ise adını mukaddimede, "Ebu'l-Fadl M. b. İdris" olarak kaydetmiştir. Kezâ zahriyyede tercümenin bu ilk cildinde Fatiha'dan Kehf sûresine kadarki sûrelerin fihristi verilmiştir. Mevcut nüshanın taşıdığı bu karakterlerden, onun tam bir tercüme olduğu kanaatine varmaktayız.

Başı:

بسم الله الرحمن الرحيم/سر ورق مصحف دين قويم

نامه كه الحمد اولا عنوا آكا/ خامه دمندا وفور رجان آكا

معاني حمد إلا هي قواعدنك تمهيدي ومباني ثناء حضرت رسالت پناهي عليه وعلي آله وصحبه...

---

61 bk. *Hediyye*, II, s. 253; *Osm. Müellifleri*, III, s. 9; *Sic. Osmanî*, I, s. 171-172; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 446; *İdâhu'l-Meknûn*, II, s. 228; Kehhâle, *a.g.e.*, IX, s. 32.

62 bk. *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 446; Hamidullah, *a.g.e.*, s. 114; Atâî, *a.g.e.*, I, s. 189; *Hediyye*, II, s. 253; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 622.

Sonu:

...بغير نفس بر آخر نفسي كه اول قتل اتمش اولا. يعني اول پاك ايدي بغير حق اولان قتلدن پس بلا قصاص نيچون آني قتل ايتدوك لقد جئت حقا كه كتوردك شيئا نكرا بر ناپسنديده نسنه. سنة ٩٨١.

d- Metod ve Muhtevası

Ebu'l-Fadl el-Bitlisî tercümesine, içinde edebî bir üslûpla Fatiha tercümesi de bulunan manzum bir mukaddime ile başlamıştır. Özetle burada, Horasan'ın Herat beldesinde pek çok âlimin yetiştiğini, bunlardan birisinin de Hüseyin el-Kâşifî olduğunu belirttikten sonra, bu zatın "el-Mevâhibü'l-'Aliyye" adıyla Farsça bir tefsir yazdığını, bunda Kur'ân'daki hazif, ızmar, tahsis, ta'mim, hakikat ve mecaz gibi pek çok hususlarla tefsir usulünden bazı konuların açıklandığını söylemiştir. Bitlisî devamla tefsirin ehemmiyetine dikkat çekmiş ve bazı okuyucu ve dostlarının ısrarıyla bu kıymetli tefsiri Türkçeye tercüme ettiğini sözlerine ilave etmiştir. Eser sade bir dille tercüme edilmiş ve tefsirin aslına sadık kalmaya dikkat gösterilmiştir. Ayetler çoğunlukla kelimeler halinde Türkçeye çevrilmiş, aynı üslûpla Fatiha'dan başlayan bu cilt, Kehf sûresi tefsirinin tercümesiyle son bulmuştur.

5- VELİ EFENDİZÂDE[63]

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

İsmi, Veliyyüddin Ali b. Veli es-Selânikî'dir.

Veli Efendizâde'nin hayatıyla ilgili kısa bilgiyi sadece *Osmanlı Müellifleri*'nde, kısmen de *Keşfü'z-Zünûn*'da bulabildik. Fakat 63 nolu dipnotta da belirttiğimiz gibi, buralarda vefat tarihi hakkında bilgi verilmemiştir. Ancak tefsir tercümesini 952/1545'te yazdığına göre vefatının X/XVI. asır içinde vukubulmasının kuvvetle muhtemel olacağını düşündük ve bunun için de onu esere almayı, ancak bu faslın en sonuna koymayı uygun bulduk. Bu hususa ışık tutan diğer bir kaynak da *Keşfü'z-Zünûn*'dur. *Keşfü'z-Zünûn*'da bu zatın *"Tuhfetü'l-Âdâb fi'l-Hesab"* adlı eseri tanıtılırken onun, III. Murad

---

63 Müellifin vefat tarihi tespit edilememiştir. Ancak tercümesini 952/1545'te yazdığı bilindiği için teze alınmış, vefat tarihi belli olmadığı için de bu faslın sonuna konulmuştur.

zamanında (982-1004/1574-1595) Mekke'de bulunduğu sırada bu eserini yazdığı beyan edilmiştir[64] ki, bundan müellifimizin ömrünün sonlarına doğru bir müddet Mekke'de yaşamış olduğu anlaşılmaktadır.

Veli Efendizâde Osmanlı ulemâsı arasında muhasebe uzmanlığı ile şöhret bulmuş, fazıl ve âlim bir şahsiyettir. Ancak vefat tarihinde olduğu gibi, vefat ettiği yer hakkında da bilgimiz mevcut değildir.[65]

b- Eseri

Kaynaklarda müellifin sadece iki eserine rastlayabildik. Bunlardan birisi, tam bir maharet sahibi olduğu hesap ilmi hakkındaki *"Tuhfetü'l-Âdâb fi'l-Hesab"*ıdır ki, buna hem Bursalı ve hem de Kâtip Çelebi eserlerinde yer vermişlerdir. İkincisi de sadece Bursalı'nın bilgi verdiği *"Terceme-i Tefsîru'l-Mevâhibi'l-'Aliyye"*sidir.[66]

c- Tefsir Tercümesi

Bursalı, bu zatın Hüseyin el-Vaiz el-Kâşifî'nin Farsça "el-Mevâhibü'l-'Aliyye" adlı tefsirini, iki cilt halinde 952/1545'te tercüme ettiğini, bunun harfî tercüme olmayıp, bazı istitradî bilgiler ilavesiyle tefsirî bir tercüme olduğunu söylemiştir. Ayrıca tercümede bilhassa esbab-ı nüzül ile kıraat ihtilaflarına farklı olarak yer verdiğini ve bu tercümenin bir nüshasının İnegöl'de İshak Paşa Kütüphanesi'nde bulunduğunu da ilave etmiştir.[67]

Kütüphane araştırmamızda bu tercümenin, NOSM. Ktp/70 numarada kayıtlı iki cilt halinde tam bir nüshasını inceleme imkânını bulduk. Belirtelim ki, el-Kâşifî'nin adı geçen tefsirinin mütercimi olarak Kâtip Çelebi, Bilmen ve Yaşar Macidoğlu sadece Ebu'l-Fadl el-Bitlisî'nin ismini zikretmişlerdir.[68]

---

64 bk. *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 362; *Osm. Müellifleri*, III, 284.

65 bk. *Osm. Müellifleri*, III, s. 284.

66 bk. *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 362; *Osm. Müellifleri*, III, s. 284.

67 bk. *Osm. Müellifleri*, III, s. 284. Ayr. bk. a.e., İstanbul, ts. Türkçe bs. I, s. 448. Not: Burada "Selânikî" nisbesi, mürettip hatası olarak "Seânikî" yazılmıştır.

68 bk. Hamidullah, *a.g.e.*, s. 114; Bilmen, *a.g.e.*, II, 622; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 446.

Yukarıda kaydına işaret ettiğimiz tercümenin ciltlerinden birincisi 287x192, 220x138, ikincisi ise 290x197, 220x138 mm. ebadındadır. Ciltler genelde sağlam, mikleb ve kapaklar gömme şemselerle süslü ve siyah meşin kaplıdır. Varaklar sağlam, orta kalınlıkta, nohudî renkli, aharlı ve filigransızdır. Birinci cilt 229, ikincisi ise 224 yk. dir. Sayfalar cedvelsiz, marjlar boş ve 25'er satırdır. Orta kalınlıkta bir uçla yazılan ve rahatça okunabilen talik yazının sûre başlıklarında kırmızı, diğer yerlerinde siyah mürekkep kullanılmıştır. Ayetler kırmızı çizgilerle belirlenmiştir. Ciltlerin başına yapılan basit serlevhalar içine tercümenin cilt sayısı kaydedilmiştir. Mukaddimede yer alan eser, müellif ve mütercim ismi, birinci cildin numarasız varakında ibaresiyle علي بن ولي الدينك تفسير حسين كاشفي ترجمه سدر verilmiştir.

Başı:

الحمد لله الذي أنزل على عبده القرآن وجعله صاحب الحجج والبرهان... أما بعد... بو عبد الضعيف ... علي بن ولي السلانكي علم تفسيره زياده طالب ونهايتله راغب اولدقده

Sonu:

...ايكي حرفله بس معني شويله اولا كه حسبك من الكونين ما أعطينا بين الحرفين... فله الحمد في الآخرة والأولى... وصلى الله علي محمد وآله الطيبين الطاهرين أجمعين.

Ferağ kaydı:

تم تفسير كلام القديم وقرآن العظيم الذي أنزل إلى الرسول الكريم اللهم اغفر وارحم لمن ترجم وكتب... من شهور سنة أربع وثمانين وتسعمائة وصلي الله علي محمد وآله الطيبين أجمعين.

d- Metod ve Muhtevası

Yukarıda da bazı nakillerle kısaca metod ve muhtevasına işaret ettiğimiz Hüseyin el-Vaiz el-Kâşifî'nin Farsça tefsirinin tercümesine yazdığı kısa mukaddimede, mütercim maksadını şöyle ifade etmektedir: "...Bu abd-i daîf, nahîf, râcî ilâ rahmeti'l-lâtîf Ali b. Veli es-Selânikî, ilm-i tefsire ziyade talib ve nihayetle rağıb oldıkda, kudvetü'l-ulemâi'l-müfessirîn ve zübdetü'l-fadalâi'l-müzekkirîn, âlimü'l-kâmili's-sâfî Mevlânâ Hüseyin el-Kâşifî'nin tefsirine irişüb, elfaz-ı mevzun ve maâni-i meknûniyle müşerref oldıkda diledüm ki, anı Farisî dilinden Türkçeye döndürem. Amma kesret-i şuğulden bîmecâl ve

fakr u fâkadan mükedderü'l-hâl idüm. Lâkin biinayetillahi Te'âlâ 'alâ kaderi't-tâka tercümeye şüru' olundı. Ve enbiya kıssaları ve sebeb-i nüzülleri ki, esah ve eşhürdür. Mülahhas ve muhtasar vech üzere zikrolundı. Ve bazı ayetde Âsım'la Hafs kıraati muhalif olmağın mana tağyir olurdı. Bunların kıraati üzere işaret kılındı. Ve fi'l-cümle kaide üzere kelimeye riayet olunub mana kangı lafzındır rûşen ve mübeyyen oldıkda müşkil ibaretler giderilüb, meşhur ve münasib Türkî lafızla tefsir olundı ki, her kişi fehm itmeğe âsân ola. Pes izzet ve rağbet nazarıyla müt'alaa iden kimse Kur'ân manasın tamam anlaya. Tercüme-i mezkûre, tarihin 952'sinde Muharrem'in ibtidasından Şevvâlü'l-mükerremin ahirinde tamam oldı.."

Esere yukarıda nakledilen özelliklere dikkat, riayet ve güzel bir üslûpla başlanmış, birinci ciltte Fatiha-Kehf arası, ikinci ciltte ise Meryem-Nâs arası bazı ilavelerle tercüme edilmiştir.

b- Sûre ve Ayet Tercümesi Yazanlar

Türkçe sûre ve ayet tercümesi yazan Osmanlı müfessirlerinden araştırmamızın kapsadığı dönemle ilgili tek şahıs olarak Merdümîyi tespit edebildik.

MERDÜMÎ b. ALİ ÇELEBİ

a- Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

İsmi, Merdümî b. Ali Çelebi el-Istanbulî'dir. Kanunî devrinde (927-974/1520-1566) Anadolu'da yetişen âlim ve şairlerimizdendir. Galata Eminliği'nden sonra bir müddet Budin Defterdarlığı yapan Ali Çelebi adında bir sipahinin oğludur. Merdümî, İstanbul'un Galata semtinde doğmuş, burada büyümüş ve hayatının büyük kısmını İstanbul'da geçirmiştir.[69]

Merdümî'nin babası şer'î ilimlere olduğu kadar, hüsn-i hat ve edebiyata da aşina bir kimse idi. Bu bakımdan o, oğlunun iyi bir tahsil yapıp ilmiye sınıfına intisabını arzu etmekteydi. Merdümî bu istek doğrultusunda tahsile başlamış, babasının destek ve teşvikiyle iyi bir tahsil yapmış, aklî, naklî ve edebî ilimlerde büyük maharet kazanmıştır. Aşık Çelebi ve Hasan Çelebi

---

[69] bk. Âlî Efendi, *a.g.yzm.*, v. 413 b.; *Tezkire-i Latîfî*, s. 308; *TDEA*, "Merdümî" md.

gibi bazı tahsil arkadaşlarıyla birlikte hocalarının medreselerinde bir müddet okutman olarak çalıştıktan sonra, Aşçızâde'nin hizmetine girmiş ve bu hocasından icazetnamesini alarak müderrislik için staja başlamıştır. Bu merhaleleri göz dolduracak keyfiyetler içinde aşan Merdümî, hocası tarafından çok takdir edilmiş ve ona damat olmuştur. Müderrislik ruhsatını elde ettikten sonra İstanbul'da bazı medreselerde çalışan Merdümî, ömrünün sonuna doğru Üsküb'e kadı olarak tayin edilmiş ve bu görevinde iken 971/1563'te vefat etmiştir.

Merdümî, âlim, fazıl, güzel ahlak ve fıtrata malik, mükemmel bir zeka ve sür'at-i intikal sahibi bir kimsedir. Osmanlı ulemâ ve şairlerinin önemlilerinden biri kabul edilmiştir.[70]

b- Eseri

Kaynaklarda ve yaptığımız araştırmada Merdümî'nin iki eserini tespit edebildik. Bunlardan birisi divanı,[71] diğeri ise Üsküb'de kadılığı sırasında yazdığı *"Tuhfetü'l-İslâm"*[72]ıdır. Hatimeden anlaşıldığı üzere bu risalesini Kanunî'ye ithaf etmiştir.

c- Tefsiri

Merdümî'nin bizi ilgilendiren eseri, *"Tuhfetü"l-İslâm"*ıdır. Müellif eserinde 40 ayetle 40 hadis derleyerek bunları ikşer beyitle tercüme etmiştir.[73] Kütüphane araştırmalarımızda bu eserin birisi H.S.A. Ktp. Kemankeş/222, diğeri de NOSM. Ktp/4917 numarada kayıtlı iki nüshasını tespit ettik. Biz bunlardan "Merdümî b. Ali" adına *"Tuhfetü'l-İslâm 40 Ayet Tercümesi Risalesi"* ismiyle H.S.A. Ktp. Kemankeş/222 numarada kayıtlı nüshayı tanıtmağa çalışacağız.

Risale, 150x100, 100x69 mm. ebadında, sağlam 93 yk. lik mukavva bir ciltte 16b-23b varakları arasında bulunmaktadır. Varaklar orta kalınlıkta,

---

70 bk. *Tezkire-i Latîfî*, s. 308; *TDEA*, a.g.md.

71 bk. *TDEA*, a.g.md.

72 bk. Âlî Efendi, *a.g.yzm.*, v. 413 b; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 362; *TDEA*, a.g.md.

73 bk. Âlî Efendi, a.g.yzm., v. 413b; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 362; *TDEA*, a.g.md.

bazısı şirazeden çıkmış, sağlam, nohudî renkli, aharlı ve filigransızdır. Sayfalar kırmızı çizgi cedvelli olup, 11 st. dır. Rahat okunabilen nesih yazı orta kalınlıkta bir uçla yazılmış, başlıklara ayet ve hadislerde kırmızı, sair kısımlarda siyah mürekkep kullanılmıştır. İlk sayfanın başında vakfiye mührü yer almakta, numarasız ilk 5 sayfada muhtelif beyitler, dualar ve vakıf kaydı bulunmaktadır.

Başı:

ایلمه سوزده مردمي عطاب بیحضور اولسون اولوا الألباب

ایلیوب حضرت خدایه نیاز کله مقصوده ایده لم اغاز

....

ایده لم فاتحیله فتح باب ایده لم یامفتح الأبواب...

Sonu:

اشبو آیات أربعین حقي ایله یارب شه سلیمانك

عمرني دولتني پایندە دایما ناصري اولوب انك

Ferağ kaydı:

چونکه بو آیتلر تحریر ایدوب ایلدم لطف إلهه اعتصام

کوریجك انوك تمام اولدیغني دیدي هاتف اولدي چهل آیت تمام

d- Metod ve Muhtevası

Eser, asıl itibarıyla 40 ayet ve 40 hadis ezberlemenin fazileti münasebetiyle yazılmış manzum bir risaledir. Divan tarzında kaleme alınmış olup, bazı ayet, hadis, münâcât, nât ve çeşitli medih cümleleriyle yapılacak çalışmanın faziletini beyandan sonra در سبب تألیف مباعث نضیف başlığı altında müellif bu risaleyi niçin telif ettiğini özetle şöyle anlatmıştır: "Bir gün halvethanemde halimi ve mazimi teessürle düşünürken, fani dünyada hayat ve ikbal gibi fena bulmayacak bir esere niyetlendim. Bunun için de 40 ayetle 40 hadis derleyerek, bakî kalacak hoş bir sada bırakmak istedim." Merdümî maksadı-

nı izaha devamla, aczine rağmen Kur'ân'dan 40 ayet seçtiğini, bunları ikişer beyitle nazmen tercüme ettiğini ve bundan da bütün inananların ders ve öğüt almalarını umduğunu belirtmiştir. Bu ifadelerden sonra Merdümî risalesine besmelenin tercümesiyle başlamış, sonra üç kısma ayırdığı Fatiha'yı tercüme etmiştir. Daha sonra ise konu bütünlüğü gözetmeksizin Bakara (2), Âl-i İmran (3), Nisa (4), Mâide (5), En'âm (6), A'râf (7), Enfâl (8), Yunus (10), Ra'd (13), İbrahim (14), Hicr (15), Nahl (16), Enbiya (21), Şu'ara (26), Ahzâb (33), Yâsin (36), Zümer (39), Mü'min (Gâfır) (40), Fetih (48), Rahman (55), Vakıa (56), Hadîd (57), Haşr (59), Cum'a (62), Talâk (65), Duhâ (93), İnşirah (94) ve Zilzâl (99) sûrelerinin bazısından bir, bazısından iki veya üç ayet seçerek, nasihat ve irşad maksadıyla her bir ayeti ikişer beyitle tercüme etmiştir. Tercümede yararlanılan kaynaklardan söz edilmemekle beraber, müellifin bazı eserlerden ve tefsir konusunda önemli şahsiyetlerin fikir ve değerlendirmelerinden istifade ettiği muhakkaktır. Bunun yanında kendi sünuhatından da önemli ölçüde istifade etmiş olacağını düşündüğümüz müellif, ayetleri tefsirî mahiyette tercüme etmiştir.

KAYNAKLARDA TEFSİRE DAİR ÇALIŞMALARININ VARLIĞI BELİRTİLDİĞİ HALDE ESERLERİ BULUNAMAYANLAR

a- Eksik Tefsirle Sûre ve Ayet Tefsiri Yazanlar

1- Şemsüddin es-Sinobî (VIII/XIII. asırda yaşamıştır.)[1]

Eseri: Mâide, 5/114. Ayetin Mufassal Tefsiri. Müellif eserini 721/1321'de yazmıştır.

2- Sarı Yakub el-Asfar (el-Asğar) el-Karamanî. Çelebi Mehmed devri (816-825/1413-1421) âlimlerindendir.[2]

Eseri: Risale fî Defi't-Teârud beyne'l-Âyeteyn انا لننصر رسلنا ويقلبون السين بغير حق

3- Yazıcızâde Mehmed Bîcan el-Gelibolî (ö. 855/1451)[3]

Eseri: Tefsîru'l-Fatiha

---

1 Hayatı ve eseri için bk. *Osm. Müellifleri*, I,s. 222 (İlyas Sinobî'nin biyografisi içinde).

2 Hayatı ve eseri için bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 62; Mecdi Efendi, *a.g.e.*, s. 84; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 432; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 864; *Osm. Müellifleri*, I, s. 341; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 443; Leknevî, *a.g.e.*, s. 226; Kehhâle, *a.g.e.*, XIII, s. 246; Ali Şevâh, *a.g.e.*, I, s. 221; *GAL*, II, s. 223.

3 Hayatı ve eseri için bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 110; *Tâc'üt-Tevârih*, II, s. 460; Mecdi Efendi, *a.g.e.*, s. 128; Ş. Sami, *a.g.e.*, V, s. 3878 vd., VI, s. 4783; Ahmed Rifat, *a.g.e.*, VI, s. 92; *Hediyye*, II, s. 198; *İA*, "Yazıcıoğlu" md.; *TA*, "Yazıcıoğlu Mehmed" md.; Banarlı, *a.g.e.*, I, s. 488; *Osm. Müellifleri*, I, s. 194-195; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 593-594; Ateş, *a.g.e.*, s. 223; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 518; Kehhâle, *a.g.e.*, X, s. 85; *Suppl.*, II, s. 323.

4- Ayasuluğ Çelebisi, M. b. Kâdı-i Ayasuluğ. II. Murad devri (825-855/1421-1451) âlimlerindendir.[4]

Eseri: Telhîsu Tefsîri Kebîr li-Fahr-i Râzî

5- İlyas b. İbrahim es Sinobî el-Bursavî el-Hanefî (ö. 891/1486 veya 851/1447 veya 855/1451).[5]

Eseri: Risale fî Tefsîri ba'di'l-Âyât.

6- el-Cemalî, Kıvamüddin Kasım b. Ahmed b. M. er-Rumî el-Hanefî (ö. 901/1495)[6]

Eseri: Risale fî Âyeti "el-Haccü Eşhür" (Bakara, 2/197)

7- el-Kestelî (el-Kestellî), Muslihiddin Mustafa b. M. el-Kastallânî el-Hanefî (ö. 901/1495)[7]

Eseri: Risale fî Tefsîri Kavlihî Te'âlâ "Fesuhkan" (Mülk, 67/11)

8- Hamdi Çelebi, Hamdullah Ahmed b. Akşemseddin (ö. 909/1503 veya 914/1508).[8]

Eserleri: Mecâlisü't-Tefâsîr ve Nazmü Kıssati Yusuf. Birinci eserin kaydına rastlanılamamıştır. İkincisinin ise, kütüphanelerimizde muhtelif nüshaları vardır.

9- Müeyyedzâde (İbnü'l-Müeyyed), Abdurrahman b. Ali b. Müeyyed el-Amasî er-Rumî el-Hanefî (ö. 922/1516)[9]

---

4 Hayatı ve eseri için bk. Özcan, *a.g.e.*, "Ayaslug" md.; *DİA*, "Ayasulug" md.; *İA*, "Ayasulug" md.; *TA*, "Ayasuluk" ve "Aya Suluğ" md.; Ş. Sami, *a.g.e.*, I, s. 506; Ahmed Rifat, *a.g.e.*, I, s. 227 ("Efes" md.); *Şakâik* (tahkikli), s. 96, 189; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 453; Mecdi Efendi, *a.g.e.*, s. 117; *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1756; *Osm. Müellifleri*, II, s. 16-17; Bursalı, *Aydın Vilayetine Mensup...*, s. 102-103.

5 Hayatı ve eseri için bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 103-104; Âlî Efendi, *a.g.yzm.*, v. 54a-57b; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 457; *Güldeste*, s. 303; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 854, II, s. 1135, 1287; *Hediyye*, I, s. 225; *Sic. Osmanî*, I, s. 396; *Osm. Müellifleri*, I, s. 222; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 287.

6 Hayatı ve eseri için bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 285; Mecdi Efendi, *a.g.e.*, s. 302; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 860, II, s. 1248; *Hediyye*, I, s. 831; Kehhâle, *a.g.e.*, VIII, s. 93.

7 Hayatı ve eseri için bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 142-146; Mecdi Efendi, *a.g.e.*, s. 166; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 480-482; Abdullah el-Eyyubî, *a.g.yzm.*, v. 132b-134b; Ahmed Rifat, *a.g.e.*, VI, s. 83; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 499, 854; *Hediyye*, II, s. 433; Şevkânî, *a.g.e.*, II, s. 308; *Şezerât*, VIII, s. 11-12; *Osm. Müellifleri*, II, s. 3; *ODİT*, s. 151; Kehhâle, *a.g.e.*, XII, s. 282; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 314; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 678.

8 Hayatı ve eserleri için bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 237; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 526; Mecdi Efendi, *a.g.e.*, s. 250; Âlî Efendi, *a.g.yzm.*, v. 148a-b; Ş. Sami, *a.g.e.*, III, s. 1982; *Tezkire-i Latifî*, s. 136-138; Ahmed Rifat, *a.g.e.*, III, s. 167; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 370, II, s. 1910, 2054; *Hediyye*, I, s. 335; *Esâmî*, s. 126-127; *Osm. Müellifleri*, II, s. 135-136; *TA*, "Hamdullah Hamdi" md.; *TDEA*, "Hamdi" md.; Kehhâle, *a.g.e.*, IV, s. 75; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 215; Ateş, *a.g.e.*, s. 225.

9 Hayatı ve eserleri için b. *Şakâik* (tahkikli), s. 290-294; Âlî Efendi, *a.g.yzm.*, v. 136b; Mecdi Efendi, *a.g.e.*,s. 311; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 554-556; Amasyalı Abdizâde, *a.g.e.*, I, s. 220, 291;

Eserleri: Tefsîru Sûreti Kadr, Risale fî Tefsîri Ayeti "el-Haccü Eşhür" (Bakara, 2/197), Hâşiye 'alâ Tefsîri Sûreti En'âm min Tefsîri'l-Kâdî

10- Bahşî Halife el-Amasyavî (İmam-ı meşhur Molla Akbilek (ö. 930/1524)[10]
Eseri: Mi'râcü'l-a'lâ fî Tefsîri Sûreti İsrâ

11- Lâmiî Çelebi, Mahmud b. Osman el-Bursavî er-Rumî (ö. 938/1531 veya 940/1533).[11]
Eseri: Miftâhu'n-Necât fî Havâssı's-Süver ve'l-Âyât

12- Bahaüddinzâde, Muhyiddin M. b. Bahaiddin b. Lütfillah el-Bahaî el-Bayramî er-Rumî el-Hanefî (ö. 951-2/1545-6)[12]
Eseri: Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm.

13- Fenârîzâde (= Muhyî), Muhyiddin M. Çelebi b. M. Şah b. Ali b. Yusuf b Bâlî b. M. b. Hamza el-Fenarî (Hafîd-i Molla Fenarî) (ö. 954/1548)[13]
Eseri: Tefsîru'l-Kur'ân (nâtamam tefsir-i şerif).

14- el-Aydınî, Bedrüddin Mahmud b. Abdillah er-Rumî el-Hanefî (ö. 956/1549-50)[14]
Eseri: Tefsîru'l-Kur'ân = Tefsîr-i Aydınî = Tefsîr-i Bedrüddin

---

Tezkire-i Latifi, s. 238; Abdullah el-Eyyübî, *a.g.yzm.*, v. 141b-142b; Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Hattatları ve Hat Sanatı*, İstanbul 1953, s. 7-8; *Sic. Osmanî*, III, s. 310; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 450, 857,861, 886, II, s. 1308,1606-1607,1774; *Hediyye*, I, s. 544; *Osm. Müellifleri*, I, s. 355; Aydemir, a.g.t, s. 7 vd.; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, s. 331; *ODİT*, s. 232; *Cumhuriyetin 50. Yılında Amasya* (1973 Amasya İl Yıllığı), Ankara 1973, s. 137; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 630-631; Ertan, *a.g.e.*, s. 53; Leknevî, *a.g.e.*, s. 89-91; Kehhâle, *a.g.e.*, V, s. 155; Ziriklî, *a.g.e.*, IV, s. 91; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 23; *GAL*, II, s. 227; *Suppl.*, II, s. 319; *Şezerât*, VIII, s. 109-110; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 270.

10 Hayatı ve eseri için bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 413; *Osm. Müellifleri*, I, s. 211; *Hediyye*, I, s. 230; Kehhâle, *a.g.e.*, III, s. 39; *Cumhuriyetin 50. Yılında Amasya*, s. 138; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 51.

11 Hayatı ve eseri için bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 417-438; *Osm.Müellifleri*, II, s. 492-493; *Hediyye*, II, s. 412; Kehhâle, *a.g.e.*, XII, s. 179; *Tezkire-i Latifi*, s. 290-291; *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1579,1771; Ş. Sami, *a.g.e.*, V, s. 3973-3974; Banarlı, *a.g.e.*, I, s. 601-602; *İA*, "Lâmiî" md.; *TA*, "Lâmiî" md.; *TDEA*, "Lâmiî Çelebi" md.; *Şezerât*, VIII, s. 235; *GAL*, I, s. 214.

12 Hayatı ve eseri için bk. Mecdi Efendi, *a.g.e.*, s. 213; *Osm. Müellifleri*, I, s. 41; *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1034,1287; *Hediyye*, II, s. 238; *Şezerât*, VIII, s. 293-294; Kehhâle, *a.g.e.*, IX, s. 120-121; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 505.

13 Hayatı ve eseri için bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 384-385; *Devha*, s. 22-23; Abdullah el-Eyyûbî, *a.g.yzm.*, v. 143b-144a; *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1766; *Hediyye*, II, s. 241; *Osm. Müellifleri*; II, s. 18; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 644; Altunsu, *a.g.e.*, s 25-27; Leknevî, *a.g.e.*, s. 183; *Şezerât*, VIII, s. 305; Kehhâle, *a.g.e.*, XI, s. 73; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 539.

14 Hayatı ve eseri için bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 518; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 443; *Hediyye*, II, s. 413; *Sic. Osmanî*, II, s. 12; *Osm. Müellifleri*, I, s. 252; Bursalı, *Aydın Vilayetine Mensup...*, s. 47; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 644; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 97; Keskioğlu, *a.g.e.*, s. 214; Kehhâle, *a.g.e.*, XII, s. 176; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 665.

15- Dârib Muhyiddin Efendi (ö. 972-3/1564-5)[15]

Eserleri: Risale fî Tefsîri Ayeti مالہ یوم لاینفع (Şuarâ, 26/88); Risale fî Tefsîri Ayeti هل ينظرون (En'âm, 6/158)

16- Emir Hasan Niksarî (ö. 975/1567)[16]

Eseri: Tefsîru Ayeti هل ينظرون (En'âm, 6/158)

17- Babazâde, M. Efendi b. Abdillah el-Lârendevî er-Rumî (ö. 994-5/1585-6)[17]

Eserleri: Tefsîru'l-Kur'ân = Tefsîr-i Lârendevî ve Tefsîr-i Şerifeye Ta'lîkat

18- Kurd Efendi, Helvacızâde M. b. Ömer er-Rumî (Tatarpazarcıklı) (ö. 996/1587)[18]

Eseri: Tefsîru Sûreti 'l-Mülk

b- Eksik Tefsirle Sûre ve Ayet Tefsirlerine Hâşiye ve Ta'lîka Yazanlar

1- Davud-i Kayserî, Şerefüddin Davud b. Mahmud b. M. el-Kayserî el-Karamanî er-Rumî el-Hanefî (ö. 751/1350)[19]

Eseri: Şerhu'l-Besmele mine't-Te'vîlât = Risale fî Bahsi's-Sûreti'n-Nebeviyyeti'l-İmaniyye Ellezî Zekere Kul Kâşânî fî Tefsîri'l-Besmele fî Te'vîlâti'l-Kur'ân

2- Kara Yakub b. İdris en-Niğdevî el-Karamanî (ö. 833/1429)[20]

Eseri: Hâşiye 'ale'l-Kâdî

---

15 Hayatı ve eserleri için bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 47; Ş. Sami, *a.g.e.*, III, s. 1664; *Sic. Osmanî*, *a.g.e.*, IV, s. 346; Ali Cevad, *a.g.e.*, I, s. 258 vd.

16 bk.*Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 901.

17 Hayatı ve eserleri için bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 288-289; *Hediyye*, II, s. 258; *Sic. Osmanî*, IV, s. 125; *Osm. Müellifleri*, I, s. 256; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 668; Kehhâle, *a.g.e.*, s. 233.

18 Hayatı ve eseri için bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 363; *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1044; *Hediyye*, II, s. 259; *İdâhu'l-Meknûn*, I, s. 280; Ş. Sami, *a.g.e.*, III, s. 1605; *Osm. Müellifleri*, I, s. 145-146; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 668-669; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 320; *GAL*, I, s. 375; *Suppl.*, I, s. 643; Kehhâle, *a.g.e.*, XI, s. 89.

19 Hayatı ve eseri için bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 7; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 404; Ş. Sami, *a.g.e.*, III, s. 2112-2113; Baltacı, a.g.t., s. 15; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 266, 888, II, s. 1038, 1262, 1338, 1720, 1987; *Hediyye*, I, s. 361; *Esâmî*, s. 139; *ODİT*, s. 227-228; *Sic. Osmanî*, II, s. 323; *Osm. Müellifleri*, I, s. 67-69; Yiğit, *a.g.e.*, s. 254; Adıvar A., *a.g.e.*, s. 2; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 133; Kehhâle, *a.g.e.*, IV, s. 142; *GAL*, II, s. 205, 231; *Suppl.*, I, s. 463-464, 472, II, s. 323.

20 Hayatı ve eseri için bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 63; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 432; *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1699, 2037; *Hediyye*, II, s. 546; *İdâhu'l-Meknûn*, I, s. 142; *İnbâü'l-Ğumr*, VIII, s. 225 vd.; Leknevî, *a.g.e.*, s. 226; *Osm. Müellifleri*, I, s. 397; Sehâvî, *a.g.e.*, X, s. 282; *Şezerât*, VII, s. 207; Kehhâle, *a.g.e.*, XIII, s. 241; Zirikli, *a.g.e.*, IX, s. 254; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 306; *GAL*, II, s. 223; *Suppl.*, II, s. 313; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 740.

3- Hasan Çelebi, el-Muhaşşî Sadruddin Hasan Çelebi b. M. Şah b. Şemsiddin M. b. Hamza el-Fenarî el-Hamidî (Muhşî Hasan Çelebi) (ö. 885-6/1480-81)[21]

Eserleri: Hâşiye 'ale'l-Kâdî ve Hâşiye 'alâ Şerhi's-Seyyid 'ale'l-Keşşâf

4- Mevlânâzâde, Muhibbüddin M. b. Ahmed b. Bayezid el-Beratî el-Aksarayî el-Hanefî (ö. 859/1454)[22]

Eseri: Hâşiye 'ale'l-Keşşâf

5- Abdülkerim b. Abdillah er-Rumî el-Hanefî (ö. 874/1469)[23]

Eseri: Hâşiye'alâ Evâili Hâşiyeti'l-Keşşâf li-Seyyid Şerif

6- Ali Kuşçu, Alaüddin Ali b. M. el-Kuşcî es-Semerkandî er-Rumî el-Hanefî (ö. 879/1474)[24]

Eseri: Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Keşşâf li't-Teftâzânî

7- Kâdı-i Bağdad, Kıvamüddin Yusuf b. Hasan el-Hüseynî eş-Şirazî er-Rumî el-Hanefî (ö. 918/1512 veya 922/1516)[25]

Eserleri: Mukaddimetü't-Tefâsîr, Hâşiye 'alâ Envâri't-Tenzîl ve Risale fî Tefsîri Kavlihî Te'âlâ يا ارض ابلعي (Hûd, 11/44).

---

[21] Hayatı ve eserleri için bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 185, 186; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 504; *Güldeste*, s. 249-250; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 350, 474, 496, II, s. 1479, 1891, 2022; *Hediyye*, I, s. 288; *İdâhu'l-Meknûn*, II, s. 193; Bilge, a.g.t., s. 44; Leknevî, *a.g.e.*, s. 64; *Nazmü'l-İkyân*, s. 106; *Osm. Müellifleri*, I, s. 272; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 604; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 219; Sehâvî, *a.g.e.*, III, s. 127-128; Şevkânî, *a.g.e.*, I, s. 208-209; *Şezerât*, VII, s. 324-325; Kehhâle, *a.g.e.*, III, s. 213; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 138; *GAL*, II, s. 229; *Suppl.*, II, s. 321-322.

[22] Hayatı ve eseri için bk. *Nazmü'l-İkyân*, s. 138-139; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 236, II, s. 1481, 2038; *Hediyye*, II, s. 201.

[23] Hayatı ve eseri için bk. *Hediyye*, I, s. 611; *Osm. Müellifleri*, I, s. 352; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 12; Kehhâle, *a.g.e.*, V, s. 317; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 297.

[24] Hayatı ve eseri için bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 159-162; Âlî Efendi, *a.g.yzm.*, v. 137a-b; Abdullah el-Eyyûbî, *a.g.yzm.*, v. 136a-137b; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 489-491; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 348, 448, 497, 862, 884, 889, 894, II, s. 966, 1174, 1236, 1479, 1611, 1676; *Hediyye*, I, s. 736; *İA*, "Ali Kuşçu" md.; *TA*, "Ali Kuşçu" md.; *DİA*, "Ali Kuşçu" md.; *The Encyclopadia of İslâm*, Leiden 1978, "Ali b. M. al-Kûshji" md.; *Encyclopedie de l'İslâm*, Leiden 1975, "Ali b. M. el-Kûshji" md.; Refik Ahmed Sevengil, *Fatih Devrinde Âlimler, Sanatkârlar ve Kültür Hayatı*, İstanbul, ts., s. 55; Bilge, a.g.t., s.44; Adıvar A., *a.g.e.*, s. 6; *ODİT*, s. 231; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 60; Runyun-Keskioğlu, *a.g.e.*, s. 13-14; Leknevî, *a.g.e.*, s. 214; Şevkânî, *a.g.e.*, I, s. 495-496; Kehhâle, *a.g.e.*, VII, s. 227; Ziriklî, *a.g.e.*, V, s. 162; *Suppl.*, II, s. 235, 329; Serkis, *a.g.e.*, III, s. 1530-1531; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 383-384.

[25] Hayatı ve eserleri için bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 313; Mecdi Efendi, *a.g.e.*, s. 326-327; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 351, 846, II, s. 1991; *Hediyye*, II, s. 363-364; Abdullah el-Eyyûbî, *a.g.yzm.*, v. 142b-143a: *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 562-567; *Sic. Osmanî*, IV, s. 62; Ş. Sami, *a.g.e.*, IV, s. 3539; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 524; *Şezerât*, VIII, s. 85; Kehhâle, *a.g.e.*, XIII, s. 291; Ziriklî, *a.g.e.*, IX, s. 300; Adil Nûveyhid, *a.g.e.*, II, s. 744.

8- Şeyh Yavsî, Muhyiddin M. Yavsî b. Mustafa el-İmadî el-İskilibî er-Rumî el-Hanefî es-Sufî (ö. 920/1514 veya 922/1516)[26]
Eseri: Ta'lîkât 'alâ Tefsîri'l-Beydavî (natamam)

9- İdris-i Bitlisî, Hekimüddin İdris b. eş-Şeyh Hüsamiddin Ali el-Bitlisî er-Rumî el-Hanefî (ö. 926-7/1519-20 veya 930/1523)[27]
Eseri: Hâşiye 'alâ Ba'dı Tefsîri'l-Kâdî

10- el-Berde'î (el-Berze'î), Muhyiddin M. b. M. b. M. et-Tebrizî er-Rumî el-Hanefî (ö. 927-8/1520-21)[28]
Eseri: Hâşiye 'alâ Envâri't-Tenzîl

11- Taşköprî (Taşköprîzâde), Muslihiddin Mustafa b. Halil er-Rumî el-Hanefî(ö. 935/1528)[29]
Eseri: Hâşiye 'alâ Tefsîri Ba'dı'l-Kâdî = Risale 'alâ Ba'dı Mevâdı'i'l-Kâdî

12- 'Alemüddin el-Hüseynî = (Hüseyn 'Alemüddin el-Hüseynî X/XVI. yy.)[30]
Eseri: Şerh ve Tercüme li-ba'dın min Sûreti'l-Bakara (Bakara, 2/1-5). Müellif bazı tefsirlerden derlediği bu çalışmasını, 935/1529'da Kanunî adına yapmıştır.

13- Abdülkerimzâde (Kerim Efendizâde), M. b. Abdilvehhab b. Abdilkerim er-Rumî el-Hanefî (ö. 955/1548 veya 975/1567)[31]
Eseri: Risale fi't-Tefsîr 'alâ Evâili Sûreti Tâhâ

---

[26] Hayatı ve eseri için bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 343-344; Mecdi Efendi, *a.g.e.*, s. 351; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 576-577; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 192; *Hediyye*, II, s. 227; Atâî, *a.g.e.*, I, s. 344 vd.; Aydemir, a.g.t., s. 5 vd.; *Osm. Müellifleri*, I, s. 198; *ODİT*, s. 235; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 355, 518; Kehhâle, *a.g.e.*, IX, s. 51.

[27] Hayatı ve eseri için bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 314; Mecdi Efendi, *a.g.e.*, s. 327; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 566; *Tarih-i Ata*, I, s. 83; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 840, II, s. 1505; *Hediyye*, I, s. 196; *İdâhu'l-Meknûn*, I, s. 410; Babinger, *a.g.e.*, s. 51-54; Ahmed Rifat, *a.g.e.*, I, s. 109-110; *Sic. Osmanî*, I, s. 309; *Osm. Müellifleri*, III, s. 6-7; *ODİT*, s. 152; *DGBİT*, VIII, s. 439; *Suppl.*, I, s. 464, II, s. 325; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 285; Kehhâle, *a.g.e.*, II, s. 217.

[28] Hayatı ve eseri için bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 402-403; Yâkûtü'l-Hamevî, *a.g.e.*, I, s. 379- 381; Ş. Sami, *a.g.e.*, II, s. 1278; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 41; *Hediyye*, II, s. 229; *İdâhu'l-Meknûn*, I, s. 139; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 104; *Şezerât*, VIII, s. 156; Kehhâle, *a.g.e.*, XI, s. 272; Ziriklî, *a.g.e.*, VII, s. 283-284; *Suppl.*, II, s. 288; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 623.

[29] Hayatı ve eseri için bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 388-390; *Hediyye*, II, s. 434; Ş. Sami, *a.g.e.*, IV, s. 2985; *Şezerât*, VIII, s. 212; Kehhâle, *a.g.e.*, XII, s. 250; el-Ğazzî, *a.g.e.*, II, s. 251.

[30] Hayatı ve eseri için bk. H. Ritter, *a.g.m.*, s. 71.

[31] Hayatı ve eseri için bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 114-116; Âlî Efendi, *a.g.yzm.*, v. 451b; Ali b. Bâlî, *a.g.e.*, II, s. 312-317; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 191; *Hediyye*, II, 250; *Sic. Osmanî*, IV, s. 118; *Osm. Müellifleri*, I, s. 357; Bergamalı, *a.g.e.*, s. 136; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 12; *Şezerât*, VIII, s. 379-380; Ziriklî, *a.g.e.*, VII, s. 136; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 571.

14- el-Fikârî (el-Efkârî), eş-Şerif Mehdi-i Şirazî er-Rumî (ö. 957/1550)[32]
Eserleri: Ta'lîka 'ale'l-Keşşâf ve Ta'lîka 'ale'l-Beydâvî

15- Ümmü Veled (İbnü Ümmi Veled), Abdülevvel b. Hüseyn b. Hasan b. Hamid el-Kâdî et-Tebrizî er-Rumî el-Hanefî (ö. 950/1543)[33]
Eseri: Hâşiye 'ale'l-Keşşâf

16- Hüsrev Çelebi b. Abdillah el-Kirmastî er-Rumî (ö. 967/1559)[34]
Eseri: Ta'lîka 'alâ Tefsîri Kavlihî Te'âlâ والخيل والبغال (Nahl, 16/8)

17- Sıyamî Efendi, Sıyamî b. Veli el-Hayrabolî (Kâdı-i Hayrabolî) (ö. 971/1563)[35]
Eseri: Ta'lîkât 'ale'l-Beydâvî = Hâşiyetü's-Sıyamî 'alâ Envâri't-Tenzîl

18- el-Amasî, M. b. Mahmud = Amasya müftüsü Mehmed Efendi (Mahmud-paşa Camii imamının oğlu) (ö. 973/1565)[36]
Eseri: Hâşiye 'ale'l-Kâdî.

19- Dede Öngi Efendi (Dede Halife = Kara Dede), Kemalüddin İbrahim b. Zeyniddin Yahya b. Bahşî b. İbrahim el-Amasyavî el-Hanefî (ö. 973/1565 veya 975/1567)[37]
Eseri: Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Kâdî

20- el-Manastırî, Nasrullah b. Abdillah er-Rumî el-Hanefî (ö. 976/1568)[38]
Eseri: Hâşiye 'alâ Envâri't-Tenzîl

---

[32] Hayatı ve eserleri için bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 525; *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1481; *Hediyye*, II, s. 484; *İdâhu'l-Meknûn*, I, s. 141; Kehhâle, *a.g.e.*, XIII, s. 28.

[33] Hayatı ve eseri için bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 336; *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1481; *Hediyye*, I, s. 493; *İdâhu'l-Meknûn*, II, s. 257; Leknevî, *a.g.e.*, s. 65; Kehhâle, *a.g.e.*, V, s. 67; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 253.

[34] Hayatı ve eseri için bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 16-17; *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 2023; *Hediyye*, I, s. 345; Sic. Osmanî, II, s. 273; Ş. Sami, *a.g.e.*, V, s. 3847.

[35] Hayatı ve eseri için bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 44; *İdâhu'l-Meknûn*, I, s. 141; *Sic. Osmanî*, III, s. 236; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 534.

[36] Hayatı ve eseri için bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 52; Atâî, *a.g.e.*, I, s. 51-53; *Hediyye*, II, 249; *İdâhu'l-Meknûn*, I, s. 142; *Sic. Osmanî*, IV, s. 116; *Osm. Müellifleri*, II, s. 19; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 534; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 347; Kehhâle, *a.g.e.*, XI, s. 314; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 633.

[37] Hayatı ve eseri için bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 119-120; Atâî, *a.g.e.*, I, s. 120; Ali b. Bâlî, *a.g.e.*, II, s. 290 vd.; *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1139; *Hediyye*, I, s. 28; *Güldeste*, s. 295; *Osm. Müellifleri*, I, s. 305; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 645-646; Develioğlu, *a.g.e.*, s.135; *Suppl.*, I, s. 498; *Şezerât*, VIII, s. 375; Serkis, *a.g.e.*, II, s. 1506; Kehhâle, *a.g.e.*, IV, s. 144, VIII, s. 146.

[38] Hayatı ve eseri için bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 123; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 191; *Hediyye*, II, s. 494; *Sic. Osmanî*, IV, s. 553; Kehhâle, *a.g.e.*, XIII, s. 97.

21- el-Fevrî, Ahmed b. Abdillah er-Rumî el-Hanefî (ö. 978/1570)[39]
Eseri: Hâşiye 'alâ Ba'dı Mevâdı'i Tefsîri'l-Kâdî

22- Behiştî, eş-Şeyh Ramazan b. Abdilmuhsin el-Vizevî er-Rumî el-Hanefî (ö. 979/1571.)[40]
Eseri: Hâşiye 'alâ Tefsîri Ayeti Kavlihî Te'âlâ يوم يأتي بعض ايات ربك (6/158)

23- et-Taşkendî, Kemâlüddin M. eş-Şâşî el-Ferkendî el-Hanefî en-Nakşibendî (= Hoca Hafız el -Kehkehî et-Taşkendi) (ö. 980/1572)[41]
Eserleri: Hâşiye 'alâ Sûreti'l-En'âm min Envari't-Tenzîl, Ta'lîka 'alâ Kavlihî Te'âlâ يقول ياليتني (Fecr, 89/24) ve Ta'lîka 'alâ Tefsîri Sahibi'l-Keşşâf bi-Kavlihî Te'âlâ حتى إذا لقي غلاما (Kehf, 18/74)

24- Ahmed Çelebi (Nişancızâde = Ramazanzâde), Ahmed b. Müverrih Mehmed Paşa b. Ramazan er-Rumî el-Hanefî (ö. 986/1578)[42]
Eserleri: Takrîrât 'alâ Evveli Sûreti'l-En'âm min Tefsîri'l-Kâdî ve İ'râbü'l-Kur'ân li-Sûretil-A'râf min Tefsîri'l-Kâdî

25- Pervîz-i Rumî, Pervîz b. Abdillah er-Rumî el-Hanefî (Mevlâ İbrahim Paşa) (ö. 987/1579)[43]
Eseri: *Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beydâvî*

26- Sarı Gürüzzâde, M. b. Sarı Gürüz er-Rumî el-Hanefî (el-Edîbü'l-Hanefî ve Kâdı-i Haleb) (ö. 989-90/1581-2)[44]

---

[39] Hayatı ve eseri için bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 142-143; Ali b. Bâlî, *a.g.e.*, II, s. 352-354; *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1199; *Hediyye*, I, s. 147; *Sic. Osmanî*, IV, s. 28; *TDEA*, "Fevrî Ahmed" md.; *Osm. Müellifleri*, I, s. 392-393; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 182; Kehhâle, *a.g.e.*, I, s. 297.

[40] Hayatı ve eseri için bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 156; Ş. Sami. *a.g.e.*, II, s. 1419, VI, s. 4712; Ali Cevad. *a.g.e.*, III, s. 837-838; *Esâmî*, s. 89; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 40, II, s. 1146; *Hediyye*, I, s. 370; *Osm. Müellifleri*, I, s. 42; *TA*, "Vize" md.; *Sic. Osmanî*, II, s. 34; *TDEA*, "Behiştî" md.; Develioğlu. *a.g.e.*, s. 106; *GAL*, I, s. 468; *Suppl.*, I, s. 719; Kehhâle, *a.g.e.*, IV, s. 171.

[41] Hayatı ve eserleri için bk Atâî, *a.g.e.*, I, 215-216; Âlî Efendi, *a.g.yzm.*, v. 568a; *Keşfü'z-Zünûn*, I, 192, 880; *Hediyye*, II, 252; *İdâhu'l-Meknûn*, I, 141; Ş. Sami, *a.g.e.*, IV, 2819, 2984-2985; Kehhâle, *a.g.e.*, X, 60.

[42] Hayatı ve eserleri için bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 251-252; Ali b. Bâlî, *a.g.e.*, II, s. 534-538; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 123, 650; *Hediyye*, I, s. 148; *İdâhu'l-Meknûn*, I, s. 142; *Sic. Osmanî*, I, s. 201-202; *Osm. Müellifleri*, I, s. 313; Bilmen, *a.g.e.*, II, s. 666; *Şezerât*, VIII, s. 409 vd.; Kehhâle, *a.g.e.*, II, s. 165; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 73.

[43] Hayatı ve eseri için bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 253-254; *Sic. Osmanî*, II, s. 40; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 478, 899; *Hediyye*, I, s. 231; *Osm. Müellifleri*, I, s. 260-261; *ODİT*, s. 68; el-Ğazzî, *a.g.e.*, III, s. 138; *Şezerât*, VIII, s. 437; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 411; Kehhâle, *a.g.e.*, III, s. 43; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, I, s. 106.

[44] Hayatı ve eseri için bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 265-266; Ali b. Bâlî, *a.g.e.*, II, s. 555-557; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 884, II, s. 1767, 1893, 2037; *Hediyye*, II, s. 256; *İdâhu'l-Meknûn*, II, s. 239; *Şezerât*, VIII, s. 419; Kehhâle, *a.g.e.*, X, s. 79.

Eseri: Ta'lîkât 'alâ Tefsîri Kavlihî Te'âlâ وقالوا لولا أنزل عليه ملك (En'âm, 6/8. Ruûs imtihanıyla ilgili olmak üzere hazırlanmış bu risale, *Kâdî tefsirinden* zikri geçen ayetin tefsiri üzerine yapılmış bir çalışmadır ve S. Ktp. Kasidecizâde/675 numarada kayıtlı mecmuanın 174a-175b varakları arasındadır.

27- Abdülgani Efendi, Abdülgani b. Emirşah b. Mahmud el-Boluvî el-Geredevî el-Hanefî en-Nakşibendî (ö. 995/1586)[45]
Eseri: Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beydâvî

28- et-Taşkendî, eş-Şeyh Ahmed et-Taşkendî (ö. 999/1590)[46]
Eseri: Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beydâvî min Sûreti'l-En'âm ilâ Âhiri'l-Kur'ân

29- Zekeriya Efendi (Bayramzâde), Meylî Zekeriya b. Bayram el-Ankaravî er-Rumî el-Hanefî (ö. 1000-1/1591-2)[47]
Eserleri: Ta'lîka 'alâ Tefsîri Sûreti'l-A'râf min Envari't-Tenzîl, Tefsîr-i Fatiha ve Ta'lîkât 'ale'l-Keşşâf

30- Ahmed es-Sinobî (X/XVI. asırda Sinop'ta yetişen âlim ve müfessirlerdendir. Kesin vefat tarihi bilinmemektedir)[48]
Eseri: Mazharu Envâri't-Tenzîl fî Keşfi Envâri't-Te'vîl

---

[45] Hayatı ve eseri için bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 294-295; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 348, II, s. 1275; *Hediyye*, I, s. 590; *Sic. Osmanî*, III, s. 341; *Osm. Müellifleri*, I, s. 358; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 8; *Şezerât*, VIII, s. 440; Kehhâle, *a.g.e.*, V, s. 273.

[46] Hayatı ve eseri için bk. Âlî Efendi, *a.g.yzm.*, v. 568a; Bergamalı, *a.g.e.*, s. 132 vd.

[47] Hayatı ve eserleri için bk. Atâî, *a.g.e.*, I, s. 322-324; *Fezleke*, I, s. 13-14; *Keşfü'z-Zünûn*, I, s. 192, II, s. 1199, 1766-1767, 2023; *Hediyye*, I, s. 374-375; *Devha*, s. 35-36; *İlmiye Salnamesi*, s. 412; *Sic. Osmanî*, II, s. 327; Ş. Sami, *a.g.e.*, IV, s. 2416-2417; *Osm. Müellifleri*, I, s. 321; el-Muhibbî, Muhammed *Hulâsatü'l-Eser fî A'yânil-Karni'l-Hâdî Aşer*, Mısır 1284, II, s. 173-174; *ODİT*, s. 49, dipnot-1; Altunsu, *a.g.e.*, s. 45-46; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 541; D. Derg., 1965, IV, sy. 10-11, s. 187; İbrahim Alâeddin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, yy., ts., "Zekeriyya Efendi" md.; Kehhâle, *a.g.e.*, IV, s. 181-182; Ali Şevah, *a.g.e.*, III, s. 17; *GAL*, I, s. 377,417; *Suppl.*, I, s. 647, 970.

[48] Hayatı ve eseri için bk. *Osm. Müellifleri*, I, s. 222.

TEFSİRDE TAM BİLGİ ve MAHARET SAHİBİ OLDUKLARI HALDE BU ALANDA ESER VERMEYENLER

Osmanlı ulemâsı medreselerimizde yerleşmiş usul ve âdet üzere tahsil gördükleri için, uygulanan eğitim ve öğretim sistemi gereği yüksek ilimler ('ulûm-i 'âliye) cümlesinden olan tefsiri de tedris ve tahsil etmişlerdir. Hatta diyebilirizki, şer'î ilimlerin ana kaynağı Kur'ân olduğundan Osmanlı ilmiye sınıfında yer almış bütün ulemâ bizatihi Kur'ân ilmi olan tefsirle mutlak olarak meşgul olmuşlar, hatta büyük bir kısmı duydukları özel merak ve ilgi neticesi bu ilme daha çok emek vererek bu alanda ihtisas ve maharet kazanmışlardır. İşte bu mümtaz şahsiyetlerden bir kısmı ya müstakil bir eser veya bazı telifler üzerinde şerh vb. eserler vermişken, bir kısmı da ya eser bırakmışlar veya yazdıkları eserler -önsözde de belirttiğimiz gibi- bilinen kültür varlıklarımız arasına çıkamamıştır. Kaynaklar bu özelliği hâiz pek çok ulemâ ile doludur.

Yayınımıza kazandıracağı bütünlüğü nazar-ı dikkate alarak bu âlimlerden bazılarına ismen işaret etmeyi uygun gördük ve örnek olmak üzere kaydettiğimiz isimlerin biyografileri için bazı kaynaklar göstermekle yetindik. Kronolojik sıralama ile bunlardan bazıları şunlardır:

1- Hattâb b. Ebî Kasım el-Karahisarî (ö. 717/1317)[1]

2- Şeyh Edebâlî el-Karamanî (ö. 726/1325)[2]

3- Dursun Fakih (ö. 726/1325)[3]

4- Koca Efendi, Kâdî Mahmud el-Bursavî (Kadızâde-i Rûmî'nin babası) I. Murad devri (764-792/1362-1389) âlimlerinden olup, vefat tarihi kesin olarak bilinmemektedir.[4]

5- Muhammed b. Kâdı-i Manyas II. Murad devri (825-855/1421-1451) âlimlerinden olup, vefat tarihi kesin olarak bilinmemektedir.[5]

6- Abdülvacid b. Muhammed. II. Murad devri âlimlerinden olup, vefat tarihi bilinememekle beraber 856/1452'de yaşadığı bilinmektedir.[6]

7- el-Aksarayî, Emînüddin Yahya b. M. b. İbrahim b. Ahmed el-Hanefî (ö. 880/1475)[7]

8- İberîzâde. II. Bayezid devri (886-918/1481-1512) âlimlerinden olup, vefat tarihi kesin şekliyle bilinmemektedir.[8]

9- Kasım Hatib, Kasım b. Yakub. II. Bayezid devri âlimlerinden olup, vefat tarihi kesin olarak belli değildir.[9]

10- Sinan Paşa (Hoca Paşa), Sinanüddin Yusuf b. Hızır b. Celaliddin (ö. 891/1486)[10]

---

1 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 5; Mecdi Efendi, *a.g.e.*, s. 21-22; Kehhâle, *a.g.e.*, IV, s. 103; *Tâcü't-Terâcîm*, s. 27; Leknevî, *a.g.e.*, s. 70; İbn Ebi'l-Vefâ, *el-Cevâhir'ul-Mudiyye fi Tabâtü'l-Hanefiyye*, Mısır-1978 I, s. 230; *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1515, 1824, 1868.

2 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 4-5; Âlî Efendi, *a.g.yzm.*, v. 14b; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 402-403; *Sic. Osmanî*, I, s. 312; *Osm. Müellifleri*, I, s. 16; Ş. Sami, *a.g.e.*, II, s. 817; *Esâmî*, s. 54; *TA*, "Edebâlî md.; Develioğlu *a.g.e.*,, s. 161.

3 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 5; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 403; *İA*, "Dursun Fakih" md.; *TA*, "Dursun Fakih" md.; Ş. Sami, *a.g.e.*, IV, s. 3020; *Esâmî*, s. 197; Safa Öcal, "Dursun Fakih", *TDAD.*, 1980, yıl I, c. I, sy. 6, s. 117-130; Ekrem Kaydu, "Osmanlı Devletinde Şeyhülislâmlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı", *Ata.ÜİİFD.*, Ankara 1977, sy. 2, s. 202.

4 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 14.

5 bk. Mecdi Efendi, *a.g.e.*, s. 123; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 458.

6 bk. Mecdi Efendi, *a.g.e.*, s.66; *Osm. Müellifleri*, I, s. 279; Not: Kehhâle'nin *a.g.e.*, VI, s. 204 ve İsmail Paşa'nın *Hediyye*, I, s. 632'de, vefat tarihini 838/1434 şeklinde göstermeleri *Osm. Müellifleri*'ndeki bilgiye göre hatalı olmaktadır.

7 bk. *Nazmü'l-İkyân*, s. 177-178.

8 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 320; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 568; Amasyalı Abdizâde, *a.g.e.*, I, s. 220-221.

9 Mecdi Efendi, *a.g.e.*, s. 293; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 546; Âlî Efendi, *a.g.yzm.*, v. 200b.

10 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 173-177; *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 498; *Osm. Müellifleri*, II, s. 223-225; Eslâf, I, s. 187-194; *ODİT*, s. 230-231; *Tezkire-i Latifi*, s. 193-194; *TA*, "Sinan Paşa (Hoca Paşa)" md; *İA*, "Sinan Paşa" md.

11- Şeyh Şazilî, Muhyiddin Muhammed Efendi (ö. 919/1513)[11]
12- Şerif Acemî (ö. 930/1523)[12]
13- Hatib Kasımzâde, Muhyiddin M. b. Hatib Kasım b. Yakub (ö. 940/1533)[13]
14- Eşrefzâde, Abdülhamid b. Eşref el-Kastamonî (ö. 948/1541)[14]
15- Şerif Mîr Âlim el-Buharî (ö. 950/1543)[15]
16- Çivizâde, Şeyhülislâm Muhyiddin M. b. İlyas (ö. 954/1547).[16]
17- Hafız, Hafızuddin M. b. Ahmed b. Adil Çelebi (ö. 957/1550 veya 950/1543)[17]
18- İbnü'ş-Şeyh, Abdullah b. Kemal el-Boyabadî (ö. 957/1550)[18]
19- Merkez Efendi, Şeyh Muslihiddin Mustafa b. Hızır (ö. 959/1551)[19]
20- Emin Kösesi = Eminzâde = Kûsec Emin, Yahya Çelebi b. Emin Nuriddin el-İstanbulî (ö. 968/1560 veya 964/1556)[20]
21- Şeyhzâde, Şeyh Abdurrahman b. Şeyh Cemaliddin el-Merzifonî el-Hanefî(ö. 971/1563)[21]

---

11 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 404-405.

12 bk. Âlî Efendi, *a.g.yzm.*, v. 369b.

13 bk. Âlî Efendi, a.g.yzm., v. 263b; Mecdi Efendi, *a.g.e.*, s. 398-399.

14 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 417; Âlî Efendi, *ag.yzm.*, v. 264b-265a.

15 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 523; Kehhâle, *a.g.e.*, VI, s. 294; *Keşfü'z-Zünûn*, II, s. 1299.

16 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 446-447; Adil Nüveyhid, *a.g.e.*, II, s. 494-495; *Osm. Müellifleri*, I, s. 268; *İlmiye Salnamesi*, s. 361; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 539.

17 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 449-451; Osm.Müellifleri, I, s. 275; Ziriklî, *a.g.e.*, VI, s. 233; *Şezerât*, VIII, s. 318; *Hediyye*, II, s. 243; *GAL*, II, s. 453.

18 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 514-515.

19 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 541-542; *Osm. Müellifleri*, I, s. 160; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 337.

20 bk. *Şakâik* (tahkikli), s. 530-532; Atâî, *a.g.e.*, I, s. 18-19; Ali b. Bâlî, *a.g.e.*, II, s. 208-211; *Şezerât*, VIII, s. 354-355.

21 bk. Ali b. Bâlî, *a.g.e.*, II, s. 258-261; Atâî, *a.g.e.*, I, s. 82-83; *Şezerât*, VIII, s. 360-362.

SONUÇ

Kur'ân'ın tefsiri faaliyeti Hz. Peygamberle başlamış, hicrî 2. asırdan itibaren ilimlerin tedviniyle hadisten ayrılarak, müstakil bir ilim dalı haline gelmiştir. Başlangıç noktasından uzaklaşıldıkça rivayet metoduna dirayet ve işaret usulleri de eklenmiş, asırlar boyu rivayet, dirayet, işârî, mezhebî, felsefî vb. tefsir metodlarıyla yazılan eserler, Arap, Acem ve Türk dünyasında itikad ve sosyal hayatın aynası olmuş ve aynı özelliklerle Osmanlı dönemine ulaşmıştır. Bu noktaya kadar bilgiler kafi miktarda iken, Osmanlı'nın özellikle ilk yarısında yapılan tefsir çalışmaları hakkındaki bilgilerimiz, kültür ve medeniyet tarihimize ışık tutabilen eserlerin bildirdikleriyle sınırlı bulunmaktadır. Çünkü belirli konularda söz söyleme gücümüz, ilim hayatımıza kazandırılmış eserlere bağlı olarak zenginleşebilmektedir. Osmanlı'nın kültür ve medeniyet tarihi de gerçek zenginliği yansıtacak kapasitede olmadığı için, bu konuda söyleyebildiklerimiz sınırlı olmaktan öteye geçememiştir.

Bilindiği üzere Osmanlı kültür yapısı hakkında bilgi kaynaklarımız, muhtelif kanunnameler, fermanlar, vakfiyeler, tahrirat ve mühimme defterleriyle, *Şakâik, Tarih-i Raşid, Tarih-i Atâ, Tarih-i Âlî Efendi, Tarih-i Enderun* gibi eserler ve bunlardan nakillerle Osmanlı tefsir faaliyeti hakkında bilgi veren *Huzur Dersleri* gibi çalışmalardır. Bunlardan elde edebildiklerimiz ise, Osmanlı'nın kuruluşundan itibaren Kur'ân'ın tefsiriyle ilgili çalışmalara çok önem verildiği, onun ahkâm ve tavsiyelerini yaşamak ve yaşatmak için büyük gayretler sarfedildiği gibi sathî bilgilerdir. Derinliğine bilgilerin ise, müelliflerin düşünce yapısıyla verdikleri eserlerin, devrin kültür ve sosyal yapı-

sı doğrultusunda ayrı ayrı incelenmesiyle mümkün olacağı açıktır. Fakat şimdiye kadar bu hususta yapılanlar, münferid birkaç çalışmayı öte geçmemiş, kaldıki müfessirlerimiz de Kur'ân'a yaklaşımda bir yenilik izleme gayreti içinde olmamıştır. Nitekim yaptığımız sınırlı çalışmayla vardığımız neticeye göre, Osmanlı müfessirleri daha önce yazılmış tefsirlerin metod ve muhtevalarına bağlı kalmış, farklı bir yenilik ortaya koymamışlardır. Zaten büyük çoğunluğunu hâşiye türü çalışmalar oluşturmuş, müstakil çalışmalar ise, eski tefsirlerin âdeta tekrarı mesabesinde kalmıştır. Sakıp Yıldız gibi bu konulara eğilenlerin de kanaatine göre meselâ, Şihabüddin es-Sivasî kendisinden yaklaşık iki asır kadar önce yaşamış Fahruddin er-Râzî'den farklı bir orijinallik ortaya koymamış, Sivasî'den bir asır kadar sonra yaşamış Molla Güranî'de de durum değişmemiştir. Kezâ Molla Güranî'den yaklaşık bir asır sonra yaşamış Asam el-Karamanî (Sağır Ahmed Efendi) ve Ebussuud Efendiler de tefsirlerinde yeni bir metod ve muhteva ortaya koymamıştır. Burada zikre değer bulduğumuz Asam el-Karamanî-ki, çoğu yerde Cemalüddin Aksarayî ile karıştırılmıştır- 12 ciltlik fevkalâde hacimli bir tefsir yazmış olmasına rağmen eser, geçmiş müfessirlerin sözleri ve bir takım fevaidle doldurulmuştur. Tefsirini hiçbir kaynaktan yararlanmadan telif ettiğini söyleyen Nimetullah Nahcivanî bile, tefsir faaliyetine yeni bir anlayış ve farklı bir özellik kazandıramamış ve genelde yeni fikir ve yorum üretme cihetine gidilmemiştir. Çünkü dönemin tefsir çalışmalarına büyük ölçüde hâkim olan hâşiye türü çalışma geleneği, müelliflerimiz üzerinde de hâkimiyetini sürdürmüştür.

Osmanlı tefsir faaliyeti hakkında gördüğümüz diğer bir olumsuz durum da, müstakil ve tam tefsir yazanların azlığıdır. Bunlardan eser kapsamına giren müfessirlerimizin sayısı, tespitlerimize göre maalesef 10'u geçmemektedir. Bunun sebebi, yukarıda temas ettiğimiz hâşiye türü çalışma geleneğinin döneme hâkimiyeti yanında, Moğollar'ın istilâsı ve Anadolu'da yaptıkları tahribat, sebep oldukları huzursuzluk, istikrarsızlık ve akabinde gelen fetret devridir. Çelebi Mehmed'in dahilî istikrarı temin gayreti, Moğol tahribatının izlerinin silinmesi, ilmî faaliyete engellerin bir bir ortadan kaldırılması ve nihayet Osmanlı ulemâsının diğer Türk ve İslâm ülkeleriyle sıkı münasebete girmeleri neticesinde, ilmî faaliyet tefsir alanında da canlanmış, bu konuda bilgi ve maharet sahibi müfessirler yetişmeye başlamıştır. Ancak

günümüzde bunlardan bazısı ya henüz tanınmamış veya üzerinde müstakil çalışma yapılması düşünülmemiştir ki, yukarıda zikri geçen Asam el-Karamanî bunlardan birisidir.

Genel hatlarıyla bu durumda olan Osmanlı müfessirleri özellikle ilk dönemlerde sosyal ve siyasî yönden ağırlık taşıyan Fetih sûresi gibi belirli sûre ve ayet tefsirleriyle daha çok meşgul olmuşlardır. Bunun, kuruluşun sağlam düşünce ve inanç temellerine oturtulması, idarecilerin hak ve adalet duygusuna sahip kılınması, toplum ve bilhassa askerde fetih ve gaza duygusunun canlı tutulması, vatan sevgisinin geliştirilmesi ve ülü'l-emre itaatin gönüllere iyice yerleştirilmesi esasına dayandığını düşünmekteyiz. Bu bakımdandır ki devletin kuruluş yıllarında tefsirler işârî metod ağırlıklı olmuş, çalışmalarda teliften ziyade sohbet, nasihat ve irşad gibi şifahî usuller daha çok rağbet bulmuştur. Yine bu bakımdandır ki, ulemânın hemen tamamına yakını zahirî ilimler yanında batınî ilimde de kendilerini yetiştirmeye çalışmışlardır.

Osmanlı müfessirleri tefsir faaliyetlerini üç ayrı mekânda sürdürmüşlerdir. Bunlar, medreselerdeki tedrisler, huzurda yapılan tefsir takrirleri ve camilerle irşad meclislerindeki vaaz ve sohbetlerdir. Çoğunu *Envâru't-Tenzîl* ve *Keşşâf*'a yapılan hâşiye çalışmalarının teşkil ettiği bu tefsir faaliyetlerini yayınımızda şu temeller üzerine bina ettik:

1- Müstakil ve tam tefsir yazanlar. Bunlar hakkında yukarıda bilgi verilmiştir.

2- Eksik tefsirle sûre ve ayet tefsiri yazanlar. Bunlar hakkında varılan hükmü, müelliflerin kütüphanelerde görülebilen eserleri belirlemiştir. Çalışmalardan bir kısmının tam olması şüphesiz ihtimal dahilindedir. Ancak tam bir nüshaya veya tefsiri tamamlayan ciltlere, ulaşabildiğimiz kütüphanelerde rastlayamayışımız, bizi böyle bir hükme sahip kılmıştır. Sûre ve ayet tefsirlerine gelince, Osmanlılar'da ister doğrudan telif, isterse hâşiye şeklinde olsun sûre ve ayet tefsirlerinden bir kısmının, müderrislik, kadılık, mukarrirlik, muhatablık ve vaizlik gibi bazı mansıplara atanabilmek için, yapılan imtihan sorularına cevap olarak hazırlandığını gördük. Bunlar ayrıca

bir görevden, yeni ve daha üst bir göreve talip olanlarca da baş vurulan çalışma şekli olmuştur.

3- Özellikle *Envâru't-Tenzîl*'e tam hâşiye yazanlar. Bunların sayısı oldukça sınırlıdır ve bu hususta bilgi, "Osmanlı Tefsir Çalışmalarına Etki Eden Kaynaklar" başlığı altında verilmiştir.

4- Gerek *Envâru't-Tenzîl*'e, gerekse *Keşşâf*'a tamamlanmamış hâşiye yazanlarla yine aynı kaynaklardan bazı sûre ve ayet tefsirlerine hâşiye yazanlar. Denebilir ki, Osmanlı müfessirlerinin hâşiye yazdığı tefsirler, *Envârü't-Tenzîl* ile *Keşşâf*'tır. Bu hususta da bir miktar bilgi, yukarıda kaydettiğimiz başlık altında verilmiştir.

5- Tam tefsir tercümesi yapanlarla Türkçe sûre ve ayet tefsiri yazanlar.Yaptığımız araştırmada Osmanlı müfessirlerinden bir kısmının meşgul olduğu tefsir tercümesinin, başta Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin tefsiri olmak üzere, el-Hazin ve Hüseyin el-Vaiz el-Kâşifî'nin tefsirleriyle sınırlı kaldığını gördük.

Yapılan Türkçe sûre tefsiri ise, daha çok Fatiha, Mülk ve Yâsin sûreleri üzerinde yoğunluk kazanmıştır. En eski tefsir örnekleri de yine bu sûrelere aittir.

Altını çizerek bir kere daha belirtmek isteriz ki, gizli kültür hazinelerimiz, hizmete sunulmuş olanlara nispetle çok daha zengindir. Çünkü ilimler tarihiyle biyografik eserlerde varlığına işaret edilen o kadar çok eser var ki, bunlar kütüphanelerimizde bulunamamaktadır. Binâenaleyh ecdadın bu mirasından da tam istifade edebilmemiz, dolayısıyla ilmî ve kültürel zenginliğimizi ortaya koyabilmemiz için, kütüphanelerimizdeki eserlerin tam bir dikkat ve titizlik içinde yeniden tespit ve tasnifinin yapılması gereğine inanıyor, bunun, devlet politikası olma gücüne kavuşturulmasını ayrıca ümit ve temenni ediyoruz.

BİBLİYOGRAFYA

Adıvar, Abdülhak Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1982.

Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, İstanbul 1309.

Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, Mısır 1364/1945.

Ahmed Hamid ve Mustafa Muhsin, *Türkiye Tarihi (İstanbul'un Fethinden Zamanımıza Kadar)*, İstanbul 1926.

Ahmed Rifat Efendi (Yağlıkçızâde), *Lügat-i Tarihiyye ve Coğrafiyye*, İstanbul 1299-.

Aka, İsmail, *Timur ve Devleti*, Ankara 1991.

Akakuş, Recep, "Şeyhülislâm Sa'di Çelebi ve Dâru'l-Kurrası", *D. Derg.*, Ankara 1989, XXV, sy. 2.

Akbulut, Hasan, *Muhyiddin Muhammed b. İbrahim Niksarî (ö.901/1494)'nin Hayatı ve Duhan Sûresi Tefsirinin Tetkiki*, (Basılmamış Y. Lis. Tez.), İstanbul 1993.

Algar, Hamid, "Bahrü'l-Hakâik ve'l-Meanî", *TDVİA*, IV.

Ali b. Bâlî, Münûk Alâüddin Ali Efendi er-Rumî, *el-Ikdü'l-Manzûm fî Zikri Efâdıli'r-Rûm (Vefeyâtü'l-Ayân'ın II. cildinin kenarında)*, Bulak 1299.

Ali Cevad, *Memâlik-i Osmaniyyenin Tarih ve Coğrafya Lügati*, İstanbul 1314-.

Âlî Efendi, Mustafa Âlî b. Ahmet b. Abdilmevla ed-Defterî el-Gelibolî, *Künhü'l-Ahbâr = Âlî Tarihi* (yzm.), H.S.A. Ktp/765.

Ali Şevâh İshak, *Mu'cemü Musannefâti'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Riyad 1404/1984.

Alparslan ve Zamanı II, (bk. Köymen).

Altunsu, Abdülkadir, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ankara 1972.

Amasyalı Abdizade, Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, Dersaadet 1328/1935.

Anadolu Beylikleri (bk. Uzunçarşılı).

AÜİFD.

Ansiklopedik İslâm Lügati, Tercüman Yay., İstanbul 1982.

Arslan, Ahmet Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, İstanbul 1992.

Arslan, Şükrü, "Şihabüddin es-Sivasî ve Uyûnü't-Tefâsirdeki Metodu", *Ata. ÜİFD*, Erzurum 1990, sy. 9.

Asım, Mustafa, "Ehl-i İslâm ve Ulûm", *Beyânü'l-Hak Mec.*, İstanbul 1327, II, sy. 45.

Atâî, Nev'îzâde Ataullah b. Yahya, *Hadâiku'l-Hakâik fi Tekmileti's-Şakâik* (haz. Abdülkadir Özcan), İstanbul 1409/1989.

Ata. ÜİFD.

Ata. ÜİİFD.

Atay, Hüseyin, "Medreselerin İslahatı", *AÜİFD*, Ankara 1981, XXV.

_____, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi (Medrese Programları – İcazetnameler - Islahat hareketleri)*, İstanbul 1983.

Ateş, Ahmed, "Anadolu Kütüphanelerinde Mühim Yazma Eserler (Amasya)", *Tarih Vesikaları*, İstanbul 1955, Yeni Seri, I, sy. 1 (16).

_____, "Burdur Havalisi Kitaplıklarında Bulunan Mühim Eserler", *EFTDED*, II, sy. 3-4, İstanbul 1948.

Ateş, Süleyman, *İsârî Tefsir Okulu*, Ankara 1974.

_____, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul 1988.

Atik, M. Kemal, "Endülüs ve Kur'ân İlimlerindeki Yeri", *EÜİFD*, Kayseri 1985, sy. 2.

Atsız, Nihal, *İstanbul Kütüphanelerine Göre Ebussuud Bibliyografyası*, İstanbul 1967.

_____, "Kemalpaşaoğlunun Eserleri", *Şarkiyat Mec.*, İstanbul 1966.

Aydar, Hidayet, *Kur'ân-ı Kerîm'in Tercümesi Meselesi*, (Basılmamış Dok. Tez.), İstanbul 1993.

Aydemir, Abdullah, *Ebussuud Efendi ve Tefsirdeki Metodu*, (Dok. Tez.), Ankara, ts.

_____, "Ebussuud Efendi", *D. Derg.*, Ankara 1973, XII, sy. 2.

Aydın Vilayetine Mensup....., (bk. Bursalı).

Aynî, Mehmed Ali, *Türk Ahlâkçıları*, İstanbul 1939.

Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Fatih Devri Hattatları ve Hat Sanatı*, İstanbul 1953.

Babinger, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, (çev. Coşkun Üçok), Ankara 1982.

el-Bağdadî, İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifin Esmâü'l-Müellifin ve Âsâru'l-Musannifin*, İstanbul 1951.

_____, *İdâhu'l-Meknûn fi'z-Zeyl 'alâ Keşfi'z-Zünûn*, İstanbul 1972.

Balcıoğlu, Tahir Harimî, *Türk Tarihinde Mezhep Cereyanları*, İstanbul 1940.

Baltacı, Cahit, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri (Teşkilat-Tarih)*, (Dok. Tez.), İstanbul 1976.

____, (ve diğ.), *Türkiye Tarihi*, İstanbul 1977.

Banarlı, Nihad Sami, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1976.

Barthold, W. ve M. Fuad Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara 1973.

Bedâi'u'z-Zuhûr, (bk. Muhammed b. Ahmed).

Belgelerle Türk Tarihi: Dün, Bugün, Yarın, İstanbul 1973-.

Belleten-Türk Dili.

Bergamalı Cevdet Bey, *Tefsir Tarihi*, İstanbul 1927.

Beyânü'l-Hak Mec.

el-Bidaye ve'n-Nihâye, (bk. İbn Kesir).

el-Bigavî, Hacı Ahmed Seyyidî, *Avârifü'l-Ma'arif'teki Ayetlerin Tercümesi*, (yzm.), H.S. A. Ktp. Hüdaî Ef/486.

____, *Hatimetü Esrâri Fatihati'l-Kitab* (yzm.), S. Ktp. Şehid Ali Paşa/41.

____, *Mukaddimetü Esrâri Fatihati'l-Kitab* (yzm.), S. Ktp. Şehid Ali Paşa / 4b.

Bilge, Mustafa, *İlk Osmanlı Medreseleri*, (Dok. Tez.), İstanbul 1984.

Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakâtü'l-Müfessirîn*, İstanbul 1973-.

Blachère, Régis, *el-Kur'ân Nüzûlüh Tedvînüh Tercemetüh ve Te'sîruh*, (çev. Rıda Saâde), Beyrut 1974.

Bostan, Nimet (Bayraktar), *Ebussuud Efendi Ecdadı Evladı ve Akrabaları*, (Basılmamış Mez. Tez.), İstanbul 1949.

Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Litterature (GAL)*, Leiden 1937-.

____, *Supplementband*, Leiden 1937.

Buğye, (bk. es-Suyûtî).

el-Buharî, Ebu Abdillah M. b. İsmail b. İbrahim el-Cu'fî, *el-Câmi'u's-Sahîh = Sahîhu'l-Buhari*, İstanbul 1981.

Bursalı Mehmed Tahir b. Rifat, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333.

____, *Delîlü't-Tefâsîr*, İstanbul 1325.

____, "Hacı Paşa", *Türk Yurdu Mec.*, İstanbul 1329, IV.

____, *Türklerin Ulûm ve Fünuna Hizmetleri*, İstanbul 1314.

____, *Aydın Vilayetine Mensup Meşâyih Ulemâ Şuarâ Müverrihin ve Etıbbanın Teracim-i Ahvali*, İzmir 1324.

Büyük Selçuklu, (bk. Köymen).

el-Câmi'u's-Sağîr, (bk. es-Suyûtî).

Cerrahoğlu, İsmail, *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*, (Dok. Tez.), Ankara 1968.

____, *Tefsir Tarihi*, Ankara 1988.

____, *Tefsir Usulü*, Ankara 1988.

____, "Abdürrezzak b. Hemmam ve Tefsiri", *AÜİFD*, Ankara 1968, XV.

____, "Ali b. Ebî Talha'nın Tefsir Sahifesi", *AÜİFD*, Ankara 1971, XVII.

____, "Asrımızda Tefsir Hareketlerine Umumî Bakış I-II", *D. Derg.*, Ankara 1969, VIII.

____, "Kur'ân-ı Kerim'in Tefsirine Duyulan İhtiyaç", *D. Derg.*, Ankara 1962, I.

____, "Muhammed b. Cerîr et-Taberî ve Tefsiri", *AÜİFD*, Ankara 1970, XVI.

____, "Muhammed el-Fadl İbn Âşûr et-Tefsîr ve Ricâlüh", *AÜİFD*, Ankara 1970, XVI.

____, "Muhyiddin el-Kâfiyeci ve et-Teysîr fî Kavâidi İlmi't-Tefsir Adlı Risalesi", *AÜİFD*, Ankara 1963, I.

____, "Tabiîlerin Tefsir ilmine Hizmetleri", *D. Derg.*, Ankara 1972, XI, sy. 3.

____, "Tefsirde Mücahid ve Ona İsnad Edilen Tefsir", *AÜİFD*, XXIII.

Cumhuriyetin 50. Yılında Amasya (1973 Amasya İl Yıllığı), Ankara 1973.

Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi-1973, İstanbul 1973.

Cunbur, Müjgan, "İlk Türk-Osmanlı Şeyhülislâmı Molla Fenarî", *Türk Yurdu Mec.*, Ankara, Nisan 1960.

____, "Kur'ân-ı Kerîm'in Türk dilinde Basılmış Tercüme ve Tefsirleri", *D. Derg.*, Ankara 1962.

Çelebi, Ahmed, *İslâmda Eğitim-Öğretim Tarihi*, (çev. Ali Yardım), İstanbul 1976.

Çelebioğlu, Âmil, *Yazıcıoğlu Mehmed ve Muhammediyyesi*, (Dok. Tez.), İstanbul, ts.

Çelik, Hüseyin Avni, "Ebû Hayyan el-Endelûsî ve Tefsirdeki Metodu", *Ata. ÜİFD*, Erzurum 1990, sy. 9.

Dağ, Mehmed, (bk. Öymen H. Hıfzırrahman),.

Dâiretü'l-Maârifi'l-İslâmiyye, Kahire, ts.

ed-Dârimî, Ebu M. Abdillah b. Abdirrahman b. el-Fadl b. Behram, *Sünen*, İstanbul 1401/1981.

Davudî, Şemsüddin M. b. Ali b. Ahmed el-Mısrî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Beyrut, ts.

Delîlü't-Tefâsîr, (bk. Bursalı).

Demir, A Hakkı (ve diğ.), *Fatih Camileri ve Diğer Tarihi Eserler*, İstanbul, ts.

Demir, Ziya, *İstanbul Kütüphanelerinde Mevcut Matbu ve Yazma Fatiha Tefsirleri*, (Basılmamış Y. Lis. Tez.), İstanbul 1987.

Develioğlu, Abdullah, *Büyük insanlar (Üç Bin Türk ve İslâm Müellifi)*, İstanbul 1973.

Devha, (bk. Müstakîmzâde).

ed-Dımaşkî, İmâdüddin Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesir el-Basrî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm = Tefsîr-i İbn Kesîr*, Beyrut 1385/1966, I.

Diyanet Dergisi.

Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA), (bk. TDVİA).

Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, Çağ Yay., İstanbul 1989.

Dokuz Eylül ÜİFD.

Duman, M. Zeki, "Kur'ân Tefsirinde Sahabenin İhtilafı", *EÜİFD*, Kayseri 1985, sy. 2.

____, "Tâbiûn Döneminde Tefsir Faaliyeti (Meşhur Müfessirler Kaynaklar ve Bu Tefsirin Değeri)", *EÜİFD*, Kayseri 1987, sy. 4.

ed-Dürerü'l-Kâmine, (bk. İbn Hacer).

Düzenli, Yaşar, *İmam Birgivî ve Tefsirdeki Metodu*, (Basılmamış Y.Lis. Tez.) İstanbul 1987.

Ebu'l-Ulâ Mardin, *Huzur Dersleri*, İstanbul 1951.

Ebussuud Efendi, M. (Ahmed) b. M. Yavsi b. Muhyiddin Mustafa el-İmadî el-İskilibî, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâyâ el-Kitabi'l-Kerîm*, Mısır 1347/1928.

Emir Ali, *Ruh-i İslâm Müslümanlığın ve İslâm Mefkurelerinin Tarih-i Tekâmülü*, (çev. Ömer Rıza Doğrul), İstanbul 1341.

Encyclopedie de l'Islam, Leiden 1975.

Encyclopaedia of Islam, Leiden 1978.

el-Endelûsî, Ebû Hayan, *el-Bahru'l-Muhît*, Riyad ts.

EÜİFD

Erdem, Tahir, "14 üncü Asırda Türk Diliyle Yazılmış Bir Eser ve Hızır b. Gölbeği'ne Ait Bir Kitabe", *Ün. Derg.* (İsparta Halkevi Derg.), İsparta 1937, IV, sy. 27.

Erdoğan, Abdülkadir, "Kur'ân Tercümelerinin Dil Bakımından Değerleri", *Vak. Derg.*, Ankara 1938, sy. 1.

Ergin, Osman Nuri, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul 1977.

Erkan, Arif, "Ünlü Türk Fıkıh Âlimi Molla Hüsrev, Hayatı ve Eserleri", *D. Derg.*, Ankara 1978, XVII, sy. 5.

Eroğlu, Ali, *el-Bağavî Hayatı ve Tefsirdeki Metodu*, (Basılmamış Dok. Tez.), Erzurum 1987.

____, "Me'âlimü't-Tenzîl ve Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm Tefsirleri Üzerine Bir Mukayese", *Ata. ÜİFD*, Erzurum 1990, sy. 9.

Eroğlu, Muhammed, *Ebû Mansur el-Mâtüridî ve Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, (Basılmamış Öğ. Üy. Tez.), İstanbul 1971.

Ertan, Veli, *Tarihte Meşihat Makamı, İlmiye Sınıfı ve Meşhur Şeyhülislâmlar*, İstanbul 1969.

____, "Büyük Alim ve Meşhur Şeyhülislâmlardan İbn Kemal", *Türk Yurdu Mec.*, İstanbul 1966, V, sy. 7.

Ertaylan, İsmail Hakkı, *Ahmed-i Dâî Hayatı ve Eserleri* (faksimile basımıyle), İstanbul 1956.

Esâmî, (bk. Muallim Naci).

Eslâf, (bk. Faik Reşad).

Evliya Çelebi, Mehmed Zıllî b. Derviş, *Seyahatname*, İstanbul 1314.

el-Eyyûbî ,Abdullah, *Risâle-i Hz. Ebû Eyyûb el-Ensarî* (yzm.), MÜİF. Ktp. Öğüt/1215.

Ezherli, İhsan, "Osmanlı Medreseleri ve Eğitim Metodlan", *D. Derg.*, Ankara 1968, VII, sy. 70-71.

Faik Reşad, *Eslâf*, İstanbul 1311.

Fatih Devri, (bk. Ünver).

Fatih Külliyesi, (bk. Ünver).

el-Fevâtîhu'l-İlâhiyye (bk. en-Nahcivanî).

Fezleke, (bk. Kâtip Çelebi).

el-Fihris, (bk. İbn Nedim).

el-Firuzâbâdî, Mecdüddin Ebu Tahir M. b. Yakub eş-Şîrazî, *el-Okyanûsü'l-Basît fi Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît*, (çev. Mütercim Asım Ahmed Efendi), İstanbul 1305.

Gabrieli, C. F. Beckingham, "The Legacy of Islam", *Bulletin ofthe School of Oriental and African Studies*, Londra 1975, III.

GAL, (bk. Brockelmann).

GAS, (bk. Sezgin).

Gazneliler, (bk. Merçil).

Goldziher, Ignac, *Mezâhibü't-Tefsiri'l-İslâmî*, Kahire 1955.

Göde, Kemal, "Çingizli/Cengizliler ve ilhanlıların Anadoludaki Hakimiyetleri 1239-1318 (h. 637-718) Bibliyografyası", *EÜİFD*, Kayseri 1983, sy. 1.

Gökbilgin, M. Tayyib, "Devlet Adamları Vasıfları ve Tarihimizdeki Bazı Bilgin Devlet Adamları", *İÜEFİTED*, İstanbul 1971, IV, sy. 3-4.

____, "Ebussuud Fetvalarından ve XVI. Asır Şer'iyye Sicillâtından İsbat ve Şahadet", *İÜEFİTED*, İstanbul 1959-1960, III, sy. 1-2.

Gökbulut, Hasan, *Muhyiddin Muhammed b. İbrahim Niksarî'nin (ö. 901) Hayatı ve Duhan Sûresi Tefsirinin Tetkiki*, Y. Lis. Tezi, İstanbul 1993.

Gökman, Muzaffer, *İstanbulun Zaptını 500. Yıldönümüne Yakın Fatih Medreseleri*, İstanbul 1943.

____, *Murat Molla Hayatı Kütüphanesi ve Eserleri*, İstanbul 1943.

Gölcük, Şerafeddin, "Bursalı Mehmed Tahir'in Osmanlı Müelliflerinde ismi Geçen Tokatlı Âlim ve Şairler", *Türk Tarih ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*, Ankara 1987.

Gölpınarlı, Abdülbaki, *Simavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin*, İstanbul 1966.

Gövsa, İbrahim Alâeddin, *Resimli Yeni Lügat ve Ansiklopedi, (Ansiklopedik Sözlük)*, İstanbul, ts.

____, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, yy., ts.

Göyünç, Nejat, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul 1969.

Güldeste, (bk. İsmail Beliğ Efendi).

Günaltay, M. Şemseddin, "İslâm Dünyasının İnhitatı Sebebi Selçuk İstilâsı mıdır?", *Belleten*, sy. 5-6'dan ayr. bs., İstanbul 1938.

____, "Selçukluların Horasan'a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Sosyal, Siyasî, Ekonomik ve Dinî Durumu", *Belleten*, sy. 25'ten ayr. bs., Ankara 1943.

Gündüz, Mahmut, "İslâmda Kitap Sevgisi ve ilk Kütüphaneler", *Vak. Derg.*, Ankara, ts., sy. 11.

el-Ğazzî, Necmüddin M. b. M. b. M. eş-Şafi'î ed-Dımaşkî, *el-Kevâkibü's-Sâire fî Menakıbi A'yâni'l-Mieti'l-Âşire*, (thk. Cebrail Süleyman Cebbûr), Beyrut 1979.

Hammâde (Hamade), M. Mahir, *el-Vesâiku's-Siyasiyye ve'l-İdariyye li'l-'Uhûdi'l-Fâtımiyye ve'l-Atabekiyye ve'l-Eyyûbiyye*, Beyrut 1400/1980.

Harzemşahlar, (bk. Kafesoğlu).

Hasan İbrahim Hasan, *Tarihu'l-İslâm es-Siyasî ve'd-Dinî ve's-Sekâfî ve'l-İçtimaî*, Beyrut 1964.

Hayat Ansiklopedisi, İstanbul, ts.

Hediyye, (bk. el-Bağdâdî, İsmail Paşa).

Hoca M. Sadeddin b. Hasan Can el-İsfahanî, *Tâcü't-Tevârih*, İstanbul 1280.

Hüseyin Hüsameddin, "Molla Fenarî", *TTE. Mec.*, XVI, no. 13 (90), İstanbul 1926.

Hüsnü'l-Muhadara, (bk. es-Suyûti).

İbn Atıyye, Ebû M. Abdilhak b. Galib el-Gırnatî en-Nîsâbûrî, *el-Muharrerü'l-Vecîz fi Tefsîri'l-Kitabi'l-Azîz*, Beyrut 1388.

İbn Bibi, Nasıruddin Hüseyn b. M., *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*, (çev. M. Nuri Gencosman, notlar ilave eden: F. Nafiz Uzluk), Ankara 1941.

İbn Ebi'l-Vefâ, Muhyiddin Ebû M. Abdilkadir b. M. el-Kuraşî el-Mısrî, *el-Cevâhiru'l-Mudıyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, Mısır 1978.

İbn Hacer, Şihabüddin Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali b M. el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine fi Ayani'l-Mieti's-Sâmine*, Haydarabad 1348.

____, *İnbâü'l'Ğumr bi-Ebnâi'l-Ömr*, Beyrut 1406/1986.

İbn Haldun, Veliyyüddin Ebu Zeyd Abdurrahman b. M. b.Haldun el-İşbilî el-Hadramî et-Tunûsî, *Mukaddimetü Kitabi'l-İber ve Dîvâni'l-Mübtede' ve'l-Haber = Mukaddimetü İbn Haldun*, Mısır, ts.

____, *Mukaddime-i İbn Haldun'un Fasl-ı Sadi'sinin Tercümesi*, (çev. Ahmed Cevdet Paşa), İstanbul 1277.

İbn Hallikân, Şemsüddin Ebü'l-Abbas Ahmed b. M. b. Ebî Bekr, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zaman*, (thk. M. Muhyiddin Abdülhamid), Mısır 1367/1948.

İbnü'l-İmâd, Ebu'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. M. el-Hanbelî, ed-Dımaşkî, *Şezerâtü'z-Zeheb fi Ahbari men Zeheb*, Beyrut, ts., III.

İbn Kemal Paşa, Şemsüddin Ahmed b. Süleyman, *Resâil*, İstanbul 1316.

İbn Kesîr, İmadüddin Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr el-Kuraşî ed-Dımaşkî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Mısır 1351/1932.

____, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Âzîm = Tefsiri İbn Kesîr*, Beyrut 1385/1966.

İbn Kutluboğa, Zeynüddin Ebü'l-Adl Kasım b. Kutluboğa b. Abdillah el-Mısrî, *Tâcü't-Terâcîm fi Tabakâti'l-Fukahâi'l-Hanefiyye*, Bağdat 1962.

İbn Mace, Ebû Abdillah M. b. Yezîd el-Kazvînî, *Sünen*, (thk. M. Fuad Abdülbaki), Mısır, ts.

İbn Manzûr, Cemalüddin Ebü'l-Fadl M. b. Mükrim el-İfrikî el-Mısrî, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut, ts.

İbn Nedim, Ebü'l-Ferec M. b. İshak b. Ebî Yakub el-Varrâk el-Bağdâdî, *el-Fihris*, Mısır 1348.

İbn Tağriberdî, Cemalüddin Ebü'l-Mehasin Yusuf b. Abdillah ez-Zahirî el-Hanefî, *en-Nücûmü'z-Zâhire fi Mülûki Mısr ve'l-Kahire*, Mısır, ts.

İbn Teymiyye, Şeyhülislâm Takıyyüddin Ebü'l-Abbas Ahmed b. Abdühalim el-Harrânî, *Mukaddimetü't-Tefsîr*, (min Mecmu'ı Fetâvâ) (der. Abdurrahman b. Kasım ve M. b. Abdirrahman), Beyrut 1398.

İbn Esirler, (bk. Yaltkaya).

İbnüttayyar, Semahaddin Cem, *İslâm İlahiyatında Şeyh Bedreddin*, İstanbul 1966.

____, "Doğunun ve Batının Büyük Hükümdarı Fatih", *Türk Yurdu Mec.*, İstanbul 1965, IV, sy. 6.

İdâhu'l-Meknûn, (bk. el-Bağdâdî, İsmail Paşa).

İlim ve Sanat Bakımından....., (bk. Unver).

İlim ve Sanat Tarihimizde....., (bk Ünver).

İlmiye Salnâmesi, İstanbul 1334.

İnan, Abdülkadir, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Tercemeleri Üzerine Bir İnceleme*, Ankara 1961.

____, "Kur'ân'ın Eski Türkçe ve Oğuz-Osmanlıca Çevirileri Üzerine Notlar", *TDAY-Belleten*, Ankara 1960.

İnbâü'l-Ğumr, (bk. İbn Hacer).

İpşirli, Mehmet, "Anadolu Kadıaskeri Sinan Efendi Hakkında Yapılan Tahkikat ve Bunun ilmiye Teşkilatı Bakımından Önemi", *İÜEFİTED*, İstanbul 1984, VIII, sy. 1-4.

el-İsfahanî, (bk. Hoca M. Sadedin Efendi...).

İsmail Beliğ Efendi, *Güldeste-i Riyad-ı İrfân ve Vefeyât-ı Dânişverân-i Nâdiredân = Tarih-i Bursa*, Bursa 1302.

İstanbul'un Zaptının....., (bk. Gökman).

el-İtkân, (bk. es-Suyûtî).

İzmirli, İsmail Hakkı, *Siyer-i Celîle-i Nebeviyye*, İstanbul 1332.

Kafesoğlu, İbrahim, *Harzemşahlar Devleti Tarihi (485-617/1092-1229)*, Ankara 1956.

____, *Selçuklu Tarihi*, İstanbul 1972.

____, *Sultan Melikşah Döneminde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953.

Karatay, Fehmi Edhem, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu*, İstanbul 1962.

Karmış, Orhan, "Tefsir Tarihinin Büyük Siması İmam Mücâhid", *SÜİFD*, Konya 1985.

Karlaelçi, Mustafa, "Molla Hüsrev'in İlmî Çevresi ve Şahsiyeti", *EÜİFD*, Kayseri 1988, sy. 5.

Kastamonulu Latifî, *Tezkire-i Latifî*, İstanbul 1314.

Kâtip Çelebi (Hacı Halife = Hacı Kalfa), Mustafa b. Abdillah el-İstanbulî, *Fezleke*, İstanbul 1286.

____, *Keşfü'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, İstanbul 1941.

____, *Mîzânü'l-Hak fi İhtiyari'l-Ehak*, İstanbul 1306.

____, *Takvîmü't-Tevârih*, İstanbul 1146.

el-Kattân, (bk. Mennâ'u'l-Kattân).

Kavakçı, Yusuf Ziya, *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mavera al-Nahr İslâm Hukukçuları*, (Dok. Tez.), Ankara 1976.

Kaya, Mahmud, "İbn Kemal'in Düşünce Tarihimizdeki Yeri ve Varlık Anlayışı", *Türk Tarih ve Kültürümüzde Tokat Sempozyumu*, Ankara 1987.

Kaydu, Ekrem, "Osmanlı Devletinde Şeyhülislâmlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı", *Ata. ÜİİFD*, Ankara 1977, sy. 2.

Kaygusuz, Bezmi Nusret, *Şeyh Bedreddin Simavenî*, İzmir 1957.

Kazıcı, Ziya, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 1991.

Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-Müellifin Terâcimü Musannifi'l-Kütübi'l-Arabiyye*, Dımaşk 1960.

Keskin, Hasan, *Tâcü'l-Kurra el-Kirmanî ve Lübâbü't-Tefâsîr Adlı Tefsiri*, (Basılmamış Dok. Tez.), İstanbul 1993.

Keskioğlu, Osman, *Kur'ân Tarihi ve Kur'ân Hakkında Ansiklopedik Bilgiler*, İstanbul, ts.

____, "Vakıflar Genel Müdürlüğü ihtisas Kitaphğmdaki Eski Kur'ân Tercümeleri", *Vak. Derg.* Ankara 1962, sy. 5.

Keşfü'z-Zünûn, (bk. Kâtip Çelebi).

Kılıç, Mustafa, *İbn Kemal Hayatı Tefsire Dair Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*, (Basılmamış Dok. Tez.), *Ata. ÜİİFD*, Erzurum 1981.

Kırca, Celal, "İslâma Göre Bilgi Vasıtaları ve Tefsire Olan Etkisi", *EÜİİFD*, Kayseri 1987, sy. 4.

Kirman Selçukluları, (bk. Mercii).

Korlaelçi, Mustafa, "Molla Hüsrev'in ilmî Çevresi ve Şahsiyeti", *EÜİİFD*, Kayseri 1988, sy. 5.

Köksal, Mustafa Asım, *İslâm Tarihi -Mekke Devri-*, İstanbul 1989.

Köprülü, M. Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasarrıflar*, Ankara 1976.

____, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1926.

____, "İslâmî İlimler Tefsir Hadis Fıkıh Kelâm ve Felsefe Tarih ve Coğrafya", *Belgeler-le Türk Tarihi Derg.*, İstanbul 1986, sy. 12.

Köymen, M. Altay, *Alparslan ve Zamanı II*, Ankara 1983.

____, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I -Kuruluş Devri-*, Ankara 1979.

____, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1989.

el-Kurtubî, Şemsüddin Ebû Abdillah M. b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Endelüsî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân ve'l-Mübeyyin limâ Tedammenehû mine's-Sünne ve Âyi'l-Fürkân (Tefsiru'l-Kurtubî)*, Mısır, ts.

Küçük Çelebizâde, İsmail Asım Efendi, *Tarih-i Asım Efendi (Tarih-i Çelebizâde Efendi = Zeyl-i Tarih-i Raşid)*, İstanbul 1282.

el-Leknevî, Ebül-Hasenât M. Abdülhay el-Hindî, *el-Fevâidü'l-Behiyye fi Terâcimi'l-Hanefiyye*, Mısır 1324.

Lewis, Bernard, "Osmanlı imparatorluğu ve İslâmiyet", (çev. Şinasi Siber), *Türk Yurdu Mec.*, İstanbul, Şubat-1960.

Mansûrîzâde, Mustafa Nuri Paşa el-İzmirî, *Netâyicü'l-Vukûât*, İstanbul 1294.

Mecdi Mehmed Efendi el-Edirnevî, *Hadâiku'ş-Şakâik = Tercüme ve Zeyl-i Şakâik-i Numâniyye*, (haz. Abdülkadir Özcan) İstanbul 1409/1989.

Mehmed Arif, "Edirne Şehrine Dair Sultan Selim Han-ı Evvel ile İbn Kemal'in Bir Musahabesi", *TOEM*, İstanbul 1331.

Mehmed Süreyya Bey, *Sicill-i Osmanî yahut Tezkire-i Mesâhîr-i Osmaniyye*, İstanbul 1308.

Mehmed Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi (II. Kitap)*, İstanbul 1928.

Mennâ'u'l-Kattân, *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Kahire 1408/1988.

Merçil, Erdoğan, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara 1989.

____, *Kirman Selçukluları*, İstanbul 1980.

Mevdûâtü'l-ulûm, (bk. Taşköprîzâde).

Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi, İstanbul 1978.

el-Mısrî, Ebu'l-Fadl Cemalüddin M. B. Mükrim b. Manzur el-İfrikî, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut ts.

Miftâhu's-Saâde, (bk. Taşköprîzâde).

Milaslı Durmuşzâde, Hafız Mehmed Sadık, *Âlem-i İslâm Cihâd-ı Ekber*, İstanbul 1339-1342.

Mîzânü'l-Hak, (bk. Kâtip Çelebi).

Molla Fenârî, Şemsüddin M. b. Hamza b. M. el-Fenarî el-Bursavî, *Aynü'l-A'yân*, İstanbul 1325.

Muallim Naci, Ömer Efendi el-İstanbulî, *Esâmî*, İstanbul 1308.

Mu'cemü'l-Büldân, (bk. Yâkûtü'l-Hamevî).

Muhammed b. Ahmed, *Bedâi'u'z-Zuhûr fi Vakâi'i'd-Dühûr*, (thk. M. Mustafa), Mısır 1404/1984.

Muhammed Hamidullah ve Macit Yaşaroğlu, *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi ve Türkçe Tefsirler Bibliyografyası*, (çev. M. Sait Mutlu), İstanbul 1965.

el-Muhibbî, Muhammed, *Hulâsatü'l-Eser fi A'yâni'l-Karni'l-Hâdî Aşer*, Mısır 1284.

Mukaddime, (bk. İbn Haldun).

el-Murâdî, Ebu'l-Fadl M. Halil b Ahmed b. M. Murad ed-Dımaşkî, *Silkü'd-Dürer fi A'yâni'l-Karni's-Sânî Aşer=Tarihu'l-Murâdî*, Mısır 1291.

Murat Molla, (bk. Gökman).

Mustafa Sabri Efendi, "Huzur-i Hümâyûn Dersleri", *Beyânü'l-Hak Mec.*, İstanbul 1326, II.

el-Münâvî, Abdurrauf, *Feydu'l-Kadin Şerhu'l-Câmi'i's-Sagîr*, Mısır 1356, V.

Müneccimbaşı, Şeyh Ahmed Dede, *Karahanlılar ve Anadolu Selçukluları*, (çev. Necati Lügal), İstanbul 1940.

Münşî, M. B. Bedriddin, *Nezîlü't-Tenzîl fi't-Tefsîr*.

Müslim, el-İmam Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî, *el-Câmi'u's-Sahîh = Sahîhu Müslim*, İstanbul 1401/1981.

Müstakîmzâde, Süleyman Saadeddin, *Devhatü'l-Meşâyih maa Zeyl*, (zeyl: Rifat Efendi), İstanbul 1978.

el-Müşeynî, Mustafa İbrahim, *Medresetü't-Tefsîr fi'l-Endelüs*, Beyrut 1306/1986.

Mütercim Asım Ahmed Efendi, (bk. el-Firûzâbâdî).

en-Nahcivanî, Şeyh Ulvan Baba Nimetullah b. Mahmud el-Azerbaycanî el-Akşehrî, *el-Fevâtîhu'l-İlâhiyye ve'l-Mefâtîhu'l-Gaybiyye*, İstanbul 1325.

Namık Kemal, *Evrak-ı Perişan*, İstanbul 1301.

_____, *Osmanlı Tarihi (Külliyât-ı Kemal'den)*, İstanbul 1327.

Nazmü'l-İkyân, (bk. es-Suyûtî).

Netâyicü'l-Vukûât, (bk. Mansûrîzâde).

en-Nîsâbûrî, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccac el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, İstanbul 1981.

Nişancı Ramazanzâde, Mehmed Kudsî, *Mir'âtü'l-Kâinât*, Mısır 1258.

Nur, Rıza, *Türk Tarihi Resimli-Haritalı*, İstanbul 1342.

Nüveyhid, Adil, *Mu'cemü'l-Müfessirin min Sadri'l-İslâm hatte'l-Asri'l-Hâdır*, Beyrut 1409/1988.

Okiç, M. Tayyib, *Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler*, İstanbul 1959.

ODİT, (bk. Uzunçarşılı).

Osmanlı Müellifleri, (bk. Bursalı).

Osmanzâde Ahmed Tâib Efendi, (bk. Sarı Abdullah).

Öcal, Safa, "Dursun Fakih", *TDAD*, 1980, yıl 1, c. 1, sy. 6.

Öymen, Hıfzırrahman Raşid ve Mehmed Dağ, *İslâm Eğitim Tarihi (I-IV/VII-VIII Yüzyıllarda)*, Ankara 1974.

Öz, Tahsin, "Fatih Külliyesi İlk Türk Üniversitesi", *RTM*, İstanbul, Mayıs 1953.

Özcan, Abdülkadir, *Hadâiku'ş-Şakâik Fihristi*, İstanbul 1989.

Pakalın, Mehmed Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1971.

Parladır, Selahattin, "Medrese Hakkında Pedagojik Bir Değerlendirme", *DEÜİFD*, İzmir 1987, sy. 4.

Peçevî, İbrahim Efendi, *Tarih-i Peçevî*, İstanbul 1283.

Resimli Yeni Lügat, (bk. Gövsa).

Ritter, Helmuth, "Ayasofya Kütüphanesinde Tefsir İlmine Ait Arapça Yazmalar", *Türkiyat Mec.*, VII-VIII, cüz. 2, İstanbul 1946.

Runyun, Mustafa-Osman Keskioğlu, *Fatih Devrinde ilim ve O Devirde Yetişen İlim Adamları*, Ankara 1953.

es-Sâbûnî, M. Ali, *et-Tibyan fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Dımaşk 1408.

Saçaklızâde, M. b. Ebî Bekr el-Mer'aşî, *Tertîbü'l-Ulûm*, (thk. M. b. İsmail Ahmed), Beyrut 1408/1988.

Sa'dî Çelebi, *Hâşiye ale'l-Kâdî*, MÜİF. Ktp. Öğüt 1185.

Sadruddin, Ebü'l-Hasan Ali el-Hüseynî, *Ahbâru'd-Devleti's-Selçukiyye*, (çev. Necati Lügal), Ankara 1943.

Safvet, Muhammed Mustafa, *Kostantiniyye Fatihi Fatih Sultan Mehmed*, (çev. İsmail Ezherli), Ankara 1953.

Sarı Abdullah Efendi, *Telhîsu'n-Nesâyih = Muhtasaru Nasîhati'l-Mülûk Terğîben li-Hüsni's-Sülûk*, (ihtisar eden: Osmanzâde Ahmed Tâib Ef.), İstanbul 1283.

Sayılı, Adnan, *Ortaçağ Bilim ve Tefekküründe Türklerin Yeri*, Ankara 1985.

es-Sehavî, Şemsüddin M. b. Abdirrahman, *ed-Dav'ü'l-Lâmi'*, Mısır 1353.

Sehî Bey, *Tezkire (Heşt-Behist)*, İstanbul 1325.

Selçuklu Devri, (bk. Köymen).

Selçuklu Tarihi, (bk. Kafesoğlu).

Selçuklular Tarihi, (bk. Turan Osman).

Selçuklular Zamanında, (bk. Turan Osman).

Selçuklular ve İslâmiyet, (bk. Turan Osman).

Serin, Rahmi, "Osmanlı Şeyhülislâmları", *Türk Tarih ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*, Ankara 1987.

Serkis, Yusuf İlyan, *Mu'cemü'l-Matbûâti'l-Arabiyye ve'l-Muarrebe*, Mısır 1346/1928.

Sevengil, Refik Ahmet, *Fatih Devrinde Âlimler, Sanatkârlar ve Kültür Hayatı*, İstanbul, ts.

Sevim, Ali-Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi Fetih Selçuklu ve Beylikler Dönemi*, Ankara 1989.

Seyahatname, (bk. Evliya Çelebi).

Sezgin, Abdülkadir, "Tefsîr-i Ebu'l-Leys ve Tercümesi Üzerine", *Ebü'l-Leys es-Semerkandî Tefsirinin Tercümesi* (çev. Musa İbn Hacı Hüseyin İznikî), Sezgin Neşriyat tıpkı bs., İstanbul 1983.

Sezgin, Fuad, *Gescehichte des Arabischen Schrifttums (GAS)*, Leiden 1967-.

Sırrı Paşa, Sırrı b. Salih Tosun el-Giridî (Sım-i Giridî), *Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn*, İstanbul 1312.

Sicilli Osmanî, (bk. Mehmed Süreyya Bey).

es-Sicistanî, Ebû Davud, Süleyman b. Eş'as b. İshak b. Beşir el-Ezdî, *Sünen*, İstanbul 1401/1981.

Simavna Kadısıoğlu, (bk. Yaltkaya).

Sinan Paşa, *Tazarruât*, İstanbul 1305.

Siyeru A'lâm, (bk. ez-Zehebî, Şemsüddin).

Sofuoğlu, Mehmed, *Tefsire Giriş*, İstanbul 1981.

Subhi Salih, *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut 1972.

Sultan Melikşah, (bk. Kafesoğlu).

Suppl., (bk. Brockelmann).

Suûd, Hattat Vahdeti Efendi Hafidi, "Şeyhülislâm Ebussuud Efendi Merhumun Terceme-i Hali", *Beyânü'l-Hak Mec.*, İstanbul 1327, II, sy. 42.

es-Suyûtî, Celalüddin Abdurrahman b. Ebî Bekr el-Mısrî, *Buğyetü'l-Vuât fi Tabakâti'l-Lügaviyyîn ve'n-Nuhât*, Beyrut, ts.

_____, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Mısır 1317 ve İstanbul 1978.

_____, *el-Câmi'u's'Sağîr fi Ehâdîsi'l-Beşîri'n-Nezîr*, Mısır 1321.

_____, *Nazmü'l-İkyân fi A'yâni'l-A'yân*, (haz. Philip Hitti), New York 1927.

_____, *Hüsnü'l-Muhâdara fi Ahbari'l-Mısr ve'l-Kahire*, Mısır 1321.

es-Sübkî, Abdüllatif Muhammed, M. Ali es-Sâyis ve M. Yusuf el-Berberî, *Târîhu Teşrî'i'l-İslâmî*, Kahire 1357/1939.

es-Sübkî, Tacüddin Ebû Nasr Abdülvehhab b Ali b. Abdilkâfî, *Tabakâtü'ş-Şâfiiyyeti'l-Kübrâ*, Mısır 1383/1963.

Sünen, (bt. et-Tirmizî).

Şakâik, (bk. Taşköprîzâde).

Şarkiyat Mec.

Ş. Sami, *Kâmûsü'l-A'lâm*, İstanbul 1306-.

Şeşen, Ramazan, *Salahaddin Devrinde Eyyûbîler Devleti (569-589/1174-1193)*, İstanbul 1983.

____, "Alp Arslan'ın Hayatı ile ilgili Arapça Kaynaklar", *Türkiyat Mec.*, İstanbul 1972.

eş-Şevkânî, Ebû Abdillah M. b. Ali b. M. el-Yemenî, *el-Bedrü't-Tâli' bi-Mehâsin men Ba'de'l-Karni's-Sâbi'*, Beyrut, ts.

Şezerât, (bk. İbn el-İmâd).

Tabakâtü's-Sübkî, (bk. es-Sübkî, Tâcüddin Ebû Nasr ...).

et-Taberî, Ebû Cafer M.b. Cerir, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân = Tefsîru't-Taberî*, (thk. Mahmud M. Şakir, thr. Ahmed M. Şakir), Mısır ts., I.

Tâcü't-Terâcîm, (bk. İbn Kutluboğa).

Tâcü't-Tevârih, (bk. Hoca M. Sadedin).

Tahsin Paşa, *Abdülhamid ve Yıldız Hatıraları*, İstanbul 1931.

Takıyyüddin İbn Teymiyye, *Mukaddimetü't-Tefsîr*, yy. 1398, XIII.

Takvîmü't-Tevârih, (bk. Kâtip Çelebi).

Tarih Vesikaları.

Tarih-i Atâ (bk. Tayyarzâde).

Tarih-i Çelebizâde, (bk. Küçük Çelebizâde).

Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası.

Taşköprîzâde, İsamüddin Ebü'l-Hayr Ahmed b. Muslihiddin Mustafa, *Mevdûâtü'l-'Ulûm*, (çev. Kemalüddin M. Efendi), Dersaâdet 1313.

____, *eş-Şakâiku'n-Numaniyye fi Ulemâi'd-Devleti'l-Osmaniyye*, (thk. Ahmed Subhi Furat), İstanbul 1405/1985.

____, *Miftâhu's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde*, Beyrut 1405/1985.

Tayyarzâde, Ahmed Atâ, *Tarih-i Atâ*, İstanbul 1293.

et-Tehânevî, M. b. Ali b. el-Kâdî M. Hamid b. M. Sâbir el-Fârûkî el-Hindî, *Keşşâfü Istılâhâti'l-Funûn*, Kalküta 1862.

Tekindağ, Şehabettin, "Medrese Dönemi", *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi-1973*, İstanbul 1973.

Tezkire-i Latifî, (bk. Kastamonulu Latifî).

Tezkiretü'l-Huffâz (bk. ez-Zehebî Şems.).

et-Tirmizî, Ebû İsa M. b. İsa b. Sevre es-Sülemî, *Sünen (el-Câmiu's-Sahih)*, (thk. İbrahim Atve İvaz), İstanbul 1401/1981.

Togan, A. Zeki Velidi, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1946.

Topaloğlu, Nuri, *Selçuklu Devri Muhaddisleri*, (Dok. Tez.), Ankara 1988.

Turan, Abdülbaki, "Baba Nimetullah Nahcivanî ve el-Fevâtihu'l-İlâhiyye ve'l-Mefâtihu'l-Ğaybiyye İsimli Tefsiri", *SÜİFD*, Konya 1985, sy. 1.

____, "el-Kuşeyrî ve Letâifü'l-İşârât İsimli Tefsiri", *SÜİFD*, Konya 1991, sy. 4.

Turan, Osman, *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul 1971.

____, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara 1965.

____, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971.

____, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, İstanbul 1978.

Turgal, Hasan Fehmi (Ün), "Hızır bin Gölbeği", *Ün Derg. (Isparta Halkevi Derg.)*, Isparta 1937, IV, sy. 37.

Türk Cihan Hâkimiyeti, (bk. Turan Osman).

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, Dergah yay., İstanbul 1977-.

Türk Dünyası Araştırmaları Derg.

Türk Edebiyatı, (bk. Köprülü).

Türk Edebiyatında., (bk. Köprülü).

Türk Tarihi Encümeni Mec.

Türk Tarih ve Kültüründe Tokat Sempozyumu 2-6 Temmuz 1986, Ankara 1987.

Türk Yurdu Mecmuası.

Türkiyat Mecmuası.

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1988-.

Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu, Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Türklerin Ulûm....., (bk. Bursalı).

Türk ve İslâm Ansiklopedisi, Tercüman yay., İstanbul 1979.

Uğur, Mücteba, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1992.

____, "Ölümünün 400. Yıldönümü Münasebetiyle Ebussuud Efendi ve Eserleri", *D. Derg.*, XIII, sy. 4.

Uludağ, Süleyman, *Fahrettin Râzî*, Ankara 1991.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin ilmiye Teşkilatı*, Ankara 1965.

____, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1973.

Ülken, Hilmi Ziya, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, İstanbul 1935.

Ülkümen, Lütfü, *Modern ilim ve İslâm*, Erzurum 1970.

Ünver, Ahmed Süheyl, *Fatih Külliyesi ve Zamanı ilim Hayatı*, İstanbul 1946.

____, *İlim ve Sanat Bakımından Fatih Devri Notları*, İstanbul 1947.

____, *Fatih Devri İlim Sanat ve İçtimaî Tekâmül Hareketine Umumî Nazar*, İstanbul 1953.

____, *İlim ve Sanat Tarihimizde Fatih Sultan Mehmed*, İstanbul 1953.

Vakıflar Dergisi.

Wittek, Paul, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, (çev. Güzin Yalter), İstanbul 1971.

Yâkûtü'l-Hamevî, Şihabüddin Ebû Abdillah Yakut b. Abdillah el-Hamevî el-Bağdadî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut, ts.

Yaltkaya, Mehmed Şerafeddin, *İbn-i Esirler ve Meşâhîr-i Ulemâ*, İstanbul 1322.

____, *Simavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin*, İstanbul 1341.

Yaşaroğlu, Macit, (bk. Muhammed Hamidullah).

Yazıcı, İshak, *Karahanlılar Döneminde Orta Asyadaki Tefsir Çalışmaları*, (Basılmamış Dok. Tez.), Samsun 1988.

____, "Tefsîru Ebu'l-Leys Tercümeleri Hakkında Kısa Bir Araştırma", *Ondokuz Mayıs ÜİİFD*, Samsun 1992, sy. 6.

____, "Ebu'l-Leys es-Semerkandî Tefsirinin Bazı Hususiyetleri", *Ebü'l-Leys es-Semerkandî Tefsirinin Tercümesi*, (çev. Musa İbn Hacı Hüseyin İznikî), Sezgin Neşriyat, tıpkı bs., İstanbul 1983.

Yıldırım, Suat, *Peygamberimizin Kur'ân'ı Tefsiri*, İstanbul 1983.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Abdüimelik b. Mervan", *DİA*, İstanbul 1988.

Yıldız, Sakıp, *Fatih'in Hocası Molla Güranî ve Tefsiri*, (Doç. Tez.), İstanbul, ts.

____, "Molla Güranî ve İstanbul'un Fethindeki Rolü", *Ata. ÜİİFD*, III, sy. 1-2.

____, "Osmanlı Tefsir Hareketine Toplu Bakış", *UÜİFD*, Bursa 1987, sy. 2.

Yılmaz, Nedim, *Adudüddin el-Îcî ve Tefsirdeki Metodu*, (Basılmamış Dok. Tez.); İstanbul 1989.

Yiğit, İsmail, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi -Memlûkler-*, İstanbul 1981.

Yurdaydın, Hüseyin Gazi, *İslâm Tarihi Dersleri*, Ankara 1971.

Yusuf Meddah, *Varaka ve Gülşah*, (haz. İsmail H. Ertaylan), İstanbul 1945, önsöz.

Yücel, Yaşar, (bk. Sevim).

Yüksel, Emrullah, "Mehmet Birgivî 929-981/1523-1573", *Ata. ÜİİFD*, Ankara 1977, sy. 2.

ez-Zebîdî, Şihabüddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ahmed b. Abdillatif eş-Şercî el-Yemenî, *Sahih-i Buharî Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, (trc. ve şrh. Ahmed Naim ve Kâmil Miras), Ankara 1973.

ez-Zehebî, Muhammed Hüseyn, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, Beyrut, 1396/1976.

ez-Zehebî, Şemsüddin Ebû Abdillah M. b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz el-Fârûkî eş-Şafiî ed-Dımaşkî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, (thk. ve thr. Şuayb el-Arnavut), Beyrut 1402/1982.

____, *Tezkiretü'l-Huffâz*, Haydarâbâd 1333.

ez-Zerkânî, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü'l-İrfan fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut ts.

ez-Zerkeşî, Bedrüddin M., *el-Bürhân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, (thk. M. Ebu'l-Fadl), Beyrut 1391/1972.

Zeydan, Corci, *Medeniyyet-i İslâmiyye Tarihi*, (çev. Zeki Megamiz), İstanbul 1329.

ez-Ziriklî, Hayruddin, *el-A'lâm (Kâmûsü't-Teracim)*, Beyrut 1969- ve Beyrut 1990.

DİZİN

A

Abbâsî hilâfeti; 43
Abbâsîler; 29, 36, 37, 38, 39, 58
Abd b. Humeyd (rivayet toplayıcı); 33
Abdi Menaf oğulları; 175
Abdi, Amasyalı; 406
Abdullah b. Abbas (Mekke Okulu'nun kurucusu); 28
Abdullah b. Abbas (sahabe müfessirlerinden); 26
Abdullah b. Abbas; 26
Abdullah b. Mes'ud (Irak-Kûfe-Okulu'nun kurucusu); 28
Abdullah b. Mes'ud (sahabe müfessirlerinden); 26
Abdullah b. Salih (Eyüb Camii imamı); 281
Abdullah b. Selâm; 27
Abdullah b. Zübeyr (sahabe müfessirlerinden); 26
Abdullah Efendi (Birgivîzâde'nin babası); 397
Abdullah Efendi; 281
Abdullah İbn Abbas (tefsir râvîsi); 22
Abdurrahim b. Muhammed; 424, 425
Abdurrahim en-Niksarî; 215
Abdurrahman b. Ali; 327
Abdurrahman Efendi (kazasker); 276
Abdurrahman Efendi (kuzâttan); 259
Abdurrahman Efendi; 277
Abdurrahman el-Karamanî (Bayramiyye şeyhlerinden); 277
Abdurrahman es-Sehâvî; 193
Abdurrauf Paşa er-Rumî (vezir, Erzurum valisi); 136
Abdülaziz Efendi; 290
Abdülaziz el-Ebherî; 122
Abdülgafur el-Kerderî (fakih); 55
Abdülgani Efendi, Abdülgani b. Emirşah ... en-Nakşibendî; 497
Abdülkadir Geylanî (tarikat şeyhi); 62
Abdülkadir Hamîsî (Kınalızâde'nin dedesi); 430
Abdülkerim (Satuk Buğra Han); 50
Abdülkerim b. Abdillah er-Rumî el-Hanefî; 493
Abdülkerim Efendi; 475
Abdülkerim Han; 50
Abdülkerimzâde (Kerim Efendizâde), ... el-Hanefî; 494
Abdüllatif b. Ganim el-Kudsî; 177
Abdüllatif el-Bağdadî; 42
Abdülmecid b. eş-Şeyh Nasuh b. İsrail (İsrafil) et-Tosyavî el-Amasyavî er-Rumî el-Hanefî; bk. Abdülmecid b. Nasuh
Abdülmecid b. Nasuh; 292
Abdülmecid Efendi (Abdülmecid b. Nasuh); 293
Abdülmecid Efendi; 294, 296, 297, 298, 299
Abdülmelik b. Abbilaziz b. Cüreyc; 27
Abdülmelik b. Mervan (halife); 33
Abdülvacid b. Muhammed; 500
Abdülvacid Efendi; 360
Abdülvahid el-Kütahî; 193
Abdülvâsî Efendi; 414
Abdürrezzak b. Hemmam (rivayet toplayıcı); 33
Abdürrezzak b. Hemmam (selef-i salihîn); 343
Abdüsselam medresesi (Çekmece'de); 422
Acâibü'l-Kulub Şerhi; 250
Acâibü'l-Makdûr ... (İbn Arabşah'ın); 476
Acem [dünyası]; 503
Acem diyarı; 403
Acem Sinan; 439
Acem; 15, 88, 144, 194, 203
Âdem b. Ebî İyâs (rivayet toplayıcı); 33
Adem; 258
Afyonkarahisar; 255
Ahaveyn Mescidi; 158
Ahî Çelebi; bk. Ahîzâde
Ahî Yusuf; bk. Ahîzâde

Ahîzâde (Ahî Çelebi); 388
Ahîzâde Muhyiddin Mehmed Efendi; 276
Ahîzâde; 390, 391, 392
el-Ahkâm ve'l-Hudûd ... (Musannifek'in); 124
Ahkâmu'l-Kur'ân (Ebû Bekr b. el-Arabî ... el-Mağribî'nin); 40
Ahkâmu'l-Kur'ân (el-Cessâs ... el-Hanefî'nin); 38
Ahkâmu'l-Kur'ân (Kasım ... el-Kurtubî'nin); 40
Ahkâmü'l-Kur'ân (el-Beyhakî ... el-Husrevcirdî'nin); 62
Ahkâmü'l-Kur'ân (Kiyâ el-Harrâsî ... eş-Şafiî'nin); 63
Ahlâk-ı Alâî (Kınalızâde'nin); 430, 431
Ahlâku'l-Cemâl (Aksarayî'nin); 357
Ahmed (Şehzâde); 397
Ahmed b. Abdillah el-Karamanî er-Rumî; bk. Ahmed-i Dâî
Ahmed b. İbrahim b. M. el-Aydınî el-Germiyanî el-Hanefî; bk. Ahmed-i Dâî
Ahmed b. İsmail et-Timurtâşî; 55
Ahmed b. Mahmud el-Asam (Sağır) el-Karamanî el-Lârendî; bk. Asam (Sağır) el-Karamanî
Ahmed b. Tayyib es-Serahsî, Özkentli (Büyük Türk İslâm hukuk alimi); 48
Ahmed Çelebi (Nişancızâde-Ramazanzâde); 496
Ahmed Efendi; 470
Ahmed el-Akhisarî; 151
Ahmed es-Sinobî; 497
Ahmed Paşa medresesi (Bursa'da); 443
Ahmed Yesevî (tarikat şeyhi); 62
Ahmed Yesevî türbesi (Yesi'de); 66
Ahmed-i Dâî Ahmed b. Abdullah el-Karamanî el-Aydınî el-Hanefî; 76
Ahmed-i Dâî tercümesi; 477
Ahmed-i Dâî; 104, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 474, 476, 478
Ahmedî Tâcüddin İbrahim; 178
Ahmedî; 349, 355
Akhisar; 152, 154
Aksaray; 354
Aksarayî; 355, 356, 357, 358, 359, 360
Aksarayî; bk. Cemalüddin Aksarayî
el-Aksarayî; Emînüddin Yahya ... el-Hanefî; 500
Akşehir; 139
Akşemseddin; 221
el-'Alâ el-Buharî; 128
Alâeddin Harzemşah; 56
Alâiye; 335
Alâuddin Ebû Bekr M. b. Abdilhamid el-Esmendî es-Semerkandî (Karahanlılar dönemi müfessiri); 42
Alâüddin Ali (es-Semerkandî); 187, 188
Alâüddin Ali b. Mecdiddin M. b. M. b. Mes'ud b. Mahmud er-Râzî el-Ömerî el-Bekrî el-Hanefî eş-Şâhrûdî el-Bistamî el-Herevî; bk. Musannifek
Alâüddin Ali b. Yahya ... (Alâüddin Ali es-Semerkandî); 188
Alâüddin Ali b. Yahya es-Semerkandî el-Karamanî; 189
Alâüddin Ali Çelebi b. Mîr Emrillah b. Abdilkadir el-Hamîdî er-Rumî el-Hanefî; bk. Kınalızâde (Hınnâvîzâde)
Alâüddin Ali es-Semerkandî; 163, 186
Alâüddin Ali et-Tusî; 385
Alâüddin Ali; 340
Alâüddin Efendi (Akşemseddin'in kardeşi); 221
Alâüddin el-Buharî; 187
Alâüddin el-Karamanî Alâüddin Ali b. Yahya es-Semerkandî el-Buharî el-Karamanî; 77
Alâüddin el-Kâsânî; 42
Alâüddin Esved (müderris); 177
Alaüddin Esved; 119
Alâüddin Halvetî; 199
Alâüddin Karamanî; bk. Alâüddin Ali es-Semerkandî
Alâüddin Yetim; 262
Alâüddin, 187
'Alemüddin el-Hüseynî; 494
Alemüddin es-Sehâvî; 42
Ali b. Abdilaziz b. Hüsam (Hüsamüddin) b. Hamid er-Rumî; bk. Ümmü Veledzâde
Ali b. Ebî Talha (rivayet toplayıcı); 33
Ali b. Ebî Talha (selef-i salihîn); 343
Ali b. Ebî Talha el-Hâşimî (tefsir râvîsi); 22
Ali b. Ebî Talha; 23
Ali b. Ebî Talib; 458
Ali b. Veli es-Selânikî; 483
Ali b. Yahya es-Semerkandî, 188
Ali Çelebi; 484

Ali el-Harizmî İbnü'l-'Irak Huccetü'l-Efâdıl Ebu'l-Hasan Ali b. M. b. Ali el-'Imrânî el-Mutezilî; 57
Ali Emirî Şry.; 456
Ali es-Seyrâmî; 474
Ali Kuşçî (Kuşçu) Alâüddin Ali b. M. es-Semerkandî er-Rumî; 69
Ali Kuşçu, Alaüddin Ali b. M. el-Kuşçî es-Semerkandî er-Rumî el-Hanefî; 493
Ali Kuşçu; 67, 84, 143, 184, 203, 386
Alizâde; bk. Yakub b. Seyyid Ali
Alkame (tâbiî); 342
Alkame b. Kays (tâbiî müfessir); 28
Alp Arslan; 60
Alûsî(müfessir); 151
el-Amasî Ali b. Hüsameddin Hüseyin; 461
el-Amasî, M. b. Mahmud; 495
Amasya medresesi; 412
Amasya müftülüğü; 222, 412
Amasya; 71, 72, 177, 199, 222, 238, 293, 315, 397, 412, 437
Amasyalı Abdi; 406
Amid (Diyarbakır) kadılığı; 306
Amid (Diyarbakır); 231
Amîdülmülk Ebu Nasr el-Kündûrî (mutezilî vezir); 60
Âmir b. Şürahbil eş-Şa'bî (tâbiî müfessir); 28
Ammizâde-i Nebî; 34
Amr b. el-Âs (sahabî); 342
Amûl; 81
Anadolu; 14, 39, 44, 48, 58, 65, 70, 71, 73, 74, 75, 81, 84, 85, 89, 90, 104, 114, 119, 123, 129, 137, 156, 170, 177, 179, 184, 186, 187, 193, 200, 231, 241, 355, 371, 374, 403, 472, 484, 504
Anadolu (kazaskerliği); 240, 394
Anadolu [kazaskerliği]; 335, 426
Anadolu beyleri; 72, 73
Anadolu Beylikleri; 72, 73, 75
Anadolu defterdarlığı; 479
Anadolu derebeylikleri; 73
Anadolu kazaskeri; 242
Anadolu kazaskerliği; 431, 438
Anadolu kitaplıkları; 104
Anadolu medreseleri; 70
Anadolu nüfusu; 70
Anadolu Selçukîleri; 73
Anadolu Selçukluları; 58, 59, 61, 69, 70, 71, 72, 76, 103
Anadolu şehirleri; 72
Anbarlı köyü (Filibe'de); 282
Ankara Kütüphanesi; 446, 449
Ankara; 187, 222, 261, 448, 464
Ankaravî; 449, 451, 452
Ankaravî; bk. Mustafa b Muhammed (Muhammed) el-Ankaravî
Antakya; 230, 422
Arab edebiyatı; 262
Arab Vaiz (Arabzâde'nin babası); 422
Arabzâde Abdülbaki Efendi; 273
Arabzâde Abdülbâki; 426
Arabzâde; 422, 423, 425
Ârâisü'l-Beyân fî Hakaiki'l-Kur'ân (Rûzbihân ... eş-Şafiî'nin); 65
Arap [dünyası]]; 503
Arap [kaynakları]; 129
Arap âlemi; 454
Arap edebiyatı; 144, 349, 459
Arap ırkı; 26
Arap ilim adamları; 44
Arap yarımadası; 29
Arap; 15, 30, 86, 144
Araplar; 30, 44
Aras merası (Kafkasya'da); 402
Arsak aşireti; 378
Arzîzâde; 233
Asam (Sağır) el-Karamanî (Kanunî devri âlimlerinden); 157
Asam el-Karamanî (Sağır Ahmed Efendi); 504
Asam el-Karamanî; 158, 159, 164, 367, 369, 505
Asam el-Karamanî; bk. Asam (Sağır) el-Karamanî
Asam; 158
Âsâr-ı Aşk (Rûşenî'nin); 341
Aşçızâde; 485
Aşık Çelebi; 485
Aşıkpaşa semti (Fatih'te); 263
Atâ b. Ebî Rebâh (tâbiî müfessir); 28
Ata b. Ebî Rebah; 33
Atabek [medresesi, Kastamonu'da]; 412
Atâî; 304
Atıf Efendi [kütüphanesi]; 181, 279, 351, 388, 405, 424
Atıf Efendi Kütüphanesi; 376
Atik Ali Paşa [medresesi]; 304

Atik Hadım Ali Paşa; 442
Atmeydanı; 204
Atûfi el-Vaiz; 410
el-Atûfî; 406
Atûfi; 407, 408, 409, 410
Avârifü'l-Ma'ârif (Şihabüddin es-Sühreverdî'nin); 215
Avârifü'l-Ma'ârif; 247, 250
Avârifü'l-Ma'ârifteki Ayet ve Hadislerin Tercümesi (Hacı Ahmed el-Bigavî'nin); 248
Avrupa; 81
Avrupalı bilginler; 14
Ayasofya [camii]; 102
Ayasofya [medresesi]; 315, 412
Ayasofya Camii; 211, 212, 213
Ayasofya müderrisliği; 379
Ayasofya zaviyesi; 282
Ayasofya; 84, 283, 328
Ayasuluğ (Selçuk); 72
Ayasuluğ Çelebisi; 490
Ayasuluğ Çelebisi; bk. M. b. Kâdı-i Ayasuluğ
Ayasuluğ; 110
Aydın; 114, 165, 269, 339, 397
el-Aydınî, Bedrüddin Mahmud b. Abdillah er-Rumî el-Hanefî; 491
Aydınoğlu Mehmed Bey; 110, 115, 166
Aydınoğulları [Manisa'daki ilmî uyanış hareketi]; 73
Âyete'l-Kürsî; 201
'Aynü'l-A'yân fi Tefsîri'l-Kur'ân (Molla Fenarî'nin); 89
'Aynü'l-A'yân fi Tefsîri'l-Kur'ân ... (Fenarî'nin); 180
'Aynü'l-Ma'ânî fi Tefsîri's-Seb'i'l-Mesânî= (Tefsîru'l-Fâtiha) (es-Secâvendî ... el-Hanefî'nin); 54
Azerbaycan Atabeyliği; 59
Azerbaycan; 65, 138
Aziz Mahmud Hüdâî; 462

B

Baba Nakkaş (Çatalca'nın köylerinden); 258
Baba Tahir; 199
Babazâde, M. Efendi b. Abdillah el-Larendevî er-Rumî; 492
Bâbert; 347, 348
Bâbertî (Ekmelüddin el-Bâbertî); 348
Bâbertî; 347, 349, 350, 352, 354
Bâbirt (Bayburt); 347, 348
el-Bağavî (İbnü'l-Ferrâ) Muhyi's-Sünne Ebû M. Hüseyn b. Mes'ud el-Bağşûrî el-Horasanî; 64
Bağavî; 134, 150, 238, 435
el-Bağavî; 257, 297
Bağdat [kadılığı]; 437
Bağdat [kütüphaneleri]; 327
Bağdat [medreseleri]; 79
Bağdat Nizamiyesi; 81, 82
Bağdat; 36, 39, 49, 58, 81, 128, 304, 347
Bahaüddinzâde, Muhyiddin M. b. Bahaiddin b. Lütfillah elBahaî el-Bayramî er-Rumî el-Hanefî; 491
Bahru'l-'Ulûm fi't-Tefsîr (Alâüddin el-Karamanî ... el-Karamanî'nin); 77
Bahru'l-Hakâik ve'l-Me'ânî ... (Necmüddin Dâye ... er-Râzî'nin); 76
Bahru'l-Ma'ârif (Sürûrî'nin); 416
Bahru'l-Mahabbe fi Esrâri'l-Mevedde ... (el-Gazzâlî ... et-Tûsî'nin); 64
el-Bahru'l-Muhît (Ebû Hayyân ... el-Endelüsî'nin); 41
el-Bahru'l-Muhît (Ebû Hayyân el-Endelûsî'nin); 23
el-Bahru'l-Muhît (Ebû Hayyân Esîruddin ... el-Endelüsî'nin); 46
Bahru'l-Ulûm (Alâüddin Ali es-Semerkandî'nin); 163
Bahrü'l-'Ulûm; 191, 193
Bahrü'l-Ulûm= Tefsîru'l-Kur'ân (Alâüddin Ali es-Semerkandî'nin); 188
Bahşî Halife el-Amasyavî; 491
Bahşî Halife; 406
Bakı' b. Mahled el-Endelüsî; 40
el-Bakkâlî el-Âdemî Zeynü'l-Meşâyih Ebu'l-Fadl M. b. M. el-Harizmî; 57
Bakü; 340
Balıkesir; 247, 276, 393
Bâlî Efendi; 258, 259, 260
Bâlî Halife; 258, 259
Basâiru Zevi't-Temyiz fi Letâifi Kitâbillâhi'l-'Azîz (el-Firûzabâdî ... eş-Şirâzî'nin); 69
el-Basît (el-Vâdidî ... en-Nisâbûrî'nin); 63
Basralı nahivciler; 434
Başçı İbrahim [medresesi, İstanbul'da]; 325
Bâtınıyye; 38
Bayburt; 347

Bayezid b. Yusuf er-Rumî; bk. Bayezid Halife
Bayezid Halife (Bayezid-i Rumî); 207
Bayezid Halife b. Abdillah el-Edirnevî er-Rumî; bk. Bayezid Halife
Bayezid Halife; 208
Bayezid medresesi (Edirne'de); 304
Bayezid; 158
Bayezid-i Bistâmî; 141
Bayezid-i Rumî; bk. Bayezid Halife
Bayramiyye şeyhleri; 277
Bebek Çelebi; 426
Bedrüddin Mahmud Efendi; 442
Bedrüddin Mahmud el-Aydınî; 88
Bedrüddin Münşî; 92
Bedrüddin Simavî; 114
Bedrüddin; 170, 172
Begtekinliler; 59
Behiştî, eş-Şeyh Ramazan ... el-Hanefî; 496
el-Bekrî; bk. Musannifek
Belh; 81
Beli Lütfi; bk. Molla Lütfi
el-Berde'î, Muhyiddin ... el-Hanefî; 494
Bergama; 193
Bergûs (Burgaz); 371
Berkûkıyye medresesi (Kahire'de); 129, 194
Bey (Hızır Bey es-Sivrihisarî); 453
Bey. Ktp. Veliyyüddin Ef.; 215, 369
Bey. Ktp. Veliyyüddin Efendi; 337, 351
Bey. Ktp.; 444, 445
Beyân al-Tasrîf; 71
el-Beyân fi Garîbi'l-Kur'ân (el-Fergânî ... Yusuf'un); 52
el-Beyân fi Garîbi'l-Kur'ân (el-Ferganî Ebû Abdillah M. b. Ebî Bekr b. Yusuf'un); 57
el-Beyan fi İ'râbi'l-Kur'ân (el-Enbârî ... el-Bağdadî'nin); 64
Beyanü'l-Esrar li'l-Ahyar ... (Bayezid Halife'nin); 208
Beyazıt Ktp. Beyazıt; 125
Beyazıt Kütüphanesi; 337
el-Beydâvî; 102
Beydâvî; 134, 261, 292, 334
el-Beyhakî Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali el-Husrevcirdî; 63
el-Beyhakî Ebu'l-Mahâsin Ahmed b. Mes'ud b Ali es-Suvânî; 52
Beyhakî; 435
Beylerbeyi müderrisliği; 335
Beylikler Devri; 69
Beylikler devri; 75
Beylikler dönemi; 74, 75, 76, 103, 109
Beylikler; 71, 72
Beypazarı; 222
el-Bezzâzî; 297, 339
Bezzâziye; 474
Bidâyetü'l-Mâdî fi's-Sükûk (Ebussuud Efendi'nin); 146
Bilâlzâde; 277
Birgi kasabası (Aydın'da); 397
Birgi; 72, 115, 276, 277
Birgilî; bk. İmam Birgivî
Birgivî; 277, 278, 279, 280, 281
Birgivî; bk. İmam Birgivî
Birgivîzâde Muslihiddin Mustafa; 397
Birgivîzâde; 398
Birgivîzâde; bk. Birgivîzâde Muslihiddin Mustafa
Birgîzâde; bk. Birgivîzâde Muslihiddin Mustafa
İ. Mehmed; 104
I. Murad (Hüdavendigâr); 354
I. Murad; 177, 178, 467, 500
Birkâvî; bk. İmam Birgivî
el-Bisâtî; 194
Bistam beldesi (Horasan'ın); 122
el-Bişâre fi Tefsîri ... (el-Kâfiyeci'nin); 196
Bitlisî (Ebu'l-Fadl el-Bitlisî); 479
Bitlisî (el-Bitlisî Hüsamüddin); 135
el-Bitlisî Hüsamüddin; 134
Bitlisî; 134, 136, 137, 138, 481
Bosna[lı nahivciler]; 192
Bostan Efendi (Bostanzâde); 425
el-Bostân fi Tefsîri'l-Kur'ân (İbnü's-Semmân ... el-Mutezilî'nin); 62
Bostanzâde; 426, 427
Bostanzâde; bk. Bostan Efendi
Böriler; 59
Budin Defterdarlığı; 484
Buğyetü'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân (Şihabüddin ... el-Bağdadî'nin); 38
Buhara; 48, 49, 58, 85
Buharî şerhi; 133
el-Buharî; 128
Buharî; 238, 262, 341
Buharî; 61
Burdur Halkevi Kütüphanesi; 448

Burhanüddin Haydar el-Herevî er-Rumî; 378
Bursa [kadılığı]; 426, 431
Bursa Cami-i Kebir Kütüphanesi; 477
Bursa Cami-i Kebîri; 464
Bursa Eski Eserler Kütüphanesi; 464
Bursa kadılığı; 130, 144, 315
Bursa kadısı; 263
Bursa müftülüğü; 312
Bursa; 72, 73, 82, 129, 130, 144, 176, 177, 178, 204, 217, 222, 232, 235, 261, 262, 273, 290, 292, 304, 306, 311, 315, 335, 340, 344, 360, 364, 380, 390, 393, 422, 426, 431, 437, 443, 453, 454, 457, 478, 479
Bursa'daki medreseler; 455
Bursavî; İsmail Hakkı; 134
el-Bülkînî Alemüddin Salih b. es-Sirac Ömer Reslen b. Nusayr el-Askalanî el-Mısrî; 47
el-Bürhân fi Tevcihi Müteşâbihi'l-Kur'ân ... (el-Kirmanî ... eş-Şâfiî'nin); 64
Bürhaneddin Haydar; 475
Bürhanüddin Emir Haydar el-Herevî; 193
Bürhanüddin Haydar el-Herevî; 170
Büveyhîler; 38, 39
Büyük Selçuklu Devleti; 58
Büyük Selçuklu; 39, 69, 81
Büyük Selçuklular; 81

C

el-Ca'berî; 238
Cafer Ağa medresesi; 344
Cafer Efendi; 152
Cafer-i Sadık; 297
Câlibü's-Sürûr ve Râfiu ... (Karabâğî'nin); 404
Câmî; bk. Hacı Hasanzâde
Câmî; bk. Muhammed b. Hacı Hasan Efendi
el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân ve'l-Mübeyyin limâ Tedammenehû mine's-Sünne ve Âyi'l-Furkân (Ebû Abdullah M. el-Kurtubî'nin); 41
el-Câmi' li-Ahkami'l-Kur'ân ve'l-Mübeyyin limâ Tedamenehû mine's-Sünne ve Âyi'l-Furkân (el-Kurtubî ... el-Endelüsî'nin); 45
Câmi'atü'l-Esrâr ve'l-Garâib (Çelebi Halife'nin); 201
Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vili âyi'l-Kur'ân (et-Taberî ... el-Bağdadî'nin); 37
Câmi'u'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân (et-Taberî ... el-Bağdadî'nin); 37
Câmi'u'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân (İbn Cerir et-Taberî'nin); 23
Câmi'u'l-Envâr fi Lüceci'l-Efkâr ve'l-Bihâr (Tâcüddin Efendi'nin); 270, 271
Câmi'u'l-Fetâvâ (Simavî'nin); 171
Câmi'u'l-Fusûleyn (Semavî'nin); 171
Câmi'u'l-Hikâyât; 475
Câmi'u't-Te'vil fi Tefsîri'l-Kur'ân (er-Râzî ... el-Mâliki'nin); 54
Câmi'u't-Te'vîl li Muhkemi't-Tenzîl (Ebû Müslim ... el-Mutezilî'nin); 54
Câmi'u't-Tenzîl ve't-Te'vîl (Bitlisî'nin); 135
Câmi'u't-Tenzîl ve't-Te'vîl; 137
Câmiatü'l-Ezher [üniversitesi]; 151
el-Câmiu'l-Kebîr fi Me'âlimi't-Tefsîr (et-Teymî ... el-İsfahanî'nin); 64
Candaroğulları [Kastamonu'daki ilmî uyarış hareketi]; 73
Candaroğulları; 75
Carullah (S. Ktp.); 116
Carullah Efendi; 426
Cebrail; 25
Cehmiyye; 38
Celâleyn tefsîri; 45, 228
Celâleyn; 154
el-Celâleyn= Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm (Celâlüddin el-Mahallî ve Celâlüddin es-Suyûtî'nin); 47
Celâlüddin ed-Devvânî; 91, 128
Celâlüddin el-Mahallî; 47
Celâlüddin es-Suyûtî; 23, 47, 241
Celâlüddin Hızır b . Hoca Ali b. Murad b. Hoca Ali b. Hüsamüddin; bk. Hacı Paşa el-Aydınî
Celâlüddin Rumî; 70
Celâlüddin Yusuf; 122
Cem Sultan hadisesi; 200
Cemal Halife; 224, 225, 226, 229, 346
Cemal Halvetî; 199, 207
el-Cemalî, Kıvamüddin Kasım b. Ahmed b. M. er-Rumî el-Hanefî; 490
Cemalüddin Aksarayî; 83, 163, 177, 199, 354, 504
Cemâlüddin Ebû M. el-Mu'afi (el-Mu'afâ) b. İsmail el-Mevsılî; 42
Cemalüddin el-Aksarayî M. b. M. er-Rumî eş-Şafiî; 76
Cemalüddin el-Aksarayî; 93

Cemalüddin Halife; 226
Cemalüddin Halvetî; bk. Çelebi Halife (Cemal Halvetî)
Cemalüddin İshak b. M. el-Hanefî es-Sûfî el-Karamanî; bk. Cemal Halife
Cemalüddin İsmail b. Abdullah er-Rumî es-Sufi el-Halvetî; bk. Çelebi Halife (Cemal Halvetî)
Cemalüddin M. b. M. b. el-Aksarayî er-Râzî el-Hanefî; bk. Cemalüddin Aksarayî
Cemel (müfessir); 151
Cengiz yasası; 66
Cenknâme (Ahmed-i Dâî'nin); 468
Cennetü'l-Bakî; 153
Cerîdetü'l-Âsâr ... (Bitlisî'nin); 479
Cerrahpaşa Camii; 309
el-Cessâs Ahmed b. Ali b. Ebî Bekr M. Er-Râzî el-Bağdadî el-Hanefî; 38
Cevâhiru'l-Ahkâm ... (Vefâî'nin); 236
Cevâhiru'l-Asdâf (Beylikler döneminde yazılan ilk Türkçe tefsiri); 74
Cevâhiru'l-Asdâf (Müellifi meçhul); 103
Cevâhiru'l-Kulûb (Çelebi Halife'nin); 201
Cevâhiru'l-Kur'ân (Gazzalî'nin); 250
Cevâhiru'l-Kur'ân ... (Abdülmecid Efendi'nin); 294, 295
Cevâhiru'l-Kur'ân ve Dürerüh (el-Gazzâlî Huccetü'l-İslam ... et-Tûsî'nin); 64
Cevâhiru'l-Ma'neviyye; 317
Cevâhiru'l-Mevâiz ve'l-Âsâr ... (Karahisarî'nin); 256
Cevâhiru't-Tefsîr li'z-Zehrâveyn (Ali Kuşçî ... er-Rumî'nin); 69
Cevâhiru't-Tefsîr li-Tuhfeti'l-Emir Tercümesi; 480
Cevâmi'ul-Câmi' fi't-Tefsîr= (el-Veciz) (et-Tabersî ... eş-Şiî'nin); 54
Cezzâbü'l-Kulûb (Sivasî'nin); 111
Cilâü'l-Evhâm ve Celâü'l-İfhâm ... (el-Enbârî ... el-Bağdadî'nin); 64
Cinân-ı Cenân (Ahmed-i Dâî'nin); 468
Cürcânî; 143, 268, 269, 329, 346, 361, 389, 401
el-Cürcânî; 91, 93, 96, 169
el-Cüveynî Ebû A. M. Abdullah b. Yusuf b. Abdillah (Rüknü'l-İslâm); 51
el-Cüveynî İmâmü'l-Haremeyn Ebu'l-Me'âlî Dıyâüddin (Zeynüddin) Abdülmelik b. Abdillah b. Yusuf en-Nisâbûrî; 63

Ç

Çankırı medresesi; 144
Çârpördî; 269
Çatalca beldesi (İstanbul'da); 258
Çekmece; 422
Çelebi Halife (Cemal Halvetî); 198
Çelebi Halife eş-Şeyh M. b. M. el-Cemalî el-Bekrî er-Rumî el-Halvetî; 199 (Çelebi Halife – Cemal Halvetî)
Çelebi Halife eş-Şeyh M. El-Cemalî; bk. Çelebi Halife (Cemal Halvetî)
Çelebi Halife M. Cemalüddin Halvetî; bk. Çelebi Halife (Cemal Halvetî)
Çelebi Halife; 199, 200, 201
Çelebi Mehmed; 137, 170, 171, 177, 178, 466, 475, 489, 504
Çelebi Sultan I. Mehmed; 104
Çelebi Ulûfesi; 144
Çerâğu'l-Fütûh (Semavî'nin); 171
Çifte medreseler (Edirne'de); 263, 400, 455
Çivizâde (Şeyhülislâm); 430
Çivizâde (Üç Şerefeli medrese müderrisi); 442
Çivizâde, Şeyhülislâm Muhyiddin M. b. İlyas; 501
Çivizâde; 259, 273, 426
Çobannâme (Rûşenî'nin); 341
Çorlu; 315

D

Dağıstan; 85
ed-Dahhâk (tabiî); 342
Dâî (Ahmed-i Dâî); 469, 470, 471, 472, 477
Dâî er-Rumî; bk. Ahmed-i Dâî
Dâî; bk Ahmed-i Dâî
ed-Dâmgânî Kâdî Ebû Abdillah el-Hasan b. M. b. İbrahim; 63
ed-Dânî; 238
Dârib Muhyiddin Efendi; 492
Dârimî; 61
Dâru'l-Kurrâ (Fatih'te); 326
Dârü'l-Hadis (Edirne'de); 239, 240, 442
Dârülfünûn; 85
Davud a.s.; 460
Davud ez-Zahirî; 267
Davud peygamber; 275
Davud-i Kayserî (müderris); 82
Davud-i Kayserî, Şerefüddin Davud b. ... el-Hanefî; 492
Davud-i Kayserî; 90, 114, 177, 179

Debbağzâde Mehmed Efendi; 281
Debreli Vildan Faik Efendi; 101
Dede Cöngi Efendi; 495
Dede Ömer Rûşenî; bk. Rûşenî Dede Ömer
Dekâyiku'l-Mîzân ... (Lâlî Ahmed Çelebi'nin); 460
Denizli beyleri; 448
Denizli Beyliği; 447
Deşt-i Kıpçak; 65, 474
ed-Devlâsî; 348
Devvânî; 441
ed-Devvânî; 96
Dımaşk [kadılığı]; 315
Dımaşk Atabeyliği; 59
Dımaşk; 43, 474
Dicle; 81
Dimetoka [medresesi]; 394
Dimetoka medresesi; 263
Divan (Ahmed-i Dâî'nin); 468
Divan (Bitlisî'nin); 480
Divan (Hacı Hasanzâde'nin); 395
Divan (İbn Kemal'in); 243
Divan (Kara Çelebi'nin); 316
Divan (Kınalızâde'nin); 432
Divan (Rûşenî'nin); 341
Divan (Sürûrî'nin); 416
Divanü'l-İnşâ; 475
Diyar-ı Rum'un Zemahşerîsi (Ebussuud Efendi); 143
Diyâü'l-Kulûb fi Tefsîri'l-Kur'ân (er-Râzî Ebu'l-Feth ... eş-Şafiî'nin); 54
Duâname (Ebussuud Efendi'nin); 147
Dukak; 58
Dulkadıroğulları; 290
Dursun Fakih; 500
Düceyl kasabası (Bağdat'ın); 347
Dürretü'l-Asdâf 'ale'l-Keşşâf (Kutbüddin er-Râzî ... el-Büveyhî'nin); 68
Dürretü't-Tenzîl ... (İbn Hâtibi'r-Rey ...et-Taberistânî'nin); 57
ed-Dürrü'l-Lakît mine'l-Bahri'l-Muhît (Muhtasara'l-Bahri'l-Muhît) (İbn Mektûm ... el-Kaysî'nin); 46
ed-Dürrü'l-Levâmi' ... (Molla Güranî'nin); 131
ed-Dürrü'l-Masûn fi 'İlmi'l-Kitâbi'l-Meknûn (İ'râbü'l-Kur'ân) (es-Semîn ... el-Halebî'nin); 47
ed-Dürrü'l-Mendûd ... (Münşî Efendi'nin); 153
ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr (Celâlüddin es-Suyûtî'nin); 23
ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr (es-Suyûtî Celâlüddin ... el-Mısrî'nin); 47
ed-Dürrü'l-Yetîm (Birgivî'nin); 278
ed-Dürrü'n-Nazmü'l-Mürşid ... (el-Firûzabâdî ... eş-Şirâzî'nin); 69

E

Ebî Hanife; 434
Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ; 33
Ebû Abdillah M. el-Kurtubî; 41
Ebû Ali el-Farisî (selef-i salihîn); 343
Ebu Bekr b. Abdirrahman (müstensih); 112
Ebû Bekr b. el-Arabî el-Ma'âfirî el-İşbilî el-Mağribî; 40
Ebû Bekr Beyhakî (Şafiî fakihi); 80
Ebû Bekr en-Nakkâş; 35, 38
Ebû Bekr Muhammed Mes'ud el-Kârî el-Hanefî; bk. Küçük Ahmedzâde
Ebû Cafer en-Nahhâs; 35
Ebû Hanife; 207, 267, 281, 379
Ebû Hanîfe-i Sânî (Ebussuud Efendi); 143
Ebû Hatim M. b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî el-İsfahanî; 49
Ebû Hayyân (Endülüs müfessiri); 45
Ebû Hayyân el-Endelüsî; 23, 40, 44, 343, 348
Ebû Hayyân Esîruddin Ebû Abdillah M. b. Yusuf b. Ali en-Nahvî el-Gırnâtî el-Endelüsî; 41
Ebû Hayyân Esîruddin Ebû Abdillah M. b. Yusuf b. Ali en-Nahvî el-Gırnatî el-Endelüsî; 46
Ebû Hayyân; 36, 40, 156, 162
Ebû Hureyre; 210
Ebû İshak es-Sa'lebî; 36
Ebû İshak ez-Zeccâc (selef-i salihîn); 343
Ebû İshak ez-Zeccâc el-Bağdadî; 38
Ebû İshak ez-Zeccâc; 35
Ebû İshak İsferâyînî; 80
Ebû İshak Kâzerûnî; 177
Ebû M. b. Abdillah en-Nâsıhî; 53
Ebû Mansur el-Abbâdî (vaiz); 55
Ebû Mansur el-Mâturîdî es-Semerkandî; 49
Ebû Mansur Hüseyn; 238
Ebû Mansur Mâturîdî; 48
Ebû Musa el-Eş'arî (sahabe müfessirlerinden); 26

Ebû Müslim M. b. Ali b. Mihrized b. Bahr el-İsbahânî el-Mutezilî; 54
Ebû Reyhan el-Bîrûnî (filozof); 53
Ebû Said İsmail Esterâbâdî; 80
Ebû Ümâme; 221
Ebu'l- 'Âliye; 33
Ebu'l-'Âliye Refî' (Rüfey') b. Mihrân (tâbiî müfessir); 28
Ebu'l-Bahâ; 238
Ebu'l-Berekât en-Nesefî; 23, 238
Ebu'l-Berekât Fahruddin M. Şah b. M. b. Hamza b. Halil b. İsa el-Fenarî er-Rumî el-Hanefî; bk. Muhammed Şah el-Fenarî (Fenarîzâde)
Ebu'l-Fadl el-Bitlisî; 478, 480, 481, 482
Ebu'l-Fadl el-Kirmânî; 55
Ebu'l-Fadl Hubeyş b. İbrahim b. M. et-Tiflisî; 71
Ebu'l-Fadl M. b. İdris b. Hüsamüddin Ali b. Hasan en-Nahcivanî el-Bitlisî er-Rumî ed-Defterî el-Hanefî; bk Ebu'l-Fadl el-Bitlisî
Ebu'l-Fadl M. b. İdris; 480
Ebu'l-Fadl Musa b. Hacı Hüseyn el-İznikî er-Rumî el-Hanefî es-Sûfî; bk. Musa el-İznikî
Ebu'l-Fadl Musa el-İznikî; 464
Ebu'l-Hasan el-Eş'arî el-Basrî el-Bağdadî; 38
Ebu'l-Kasım el-Kuşeyrî; 62
Ebu'l-Kasım Hibetullah b. Ali el-Busırî; 42
Ebu'l-Leys Alisi; 152
Ebu'l-Leys es-Semerkandî Tefsirinin Tercümesi (Ahmed-i Dâî'nin); 468
Ebu'l-Leys es-Semerkandî; 74, 164, 193, 297, 463, 506
Ebu'l-Leys Nasr b. M. es-Semerkandî; 49, 104
Ebu'l-Leys tefsiri; 104, 463, 465, 469, 473, 476, 477
Ebu'l-Leys, Semerkandlı; 49
Ebu'l-Leys; 238, 464, 472
Ebu'l-Meyamin Mustafa b. Hamza b. M. b. İbrahim et-Tarsusî el-Hanefî; bk. el-Tarsusî
Ebussuud Efendi; 15, 23, 134, 142, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 192, 277, 282, 304, 306, 314, 426, 427, 440, 442, 504
Ebussuud M (Ahmed) b. Muhyiddin M. (Şeyh Yavsî) b. Mustafa el-İskilîbî el-İmâdî er-Rumî el-Hanefî; bk. Ebussuud Efendi
Ebussuud; 95, 96, 143, 144, 426, 438
Ebü'r-Reyhan el-Birûnî (filozof); 55
Edirne [kadılığı]; 315, 426, 431, 437
Edirne kadılığı; 397, 442
Edirne kadısı (Müeyyedzâde); 400
Edirne; 82, 86, 104, 126, 129, 135, 204, 207, 208, 217, 222, 238, 239, 240, 270, 271, 277, 278, 290, 292, 304, 306, 315, 325, 335, 344, 378, 390, 398, 400, 431, 442, 443, 455, 475
Edirnekapı; 241, 283, 400, 427
el-Edirnevî (Tâcüddin Efendi); 270
Efdalüddinzâde; 330
Efdalzâde medresesi; 344
Efdalzâde; 204, 406
Eğrikapı; 336
el-Ekmelü'l-Etvâl fî Tefsîri'l-Kur'ân (en-Nesefî Necmüddin ... es-Semerkandî'nin); 52
Ekmelüddin Ebû Abdillah M. b. M. b. Mahmud b. Kemaliddin Ahmed el-Bâbertî (el-Bayburdî) er-Rumî el-Mısrî el-Hanefî; bk. Ekmelüddin el-Bâbertî
Ekmelüddin el-Bâbertî M. b. M. b. Mahmud b. Kemaliddin Ahmed er-Rumî el-Bağdadî; 47
Ekmelüddin el-Bâbertî; 114, 169, 178, 179, 329, 347
Ekmelüddin M. b. Mahmud el-Bâbertî; 93
el-Emâlî (eş-Şeref el-Mürteda... el-Mutezilî'nin); 39
Emevî[ler]; 58
Emevîler; 29, 30, 36
Emin Kösesi (Eminzâde, Kûsec Emin); 501
Emir (Hızır Bey'in babasının ünvanı); 453
Emir Buharî tekkesi; 241, 400
Emir Buharî Zaviyesi; 427
Emir Buhârî; 331, 414
Emir Efendi; 426
Emir Hasan Niksarî; 492
Emir İsfendiyar; 170
Emir İsmail; 184
Emir Mansur b. Nuh (Samanoğulları emirlerinden); 48
Emir Sultan; 177
Emir Süleyman (Sultan); 467
Emir Süleyman (Şehzâde); 466

Emsile Şerhi (Lâlî Ahmed Çelebi'nin); 460
el-Enbârî Kemâlüddin Ebu'l-Berekât Abdurrahman b. M. el-Bağdadî; 64
Enderun; 80
Endülüs Emevîleri; 40
Endülüs müfessirleri; 45
Endülüs; 29, 39, 40
Enfesü'l-Cevâhir ... (Musa el-İznikî'nin); 473
Enfesü'l-Cevâhir; 104, 463, 464, 465, 469, 473, 476
Engürüs seferi; 232
Enmûzecü'l-'Ulûm (Fenarî'nin); 180
Enmûzecü'l-'Ulûm Tıbâkan li'l-Mefhum (Fenarîzâde'nin); 361
el-Ensârî Abdullah b. M. b. Ali el-Herevî (Şeyhülislâm); 63
el-Envâr fî Şerhi'l-Menâr (Bâberti'nin); 350
Envâru'l-Fecr fî Tefsîri'l-Kur'ân (Ebû Bekr b.el-Arabî ... el-Mağribî'nin); 40
Envâru'l-Hakâiki'r-Rabbâniyye fî Tefsîri'l-Letâifi'l-Kur'âniyye (el-isfahanî Şemsüddin ... el-Mısrî'nin); 46
el-Envâru'l-Vâdıha fî Ma'âni'l-Fâtiha (İbn Zerkelât el-Hamevî'nin); 42
Envâru't-Tenzîl li'l-Kâdî el-Beydâvî; 317
Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl (el-Beydâvî'nin); 102
Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl (el-Kâdî el-Beydâvî ... eş-Şirâzî'nin); 65
Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl (Kâdî el-Beydâvî'nin); 23, 92
Envâru't-Tenzîl; 71, 88, 91, 93, 95, 96, 99, 102, 149, 151, 210, 246, 250, 272, 308, 384, 392, 395, 505, 506
Envârü's-Saâde fî ... (el-Kâfiyeci'nin); 196
Erbil Atabeyliği; 59
Eretna; 109
Erivan; 402
Erzincan; 199
Erzurum; 347
Esad Efendi [S. Ktp.]; 125
el-Esas (Zemahşerî'nin); 334
el-Esâsü'l-Belâğâ (Zemahşerî'nin); 156
Esâsü't-Tasrîf (Fenarî'nin); 180
Esbâbu'n-Nüzul; 45
Esbâbü Nüzûli'l-Kur'ân (el-Vâdidî ... en-Nisâbûrî'nin); 63
Esbâbü'n-Nüzûl (İbn Şehrâşûb'un); 42
el-Esîr b. Bunân; 42
el-Esma'î; 396
Esmâü'n-Nebbî (Lâlî Ahmed Çelebi'nin); 460
Esrâru Fatihati'l-Kitab (Hacı Ahmed el-Bigavî'nin); 248
Esrâru'l-Fatiha; 247
Esrâru'l-Vudu' (Çelebi Halife'nin); 201
es-Siyâlkûtî; 332
el-Esterâbâdî; 238
el-Esved b. Yezîd (tâbiî müfessir); 28
Eş'âr (Ümmü Veledzâde'nin); 274
Eş'arî [kelâmcı]; 221
Eş'arîler; 60
el-Eşbâh ve'n-Nezâir (İbn Melek'in); 167
Eşrefzâde, Abdülhamid b. Eşref el-Kastamonî; 501
Etvâr-ı Seb'a (Bâlî Efendi'nin); 259
Etvâr-ı Sitte (Bâlî Efendi'nin); 259
Eyüb [medresesi]; 304
Eyüb Camii; 123, 281
Eyüb medresesi; 220, 384
Eyüb Sultan; 326
Eyüb; 146, 204, 386, 407
Eyyûbîler; 41
el-Ezher Fihristi; 193

F

Fahr-i Râzî; 164, 182, 214, 217, 221, 228, 238, 250, 354, 357, 362, 396, 399, 406, 413, 436
Fahruddin el-Acemî; 170, 361
Fahruddin el-Irakî; 73, 90
Fahruddin er-Râzî; 23, 36, 55, 56, 90, 91, 92, 93, 122, 150, 198, 343, 504
Fahruddin Irakî (tarikat şeyhi); 62
el-Farisî; 238
Farisî; 73
Fars Atabeyliği; 59
Fars bölgesi; 65
Fars; 29, 30
Farsça Kur'ân tercümesi; 50
Farsça nakiller; 297
Farslar; 26
Fasîhuddin Muhammed; 122
Fatih [camii]; 102
Fatih [S. Ktp.]; 125
Fatih Camii; 158
Fatih Camii; 212
Fatih kütüphanesi; 147
Fatih semti; 374

Fatih Sultan Mehmed Han; 123, 457
Fatih Sultan Mehmed; 125, 331
Fatih; 84, 85, 86, 87, 101, 127, 130, 138, 184, 194, 203, 211, 224, 239, 311, 315, 340, 363, 364, 367, 368, 371, 374, 378, 379, 384, 385, 386, 393, 394, 400, 430, 452, 454, 455
Fedâilü'l-Kur'ân (el-Müstağfirî ... en-Nesefî'nin); 62
Fedâilü'l-Kur'ân (İbn es-Semmâk ... el-Herevî'nin); 62
Felah fi Şerhi'l-Merah (İbn Kemal'in); 243
Fenâr köyü (Bursa'nın); 176
Fenâr köyü (Mâverâünnehir'in); 176
Fenarî; 177, 180
el-Fenarî; 414
Fenarî; bk. Molla Fenarî
Fenarî= Şerhi İsagucî (Fenarî'nin); 180
Fenarîzâde Muhyiddin Efendi; 145
Fenarîzâde, Muhyiddin M. Çelebi ... el-Fenarî; 491
Fenarîzâde; 177, 360, 361, 362, 363
Fenarîzâde; bk. Molla Fenarî
Ferâid-i Lâlî ... (Lâlî Ahmed Çelebi'nin); 460
Ferâid-i Taşköprîzâde (Taşköprîzâde'nin); 264
Ferâidü'l-Fevâid ... (Kadızâde'nin); 444
Ferâmürz (ihtida etmiş Fransız subayı); 378
Fergana; 50
el-Fergânî Ebû Abdillah M. b. Ebî Bekr b. Yusuf; 52, 57
Ferhadiye medresesi (Bursa'da); 443
el-Ferîde fi Zikri Ağziyetü'l-Müfide (Hacı Paşa el-Aydınî'nin); 115
Feriştehoğlu; bk. İbn Melek
el-Ferrâ Ebû Zekeriya Yahya b. Ziyad ed-Deylemî (rivayet toplayıcı); 33
el-Ferrâ; 33
Ferrûhî-i Sistânî; 53
Fetâvâ-i Sa'diyye ... (Sa'dî Çelebi'nin); 326
Fethu'l-Mennân fi Tefsîri'l-Kur'ân (Kutbüddin eş-Şirâzî ... el-Farisî'nin); 68, 76
Fethullah b. M. Emin b. Saduddin eş-Şirvanî er-Rumî el-Hanefî; bk. Fethullah Şirvanî
Fethullah eş-Şirvanî; 211
Fethullah Şirvanî; 183
Fevâidü'l-Basâir fi'l-Kur'ân ... (ed-Dâmgânî ... İbrahim'in); 63
el-Fevâtihu'l-İlâhiyye ... (Nahcivanî'nin); 140
el-Fevrî, Ahmed b. Abdillah .. el-Hanefî; 496
Feydî el-Hindî; 238
el-Fikârî (el-Efkârî), eş-Şerif ... ; 495
Filibe medresesi; 364
Filibe müftüsü; 239
Filibe; 204, 239, 282
el-Filibevî (Nuruddinzâde); 282
Firavn; 297
el-Firuzâbâdî Mecdüddin Ebû Tahir M. b. Yakub b. M. eş-Şirâzî; 69
Firuzâbâdî; 334
Fusûl fi Ma'rifeti't-Telbîs .. (Bitlisî'nin); 480
Fusus (İbnü'l-Arabî'nın); 250, 340
Fusus; 261
Fusûsu'l-Hikem; 90
Füsûlü'l-Bedâyi fi Usuli'ş-Şerâyi (Molla Fenarî'nin); 177, 180
Fütûhu'l-Gayb fi'l-Keşf 'an Kınâ'i'r-Reyb (Şerefüddin Hasan ... el-Mağribî'nin); 41

G

Galata [kadılığı]; 379
Galata Eminliği; 484
Galata; 484
Gamezâtü'l-Melîh fi Evveli Kasri'l-Âm mine't-Telvîh (Ebussuud Efendi'nin); 146
el-Garâib ve'l-'Acâib ... (el-Kirmanî ... eş-Şâfiî'nin); 64
Garîba'l-Kur'ân (Uzayrî'nin); 71
Garîbu'l-Kur'ân; 35, 45
Garîbü İ'râbi'l-Kur'ân (el-Enbârî ... el-Bağdadî'nin); 64
Garîk Arabzâde; 424, 425
Garîk Arabzâde; bk. Arabzâde
Gâyetü'l-Emânî ... (Molla Güranî'nin); 131, 133
Gazi Süleyman Paşa; 448
Gazne; 53, 56
Gazneli Mahmud; 53, 80
Gazneliler; 48, 53, 59
el-Gaznevî Nasıruddin Ebû Ali b. İbrahim b. İsmail el-Hanefî; 55
Gazzâlî (kelâmcı); 79, 238, 247, 250
el-Gazzâlî Ebu'l-Fütûh Ahmed b. M. b. M. b. Mahmud et-Tûsî; 64
el-Gazzâlî Huccetü'l-İslâm Ebû Hamid M. b. M. b. Ahmed et-Tûsî; 64
el-Gazzâlî; 91
Gebze; 306
Gelibolu; 207, 364, 394, 414, 437

Gelibolulu Yazıcızâde Mehmed Efendi; 105
Gence; 340
Germiyanlı; 466
Germiyanoğulları; 466
Gıyâsüddin Cemşid el-Kâşânî; 67
Gıyâsüddin; bk. Paşa Çelebi
Gurerü'l-Fevâid ve Dürerü'l Kalâid (eş-Şeref el-Mürteda ... el-Mutezilî'nin); 39
Gülşehir (Arapsu); 72
Gülşen-i Râz (Necmüddin Mahmud et-Tebrizî'nin); 250
Güran; 128
el-Güranî (Molla Güranî); 128
Güranî; 129, 130, 131, 134
Gürgenç (Ürgenç= Cürcâniye); 55
Güzelhisar (Aydın'da); 339

H

H. S. A. [kütüphanesi]; 131, 332, 439
H. S. A. Ktp Kemankeş; 485
H. S. A. Ktp. Hüdai Ef.; 202
H. S. A. Ktp. Hüdai Efendi; 256
H. S. A. Ktp. Nurbanu; 375
H. S. A. Ktp.; 226
H.S.A. Ktp. Yakub Ağa; 328
Habib el-Karamanî (Halvetî meşâyihi); 437
Habib el-Karamanî (Halvetî şeyhi); 224
el-Hac Ahmed (müstensih); 132
el-Hac Yusuf Ziya Paşa; 220
Hacı Ahmed (el-Bigavî); 247, 248, 250
Hacı Ahmed b. Seyyidî el-Bigavî; bk. Hacı Ahmed el-Bigavî
Hacı Ahmed el-Bigavî; 246
Hacı Efendi; 343
Hacı Halife; 420
Hacı Hasanzâde (Câmî); 393
Hacı Hasanzâde (Gelibolu kadısı); 364
Hacı Hasanzâde [medresesi, İstanbul'da]; 263
Hacı Hasanzâde; 394, 395
Hacı Nasreddin Efendi; 335
Hacı Paşa (el-Aydınî); 115, 118, 119
Hacı Paşa el-Aydınî Celâlüddin Hızır b. Hoca Ali b. Murad b. Hoca Ali el-Konevî el-Mısrî; 77
Hacı Paşa el-Aydınî; 114, 349, 355
Hacı Paşa; 169, 178
Hacı Selim Ağa [kütüphanesi]; 111, 147, 154, 244, 328
Hadâiku zâte Bahceh fi Tefsîri'l-Kur'ân (el-Kazvinî ... el-Mutezilî'nin); 54
Hadis-i Nav Tarih-Hindi'l-Garbî (Suudî Efendi'nin); 307
el-Hafâcî; 332
Hafız Sadık Efendi; 426
Hafız, Hafızuddin M. b. Ahmed b. Adil Çelebi; 501
Hafızuddin el-Bezzâzî; 193
el-Hâfî (Zeynüddin el-Hâfî); 110
Hafs (İmam Asım'ın ravisi); 156
Hakâik-i Sülemî Ma'âlimü't-Tenzîl; 250
Hakâiku'l-Tefsîr (es-Sülemî ... en-Nisâbürî'nin); 51
el-Halâs fi Tefsîri Sûreti'l-İhlâs ... (Taşköprîzâde'nin); 264, 265
Haleb [kadılığı]; 306, 431
Haleb kadılığı; 273, 443
Haleb; 85, 148, 170, 231, 232, 306, 348
Halid el-'Aradî el-Halebî; 151
Halife Me'mun; 32
Hallac-ı Mansur; 176
Hallü'l-Eşkâl ... fi'l-Hendese (el-Kâfiyeci'nin); 196
Hallü'l-Mu'cez ... (Aksarayî'nin); 357
Halvetî meşâyihi; 437
Halvetî şeyhleri; 270, 308
Halvetiyye halifeleri; 340
Halvetiyye tarikatı; 258, 340
Halvetiyye Zaviyesi; 308
Hamdi Çelebi, Hamdullah Ahmed b. Akşemseddin; 490
Hamideli livası; 430
Hamîdî Şeyh Pîrî Halîfe; 331
Hamîdüddin en-Nu'manî; 129
Hamza el-Karamanî Nuruddin Hamza b. Mahmud er-Rumî; 77
Hamza el-Karamanî; 157, 158, 367, 368, 369, 370, 381
Hanefî el-Karabâğî; 404
Hanefi fıkhı; 122
Hanefî mezhebi; 59
Haremü'n-Nebî şeyhliği (Münşî Efendi'ye); 153
Harezm; 474
Harizm; 53
Harizm; 65
Harizmli [bilginler]; 75

Harizmşahlar; 48, 55, 56, 57, 59
Harun Buğra Han; 50
Harzem; 73
Hasan Basrî; 181
Hasan Çelebi, el-Muhaşşî Sadruddin Hasan Çelebi ... el-Hamidî (Muhşî Hasan Çelebi); 493
Hasan Çelebi; 485
el-Hasan el-Basrî (tâbiî müfessir); 28
Hasan el-Basrî (tabiî); 342
Hasan Paşa (Alaüddin Esved'in oğlu); 119
Haşiye 'al â Envâri't-Tenzîl ve Esrâri't-Te'vîl (İbn Temcid'in); 322
Hâşiye 'alâ Akâidi'n-Nesefi (Molla Lütfi'nin); 205
Hâşiye 'alâ Ba'dı Mevadı'i Tefsîri'l-Kâdî (el-Fevrî'nin); 496
Hâşiye 'alâ Ba'dı Tefsîri'l-Kâdî (İdris-i Bitlisî'nin); 494
Hâşiye 'alâ Envâri't Tenzîl (Kara Yakub ... el-Karamanî'nin); 77
Hâşiye 'alâ Envâri't-Tenzil (Beyazid Halife'nin); 208
Hâşiye 'alâ Envâri't-Tenzîl (Cemal Halife'nin); 225
Hâşiye 'alâ Envâri't-Tenzîl (el-Berde'î'nin); 494
Hâşiye 'alâ Envâri't-Tenzîl (el-Manastırî'nin); 495
Hâşiye 'alâ Envâri't-Tenzîl (es-Seyyid eş-Şerif ... el-Cürcânî'nin); 69
Hâşiye 'alâ Envâri't-Tenzîl (İbn Kemal'in); 242
Hâşiye 'alâ Envâri't-Tenzîl (Kâdı-i Bağdad'ın); 493
Hâşiye 'alâ Envâri't-Tenzîl (Kara Kemal'in); 401
Hâşiye 'alâ Envâri't-Tenzîl (Molla İvaz'ın); 336
Hâşiye 'alâ Envâri't-Tenzîl (Rûşenî'nin); 341
Hâşiye 'alâ Envâri't-Tenzîl (Şeyhzâde el-Kocavî'nin); 332
Hâşiye 'alâ Envâri't-Tenzîl li'l-Beydâvî (Nahcivanî'nin); 140
Hâşiye 'alâ Envâri't-Tenzîl ve Esrâri't-Te'vîl (Samsunîzâde'nin); 344
Hâşiye 'alâ Envâri't-Tenzîl; 445
Hâşiye 'alâ Evâili Hâşiyeti'l-Keşşâf li Seyyid Şerif (Abdülkerim b. Abdillah ... el-Hanefî'nin); 493
Hâşiye 'alâ Evâili Şerhi'l-Mevâkıf (Hatibzâde'nin); 387
Hâşiye 'alâ Evâili Şerhi'l-Vikâye (Hatibzâde'nin); 387
Hâşiye 'alâ Evâili Tefsîri'l-Kâdî ... (Molla Hüsrev'in); 380, 381
Hâşiye 'alâ Evâili Tefsîril-Kâdî (Kınalızâde'nin); 435
Hâşiye 'alâ Evâili'l-Keşşâf (es-Seyyid eş-Şerif Ebu'l-Hasan ... el-Cürcânî'nin); 69
Hâşiye 'alâ Fusûli'l-Bedâyi' ... (Fenarîzâde'nin); 361
Hâşiye 'alâ Fususi'l-Hikem (Nahcivanî'nin); 140
Hâşiye 'alâ Hâşiyeti Evâili'l-Keşşâf ... (Hatibzâde'nin); 387
Hâşiye 'alâ Hâşiyeti Şerhi't-Tecrîd ... (Vefâî'nin); 236
Hâşiye 'alâ Hâşiyeti'l-Hayâlî ... (Kara Kemal'in); 401
Hâşiye 'alâ Hâşiyeti'l-Keşşâf ... (İbn Kemal'in); 242
Hâşiye 'alâ Hâşiyeti'l-Keşşâf li-Seyyid Şerif (Kırîmî'nin); 376
Hâşiye 'alâ Hâşiyeti's-Seyyid 'ale'l-Keşşâf (Kırîmî'nin); 375
Hâşiye 'alâ Levâmi 'i'l-Esrâr ... (Musannifek'in); 124
Hâşiye 'alâ Levâmi'i'l-Esrar ... (Hacı Paşa el-Aydınî'nin); 115
Hâşiye 'ala Mukaddimeti't-Tevdîh (Hatibzâde'nin); 387
Hâşiye 'alâ Münteha's-Sûl ... (Hayâlî'nin); 365
Hâşiye 'alâ Sadri'ş-Şerî'a ... (Bostanzâde'nin); 427
Hâşiye 'alâ Sadri'ş-Şerîa (Arabzâde'nin); 423
Hâşiye 'alâ Sûreti'l-En'âm ... (et -Taşkendî'nin); 496
Hâşiye 'alâ Sûreti'l-En'âm ... (Molla Hüsrevin); 380, 383
Hâşiye 'alâ Şerhi İbni'ş-Şıhne ... (Sürûrî'nin); 416
Hâşiye 'alâ Şerhi Mecma'ı'l-Bahreyn ... (Aksarayî'nin); 357
Hâşiye 'alâ Şerhi Mollazâde ... (Vefâî'nin); 236
Hâşiye 'alâ Şerhi Nukrakâr ... (Kırîmî'nin); 375
Hâşiye 'alâ Şerhi Tecridi'l-Akâid (Hızır Bey es-Sivrihisarî'nin); 456
Hâşiye 'alâ Şerhi Tecrîdi'l-Akaid ... (Kınalızâde'nin); 432

Hâşiye 'alâ Şerhi Tecrîdi'l-Kelâm (Kadızâde'nin); 444
Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Hidâye ... (Sa'dî Çelebi'nin); 327
Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Keşşâf li't-Teftâzânî (Ali Kuşçu'nun); 493
Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Makâsid (Hüsamzâde'nin); 313
Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Metâli' (Alâüddin Ali es-Semerkandî'nin); 188
Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Metâli' lil-Ürmevî (Molla Lütfi'nin); 205
Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Mevâkıf (Alâüddin Ali es-Semerkandî'nin); 188
Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Mevâkıf (Molla İvaz'ın); 336
Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Miftah (Molla İvaz'ın); 336
Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Miftah ... (Arabzâde'nin); 423
Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Miftâh li'l-Cürcânî (Musannifek'in); 124
Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Vikâye (Birgivî'nin); 279
Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Vikâye (Hayâlî'nin); 365
Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Vikâye (Hüsamzâde'nin); 313
Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Vikâye (Karabâğî'nin); 404
Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Vikâye (Niksarî'nin); 212
Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Vikâye ... (Kara Kemal'in); 401
Hâşiye 'alâ Şerhi's-Cürcanî ... (Hayâlî'nin); 365
Hâşiye 'alâ Şerhi's-Sa'd ... (Hayâlî'nin); 365
Hâşiye 'alâ Şerhi's-Seyyid ... (Hasan Çelebi, el-Muhaşşî ... el-Hamidî'nin); 493
Hâşiye 'alâ Şerhi's-Seyyid ... (Kara Kemal'in); 401
Hâşiye 'alâ Şerhi's-Seyyid ... (Molla Hüsrev'in); 380
Hâşiye 'alâ Şerhi's-Seyyid eş-Şerif ... (Atûfî'nin); 407
Hâşiye 'alâ Şerhi'ş-Şâtıbiyye li'l-Ca'berî ... (Molla Güranî'nin); 131
Hâşiye 'alâ Şerhi'ş-Şemsiyye (Alâüddin Ali es-Semerkandî'nin); 188
Hâşiye 'alâ Şerhi't-Tecrîd (Hacı Hasanzâde'nin); 395
Hâşiye 'alâ Şerhi't-Tecrid ... (Bâbertî'nin); 350
Hâşiye 'alâ Şerhi't-Teftâzânî ... (Kırîmî'nin); 375
Hâşiye 'alâ Tefsîri Ayeti Kavlihî Te'âlâ ... (Behiştî'nin); 496
Hâşiye 'alâ Tefsîri Ba'de'l-Kâdî ... (Taşköprîzâde'nin); 494
Hâşiye 'alâ Tefsîri Kavlihî Te'âlâ ... (Atûfî'nin); 407
Hâşiye 'alâ Tefsîri Sûreti En'âm ... (Müeyyedzâde'nin); 491
Hâşiye 'alâ Tefsîri Sûreti'l- Feth mine'l-Keşşâf ... (Ebussuud Efendi'nin); 146
Hâşiye 'alâ Tefsîri Sûreti'l-En'âm ... (Hacı Hasanzâde'nin); 395
Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beydâvî (Abdülgani Efendi'nin); 497
Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beydâvî (Kadızâde'nin); 444
Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beydâvî (Pervîz-i Rumî'nin); 496
Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beydâvî ... (Atûfî'nin); 407, 408, 410
Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beydâvî ... (Bostanzâde'nin); 427
Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beydâvî ... (eş-Şeyh Ahmed et-Taşkendî'nin); 497
Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beydâvî ... (Karabâğî'nin); 404
Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beydâvî ... (Sa'dî Çelebi'nin); 326
Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beydâvî ve'l-Keşşâf ve Ebussuud el-Müftî (İbnü Abdüllatif el-Kudsî'nin); 151
Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beydâvî; (Arabzâde'nin); 423
Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beydâvî; 432, 433
Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Kâdî (Dede Köngi Efendi'nin); 495
Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Kâdî (Kınalızâde'nin); 431
Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Kâdî (Molla Güranî'nin); 131
Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Kâdî (Muhaşşî Sinan Efendi'nin); 439
Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Kâdî ... (Birgivîzâde'nin); 398
Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Kâdî ... (Mu'îdzâde'nin); 290
Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Kâdî= Nevâhidü'l-Ebkâr ve Şevâridü'l-Efkâr (es-Suyûtî Celalüddin ... el-Mısrî'nin); 47
Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Keşşâf (Kınalızâde'nin); 431

Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Mevlâ Ebussuud el-'İmâdî el-Müftî bi'd-Devleti'l-Osmaniyye (Halid el-'Aradî el-Halebî'nin); 151
Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Mülk mine'l-Kâdî; 412
Hâşiye 'ale'd-Dürer ... (Kınalızâde'nin); 432
Hâşiye 'ale'l-'İnâye fi Evveli Kitabi'l-Bey' mine'l-Hidâye (Ebussuud Efendi'nin); 146
Hâşiye 'ale'l-Akâidi'l-Adudiyye (Hatibzâde'nin); 387
Hâşiye 'ale'l-Beydâvî; 344, 369
Hâşiye 'ale'l-Câmî (İbrahim el-Kırîmî'nin); 309
Hâşiye 'ale'l-Ferâid (Hayâlî'nin); 365
Hâşiye 'ale'l-Fethi'l-Kadîr ... (Arabzâde'nin); 423
Hâşiye 'ale'l-Hidâye (Molla İvaz'ın); 336
Hâşiye 'ale'l-Islâh ve'l-İdâh (Bostanzâde'nin); 427
Hâşiye 'ale'l-Kâdî (Cemal Halife'nin); 228
Hâşiye 'ale'l-Kâdî (el-Amasî'nin); 495
Hâşiye 'ale'l-Kâdî (el-Kübrâ, Sürûrî'nin); 418
Hâşiye 'ale'l-Kâdî (es-Suğrâ, Sürûrî'nin); 418
Hâşiye 'ale'l-Kâdî (Kara Yakub b. İdris ... el-Karamanî'nin); 492
Hâşiye 'ale'l-Kâdî, (Hasan Çelebi, el-Muhaşşî ... el-Hamidî'nin); 493
Hâşiye 'ale'l-Kâdî; 412, 427
Hâşiye 'ale'l-Kamus (Sa'dî Çelebi'nin); 327
Hâşiye 'ale'l-Keşşâf (Atûfî'nin); 407, 408
Hâşiye 'ale'l-Keşşâf (Cemalüddin el-Aksarayî ... eş-Şafiî'nin); 76
Hâşiye 'ale'l-Keşşâf (Ekmelüddin ... el-Bağdâdî'nin); 47
Hâşiye 'ale'l-Keşşâf (el-Çârpördî ... et-Tebrizî'nin); 68
Hâşiye 'ale'l-Keşşâf (et-Teftâzânî ... el-Herevî'nin); 68
Hâşiye 'ale'l-Keşşâf (Hayâlî'nin); 365, 366
Hâşiye 'ale'l-Keşşâf (Kara Kemal'in); 401
Hâşiye 'ale'l-Keşşâf (Karabâğî'nin); 404
Hâşiye 'ale'l-Keşşâf (Mevlanâzâde, Muhibbüddin ... el-Hanefî'nin); 493
Hâşiye 'ale'l-Keşşâf (Musannifek'in); 124
Hâşiye 'ale'l-Keşşâf (Ümmü Veled'in); 495
Hâşiye 'ale'l-Keşşâf ... (Taşköprîzâde'nin); 264
Hâşiye 'ale'l-Keşşâf, (Bâbertî'nin); 349, 351
Hâşiye 'ale'l-Miftâh li'l-Gürcânî (Kadızâde'nin); 444
Hâşiye 'ale'l-Mutavvel (Hüsamzâde'nin); 313
Hâşiye 'ale'l-Mutavvel; (Arabzâde'nin); 423
Hâşiye 'ale'l-Mülâhhas ... (Niksarî'nin); 212
Hâşiye 'ale'l-Vikâye (Fenarîzâde'nin); 361
Hâşiye 'ale't-Telvîh (Hüsamzâde'nin); 313
Hâşiye 'ale't-Telvîh (Molla Hüsrev'in); 380
Hâşiye 'ale't-Telvîh (Molla İvaz'ın); 336
Hâşiye 'ale't-Telvîh (Sürûrî'nin); 416
Hâşiye 'ale't-Telvîh li't-Teftâzânî (Kırîmî'nin); 375
Hâşiye 'ale't-Telvih li't-Teftâzânî (Şirvanî'nin); 185
Hâşiye 'ale'z-Zehrâveyn (Tarsusî'nin); 372
Hâşiye 'ale'z-Zehrâveyn mine'l-Kâdî; 391
Hâşiye al Şerhi'ş-Şemsiyye li-Seyyid Şerif (Fenarî'nin); 180
Hâşiye-i Tecrîd Medresesi; 87
Hâşiyetü'l-İdâh ... (Niksarî'nin); 212
el-Hâşiyetü'l-Kübrâ ... (Sürûrî'nin); 416
el-Hâşiyetü's-Suğrâ ... (Sürûrî'nin); 416
Hatib Kasımzâde, Muhyiddin M. b. ... Yakub; 501
Hatîbü Dâreyyâ Ebû Bekr Ali b. Abdillah el-Vahrânî; 42
Hatîbü'l-Müfessirîn (Ebussuud Efendi); 143
Hatibzâde İbrahim Efendi; 204
Hatibzâde Muhyiddin Muhammed Efendi; 385
Hatibzâde Tâcüddin İbrahim Efendi; 364
Hatibzâde; 239, 386, 387, 388
Hatibzâde; bk. Hatibzâde Muhyiddin Muhammed Efendi
Hattab b Ebî Kasım el-Karahisarî; 500
Havas 'alâ Hâşiyeti'l-Keşşâf li't-Teftâzânî (Hızır Bey es-Sivrihisarî'nin); 455, 456
Havâşî 'alâ Evâili Envâri't-Tenzîl (Fenarîzâde'nin); 361
Havâşî 'alâ Şerhi Envâri't-Tenzîl ... (Niksarî'nin); 212
Havva; 258
Hayâlî Şemsüddin Ahmed Efendi; 363
el-Hayâlî; 221
Hayâlî; 364, 365, 366, 367, 400, 454
Hayâlî; bk. Hayâlî Şemsüddin Ahmed Efendi
Hayreddin Efendi (Kanunî'nin hocası); 290, 426, 437
Hayruddin Hızır b. Mahmud b. Ömer el-Merzifonî er-Rumî el-Hanefî; bk. el-Atûfî

Hazar; 58
Hazin [tefsiri]; 476
el-Hazin [tefsiri]; 506
el-Hazin Alâüddin Ali b. M. el-Bağdadî; 46
el-Hazin el-Bağdadî; 104, 463
Hazin tefsiri; 114, 463, 464, 469, 473
el-Hazin; 23
Hazînetü'l Esrar ... (Bostanzâde'nin); 427
Hecrî; bk. Kara Çelebi
Hediyye; 174, 199
Hediyyetü'l-Mühtedîn (Ahîzâde'nin); 391
Hekimoğlu [S. Ktp.]; 125
Herâkî; 55
Herat; 56, 58, 65, 81, 122, 123, 481
Heşt Behişt (İdris-i Bitlisî'nin); 134
Heşt Behişt; 478
Hezargrad (Razgrad); 273
Hınnâvîzâde; bk. Kınalızâde
Hısn-ı Keyfâ; 231
Hısnü'l-Âyâti'l-İzam ... (Atûfî'nin); 407
Hısnü'l-Hasîn ... (Musa el-İznikî'nin); 473
el-Hıtat (el-Makrizî'nin); 44
Hızânetü'l-(Hazinetü'l)Fedâil ... (Vefâî'nin); 236
Hızır b. Celaliddin b. Ahmed Paşa; bk. Hızır Bey es-Sivrihisarî (es-Seferîhisarî)
Hızır Beğ Gölbeği; 75
Hızır Bey (es-Sivrihisarî); 453, 454, 455, 456
Hızır Bey (kadı); 379
Hızır Bey b. el-Kâdî Celaliddin b. Sadriddin b. İbrahim es-Sivrihisarî (es-Seferîhisarî) er-Rumî el-Hanefî; bk. Hızır Bey es-Sivrihisarî (es-Seferihisarî)
Hızır Bey Çelebi Efendi; 458
Hızır Bey Çelebi; 457
Hızır Bey es-Sivrihisarî (es-Seferîhisarî); 452
Hızır Bey; 203, 363, 385, 461
Hızır bin Gölbeği; 448
Hicrî; bk. Kara Çelebi
Hidaye şerhi; 327
Hidâyetü'l-'İbâd ve Sebîlü'r-Reşâd (Molla Arab'ın); 231, 233
Hidâyetü'l-İhvân (Nahcivanî'nin); 140
Hind; 29
Hindistan; 53, 85
Hitâbetü'l-Meşâyih ve'l-Kübra (Karahisarî'nin); 256
Hoca Abdülevvel; 474
Hoca Arif Efendi (Filibeli hattat); 202
Hoca Çelebi (Ebussuud Efendi); 143
Hoca Hayreddin Efendi; 331
Hoca Hayreddin medresesi (İstanbul'da); 304, 330, 332
Hoca İsamüddin b. Abdilmelik; 474
Hoca Pârsâ (Pârisâ) M. b. M. b. Mahmud el-Buharî en-Nakşibendî; 77
Hoca Sadeddin Efendi; 110
Hocazâde; 221, 363, 406, 454
Horasan; 39, 48, 55, 56, 61, 65, 73, 85, 122, 475, 481
Horasanlı bilginler; 75
Hubeyş b. İbrahim et-Tiflisî (müfessir âlim); 71
Hulefâ-i erba'a (sahabe müfessirlerinden); 26
Hulefâ-i Raşidîn; 43, 393, 457
Hulviyyât-ı Şâhî (İsmail Bey'in, fıkhî); 75
Hulvü'n Nâsıhîn (Ankaravî'nin); 448
Hutte (Moğol illerinden); 474
Huzur Dersleri (Ebu'l-Ulâ Mardin'in); 99
Huzur dersleri; 100, 101
Huzur-i Hümâyûn Dersleri; 99
Hüdaî Kütüphanesi; 257
Hüsam Efendi; 426
Hüsameddin et-Tokadî; 211
Hüsameddin medresesi; 431
Hüsamüddin Aksarayî; 177
Hüsamüddin Ali b. Abdillah el-Bitlisî el-Hanefî es-Sûfî; bk. el-Bitlisî Hüsamüddin
Hüsamüddin Ali b. el-Hüseyn el-Bitlisî; bk. el-Bitlisî Hüsamüddin
Hüsamüddin Ali el-Bitlisî; bk. el-Bitlisî Hüsamüddin
Hüsamüddin Efendi; 437
Hüsamzâde; 311, 312, 313, 314
Hüseyin b. Ali el-Vaiz el-Kâşifî; 480
Hüseyin el-Kâşifi; 463, 481
Hüseyin el-Vaiz el-Kâşifî; 482, 483, 506
Hüsnü'l-Muhâdara (es-Suyûtî'nin); 44
Hüsrev Bey; 378
Hüsrev Çelebi b. Abdillah el-Kirmastî er-Rumî; 495
Hüsrev Kayıru; bk. Molla Hüsrev
Hüsrev Paşa; 304
Hz Ali; 210
Hz. Aişe; 267
Hz. Ebû Bekr; 94, 122, 199

Hz. İbrahim kıssası; 258
Hz. Musa; 408
Hz. Nuh'un kıssası; 258
Hz. Ömer; 131

I

Irak (Kûfe) Okulu; 28
Irak Abbâsîleri; 32, 37
Irak Evkaf Vezareti Kitaplığı; 271
Irak Selçukluları; 59
Irak; 27, 29, 38, 81, 83, 88, 128
el-'Irakî; 128

İ

İ. Ü. Ktp. Arapça; 116, 117, 120, 220, 226, 231, 243, 256, 279, 280, 281, 366, 395, 417, 432
İ. Ü. Ktp. Türkçe; 302, 400, 480
İ'câzü'l Beyân fi Keşfi Ba'dı Esrâri Ümmi'l-Kur'ân (Sadruddin el-Konevî'nin); 181
İ'câzü'l-Beyan (Sadruddin el-Konevî'nin); 250
İ'câzü'l-Beyân fi Keşfi ba'dı Esrari Ümmü'l-Kur'ân ... (Sadruddin el-Konevî ... el-Konevî'nin); 76
İ'râbü'l-Kur'ân (et-Teymî ... el-İsfahanî'nin); 64
İ'râbü'l-Kur'ân li Sûreti'l-A'râf ... (Ahmed Çelebi'nin); 496
el-İ'tirâdât ... (Tacüddin Efendi'nin); 270
İberîzâde; 500
İbn 'Akîl Bahaüddin Abdullah (veya M.) b. Abdirrahman b. 'Akil el-Hemedânî el-Mısrî; 47
İbn 'Atıyye el-Müteahhir el-Endelüsî el-Mağribî; 40
İbn Abbas (sahabî); 342
İbn Abbas; 23, 34, 128, 156, 207, 210, 267, 287, 297, 460, 472
İbn Abdülhâdî; 348
İbn Arabşah Şihabüddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. M. ed-Dımaşkî el-Acemî er-Rumî; 102
İbn Arabşah; 74, 104, 464, 465, 474, 475, 476, 477
İbn Atıyye; 435
İbn Cerîr (müfessir); 156
İbn Cerîr et-Taberî (dördüncü tabaka müfessiri); 37
İbn Cerîr et-Taberî; 23, 35
İbn Cinnî; 324
İbn Ebî Hatim Ebû M. Abdurrahman b. Ebî Hâtim b. İdris et-Temîmî el-Hanzalî er-Râzî; 49
İbn Ebî Osman Ebû Sa'îd Ahmed en-Nisâbûrî; 49
İbn el-Esîr; 41
İbn es-Semmâk Ebû Zer Abd b. Ahmed b. M. b. Abdillah b. Gufeyr el-Herevî; 62
İbn Ferişteh; bk. İbn Melek
İbn Hacer el-Askalanî; 128
İbn Hacer; 129
İbn Hacib; 363, 429, 435
İbn Hallikan; 43
İbn Hassûl (tarihçi); 53
İbn Hâtibi'r-Rey Fahruddin Ebû Abdillah M. b. Ömer er-Râzî et-Taberistânî; 57
İbn Hişam; 292, 396, 413
İbn Kâdı-i Simavna; bk. Şeyh Bedrüddin es-Simavî
İbn Kayyım el-Cevziyye Şemsüddin Ebû Abdillah M. b. Ebî Bekr b. Eyyûb ed-Dımaşkî (Şeyhülislâm İbn Teymiyye'nin öğrencisi); 46
İbn Kemal (Paşa); 239
İbn Kemal Paşa; 15, 144, 238, 258, 269, 326, 386, 426, 440, 442, 459
İbn Kemal; 95, 162, 240, 241, 242, 243, 244, 246, 251, 254
İbn Kesîr; 23, 162, 406
İbn Kudâme el-Makdisî; 348
İbn Kutayba; 71
İbn Melek; 165, 166, 167, 193
İbn Mes'ud (sahabî); 342
İbn Mes'ud; 28, 128
İbn Nakîb Cemâlüddin Ebû Abdillah M. b. Süleyman el-Belhî el-Makdisî; 46
İbn Nakîb el-Makdisî; 45
İbn Nakkaş Şemsüddin Ebû Ümâme M. b. Ali b. Abdilvahid ed-Dekkâlî el-Mağribî el-Mısrî; 47
İbn Ömer (sahabî); 342
İbn Ömer; 207
İbn Sina eş-Şeyhu'r-Reîs Ebû Ali el-Hüseyn b. Abdillah el-Buharî; 49
İbn Sina; 176, 355
İbn Şehrâşûb; 42
İbn Tağriberdî; 44, 242
İbn Tahir (Baba Tahir); 199

İbn Temcid; 321, 322, 323, 324
İbn Teymiye Şeyhülislâm Takıyüddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Abdilhalim el-Harrânî ed-Dımaşkî; 46
İbn Ya'îş; 42
İbn Zerkâlât el-Hamevî; 42
İbnü Abdillatif el-Kudsî; 151
İbnü Ebî Hatim; 35
İbnü Hibban; 35
İbnü'l-Arabî; 89, 90, 141, 250, 340
İbnü'l-Birgî; bk. Birgivîzâde Muslihiddin Mustafa
İbnü'l-Cevzî Ebu'l-Ferec Abdurrahman el-Bağdadî; 38
İbnü'l-Cezerî Şemsüddin Ebu'l-Hayr M. b. M. b. Ali b. Yusuf ed-Dımaşkî; 69
İbnü'l-Cezerî; 67, 170, 238, 474
İbnü'l-Fenarî; bk. Molla Fenarî
İbnü'l-Hâcib; 193, 224
İbnü'l-Hâcib; 96
İbnü'l-Halil; 269
İbnü'l-Hatib; bk. Hatibzâde Muhyiddin Muhammed Efendi
İbnü'l-Hayyât Ebû Bekr M. b. Ahmed es-Semerkandî; 49
İbnü'l-Hınnâî; bk. Kınalızâde
İbnü'l-Hümam; 194
İbnü'l-Hüseyn es-Sevrî; 176
İbnü'l-Münzîr en-Nîsâbûrî; 35
İbnü'l-Müstevfâ; bk. Kara Kemal
İbnü'n-Nefîs el-Kuraşî; 355
İbnü's-Sââtî; 166
İbnü's-Sem'ânî Mansur b. Ahmed b. Abdilcebbar el-Mervezî el-Horasanî; 51
İbnü's-Semmân Ebû Sa'd (Sa'îd) İsmail b. Ali el-Hüseyn er-Râzî eş-Şiî el-Mutezilî; 62
İbnü'ş-Şeyh, Abdullah b. Kemal el-Boyabadî; 501
İbnü'z-Zerkeşî; 128
İbnü'z-Zübeyr (sahabî); 342
İbrahim b. Abdillah el-Kırîmî; bk. İbrahim el-Kırîmî
İbrahim b. Hak Muhammed Efendi ed-Deştî el-Kırîmî; bk İbrahim el-Kırîmî
İbrahim b. Hamza b. Mes'ud el-Aydınî et-Tirevî; 271
İbrahim Bey (Karaman Beyi); 368
İbrahim Bey; 368
İbrahim Efendi (el-Kırîmî); 308, 309, 310
İbrahim el-Kırîmî (Tatar İbrahim Efendi); 308
İbrahim en-Nehâ'î (tâbiî müfessir); 28
İbrahim Paşa; 239
İbrahim Tamgaç Han; 50
İbtidâ-i Dahil; 85
İbtidâ-i Hâric; 85
el-İdâh fi Tefsîri'l-Kur'ân (et-Teymî ... el-İsfahanî'nin); 64
İdâhu'l-Beyân 'an Ma'nâ Ümmi'l-Kur'ân (et-Tûfî ... el-Bağdadî'nin); 46
el-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk (Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin); 44
İdris-i Bitlisî (Kazasker); 478
İdris-i Bitlisî, Hekimüddin İdris ... el-Hanefî; 494
İdris-i Bitlisî; 134
İhlâs Sûresi Tefsiri (Ankaravî'nin); 449, 451
el-İhlâsıyye ... (Şeyhzâde el-Kocavî'nin); 332
İhyâ (Gazzalî'nin); 250
el-'İkdü's-Semîn ve'l-Akdü'l-Yemîn (Kutbüddin el-İznikî'nin); 120
II. Bayezid; 135, 138, 144, 200, 203, 204, 206, 207, 211, 215, 216, 217, 219, 220, 221, 231, 239, 246, 248, 249, 311, 340, 388, 389, 390, 393, 394, 396, 397, 399, 400, 406, 407, 442, 500
II. Murad; 71, 84, 92, 95, 104, 118, 129, 177, 178, 184, 187, 321, 367, 368, 378, 378, 379, 452, 466, 490, 500
II. Selim; 145, 158, 276, 277, 281, 292, 335, 343, 425, 437, 442
İkrime (tabiî); 342
İkrime Mevlâ İbn Abbas (tâbiî müfessir); 28
İldenizliler; 59
İlhanlılar; 66, 68, 93
İlim dağarcığı (Hızır Bey es-Sivrihisarî); 455
İlyas b. İbrahim es-Sinobî el-Bursavî el-Hanefî; 490
İm'ânü'l-Enzâr (Birgivî'nin); 279
İmam Asım; 156
İmam Birgivî tefsiri; 281
İmam Birgivî; 276
İmam Buharî; 23
İmam Gazzâlî; 223, 302
İmam Halil; 162, 221, 281, 363, 435
İmam Kuşeyrî; 176
İmam Malik; 267

İmam Maturidî; 396
İmam Süddî; 413
İmam Şafiî; 207, 434
İmam Züfer; 267
İnanç Beyoğlu Murad Arslan Bey (Denizli beylerinden); 448
İnanç Beyoğlu Murad Arslan; 449
el-İnâye fi Şerhi'l-Hidâye (Bâbertî'nin); 350
el-'İnâye fi Tahkîki'l-İsti'âre ve'l-Kinâye (Taşköprîzâde'nin); 264
İnegöl; 144, 482
el-İnsâf (İbn el-Esîr'in); 41
el-İnsâf ve'l-Cem' beyne'l-Keşf ve'l-Keşşâf (Mecdüddin b. el-Esîr'in); 41
İnsan 'Aynü'l-Ma'ânî= (Muhtasaru 'Ayni'l-Ma'ânî...) (es-Secâvendî ... el-Hanefî'nin); 54
İran [daki medreseler]; 70
İran; 29, 38, 48, 53, 65, 81, 83, 85, 87, 193
el-İrşâd fi Şerhi'l-Fıkhi'l-Ekber (Bâbertî'nin); 350
İrşâdu 'Akli's-Selîm ilâ Mezâyâ el-Kitâbi'l-Kerim (Ebussuud Efendi'nin); 23
İrşâdü'l Akli's-Selîm (Ebussuud Efendi'nin); 147
İrşadü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâyâ el-Kitâbi'l-Kerîm (Ebussuud Efendi'nin); 146
İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâyâ el-Kitabi'l-Kerîm; 149
İrşâdü'l-Akli's-Selîm; 151
İrşâdü'l-Hâdî (Teftâzânî'nin); 122
İrşâdü't-Tâlibîn fi Ta'lîmi'l-Müteallimîn (Abdülmecid Efendi'nin); 294
el-İs'âf fi Ahkâmi'l-Evkâf (Kınalızâde'nin); 432
İsagucî Şerhi (Fenarî'nin); 180
İsamüddin Ebu'l-Hayr Ahmed b. Muslihiddin Mustafa b. Halil er-Rumî el-Hanefî; bk. Taşköprîzâde Ahmed Efendi
el-İsbahânî; 223
İsfahan; 58, 81
el-İsfahanî Şemsüddin Ebü's-Senâ Mahmud b. Abdirrahman b. Ahmed ed-Dımaşkî el-Mısrî; 46
İsfendiyar Bey (Candaroğulları'ndan); 75
İsfendiyaroğlu İsmail Bey (Kastamonu emiri); 211
İshak Paşa medresesi (İnegöl'de); 144
İshak Çelebi (Darü'l-Hadis müderrisi); 442
İshak Çelebi b. Murad Arslan; 448
İshak Paşa Kütüphanesi; 482
İshakiyye (İshak Paşa medresesi; Üsküb'de); 263
İskender Çelebi (Kanunî dönemi baş defterdarlarından); 261
İskilip; 143
İsmail Bey (Candaroğulları hükümdarı); 75
İsmail Bey; 184
İsmail Hakkı Bursavî; 134
İsmail Paşa el-Bağdadî; 174, 350
İsmail Paşa; 183
İsparta; 430
İsrafil (Abdülmecid b. Nasuh'un dedesi); 292
İsrafilzâde (Abdülmecid b. Nasuh); 293
İsrail (Abdülmecid b. Nasuh'un dedesi); 292
İsrâilî haber; 133
İstanbul (camileri); 411
İstanbul [kadılığı]; 437
İstanbul [kitaplıkları]; 104
İstanbul kadılığı; 144, 263, 315, 326, 330, 394, 414, 426, 431, 443, 455
İstanbul kadısı; 457
İstanbul kütüphaneleri; 111, 119, 147, 154, 181, 256, 279, 327, 328, 351, 388, 369, 439, 469
İstanbul Ü. Kütüphanesi; 448
İstanbul, 14, 85, 86, 87, 88, 123, 130, 143, 144, 152, 157, 200, 201, 203, 204, 211, 217, 222, 224, 239, 241, 248, 258, 262, 263, 273, 276, 277, 282, 290, 304, 306, 308, 325, 326, 330, 335, 340, 344, 364, 371, 374, 379, 380, 390, 394, 400, 412, 414, 422, 423, 426, 427, 431, 437, 438, 442, 443, 479, 484, 485
İstanbul'un fethi; 102, 455
el-İstifa fi Menâkibi'l-Mustafa (Abdülmecid Efendi'nin); 294
el-İstiğnâ fi Tefsîri'l-Kur'ân (el-Udfuvî ... el-Mısrî'nin); 38
el-İşâh Hâşiye 'ale'l-İdâh (Hatibzâde'nin); 387
el-İşârâtü'l-İlâhiyye ve'l-Mebâhisü'l-Usûliyye (et-Tûfî ... el-Bağdadî'nin); 46
İşaretü Menzili'l-Kitab (Bitlisî'nin); 135
İtirâdât 'alâ Şerhi'l-Keşşâf ... (Aksarayî'nin); 357, 359
İvaz b. Abdullah el-Alâiyevî el-Manavgadî el-Hanefî; bk. Molla İvaz
İzhar ve Avamil (Birgivî'nin); 279
İzmir [kadılığı]; 344
İzmir sancağı; 165

İznik medresesi; 364
İznik Müderrisi; bk. Karabâğî Muhyiddin Muhammed Efendi
İznik Orhaniyesi; 82
İznik; 69, 72, 73, 82, 119, 170, 171, 177, 385
'İzzüddin Abdüllatif b. Abdilaziz b. Eminiddin el-Aydınî et-Tirevî er-Rumî; bk. İbn Melek

K

Ka'bu'l-Ahbâr; 27
Kâbe'nin inşası; 258
Kâbe-i Muazzama; 146
Kadı Burhaneddin [Sivas'daki ilmî uyanış hareketi]; 73
Kadı Burhaneddin; 109
Kadı Hüsamüddin Efendi (Kara Çelebi'nin babası); 315
Kâdı-i Bağdad, Kıvamüddin Yusuf b. Hasan el-Hüseynî eş-Şirazî er-Rumî el-Hanefî; 493
Kâdı-i Bağdad; 478
Kâdı-î Buhara; 52
Kâdı-i Nesef; 52
Kadızâde Ahmed Efendi (Kâdızâde Efendi); 442
Kadızâde Kasım Efendi; 397
Kadızâde; 224, 442, 443, 444
Kadızâde; bk. Kadızâde Ahmed Efendi (Kadızâde Efendi)
Kadızâde-i Rumî; 67, 83, 183, 211, 406, 444, 445, 500
Kâdî; 162, 164, 182, 208, 217, 219, 221, 223, 228, 250, 253, 268, 297, 308, 314, 324, 329, 330, 373, 384, 393, 395, 399, 413, 418, 420, 429, 434, 436, 441
Kâdî [tefsiri]; 186, 302
Kâdî 'İyad; 362
Kâdî Abdülcebbar b. Ahmed el-Hemedânî el-Mutezilî; 39
Kâdî Adudüddin Abdurrahman b. Rükniddin Ahmed b. Abdilğaffar el-İcî eş-Şirâzî; 68
Kâdî Beydâvî; 137, 150, 218, 238, 281, 311, 392, 399
el-Kâdî el-Beydâvî Nasıruddin Ebû Sa'îd Abdullah b. Ömer b. Ömer eş-Şirâzî; 65
Kâdî el-Beydâvî; 23, 90, 92
Kâdî hâşiyesi; 439
Kâdî Hüseyin el-Arsâbendî; 55
Kâdî Mahmud el-Bursavî; 500
Kâdî Sadruddin et-Türkmenî; 349
Kâdî tefsiri, 93, 213, 228, 229, 246, 262, 268, 281, 316, 322, 323, 324, 327, 332, 333, 334, 335, 336, 339, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 357, 362, 363, 368, 369, 371, 372, 373, 375, 376, 381, 382, 391, 392, 396, 401, 405, 406, 408, 410, 411, 412, 413, 416, 417, 418, 420, 423, 425, 426, 427, 429, 432, 433, 434, 438, 440, 442, 444, 445, 497
Kadri Efendi; 414, 430, 442
el-Kâfiye (İbnü'l-Hâcib'in); 193
Kâfiye (İbnü'l-Hâcib'in); 224
Kâfiye; 329, 435
el-Kâfiyeci; 193
Kâfiyeci; 194, 195, 196
Kafkasya; 138, 402
el-Kâfü'ş-şâf 'ani'l-Keşşâf (Muhtasaru'l-Keşşâf) (et-Tabersî ... eş-Şiî'nin); 54
Kahire [kadılığı]; 431
Kahire; 43, 58, 128, 129, 178, 194, 348, 361, 423, 475
Kâht (Kas); 55
Kalenderhane [medresesi, İstanbul'da]; 263
Kalenderiyye [medresesi]; 390
el-Kalkaşendî; 44
Kamus (Firuzâbâdî'nin); 334
Kamus; 329
Kanun (İbn Sina'nın); 355
Kanunî; 85, 87, 144, 145, 149, 157, 158, 201, 232, 234, 239, 240, 251, 253, 259, 261, 268, 276, 281, 283, 290, 315, 324, 330, 335, 370, 403, 406, 409, 411, 414, 415, 422, 425, 426, 430, 431, 437, 439, 442, 479, 484
Kanunnameler (Ebussuud Efendi'nin); 147
Kaplıca medresesi (Bursa'da); 129, 443
Kara Bâlî Efendi; 426
Kara Çelebi; 315, 316, 317
Kara Davud Efendi; 414
Kara Hoca; bk. Alâüddin Esved
Kara Kemal, Hâşiye 'ala Haşiyeti's-Seyyid 'ale'l-Keşşâf; 401
Kara Kemal; 400, 401, 402
Kara Salih Efendi; 430
Kara Yakub b. İdris en-Niğdevî el-Karamanî; 492
Kara Yakub Şerefüddin Yakub b. İdris b. Abdillah en-Niğdevî el-Karamanî; 77

Karaağaç; 340
Karabağ; 403
Karabâğî Hanefî; 404
Karabâğî Muhyiddin Muhammed Efendi; 402
Karabâğî Muhyiddin Muhammed; 404
Karabâğî Şemseddin Ahmed; 404
Karabâğî; 403, 404
Karahanlılar; 42, 48, 50
Karahisarî M. b. Necib; 255
Karahisarî; 256
Karaman; 85, 93, 139, 187, 199, 224, 355, 400
el-Karamanî el-Lârendî; bk. Asam (Sağır) el-Karamanî
Karamanî Nişancı Mehmed Paşa (veziriazam); 315
Karamanî; 371
el-Karamanî; bk. Asam (Sağır)
Karamanlı; 199
Karamanoğlu Mehmed Bey; 178
Karamanoğulları; 367, 368
Karamanoğulları; 449
Kargın köyü (Yozgat civarında); 378
Kasım b. Halil; 262
Kasım b. Üsbuğ (Asbağ) el-Kurtubî; 40
Kasım Hatib, Kasım b. Yakub; 500
Kasım Paşa; 414
Kasımpaşa medresesi (İstanbul'da); 414
Kasımpaşa; 415
Kasîde-i Mîmiyye (Ebussuud Efendi'nin); 144, 147
el-Kasidetü'n-Nuniyyetü't-Tevhidiyye ... (Hızır Bey es-Sivrihisarî'nin); 456
Kastamonu, 72, 73, 75, 184, 211, 261, 293, 385, 406, 412
el-Kâşânî Dıyâüddin Ebü'r-Rıda Fadlullah b. Ali b. Ubeydillah el-Hüseynî er-Râvendî eş-Şiî; 52
Kâşânî; 238, 250
Kaşgar; 50
el-Kâşgarî Ebû Abdillah el-Hüseyn (el-Hasan) b. Ali b. Halef b. Cibril el-Elma'î; 63
Kâşifî; 406
el-Kâşifî; 482
Katâde (tabiî); 343
Katâde b. Di'âme (tâbiî müfessir); 28
Katâde; 441
Kâtip Çelebi; 174, 184
el-Kavlü'l-Vecîz fi Ahkâmi'l-Kitâbi'l-'Azîz (es-Semîn ... el-Halebî'nin); 47
Kayıtbay; 231
Kayseri Reşid Efendi (Kütüphane); 470
Kayseri; 72
Kazasker İdris-i Bitlisî; 478
el-Kazvinî el-Kâdî Ebû Yusuf Abdüsselâm M b. M. b. Yusuf b. Bendâr el-Mutezilî; 54
el-Kazvinî; 128
Kefe şehri; 412
Kehhâle; 199
Kemal (İbn Kemal Paşa'nın dedesi); 239
Kemal Paşaoğlu (İbn Kemal Paşa); 239
Kemal Paşazâde; 315, 437
Kemalî er-Rumî; bk. Kara Kemal
Kemalî; bk. Kara Kemal
Kemalpaşazâde (İbn Kemal Paşa); 239
Kemalüddin Ebu'l-Fadl Hubeyş b. İbrahim b. M. et-Tiflisî; 76
Kemalüddin İsmail b. Bâlî el-Karamanî er-Rumî el-Hanefî; bk. Kara Kemal
Kemalüddin M. b. M. el-Ma'arrî; 177
Kemâlüddin Musa b. Yunus el-Mevsılî; 42
el-Kenz; 230
el-Kenzü'l-Hafî ... (Bitlisî'nin); 135
Kerrâmîler; 49
Kerrâmiyye; 38
Kestelî mescidi (Fatih'te); 374
el-Kestelî, Muslihiddin Mustafa b. M. el-Kastallânî el-Hanefî; 490
Kestelî; 224, 239, 454
el-Keşf (ve'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân) (es-Sa'lebî'nin); 41
el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân (es-Sa'lebî ... en-Nisâbûrî'nin); 54
Keşfü'l-Esrâr an Kıraeti Eimmeti'l-A'sar ... (Molla Güranî'nin); 131
Keşfü'l-Esrâr ve 'Iddetü'l-Ebrâr (et-Teftâzânî ... el-Herevî'nin); 68
Keşfü'l-Hakâik (el-Kevâşî ... el-Mevsılî'nin); 65
Keşfü'l-İrâb ... (Aksarayî'nin); 357
Keşfü'l-Meşârik fi Şerhi ... (Atûfî'nin); 407
Keşfü'l-Müşkilât ve İdahu'l-Mu'dılât fi Tefsîri'l-Kur'ân (Kemâlüddin Musa ... el-Mevsılî'nin); 42
Keşşâf; 56, 66, 88, 92, 93, 95, 96, 114, 122, 128, 148, 151, 162, 182, 192, 206, 210, 229, 246, 250, 264, 269, 308, 323, 324, 329, 350, 351,

352, 357, 358, 359, 366, 367, 377, 384, 401, 408, 409, 410, 432, 505, 506
el-Keşşâf 'an Hakâiki't-Tenzîl ... (ez-Zemahşerî Ebu'l-Kasım Carullah ... el-Harizmî'nin); 57
el-Keşşâf (Zemahşerî'nin); 41
Keşşâf (Zemahşerî'nin); 90, 91
Keşşâf hâşiyesi (Seyyid Şerif'in); 375
Keşşâf hâşiyesi; 388
el-Keşşâf li'z-Zemahşerî; 317
Keşşâf şerhi; 402
Keşşâf tefsiri; 389
el-Kevâşî Muvaffakuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yusuf b. el-Hüseyn el-Mevsılî; 65
Kevâşî; 238
Kınalızâde (Hınnâvîzâde); 430
Kınalızâde; 431, 432, 433, 435
Kırım; 308, 374, 475
Kırîmî Ahmed Efendi; 374
Kırîmî; 375, 376, 377
Kırîmî; bk. Kırîmî Ahmed Efendi
Kırmıtî; 38
Kırşehir; 72, 73
Kısasu'l-Enbiyâ (Bitlisî'nin); 479
Kifâyetü'l-Elma'î ... (İbnü'l-Cezerî ... ed-Dımaşkî'nin); 69
Kirman Selçukluları; 59
el-Kirmanî eş-Şeyh-Bürhanüddin Ebu'l-Kasım Mahmud b. Hamza b. Nasr eş-Şâfiî; 65
el-Kisâî; 281
Kitab fi'l-Lüga (Hacı Hasanzâde'nin); 395
Kitab fi't-Tasavvuf (Molla Arab'ın); 233
Kitâbü'l-İstihsân fi'l-Füru; 317
Kitâbü'l-Vücûhi'l-Kur'ân (Kemalüddin ... et-Tiflisî'nin); 76
Kitâbü'ş-Şifâ (Musannifek'in); 124
Kitabü'ş-Şifa ... (Ahmed-i Dâî'nin); 468
Kitâbü'ş-Şifâ; 125
Kitâbü't-Tefsîr= et-Terâcim ... (el-Bakkâlî el-Âdemî ... el-Harizmî'nin); 57
Kiyâ el-Harrâsî İmadüddin Ebu'l-Hasan Ali b. M. b. Ali et-Taberî el-Âmulî el-Bağdadî eş-Şafiî; 63
Koca Efendi; 500
Kocaeli (İzmit); 330
Kocaelili Muhyiddin Halife; 247
Konevî haşiyesi; 322
Konevî; 71
Konya Mevlânâ Müzesi Ktp. Ferit Uğur; 248
Konya; 69, 70, 71, 72, 73, 114, 123, 169
Konyalı Mehmed Vehbi (müfessir); 151
el-Kostantinî (Nuruddinzâde); 282
Kostantiniyye; 457
Kökçeki köyü (Saruhan'ın); 193
Köp. Ktp. Fazıl Ahmed Paşa; 279
Köp. Ktp. Mehmed Paşa; 322
Köp. Ktp.; 351
Köprücükzâde; 411, 412, 413
Köprülü [kütüphanesi]; 172
Köprülü kütüphanesi; 188
Köprülü Mehmed Paşa [kütüphanesi]; 174
Kudsî; bk. Arabzâde
Kudüs [kadılığı]; 344
Kudüs kadılığı; 290
Kudüs müderrisliği; 222
Kudüs; 81, 128, 194, 231
Kûfe 27, 169
Kûfeli nahivciler; 192
Kurd Efendi, Helvacızâde M. b. Ömer er-Rumî (Tatarpazarcıklı); 492
Kureyşliler; 354
Kurtuba; 81
el-Kurtubî Ebû Abdillah M. b. Ahmed el-Endelüsî; 45
Kurtubî Tefsiri; 128
Kurtubî; 162, 238
el-Kurtubî; 40
el-Kuşeyrî Ebû Nasr Abdürrahim b. Ebi'l-Kasım Abdilkerim b. Hevazin eş-Şafiî; 64
el-Kuşeyrî Ebu'l-Kasım Abdülkerim b. Hevazin en-Nisâbûrî; 63
el-Kuşeyrî; 89, 142
Kutalmışoğlu Süleyman Şah; 69
Kutbüddin (el-İznikî); 119, 120
Kutbüddin el-Herevî; 122
Kutbüddin el-İznikî M. b. M.; 77
Kutbüddin el-İznikî; 119
Kutbüddin er-Râzî Ebû Abdillah M. b. M. et-Tahtânî el-Büveyhî; 68
Kutbüddin er-Râzî et-Tahtanî; 358
Kutbüddin er-Râzî; 346, 359
Kutbüddin eş-Şirâzî Ebu's-Senâ Mahmud b. Mes'ud b. Muhlis el-Farisî; 76

Kutbüddin eş-Şîrâzî Ebu's-Sena Mahmud b. Mes'ûd el-Farisî; 68
Kutbüddin Muhammed b. Muhammed el-İznikî er-Rumî; bk. Kutbüddin el-İznikî
Kutbüddin Muhammed Harizmşah; 55
Kutbüddin; 360
Kuzey Afrika; 29
Küçük Ahmedzâde; 219
Küçük Ayasofya; 308
Küçük Karaman; 443
Küçük medrese (Medrese-i Sağîre, İznik'te); 385
Külliyat-ı Rûşenî; 341
Küpsi nahiyesi (Filibe'nin); 282
Kütahya; 72, 169, 235, 315, 431, 467
Kütüb-i Sitte; 37
Kütüphane-i Umumî; 256

L

Lâdik (Denizli); 72
Lâdik; 293
Laleli [S. Ktp.]; 412
Lâlî Ahmed Çelebi; 459, 460, 461
Lâlî Efendi (Lâlî Ahmed Çelebi); 460
Lâmiî Çelebi, Mahmud b. Osman el-Bursavî er-Rumî; 491
Lârende (Karaman'ın beldesi); 187
Lârende; 157, 158, 189
Letâifnâme (Asam el-Karamanî'nin); 159
Letâifü'l-İşârât (el-Kuşeyrî ... es-Nisâbûrî'nin); 63
Letâifü'l-İşârât (el-Kuşeyrî'nin); 142
Letâifü'l-İşârât (Simavî'nin); 171
Letâifü'l-İşârât; 89
Libya üniversitesi; 151
Lübâbü't-Te'vîl (el-Hazin el-Bağdadî'nin); 104
Lübâbü't-Te'vîl fî Ma'âni't-Tenzîl (el-Hazin ... el-Bağdadî'nin); 46
Lübâbü't-Te'vil fî Ma'âni't-Tenzîl (el-Hazin el-Bağdadî'nin); 463
Lübâbü't-Te'vil fihi Me'âni't-Tenzîl (el-Hazin'in); 23
Lübâbü't-Tefâsîr (el-Kirmanî ... eş-Şâfiî'nin); 65
Lühâbü't-Te'vil; 229
Lütfullah b. Kutbiddin Hasan et-Tokadî er-Rumî el-Hanefî; bk. Molla Lütfi

M

M. b. Ahmed b. M. b. Hasan b. Abdissamed el-Buharî es-Samsunî; bk. Samsunîzâde
M. b. Armağan (Molla Yegân); 211, 393
M. b. Cerir et-Taberî (selef-i salihîn); 343
M. b. Ferâmûz (Ferâmürz, Feramerz) b. Ali Hüsrev es-Sivasî el-Hanefî; bk. Molla Hüsrev
M. b. Hızır b. Teymiyye; 41
M. b. Ka'b el-Kurazî (tâbiî müfessir); 28
M. b. Ka'b el-Kurazî; 33
M. b. Kâdı-i Ayasuluğ; 92
M. b. Noktacı'nın hankâhı (Edirne'de); 271
M. b. Salihî el-Hilâlî; 428
M. Hamdi Yazır (müfessir); 151
M. Hüseyn ez-Zehebî; 193
M. Ktp. Ali Emirî; 456
M. Ktp. Ali Emîrî-Arapça; 341
M. Niksarî (Taşköprîzâde Mustafa b. Halil'in dayısı); 184
M. Şah el-Fenarî (ilmiyeden); 179
Ma'âlimü't-Tenzîl (el-Bağavî'nin); 252
Ma'âlimü't-Tenzîl li'l-Bağavî; 317
Ma'âlimü't-Tenzîr; 272
Ma'âni'l-Kur'ân (Ebû İshak ... el-Bağdadî'nin); 38
Ma'âni'l-Kur'ân (Ebu'l-Hasan ... el-Bağdadî'nin); 38
Ma'âni'l-Kur'ân (el-Ferrâ'nın); 33
Ma'âni'l-Kur'ân (İbnü'l-Hayyât ... es-Semerkandî'nin); 49
Ma'âni'l-Kur'ân (Şerif ... eş-Şîî'nin); 39
Mağrib; 40
Mağribli; 29
Mahmud Çelebi en-Nakşibendî; 414
Mahmud Efendi (Müderris Mahmud Efendi); 304
Mahmud Paşa (vezir ve bilgin); 84
Mahmud Paşa (Vezir); 123, 364, 394
Mahmud Paşa [medresesi]; 390
Mahmud Paşa medresesi (İstanbul'da); 325
Mahmudpaşa Camii; 495
el-Makâsıd fî Fedâili'l-Mesâcid (Molla Arab'ın); 233
el-Makrizî; 44
el-Maksad fi'l-Kelâm (Bâbertî'nin); 350
Malakar [medresesi]; 394
Malkaralı Emin Efendi; 202

Malûl Efendi; 430
Manastır medresesi (Bursa'da); 178
el-Manastırî, Nasrullah .. el-Hanefî; 495
Manav İvaz; bk. Molla İvaz
Manisa Kütüphanesi; 256
Manisa; 73, 129, 152, 479
Mansur (Abbâsi halifelerinden); 36
el-Mantıkî Mübarekşah; 114
Mantıkî Mübârekşah; 169
Manzum Kanun-i Lügat-i İlâhî ... (İbn Melek'in); 167
Manzume fi'l-Fıkıh (Sa'dî Çelebi'nin); 327
Manzûme-i Vâridât (Bâlî Efendi'nin); 259
Maraş; 290
Mârûzât (Ebussuud Efendi'nin); 147
Matla'u'l-Ma'ânî ve Menbe'u'l-Mebânî (es-Semerkandî Hüsamüddin ... el-'Ulyâbâdî'nin); 52
mâturîdî kelâmcı; 221
Mâturîdî mezhebi; 48
Mâturîdî; 91
Mâverâünnehir; 48, 50, 65, 176, 177, 187, 230, 474
el-Mâverdî Ebu'l-Hasan Ali b. M. B. Hubeyb el-Basrî el-Bağdadî; 38
Mazdekî 38
Mazharu Envâri't-Tenzîl ... (Ahmed es-Sinobî'nin); 497
Mazlum Melik Ahmed Çelebi; 289
Me'âlimü't-Tenzîl fi Tefsîri'l-Kur'ân (el-Bağavî (İbnü'l-Ferrâ) ... el-Horosanî'nin); 64
Me'mun (Abbâsî halifesi); 32
Me'mun (halife); 36
Mebârikü'l-Ezhâr fi Şerhi Meşâriki'l-Envâr li's-Sağânî (İbn Melek'in); 166
Mecâlis; 102
el-Mecâlisü's-Sinâniyye (Ümmi Sinanzâde'nin); 102
Mecâlisü't-Tefâsîr ve Nazmü Kıssati Yusuf (Hamdi Çelebi'nin); 490
Mecâzâtü'l-Kur'ân= Hakâiku't-Tenzîl (Şerif ... eş-Şiî'nin); 39
Mecâzü'l-Kur'ân (Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ'nın); 33
Mecâzü'l-Kur'ân; 35
Mecdi Efendi; 322, 326, 375, 376
Mecdüddin b. el-Esîr (Karahanlılar dönemi müfessiri); 41
Mecma'u'l-Beyân fi (ma'ânî) Tefsîri'l-Kur'ân= (el-Vasît) (et-Tabersî ... eş-Şiî'nin); 54
Mecma'u'l-Bihâr (Hacı Hasanzâde'nin); 395
Mecma'u'l-Envâr fi Cemî'i'l-Esrar (Hacı Paşa el-Aydınî ... el-Mısrî'nin); 77
Mecma'u'l-Envâr fi Cemî'i'l-Esrar (Hacı Paşa el-Aydınî'nin); 115, 116, 118
Mecma'u'l-Envâr; 271
Mecma'u'l-Kavaîd... (Lâlî Ahmed Çelebi'nin); 460
Mecma'u'l-Mesâili'ş-Şer'iyye ... (Lâlî Ahmed Çelebi'nin); 460
Mecma'ü'l-Bahreyn (İbnü's-Sââtî'nin); 166
Mecmû'atü'n-Nasâih (Bâlî Efendi'nin); 259
Mecmuatü'l-Fetâvâ= Fetâvâ-i Ebussuud (Ebussuud Efendi'nin); 146
Mecmuatü'l-Münşeât ... (Hüsamzâde'nin); 313
Medâricü'l-(melikil) Mennân ... (İbrahim el-Kırîmî'nin); 309
Medâricü'l-'İfhâm ve'l-İfrâc fi Tefsîri Semâniyete Ezvâc (en-Nesefî ... el-'Ukaylî'nin); 52
Medâricü'l-İtikad ... (Bitlisî'nin); 480
Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl (Ebu'l-Berekât en-Nesefî'nin); 23
Medâris-i Semâniye; 84, 85
Medenî [sûre]; 273, 280, 329, 425
Medine [kadılığı]; 344
Medine kadılığı; 306
Medine Okulu; 28
Medine; 27
Medrese-i Beyhakıyye (Nîşâbûr'da); 80
Medrese-i Sa'diyye (Nasr'ın kurduğu medrese); 80
Medrese-i Silsile (Zincirli medrese); 355
Mefâtîhu'l-'Ulûm fi Tefsîri'l-Fâtiha (İbn Hâtibi'r-Rey ... et-Taberistânî'nin); 57
Mefâtîhu'l-Gayb (Fahruddin er-Râzî'nin); 23, 56
Mefâtîhu'l-Gayb ... (İbn Hâtibi'r-Rey ... et-Taberistânî'nin); 57
Mefâtîhu'l-Gayb; 91
Mehmed (Şehzâde); 129
Mehmed b. Armağan (Molla Yegân); 453
Mehmed Bey (Aydınoğlu); 115
Mehmed Bey, Aydınoğlu; 110
Mehmed Efendi (Amasya müftüsü); 495
Mehmed Mecdi Efendi; 174
Mehmed Niksarî; 105

Mekke müşrikleri; 287
Mekke Okulu; 28
Mekke uleması; 343
Mekke; 27, 137, 169, 175, 270, 306, 386, 482
Mekkî [sûre]; 273, 280, 329, 425, 458
Mekteb-i İbtidâiye (ilkokul); 85
Mekteb-i İdâdî (Lise); 85
Mekteb-i Rüşdiye (ortaokul); 85
Melik Eşref Seyfüddin Baybars; 194
Melik Zahir Ferec b. Berkuk; 169
Melikşah; 60
Memlûk sultanlığı; 43
Memlûkler; 41, 43, 44, 45, 93, 96
Menâfi'u'l_Kur'ân=Fevâidü'l-Kur'ân (İbn Melek'in); 166, 167
Merdûmiyye [medresesi]; 304
Merdümî b Ali Çelebi; 484
Merdümî b. Ali Çelebi el-İstanbulî; bk. Merdümî b. Ali Çelebi
Merdümî b. Ali; 485
Merdümî; 484, 485, 487
Merdümî; bk. Merdümî b. Ali Çelebi
Merhaba Efendi; 430, 437
Merkez Efendi; Şeyh Muslihüddin Mustafa b. Hızır; 501
Merv; 55, 81
Mervan; 275
Merzifon medresesi; 390
Merzifon; 374, 406
Merzübânnâme (İbn Arabşah'ın); 476
Mes'ûdî fî Fürû'ı'l-Hanefiyye (Ebû M.b. Abdillah en-Nâsıhî'nin); 53
Mesâbîh; 238
el-Mesâbîh; 257
Mesâbîhu's-Sünne (Bağavî'nin); 223
Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Ensâr (el-Ömerî'nin); 44
Meserretü'l-Kulûb (Semavî'nin); 171
Mesnevî (Mevlânâ'nın); 340, 415, 421
Mesrûk b. el-Ecda' (tâbiî müfessir); 28
Metâlibü'l-Âliye; 317
Metnü'l-Ferâid ... (Birgivî'nin); 279
el-Mevâ'ızu'l-Hisân fi ... (Debreli Vildan Faik Efendi'nin); 101
el-Mevâhibü'l-'Aliyye (Hüseyin el-Kâşifî'nin); 463
el-Mevahibü'l-'Aliyye; 480, 481
Mevâhibü'r-Rahmân ... (İbrahim el-Kırîmî'nin); 309
Mevâkıf (Seyyid Şerif'in); 219
Mevâkıf; 268
Mevlânâ Celâleddin Rûmî (tarikat şeyhi); 62, 72
Mevlânâ Celâlüddin er-Rûmî; 90
Mevlânâ Hüseyin el-Kâşifî; 483
Mevlânâ Sinan; bk. Muhaşşî Sinan Efendi
Mevlânâ; 340, 452
Mevlanâzâde, Muhibbüddin M.b. Ahmed b. Bayezid el-Beratî el-Aksarayî el-Hanefî; 493
Mevlidü'n-Nebî; (Molla Arab'ın); 233
Mısır [daki medreseler]; 70
Mısır [kütüphaneleri]; 327
Mısır Dâru't-Tedavî (Mısır hastanesi); 115
Mısır hastanesi; 115
Mısır Memlükleri; 40
Mısır uleması; 348, 475
Mısır; 29, 39, 43, 70, 81, 83, 85, 88, 114, 115, 130, 152, 169, 170, 178, 193, 194, 231, 240, 241, 270, 348, 355, 475
Mi'râcü'l-Ervâh (Çelebi Halife'nin); 201
Mi'râcü'l-a'lâ fi Tefsîri Süreti İsrâ (Bahşî Halife el-Amasyavî'nin); 491
Miftâhu'l-Cennât (Ahmed-i Dâî'nin); 468
Miftâhu'n-Necât ... (Lamiî Çelebi'nin); 491
Miftâhu's-Sa'âde ... (Taşköprîzâde'nin); 264
Miftâhu's-Sa'âde; 262
Millî Eğitim Bakanlığı; 464
Milli Ktp Yazmalar; 226, 470
Millî Ktp.; 227
Mimarzâde; 290
Minuçehrî; 53
Mir'âtü'l-Edeb (İbn Arabşah'ın); 476
Mir'âtü'r-Rü'yâ fi't-Ta'bîr (Atûfî'nin); 407
Mir'âtü't-Te'vîl; 408, 410, 411
Mîrim Çelebi; 262
Mirim Kösesi M. Efendi; 282
Mirkâtü'l-Vüsûl ... (Molla Hüsrev'in); 380
Misbâhu't-Ta'dîl fi Keşfi Envâri't-Tenzîl ... (Kırîmî'nin); 374, 375
Miskeveyh; 324
Miskinnâme (Rûşenî'nin); 341
el-Mişkât; 257
Mişkâtü'l-Envâr (Gazzalî'nin); 250
Mîzânü't-Tasrîf (Hacı Hasanzâde'nin); 395

Moğol illeri; 474
Moğol istilâsı; 39, 43, 69, 70, 73, 110
Moğol taarruzları; 43
Moğol tahribatı; 504
Moğollar; 75
Moğollar'ın istilâsı; 504
Mohaç seferi; 232
Molla Fenarî; 211
Molla Akbilek; 491
Molla Arab el-Ankatî; bk. Molla Arab
Molla Arab el-Vaiz; 422
Molla Arab el-Vaiz; bk. Molla Arab
Molla Arab; 230, 231, 232, 233
Molla Camî; 93, 96
Molla Efendi; 426
Molla Fenarî; 95, 114, 173, 174, 176, 177, 178, 179, 180, 193, 238, 349, 355, 356, 360, 453, 475
Molla Feyzullah; 169
Molla Güranî medresesi (İstanbul'da); 222
Molla Güranî; 15, 95, 128, 238, 454, 504
Molla Halil; 479
Molla Hanefî; 404
Molla Hüsrev; 84, 369, 378, 379, 380, 381, 382, 384, 390, 400, 454
Molla İvaz; 335, 336, 339
Molla İzarî; 204
Molla Karabâğî Yusuf; 404
Molla Lütfi; 203, 205, 207, 239, 386
Molla Lütfi; 204
Molla Mezid; 231
Molla Salahaddin; 390
Molla Yegân (M. b. Armağan); 393
Molla Yegân (Mehmed b. Aramağan); 453
Molla Yegân medresesi (Bursa'da); 427
Molla Yegân; 129, 211, 454
Mollazâde; 426
el-Mu'avvel ... (Kerîmî'nin); 375
Mu'îdzâde Muhammed b. Abdilaziz Habib el-Bektutî el-Mer'aşî el-Hanefî el-Kâdirî; bk. Mu'îdzâde
Mu'îdzâde; 289, 290, 292
el-Mu'temed fi't-Tefsîr (et-Teymî ... el-İsfahanî'nin); 64
Muarrefzâde; 239
el-Mufassal (Zemahşerî'nin); 324
Muğla; 234
el-Muğlavî; bk. Vefâî Muhyiddin Efendi el-Muğlavî
Muhakeme beyne'd-Devânî ... (Hacı Hasanzâde'nin); 395
Muhammed b Emir Hasan b Sinan en-Niksarî er-Rumî; bk. Suudî Efendi
Muhammed b. Bedruddin Münşî; 152
Muhammed b. el-Mu'îd el-Kâdirî el-Bektutî el-Mer'aşî; 289
Muhammed b. Hacı Hasan Efendi (Balıkesirli, kazasker); 247
Muhammed b. Kâdı-i Manyas; 500
Muhammed b. Kutbüddin el-İznikî; 119
Muhammed b. Necib el-Karahisarî er-Rumî el-Hanefî; bk. Karahisarî M. b. Necib
Muhammed b. Ömer; 233
Muhammed Câmî; bk. Hacı Hasanzâde
Muhammed et-Tunusî; 262
Muhammed Samsunî; 325, 411
Muhammed Şah el-Fenarî (Fenarîzâde); 360
el-Muhammediyye (Musannifek'in); 123, 124, 125
el-Muhammediyye fi Tefsîri'l-Kur'ân ... (Musannifek'in); 124
el-Muharrerü'l-Vecîz li Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz (İbn 'Atıyye ... el-Mağribî'nin) 40
Muhaşşî Sinan Efendi; 437, 439
Muhaşşî; 440
Muhaşşî; bk. Muhaşşî Sinan Efendi
Muhşî Sinan Efendi; 146, 273
Muhtasar fi İlmi'l-Hadis (el-Kâfiyeci'nin); 196
Muhtasaru Fetâvâ-i Kâdîhân (Ahîzâde'nin); 391
el-Muhtasaru'l-Müfid fi İlmi't-Tarih (el-Kâfiyeci'nin); 196
Muhyiddin Çelebi b. Ali el-Fenarî; 386
Muhyiddin Ebû Abdillah M. b. Süleyman b. Sa'd b Mes'ud er-Rumî el-Bergamavî; bk. El-Kâfiyeci; 193
Muhyiddin Efendi; 273
Muhyiddin el-Fenarî; 437
Muhyiddin el-Hamîdî; 298
Muhyiddin Halife (Kocaelili); 247
Muhyiddin İbn Arabî (tarikat şeyhi); 62
Muhyiddin İbnü'l-'Arabî et-Tâî el-Endelüsî; 40
Muhyiddin İbnü'l-Arabî; 40, 72

Muhyiddin M. b. Ali el-Karabâğî er-Rumî el-Hanefî; bk. Karabâğî Muhyiddin Muhammed Efendi
Muhyiddin M. B. Bedriddin b. Mahmud es-Saruhanî el-Akhisarî el-Mağnisî er-Rumî el-Hanefî; bk. Muhammed b. Bedruddin Münşî
Muhyiddin M. b. Bedrüddin Mahmud el-Muğlavî el-Vefat er-Rumî el-Hanefî; bk. Vefâî Muhyiddin Efendi el-Muğlavî
Muhyiddin M. b. Hüsamüddin et-Tirevî el-Hanefî; bk. Kara Çelebi
Muhyiddin M. b. İbrahim b. Hasan en-Niksarî er-Rumî el-Hanefî; bk. en-Niksarî M. b. İbrahim
Muhyiddin M. b. Muslihiddin Mustafa b. Şemsiddin el-Hanefî el-Kocavî er-Rumî; bk. Şeyhzâde el-Kocavî
Muhyiddin M. b. Ömer b. İvaz el-Antakî el-Hanefî; bk. Molla Arab
Muhyiddin M. b. Tacüddin İbrahim er-Rumî el-Hanefî; bk. Hatibzâde Muhyiddin Muhammed Efendi
Muhyiddin M. et-Tablbâzî er-Rumî el-Hanefî; bk. Tablbaz
Muhyiddin M.b. el-Vaiz M. b. Ömer el-Antakî er-Rumî el-Hanefî; bk. Arabzâde
Muhyiddin Muhammed Hatibzâde; 388
Muhyiddin Tablbâz; 218
Mukaddimetü's-Salât (Kutbüddin el-İznikî'nin); 120
Mukaddimetü't-Tefsîr (Kâdı-i Bağdad'ın); 493
Mukatil b. Süleyman (tabiî); 342
Mukâtil b. Süleyman; 34, 71
el-Muknî fi Tefsîri'l-Kur'ân (el-Kâşgarî ... el-Elma'î'nin); 63
Murad Aslanoğlu İshak Bey; 75
Murad Hüdâvendigâr; 168
Murad Molla Kütüphanesi; 135
Murad Molla; 337, 338, 405
Murad Paşa Camii; 325
Muradiye medresesi (Bursa'da); 204
Musa b. Hüseyin el-İznikî; 104
Musa Çelebi (Yıldırım'ın oğlu); 170
Musa el-İznikî; 463, 464, 465, 469, 472, 473, 476, 477
Musannifek; 122, 123, 124, 126, 269
Mûsile-i Sahn; 85
Muslihiddin Efendi; 331
Muslihiddin Hatibzâde; 388
Muslihiddin Kestelî; 224
Muslihiddin Mustafa b. Abdillah el-Birgivî el-Aydınî er-Rumî el-Hanefî; bk. Birgivîzâde Muslihiddin Mustafa
Muslihiddin Mustafa b. Hüsamüddin Hüseyn b. M. b. Hüsamüddin el-Bursavî er-Rumî; bk. Hüsamzâde
Muslihiddin Mustafa b. İbrahim el-Hanefî er-Rumî; bk. İbn Temcid
Muslihiddin Mustafa b. Pîr M. Ali et-Tirevî el-Aydınî el-Hanefî; bk. Bostan Efendi (Bostanzâde)
Muslihiddin Mustafa b. Şaban el-Gelibolî er-Rumî el-Hanefî; bk. Sürûrî Efendi
Muslihiddin Mustafa Niksarî; 215
Muslihiddin Mustafa; 262
Mustafa (Şehzâde); 415, 418
Mustafa b. Muhammed (Muhammedî) el-Ankaravî; 447
Mustafa b. Muhammedî; 104, 448, 449
Musul Atabeyliği; 59
Musul; 81
Mûtezile; 49
Mutezilî ulemâ; 60
Mutezilî; 39
el-Muvaddıh fi't-Tefsîr (et-Teymî ... el-İsfahanî'nin); 64
Muvaffakuddin er-Rumî; 349
Mücahid (tabiî); 342
Mücahid b. Cebr el-Mekkî (tâbiî müfessir); 28, 31
Mücahid; 23, 33
Müderris köyü (İstanbul civarında); 143
Müderris Mahmud Efendi; 303
el-Müderrisü'l-Karamanî; bk. Kara Kemal
Müeyyed (Mısır Sultanı); 178
Müeyyed b. Abdülmü'min (Simavî'nin amcazâdesi); 169
Müeyyedzâde (Anadolu kazaskeri); 242
Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi; 239
Müeyyedzâde, Abdurrahman b. Ali b. Müeyyed el-Amasî er-Rumî el-Hanefî; 490
Müeyyedzâde; 143, 144, 397, 400, 478, 479
el-Müfredat (Ragıb el-İsfahanî'nin); 324

Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân (Ragıb ... el-Mufaddal'ın); 54
Müfredâtü'l-Kur'ân; 35
Müfti's-Sekaleyn (İbn Kemal Paşa); 239
Mülteka'l-Bahreyn (Musannifek'in); 124, 125, 126
Münebbihü'r-Râkıdîn (Musa el-İznikî'nin); 473
el-Münire fi'l-Mevâ'ız (İbn Kemal'in); 243
Münşî Efendi; 152, 153, 154, 156
Münşî; bk. Muhammed b. Bedruddin Münşî
el-Müreşşah Şerhu'l-Müveşşah ... (Molla Güranî'nin); 131
Mürre b. Şürâhîl el-Hemedânî (tâbiî müfessir); 28
el-Mürûk fi't-Tefsîr (Nâsıhuddin b. el-Hanbelî'nin); 42
Müslim; 238
el-Müstağfirî Ebu'l-Abbas Cafer b. M. el-Mu'tez en-Nesefî; 62
el-Müstasfa (İmam Gazzalî'nin); 223
Müsterâdu'l-Envâr ve Müstefâdu'l-Esrâr (Tarsusî'nin); 371
Müşkil al-Kur'ân ve'l-Hadis (İbn Kutayba'nın); 71
Müşkilâtü't-Tefâsîr (Kutbüddin eş-Şirâzî ... el-Farisî'nin); 68, 76
Müşkilü'l-Ahkâm (Molla Hüsrev'in); 380
Müşkilü'l-Kur'ân; 35
Müteşâbihü'l-Kur'ân (eş-Şerîşî'nin); 42
Müteşâbihü'l-Kur'ân (İbn Şehrâşûb'un); 42
Müteşâbihü'l-Kur'ân; 45

N

Nahcivan beldesi; 138
Nahcivanî; 15, 96, 138, 139, 140, 141
Nakdü'l-Efkâr fi Reddi'l-Enzâr (Molla Hüsrev'in); 380
Nakkaş (müfessir); 71
Nakşî şeyhleri; 156
Nakşibendî tarikatı; 152
Nâsıhuddin b. el-Hanbelî; 42
Nasıruddin b. el-Adîm; 348
Nâsıruddin et-Tûsî; 87
en-Nâsih ve'l-Mensûh (Ebu'l-Kasım Hibetullah ... el-Busırî'nin); 42
en-Nâsih ve'l-Mensûh (Kasım ... el-Kurtubî'nin); 40
en-Nâsih ve'l-Mensûh; 45
Nasr (Gazneli Mahmud'un biraderi); 80
Nasreddin Hoca; 453
Nazır Mezarlığı; 431
Necâtü'l-Ahbâb ... (Bostanzâde'nin); 427
Necmüddin Dâye (tarikat şeyhi); 62
Necmüddin Dâye Ebû Bedr Abdullah b. M. b. Şâhâver el-Esedî er-Râzî; 76
Necmüddin Dâye; 72, 73, 90, 238
Necmüddin el-Kübrâ Ebu'l-Cennâb Ahmed b. Ömer b. M. El-Hıyûkî (el-Hıyvâkî) el-Harizmî; 57
Necmüddin el-Kübrâ; 90, 297
Necmüddin en-Nesefî; 122
Necmüddin Kübrâ (tarikat şeyhi); 62
Necmüddin Mahmud et-Tebrizî; 250
en-Nehrü'l-Mâd mine'l-Bahr (Muhtasaru'l-Bahri'l-Muhît) (Ebû Hayyân ... el-Endelüsî'nin); 41
en-Nehrü'l-Mâh Mine'l-Bahr (Muhtasaru'l-Bahri'l-Muhît) (Ebû Hayyân Esîruddin ... el-Endelüsî'nin); 46
en-Nesefî Abdülaziz b. Osman b. İbrahim b. M. b. M. B. Cafer el-Esedî el-'Ukaylî; 52
Nesefî akaidi; 364
en-Nesefî İbrahim b. Ma'kıl b. el-Haccac b. Harraş el-Hanefî (Kâdı-i Nesef); 51
en-Nesefî Necmüddin Ebû Hafs Ömer b. M. b. Ahmed b. İsmail b. M. b. Ali es-Semerkandî; 52
Nesefî; 134, 228
Neseî; 61
Neşvân b. Sa'îd el-Hımyerî; 42
Netâyicü'l-Efkâr ... (Kadızâde'nin); 444
en-Nevâbiğ (Cemal Halife'nin); 225
Nevâdiru'l-Ahbâr fi Menâkıbi'l-Ahyâr (Taşköprîzâde'nin); 264
Neylü'l-Merâm ... (el-Kâfiyeci'nin); 196
Neynâme (Rûşenî'nin); 341
Nezîlü't-Tenzîl (Münşî Efendi'nin Tefsîr-i Şerîf'i); 154
Niğde; 72
Nihâlî Cefer Çelebi; 414
en-Nihâye (Molla Arab'ın); 231
en-Nihâye fi'l-Fürû'i'l-Hanefi (Molla Arab'ın); 233
Nihâyetü'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân (Cemâlüddin ... el-Mevsılî'nin); 42
Nihâyetü'l-Ereb fi Fünuni'l-Edeb (en-Nüveyrî'nin); 43, 44

Niksar; 211
en-Niksarî M. b. İbrahim; 211
Niksarî; 211, 212, 213, 214, 215
Niksarlı Emir Hasan'ın oğlu; bk. Suudî Efendi
Nimetullah Nahcivanî; 504
Nîsâbûr medreseleri; 80
Nîsâbûr; 81
en-Nisâbûrî Ali b. el-Hasan b. Ali Ebi'l-Muhsin es-Saydalî (es-Sandalî); 63
Nîsâbûrî; 134
Nişâbûr; 58, 80
Nizamiye medreseleri; 83
Nizamiye medresesi (Bağdat'ta Dicle kenarında); 81
Nizamüddin en-Nisâbûrî; 297
Nizâmülmülk; 60, 80, 81, 97
Noktacı Camii Vaizi (Tâcüddin Efendi); 270
Noktacı Camii ve dergâhı; 270
NOSM Ktp.; 307, 362, 440, 469, 470, 477, 482, 485
Numan-i Sânî (Ebussuud Efendi); 143
Nureddin; 41
Nuruddin Ahmed b. Mahmud el-Asam el-Karamanî; 367
Nuruddin Hamza b. Mahmud el-Karamanî; bk. Hamza el-Karamanî
Nuruddinzâde Muhyiddin M. b. Mustafa (Nuruddinzâde); 282
Nuruddinzâde Muslihiddin b. Nuriddin Ahmed (Nuruddinzâde); 282
Nuruddinzâde Muslihiddin Efendi (Nuruddinzâde); 282
Nuruddinzâde Muslihiddin Mustafa b. Nuruddin Ahmed (Nuruddinzâde); 282
Nuruddinzâde Muslihiddin Mustafa Efendi (Nuruddinzâde); 282
Nuruddinzâde Mustafa b. Ahmed (Nuruddinzâde); 282
Nuruddinzâde; 281, 283, 308
Nûrü'l Kulûb (Simavî'nin); 171, 172
Nûrü'l-Kulûb; 89
en-Nücûmü'z-Zahire (İbn Tağriberdî'nin); 44, 242
en-Nüket ve'l-'Uyûn= Tefsîru'l-Mâverdî (el-Mâverdî ... el-Bağdadî'nin); 38
en-Nüketü'z-Zarife ... (Bâbertî'nin); 350
en-Nüveyrî; 43
Nüyetü's-Sayyâdîn ... (İbn Melek'in); 167
Nüzhetü'l-Ervâh ... (el-Kafiyeci'nin); 196
Nüzhetü'l-İhvân ... (el-Kâfiyeci'nin); 196

O

Orhan Bey; 450
Orhan Gazi; 82, 97, 99, 103, 104, 447, 449
Orhaniye medresesi (İznik'te); 177
Orta Anadolu; 139
Orta Asya; 29, 44, 48, 74, 75, 83, 88, 104, 193
Orta Asya'daki medreseler; 70
Orta Doğu; 48
Osman ed-Devrakî; 281
Osman Gazi; 97, 98, 99, 100
Osmanoğulları; 449

Ö

Ömer (Molla Arab'ın babası); 230
Ömer b. Abdilaziz; 275
Ömer Dıyaüddin el-Aydınî el-Hanefî; bk. Rûşenî Dede Ömer
Ömer en-Nesefî; 238
Ömer Nasuhi Bilmen (müfessir); 151
el-Ömerî; 44
el-Ömerî; bk. Musannifek
Özbek Hanlığı; 65

P

Pantokrator; 86
Paşa Çelebi Gıyâsüddin, Risale fi't-Tefsîr (Paşa Çelebi'nin); 222
Paşa Çelebi; 221, 222, 223
Paşaoğlu Umur Bey; 471
Peçin (Milas kazasında); 72
Pervîz-i Rumî, Pervîz b. Abdillah er-Rumî el-Hanefî; 496
el-Pezdevî Fahru'l-İslâm Ebu'l-Hasan Ali b. M. b. el-Hüseyn b. Abdilkerim el-Keşşî en-Nesefî es-Semerkandî; 51
Pîr Ali Efendi; 276
Pir M. Bahaüddin el-Erzincanî (Şeyh Pîrî); 199
Pîr Muhammed; 327
Pîrî Paşa medresesi (İstanbul'da); 414
Pîrî Paşa; 224
Pîrî Paşazâde; 157

R

Ragıb el-İsfahânî Ebu'l-Kasım el-Hüseyn b. M. b. el-Mufaddal; 54
Ragıb el-İsfahanî; 92, 324, 343
Râhatü'l-Kulûb (Kutbüddin el-İznikî'nin); 120
er-Rammânî Ebu'l-Hasan Ali b. İsa el-Bağdadî el-Mutezilî; 39

Ravdâtü'l-Ezkâr ... (Abdülmecid Efendi'nin); 294
Ravdu'l-Cinân ve Rûhu'l-Cenân fi Tefsîri'l-Kur'ân (er-Râzî Ebu'l-Fütûh ... es-Şiî'nin); 54
Ravdu'l-Ezhâr (Vefâî'nin); 236
Ravdu'l-İnsan ... (Atûfî'nin); 407
Ravh b. 'Ubâde el-Basrî (rivayet toplayıcı); 33
Ravza-i Mutahhara; 146
er-Râzî Ebu'l-Feth Süleym b. Eyyûb b. Süleym eş-Şafiî; 54
er-Râzî Ebu'l-Fütûh el-Hüseyn b. Ali b. M. en-Nisâbûrî eş-Şiî; 54
er-Râzî Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Faris b. Zekeriya el-Kazvinî eş-Şafiî el-Malikî; 54
er-Râzî; bk. Musannifek
Rebi' b. Enes; 33
Receb b. M. el-Kızanluğî; 202
Resâil ve Ta'lîkât-ı Muhtelife (Sa'dî Çelebi'nin); 327
Reşid Efendi [S. Ktp.]; 125, 412
Reşid Rıza (müfessir); 151
Revdâtü'l-Cennât (Birgivî'nin); 279
Revnaku't-Tefâsîr (Karahisarî'nin); 256
Revnaku't-Tefâsîr fi Hakki'l-Enbiyâ; 256
Revnaku't-Tefâsîr; 256
Rey; 58, 81
Risale fi Âyeti "el-Haccü Eşhür" (el-Cemalî'nin); 490
Risale fi ba'dı Letâifi Sûreti'l-İhlâs (Bâbertî'nin); 349, 353
Risale fi Bahsi's-Sûreti'n-Nebeviyyeti'l- ..... (Davud-i Kayserî'nin); 492
Risale fi Beyani Rüsûmi'l-Mesâhıfi'l-Osmaniyye (Birgivî'nin); 279
Risale fi Beyani Vahdeti'l-Vücûd (Fenarî'nin); 180
Risale fi Cevab ... (el-Kâfiyeci'nin); 196
Risale fi Cevâzi'd-Devr ve's-Sema' (Aksarayî'nin); 357
Risale fi Defi't-Te'âruz ... (Sarı Yakub ... el-Karamanî'nin); 77
Risale fi Defi't-Teârud ... (Sarı Yakub el-Asfar el-Karamanî'nin); 489
Risale fi Devrâni's-Sûfiyye ... (Cemal Halife'nin); 225
Risale fi Esrâri'l-Fatiha (Molla Hüsrev'in); 380, 381, 384
Risale fi Etvâri's-Sulûk (Cemal Halife'nin); 225
Risale fi İmani Ebeveyi'n-Nebî s.a.v. (Fenarîzâde'nin); 361
Risale fi Mebhasi Cüz'in la Yetecezzâ (Bostanzâde'nin); 427
Risale fi Mes'eleti'l-Cebr ve Ğadr (Molla Arab'ın); 233
Risale fi Mevkı'i'l-Ukûl fi Vakfi'l-Menkûl (Ebussuud Efendi'nin); 147
Risale fi Şerhi Bismillah ... (Birgivî'nin); 278
Risale fi Şerhi'l-Aşr ... (İbn Kemal'in); 242
Risale fi Tefsîri ... (Molla Lütfi'nin); 205
Risale fi Tefsîri Âyâtin Muhtelife; (Bâlî Efendi'nin); 259
Risale fi Tefsîri Ayeti "el-Haccü Eşhür" (Müeyyedzâde'nin); 491
Risale fi Tefsîri Ayeti ... (Darib Muhyiddin Efendi'nin); 492
Risale fi Tefsîri Ayeti Muğayyebâti'l-Hams (İbn Kemal'in); 242
Risale fi Tefsîri Ayeti'l-Kürsî (Molla Güranî'nin); 131
Risale fi Tefsîri Ayeti'l-Vudu' (Taşköprîzâde'nin); 264
Risale fi Tefsîri Ayeti'l-Vudu" (Taşköprîzâde'nin); 266
Risale fi Tefsîri Ayetin ... (Birgivîzâde'nin); 398
Risale fi Tefsîri ba'di'l-Âyât (İlyas b. İbrahim .... el-Hanefî'nin); 490
Risale fi Tefsîri Kavlihî Te' âlâ ... (Taşköprîzâde'nin); 267
Risale fi Tefsîri Kavlihî Te'âlâ "Senürîhim Âyâtinâ" (es-Seyyid eş-Şerif ... el-Cürcânî'nin); 69
Risale fi Tefsîri Kavlihî Te'âlâ ... (Hayâlî'nin); 365, 366
Risale fi Tefsîri Kavlihî Te'âlâ ... (Hüsamzâde'nin); 313
Risale fi Tefsîri Kavlihî Te'âlâ ... (Kâdı-i Bağdad'ın); 493
Risale fi Tefsîri Kavlihî Te'âlâ ... (Karabâğî'nin); 404
Risale fi Tefsîri Kavlihî Te'âlâ ... (Molla Hüsrev'in); 380, 381
Risale fi Tefsîrî Kavlihî Te'âlâ ... (Suudî Efendi'nin); 307
Risale fi Tefsîri Kavlihî Te'âlâ ... (Taşköprîzâde'nin); 264

Risâle fi Tefsîri Kavlihî Te'âlâ ... (Taşköprîzâde'nin); 264
Risale fi Tefsîri Kavlihî Te'âlâ ... (Ümmü Veledzâde'nin); 274
Risale fi Tefsîri Kavlihî Te'âlâ-"Fesuhkan" (el-Kesteli'nin); 490
Risale fi Tefsîri Sûreti'n-Nûr (Nuruddinzâde'nin); 284
Risale fi Tefsîri'l-Âyât; 218
Risale fi Tefsîrî'l-Âyâti'l-Müteallika bi'l-Emsâl (Abdülmecid Efendi'nin); 294, 296
Risale fi Tekfiri men Esnede'l-Cebr ... (Hatibzâde'nin); 387
Risale fi Vahdeti'l-Vücûd (Cemal Halife'nin); 225
Risale fi Vakfi'n-Nukûd (Kınalızâde'nin); 432
Risale fi Vücûhi'l-Kırâât (el-Kâfiyeci'nin); 196
Risale fi'l-İskihâre (Vefâî'nin); 236
Risale fi'l-Kadâ ve'l-Kader (Bâlî Efendi'nin); 259
Risale fi'l-Kadâ ve'l-Kader (Bostanzâde'nin); 427
Risale fi'l-Kadâ ve'l-Kader (Taşköprîzâde'nin); 264
Risale fi'l-Müteşâbihât (Küçük Ahmedzâde'nin); 220
Risale fi'l-Velâ (Molla Hüsrev'in); 380
Risale fi'r-Rü'ye ve'l-Kelâm (Hatibzâde'nin); 387
Risale fi't-Tâ'ûn (Hacı Hasanzâde'nin); 395
Risale fi't-Tasavvuf (İbn Melek'in); 167
Risale fi't-Tefsîr (Kınalızâde'nin)
Risale fi't-Tefsîr (Paşa Çelebi'nin); 223
Risale fi't-Tefsîr 'alâ Evâili ... (Abdülkerimzâde'nin); 494
Risale fi't-Tefsîr ve'l-Kelâm; 218
Risale-i Kevseriyye (Çelebi Halife'nin); 201
Risale-i Mi'rac ... (Nuruddinzâde'nin); 284
Risale-i Mükemmele; 461
Risale-i Müsennâ ... (Münşî Efendi'nin); 153
Risale-i Teşrîhiyye (Çelebi Halife'nin); 201
Risale-i Vahdet-i Vücûd (Nuruddinzâde'nin); 284
Risaletu'ş-Şifâ fi Edvâi'l-Vebâ (Taşköprîzâde'nin); 264
Risaletü'l-Beyan (Fenarîzâde'nin); 361
Risaletü'l-Cihad (Hatibzâde'nin); 387
Risaletü'l-Cinâs (Münşî Efendi'nin); 153
Risaletü'l-Etvâr (Çelebi Halife'nin); 201
Risaletü'l-Fevzi'l-'Azîm (Abdülmecid Efendi'nin); 294, 299
Risaletü'l-Havf ve'l-Hüzn (Abdülmecid Efendi'nin); 294, 299
Risaletü'l-Hüdâ ve'l-Felâh (Abdülmecid Efendi'nin); 294, 298
Risaletü'l-Kalemiyye (Ümmü Veledzâde'nin); 274
Risaletü'l-Vücûd (Bayezid Halife'nin); 208
Risaletü'l-Vücûd (Nahcivanî'nin); 140
Risâletü'n-Kalemiyye (Münşî Efendi'nin); 153
Risâletü'n-Necât min Şerri's-Sıfât (Sivasî'nin); 111
er-Risaletü'n-Nûriyye ... (İbrahim el-Kırîmî'nin); 309
Risaletü's-Seyfiyye (Ümmü Veledzâde'nin); 274
er-Risaletü's-Seyfiyye ve'l-Kalemiyye (Kınalızâde'nin); 432
er-Risâletü's-Sultaniyye; 396
Risaletü'ş-Şem'iyye (Ümmü Veledzâde'nin); 274
Risaletün Müte'allika ... (Hatibzâde'nin); 387
Risaletün Ta'lika ... (Kara Çelebi'nin); 316
Riyâdu'l-Ezhâr fî Celâili'l-Ebsâr (Sivasî'nin); 111
Riyâdu'n-Nâsıhîn (Abdülmecid Efendi'nin); 293
Riyâdu'n-Nâsıhîn (Abdülmecid Efendi'nin); 294
Rodos; 423
Rumeli kazaskerliği; 144, 335, 394, 426, 443
Rumeli; 232
er-Rumî (Ekmelüddin el-Bâbertî); 348
er-Rumî (Nuruddinzâde); 282
Rûşenî Dede Ömer; 339
Rûşenî; 340, 341
Rûşenî; bk. Rûşenî Dede Ömer
Rûşeniyye (Halvetî'nin kolu); 340
Rûzbihân el-Baklî Sadruddin Ebû M. b. Ebi'n-Nasr el-Baklî eş-Şirâzî eş-Şafiî; 65
Rücû'u'ş-Şeyh ilâ Sıbâh (et-Tîfâşî'nin); 242
Rüstem Paşa; 335

S

S. Ktp Yazma Bağışlar; 417
S. Ktp. Amcazâde Hüseyin Paşa; 181, 328, 424
S. Ktp. Amcazâde Hüseyin; 439
S. Ktp. Ayasofya; 125, 154, 167, 196, 213, 215, 344, 350, 353, 439
S. Ktp. Bağdatlı Vehbi Ef.; 218

S. Ktp. Carullah Efendi; 159, 160
S. Ktp. Carullah; 116, 388
S. Ktp. Crh.; 351
S. Ktp. Çorlulu Ali Paşa; 351, 439, 440
S. Ktp. Dârü'l-Mesnevî; 260, 284, 428
S. Ktp. Denizli; 279, 316
S. Ktp. Esad Ef.; 395
S. Ktp. Esad Efendi; 233, 264, 274, 444
S. Ktp. Fatih; 310, 388, 439, 456, 461
S. Ktp. Fatih; 440, 456
S. Ktp. Gelibolulu Tahir Efendi; 236
S. Ktp. Gelibolulu Tahir; 369, 381
S. Ktp. Giresun Yazmaları; 405
S. Ktp. H. Hüsnü Paşa; 218, 284, 404, 405
S. Ktp. H. Mahmud Efendi; 279, 433, 435
S. Ktp. Hacı Beşir Ağa; 185, 226, 252
S. Ktp. Hacı Mahmud Efendi; 226, 291, 295, 451
S. Ktp. Halet Efendi; 140, 209, 307
S. Ktp. Hamidiye; 154, 388
S. Ktp. İbrahim Efendi; 456, 460
S. Ktp. İsmihan Sultan; 417
S. Ktp. Kara Çelebizâde; 351
S. Ktp. Kasidecizâde; 460, 461, 497
S. Ktp. Kılıç Ali Paşa; 189, 418, 419
S. Ktp. Laleli; 226
S. Ktp. Raşid Efendi; 256
S. Ktp. Reşid Ef.; 381
S. Ktp. Reşid Efendi; 284, 294, 298, 299, 362
S. Ktp. Süleymaniye; 369, 370, 423
S. Ktp. Şehid Ali Paşa; 136, 205, 233, 236, 248, 264, 296, 313, 366, 384, 391, 398
S. Ktp. Yeni Cami; 372, 408
S. Ktp. Yusuf Ağa; 417, 418
S. Ktp.; 188
[S. Ktp.] Ayasofya; 408, 424
[S. Ktp.] Çorlulu Ali Paşa; 428
[S. Ktp.] Damad İbrahim Paşa; 408, 424, 433, 434
[S. Ktp.] Esad Efendi; 428
[S. Ktp.] Fatih; 256, 440
[S. Ktp.] Hacı Beşir Ağa (Eyüb); 408
[S. Ktp.] Hacı Mahmud Efendi; 256, 449
[S. Ktp.] Hafid Efendi; 449
[S. Ktp.] Hamidiye; 428
[S. Ktp.] Hazreti Halid; 417
[S. Ktp.] Hekimoğlu; 428
[S. Ktp.] İbrahim Efendi; 456
[S. Ktp.] Kasidecizâde; 444
[S. Ktp.] Kılıç Ali Paşa; 417, 440
[S. Ktp.] Mihrişah Sultan; 433
[S. Ktp.] Ragıb Paşa; 417
[S. Ktp.] Reisülküttab; 428
[S. Ktp.] Reşid Efendi; 271
[S. Ktp.] Serez; 417
[S. Ktp.] Süleymaniye; 428
[S. Ktp.] Şehid Ali Paşa; 369, 417, 418, 424, 433, 440
[S. Ktp.] Yozgat; 428, 440
[S. Ktp.]; Karaçelebizâde; 428
[S.Ktp.] Kılıç Ali Paşa; 190
es-Sa'âdetü'l-Fâhire ... (Molla Lütfi'nin); 205
Sa'dî Çelebi; 144, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 413, 440, 442
Sa'dullah b. İsa b Umurhan er-Rumî; bk. Sa'dî Çelebi
Sa'düddin Ferganî (tarikat şeyhi); 62
Sa'îd b. Cübeyr (tâbiî müfessir); 28, 33, 342
Sa'id b. el-Müseyyeb; 30
al-Sa'lebî (müfessir); 71
Sa'lebî; 137, 435, 451
es-Sa'lebî; 41
es-Sa'lebî= (es-Seâlibî) Ebû İshak Ahmed b. İbrahim en-Nisâbûrî; 54
es-Saade ve'l-İkbâl ... (Hacı Paşa el-Aydınî'nin); 115
Saâdetnâme (Hacı Hasanzâde'nin); 395
es-Sadefetü'l-Meliyye ... (Bâberti'nin); 350
Sadık Efendi (Hafız); 426
Sadreddin Konevî (tarikat şeyhi); 62
Sadruddin el-Konevî ekolü; 179
Sadruddin el-Konevî M. b. İshak b. M. b. Yusuf b. Ali el-Konevî; 76
Sadruddin el-Konevî; 89, 90, 177, 181, 238, 250
Sadruddin Konevî; 70, 72, 286
Sadruddinzâde; bk. Fethullah Şirvanî
Safer Şah el-Hanefî; 173
Safer Şah; 175
Sahih (İmam Buharî'nin); 23
Sahih-i Buharî; 128
Sahih-i Müslim; 128
Sahn (Edirne'de); 304
Sahn medresesi; 335
Sahn müderrisliği (İstanbul'da); 263
Sahn müderrisliği; 335
Sahn-ı Semân medresesi; 85

Saîd b. Cübeyr; 302
Salahaddin Eyyûbî; 41
Salahaddin; 41
es-Salâhiyye hankâhı; 475
Salgurlular; 59
Salih Efendi (Sahn müderrisi); 273
Salihiyye; 259
Sâmânoğulları; 48, 50
Samsun; 343
Samsunîzâde Ahmed Efendi; 422
Samsunîzâde Hacı Ahmed Efendi; 343
Samsunîzâde; 343, 344
Sancar; 60
Saray okulları (Enderun); 80
Saray; 232
Sarı Gürüz (Sarı Güzel); 438
Sarı Gürüz Efendi; 437
Sarı Gürüzzâde ...; 496
Sarı Lütfi; bk. Molla Lütfi
Sarı Yakub (Yakub el-Asgar) el-Karamanî; 77
Sarı Yakub el-Asfar (el-Asğar) el-Karamanî; 489
Sarıca Paşa medresesi (Gelibolu'da); 414, 437
Saruhan beldesi; 193
Saruhan; 152, 459
Satuk Buğra Han; 50
es-Secâvendî (İbn Tayfur) Siracüddin Ebû Tahir (Ebû Abdullah) M. b. M. b. Abdirreşid el-Gaznevî el-Hanefî; 54
Secavendî; 238
Secencelü'l-Ervah (Bayezid Halife'nin); 208, 209
Secencelü'l-Ervah fi Tefsîri'l-Fatiha; 209
es-Sedâd fi Fedâili'l-Cihâd (Molla Arab'ın); 232, 233
Sefer Şah; 174
Seferihisar (Sivrihisar); 204
Seferihisar; 454
Sehî Bey; 467
Sehl et-Tüsterî el-Ahvezî el-Basrî; 37
Sehmoğulları; 175
es-Sekâfî Ebû Abdillah el-Kasım b. el-Fadl b. Ahmed b. Ahmed el-İsbahânî; 63
Sekkâkî; 198, 292, 373
Selçuk Bey (Dukak'ın oğlu); 58
Selçuk sultanları; 70
Selçukîler; 72
Selçuklu sultanlar; 59
Selçuklu; 69, 81
Selçuklular; 39, 48, 53, 58, 59, 60, 61, 62, 66, 71, 74, 83, 88, 449
Selçukoğulları; 169
Selim Şah; 215
Selim; 216
Selimiye Kütüphanesi (Edirne'de); 135
Semâniye (İstanbul); 263, 412
Semâniye [medrese]; 204, 222, 273, 325, 326, 385, 394, 397
Semâniye [medresesi, İstanbul'da]; 390
Semâniye medreseleri (İstanbul'da); 217
Semâniye medresesi; 315
es-Semerkandî Alâüddin Ali; 188
es-Semerkandî Alâüddin Ebû Bekr M. B. Abdilhamid b. el-Hasan b. Hamza el-Esmendî (El-Üsmündî); 52
es-Semerkandî Ebû Hamid Alâüddin M. b. Abdirreşid b. el-Hasan el-Esmendî (el-Üsmündî); 51
es-Semerkandî Ebü'n-Nasr M. b. Mes'ud b. M. b. el-Ayyaş es-Sülemî; 51
es-Semerkandî Hüsamüddin M. b. Osman b. M. El-'Ulyâbâdî; 52
Semerkant medreseleri; 74
Semerkant; 55, 58, 66, 67, 82, 183, 186, 187, 474
es-Semîn Şihabüddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yusuf b. M. el-Halebî; 47
Serez; 170, 171
Sevâbiğu'n-Nevâbiğ ... (Münşî Efendi'nin); 153
Sevâkıbü'l-Enzâr fi Evâili Menâri'l-Envâr (Ebussuud Efendi'nin); 146
Seydî Muhammed el-Kocavî; 262
es-Seyfü's-Sârim fi Ademi Cevazı ... (Birgivî'nin); 279
es-Seyfü's-Sârim; 277
Seyyid Ahmed b. Seyyid Abdillah; bk. Kırîmî Ahmed Efendi
Seyyid Ahmed Çelebi b. Mustafa es-Saruhanî er-Rumî el-Hanefî; bk. Lâlî Ahmed Çelebi
Seyyid Ahmed Kırîmî (müderris); 390
Seyyid Alâüddin Ali b. Yahya es-Semerkandî el-Larendî el-Hanefî; bk. Alâüddin Ali es-Semerkandî
Seyyid Çelebi; 437
Seyyid el-Esved; 411
es-Seyyid eş-Şerif Ebul-Hasan Ali b. M. b. Ali el-Hüseynî el-Cürcânî; 69

Seyyid M. Nurbahşî; 134
Seyyid Şerif Cürcânî; 67, 114, 230, 334, 349
Seyyid Şerif el-Cürcânî; 87, 183, 246, 355, 377, 474
Seyyid Şerif; 219, 223, 264, 358, 375, 387, 388, 389, 402
Seyyidî el-Karamanî; 234
Seyyidî Karamanî; 144
Sıbtü İbni'l-Cevzî Şemsüddin Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Kızoğlu b. Abdillah et-Türkî el-Bağdadî; 65
Sırr-ı Cânân (Bayezid Halife'nin); 208
Sırrı Paşa; 410
Sırt Tekkesi (Edirnekapı civarında); 283
Sıyamî Efendi, Sıyamî b. Veli el-Hayrabolî; 495
Sibeveyh; 221, 281, 363, 425, 429, 434, 435
Silahu'l-Mürîd (Fenarîzâde'nin); 361
es-Simâve (Kûfe ile Şam arasında); 169
Simavî; 169, 170, 171, 172
Simavna (Edirne'ye bağlı); 169
Simavna (Kütahya'ya bağlı); 169
Simavna (Simav); 169
Simavna Kadısı Oğlu; bk. Şeyh Bedrüddin es-Simavî
Simavna Kadısıoğlu Şeyh Bedrüddin; 475
Sinan Çelebi; 413
Sinan Efendi (Muhaşşî); 438, 439
Sinan Efendi; 290, 430, 440
Sinan Efendi; bk. Muhaşşî Sinan Efendi
Sinan Paşa (Hızır Bey'in oğlu); 203
Sinan Paşa (Hoca Paşa), Sinanüddin Yusuf b. Hızır b. Celaliddin; 500
Sinan Paşa; 204, 269
Sinanüddin Yusuf ; bk. Köprücükzâde
Sinanüddn Yusuf b. Hüsamüddin b. İlyas el-Amasî er-Rumî el-Hanefî; bk Muhaşşî Sinan Efendi
Sinop; 72, 73, 497
Sirâcü'l-Kulûb (Ahmed-i Dâî'nin); 468
Sivas Türkmenleri; 378
Sivas; 72, 73, 113, 211, 378
es-Sivasî (Şeyh Şihabüddin es-Sivasî); 109
Sivasî; 110, 111, 113, 114
Sivaslı; 109
Sivrihisar (Seferihisar); 453
Siyasetnâme (Nizâmülmülk'ün); 97
Sofya; 258, 259
Sofyalı Bâlî Efendi; 282
Sokullu Mehmed Paşa; 283, 304, 443
Somuncu Baba; bk. Hüsamüddin Aksarayî
Subhu'l-A'şâ (el-Kalkaşendî'nin); 44
Suffe (Mescid-i Nebî'nin sofasında, ilk medrese); 80
Sûfî Mehmed Paşa; 88
Sûfilik; 308
Sultan Alp Arslan; 60, 81
Sultan Atsız; 55
Sultan Bayezid (medrese); 217
Sultan Bayezid medresesi (Edirne'de); 263
Sultan Emir Süleyman; 467
Sultan Hatun (Ali Kuşçu'nun yeğeni); 143
Sultan Kayıtbay; 130
Sultan Mahmud Gaznevî; 53
Sultan Mahmud; 53
Sultan Melik Zahir Çakmak; 475
Sultan Mesud; 53
Sultan Sancar; 39, 55, 58
Sultan Süleyman Han; 149
Sultan Zahir Berkuk; 348, 349
Sultaniye [medresesi; Bursa'da]; 412, 304, 315
Sultaniye medresesi (Bursa'da); 360, 364, 378, 390, 394, 454
Sultanü'l-Müfessirîn (Ebussuud Efendi); 143
Sun'ullah el-Halilî; 252
Sun'ullah; 254
Sun'ullah; bk. Sun'ullah el-Halidî
Sun'ullah el-Halidî; 251
Sunse; 437
Sûrâbâdî (müfessir); 71
Sûre-i Rahman Tercümesi; 460
Sûre-i ve'd-Duhâ ile Bazı Süver-i Kur'âniyye'nin Tercümesi; 201
Sûretü'l-Mülk Tefsiri (Ankaravî'nin); 449, 450
Suriye [deki medreseler]; 70
Suriye Selçukluları; 59
Suriye; 29, 38, 43, 70, 81, 83, 88
Suudî Efendi; 306, 307
Suyûtî; 26, 36, 44, 156, 195, 231, 329
Süddî; 441
Süfyan b. 'Uyeyne (rivayet toplayıcı); 33
es-Sülemî Ebû Abdirrahman M. b. el-Hüseyn b. Musa el-Ezdî el-Horasanî en-Nisâbûrî; 51
Süleyman (İbn Kemal'in Paşa'nın babası); 239
Süleyman b. Hayreddin (müstensih); 257

Süleyman b. Orhan b. Osman; 448
Süleyman Bey (Orhan Gazi'nin oğlu); 103, 104, 449, 450
Süleyman Paşa (Rumeli Fatihi); 82
Süleymaniye [kütüphanesi], 188
Süleymaniye Kütüphanesi; 113, 271, 383, 408, 412, 427, 433, 449
[Süleymaniye Kütüphanesi] Hacı Beşir Ağa; 383
[Süleymaniye Kütüphanesi] Şehid Ali Paşa; 383
Süleymaniye medreseleri; 87, 431
Süleymanşah medresesi; 166
Sünbül Sinan; 200, 439
Sünnî âlimler; 60
Sünnîlik; 49
Süreyya yıldızı; 30
Sürûrî Efendi; 414, 477
Sürûrî; 415, 416, 417, 418, 420, 421
Süryan dili; 460
Sütlüce; 149, 225

Ş

Şafiî fıkhı; 122
eş-Şâfiye fi 'İlmi'l-'Arûd (Molla Güranî'nin); 131
Şah Melik [medresesi, Edirne'de]; 378
Şâhidî; 169
Şâhrûd kasabası (Horasan'ın); 122
Şahruh (Timur'un oğlu); 65
Şakâik; 174, 265, 503
Şakâik-i Numâniye; 98, 263
eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye ... (Taşköprîzâde'nin); 264
Şam [kadılığı]; 431, 437
Şam [kütüphaneleri]; 327
Şam diyarı istilâsı; 474
Şam Emevîleri; 32
Şam fetva eminliği; 290
Şam; 40, 58, 81, 85, 128, 129, 169, 170, 194, 200, 475, 479
Şâpûr (müfessir); 71
eş-Şâşî Ebû Bekr M. b. Ali b. İsmail b. Kaffâl eş-Şafiî; 51
eş-Şâtıbî; 238
eş-Şatıbiyye; 128
eş-Şatıbiyye; 230
eş-Şâziciyye medresesi; 348
Şehid Ali Paşa [S. Ktp.]; 408, 412
Şehrezûr; 128
eş-Şehristânî Ebu'l-Feth M. b. Ebi'l-Kasım Abdülkerim b. Bekr el-Mutezilî; 64
Şehsuvar Ağa (Rüstem Paşa'nın azadlı kölesi); 335
Şehzâde Ahmed; 397
Şehzâde Emir Süleyman; 466
Şehzâde Mehmed; 129
Şehzâde Mustafa; 415, 418
Şemârihu'd-Dürer ... (Ali el-Harizmî ... el-Mutezilî'nin); 57
Şemsü'l-Eimme el-Kerderî; 223
Şemsüddin (Şerefüddin) Ahmed b. İsmail b. Osman b. Ahmed b. Reşid b. İbrahim et-Tebrizî el-Kahirî er-Rumî; bk. Molla Güranî
Şemsüddin Ahmed b. Bedrüddin Mahmud Efendi el-İslanbulî er-Rumî el-Hanefî; bk. Kadızâde Ahmed Efendi (Kadızâde Efendi)
Şemsüddin Ahmed b. Kâdî Musa el-İznikî er-Rumî el-Hanefî; bk. Hayâlî Şemsüddin Ahmed Efendi
Şemsüddin Ahmed b. Süleyman; bk. İbn Kemal Paşa
Şemsüddin es-Sinobî; 489
Şemsüddin M. b. Hamza b. M. el-Fenarî er-Rumî el-Hanefî; bk. Molla Fenarî
Şemsüddin M. b. Muslihiddin Mustafa b. el-Hac Hasan el-Balıkesrî er-Rumî; bk. Hacı Hasanzâde (Câmî)
Şemsüddin Mahmud el-İsfahanî; 348
eş-Şeref el-Mürteda el-Bağdadî el-Mutezilî; 39
Şerefüddin Davud b. Mahmud el-Kayserî (İznik Orhaniyesi ilk müderrisi); 82
Şerefüddin el-Kırîmî; 374
Şerefüddin Hasan et-Tîbî el-Mağribî; 41
Şerh 'alâ Dibâceti İrşâdi'l-Akli's-Selîm (Zeyrekzâde ... el-Hüseynî'nin); 151
Şerh 'alâ Hizbi'l-İmam Ali (Muhaşşî Sinan Efendi'nin); 439
Şerh 'alâ Sahihi İbn Temcid (Molla Güranî'nin); 131
Şerh 'ale'l-Akâidi'l-Adudiyye (Karabâğî'nin); 404
Şerh 'ale'l-Kasîdeti'n-Nuniyyeti ... (Hayâlî'nin); 365

Şerh 'ale'l-Keşşâf (Kutbüddin er-Râzî ... el-Büveyhî'nin); 68
Şerh ve Tercüme ... ('Alemüddin el-Hüseynî'nin); 494
Şerh-i Divan-ı Hafız (Sürûrî'nin); 416
Şerh-i Elfiye (el-'Irakî'nin); 128
Şerh-i Gülistan ve Bostan (Sürûrî'nin); 416
Şerh-i Gülşen-i Râz (Bitlisî'nin); 135
Şerh-i Gülşen-i Râz (Kırîmî'nin); 375
Şerh-i Gülşen-i Râz (Nahcivanî'nin); 140
Şerh-i Hadis-i Kudsi-i ... (Bâlî Efendi'nin); 259
Şerh-i Makamât (Lalî Ahmed Çelebi'nin); 460
Şerh-i Mesnevî (Sürûrî'nin); 416
Şerh-i Mevakıf; 184
Şerh-i Pendnâme li'l-Attar (Abdülmecid Efendi'nin); 294
Şerhi'l-Hidâye li'l-Merğînânî (Arabzâde'nin); 423
Şerhu 'Umdeti'l-'Akâid ... (Niksarî'nin); 212
Şerhu Âdâbi'l-Bahs (Hacı Paşa el-Aydınî'nin); 115
Şerhu Akâidi'l-Adudiyye (el-Kâfiyeci'nin); 196
Şerhu Câmi'i's-Sahih li'l-Buharî (Molla Lütfi'nin); 205
Şerhu Erbaî'lni'l-Hadisi'l-Kudsiyye (Çelebi Halife'nin); 201
Şerhu Esasi's-Sarf (Fenarîzâde'nin); 361
Şerhu Esmâi'l-Hüsnâ; (el-Kâfiyeci'nin); 196
Şerhu Ferâidi's-Siraciyye (Sivasî'nin); 111
Şerhu Ferâidi's-Sirâciyye (Bâbertî'nin); 350
Şerhu Ferâidi's-Sirâciyye (Fenarî'nin); 180
Şerhu Fevâidi Hâssa ... (Niksarî'nin); 212
Şerhu Fusûsı'l-Hikem (Bâlî Efendi'nin); 259
Şerhu Fusûsı'l-Hikem (Bayezid Halife'nin); 208
Şerhu Fusûsu'l-Hikem; 90
Şerhu Gayeti'l-Kusvâ li'l-Beydâvî (Aksarayî'nin); 357
Şerhu hadisi ... (Aksarayî'nin); 357
Şerhu Hadisi ... (İbrahim el-Kırîmî'nin); 309
Şerhu Hadisi Erba'în (Birgivî'nin); 279
Şerhu Hadisi Erba'în ... (Taşköprîzâde'nin); 264
Şerhu Hadis-i Erbaîn (Cemal Halife'nin); 225
Şerhu Hadisi'l-Erba'în li'n-Nevevî (Çelebi Halife'nin); 201
Şerhu Hıtbeti'l-Keşşâf (el-Firûzabâdî ... eş-Şirâzî'nin); 69
Şerhu Istılâhâti's-Sûfiyye li'l-Kâşanî (Bitlisî'nin); 135
Şerhu İrşâdi'l-Hâdî li't-Teftâzânî (Şirvanî'nin); 185
Şerhu İsâgûcî (Atûfî'nin); 407
Şerhu İsâgûcî (Sürûrî'nin); 416
Şerhu Kasideti'l-Bürde (Atûfî'nin); 407
Şerhu Kasîdeti'l-Bürde (Kınalızâde'nin); 432
Şerhu Kasideti'l-Bürde (Lâlî Ahmed Çelebi'nin); 460
Şerhu Kasîdeti'l-Bürde (Şeyhzâde el-Kocavî'nin); 332
Şerhu Kasîdeti'l-Emâlî (Niksarî'nin); 212
Şerhu Kavâidi'l-İ'râb (Şeyhzâde el-Kocavî'nin); 302
Şerhu Kavâidi'l-İ'râb ... (el-Kâfiyeci'nin); 196
Şerhu Kitâbi'l-Kerâhiyye ... (Muhaşşî Sinan Efendi'nin); 439
Şerhu Makâmâti'l-Harîrî (Münşî Efendi'nin); 153
Şerhu Manzumeti'l-Cezerî (Münşî Efendi'nin); 153
Şerhu Mecma'i'l-Bahreyn (İbn Melek'in); 166
Şerhu Menâri'l-Envâr (İbn Melek'in); 166
Şerhu Mesâbih li'l-Mutarrizî (Şeyhzâde el-Kocavî'nin); 332
Şerhu Mesâbîhi's-Sünne (İbn Kemal'in); 243
Şerhu Mesâbihi's-Sünne (İbn Melek'in); 166
Şerhu Miftahi'l-'Ulûm li's-Sekkâkî; (Şeyhzâde el-Kocavî'nin); 332
Şerhu Miftâhi'l-Gayb (Kırîmî'nin); 375
Şerhu Miftâhi'l-Gayb; 374
Şerhu Mukaddimeti'l-Fıkh li-Ebi'l-Leys (İbn Melek'in); 167
Şerhu Müşkilâti'l-Kur'âni'l-Kerim (Aksarayî'nin); 357
Şerhu Müşkilâti'l-Kur'âni'l-Kerim (Cemalüddin el-Aksarayî ... eş-Şafiî'nin); 76
Şerhu Risaleti İsbâti'l-Vâcib li'd-Devvânî; (Fenarîzâde'nin); 361
Şerhu Risaleti'l-İsbâti'l-Vâcib li'd-Devvanî (Karabâğî'nin); 404
Şerhu Sahihi'l-Buharî ... (Molla Güranî'nin); 131
Şerhu Telhîsı'l-Câmi'i'l-Kebîr fi'l-Füru' (Fenarî'nin); 180
Şerhu Telhîsı'l-Miftah fi'l-Ma'ânî (Fenarî'nin); 180

Şerhu Telhîsi'l-Miftâh (Bâbertî'nin); 350
Şerhu Telhîsi'l-Miftah (Molla Hüsrev'in); 380
Şerhu Tevâli'i'l-Envâr (Hacı Paşa el-Aydınî'nin); 115
Şerhu Tuhfeti'l-Mülûk ... (İbn Melek'in); 167
Şerhu Usûli'l-Pezdevî (Molla Hüsrev'in); 380
Şerhu Usûli'l-Pezdevî; (Fenarî'nin); 180
Şerhu'l Misbah fi'n-Nahv (Fenarî'nin); 180
Şerhu'l-'Avâmili'l-Mie ... (Taşköprîzâde'nin); 264
Şerhu'l-Besmele ... (Davud-î Kayserî'nin); 492
Şerhu'l-Buharî ... (Sürûrî'nin); 416
Şerhu'l-Ferâidi's-Sirâciyye (Şeyhzâde el-Kocavî'nin); 332
Şerhu'l-Hidâye (Musannifek'in); 124
Şerhu'l-Hidâye li'l-Meğînânî; (Taşköprîzâde'nin); 264
Şerhu'l-Hidâye li'l-Merğînânî (İbn Kemal'in); 243
Şerhu'l-Hidâyeti'l-Hikme li'l-Ebherî (Kadızâde'nin); 444
Şerhu'l-İdâh ... (Aksarayî'nin); 357
Şerhu'l-İdâh; 355
Şerhu'l-İrşâdi'l-Hâdî ... (Musannifek'in); 124
Şerhu'l-Merah (Musannifek'in); 124
Şerhu'l-Mesâbîh (Kutbüddin el-İznikî'nin); 120
Şerhu'l-Mesâbîh li'l-Bağavî (Musannifek'in); 124
Şerhu'l-Mesâbih; 186
Şerhu'l-Mesnevî (Musannifek'in); 124
Şerhu'l-Meşârik'i'l-Envâr (Şeyhzade el-Kocavî'nin); 332
Şerhu'l-Mevâkıf (Fenarî'nin); 180
Şerhu'l-Mevâkıf (Musannifek'in); 124
Şerhu'l-Mevâkıf; 143
Şerhu'l-Miftah; 143
Şerhu'l-Misbâh (Sivasî'nin); 111
Şerhu'l-Misbah ... (Sürûrî'nin); 416
Şerhu'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye (Taşköprîzâde'nin); 264
Şerhu'l-Vâridât ... (Nuruddinzâde'nin); 284
Şerhu'l-Vikâye ... (İbn Melek'in); 167
Şerhu'l-Vikâye fi Mesâili'l-Hidâye (Şeyhzâde el-Kocavî'nin); 332
Şerhu'n-Nusûs ... (Nuruddinzâde'nin); 284
Şerhu'n-Nusûs li Molla Camî (Bayezid Halife'nin); 208
Şerhu'ş-Şâtıbiyye (Şeyhzâde el-Kocavî'nin); 332
Şerhu't-Te'vilât li'l-Mâturîdî (es-Semerkandî Alâüddin ... el-Esmendî'nin); 52
Şerif Mîr Âlim el-Buharî; 501
Şerif Acemî; 501
Şerif Cürcânî; 292
Şerif er-Râdî el-Bağdadî eş-Şiî; 39
eş-Şerîşî; 42
Şeyh Abdullah Efendi; 199
Şeyh Ahmed; 230
eş-Şeyh Alâüddin el-Buharî; 189
Şeyh Ataullah Efendi (II. Selim hocası); 277
Şeyh Baba Nimetullah b. Mahmud en-Nahcivanî el-Akşehrî el-Hanefî en-Nakşibendî; bk. Nahcivanî
Şeyh Bâlî Efendi es-Sofyavî; bk Bâlî Efendi
Şeyh Bedrüddin (Simavna Kadısıoğlu); 475
eş-Şeyh Bedrüddin b. Mahmud b. el-Kâdî İsrail b. Abdilaziz el-Hanefî es-Simavî; bk. Şeyh Bedrüddin es-Simavî
Şeyh Bedrüddin es-Simavî; 168, 349
Şeyh Bedrüddin Simavî (Simavna Kadısıoğlu); 89
Şeyh Bedrüddin Simavî isyanı; 171
Şeyh Bedrüddin Simavî; 178
Şeyh Bedrüddin; 171, 173
Şeyh Cemalüddin Efendi (Halvetî Şeyhi); 158
Şeyh Edebâlî el-Karamanî; 500
Şeyh Edebâlî; 98
Şeyh Hüseyin Ahlatî; 169
Şeyh Hüseyin; 230
Şeyh İbrahim el-Kayserî; 247
Şeyh Kasım Çelebi; 258
Şeyh Muhammed (el-Hâfî'nin halifesi); 110
Şeyh Muhyiddin; 209
Şeyh Nasuh Efendi (Abdülmecid Efendi'nin babası); 293
eş-Şeyh Pîr Muhammed el-Hûyî; 298
Şeyh Pîrî (Pir M. Bahaüddin el-Erzincanî); 199
Şeyh Radıyyüddin el-Esterâbâdî; 413
Şeyh Râdî; 435
Şeyh Şazilî; Muhyiddin Muhammed Efendi; 501
Şeyh Şiblî; 176
Şeyh Şihabüddin (Sühreverdî); 176
Şeyh Şihabüddin Ebu's-Senâ Ahmed b. Mahmud; 109
Şeyh Şihabüddin es-Sivasî; 109
Şeyh Şihabüddin Sivasî; 15

Şeyh Ulvan; (Nahcivanî); 139
Şeyh Üryan el-Edhemî; 474
Şeyh Üveys Efendi; 200
eş-Şeyh Vacid; 193
Şeyh Vefa; 457
Şeyh Vefâî-i Konevî; 235
Şeyh Yahya Şirvanî; 340
Şeyh Yahya; 199
Şeyh Yavsî Muhyiddin M.; 143
Şeyh Yavsî, Muhyiddin ... es-Sufî; 494
Şeyh Zeyleî; 169
Şeyhûn; 348
Şeyhûniyye medresesi; 348, 349
Şeyhûniyye müderrisliği; 194
Şeyhülislâm Molla Fenarî; bk. Molla Fenarî
Şeyhzâde (el-Kocavî); 331
Şeyhzâde el-Kocavî; 330
Şeyhzâde, Şeyh Abdurrahman ... el-Hanefî; 501
Şeyhzâde; 332, 334
Şeyhzâde; bk. Kocaelili Muhyiddin Halife
Şia; 49
Şifâ; 238
eş-Şifâ; 262
eş-Şifâü'l-Eskâm ... (Hacı Paşa el-Aydınî'nin); 115
Şifâü's-Sudûr (Ebû Bekr en-Nakkâş'ın); 38
Şihabüddin Ebu'l-Abbas (Ebû M.) Ahmed b. M.b. Abdillah b. İbrahim ed-Dımaşkî el-Acemî er-Rumî el-Hanefî; bk. İbn Arabşah
Şihabüddin el-Hindî; 137
Şihabüddin es-Sivasî; 504
Şihabüddin es-Sühreverdî el-Bağdadî; 38
Şihabüddin es-Sühreverdî; 215
Şihabüddin es-Sühreverdî; 297
Şihabüddin Sivasî; 238
Şihabüddin Sühreverdî (tarikat şeyhi); 62
Şiî Büveyhîler; 38
Şiî; 39, 48
Şiîlik; 29
Şiraz; 58
Şirvanî (Fethullah Şirvanî); 183
eş-Şirvanî Fethullah b. Abdillah er-Rumî el-Hanefî; bk. Fethullah Şirvanî
Şirvanî; 128, 184, 186
Şu'be b. el-Haccâc (rivayet toplayıcı); 33

T

Ta'bîru'l-Kâdirî Tercümesi (İbn Arabşah'ın); 476
Ta'lîka 'alâ ba'di'l-Mevâdı' ... (Mu'îdzâde'nin); 291
Ta'lîka 'alâ Evâili Hâşiyeti'l-Mevâkıf (Molla Lütfi'nin); 205
Ta'lîka 'alâ Hâşiyeti Evâili Şerhi's-Seyyid ... (Hatibzâde'nin); 387
Ta'lîka 'alâ Hâşiyeti Hızır Şah ... (Hayâlî'nin); 365
Ta'lika 'alâ Hâşiyeti's-Seyyid eş-Şerif 'alâ Tefsîri'l-Keşşâf ... (Taşköprîzâde'nin); 268
Ta'lîka 'alâ İrşâdi'l-Akli's-Selîm min Sûreti'r-Rûm ilâ Sûreti'd-Duhân (Ahmed el-Akhisarî'nin); 151
Ta'lîka 'alâ Kavlihî Te'âlâ ... (et-Taşkendî'nin); 496
Ta'lika 'alâ Kitabi'l-Bey' ... (Ümmü Veledzâde'nin); 274
Ta'lîka 'alâ Miftâhi'l-'Ulûm li's-Sekkâkî (Mu'îdzâde'nin); 291
Ta'lîka 'alâ Mukaddimeti'l-Erba' ... (Hacı Hasanzâde'nin); 395
Ta'lîka 'alâ Mukaddimeti't-Tevdîh (Molla Lütfi'nin); 205
Ta'lîka 'alâ Tefsîri Kavlihî ... (Hüsrev Çelebi ... er-Rumî'nin); 495
Ta'lika 'alâ Tefsîri Kavlihî Te'âlâ (risale); 185
Ta'lîka 'alâ Tefsîri Sahibi'l-Keşşâf ... (et-Taşkendî'nin); 496
Ta'lîka 'alâ Tefsîri Sûreti'l-A'raf ... (Zekeriya Efendi'nin); 497
Ta'lîka 'alâ Tefsîri'l-Beydâvî (Ahîzâde'nin); 391
Ta'lîkâ 'alâ Tefsîri'l-Mülk ... (Muhaşşî Sinan Efendi'nin); 439
Ta'lîka 'ale'l-Beydâvî (el-Fikârî'nin); 495
Ta'lîka 'ale'l-Hidâye (Karabâğî'nin); 404
Ta'lîka 'ale'l-Keşşâf (el-Fikârî'nin); 495
Ta'lîka 'ale't-Tehâfüt li-Hocazâde (İbn Kemal'in); 243
Ta'lîka 'ale't-Telvîh (Kadızâde'nin); 444
Ta'lîka 'ale't-Telvîh (Karabâğî'nin); 404
Ta'likat 'alâ Şerhi Eşkâli't-Te'sîs li Kadızâde-i Rumî (Şirvanî'nin); 185
Ta'likât 'alâ Şerhi Tecrîdi'l-Kelâm (Muhaşşî Sinan Efendi'nin); 439
Ta'likat 'alâ Şerhi'l-Çağmînî li-Kadızâde-i Rumî (Şirvanî'nin); 185

Ta'lîkât 'alâ Şerhi'l-Mevâkıf (Muhaşşî Sinan Efendi'nin); 439
Ta'lîkât 'alâ Şerhi'l-Miftah (Muhaşşî Sinan Efendi'nin); 439
Ta'lîkât 'alâ Şerhi't-Telvîh (Muhaşşî Sinan Efendi'nin); 439
Ta'likat 'alâ Tefsîri badı'l-Âyât mine'l-Kâdî (Şirvanî'nin); 185
Ta'lîkât 'alâ Tefsîri Kavlihî Te'âlâ ... (Sarı Gürüzzâde'nin); 497
Ta'lîkât 'alâ Tefsîri'l-Beydâvî (Şeyh Yavsî'nin); 494
Ta'lîkât 'alâ Tefsîri'l-Beydâvî; 381
Ta'lîkât 'ale'l-Beydâvî ... (Sıyamî Efendi'nin); 495
Ta'lîkât 'ale'l-Keşşâf (Zekeriya Efendi'nin); 497
Ta'lîkat 'ale'l-Mevâkıf (Kadızâde'nin); 444
Ta'lîka 'ale'l-Hidâye li'l-Merğınânî (Mu'îdzâde'nin); 291
Tabakâtü'l-Hanefiyye (Kınalızâde'nin); 432
et-Taberî Ebû Cafer M. b. Cerîr b. Yezîd b. Halid b. Kesîr el-Âmulî et-Taberistanî el-Bağdadî; 37
Taberî; 56, 162, 238, 435
et-Tabersî Emînüddin Ebû Ali el-Fadl b. el-Hasan b. el-Fadl et-Tûsî el-Meşhedî es-Sebzvârî eş-Şiî; 54
Tablbâz; 217, 218
et-Tabsıra fi't-Tefsîr (el-Kevâşî ... el-Mevsılî'nin); 65
Tabsıratü'l-Mütezekkir ... (el-Kevaşî ... el-Mevsılî'nin); 65
Tâcüddin Efendi; 269, 270, 271, 385
Tâcüddin İbrahim b. Hamza b. Mes'ud et-Tirevî el-Aydınî el-Edirnevî eş-Şafiî el-Halvetî; bk. Tâcüddin Efendi
Tâcüddin Kürdî; 82
Tağyîru't-Tenkîh (İbn Kemal'in); 243
Tahkiku'l-Beyân fi Te'vîli'l-Kur'ân (Ragıb ... el-Mufaddal'ın); 54
Tahkîku't-Tefsîr fi Teksîri't-Tenvir (Kâdî Adudüddin ... eş-Şirâzî'nin); 68
et-Tahrir ve't-Tahbîr li-Akvâli Eimmeti't-Tefsîr fi Ma'ani Kelâmi's-Semîi'l-Basîr (İbn Nakîb ... el-Makdisî'nin); 46
Takıyyüddin (Zeynüddin Muhyiddin) Muhammed b. Pîr Ali el-Birgivî el-Balıkesrî el-Aydınî; bk. İmam Birgivî
et-Takrîr fi Şerhi Usûli'l-Pezdevî (Bâberti'nin) 350
Takrîrât 'alâ Evveli Sûreti'l-En'âm ... (Ahmed Çelebi'nin); 496
Taksîru't-Tefsîr ... (Hamza el-Karamanî ... e Rumî'nin); 77
Takşîru't-Tefsîr (el-Gaznevî ... el-Hanefî'nin 55
Takşîru't-Tefsîr fi't-Teysir ve't-Tesyîr; 369
Takşîru't-Tefsîr; 369
et-Ta'lîku'l-Vecîz 'ale'l-Kitâbi'l-'Azîz= (ez-Zehi fi Tefsîri'l-Kur'ân) (İbn 'Akîl ... el-Mısrî'nin); 47
Tarih= Tekemmülât-ı Edeb (Kara Kemal'in); 4
Tarih-i Âli Efendi; 98, 503
Târih-i Âl-i Osman (İbn Kemal'in); 243
Tarih-i Atâ; 98, 503
Tarih-i Enderun; 98, 503
Tarih-i Kebîr (Taşköprîzâde'nin); 264
Tarih-i Raşid; 98, 503
Tarih-i Umumî (Bitlisî'nin); 479
Tarih-i Vâsıf; 98
Tarikat-ı Nurbahşî; 134
Tarikat-ı Semerkandiyye; 187
et-Tarîkatü'l-Muhammediyye ... (Birgivî'nin); 279
Tarsus; 371
Tarsusî; 337, 372, 373
el-Tarsusî; 371
et-Taşkendî, Kemalüddin ... en-Nakşibendî 496
et-Taşkendî; eş-Şeyh Ahmed et-Taşkendî; 4
Taşköprî (Taşköprîzâde), Muslihiddin ... el-Hanefî; 494
Taşköprî; bk. Taşköprîzâde Ahmed Efendi
Taşköprîzâde Ahmed Efendi; 261
Taşköprîzade Muslihiddin Efendi; 437
Taşköprîzâde Mustafa b. Halil; 184
Taşköprîzâde Mustafa Efendi; 414
Taşköprîzâde; 211, 261, 262, 263, 265, 269
Taşköprü; 261
Taşlık [medresesi, Edirne'de]; 325, 390
Tatar İbrahim Efendi; bk. İbrahim el-Kırîmî
Tavâif-î Mülûk; 70
Tavâli'u'l-Envâr (Kâdî Beydâvî'nin); 218
Tâvûs b. Keysân el-Yemânî (tâbiî müfessir); 28
Tay kabilesi; 302

et-Te'âlîm fi't-Tıb (Hacı Paşa el-Aydınî'nin); 115
Te'vîlat (Kâşânî'nin); 250
Te'vîlât-ı Kâşânî; 250
Te'vîlât-ı Necmiyye; 141, 250
Te'vîlatü Mâturîdiyye= Te'vîlâtü'l-Kur'ân (Ebû Mansur el-Maturîdî es-Semerkandî'nin); 49
Te'vîlâtü'l-Kur'ân (Alâüddin el-Kâsânî'nin); 42
Te'vîlâtü'n-Necmiyye (Necmüddin el-Kübrâ ... el-Harizmî'nin); 57
Tebâreke Tefsiri (müellifi meçhul); 75
Tebriz; 139, 170, 231, 340
Tebük Korusu; 200
Tecrid (hâşiye, Cürcânî'nin); 143
et-Tecrîd fî Şerhi't-Tecvîd (İbn Kemal'in); 242
Tecrid; 156
Tecrîdü'l-Kelâm (Nâsıruddin et-Tûsî'nin); 87
Ted'îfü'l-Mezbah (Molla Lütfi'nin); 205
et-Tefsîr (el-Cüveynî ... Abdillah'ın); 51
et-Tefsîr (en-Nesefî ... el-Hanefî'nin); 51
et-Tefsîr (er-Rammânî ... el-Mutezilî'nin); 39
et-Tefsîr (es-Sekâfî ... el-İsbahânî'nin); 63
et-Tefsîr (es-Semerkandî Ebü'n-Nasr ... es-Sülemî'nin); 51
et-Tefsîr (İbn Ebî Hatim ... er-Râzî'nin); 49
et-Tefsîr (İbnü's-Sem'ânî ... el-Horasanî'nin); 51
Tefsîr min Sûreti'd-Duha ... (Çelebi Halife'nin); 201
Tefsîr-i Aydınî ... (el-Aydınî, Bedrüddin ... el-Hanefî'nin); 491
Tefsîr-i Bedrüddin ... (el-Aydınî, Bedrüddin ... el-Hanefî'nin); 491
Tefsîr-i Cemalî ... (Cemal Halife'nin); 225
Tefsîr-i Ebu'l-Leys; 475
Tefsîr-i Fatiha (Zekeriya Efendi'nin); 497
Tefsîr-i Hüsam (Bitlisî'nin); 135
Tefsîr-i Kebîr (Mefâtîhu'l-Gayb); 91
Tefsîr-i Kebîr; 122, 210, 250, 272
Tefsîr-i Kevâşî; 250
Tefsîr-i Kıssa-i Yusuf (Sürûrî'nin); 417
Tefsîr-i Kutbüddin (Kutbüddin el-İznikî M. b. M.'in); 77
Tefsîr-i Lârendevî (Babazâde'nin); 492
Tefsîr-i Münşî= Tefsîru'l-Münşî; 154
Tefsîr-i Sûre-i Fatiha-i Şerife (Lâlî Ahmed Çelebi'nin); 459, 460
Tefsîr-i Sûre-i İhlâs (Niksarî'nin); 212
Tefsîr-i Sûre-i İhlâs; 213
Tefsîr-i Sûre-i Yusuf (Sürûrî'nin); 416, 417
Tefsîr-i Şerif (Münşî Efendi'nin); 153, 154
Tefsîr-i Şerifeye Ta'lîkat (Babazâde'nin); 492
Tefsîr-i Şeyh (Sivasî'nin *'Uyûnü't-Tefâsîr'i*);
Tefsîr-i Yâsin-i Şerif (Hızır Bey es-Sivrihisarî'nin); 455
Tefsîru Âyâti'l-Müteşâbihât (el-Kâfiyeci'nin) 196
Tefsîru Âyete'l-Kürsî (Çelebi Halife'nin); 201
Tefsîru Ayete'l-Kürsî (Küçük Ahmedzâde'nin 220
Tefsîru Âyete'l-Kürsî (Vefâî'nin); 236
Tefsîru Ayete'l-Kürsî... (İbn Kemal'in); 242
Tefsîru ayeti ... (Birgivî'nin); 278
Tefsîru Ayeti ... (Emir Hasan Niksarî'nin); 49
Tefsîru Ayeti'l-Kürsî (İbn Teymiye ... ed-Dımaşkî'nin); 46
Tefsîru Ayeti'l-Kürsî (Simavî'nin); 171, 172
Tefsîru Ayeti'n-Nûr (İbn Sina ... el-Buharî'nin) 49
Tefsîru Ayeti'n-Nur (Tefsîru Sûreti'l-Asr) (Nuruddinzâde'nin); 288
Tefsîru Ba'dı Sürer-i Kur'âniyye; 201
Tefsîru Ebi'l-Leys es-Semerkandî; 317
Tefsîru Ebi'l-Leys= Tefsîru'l-Kur'ân (Ebu'l-Leys ... es-Semerkandi'nin); 49
Tefsîru Esmâi'l-Kur'ân (İbn Kayyım ... ed-Dımaşkî'nin); 46
Tefsîru Fâtihati'l-Enâb ... (el-Firûzabâdî ... eş-Şirâzî'nin); 69
Tefsîru İbn Hibban (Ebû Hatim ... el-isfahanî'nin); 49
Tefsîru İbn Kemal Paşa ... (İbn Kemal'in); 242
Tefsîru İbn Kemal; 243
Tefsîru İbn Nakkaş (es-Sâbiku'l-Lâhık) (İbn Nakkaş ... el-Mısrî'nin); 47
Tefsîru Kavlihî Te'âlâ ...; 274
Tefsîru Kebîr (İbn Ebî Osman ... en-Nisâbûrî'nin); 49
Tefsîru Molla Camî= Tefsîru'l-Kur'ân (Molla Camî Nuruddin ... el-Herevî'nin); 69
Tefsîru S ûreti'l-Fatiha (Mu'îdzâde'nin); 290
Tefsîru Sağır Ahmed Çelebi; 159
Tefsîru Sûreti Kadr (Müeyyedzâde'nin); 491
Tefsîru Sûreti Lem Yekün (İbn Teymiye ... ed-Dımaşkî'nin); 46

Tefsîru Sûreti Tebbet ve'l-Muavvizeteyn (İbn Teymiye ... ed-Dımaşkî'nin); 46
Tefsîru Sûreti ve'd-Duhâ ilâ Sûreti'n-Nâs; 201
Tefsîru Sûreti Yasin (Kara Çelebi'nin); 316, 318
Tefsîru Sûreti Yusuf (eş-Şehristânî ... el-Mutezilî'nin); 64
Tefsîru Sûreti Yusuf; 279
Tefsîru Sûreti'd-Duhân (Niksarî'nin); 212
Tefsîru Sûreti'd-Duhan; 215
Tefsîru Sûreti'l A'lâ (İbn Sina ... el-Buharî'nin); 49
Tefsîru Sûreti'l Yusuf ... (Birgivî'nin); 278
Tefsîru Sûreti'l-Asr (Molla Arab'ın); 233
Tefsîru Sûreti'l-Asr; 284
Tefsîru Sûreti'l-Bakara ... (Birgivî'nin); 278
Tefsîru Sûreti'l-En'âm (İbn Melek'in); 166, 167
Tefsîru Sûreti'l-Fatiha (Çelebi Halife'nin); 201
Tefsîru Sûreti'l-Fatiha (Kara Çelebi'nin); 316
Tefsîru Sûreti'l-Fatiha (Nuruddinzâde'nin); 284
Tefsîru Sûreti'l-Fatiha (Sun'ullah'ın); 251, 252
Tefsîru Sûreti'l-Fecr (İbn Kemal'in); 242
Tefsîru Sûreti'l-Feth; 233
Tefsîru Sûreti'l-İhlâs (İbn Hâtibi'r-Rey ... et-Taberistânî'nin); 57
Tefsîru Sûreti'l-İhlas (İbn Sina ... el-Buharî'nin); 49
Tefsîru Sûreti'l-İhlas (İbn Teymiye ... ed-Dımaşkî'nin); 46
Tefsîru Sûreti'l-İhlas (Nuruddinzâde'nin); 284, 286
Tefsîru Sûreti'l-İhlâs (Sun'ullah'ın); 251, 254
Tefsîru Sûreti'l-İnsan (Abdülmecid Efendi'nin); 294
Tefsîru Sûreti'l-Kevser (Müderris Mahmud Efendi'nin); 304
Tefsîru Sûreti'l-Mâide (İbn Teymiye ... ed-Dımaşkî'nin); 46
Tefsîru Sûreti'l-Mülk (Abdülmecid Efendi'nin); 294, 302
Tefsîru Sûreti'l-Mülk (İbn Kemal'in); 242
Tefsîru Sûreti'l-Mülk (Kurd Efendi'nin); 492
Tefsîru Sûreti'l-Mülk; 448
Tefsîru Sûreti'l-Vird; 215
Tefsîru Sûreti'n-Nebe' (İbn Kemal'in); 242
Tefsîru Sûreti'n-Nûn ve'l-Kelam (İbn Teymiye ... ed-Dımaşkî'nin); 46
Tefsîru Sûreti'r-Rahim; 408
Tefsîru Sûreti't-Tekâsür (Safer Şah'ın risalesi); 174
Tefsîru Süver min Cüz'eyi'l-Mülk ve'n-Nebe' (Hoca Pârsâ ... en-Nakşibendî'nin); 77
Tefsîru'l-Asam; 159
Tefsîru'l-Bakara; (Birgivî'nin); 279
Tefsîru'l-Basît li'l-Vahidî; 317
Tefsîru'l-Birgivî (Birgivî'nin); 279
Tefsîru'l-Bülkînî= Tefsîru'l-Kur'ân (el-Bülkînî . el-Mısrî'nin); 47
et-Tefsîru'l-Celîl (Bakı' b. Mahled el-Endelüsî'nin); 40
Tefsîru'l-Fatiha (İbn Kayyım ... ed-Dımaşkî'nin); 46
Tefsîru'l-Fatiha (Yazıcızâde Mehmed Bîcan el Gelibolî'nin); 489
Tefsîru'l-Fatiha ... (Bayezid Halife'nin); 208
Tefsîru'l-Fatiha ve Sûreti'l-Bakara (Birgivî'nin); 279
Tefsîru'l-Fatiha ve Sûreti'l-Bakara (Nuruddinzâde'nin); 284
Tefsîru'l-Fatiha; 209
Tefsîru'l-İsti'âze ve'l-Besmele (İbn Teymiye ... ed-Dımaşkî'nin); 46
Tefsîru'l-Kâfirûn (İbn Teymiye ... ed-Dımaşki 46
Tefsîru'l-Karamanî; 159
et-Tefsîru'l-Kebîr (Zahiruddin ... el-Bağdadî'nin); 65
Tefsîru'l-Kebîr li-Fahriddin er-Râzî; 317
Tefsîru'l-Kevâşî; 272
Tefsîru'l-Kur'ân (Alemüddin es-Sehâvî'nin); 4
Tefsîru'l-Kur'ân (Asam el-Karamani'nin); 159
Tefsîru'l-Kur'ân (Babazâde'nin); 492
Tefsîru'l-Kur'ân (Birgivî'nin); 279, 280
Tefsîru'l-Kur'ân (Cemal Halife'nin); 226, 227
Tefsîru'l-Kur'ân (el-Beyhakî ... es-Suvânî'nin) 52
Tefsîru'l-Kur'ân (el-Cüveynî ... en-Nisâbûrî'nin); 63
Tefsîru'l-Kur'ân (el-Esîr b. Bunân'ın); 42
Tefsîru'l-Kur'ân (el-Kâşânî ... eş-Şiî'nin); 52
Tefsîru'l-Kur'ân (el-Kuşeyrî ... eş-Şafiî'nin); 64
Tefsîru'l-Kur'ân (en-Nesefi ... el-Hanefî'nin); 51
Tefsîru'l-Kur'ân (en-Nisâbûrî Ali ... es-Saydalî'nin); 63

Tefsîru'l-Kur'ân (es-Semerkandî ... el-Esmendî'nin); 51
Tefsîru'l-Kur'ân (es-Semerkandî Alâüddin ... el-Esmendî'nin); 52
Tefsîru'l-Kur'ân (es-Semîn ... el-Halebi'nin); 47
Tefsîru'l-Kur'ân (es-Zâhir en-Nu'mânî'nin); 42
Tefsîru'l-Kur'ân (eş-Şâşî ... eş-Şâfiî'nin); 51
Tefsîru'l-Kur'ân (ez-Zâhid ... el-Hanefî'nin); 52
Tefsîru'l-Kur'ân (Fenarîzâde'nin); 491
Tefsîru'l-Kur'ân (Hatibü ... el-Vahrânî'nin); 42
Tefsîru'l-Kur'ân (İbn es-Semmâk ... el-Herevî'nin); 62
Tefsîru'l-Kur'ân (İbn Kemal'in); 243
Tefsîru'l-Kur'ân (Kâdî Abdülcebbar ... el-Mutezilî'nin); 39
Tefsîru'l-Kur'ân (Sıbtü İbni'l-Cevzî ... el-Bağdadî'nin); 65
Tefsîru'l-Kur'ân (Şeyhülislâm el-Ensârî ... el-Herevî'nin); 63
Tefsîru'l-Kur'ân (Tefsîru Ebi'l-Leys es-Semerkandî); 104
Tefsîru'l-Kur'ân (Tefsîru Kutbiddin-Kutbüddin el-İznikî'nin); 89
Tefsîru'l-Kur'ân ... (Bâbertî'nin); 349
Tefsîru'l-Kur'an ... (el-Aydınî, Bedrüddin ... el-Hanefî'nin); 491
Tefsîru'l-Kur'ân ilâ Sûreti'l-En'âm (Nuruddinzâde'nin); 283
Tefsîru'l-Kur'ân; 350
Tefsîru'l-Kur'ân= Keşfü'l-Estâr (el-Pezdevî ... es-Semerkandî'nin); 51
Tefsîru'l-Kur'ân= Tefsîru Kutbüddin (Kutbüddin el-İznikî'nin); 120
Tefsîru'l-Kur'ân= Tefsîru'l-Attâbî (Zahidüddin ... el-Hanefî'nin); 52
Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm (Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin); 463
Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm (İbn Kesîr'in); 23
Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm (Sehl ... el-Basrî'nin); 37
Tefsîru'l-Kur'âni'l'Azîm (Bahaüddinzâde'nin); 491
Tefsîru'l-Kurtubî; 317
Tefsîru'l-Mu'avvizeteyn (İbn Sina ... el-Buharî'nin); 49
Tefsîru'l-Müntehâ min Beyâni İ'râbi'l-Kur'ân (İbn Ya'îş'in); 42
et-Tefsîru's-Sağîr (Muhyiddin... el-Endelüsî'nin); 40
et-Tefsîru'ş-Şerîf (Muhyiddin ... el-Endelüsî'nin); 40
Tefsîru't-Tefsîr; 369
Tefsîru'z-Zehrâveyn (es-Seyyid eş-Şerif Ebu'l-Hasan ... el-Cürcânî'nin); 69
et-Teftâzânî eş-Şeyh Sa'düddin Mes'un b. Ömer el-Herevî; 68
Teftâzânî; 67, 122, 128, 193, 207, 221, 223, 229, 230, 276, 292, 324, 325, 329, 334, 343, 346, 364, 377, 378, 402, 429, 435
et-Teftâzânî; 91, 93, 96, 183, 396
Tehzîbü'l-Kâfiye (Vefâî'nin); 236
Tehzîbü'ş-Şakâik (Kınalızâde'nin); 432
Tehzîbü'ş-Şemâil (Molla Arab'ın); 231
Tehzîbü'ş-Şemâil fi Sîreti'n-Nebeviyye (Molla Arab'ın); 233
Tekmile li Tefsîri's-Semerkandî; 163
Tekmile li-Tefsîri's-Semerkandî (Asam el-Karamanî'nin); 159
et-Telhîs (et-Tabsira) fi't-Tefsîr (el-Kevâşî ... el-Mevsılî'nin); 65
Telhîsu 'ileli'l-Kur'ân (Kemalüddin ... et-Tiflisî'nin); 76
Telhisu Ma'âlimi't-Tenzîl (el-Hâzin ... el-Bağdadî'nin); 46
Telhîsu Tefsîri Kebîr li Fahr-i Râzî (Ayasulug Çelebisi'nin); 490
Telhîsu Telhîsil-Miftah (Molla Lütfi'nin); 205
Telhîsu'l-Füsûl ve Tarsîsu'l-Usul (Fenarî'nin); 180
Telvîh; 184, 329
Tenvîru'd-Duhâ ... (Vefâî'nin); 236, 237
Tenvîru'l-Mikbâs fi Tefsîri İbn Abbas (el-Firûzabâdî ... eş-Şirâzî'nin); 69
Tenvîru'z-Zuhâ fi Ablak Şân el-Mustafa; 236
Tenvîru'z-Zuhâ fi Tabhîr Şân el-Mustafa; 236
Tenzîhu'l-Kur'ân 'ani'l-Metâin (Kâdî Abdülcebbar ... el-Mutezilî'nin); 39
Tenzîlü't-Tenzîr (Münşî Efendi'nin *Tefsîr-i Şerif*'i); 154
Terceme-i 'Acâibü'l-Mahlûkât (Sürûrî'nin); 416
Terceme-i Metâli'u'l-Envar (Hızır Bey es-Sivrihisarî'nin); 456
Terceme-i Mûcez (Sürûrî'nin); 416
Terceme-i Ravdu'r-Reyâhîn ... (Sürûrî'nin); 416
Terceme-i Tefsîru'l-Mevâhibi'l-'Aliyye; 482

Terceme-i Zehîre-i Harizmşah (Bitlisî'nin); 480
Tercemetü Tefsîri'l-Vaiz el-Kâşifi; 480
Tercemetü'l-Ferec ... (Molla Lütfi'nin); 205
Tercümânü'l-Kur'ân (Abdullah b. Abbas'ın unvanı); 26
Tercümânü'l-Mütercem ... (İbn Arabşah'ın); 476
Tercüme-i Câmiu'l-Hikâyât (İbn Arabşah'ın); 476
Tercüme-i Faslü'l-Hitab (Musa el-İznikî'nin); 473
Tercüme-i Ferâiz-i Siraciyye (Ahîzâde'nin); 391
Tercüme-i Hulasa-i Tarih-i Vassâf (Bitlisî'nin); 479
Tercüme-i Ma'denü'l-Cevâhir ... (Kadızâde'nin); 444
Tercüme-i Menâzilü's-Sâirîn ... (Nuruddinzâde'nin); 284
Tercüme-i Şir'atü'l-İslâm (Hacı Ahmed el-Bigavî'nin); 248
Tercüme-i Tefsîr-i Ebu'l-Leys es-Semerkandî (Ahmed-i Dâî ... el-Hanefî'nin); 76
Tercüme-i Tefsîr-i Ebu'l-Leys es-Semerkandî (İbn Arabşah'ın); 476
Tercüme-i Tefsîr-i Ebu'l-Leys es-Semerkandî (Musa el-İznikî'nin); 473
Tercüme-i Tefsîru Ebi'l-Leys (Musa b. Hüseyn el-İznikî'nin); 104
Tercüme-i Tefsîru'l-Mevahibi'l-'Aliyye (Bitlisî'nin); 479
et-Teshîl fi Şerhi'l-İşârât (Semavî'nin); 171
et-Teshîl fi't-Tıb (Hacı Paşa el-Aydınî'nin); 115
Tesiru'l-Kur'ân (M. b. Hızır b. Teymiyye'nin); 41
Tetimme medresesi; 83
et-Teymî Kıvâmü's-Sünne Nasıruddin Ebu'l-Kasım İsmail b. M. el-İsfahanî; 64
et-Teysîr (Necmüddin en-Nesefi'nin); 122
et-Teysîr fi 'İlmi't-Tefsîr ... (el-Kuşeyrî ... en-Nisâbûrî'nin); 63
et-Teysîr fi İlmi't-Tefsîr (el-Kâfiyeci'nin); 196
et-Teysîr fi't-Tefsîr (en-Nesefi Necmüddin ... es-Semerkandî'nin); 52
Teysîr; 182
et-Teysîr; 210, 250, 272
Tezkiretü üli'l-Elbâb (Abdülmecid Efendi'nin); 294
Tezkiretü'l-Evliyâ (Ahmed-i Dâî'nin); 468
Tezkiretü'l-Huffâz (ez-Zehebî'nin); 44
Tezkîru'n-Nâsîn ... (Abdülmecid Efendi'nin); 294, 300
Tırâzü'l-'Ibre fi Şerhi Kasîdeti'l-Bürde (Münşî Efendi'nin); 153
Tîbî; 276, 324
et-Tîbî; 396
et-Tibyân fi Aksâmi'l-Kur'ân (İbn Kayyım ... ed-Dımaşkî'nin); 46
et-Tibyân fi Tefsîri'l-Kur'ân (et-Tûsî ... eş-Şiî'nin); 54
et-Tibyân fi Tefsîri'l-Kur'ân (Neşvân b. Sa'îd el-Hımyerî'nin); 42
et-Tibyân; 272
et-Tîfâşî; 242
Timur Han; 66
Timur; 65, 66, 67, 119, 170, 178, 474
Timûrîler; 65, 68
Timurlular; 67
Timuroğulları ulemâsı; 93
Timuroğulları; 65, 66, 68, 93
Tire (Aydın'a bağlı); 269
Tire (Sire); 426
Tire medresesi; 426
Tire; 72, 165, 166, 207, 209, 315
Tirmizî; 61
Tokat; 199, 211, 238, 390
Tophane; 478
Topkapı Sarayı Müzesi [kütüphanesi]; 188
Tosya; 292, 293
Trablusgarb; 479
TSM. Ktp. Bağdat Köşkü; 464
[TSM. Ktp.] Hazine; 464
TTK Ktp.; 470
et-Tûfî (et-Tûhî) Necmüddin Ebü'r-Rebi' Süleyman b. Abdülkavî el-Bağdadî; 46
Tuğrul Bey; 60
Tuğtekiniler; 59
Tuhfetü'l-Âdâb fi'l-Hesab; 481, 482
Tuhfetü'l-Ahbâb (Abdülmecid Efendi'nin); 294
Tuhfetü'l-Ebrâr fi Şerhi Meşâriki'l-Envâr (Bâbertî'nin); 350
Tuhfetü'l-Eşrâf fi Hâşiyeti'l-Keşşâf (Kutbüddin er-Râzî ... el-Büveyhî'nin); 68
Tuhfetü'l-Havas ... (Lâlî Ahmed çelebi'nin); 460
Tuhfetü'l-İslâm (Merdümî'nin); 485
Tuhfetü'l-İslâm 40 Ayet Tercümesi Risalesi; 485

Tuhfetü's-Selâtin (Musannifek'in); 124
Tuhfetü't-Tullâb (Ebussuud Efendi'nin); 146
Turan; 85
Tur-i Sina (Bayezid Halife'nin); 208
et-Tûsî Ebû Cafer M. b. el-Hasan b. Ali eş-Şiî; 54
Türk dili; 44
Türk dünyası; 503
Türkistan; 48, 81
Türkmenistan; 53

U

el-Udfuvî Ebû Bekr M. B. Ali b. M. (Ahmed) el-Mısrî; 38
'Ukûdü'l-Cevâhir (Ahmed-i Dâî'nin); 468
'Ukûdü'l-Cevâhir (Semavî'nin); 171
Ukûdü'n-Nasîha (İbn Arabşah'ın); 476
Uluğ Bey (Timur'un torunu); 65
Ulvânü'l-Aksehrî; bk. Nahcivanî ve 139
Umdetü'l-Havâşî; 324
Umumî Kütüphane (Ankara'da); 448
Umur Bey; 339
el-Urmevî; 436
Ustrumca; 258
Usûlü't-Takrîb (Münşî Efendi'nin); 153
Utbî (tarihci); 53
'Uyûnü't-Tefâsîr (Sivasî'nin); 113
'Uyûnü't-Tefâsîr li'l-Fudalâi's-Semâsîr ... (Sivasî'nin); 111
'Uyûnü't-Tefâsîr; 250
'Uyûnü't-Tevârih (Sivasî'nin); 111
Uzayrî; 71

Ü

Übey b. Ka'b (Medine Okulu'nun kurucusu); 28
Übey b. Ka'b (sahabe müfessirlerinden); 26, 342
Üç Şerefeli medrese; 217, 442
III. Murad; 153, 154, 309, 310, 343, 437, 442, 443, 481
III. Mustafa; 100
Ümmi Sinanzâde; 102
Ümmü Veled (İbnü Ümmi Veled), Abdülevvel ... el-Hanefî; 495
Ümmü Veledzâde Ali b. Abdülaziz; 274
Ümmü Veledzâde Hüsamüddin Hüseyin b. Hasan b. Hamid el-Hanefî; 101
Ümmü Veledzâde; 273, 274
Ürcüze fi'l-Arud (Hızır Bey es-Sivrihisarî'nin); 456
Ürgenç; 55
Üsküb [kadılığı]; 485
Üsküb; 232, 239, 485
Üsküdar kadılığı; 379
Üveys Efendi (Şeyh); 200

V

V. Kılıç Arslan; 69
el-Vâdıha fi İ'râbi'l-Fâtiha (Abdüllatif el-Bağdadî'nin); 42
el-Vâdidî Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed b. M. b. Ali en-Nisâbûrî; 63
Vahîd; bk. Muhammed b. Hacı Hasan Efendi
Vahidî; 238
Vakıât fi'l-Fetâvâ (Kara Çelebi'nin); 316
Vaki' b. el-Cerrah (rivayet toplayıcı); 33
Vâridât; 172
Vâridât-ı Kübrâ (Semavî'nin); 171
Varna savaşı; 378
el-Vasît (el-Vâdidî ... en-Nisâbûrî'nin); 63
el-Vasît; 272
Vasiyetnâme (Birgivî'nin); 279
el-Vecîz (el-Vâdidî ... en-Nisâbûrî'nin); 63
el-Veciz; 272
Vefa; 455
Vefâî Muhyiddin Efendi el-Muğlavî; 234
Vefâî; 234, 235, 236
el-Vefâî; 235
el-Vefâî; bk. Vefâî Muhyiddin Efendi el-Muğlavî
Vefâiyye tarikatı; 235
Vefeyâtü'l-A'yân (İbn Hallikan'ın); 43
Vehb b. Münebbih; 27
Veli Efendizâde; 481, 482
Veliyyüddin [Beyazıt Ktp.]; 125
Veliyyüddin Ali b. Veli es-Selânikî; bk. Veli Efendizâde
Vesîletü'l-Mülûk ... (Ahmed-i Dâî'nin); 468
Vesîletü'l-Mülûk li-Ehli's-Sülûk (Ahmed-i Dâî ... el-Hanefî'nin); 76
Vezir Koca Mustafa Paşa; 200
Vezir Mahmud Paşa; 123, 364, 394
Vezir Mustafa Paşa [medresesi, İstanbul'da]; 263
Vildan Faik Efendi (Debreli); 101
Voynuk Süc'a İbrahim Efendi mescidi; 455
el-Vusûl fi İlmi'l-Usûl (Musannifek'in); 124

Vücuh al-Kur'ân (Ebu'l-Fadl ... et-Tiflisî'nin); 71

Y

Yahya eş-Şirvanî; 224
Yakub b. Seyyid Ali; 403
Yakub Bey (Germiyanoğulları'ndan); 466
Yâkûtü't-Ke'vîl li'l-Gazzâlî; 317
Yâkûtü't-Te'vîl fi Tefsîri't-Tenzîl (el-Gazzâlî Huccetü'l-İslâm ... et-Tûsî'nin); 64
Yasin tefsiri; 449
Yâvedüd iskelesi (Eyüb'de); 204, 205
Yavuz Selim; 261, 262, 411, 479
Yavuz Sultan Selim; 397, 400
Yavuz; 71, 232, 234, 237, 239, 240, 242, 330, 406
Yazıcızâde Mehmed Bîcan el-Gelibolî; 489
Yazıcızâde Mehmed Efendi (Gelibolulu); 105
Yemen; 81
Yeni Cami (Süleymaniye kütüphanesi'nde); 113
Yenişehir; 370
Yerköy; 378
Yesi; 66
Yezid b. Harun es-Selemî (rivayet toplayıcı); 33
Yezidî; 38
Yıldırım Bayezid; 109, 114, 165, 166, 173, 174, 177, 339, 466
Yıldırım Bayezid medresesi; 312
Yıldırım Han'ın medresesi; 129
Yıldırım; 109, 119, 170, 178
Yozgat; 378
Yunan felsefesi; 32
Yusuf b. Cüneyd et-Tokadî el-Hanefi er-Rumî; bk. Ahîzâde
Yusuf Bâlî (ilmiyeden); 179
Yusuf Bâlî (Molla Fenarî'nin oğlu); 211
Yusuf ve Züleyha (İbn Kemal'in); 243
Yusuf; 169

Z

Zâdü'l-'Ibâd (Musa el-İznikî'nin); 473
Zâdü'l-Ma'âd fi'l-Füru' ve'l-Ahlâk (Kutbüddin el-İznikî'nin); 120
Zâdü'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr (İbnü'l-Cevzî ... el-Bağdadî'nin)
Zâdü'l-Mesîr; 272
Zağra; 170
ez-Zâhid Ebû Abdillah M. b. Abdirrahman b. Ahmed el-'Alâî el-Hanefî; 52
Zahidüddin Ebû Nasr (Ebu'l-Kasım) Ahmed b. M. b. Ömer el-Buharî el-Hanefî; 52
Zahir Berkuk (Sultan); 348, 349
Zahir Çakmak (Sultan Melik); 475
ez-Zâhir en-Nu'mânî; 42
Zahîrâtü'l-Ukbâ ... (Ahîzâde'nin); 391
Zahiruddin Ebû Ali Hasan b. el-Hatîr b. Numan b. Münzir en-Numanî el-Bağdadî; 65
Zebur; 460
ez-Zeccâc; 36, 281
ez-Zehebî; 33, 44
Zehebî; 35
Zehrâveyn; 391
Zekeriya Efendi (Bayramzâde), Meylî Zekeriya ... el-Hanefî; 497
Zemahşerî; 41, 56, 133, 134, 137, 150, 156, 162, 164, 176, 198, 217, 219, 223, 228, 238, 250, 253, 261, 268, 275, 292, 297, 308, 324, 330, 334, 343, 346, 353, 359, 362, 363, 367, 377, 399, 406, 408, 413, 420, 425, 434
ez-Zemahşerî (müfessir ve lügat âlimi); 55, 90, 91
ez-Zemahşerî Ebu'l-Kasım Carullah Mahmud b. Ömer el-Harizmî; 57
Zemahşerî tefsiri; 302
Zenbilli Ali Cemâli; 226
Zenbilli Ali Efendi; 240, 437
Zengîler; 59
Zeyd b. Eslem (tâbiî müfessir); 28
Zeyd b. Sabit (sahabe müfessirlerinden); 26, 342
Zeyl-i Heşt-Behişt (Bitlisî'nin); 479
ez-Zeyn Ömer b. el-Lebbân el-Mukrî; 474
Zeynîler semti (Bursa'da); 364, 380
Zeynîler; 235, 312
Zeyniyye tarikatı; 110, 235, 247, 293, 311
Zeynüddin el-Hâfî; 110
Zeyrek [camii]; 102
Zeyrekzâde M. b. M. el-Hüseynî; 151
Zigetvar seferi; 146, 283
Zincirli medrese; 355
Ziriklî; 188, 199, 256
Zübdetü't-Ta'rîfât (Ahîzâde'nin); 391
Zülcenaheyn (Tâcüddin Efendi); 270

Osmanlı, geniş bir coğrafî alan ve oldukça karışık bir etnik gruba sahip olmasına rağmen, en uzun hâkimiyet ve İslâm'a en parlak hizmet süresine sahip bir devlet olma vasfıyla tarihe mâlolmuştur. Buna rağmen kültürel zenginliğinin bütün cepheleriyle ilimler tarihine mâledilememesi, kültür ve medeniyet tarihinin gerçek veçhesiyle yazılamamış olması esef vericidir. Osmanlı tarihine ilgi duyan yerli ve yabancı ilim adamlarının ortak kanaati budur.

Bugüne kadar Osmanlı üzerinde yapılan çalışmaların merkez noktası genel itibariyle Osmanlı siyaseti üzerine olmuştur. Fakat henüz Osmanlı ilim ve kültür dünyası üzerine düşünce oluşturabilecek kadar çalışma yapılmamıştır. Bu eserin bu yöndeki gayretleri artırmasını dileriz.

www.ensarnesriyat.com.tr

ISBN 975-6794-95-X

9 799756 794950